پەرهات جىلان

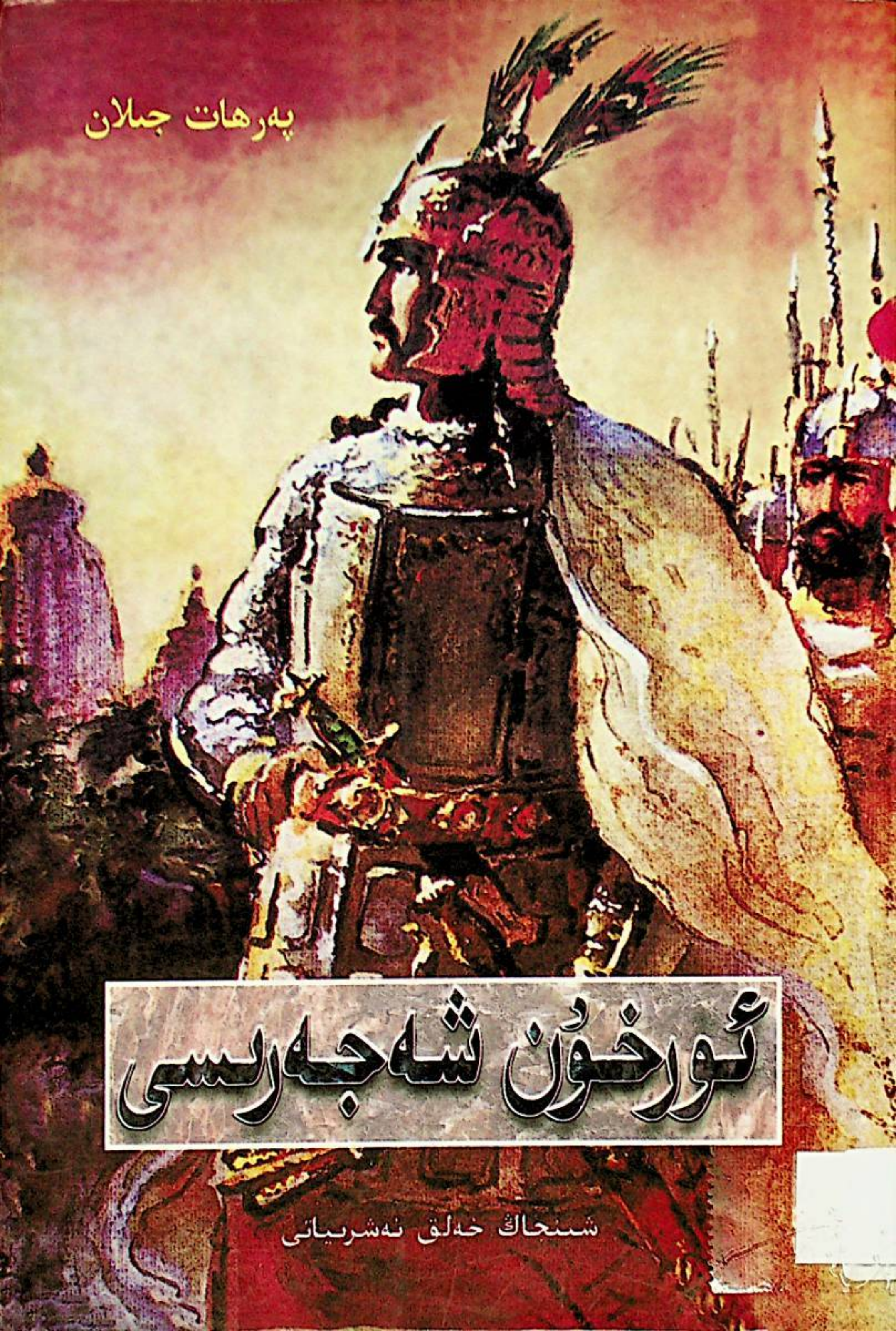

ئورخۇن شەجەرىسى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

پەرهات جلان

ئورخوُن شەجەرەسی

(تاریخي رومان)

شنجاك خەلق نەشریاتی

图书在版编目(CIP)数据

鄂尔浑世谱:维吾尔文/法尔哈德·吉兰著. —乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.11

ISBN7—228—06142—X

Ⅰ.鄂… Ⅱ.①法…②德… Ⅲ.长篇小说—中国—当代—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第55826号

责任编辑:买买提依明·艾拉
责任校对:伊力亚斯·热依祢
封面设计:艾克拜尔·萨里

鄂尔浑世谱(维吾尔文)
法尔哈德·吉兰 著

新疆人民出版社出版发行
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)
新疆《工人时报》印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 15.375印张2插页
2000年11月第1版 2000年11月第1次印刷
印数:1——3,000

ISBN7—228—06142—X/I·2266 定价:24.00元

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم

بوتاسۇن بۇقا ۋە ئىنەچۈك تاي
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى

بىرىنچى باب چۆلدىكى كارۋان 3
ئىككىنچى باب يايلاقتىكى خانلىق 11
ئۈچىنچى باب كۆك تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى 22
تۆتىنچى باب كۆك تۈركلەر كەتكەندىن كېيىنكى ئىشلار 43
بەشىنچى باب قەدىناسلار قايتا كۆرۈشتى 69
ئالتىنچى باب ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان 86

ئىككىنچى قىسىم

قۇتادمىش ، ئادارقىز ۋە ئايتولۇننىڭ قىسمىتى
بۆرە بايرىقى لەپىلدىمەكتە

بىرىنچى باب ئۆتۈكەندە پەيدا بولغان قارا كۆلەڭگە 107
ئىككىنچى باب ئوغۇل بالا سەپەردە چېنىقىشى كېرەك 123
ئۈچىنچى باب دالادىكى توقۇنۇش 134
تۆتىنچى باب سۈيىقەستچىنىڭ ھىيلىسى 156
بەشىنچى باب قوردانلىق پەرىزات 163
ئالتىنچى باب بۇ ئىش ئەسلى مۇنداق بولغان 187
يەتتىنچى باب لوياڭغا يۈرۈش 196
سەككىزىنچى باب فەنياڭدىكى پاجىئە 212

توققۇزىنچى باب ياڭ جەمەتىنىڭ ئاقىۋىتى 228
ئونىنچى باب ئاخىرقى ئۈمىد ئورخۇندا 241
ئون بىرىنچى باب كۆك بۆرە ئىزىدىن 261
ئون ئىككىنچى باب ئوخشاشمىغان تەقدىرلەر 279
ئون ئۈچىنچى باب ئىككى ئاستانىدىكى ئىشلار 306
ئون تۆتىنچى باب قۇدىلاشماق 316
ئون بەشىنچى باب بۆگۈ قاغان ۋە مانى روھانىيلىرى 333
ئون ئالتىنچى باب مانى ۋە شامان 352

ئۈچىنچى قىسىم

بۇ يوللار ئۈزۈن يوللار
ئېتىم ئۆلسىمۇ قىلىچىم سۇنمىدى

بىرىنچى باب تاپار بوۋاينىڭ ھېكايىسى 379
ئىككىنچى باب بۇ يۇرتلارغا كۆز تەگدىمۇ ؟ 384
ئۈچىنچى باب تاغ ـ دالالار ئىگىرىماقتا 392
تۆتىنچى باب ئاپەت ئۈستىگە پاراكەندىچىلىك 400
بەشىنچى باب بۇيۇك قاغان بۇيۇك ئەمەس 410
ئالتىنچى باب ئالتۇن تەختتە ئۆسمۈر قاغان 424
يەتتىنچى باب قىرغىز ئاتلىرى كىشنىمەكتە 437
سەككىزىنچى باب ئاخىرقى جەڭلەر 446
توققۇزىنچى باب ئۈپۈقتا تەڭرىتاغ بوستانلىرى 466
ئورخۇن ھەققىدە سۆھبەت (خاتىمە ئورنىدا) 486

بىرىنچى قىسىم

بوتاسۇن بۇقا ۋە ئىنەچۈك تاي

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى

228 .....
241 .....
261 .....
279 .....
306 ..... [illegible]
316 .....
332 ..... [illegible]
352 .....

[illegible]

379 .....
384 .....
397 .....
400 ..... [illegible]
410 .....
434 .....
450 .....
466 .....
475 .....
496 .....

بىرىنچى باب

چۆلدىكى كارۋان

مىلادىيە 741 ـ يىلى ياز پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئىدى . سەددىچىدىن سىپىلىنىڭ ھەيۋەتلىك چوڭ دەرۋازىسىدىن چىققان كارۋان ئاستا قەدەملەر بىلەن شىمال تەرەپكە يول ئالدى . كارۋاننىڭ بۇنداق ئالدىرىماي مېڭىشىدىكى سەۋەب شۇكى ، قاتار تىزىلغان ئېگىز چاقلىق كېلەڭسىز ھارۋىلارغا دۆۋە ـ دۆۋىلەپ ئېغىر يۈكلەر بېسىلغان ۋە ئۇلار-نىڭ ئۈستى كالا تېرىلىرى بىلەن يېپىلىپ ، قىل ئارقانلار بىلەن چىڭ تارتىپ باغلانغان بولغاچقا ، ئېسىل نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنىشكەن بەش يۈز نەپەر قوراللىق چەۋەندازمۇ سۈرئەتنى تېزلەتمەي سالماق ھە-رىكەت قىلىشقا مەجبۇر ئىدى .

تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بىر نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئە-مەلدارى بىر توپ قوروقچى چېرىكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كارۋاننى ئۈزۈ-تىپ چىقتى .

ــ سەپىرىگلار قۇتلۇق بولسۇن ! ئورخۇن بويلىرىغا تىنچ ـ ئامان بېرىشىگلارغا تىلەكداشمىز ! ــ دېدى ئەمەلدار ئالدىغا سوزۇلغان ئىككى قولىنى جۈپلەش بىلەن خوشلىشىش ئىشارىسى قىلىپ .

ــ تەشەككۇر ، جانابلىرى ! سالامەت بولۇگلار ! ــ دېدى كارۋان بېشى ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ، ئەدەپ بىلەن ئېگىلىپ قويدى .

ئۈزاتقۇچىلار كەينىگە يېنىپ ، سىپىل دەرۋازىسىدىن كىرىپ كې-تىشتى . كارۋان بېشى ئېتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپ ، سەپەرداشلار سىپىنىڭ

ئالدىغا ئۆتتى .

بۇ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى قاتار تىزىپ كېتىۋاتقان كارۋان ئەھلىنىڭ تەقى ـ تۇرقى بايىقى ئۇزىتىپ چىققان ئۇزۇن يىپەك تونلۇق ئەمەلدارغىمۇ ، ئۇنى قورۇقلاپ چىققان ھېلىقى ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيىشكەن تابغاچ ① ئەسكەرلىرىگىمۇ زادى ئوخشمايتتى . كارۋانچى چەۋەندازلارنىڭ ھەممىسى ئۇچىسىغا ئۇزۇنلۇقى يوتىسىنىڭ يېرىمىغا كەلگۈدەك يۇڭ توقۇلما يەكتەك ، خۇددى شۇنداقلا يۇڭ توقۇلما شىم ، پۇتلىرىغا يۇمران مەسە كىيىشكەن بولۇپ ، ئۇزۇن ئۆسۈپ كەتكەن چاچلىرى شامالدا ئۇچۇپ ، چېچىلىپ تۇراتتى . ھەممىسىنىڭ چىرايلىرى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارايغان بولۇپ ، كۆچمەن يايلاق خەلقىگە خاس قەيسەرلىكى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى . پەقەت ھېلىقى كارۋان بېشىنىڭ كەينىشى سەل ئۆزگىچە بولۇپ ، ئاق بۆز يەكتەك ئۈستىدىن قارا ـ سېرىق يىلپىز تېرىسىدىن تىكىلگەن كالتە جىلىتكە ۋە يەنە شۇنداقلا يىلپىز تېرىسىدىن تىكىلگەن شىم كىيگەنىدى . ئۇنىڭ سۈس قوڭۇر ئۇزۇن چاچلىرى كەينىدىن قىزىل شەلپەر بىلەن چىگىۋېلىنغانىدى . قويۇق ئۆسكەن ساقال ـ بۇرۇتىغا ئاندا ـ ساندا ئاق سانجىشقا باشلىغان ، ئۆسكىلەك قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرىدە جەڭچىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك جەسۇرلۇق ۋە ئاقىللاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئويچانلىق ئالامەتلىرى ئارىلىشىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ قاۋۇل جەدە ئېتىنى دېۋىتىپ ، باشقىلاردىن خېلى ئالدىغا ئۆتۈپ يىراقلىشىپ كەتتى .

ـ ھاي ، ھاي ، بوتاسۇن بۇقا ! ـ كىمدۇر بىرىنىڭ ئۇنى ئۇنلۇك توۋلاپ چاقىرغىنى ئاڭلاندى .

كارۋان بېشى ئېتىنىڭ يورغىسىنى ئاستىلىتىپ ئارقىغا قارىدى .

ـ ھە ، نېمە بولدى ، ئىنەچۇك تاي ؟ نېمىگە شۇنچە ۋارقىرايسەن ؟ ـ دېدى ئاشۇ بوتاسۇن بۇقا ئىسىملىك كارۋان بېشى ئۆزىنىڭ كەينىدىن ئاق بوز ئېتىنى تېز چاپتۇرۇپ يېتىشىپ كەلگەن چەۋەندازغا

---

① ئەينى دەۋردە تۇركىي تىللىق خەلقلەر خەنزۇلارنى « تابغاچ » دەپ ئاتايتتى .

كۆز تىكىپ .

ئىنەچۈك تاي ئىسىملىك بۇ چەۋەندازمۇ قارىماققا كارۋان بېشى بوتاسۇن بۇقا بىلەن تەڭ دېمەتلىك كىشى بولۇپ ، ئۇمۇ يىلپىز تېرىسىدىن جىلىتكە ۋە شىم كىيگەنىدى ، ئۇمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن قارا چاچلىرىنى كەينىدىن قىزىل شەلپەر بىلەن چىگىۋالغانىدى . لېكىن ئۇ بوتاسۇن بۇقىدەك قامەتلىك بولماستىن ، قورساق سېلىپ قالغان خام سېمىز ئادەم ئىدى . شالاڭ ئۆسكەن ساقال ـ بۇرۇتلىرىدىمۇ ئاق رەڭ بىرقەدەر كۆپ رەڭ ئىدى .

ـــ هاي ، هاي ، بوتاسۇن بۇقا ! ـــ دەپ تەكرار توۋلىدى ئىنەچۈك تاي كارۋان بېشىغا يانداشقاندىن كېيىن ، ـــ قېرىغاندا ياش يىگىتلەردەك شوخلۇقۇڭ تۇتۇپ كەتتىمۇ نېمە ؟ ئېتىگنى نېمانداق تېز چاپتۇرىسەن ؟

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا قاراپ ياش يىگىتلەردەك جاراڭلىق ئاۋازدا كۈلۈپ كەتتى . ئىنەچۈك تايمۇ جاۋابەن خىرىلداپ كۈلگىلى تۇردى .

ـــ ئانا يەرنى سېغىندىم ، بۇرادەر ئىنەچۈك تاي ، ـــ دېدى كارۋان بېشى يەنە كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا ، ـــ ئورخۇن ، سېلىنگا ، تۇغلا دەريالىرىنىڭ يېقىملىق شاۋقۇنلىرى قۇلاقلىرىمغا ئاڭلانغاندەك بولۇۋاتىدۇ ؛ ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ ساپ سالقىن هاۋاسى دىماغلىرىمغا ئۇرۇلۇۋاتقاندەك بىلىنىۋاتىدۇ ...

ـــ هەي ، توغرا دەيسەن ، بوتاسۇن بۇقا ، ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى قۇۋۋەتلىدى ئىنەچۈك تاي ، ـــ بىز تېخى تاغ قاپتاللىرىدىكى قارلار ئېرىپ بولمىغان چاغدا يۇرتىمىزدىن ئايرىلغانىدۇق . تابغاچ ئېلىگە بىر بېرىپ قايتقۇچە مانا كۈزمۇ كىرىپ قالدى .

ئىككى چەۋەنداز ئىختىيارسىز تۇردە ئارقىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى . سەددىچىدىن سېپىلى ئەمدى خېلى ئارقىدا قالغان بولۇپ ، يىراقتا خۇددى تاغ ـ ئېدىرلار تۆپىسىدە تولغىنىپ ياتقان غايەت زور ۋە هەيۋەتلىك سېرىق ئەجدىهادەك گىرىمسەن سۇرەتلىنىپ كۆرۈنەتتى .

ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردىن سەپ تارتىپ تۇزۇلگەن چوڭ كارۋان

ۋە بۇ ھارۋىلارنى قوغدىغۇچى قىلىچ ، ئوقيالار بىلەن قوراللانغان ئاشۇ چەۋەندازلار ئۆزلىرىنىڭ شىمال تەرەپتىكى ئانا ماكانىغا ، يەنى قۇدرەتلىك كۆك تۈرك خانلىقىغا تەۋە يايلاقلارغا قاراپ قەدەممۇ قەدەم ، مەنزىلمۇ مەنزىل ئىلگىرىلەپ بارماقتا ئىدى . چەۋەندازلار ئىچىدىن كىمدۇر بىرى يۇقىرى ئاۋازدا ناخشا باشلىدى . ناخشا تېكىستىدە باتۇركۆل تېگىن ①
ۋە دانىشمەن تونيوقۇقلارنىڭ ② قەھرىمانلىق روھى مەدھىيىلىنەتتى . ناخشىغا يەنە بىر نەچچە ياش چەۋەنداز قوشۇلدى . كارۋان ئەھلى بىراقلا جانلىنىپ كەتتى . ناخشىنىڭ جۇشقۇن ، مەردانە ئاھاڭى گويا كىشىلەرنىڭ كۆچىگە كۆچ ، غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . ھەش - پەش دېگۈچە بۇ ئۇزۇن چاچلىق كۆك تۈرك جەڭچىلىرىنىڭ ھەممىسى ناخشىچىغا ئايلاندى . يۈزلىگەن كۆكرەكلەردىن ئۇرغۇپ چىقۋاتقان ھەيۋەتلىك ناخشا ساداسى بۇلۇتسىز تىنىق ئاسمانغا ئۇرلەپ چىقىپ ، پۈتۈن ئەتراپنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى .

ۋەھالەنكى ، كارۋان بېشى بوتاسۇن بۇقا ناخشىدىن ھۇزۇرلانماغاندەك كۆرۈنەتتى . ئۇ ئىختىيارسىز تۈردە ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ ، تۆت ئەتراپقا تېز - تېز كۆز يۈگۈرتكىلى تۇردى .

— ھاي يىگىتلەر ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ئاخىر بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، — بولدى قىلىڭلار ، ناخشا ئېيتماڭلار ! ناخشىنى توختىتىڭلار !

— ھە ، نېمە بولدى ، بوتاسۇن بۇقا ؟ — دەپ سوريدى ئۇنىڭغا داۋاملىق يانداشىپ كېلىۋاتقان ھېلىقى ئىنەچۈك تاي دېگەن كىشى ، — ناخشا ئېيتساق نېمە بولىدۇ ؟

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا قارىماستىن ، چەۋەنداز يىگىتلەرگە قولىنى شىلتىپ يەنە سۆزلەشنى داۋاملاشتۇردى :

---

① كۆل تېگىن — كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ۷۷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن قەھرىمان خانزادىسى .

② تونيوقۇق — كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ۷۷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن داڭلىق ۋەزىرى .

— كاروان چۆلده يۈرگەنده تەرتىپنى ساقلاش كېرەك . ناخشا ئېيتىشقا بولمايدۇ ، بۇلاڭچى ، قاراقچىلارغا ئۇچراپ قېلىشىمىز مۇمكىن . ئەگەر يېقىن ئەتراپتا شۇنداق يامان نىيەتلىك تائىپىلەر بولسا ، ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىزنىڭ پېيىمىزگە چۈشىدۇ .

يىگىتلەر ناخشىنى توختاتتى . پايانسىز چۆلده يەنە جىمجىتلىق هۆكۈم سۈردى . پەقەت ئات تۇياقلىرىنىڭ تۇتۇق دۈپۈرلەشلىرى ۋە هارۋا چاقلىرىنىڭ غىچىرلاشلىرىلا بۇ ئۇزۇن كاروان يولىدا ئادەملەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى . سەددىچىن سېپىلى ئاللىقاچان ئۇپۇق سىزىقىنىڭ كەينىده قېلىپ ، كۆزدىن غايىب بولغانىدى . كاروانىنىڭ ئالدى تەرىپىدىمۇ تۇزلەڭ چۆل بىلەن كۆك ئاسمان جىپسىلىشىپ كۆرۈنەتتى .

ئىنەچۈك تاي كاروان بېشىدىن يەنە سوراشتۇرغىلى تۇردى :

— بوتاسۇن بۇقا ، مۇشۇنداق ئادەمزاتسىز چۆلدىمۇ قاراقچىلار بولۇشى مۇمكىنمۇ ؟ سەن نېمىنى ئويلاپ شۇنداق دېدىڭ ؟

— كاروان يوللىرىدا هەر ۋاقىت هۇجۇمغا ئۇچرىشىمىز مۇمكىن ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — قىتانلار[1]، تاتابىلار[2] ۋە يەنە هەر خىل تائىپە ، قەبىلىلەرنىڭ ئولجا ئىزلەپ تىمىسقىلاپ يۈرگەن هارام تاماقلىرى كېلىپ قېلىشى ئېهتىمالدىن يىراق ئەمەس .

— هە ، شۇ قىتانلاردىن قورقۇۋاتامسەن ؟ — دەپ كۈلدى ئىنەچۈك تاي ۋە ئۇنىڭ ئەتلىك يۈزىده مەنىستىمەسلىك هەم مەغرۇرلۇق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى ، — ئۇ قىتان ، تاتابى دېگەنلىرىڭ باشقا ئەلەرنىڭ كاروانلىرىغا هۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ، ئەمما بىزدەك كۆك تۈركلەرگە چېقىلىشقا ئەسلا جۈرئەت قىلالمايدۇ ، خاتىرجەم بولغىن !

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا قايىل بولمىغان تەرىزده بېشىنى چايقاپ قويدى .

---

① قىتان — ئەينى دەۋرلەردىكى بىر تائىپە . كېيىنكى دەۋرلەردە « خىتاي » ياكى « قارا خىتاي » دەپ ئاتالغان .

② تاتابى — ئەينى دەۋرلەردىكى بىر تائىپە .

— سەپەر ئۇستىدە ھەر خىل ئويلىمىغان ئىشلار يۈز بېرىشى مۇمكىن . يەنىلا ئېھتىياتچان بولغان تۈزۈك ، — دېدى ئۇ .

ئىنەچۈك تاي سېمىز گەۋدىسىنى ئېگەر ئۇستىدە بىر يانغا قىيسايتىپ ئولتۇرۇپ ئۆزىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە باشلىدى :

— ئاڭلىشىمچە ، بۇ يوللاردا سوغدىلارنىڭ ① كارۋانلىرى تولا قاتناۋىدىكەن . لېكىن ئۇلار تىجارەتتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان مۆمىن خەلق . قىتانلار ئادەتتە بۇ تەرەپلەرگە كېلەلمەيدۇ . مېنىڭچە ، ھازىر ھەممىدىن بەكرەك قۇتراپ كېتىۋاتقانلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى . لېكىن ، بوتاسۇن بۇۋا ، سەنمۇ ئۇيغۇر بولغاچقا ، ئۇلاردىن قورقمىساقمۇ بولىدۇ .

— ئۇيغۇرنى تىلغا ئالغۇچى بولما ! — دېدى بوتاسۇن بۇۋا سۆھبەتدىشىغا تىكىلىپ قاراپ كەسكىن تەلەپپۇزدا ، — بۇلاڭچىلىق قىلىدىغانلار كۆك تۈركلەردە يوقمۇ ؟ مانا مەن بىر پېشقەدەم كارۋانچى ، شۇنچە يىللاردىن بېرى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ماللىرىنى مۇشۇ يوللار بىلەن توشۇپ جان بېقىۋاتىمەن . تېخى بىرەر قېتىممۇ ئۇيغۇر قاراقچىلارنى ئۇچراتىپ باقمىدىم ...

— ھەي بولدى ، بولدى ، بۇرادەر ، — ئىنەچۈك تاي كارۋان بېشىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى ۋە خىرىلداپ كۈلۈش بىلەن ئۇنىڭغا دوستانە رەۋىشتە قارىدى ، — بولدى ، بۇرادەر ، نېمىگە بۇنچىلىك كايىپ كېتىسەن ؟ بىز سېنىڭ بىلەن كىچىكىمىزدىن تارتىپلا بىر يايلاقتا پادا بېقىپ ، بىللە ئويناپ چوڭ بولغان كونا ئاداشلارغۇ② ، ماڭا نېمانچە ھوسىيىپ قارايسەن ؟

— مەنغۇ ئادەتتىكى بىر يالالانما كارۋانچى ، — دېدى بوتاسۇن بۇۋا ، — لېكىن سەن قاغاننىڭ③ ئىشەنگەن ئادىمى . قاغان بەرگەن ئىككى مىڭ ئاتنى تابغاچ ئېلىگە ھەيدەپ ئاپىرىپ ، مانا ئەمدى بۇ ھارۋىلارغا يىپەك رەختلەرنى بېسىپ قايتتۇق . بۇ مالنى سەن ئۆز قولۇڭ

---

① سوغدى — ئەينى دەۋرلەردە ئۆتكەن پارسىي تىللىق خەلق .

② ئاداش (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) — دوست .

③ قاغان — خاقان .

بىلەن قاغانىڭلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشىڭ كېرەك .

ــ ئەلۋەتتە ، شۇنداق ، ــ دەپ تەستىقلىدى ئىنەچۈك تاي ۋە بېشىنى ئىرغىتتى .

ــ شۇنداق بولغاچقا ، كارۋاننىڭ بىخەتەرلىكىگە مەندىن بەكرەك سەن كۆڭۈل بۆلۈشۈڭ كېرەك ، ــ دېدى يەنە بوتاسۇن بۇقا .

ــ شۇنداق ، شۇنداق ! توغرا دەيسەن ، ــ ئىنەچۈك تاي تېز ـ تېز بېشىنى ئىرغىتىپ كەتتى .

شۇ ئەسنادا چەۋەنداز يىگىتلەردىن بىرى ئۇنلۇك خىتاب قىلدى :

ــ قاراڭلار ، بۆرە !

كارۋاننىڭ قىيپاش ئۇدۇلىدىكى يىراق يەردە يالغۇز بىر بۆرە ئاران كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئۇ چۆلدە تۈيۈقسىز پەيدا بولۇپ قالغان شۇنچە كۆپ ئات ـ ئۇلاغ ۋە ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىر پەس كۆزىتىپ جىم تۇرغاندىن كېيىن ئۇچقاندەك يۈگۈرگىنىچە بىردەمدىلا كۆزدىن غايىب بولدى .

چەۋەندازلار ئالاھىدە جانلانغان ھالدا شادلىق ۋە تەنتەنىلىك تەـ لەپپۇزى بىلەن خىتاب قىلىشتى :

ــ كۆردۇڭلارمۇ ؟ بۆرە !

ــ ئالدىمىزغا بۆرە چىقتى !

ــ بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى .

ئىنەچۈك تاي كارۋان بېشىغا غالىبانە قىياپەتتە قارىدى .

ــ كۆردۇڭمۇ ، بوتاسۇن بۇقا ، ــ دېدى ئۇ ، ــ خۇددى قەـ دىمكى ئەجدادلىرىمىزنى كۆك بۆرە نىجاتلىق يولىغا باشلاپ ماڭغاندەك ئىش بولدى .

ــ شۇنداق ، ــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ، ــ كۆك تەڭرى بىزگە شاپائىتىنى كۆرسەتتى .

ــ ئەمدى سەپىرىمىزنىڭ قۇتلۇق بولۇشىدا شەك يوق .

ــ شۇنداق ، شۇنداق .

تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۆرىگە بولغان ئېتىقاد كۈچى كارۋان ئەھـ

لمنی تەگداشسز دەرىجىدە روهلاندۇرۇۋەتتى .
دەرۋەقە ، بۇ زور كارۋاننىڭ سەددىچىن سىپىلىدىن تارتىپ تاكى ئورخۇن ۋادىسىغا يەتكۈچە بولغان پۈتۈن سەپىرى تىنچ ـ ئامان ۋە ئو-گۇشلۇق بولدى .

ئىككىنچى باب

يايلاقتىكى خانلىق

بولۇق ئۆسكەن يېشىل ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان گۈزەل يايلاق ئورخۇن دەريەسى بويلىرىدىن باشلىنىپ ، ئۆزىنىڭ خاسىيەتلىك قۇچىقىنى كەڭ يايغانىدى . يىراقتىكى ئېدىرلاردا توپ ـ توپ يىلقىلار ئوتلاپ يۈرەتتى . ئېدىرغا يانداشقان تۈز جايلاردا چوڭ ـ كىچىك ۋە كونا ـ يېڭى كىگىز ئۆيلەر چوقچىيىپ كۆرۈنەتتى .

ئېدىرلار ئارىسىدىن يىگىرمىچە ياش چەۋەنداز نەسىللىك ئارغىماقلىرىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى . كىگىز ئۆيلەر ئەتراپىدا ئىت ۋە موزايلار بىلەن ئويناپ يۈرگەن ئۇششاق بالىلار ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلىشىپ ، ئۇلار تەرەپكە يۈگۈرۈشتى . تاش ئوچاقلاردا سۈت قاينىتىۋاتقان ئاياللارمۇ قوللىرى بىلەن ئاپتاپنى توسۇپ ، ئاتلىرىنى شۇنچە تېز چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان چەۋەندازلارنىڭ ئارقىدىن قاراپ قالدى . چىملىقتا يانپاشلاپ ياتقان ئەركەكلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ شۇ ياقتا نەزەر سالدى .

ـــ بۇ قاغانىنىڭ چاپارمەنلىرى ، ـــ دېدى بىر ئاق ساقاللىق بوۋاي .

ـــ شۇنداق ، قاغانغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە كېتىۋاتىدۇ ، ـــ دېدى يەنە بىر چار ساقاللىق كىشى .

ـــ يەنە ئۇرۇش بولارمۇ ؟ ـــ دېدى ئۇچىنچى بىرى خاۋاتىرلەنگەن ھالدا .

باشقىلارمۇ سۆز قېتىشتى :

ـــ هەي ، هەي ، هازىر جاهان تىنچ ئەمەس ...

ـــ هەر قايسى قەبىلىلەر ئۆزئارا چىقىشالمايدىغان بولۇپ قالدى ، هەممە يەردە پاراكەندىچىلىك .

ـــ كۆك تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى بەزى ئۇرۇقلارمۇ قاغانغا بويسۇنمايۋاتامدۇ ...

دېمىسىمۇ ، يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بېرى كەينى ـ كەينىدىن يۈز بېرىۋاتقان مالىمانچىلىقلار كۆك تۈرك خەلقىنى ئەنسىزچىلىككە سېلىپ قويغانىدى .

ئەمدى گەپنى ئېدىرلىقلار ئارىسىدىن ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلگەن هېلىقى چاپارمەنلەرگە يۆتكەيلى . ئۇلار قاغاننىڭ يازلىق بارگاهى قۇرۇلغان جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن كۆزلىرى قىزىرىپ ، قارا تەرگە چۆمگەن ئارغىماقلىرىدىن يەرگە سەكرەپ چۈشتى . رەڭمۇ رەڭ ياۋا گۈللەر بىلەن قاپلانغان تۆپىلىكتىكى تۈز يەرگە چوڭ ـ چوڭ ئۈچ يىپەك چېدىر تىكىلگەنىدى . ئوتتۇرىدىكى چېدىرنىڭ يېنىغا تىكىلگەن ئالتۇن رەڭلىق بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق سەلكىن شامالدا ئاستا لەپىلدەپ تۇراتتى . باش چاپارمەن « قايسى چېدىرغا كىرىشىم كېرەك ؟ » دەپ ئويلاپ تۇرۇپ قالدى . شۇ ئەتراپتا كۆزەتچىلىك قىلىپ ئايلىنىپ يۈرگەن نۆكەرلەردىن بىرى قولى بىلەن سول يانىدىكى گۈللۈك چېدىرنى كۆرسەتتى . باش چاپارمەن قاغاننىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن بولۇپ ، بۇ چېدىرلارغا دائىم كىرىپ ـ چىقىپ تۇرىدىغان بولغاچقا ، ئۇنى هېچكىم توسمىدى . ئۇ گۈللۈك چېدىرنىڭ ئىشىكىگە تارتىلغان رەڭدار يۇڭ توقۇلما يوپۇقنى قايرىپ ئىچكىرىگە كىردى .

چېدىر ئىچىگە بىر كەلتۇرۇپ ئوتقاشتەك رەڭدار گىلەملەر سېلىنغان ، چېدىرنىڭ تىرەك ۋە تۈۋرۈكلىرى ئالتۇن رەڭدە سىرلانغان ، تۆت ئايىغى توز شەكلىدە يونۇپ ياسالغان ئازادە كات ئۈستىگە قاپلان ۋە ئېيىق تېرىلىرى سېلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۈستىدە كۆك تۈركلەرنىڭ قاغانى كەشتىلەنگەن يوغان تەكىيىگە يۆلەنگەن هالدا يانپاشلاپ ياتاتتى . ئۇ ئۇچىسىغا قىزىل رەڭلىك ئۇزۇن يىپەك تون كىيگەن ۋە قويۇق

ئۆسكەن ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن يەنە شۇنداق قىزىل ياغلىق چىگىۋالغانىدى .

باش چاپارمەن بوسۇغىدا توختىدى ۋە ئوك قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ، چوڭقۇر تەزىم قىلدى .

ــ تەڭرىدە قۇت بولمىش① ئوزمىش قاغانغا مەلۇم بولسۇنكى ، تابغاچ ئېلىگە كەتكەن كارۋان قايتىپ كەلدى ، ــ دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

ئوزمىش قاغان ئالدىراپ كاتتىن چۈشتى ۋە ئاق كىگىز پايپاقلىرى بىلەن يۈمشاق گىلەمگە دەسسەپ چاپارمەننىڭ ئالدىغا كەلدى .

ــ قېنى ئۇلار ؟ ئىنەچۈك تاي دەرھال ئالدىمغا كىرسۇن ! ئوتتۇرىدىكى چوڭ چېدىرغا باشلاپ كىر ، ــ دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ . ئۇنىڭ قىياپىتى ۋە گەپ قىلىشلىرىدىن شۇ كارۋاننى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتقانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى .

ــ باش ئۈستىگە ، بۇيۇك قاغانىم .

چاپارمەن ئېگىلگەن پېتى كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى .

هايال بولماي هېلىقى ئېگىز چاقلىق هارۋا كارۋىنى ئوزمىش قاغاننىڭ بارگاهىغا كېلىپ توختىدى . بايىقى چاپارمەن ئىنەچۈك تاي بىلەن بوتاسۇن بۇقىنى قاغاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئوتتۇرىدىكى چوڭ چېدىرغا باشلاپ كىردى . بۇ چاغدا ئوزمىش قاغان مۇشۇ چېدىرغا يۆتكىلىپ چىقىپ ، تۆردىكى ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغانىدى . كىرگۈچىلەر تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇ يەنىلا تەقەززالىقى چىقىپ تۇرغان سىياقتا ئىككى قولىنى تەڭلا ئالدىغا سوزۇپ :

ــ كېلىڭلار ، ئولتۇرۇڭلار ، ــ دەپ تەكلىپ قىلدى .

ئىككىيلەن ئالتۇن تەختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، گىلەمگە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشتى . ئىنەچۈك تاي چاڭئەن② شەھىرىدە بولۇپ ئۆتكەن

---

① تەڭرىدە قۇت بولمىش ــ تەڭرىنىڭ خاهىشى بىلەن بەختلىك بولغان .

② چاڭئەن ــ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئاستانىسى . هازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولغان .

ئاتقا يىپەك تېگىشىش سودىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىرمۇ بىر سۆز-
لەپ بەردى .
— تابغاچلار بىر ئاتقا ئاران ئون بەش توپ يىپەك بەردى ، —
دېدى ئۇ ، — ئازراقمۇ قوشقىلى ئۇنىمىدى .
— ئۇلارنىڭ قاغانى بىلەن كۆرۈشتۈڭلارمۇ ؟ — ئوزمىش قاغان
سەل جىددىيلىشىپ سورىدى .
— يوقسۇ ، كۆرۈشەلمىدۇق ، — دېدى ئىنەچۇك تاي ، — بىز
تابغاچ ئەمەلدارلارغا كۆپ قېتىم ئىلتىماس قىلدۇق . ئۇلار بىزگە زادىلا
ئېنىق جاۋاب بەرمىدى . ئۇلار بىزنى ياخشى كۈتتى ، مېھمان قىلدى ،
قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملارنى بەردى ، چىرايلىق گەپلەرنى كۆپ قى-
لىشتى ، لېكىن بىزنى ئۆزلىرىنىڭ قاغانى بىلەن كۆرۈشتۈرمىدى . بىردەم
« تەڭرى ئوغلىنىڭ① تاۋى يوق » دېسە ، بىردەم « تەڭرى ئوغلى سە-
لەرنى كېيىن ئايرىم قوبۇل قىلماقچى » دېيىشتى . ئىشقىلىپ ، نېمە ئۇ-
چۇندۇر ئۇلارنىڭ قاغانى بىز بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمىدى .
بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئوزمىش قاغاننىڭ بېشى ساڭگىلاپ كەتتى .
— دېمەك ، ھېچقانداق ئۈمىد يوق ئىكەن ـ دە ، — دېدى ئۇ
بوغۇق ئاۋازدا .
قاغاننىڭ بۇنداق ئۈمىدسىزلەنگەن ھالىنى كۆرۈپ ، ئىنەچۇك
تايمۇ بېشىنى ساڭگىلاتتى .
— بولدى ، چىقىپ كېتىڭلار ، — دېدى قاغان ھېچكىمگە قارى-
ماستىن .
— مەن ۋەزىپەمنى ياخشى ئورۇندىيالمىدىم ، — دېدى ئىنەچۇك
تاي روھى چۈشكەن ھالدا ۋە سېمىز گەۋدىسىنى تەستە رۇسلاپ ئۆرە
قوپتى .
ئوزمىش قاغان ئۈنچىقمىدى . ئۇنىڭ غەمكىن كۆزلىرى گىلەم
ئۈستىدىكى نامەلۇم بىر نۇقتىغا تىكىلگەنىدى .
ئىنەچۇك تاي بىلەن بوتاسۇن بۇقا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم

---

① تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى « تەڭرى ئوغلى » دەپ ئاتىلاتتى .

قىلغاچ كەينىگە مېڭىپ چىقىپ كەتتى .

كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ئالتۇن تەختى قويۇلغان ھەيۋەتلىك يەپەك چېدىر ئىچىنى سۈرلۈك ۋە كۆڭۈلسىز جىمجىتلىق باستى . ئوزمىش قاغان تەخت ئۈستىدە ئۇزاقتىن ئۇزاق خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى . كېيىن ئۇ ئاستا قوپۇپ سىرتقا چىقتى . كۈز كۈنلىرى كېلىپ ھاۋا خېلى سالقىنلاپ قالغان ، يىراق ـ يېقىندىكى ئوت ـ چۆپلەر سارغىيىشقا باشلىغان مەزگىل ئىدى . لېكىن ، قاغان گويا ئىسسىقتىن دېمى سىقىلىپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ ، ئوڭ يانداىن ئېتىلىدىغان ئۇزۇن تونىنىڭ ياقىسىنى كەڭ ئېچىۋەتتى ؛ بېشىغا چىگىلگەن قىزىل تاۋار ياغلىقنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىككى قولى بىلەن مىجىقلىغىلى تۇردى . يېقىن ئەتراپتا يۈرگەن ئەمەلدار ۋە نۆكەرلەر قاغاننىڭ خۇددى بۇلۇت باسقان ئاسماندەك تۇتۇلۇپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ ، ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا جۈرئەت قىلالماي ئىلاجى بار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشقا تىرىشتى .

ئوزمىش قاغان بۇ گۈزەل يايلاق مەنزىرىسىنى خۇددى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك ئۇياق ـ بۇياققا كۆز يۈگۈرتۈپ قاراپ چىقتى . ئاندىن خۇددى باش ـ بويۇنلىرى تېلىپ كەتكەن ئادەمدەك بېشىنى كەينىگە تاشلاپ ئاسمانغا نەزەر سالدى . ئاستا لەيلەپ ئۆتۈۋاتقان ئاق بۇلۇتلارنىڭ ئارقىسىدا يالغۇز بىر گۆشخور قۇش قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ پەرۋاز قىلماقتا ئىدى .

« بۇ شۇڭقارمۇ ، بۈركۈتمۇ ؟ » شۇقەدەر چوڭ خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان ئوزمىش قاغان شۇ تاپتا ئۆزىنى ئاشۇ يېگانە قۇشتەك ھېس قىلدى .

بۇيۇك كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى كۈندىن ـ كۈنگە ئوساللاشماقتا ئىدى . بىرقىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتتى . يەنە بىر قىسىملىرى تېخى رەسمىي بۆلۈنمىگەن بولسىمۇ ، ئوزمىش قاغانغا ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇۋالدى . بولۇپمۇ توققۇز ئوغۇز① خەلقى خانلىقنى مەنىستىمەي : « بىز ئۇيغۇرلار ئۆزىمىزنىڭ

① توققۇز ئوغۇز ـــ ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي قىسمى .

خانلىقىمىزنى تىكلەيمىز » دەپ داۋراڭ سېلىپ يۈرۈۋاتىدۇ . ئۇلار يەنە باشقا قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىپ ، كۈچ توپلاپ ، ئوردىغا ئالۋان - سېلىق تۆلەشنى ئاشكارا رەت قىلدى . كۆك تۈركلەر ئۇلارغا جازا يۈ- رۈشى قىلسا ، قوشۇن چىقىرىپ قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇلار يەنە تابغاچ ئېلىگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ ، ئۇلار بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ كۈندىن - كۈنگە بېيىپ كېتىۋاتىدۇ . ئەكسىچە ، كۆك تۈركلەر ئۇزاقتىن بۇيان تابغاچلار بىلەن دۈشمەنلىشىش ھالىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى . بۇنداق ۋەزىيەتتە مۇبادا قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش بولۇپ قالسا ، كۆك تۈرك- لەرنىڭ ئۈستۈنلۈكنى داۋاملىق ساقلاپ تۇرالىشى تەس بولىدۇ ، چۈنكى تابغاچلار ۋە ئورخۇن ، سېلېنگا يايلاقلىرىدىكى بەزى قەبىلىلەر ئۇيۇ- غۇرلارغا مەدەت بېرىشى مۇمكىن .

ئوزمىش قاغاننىڭ بېشى قاتتى . ئۇ ئۇيان ئويلاپ ، بۇيان ئويلاپ ، ئاخىر ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولغان ئىنەچۈك تاي باشچىلىقىدىكى زور كارۋاننى تابغاچ ئېلىگە ئەۋەتتى . قا- غان بۇ كارۋاننى مۇنداق ئىككى مەقسەتنى كۆزلەپ تەييارلىغانىدى : بى- رىنچىدىن ، كارۋان بىلەن ئەۋەتىلگەن ئىككى مىڭ تۇياق خىللانغان ئاتقا تابغاچ ئېلىنىڭ ئېسىل يىپەك رەختلىرى ۋە باشقا قىممەتلىك بۇ- يۇملارنى تېگىشىپ ، ئىچكى ماجىرالار تۈپەيلىدىن قۇرۇقدىلىپ قېلىۋات- قان خەزىنىنى تولۇقلاش ؛ ئىككىنچىدىن ، تابغاچ ئېلى بىلەن مۇناسى- ۋەتنى ياخشىلاش ۋە مۇمكىن بولسا ئىككى تەرەپ ھەمكارلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشى كېرەك ئىدى . ئەپسۇسكى ، ئوزمىش قاغان تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا ئۆز قولى بىلەن مەكتۇپ يېزىپ ، ئىنەچۈك تاي ئارقىلىق ئە- ۋەتكەن بولسىمۇ ، تەڭرى ئوغلى بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرمىدى . بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى خۇلاسىلىگەندە ، ئىچكى جەھەتتىمۇ ھەم تاشقى جەھەتتىمۇ ئۇزۇل - كېسىل يېتىم قالغانلىقنى مۆلچەرلىگىلى بولاتتى .

ئوزمىش قاغان يۈرىكىنىڭ قىسىلىپ ئاغرىغانلىقىنى سەزدى . ئۇ- نىڭ كۆكرىكىدىن خۇددى قايغۇلۇق يىغىغا ئوخشاش بىر خىل بوغۇق سادا ئېتىلىپ چىقتى .

× × ×

ئاردىن بىر نەچچە كۈن ئۆتتى.

ئىنەچۈك تاينىڭ يىپەك چېدىرى قاغان بارگاھىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى تۈزلەڭ ئوتلاققا جايلاشقانىدى. چېدىر ئەتراپىدا بىر نەچچە ئىنەك ۋە موزايلار ئوتلاپ يۈرەتتى. يوغان ئىككى قارا ئىت چېدىر يېنىدا سۆگەك غاجىلاپ ياتاتتى. سەل نېرىدىكى ئاپتاپ ئوبدان چۈشىدىغان يەرگە كىگىز سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئىنەچۈك تاي يانپاشلاپ ياتاتتى. ئۇنىڭ گۈللۈك تاۋار كۆگلەك كىيگەن ئايالىمۇ شۇ يەردە يىگنە ئىشى قىلىپ ئولتۇراتتى.

ئىنەچۈك تاي بويلۇق جەدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىۋاتقان بوتاسۇن بۇقىنى يىراقتىنلا تونۇۋالدى.

— ئايىماي، قەدىناس ئاداش! — دەپ توۋلىدى ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ، — تىنچ تۇردۇڭمۇ؟ تېنىڭ ساقمۇ؟

بوتاسۇن بۇقا ئېتىدىن چۈشۈپ ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلاشتى.

— ئۆي ئىچىڭ تىنچ بولسۇن، بالا ـ چاقاڭ ئامان بولسۇن، — دېدى ئۇ ۋە ئېتىنىڭ چۈلۋۇرىنى يەرگە قېقىپ قويۇلغان تۆمۈر قوزۇققا باغلاپ قويۇپ، كىگىزگە ئولتۇردى.

ئىنەچۈك تاينىڭ ئايالى ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ قۇرۇت، سېرىق ماي، قورۇلغان تېرىق، بۇغدايلارنى قويدى ۋە سۈمۈرغ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تابىغاچ چىنىلىرىگە بوزا قۇيدى.

— بالىلار قوي باققىلى كەتتى، — دېدى ئىنەچۈك تاي، — زېرىكىپ ئولتۇراتتىم، كەلگىنىڭ ياخشى بولدى.

— مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ سېنىڭ بىلەن بىردەم پاراڭلىشاي دەپ كەلدىم، — دېدى بوتاسۇن بۇقا.

بۇ ئىككىيلەن بىر يەرگە كېلىپ قالسىلا گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، گېپى تۈگىمەيتتى. بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى. بوزا ئىچكەچ نېرى ـ

بېرىدىن ئۇزاق مۇگداشقاندىن كېيىن بوتاسۇن بۇقا مۇنداق دېدى :

— تابغاچلارنىڭ شەھەرلىرى نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك ، نېمىدېگەن كۆركەم ! ئېسىگدىمۇ ؟

— ئېسىمدە بولمايچۇ ، — دېدى جاۋابەن ئىنەچۇك تاي ، — ئىككىمىز چاگىنىدە تۇرغان ۋاقتىمىزدىمۇ ھەم كارۋان بىلەن قايتىپ كېلىۋاتقاندىكى يول ئۈستىدىمۇ بۇ ھەقتە كۆپ سۆزلەشكەنغۇ .

— شۇنداق ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — لېكىن مەن چاگىنىدىن باشقا شەھەرلەرگىمۇ بارغان . بىزگە سېلىشتۇرغاندا ، تابغاچلار راھەتتە ياشايدىكەن . ھەممە ئادەمنىڭ ئىسسىق ئۆيى بار . ئۇلار ئۆيلىرىدە ، قورۇلىرىدا ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن ، شەھەرلەرنىڭ سىرتىدا دېھقانچىلىق قىلىپ ئاشلىق يېغىدىكەن ... ئىشقىلىپ ئۇلار ياشاشنى بىلىدىكەن .

ئىنەچۇك تاي بېشىنى ئىرغىتىپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى تەستىقلىدى .

بوتاسۇن بۇقا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ :

— بۇگۈن سەن بىلەن مەخسۇس مۇشۇ ھەقتە بىر سۆزلىشىپ باقاي دەپ كەلدىم ، — دېدى .

ئىنەچۇك تاي سۆھبەتدىشىنىڭ بۇ گەپىنى چۈشىنەلمەي ئۇنىڭغا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى .

— تابغاچلار ھەققىدە سۆزلىشەي دەمسەن ؟ — سورىدى ئۇ .

— ياق ، شەھەر ھەققىدە ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا .

ئىنەچۇك تاي بۇ گەپنىمۇ چۈشىنەلمىدى ۋە بۇ قەدىناس بۇرادىرىنىڭ چۈشەندۈرۈپ سۆزلىشىنى كۈتۈپ ئۇنچىقمىدى .

— بىزمۇ تابغاچلاردەك شەھەر بىنا قىلساق بولمامدۇ ! — دېدى بوتاسۇن بۇقا قانداقتۇر ئالاھىدە ھېسسىياتلىق تەلەپپۇزدا .

ئىنەچۇك تاي بۇرادىرىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئەمدى تېخىمۇ چۈشىنەلمەي قالدى .

— شەھەر بىنا قىلساق دەمسىنا ؟ — دېدى ئۇ ھەيران بولۇپ .

— ھەئە ، شۇنداق . تابغاچلار قۇرغاندەك شەھەرلەرنى بىز نېمە

ئۇچۇن قۇرالمايمىز ؟

ـــ ھەي ئاداش ، بۇ گىپىك قاملاشماي قالدى . شەھەر قۇرۇپ نىمە قىلاتتىك ؟ ـــ دېدى ئىنەچۇك تاي نەسىھەت قىلغان قىياپەتتە ، ـــ بىز دېگەن چارۋىچى كۆچمەن خەلق . بىزگە شەھەرنىك نىمە كېرىكى ؟ شەھەردە يىلقا باققىلى بولامدۇ ؟ چارۋىچىلىق قىلغىلى بولامدۇ ؟ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ يايلاقلاردا ياشاپ كېلىۋاتىمىز . ئەمدى كۆچمەن لىك قىلماي تاباغاچلارنى دوراپ شەھەرلەردە ، يېزىلاردا يېتىۋالساق ئەجدادلىرىمىزنىك مۇقەددەس روھلىرى قورۇنمامدۇ ! قوي بۇنداق گېپىگنى .

بوتاسۇن بۇقا تىت ـ تىت بولۇپ سۆزلىدى :

ـــ ھەي ئاداش ، سەن ئۆزۇڭمۇ چاڭئەندە تۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا « شەھەر تۇرمۇشى جەننەتكە ئوخشاش بولىدىكەن » دېگەنىدىڭغۇ .

ئىنەچۇك تاي يەنە ئۆز سۆزىدە چىنك تۇردى :

ـــ ھەي ئاداش ، شەھەر دېگەن ھەر قانچە ياخشى بولسىمۇ ، بىزگە ياراشمايدۇ . شەھەر قۇرۇش ، ئاشلىق تېرىش دېگەن تاباغاچلار ـ نىك ئىشى . بىز تاباغاچلارنى دورىساق بولمايدۇ . ئۇلارمۇ ئۆزلىرى بىلگەنچە ياشاۋەرسۇن . بىزمۇ ئۆزىمىزنىك ئەنئەنىمىز ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىز بويىچە ياشايمىز .

ـــ مەن مۇشۇ پىكرىمنى ئوزمىش قاغانىغا ئېيتىپ باقاي دەيمەن ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا .

ـــ نىمە ؟ ـــ دەپ تەئەججۇپ ئىچىدە خىتاب قىلدى ئىنەچۇك تاي ، ـــ كاللاڭنىك كېتىشىدىن قورقمامسەن ؟ خانلىقنىك ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىمەن دېسەك ، قاغان ساڭا ماقۇل دەمدۇ ؟

ـــ نىمە بولسىمۇ قاغان بىلەن بىر كۆرۇشۇپ باقاي . سەن مېنى ئۇنىك يېنىغا باشلاپ ئەكىرگىن ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ۋە يېلىنىش ئىپادىسىنى بىلدۇرۇپ بۇرادىرىنىك قولىنى قىسىپ تۇتتى .

ـــ ھەي ، ھەي ، ھەي ! بولماسىمكىن ، بوتاسۇن بۇقا ، ئوبدان ئويلاپ ئىش قىل جۇمۇ .

— سەندىن ئۆتۈنۈپ قالاي ، ئىنەچۈك تاي ، مۇشۇ تەلىپىمنى رەت قىلمىغىن . يامىنى كەلسە ، ھەممە گەپنى ئۆز ئۈستۈمگە ئالىمەن ، سېنى بالاغا قويمايمەن .

ئىنەچۈك تاي ئۇزاققىچە ئىككىلىنىپ ، پۇشۇلداپ ئولتۇردى . ئاخىر ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ دوستىغا قارىدى .

— ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى ئۇ ، — قارىغاندا ، بۇ نىيىتىڭدىن يانمايدىغان ئوخشايسەن .

ئىككى دوست ئاتلىرىغا مىنىپ بارگاھ تەرەپكە ماڭدى .

ئوزمىش قاغان ھېلىقى چوڭ يىپەك چېدىر ئىچىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشقان ئىككى دوستقا غەمكىن كۆزلىرى بىلەن سىنچىلاپ قارىدى . بۇ ئىككىسى قانداق تۇر يەنە بىر كۆڭۈلسىز خەۋەرنى يەتكۈزۈشكە كەلدىمۇ ؟ يەنە قانداقتۇر ئىسيان توغرۇلۇق ، يەنە قانداقتۇر مەغلۇبىيەتلەر توغرۇلۇق سۆزلىمەكچىمۇ ؟ ھالبۇكى ، ئوزمىش قاغان بوتاسۇن بۇقىنىڭ شەھەر قۇرۇش توغرىسىدىكى گەپلىرىنى ئاڭلاپ غايەت زور تەئەججۈپ ئىچىدە تېڭىرقاپ قالدى .

— نېمە ؟ شەھەر ؟ بۇ قانداق گەپ ؟ — دېدى قاغان ، — شەھەرنىڭ بىزگە نېمە كېرىكى ؟ نېمە پايدىسى ؟

— تەڭرىدە قۇت بولمىش بۇيۇك قاغانىم ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — شەھەر قۇرۇشنىڭ پايدىسى كۆپ . ئادەملەر يازدا سالقىن ، قىشتا ئىسسىق ئۆيلەردە تۇرىدۇ . شەھەر ئەتراپى ئېگىز ۋە مەزمۇت سېپىللار بىلەن قورشالسا ، ياۋ قوشۇنلىرى ئاسانلىقچە بېسىپ كىرەلمەيدۇ .

ئوزمىش قاغاننىڭ كۆزلىرىدە مەنىستەمەسلىك ۋە مەسخىرە ئالامەتلىرى ئۇچقۇنلىدى .

— سەن بۇ ئەقىلنى نەدىن تاپتىڭ ، ئەي بىلەرمەن كارۋانچى ؟ — دېدى ئۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ تەنبىھ بەرگەن تەلەپپۇزدا ، — سەن بىزگە تابغاچ خوتۇنلىرىدەك تۆت تامنىڭ ئىچىگە سولىنىپ ئولتۇرۇشنى ئۆگەتمەكچىمۇ ؟ ئۇنداق قىلىش ئۆزىنى ئۆزى ھالاك

قىلىش ئەمەسمۇ . كىمنى ئەخمەق قىلىمەن دەيسەن ، قاباق باش !

بوتاسۇن بۇقا قورقۇپ كەتتى ۋە ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولۇپ ئالدىراپ ، دۇدۇقلاپ سۆزلەپ كەتتى :

— بۇيۇك قاغانىم ! مەن پۇتۇنلەي ياخشى كۆڭلۈم بىلەن ... دېمەكچىمەنكى ، خانلىقىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ... مەسىلەن ، تابغاچلار ناھايىتى كۆپ شەھەرلەرنى قۇرۇپ چىققاچقا ، بېيىپ ، كۈچەيىپ كەتتى ...

— ئاغزىڭنى يۇم ، ئاسىي مۇناپىق ! — ئوزمىش قاغان دەرغەزەپ بولۇپ قاتتىق ۋارقىرىدى ، — تابغاچ دېگەن تابغاچ ، بىز دېگەن تۈرك . بىزنىڭمۇ ئۆزىمىزنىڭ تۇتقان يولىمىز بار . بىزنىڭ ئېتىقادىمىز باشقا . تابغاچلار كۆك تەڭرىگە سىغىنمايدۇ ، يەر ـ سۇ ئىلاھلىرى ۋە مۇقەددەس ئانىمىز ئومايىنى[1] تونۇمايدۇ ، ئۇلارنىڭ شامان ، باخشىلىرى يوق . كۆك تەڭرى بىزنى كەڭ يايلاق ، ئېگىز تاغلاردا ياشاش ئۈچۈن ياراتقان !

بوتاسۇن بۇقا گەپ قىلالماي قېتىپ قالدى . ئىنەچۇك تايمۇ قورققىنىدىن سوغۇق تەرگە چۆمۈپ غال ـ غال تىترەپ كەتتى .

— يوقال كۆزۈمدىن ! — ئوزمىش قاغان قولىنى كەسكىن شىلتىپ يەنە ۋارقىرىدى .

قاغاننىڭ غەزەپلىك ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئىككى قورۇقچى جەڭچى چېدىر ئىچىگە ئېتىلىپ كىرىپ ، بوتاسۇن بۇقىنى دارقىرىتىپ سۆرىگىنىچە سىرتقا ئاچىقىپ تاشلاشتى . ئىنەچۇك تايمۇ ئالمان ـ تالمان تەزىم قىلىپ قېچىپ چىقىۋالدى .

---

① ئوماي — قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىكى ئانا ـ بالىلار ۋە سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى قوغدايدىغان ئايال سۈرىتىدىكى ئىلاھە .

ئۇچىنچى باب

كۆك تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى

مىلادىيە 742 ـ يىلى ياز .

بوتاسۇن بۇقا ئۆزىنىڭ كەڭ تۈزلەڭگە ئىككى قاتار قىلىپ تىزىپ قويۇلغان ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىلىرىنى قاراشتۇرۇپ سۈنغان ، بۇ-زۇلغان يەرلىرىنى جۆندەش بىلەن ئاۋارە ئىدى . ئۇ قولىدىكى يوغان پال-تىسى بىلەن ھارۋىلارنىڭ بوشاپ قالغان جايلىرىغا شىنا قېقىپ ، چاقلار-نىڭ تۆمۈر چەمبەرلىرىنى يېڭىدىن مىخلاپ خېلى ئۇزاققىچە ھەپىلەشتى . ئۇنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى قۇتادمىش ئاتىسىغا ياردەملىشىپ ، كېرەك-لىك سايمانلارنى ئەكېلىپ بېرىپ ۋە بەزىدە ھارۋىنىڭ ئۈستىدىن يەرگە سەكرەپ ، شوخلۇق قىلىپ ئوينىماقتا ئىدى . بوتاسۇن بۇقا تۇرۇپ ـ تۇرۇپ ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قوياتتى ، ئوغلى يېقىن كەلگەندە ئامراقلىقى تۇتۇپ ، ئۇنىڭ ئاق بۆز كۆڭلىكىنى تۈزەشتۈرۈپ قوياتتى ياكى ئۇنىڭ دولقۇنسىمان بۇدۇرلىشىپ كەتكەن سارغۇچ ـ قوڭۇر چاچ-لىرىنى سىلاپ ، ئەركىلىتىپ قوياتتى .

ـــ ھە ، قۇتادمىش ، سەن چوڭ بولغاندا نېمە ئىش قىلى-سەن ؟ ـــ دەپ سورايتتى بوتاسۇن بۇقا ئوغلىنى گەپكە سېلىپ .

ـــ مەن چوڭ بولغاندا ئادارقىزنى ئالىمەن ، ـــ دەيتتى قۇتادمىش جىددىي قىياپەتتە .

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئاتىسى قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

ـــ ئەمىسە تېزرەك چوڭ بول ، ـــ دەيتتى ئۇ ، ـــ مەن ئىنىمچۇك تاي بىلەن سۆزلىشىپ ، ئادارقىزنى كېلىن قىلىۋالاي .

گـپپی بولۇۋاتقان ئادارقىز بىزگە تونۇشلۇق بولغان ھېلىقى ئىـ نەچۈك تاينىك قىزى بولۇپ ، قۇتادمىشتىن ئىككى ياش كىچىك ئىدى . بۇ ئىككى ئائىلە ئوتتۇرىسىدا يېقىن بېرىش ـ كېلىش مۇناسىۋىتى بولـ غاچقا ، قۇتادمىش بىلەن ئادارقىزمۇ كىچىكىدىن تارتىپلا بىللە ئويناپ ئۆسكەنىدى ، بەلكى ئۇلار بارغانسېرى بىر ـ بىرىگە ئىچەكىشىپ كېتىۋا- تاتتى .

ـــ ئاتا ، ئادارقىزلارنىڭ ئۆيىگە بارايلىچۇ ، زېرىكىپ كەتتىم ، ـــ دېدى قۇتادمىش ئاتىسىنىڭ قولىدىن تارتىپ .

دەل شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئايال كىشىنىڭ :

ـــ قۇتادمىش ! ـــ دەپ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى .

ئاتا ـ بالا كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراشتى . ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدا ، قۇتادمىشنىڭ ئانىسى قولىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارنى چاقىرماقتا ئىدى :

ـــ قۇتادمىش ، تاماق پىشتى ، ئاتاڭ بىلەن بىللە كېلىڭلار . تېز بولۇڭلار !

بوتاسۇن بۇقا قۇتادمىشنى ئەگەشتۈرۈپ كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى . قۇتادمىشنىڭ ئانىسى ئۇلارنى ئالدىراتقىلى تۇردى .

ـــ بۇگۈن سوغدى سودىگەرلىرى دەريا بويىدا يايما بازار ئېچىپـ تۇ ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ ھەممە خەق شۇ ياققا كېتىۋاتىدۇ ، بىزمۇ تاماقنى يەپ بولۇپ شۇ يەرگە بارايلى .

ئۇلار قوي گۆشى بىلەن شورپا ئىچىپ ، قورساقنى توقلىغاندىن كېيىن بوتاسۇن بۇقا ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىغا قوي ، كالا ، ئات ، جەرەن ، تۇلكە ۋە توشقان تېرىلىرىنى باستى .

ـــ سوغدىلاردا بىزگە كېرەكلىك مال بولسا ، مۇشۇ تېرىلەرگە تېگىشىۋالايلى ، ـــ دېدى ئۇ .

ئۇلار ئۇچەيلەن ھارۋىدىكى تېرىلەر ئۈستىگە ئولتۇرۇپ يولغا چىقتى .

قىرغاقلارغا تولۇپ ئېقىۋاتقان تىنىق ئورخۇن دەرياسىنىڭ ساھىـ

لىدىكى يېشىل ئوتلاقتا ھارۋىلىق ، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەر مىغىلداپ يۈرەتتى . ھەر قېتىم سوغدى سودىگەرلىرى كەلگەندە ، بۇ يەردە مۇ-شۇنداق قايناق بازار بولۇپ كېتەتتى .

بوتاسۇن بۇقا ھارۋىنى بىر چەتكە توختىتىپ ، ئاتنىڭ پۇتلىرىغا چۈشەك سالدى . ئۇلار ئۇچەيلەن كىشىلەر توپى ئىچىگە قىسىلىپ كىردى . بۇ يەردە قىممەت باھالىق لىباسلارنى كىيىشكەن بەگ سۈپەت بايلارمۇ ۋە تاشلانمىغان قوي تېرىسىدىن ئىشتان ـ چاپان كىيىپ ، تەر-لەپ ـ پىشىپ يۈرۈشكەن يالىلانما پادىچىلارمۇ ئارىلىشىپ كەتكەنىدى . يالتىراپ تۇرغان تاۋار ـ دۇردۇنلارغا پۈركەنگەن سالاپەتلىك سوغدى سودىگەرلىرى بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە گىلەملىرىنى كەڭ يېيىپ ، تۇرلۇك ـ تۇمەن ئېسىل ماللارنى دۆۋىلەپ تىزىۋەتكەنىدى . رەڭگا رەڭ يىپەك رەختلەر ، نەپىس ئىشلەنگەن جانان چىنىلەر ، ساپال ئىدىشلار ، مىس قازانلار ، ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان ئۈزۈك ، سىرغا ، بىلەزۈكلەر ، قاشتاش بۇيۇملىرى ۋە يەنە باشقا تۈرلەردىكى نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ماللار بۇ يەرگە توپلانغان يايلاق خەلقىنىڭ كۆزلىرىنى چاق-نىتاتتى . كىشىلەر ئۇنى ـ بۇنى كۆرەتتى ، تۇتۇپ باقاتتى ، سودىلىشات-تى . سوغدىلار مۇلايىم كۈلۈمسىرەپ ، شېرىن سۆزلەر بىلەن خې-ريدارلارغا جاۋاب قايتۇراتتى :

— بۇ ئاسان تاپقىلى بولمايدىغان مال ، چاڭئەندە ئىشلەنگەن ، مانا ھىندىستاننىڭ مېلى ، مانا بۇنىڭغا قاراڭلار ، بۇنى مەن ئەرەب سو-دىگەرلىرىدىن سېتىۋالغان ... ياق ، بۇرادەر ، بۇنى قوي ، كالىغا تېگىش-كىلى بولمايدۇ . بۇ ماللار ئالتۇن ياكى كۈمۈشكە سېتىلىدۇ . ھە ، نېمە ؟ ئالتۇن يوقمۇ ؟ ئۇنداق بولسا ئاتقا تېگىشەيلى ، ئاتقا ! قېنى ، ئاتلىرىڭلار بولسا ئەكېلىڭلار ، قانچىلىك بولسا ئالىمىز ، سىلەرمۇ زىيان تارت-مايسىلەر ...

بىرقىسىم ھاللىق كىشىلەر سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ قوللىرىغا ئالتۇن ، كۈمۈش تەڭگىلەرنى ساناپ تۇتقۇزۇپ ، ئونلاپ ـ يىگىرمىلەپ نەسىللىك ئاتلارنى ئۆتكۈزۈپ ، ئۇلاردىن ئالغان تاۋار ، كىمخاپ قاتارلىق

هەر خىل ماللارنى ئات ـ ئۇلاغلىرىغا ئارتىپ ياكى ھارۋىلىرىغا بېسىپ ئېلىپ كېتەتتى . ئۇنداق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەنلەر سوغدىلار بىلەن تولا سودىلىشىپ ، تالىشىپ ـ تارتىشىپ ئاۋازلىرى پۈتۈپ كېتەتتى .

ـــ بىر ئاتقا نەچچە توپ يىپەك بېرىسەن ؟ ـــ پۇتلىرىغا چورۇق تارتىۋالغان ساقاللىق بىر تۈرك سودىگەرلەرنىڭ كۆزىگە كىرىۋېلىپ ، يېنىشلاپ سورىغىلى تۇردى .

ـــ ساڭا ئېيتتىمغۇ ، بىر ئاتقا ئىككى توپ يىپەك بېرىمەن ، ـــ دەپ جاۋاب قايتۇراتتى سوغدى سودىگەر يەنىلا مۇلايىم كۈلۈمسىرەش بىلەن .

ـــ ھەي ئىنساپسىز ! ـــ دەپ ۋارقىرايتتى ھېلىقى ساقاللىق تۈرك ، ـــ سىلەر تابغاچلاردىن بىر ئاتقا يىگىرمە توپ يىپەك تېگىشىپ ئەكېلىسىلەرغۇ ؟

ـــ ھەي بۇرادەر ، ـــ دەيتتى سوغدى سودىگەر ئاۋازىنى سىلىق چىقىرىپ ، ـــ سەن قاچانقى گەپلەرنى قىلىۋاتىسەن ؟ ھازىر ئاتنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتتى . تابغاچلارمۇ يىپەكلەرنى ئۇنداق ئاسانلىقچە بەرمەيدىغان بولۇۋالدى .

ـــ شۇنداق بولسىمۇ ئىنساپ بىلەن گەپ قىلمامسەن !

ـــ ماقۇل . ئىككى توپ يىپەككە يەنە ماۋۇ ساپال كوزىنى قوشۇپ بېرەي ...

شۇ تەرىقىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردىن پۈتۈن ئەتراپ ئۇزۇلمەس ۋاراڭ ـ چۇرۇڭغا تولغانىدى . بوتاسۇن بۇقا كىشىلەر ئارىسىدا قىستىلىپ ، ئىتتىرىلىپ يۇرۇپ ، بىر سوغدىنىڭ ئالدىدا توختىدى .

ـــ مۇنۇ بىر يۇرۇش كۈمۈش قاچىلارنى ماڭا بەرگىن ، ئاۋۇ ھارۋىدىكى تېرىلەرنىڭ ھەممىسىنى ساڭا بېرەي ، ـــ دېدى ئۇ قولى بىلەن ئۆزىنىڭ تېرە بېسىلغان ھارۋىسىنى كۆرسىتىپ .

ـــ بولمايدۇ ، بۇرادەر ، ـــ دېدى سودىگەر ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ئاۋازىنى سوزۇپ ، ـــ ياخشى ئاتلىرىڭ بولسا ئەكەلگىن .

ئۇلار بىر ھازاغىچە سودىلاشتى . بوتاسۇن بۇقا ئاخىر ئەكەلگەن

هەممە تېرىلىرىنى سوغدىنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ بېرىپ ، بىر تۈچ قازان بىـ
لەن بىر نەچچە غېدىر ، كومزەكلەرنى ئېلىپ ھارۋىسىغا سالدى .
ـــ ھەي ئىنساپسىز كاززاپلار ، ـــ دېدى ئۇ بېشىنى چايقاپ ، ـــ
بىر دانە كۈمۈش كاسىنىمۇ بەرمىدى ـ ھە !
ـــ ھاي بوتاسۇن بۇقا ، نېمىگە خاپا بولىسەن ؟
بوتاسۇن بۇقا ئارقىغا بۇرۇلۇپ ، كۈلۈپ تۇرغان ئىنەچۈك تايىنى
كۆردى . ئۇلار ئىككىسى خۇشال بولۇپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى . ئاندىن
بازار قالايمىقانچىلىقىدىن يىراقراق يەرگە بېرىپ ، ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە
چازا قۇرۇپ بەھۇزۇر ئولتۇرۇشتى ، ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن
كېيىن بوتاسۇن بۇقا مۇنداق دېدى :
ـــ كۆردۈڭمۇ ، بۇ سوغدىلارنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقـ
ىنى . بىزدىن ئىككى ـ ئۈچ توپ يىپەككە بىر ئاتنى تېگىشۋالىدۇ ، ئاتـ
دىن بۇ ئاتلارنى تابغاچ يېرىگە ئاپىرىپ ، بىر ئاتقا يىگىرمە ـ ئوتتۇز
توپتىن يىپەك تېگىشۋالىدۇ . ئارىدا ئون ھەسسە پايدا تاپىدۇ . بىزدە
پەقەت قاغان ئوردىسىلا تابغاچلار بىلەن ئاتقا يىپەك تېگىشىش سودىسىنى
قىلىدۇ . ئادەتتىكى پۇقرالار ئىچىدە سودىگەرچىلىك قىلىدىغان كىشى
يوق . چارۋىچىلىقتىن باشقا ئىشنى بىلمەيمىز . ئاشۇ سوغدىلار قىلىۋاتقان
ئىشنى بىز قىلالمامدۇق ؟
ئىنەچۈك تاي بۇ گەپلەرگە ئانچە پەرۋا قىلمىدى .
ـــ بۇ سوغداق① دېگەن خەقنىڭ بارمايدىغان يېرى يوق ، ـــ
دېدى ئۇ ، ـــ ئۇلارنى يەنە تەكرىتاغ ئەتراپلىرىغا ، ئۇنىڭدىنمۇ يىراق
تىكى يەرلەرگە ، پارسلار ، ئەرەبلەرنىڭ يۇرتلىرىغىمۇ بارىدۇ ، دېيىشىدۇ .
ـــ بىزمۇ شۇنداق قىلساق بولىدىغۇ ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا
ئىچى قاينىپ ، ـــ مانا مەن ئاز ـ تولا ئات يىغىپ ، ئۆز ئالدىمغا سودا قىـ
لىپ باقايمىكىن دەپ ئويلاۋاتىمەن .
ئىنەچۈك تاي كۈلۈپ كەتتى .
ـــ ئۆتكەندە شەھەر قۇرىمەن دەپ يۈرەتتىڭ ، ئەمدى سودا

---

① سوغداق ـــ سوغدى .

قىلىمەن دەيسەن . نېمانداق غەلىتە ئويلار كىرىۋالىدۇ سېنىڭ كاللاڭغا ؟

ــ بىزگە شەھەرمۇ كېرەك ، سودىمۇ كېرەك ، ــ دېدى بوتاسۇن بۇقا قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ، ــ شەھەر ئىچىدە سودا دۇكانلىرى دائىم ئوچۇق تۇرسا ، مال باھاسى تۆۋەنلەيدۇ ، تۇرمۇش ئاۋاتلىشىدۇ .

ــ بولدى ، قويغىنا ئۇنداق گەپلىرىڭنى ، ــ دېدى ئىنەچۇك تاي ۋە يەنە كۈلۈپ كەتتى ، ــ قارىغىنا ، بالىلارنىڭ خۇشال بولۇشۇپ كەتكىنىنى .

قۇتادمىش بىلەن ئادارقىز ئادەملەر ۋە ئات ـ ئۇلاغلار ئارىسىدىن بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ ، شادىيانە كۈلكە ساداسىنى ياڭرىتىپ ئويناپ يۈرەتتى .

ــ مېنى تۇتالمايسەن ، تۇتالمايسەن ، ــ دەپ ۋارقىرايتتى ئادار-قىز ۋە زىل ئاۋازى بىلەن قاقاقلاپ كۈلگىنىچە قاچاتتى .

ــ سېنى تۇتۇۋالىمەن ، ھازىرلا تۇتۇۋالىمەن ، ــ دەپ ۋار-قىرايتتى قۇتادمىش ۋە ئۇمۇ جاراڭلىق ئاۋازدا كۈلۈپ ، بۇ زەر گۈللۈك ھال رەڭ تاۋاردىن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىپ ، چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆ-رۈۋالغان ئاق يۇمىلاق قىزچاقنى تېز قوغلايتتى .

سوغدىلارنىڭ يايىمىسىدىن يىراقراق بىر يەردىكى يالغۇز ئۆسكەن ئاق قېيىننىڭ تۈۋىدە بۇ ئىككى شادىمان ئۆسمۈرنىڭ ئانىلىرىمۇ تاۋار ـ دۇردۇنلارغا پۈركەنگەن ھالەتتە بىر ـ بىرىگە يېقىن تۇرۇپ ، قىزغىن سۆھبەتكە چۈشۈپ كەتكەنىدى .

ــ ئەي بۇرادەر ئىنەچۇك تاي ، ــ دەپ مۇراجىئەت قىلدى بو-تاسۇن بۇقا ، ــ قارىغىنا ، بالىلىرىمىز بىر ـ بىرىگە بەك ئامراق ، ئۇلار-نىڭ ئانىلىرىمۇ يېقىن دوست . بىز ئىككى ئائىلە تازا كۆڭۈلدىكىدەك قۇدا بولالايمىز ـ ھە ؟ قانداق دەيسەن ؟

ــ ياخشى ئويلاپسەن ، بوتاسۇن بۇقا ، ــ دېدى ئىنەچۇك تاي ئاۋۋالقىدەكلا دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ، ــ بىراق ، بالىلىرىمىز تېخى كىچىك ـ تە .

— شۇنداق ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — بىز ئالدى بىلەن شا-
مان ، باخشىلارنى چاقىرىپ ، قارا قوچقار ، قىزىل خورازنى بو-
غۇزلاپ ئەل ـ جامائەت ئالدىدا قۇتادمىش بىلەن ئادارقىزنىڭ باشلىرىنى
باغلاپ قويايلى . كېيىن ئۇلار چوڭ بولغاندا ئات ـ كالا سويۇپ رەسمىي
توي قىلىمىز .

— بولدى ، كېلىشتۇق ! — دېدى ئىنەچۇك تاي .

— كېلىشتۇق ! — دېدى بوتاسۇن بۇقا .

ئۇلار ئىككىسى بىر ـ بىرىنىڭ قوللىرىنى مەھكەم قىسىشتى .

شۇ ئەسنادا بازار بولۇۋاتقان ئورۇننىڭ ئاياغ تەرىپىدە قانداقتۇر
ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈلدى . كىشىلەرنىڭ قالايمىقان ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى ،
ئات تۈياقلىرىنىڭ شىددەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ئاڭلاندى . ھايال بولماي ،
ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىپ ، يانلىرىغا ئەگرى قىلىچلىرىنى ئاسقان بىر توپ
چەۋەندازلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغان پېتى كېلىپ ، يايما بازارغا يېقىن جايدا
توختىدى .

— ئەي خالايىق ، تەييارلىنىڭلار ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار ! —
دەپ ۋارقىرىدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرەيلەن ، — ئۇيغۇرلار بۇيۇك خان-
لىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۆكتە قوپتى . كۆك
تۈركلەرنىڭ باتۇر ئەزىمەتلىرى ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتىدۇ . تەڭرىدە
قۇت بولمىش ئوزمىش قاغان بارلىق پۇقرالارغا چاقىرىق قىلدى . ئەي
كۆك تۈرك نەسلىدىن بولغان باتۇرلار ، ئۇزۇن نەيزە ، ئۆتكۈر قىلىچلە-
رىڭلارنى ئېلىپ ، ئۇچقۇر ئارغىماقلىرىڭلارغا مىنىپ ئوردىمىزنى قوغداشقا
تەييار بولۇڭلار !

شۇ گەپ بىلەن چەۋەندازلار يەنە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ
كەتتى . بازارغا توپلانغان خالايىق ئۆرە ـ تۆپە بولۇشۇپ كەتتى .
سوغدى سودىگەرلەر ماللىرىنى ھارۋىلىرىغا بېسىپ ، تۆگە ۋە ئاتلىرىغا
ئارتىپ ، بۇ يەردىن تېزرەك كېتىۋېلىشقا جابدۇندى . بازارغا يىغىلغان
كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئاتلىرىغا مىنىشىپ ، بەزىلىرى ھارۋىلىرىنى ھەي-
دىشىپ ، ئالدىراپ تارقىلىشقا باشلىدى .

ئۇيان - بۇياندىن كىشىلەرنىڭ ئەنسىز خىتابلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى :

— ئۇرۇش باشلىنىپتۇ ، ئۇرۇش !

— ئۇيغۇرلار ئوزمىش قاغانغا قارشى چىقىپتۇ .

— ئۇيغۇرلار بۇ تەرەپكە بېسىپ كېلىۋېتىپتۇ !

— ئەي كۆك تەڭرى ، بىزگە مەدەت بەرگەيسەن !

تېخى ھېلىلا باس - باس بازار بولغان جاي بىردەمدىلا چۆلدەرەپ قالدى . ئىنەچۇك تايمۇ جىددىيلەشكەن ھالدا نەرسە - كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ھارۋىسىغا چىقتى .

— ئوردىغا بارىمەن ، — دېدى ئۇ بوتاسۇن بۇقىغا قاراپ ، — ئوزمىش قاغاننىڭ يېنىدا بولۇشۇم كېرەك .

بوتاسۇن بۇقا گەپ قىلالماي ئىز - جايىدا قاققان قوزۇقتەك تۇ- رۇپ قالدى . قۇتادمىش بىلەن ئۇنىڭ ئانىسى خۇددى قورقۇپ كەتكەن كىيىكلەردەك كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ ، شۇ يەردە جىم تۇراتتى . ئىنە- چۇك تاي مۇھىم بىر گەپنى ئۇنتۇپ قالغاندەك يەنە ھارۋىسىدىن چۇ- شۇپ ، بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— سەن ئۆيۈڭگە قايتىپ ، مالىمانچىلىققا ئارىلاشما ، — دېدى ئۇ ، — سەن ھارۋىكەشلىك قىلىمەن دەپ ئۆز قەبىلەڭدىن ئايرىلىپ ، جاھان كېزىپ ، ئاخىر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالدىڭ . بۇ يەردىكىلەرنىڭ تولىسى سېنىڭ ئەسلىڭنى بىلمەيدۇ . ئۆزۈڭنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىڭنى چاندۇرۇپ قويما . بىز پات ئارىدا ئەلنى تىنجىتىپ قايتىپ كېلىمىز .

بوتاسۇن بۇقا يەنە جاۋاب قايتۇرمىدى . ئىنەچۇك تاي خوتۇن - بالىسىنى ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ كېتىپ قالدى . بوتاسۇن بۇقا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن بىر ھازاغىچە ھارۋىنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇردى .

— ئۇيغۇرلار باش كۆتۇرۇپ چىققان بولسا ، ئۇلارنى ئۇنداق ئا- سان باستۇرالمايسىلەر ! — دېدى ئۇ بوش ، لېكىن چوڭقۇر ئىشەنچ بە- لەن سۇغۇرۇلغان ئاھاڭدا .

× × ×

ئوزمىش قاغاننىڭ يىپەك چېدىرلىرى ئەتراپىدا ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىپ ، قىلىچ ، قالقانلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق نۆكەرلەر سانجاق ـ سانجاق بولۇپ تىزىلىپ كەتكەنىدى . ئىنەچۇك تايمۇ ئۆزىنىڭ گەۋدىلىك قۇلا ئېتىنى مىنىپ ، سۆسۈن شايى پەشمىتى ئۈستىدىن باغلانغان كەڭ كەمىرىگە ئەگرى قىلىچنى ئېسىپ ، دەل ۋاقتىدا ئۇلگۇرۇپ كەلگەنىدى . ئۇ خۇرۇم ئۆتۈكلىرىنىڭ قاتتىق ئۆكچىسى بىلەن ئېتىنىڭ بەقىنلىرىغا نىقتاپ ، نۆكەرلەر سەپلىرى ئارىسىدىن تەستە قىستىلىپ ئۆتۈپ ، ئالدىنقى قاتارغا كېلىپ توختىدى .

ئوزمىش قاغان ئۆزىنىڭ ئەڭ چوڭ چېدىرىنىڭ ئالدىغا توختىتىپ قويۇلغان ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ، ۋەزىر ۋە قورۇقچى نۆكەرلەرگە نۇتۇق سۆزلىمەكتە ئىدى . ئۇ ئەمدى ئۇزۇن يىپەك تونلىرىنى سېلىۋېتىپ ، كالتە شايى پەشمەت ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن پولات قاسراقلىق ساۋۇت كىيگەنىدى ، لېكىن ئاقىرىشقا باشلىغان ئۇزۇن قارا چاچلىرى ئۈستىدىن يەنە بۇرۇنقىدەكلا قىزىل تاۋار ياغلىق چىگىۋالغانىدى . كۆتەك ھارۋىنىڭ يېنىغا تىكلەپ قويۇلغان ئۇزۇن ۋە تۇز شادىنىڭ ئۈچىدا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق ئىزغىرىن شامالدا يېنىك لەپىلدەپ تۇراتتى . قاغان چىڭ تۇگۇلگەن مۇشتلىرىنى پۈلاڭلىتىپ ، غەزەپلەنگەن ھالدا ئۇنلۇك سۆزلىدى :

ـــ ئەي شەۋكەتلىك بەگلەر ، ئەي باتۇر جەڭچىلەر ! ھەممىزنىڭ بېشىمىزغا ئېغىر كۈنلەر كېلىۋاتىدۇ . ئۇيغۇرلار بىزگە قارشى ئاتلىنىپ چىقتى ، باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ ئۇلارغا قوشۇلدى . بۇ مەلۇم دۈشمەنلەر بىرلىشىپ ، بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن مىراس قالغان ئالتۇن تەختىمىزنى تارتىۋالماقچى ، ئۇزۇن نەيزە ، ئۆتكۈر قىلىچلىرىمىز بىلەن تىكلىگەن خانلىقىمىزنى يوقاتماقچى ، كۆك تۇركلەرنىڭ سەلتەنىتىنى ئاغدۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ سۇلالىسىنى تىكلىمەكچى . ئەي تەڭداشسىز باتۇر ئەزىمەتلەر ، ئۆزىمىزنىڭ سۇلالىمىزنى قوغداش ئۈچۈن مۇقەددەس جەڭگە ئاتلىنايلى ! كۆك تەڭرى بىزگە مەدەت بېرىدۇ ! كۆك بۆرە بىزنى

يېڭىش يولىغا باشلايدۇ !

ئۇنىڭ جەڭگىۋار چاقىرىقىنى ھۆرمەت ۋە ئىتائەت بىلەن تىڭشاپ تۇرۇۋاتقان كۆك تۇركلەر گويا كى شاۋقۇنلۇق دېگىزدەك دەۋرەپ كەتتى . ھەر تەرەپتىن غەزەپلىك چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈلدى :

ـــ ئۇيغۇرلارنى يوقىتايلى !

ـــ باسمىللارنى ئۆلتۈرەيلى !

ـــ قارلۇقلارنى قىرىپ تاشلايلى !

ئوزمىش قاغان يەنە ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، خالايىقنى جىم بولۇشقا ئۇندىدى .

ـــ ئوبدان ئاڭلاڭلار ، باتۇرلىرىم ، ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، ـــ بىز ئۇيغۇر ، باسمىل ، قارلۇق ئىتتىپاقىنى يەڭگەندىن كېيىن سىلەرنى ئۇچ كۈنگىچە ئۇلارنىڭ مال ـ بايلىقىنى بۇلاشقا قويۇپ بېرىمەن ! ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى سىلەرگە قۇل قىلىپ تەقسىملەپ بېرىمەن !

كۆك تۇركلەر خۇشاللىقىدىن ئەس ـ ھوشنى يوقاتتى ۋە ئەسەبىيلىشىپ ، ئاۋازلىرى بوغۇلۇپ كەتكۈچە ۋارقىراشتى :

ـــ ئاتلىنايلى !

ـــ جەڭگە چىقايلى !

ـــ قاغانىمىزغا ئۆكتە قوپۇشقا پېتىنغانلارنى تېزرەك يوقىتايلى !

ئوزمىش قاغان كۆتەك ھارۋىدىن چۈشۈپ ، يالى ۋە قۇيرۇقى قىرقىپ چىرايلىق ياسالغان ئاق ئېتىغا مىندى . قوشۇننىڭ بايراقدارى بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بايراقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، ئېتىنى كەڭ دالاغا قاراپ چاپتۇردى . ئوزمىش قاغان كۆك تۈرك قوشۇننى باشلاپ بايراقدارنىڭ كەينىدىن ئات سالدى . ئىنەچۈك تايمۇ ئىلاجى بار قاغاندىن بەك يىراقتا قالماسلىققا تىرىشىپ ئېتىنى قامچىلىدى .

× × ×

ـــ ئەمدى بۇ يەردىن كەتمىسەك بولمايدۇ ، ـــ دېدى بوتاسۇن

بۇقا بازاردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، — ئۆزىمىزنىڭ ئۇيغۇرلىرىمىز تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىمىز .

ئۇلار تۈن نىسپى يېتىپ كەلگۈچە كىگىز ئۆيدىن چىقماي جىم ئولتۇرۇشتى . ئەلنىڭ ئايىغى بېسىقىپ ، ھەممە خەلق قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەندە بوتاسۇن بۇقا ئايالى بىلەن ئاستا سىرتقا چىقىپ ، سۇ ۋە قىمىز تولدۇرۇلغان تورسۇقلارنى ئىككى ئاتقا ئارتىپ تاڭدى ، خۇرجۇن ۋە خالتىلارغا پىشلاق ، تالقان ۋە سېرىق مايلارنى سېلىپ ، يەنە بىر ئاتقا غانجۇغىلىدى .

ئىنچىكە كۈمۈش ئورغاقتەك يېڭى ئاي ۋە سانسىزلىغان يورۇق يۇلتۇزلار تىنىق ئاسماندا چاراقلاپ تۇرغان يېرىم كېچە پەيتىدە ئۇلار بىر ئائىلىدىكى ئۈچ كىشى ئاتقا مىنىپ ، ئېھتىيات بىلەن يولغا چىقتى . كىچىك قۇتادمىشمۇ ئۆزى ئايرىم بىر ئاتقا مىندى . ھەقىقەتەن ، « تۈرك بالىلىرى ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ » دېگەن گەپ توغرا ئېيتىلغان ـ دە .

ئۇلارنىڭ كىگىز ئۆيى ، ھارۋىلىرى ھەتتا بىر نەچچە ئاتلىرىمۇ ئۆز جايىدا قالدى . يېقىن ئەتراپتىكى كۆك تۈرك چارۋىچىلىرىدىن ھېچ كىممۇ ئۇلارنىڭ كەتكىنىنى تۇيماي قالدى . ئانا يەر باغرىدىكى تونۇش يايلاقلاردا تولۇق بىر كېچە ـ كۈندۈز توختىماستىن يۈرگەندىن كېيىن ئىككىنچى كۈنى گۈگۈم چۈشكەن مەھەلدە ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ چارلىغۇچى چېرىكلىرىگە ئۇچرىدى . چېرىكلەرنىڭ قىلىچلىرىنى قىنلىرىدىن سۇغۇرۇپ ئالغاندىكى شاراق ـ شۇرۇق قىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى .

— توختاڭلار ! كىم سىلەر ؟ — دەپ ۋارقىراپ سوردى ئۇلاردىن بىرى .

— بىز ئۇيغۇر ، ئىسمىم بوتاسۇن بۇقا ، ھارۋىكەشلىك قىلىمەن ، كارۋانچى مەن .

— ئەمىسە ھارۋىلىرىڭ قېنى ؟

— ھەممىنى تاشلاپ ، كۆك تۈركلەر ئارىسىدىن قېچىپ چىقتۇق . شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار تىغ كۆتۈرۈپ ئاتلىنىپ چىققان ئۇيغۇرلار

ئىچىگە ئامان ـ ئىسەن كېلىۋالدى . كىچىك قۇتادمىش ئانىسى بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپىدىكى مەخسۇس قوغدىلىدىغان جايغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى . بوتاسۇن بۇقا « ئەل قوزغالغاندا مەن چەتتە قاراپ تۇرسام بولمايدۇ » دەپ ، هايات ـ ماماتلىق جەڭلەر بولۇۋاتقان ئالدىنقى سەپكە پىدائىي بولۇپ كەتتى . ئۇ ئۇزاق يىللار داۋامىدا كارۋان چىلىق قىلىپ ، يىراق ـ يېقىندىكى تاغ ـ دەريالارنى ، تۇركىي تىللىق خەلقلەر ماكان قىلغان هەممە يەرنىڭ ئوي ـ دۆڭلىرىنى پىششىق بىلىدىغان بولغاچقا ، تەكلىپ بويىچە بىر هۇجۇمچى قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلدى .

كۆك تۇرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇر ، قارلۇق ، باسمىل ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ ، كەڭ كۆلەملىك مۇنتىزىم ئۇرۇشقا ئايلاندى . بۇ ئۇرۇشقا سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى پايانسىز يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ ياشايدىغان تۇركىي تىللىق ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ هەممىسى تولۇق قاتناشتى .

ئوزمىش قاغان كۆك تۇركلەرگە مەدەت بېرىپ :

ــ كۆك تەڭرى بىزنى قوللايدۇ ، كۆك بۆرە بىزنى يېڭىشكە باشلايدۇ ، ئالغا ! ــ دەپ ئىشەنچ بىلەن ئۇنلۇك توۋلايتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ رەهبىرى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادمۇ خۇددى شۇنداقلا قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ :

ــ كۆك تەڭرى بىزگە كۈچ بېرىدۇ ، كۆك بۆرە بىزگە مەدەت بېرىدۇ ، ئالغا ! ئالغا ! ــ دەپ تولۇپ تاشقان غەيرەت بىلەن ۋار-قىرايتتى .

شۇنىڭ بىلەن هەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى كۆك تەڭرىدىن مەدەت كۈتۈپ ۋە بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بايراقلارنى كۆ-تۈرۈشۈپ ، بىر ـ بىرىگە غەزەپ بىلەن ئېتىلاتتى . جەڭ مەيدانلىرىدا ئا-دەملەرنىڭ جەسەتلىرى ۋە ئۆلۈك ئاتلار چېچىلىپ ياتاتتى .

كەينى ـ كەينىدىن ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان قانلىق جەڭلەر ئۇدا

ئىككى يىلغىچە سوزۇلۇپ ، مىلادىيە 744 ـ يىلىغا كەلگەندە يايلاقتىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى كىمنىڭ قولىدا بولىدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالدى . ھالاكەتلىك تەقدىر گويا كى ئۆزىنىڭ قارا قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ ، كۆك تۈركلەر ئۈستىگە تەدرىجىي يېقىنلىشىپ كەلمەكتە ئىدى .

بوتاسۇن بۇقا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ھەر قېتىمقى غەلىبىلىك ھۇجۇملىرىدىن كېيىن ئەسىرگە چۈشكەن كۆك تۈرك ئەسكەرلىرىنى بىرمۇبىر كۆرۈپ چىقاتتى . ئۇ ھامان ئۆزىنىڭ يېقىن دوستى ئىنەچۈك تايىنى ئەسلەيتتى . ھالبۇكى ، ئۇ ئىنەچۈك تايىنى ئەسىرلەر ئىچىدىنمۇ تاپالمىدى ، جەڭ مەيدانلىرىدىمۇ ئۇچرىتالمىدى .

بۇ چاغدا ئىنەچۈك تاي پولاتتەك مۇستەھكەم ساداقەتمەنلىكى بىلەن ئوزمىش قاغاننىڭ قارارگاھىدا ئىدى . ئۇ باشتىن ـ ئاياغ قاغاننىڭ يېنىدا بولدى . ئوزمىش قاغان ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان جەڭلەرنىڭ ھەممىسىگە جان پىدالىق بىلەن قاتناشتى . ئۇنىڭ نۇرغۇن سەپداشلىرى ، يېقىن سىرداش بۇرادەرلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۇيغۇرلار ياكى قارلۇق ، باسمىللارنىڭ قىلىچ ، نەيزىلىرىدىن ئەجەل تاپتى . كۆك تۈركلەر كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولماقتا ئىدى . بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بۇنداق تۇگىمەس مەغلۇبىيەتلەردىن ئۈمىدسىزلىنىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى يەتمەيدىغان چەت ـ ياقا جايلارغا قېچىپ كەتكىلى تۇردى . يەنە بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بولسا ، ئوزمىش قاغاندىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۇيغۇرلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە باشلىدى ، ھەتتا بەزى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ۋە سانغۇنلارمۇ ئۇرۇشنى توختىتىپ تەسلىم بولۇش ھەققىدە سۆز ئاچىدىغان بولۇپ قالدى . لېكىن ، ئوزمىش قاغان بۇنداق پىكىرلەرنى ھەرگىز قوبۇل قىلمايتتى . ئۇ رەقىبكە تەسلىم بولۇپ باش ئېگىشتىن قىلىچ تۇتۇپ ئۆلگەننى مىڭ ئەۋزەل كۆرەتتى .

ـــ بىزنىڭ قاغانىمىز تەسلىم بولمايدۇ ! ـــ دەيتتى ئىنەچۈك تاي مەغرۇرلۇق بىلەن ، ـــ ئوزمىش قاغان بىزنى ھامان غەلىبىگە باشلايدۇ .

ئەنە شۇنداق ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد ئۇنىڭغا زور غەيرەت ۋە كۈچ ئاتا

قىلاتتى .

تىنجىق ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى . ئېگىز تۆپىلىككە ئو-رۇنلاشقان ئوزمىش قاغاننىڭ قارارگاھىدا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى . ئەمەلدار ۋە ئاقساقاللار بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ تىكىلگەن چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەردە سالقىنلاپ ئارام ئالماقتا ئىدى . توختاۋسىز يۈرۈشلەردە چارچىغان ئەسكەرلەرمۇ چۈشەك سېلىنغان ئاتلىرىنى ئوتلاشقا قويۇپ بېرىپ ، ئۆزلىرى مەخمەلدەك يۇمشاق چىملىقتا راھەتلىنىپ ياتماقتا ئىدى .

پەقەت ئىنەچۈك تايلا چېدىردا ئۇخلىيالماي سىرتقا چىقتى ۋە ياپىيىشىل ئوت - چۆپ قاپلىغان تۆپىلىكتە ئالدىرىماي مېڭىپ ، ئەڭ ئېگىز بىر جايدىكى چوقچىيىپ تۇرغان يوغان قورام تاشنىڭ ئۈستىگە كېلىپ ئولتۇردى . تۇرۇپ - تۇرۇپ غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كېتىدىغان مەيىن شامال ئۇنىڭ يەلكىلىرىگە چېچىلىپ چۈشكەن ئۇزۇن چاچلىرىنى يېنىككىنە ئۇچۇرۇپ قويۇاتتى . ئىنەچۈك تاي ساپ ھاۋادىن چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ ، ئەتراپقا نەزەر تاشلىدى . بۇ قورام تاش ئۈستىدىن تۆۋەندىكى تۈز كەت-كەن يېشىل يايلاق تاكى ئۇپۇققا تاقاشقان چېكىگىچە ئالىقاندىكىدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى . لېكىن ، ئىنەچۈك تاينىڭ يىراقلارغا تىكىلگەن كۆز-لىرى ھېچنېمىنى كۆرمەيتتى . ئۇ نېمە ئۈچۈندۇر غېرىبلىق ھېس قىلدى . ئۇنىڭ تىنچسىز قەلبى ساداقەتمەنلىك ، باتۇرلۇق ، غەمكىنلىك ۋە يەنە قانداقتۇر تەشۋىشلىك ھېس - تۇيغۇلارغا تولغاندى . شۇ تاپتا ئۇ ئۈز-مىش قاغان توغرۇلۇق ، كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تەقدىرى توغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى بولاتتىيۇ ، ھېچنېمىنى ئويلىيالمايتتى . كۆك تۈركلەرنىڭ مەغلۇبىيەتلىرى ، تاغ - دالالاردا داۋاملىق چېكىنىپ ، قېچىپ يۈرۈشلەر ئۇنى جىسمانىي جەھەتتىن ئەمەس ، روھىي جەھەتتىن چارچاتقاندى .

ئۇ ئىختىيارسىز تۇردە قەدىناس دوستى بوتاسۇن بۇقىنى ئېسىگە ئالدى . ئۇ قوشۇنغا كېيىن كېلىپ قوشۇلغان بەزى تونۇش كىشىلەردىن بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئۆي ۋە مال - مۈلكىنى تاشلاپ ، يېرىم كېچىدە خۇپ-

يانه هالدا قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئۇققاندى . لېكىن ، ئۇنى ھېچ يەردە ئۇچراتالمىدى ، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى توغرۇلۇقمۇ ھېچقانداق ئۇچۇر ئالالمىدى .

« ئۇ ئۇيغۇرلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ، — دەپ ئويلىدى ئىنە-چۈك تاي ، — بەلكىم ئۇيغۇر قوشۇنىغا قاتنىشىپ ، بىزگە قارشى جەڭ قىلىۋاتقاندۇر . توغرا ، ئۇ چوقۇم شۇنداق قىلىدۇ . شۇنچە يېقىن دوست ئىدۇق ، قۇدا بولۇشماقچىدۇق . ئەمدىچۇ ؟ ئەمدى دۇشمەن بولۇپ قال-دۇقمۇ ؟ ئاقىۋىتىمىز قانداق بولار ؟ »

ئۇشتۇمتۇت ئىنەچۈك تاينىڭ خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەتتى . يىراق-تىن بىر توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى . ئىنەچۈك تاي ئىختىيارسىز تۇردە ئولتۇرغان يېرىدىن ئۆرە قوپۇپ ، دىق-قىتىنى شۇلارغا مەركەزلەشتۈردى . بۇ چەۋەندازلار ئوزمىش قاغاننىڭ چارلىغۇچى چېرىكلىرى ئىدى . ئۇلار قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلىرىغا ئارام بەرمەي چاپتۇرغان پېتى قارارگاھ جايلاشقان بۇ دۆڭلۈككە چىقىپ ، ئۇدۇل قاغاننىڭ يىپەك چېدىرى ئالدىغا كەلگەندە توختىدى .

بۇ چاغقىچە ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرىنى ئاڭلاپ قارارگاھ-تىكى بارلىق ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەندى . ئوزمىش قاغانمۇ جىد-دىيلەشكەن ھالدا ئالدىراپ چېدىردىن چىقتى . ئۇزۇن چاچلىرى تەر-لەشكەن پېشانىسىگە چاپلىشىپ كەتكەن چارلىغۇچىلار باشلىقى ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ، قاغانغا تەزىم قىلدى .

— تەڭرىدە قۇت بولمىش بۇيۇك قاغانىمغا مەلۇم بولسۇنكى ، باسمىللارنىڭ چوڭ قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتىدۇ ! — دەپ مەلۇ-مات بەردى ئۇ .

ئوزمىش قاغان ئۆز يېنىدا توپلىشىپ تۇرغان سانغۇنلارغا ئوت چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن قاراپ قاتتىق ۋارقىرىدى :

— دەرھال جەڭگە تەييارلىنىڭلار !

قارارگاھتىكىلەر خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇۋېتىلگەن ھەرىلەردەك ھەر تەرەپكە چېچىلىپ ، يۈگۈرۈشۈپ كەتتى . كۆپ ئۆتمەي ھەممەيلەن

جەڭگە تەييار بولۇپ ، سەپ تارتىپ تۇرۇشتى .

قىممەت باھالىق تاباغاچ تاۋىرىدىن تىكىلگەن يەكتەك ئۈستىگە پولات قاسراقلىق ساۋۇت كىيگەن ئوزمىش قاغان چەبدەسلىك بىلەن ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، ئەگرى قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى .

— ئەزىمەتلەر ، — دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى ئۇ قىلىچنى بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ ، — ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىزنى قوللايدۇ . پېشۋايىمىز ئۇلۇغ ئىستەمى[1] قاغاننىڭ نۇرلۇق روھى بىزنى غەلىبىگە باشلايدۇ ! ئالغا !

مىڭلىغان جەڭچىلەرنىڭ كۆكرەكلىرىدىن خۇددى گۈلدۈرمامە دەك ئېتىلىپ چىققان ئۇنلۇك چاقىرىقلار كەڭ دالالارنى تىترىتىۋەتتى :

— ئايھاي ، ئىستەمى قاغان !

— ئايھاي ، كۆك بۆرە !

شۇنىڭ بىلەن ئوزمىش قاغاننىڭ بىۋاستە قوماندانلىقى ئاستىدىكى كۆك تۈركلەرنىڭ زور قوشۇنى باسمىللارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن تولۇپ تاشقان جاسارەت بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى . كۆك تۈرك قارارگاھىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى كەڭ دالادا ئىككى قوشۇن توقۇنۇشتى .

بۇ كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى تەقدىر بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى .

كۆك تۈرك جەڭچىلىرى بەجايىكى چۆل قاپلانلىرىدەك جەسۇرلۇق بىلەن ئېلىشتى . شەخسەن ئوزمىش قاغان ئۆزىمۇ بارلىق كۈچ ۋە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ ، ئوڭ ۋە سول يانلىرىغا شىددەتلىك قىلىچ ئۇرۇپ ، باسمىل ئەسكەرلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى يەرگە يىقىتتى . شۇنداقتىمۇ ، باسمىللارنىڭ زەربىسى بارغانسېرى كۈچەيگىلى تۇردى . كۆك تۈركلەرنىڭ نۇرغۇن پالۋانلىرى ۋە سانغۇنلىرى ئات ئۈستىدىن قارا يەرگە دومىلاپ چۈشۈپ مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمدى . ھەر ئىككى تەرەپ قايتماس ئىرادە بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىۋاتقان بولغاچقا ، جەڭ بەك

---

① ئىستەمى — كۆك تۈركلەرنىڭ VII ئەسىردىكى بىر قاغانى .

ئۇزاق داۋاملاشتى . ئوزمش قاغان توختماي قىلىچ ئۇرىۋېرىپ ، بارا - بارا بىلەكلىرى تالدى . باسمىل جەڭچىلىرى كۆك تۈرك قاغانىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن قىيقاس - چۇقان سېلىپ ، كەينى - كەينىدىن باس- تۇرۇپ كېلىۋەردى . كۆك تۈركلەرنىڭ سەپلىرى بارغانسېرى شالاڭلاپ ، ئوزمش قاغانىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئۆز كىشىلىرى قالمىدى . ھەر يانداىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن باسمىللارنىڭ قىلىچ ، نەيزىلىرىنى ئەمدى توسۇۋۇپ- لىشقا ئامال بولمىدى . قاغان مىنگەن ئاق بوز ئاتنىڭ باش ، بويۇنلىرى قىيقىزىل قانغا بويالدى . ئاق قۇ سۈپەت چىرايلىق ئارغىماق يېشىل چە- مەن بىلەن قاپلانغان يۇمشاق يەرگە « گۇپ » قىلىپ يىقىلدى . ئوزمش قاغانىنىڭ بىر پۇتى ئاتنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالدى . قاغان پۇتىنى چە- قىرىۋېلىپ ، ئۆرە قوپۇش ئۈچۈن جان - جەھلى بىلەن يۇلقۇنۇپ ، كۈ- چەپ باقتى . ئامال بولمىدى . باسمىل جەڭچىلىرى ئۇنى غەزەپ بىلەن قىلىچلاپ ، ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ، مىلىق - سىلىق قىلىۋەتتى . ئاندىن بەستىلىك كەلگەن بىر ساقاللىق باسمىل ئېتىدىن چۈشۈپ ، قولىدىكى قانغا بويالغان قىلىچى بىلەن يەردە سوزۇلۇپ ياتقان ئوزمش قاغانىنىڭ بوينىغا بىر چاپتى . قاغانىنىڭ بېشى « چورتلا » ئۈزۈلۈپ تېنىدىن ئاي- رىلدى . ساقاللىق باسمىل قاغان بېشىنى ئۈزۈن چاچلىرىدىن سىقىملاپ تۇتۇپ ، غالىبانە تۇستە ئېگىز كۆتۈردى . باسمىللار كۆك تۈرك قاغانە- نىڭ قانغا مىلەنگەن بېشىنى ئۆز ئادىمىنىڭ قولىدا كۆرۈپ ، تەنتەنە بە- لەن كۈچلۈك چۇقان سېلىشتى . ئۇلارنىڭ غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇلدى . ئەكسىچە ، كۆك تۈركلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى ، ئۇلارنى ۋەھىمە باستى .

باسمىللار پۇتۇن سەپ بويىچە ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە جان قايغۇسىغا قېلىپ ، دالادا قالايمىقان چېچىلىپ كەتكەن كۆك تۈركلەرنى بىرمۇبىر قوغلاپ يۇرۇپ قىرىشقا باشلىدى .

كۆك تۈركلەردىن ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا شۇ قېتىمقى قىرغىن- چىلىقتىن قېچىپ قۇتۇلالىدى . تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قۇتۇلۇپ قالغانلار ئىچىدە ئىنەچۇك تايمۇ بار ئىدى . ئۇيغۇر ئىتتىپاقى بىلەن ئۇرۇش

باشلانغان ئىككى يىلدىن بېرى ئۇ تالاي ـ تالاي مەغلۇبىيەتلىك جەڭ-
لەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ ، بۇ قېتىمقى زەربە ئۇنىڭغا ناھايىتى
كۈچلۈك تەسىر قىلدى . ئات ئۈستىدە ئۆتكەن ئىككى يىللىق ھاياتىدىكى
بارلىق خەۋپ ـ خەتەر ۋە جاپا ـ مۇشەققەتلەر گويا ئەمدىلا ئۇنىڭغا پۈ-
تۈن ئېغىرلىقىنى ئارتقاندەك تۇيۇلدى . ئۇ ئىچ ـ ئىچىدىن ھارغىنلىق
ھېس قىلدى . گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان ، كېچىلىرى ئۇخلىيالمايدىغان
بولۇپ قالدى .

« تەڭداشسىز قۇدرەتلىك كۆك تۇرك خانلىقى شۇنىڭ بىلەن
تۈگىشەمدۇ ؟ ـــ دەپ ئويلايتتى ئۇ دەرمانسىز غەزەپ ۋە ئاچچىق ئەلەم
بىلەن مۇشتلىرىنى مەھكەم تۈگۈپ ، ـــ ياق ! كۆك تۇركلەر ئۆز تار-
خىدا تابغاچلار ، تۇبۇتلەر① ، سىر ـ تاردۇشلار② ، ئەرەبلەر ۋە يەنە
تۇرلۇك ـ تۇرلۇك خەلقلەر بىلەن جەڭ قىلىپ ئۆتكەن . ھېچكىممۇ كۆك
تۇركلەرنى يېڭەلمىگەن ! شۇنداق ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھېچكىم بىزنى
يېڭەلمەيدۇ . ئوزمىش قاغان ئۆلگەن بولسا ، بىز يەنە ئۆزىمىزگە يېڭىدىن
بىر قاغان سايلىۋالىمىز ، خانلىقىمىزنىڭ شەرىپى يەنە داۋاملىشىدۇ » .

ئىنىچۈك تاي ئەنە شۇنداق غۇۋا چاقناپ تۇرغان ئۈمىد ئۇچقۇن-
لىرى بىلەن ھەسرەتلىك دىلىنى يورۇتۇشقا تىرىشىپ ، كۆك تەڭرىنىڭ
دەرگاھىغا ئۇچۇپ كەتكەن ئوزمىش قاغانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن
تاغ ـ دالالارنى كېزىپ تېنەپ يۈردى .

ئۇزاق ئۆتمەي جاي ـ جايلاردا تاسقىلىپ ، پىتىراپ كەتكەن كۆك
تۇركلەر قايتىدىن يىغىلىپ ، بىر يەرگە جەم بولدى .

ـــ بىزگە باش بولىدىغان قاغان كېرەك . يېڭىدىن قاغان
سايلايلى ، ـــ دېدى ئاقساقاللار كېڭەش ئۆتكۈزۈپ .

قاغان جەمەتى ۋە بەگ ـ سانغۇنلارنىڭ بىردەك ئاۋاز قوشۇشى
بىلەن مەرھۇم ئوزمىش قاغانىنىڭ ئىنىسى بولمىش تېگىن③ ۋەيران بو-

---

① تۇبۇت ـــ تىبەت ، زاڭزۇ .

② سىر ـ تاردۇش ـــ ئەينى دەۋردىكى بىر تائىپە .

③ تېگىن ـــ خانزادە .

لۇپ ، ھېچقانچە ھالى قالمىغان كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ يېگى قاغانى بو-
لۇپ سايلاندى . كۆپچىلىك ئۇنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ ، ئوزمىش قا-
غان ئىككى يىلدىن بېرى يېنىدىن ئايرىماي بىللە ئېلىپ يۈرگەن ئالتۇن
تەختكە ئولتۇرغۇزدى . ئاقساقاللار نەدىندۇر بىر شامان ئايالنى تېپىپ
كېلىشتى . تەخت ئالدىغا گۈلخان يېقىلىپ ، ئەتراپىغا تۈغ - ئەلەملەر
تىكلەندى . كۆپچىلىك شامانىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ، چىملىق ئۈستىدە
ئۇن - تىن چىقارماي ئولتۇرۇشتى .

شامان ئايال گۈلخاننى ئايلىنىپ ئۈسسۈل ئويناپ ، سەكرەپ ،
ئاللىقانداق چۈشىنىكسىز بىر نېمىلەرنى دەپ زىكىر سوقۇپ ، « ھۇم !
ھۇم ! » دەپ توۋلاپ ، پېرىخۇنلۇق قىلىشقا باشلىدى . ئۇ ھەر قېتىم
سىلكىنگەندە ياكى سەكرىگەندە ئۇزۇن تونىنىڭ كۆكرەك ۋە يەڭلىرىگە ،
شۇنداقلا بەلۋىغىغا ئېسىلغان قوڭغۇراق ، تەڭگە ، يارماق ۋە ھەر خىل
قاداقلار جىرىڭلاپ ، شاراقلاپ ئەتراپتىكى تاماشىبىنلارنىڭ سېھرلەنگەن
دىللىرىغا تېخىمۇ سىرلىق تەسىر كۆرسىتەتتى . گۈلخانغا يېقىن ئولتۇر-
غان بىر توپ باخشىلار داپ - دۇمباقلارنى جېنىنىڭ بارىچە گۈمبۈرلىتىپ
ئۇرۇپ ، ھە دېسە « ھۇم ! ھۇم ! » دېيىشىپ ئۇن سېلىپ ، شامانغا ماس-
لىشىپ بېرەتتى .

شامانىنىڭ ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى جىددىيلىشىپ ، ئەسەبىي-
لەشمەكتە ئىدى . ئۇ ئاقىرىشقا باشلىغان چاچلىرىنى چۈۋۈپ ، كۆزلىرىنى
چەكچەيتىپ ، قوللىرى بىلەن ئاللىقاياقلارنى كۆرسىتىپ ، بار ئاۋازى بە-
لەن ۋارقىراپ كەتتى :

— كۆرۈۋاتىمەن ، كۆرۈۋاتىمەن ! ئەنە ، مىڭ يىللىق ، تۇمەن
يىللىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى كېلىۋاتىدۇ ! كېلىۋاتى-
دۇ ! مانا كەلدى ، كەلدى . ئۇلار بىزگە گەپ قىلىۋاتىدۇ . ئۇلار كۆك
تۈرك خەلقىگە ئېسىنلىك تىلەۋاتىدۇ .

بۇ يەردە توپلاشقان كۆك تۈركلەر چوڭقۇر ئېتىقاد كۈچى بىلەن
خىتاب قىلىشتى :

— ئەي ئىستەمى قاغان ، كۆل تېگىن ، تونيوقۇقنىڭ پاك روھ-

لىرى ! ئاھ ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى ، بىزگە مەدەت بېـ رىڭلار !

ــ بىزگە كۈچ بېرىڭلار !

ــ بىزگە غەلىبە ئاتا قىلىڭلار !

شامان تېخىمۇ ئەسەبىيلەشتى . ئۇ بىر چەتتە « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ زىكىر سوقۇپ ئولتۇرغان بىر باخشىنىڭ قولىدىكى نەيزىنى ئېلىپ ، ئۇياق ـ بۇياققا پۇلاڭلاتقىلى تۇردى .

ــ ئەي ياۋۇز دۈشمەنلەرنىڭ روھلىرى ! ئەي قارا نىيەت پاسىق ئالۋاستىلار ! ــ دەپ ۋارقىرايتتى ئۇ ، ــ سىلەر ھەممىڭلار كۆك تۈركـ لەرنىڭ ئارىسىدىن كېتىڭلار . يىراق ـ يىراقلارغا كېتىڭلار ! سۈسىز چۆللەرگە ، تۇۋۇسىز ھاڭلارغا بېرىڭلار ! يالغۇز دەرەخلەرگە ، غالجىر ئىتلارغا بېرىڭلار ! بۇ يەرگە كەلمەڭلار ، ھەرگىز كەلمەڭلار !

ئېتىقادنىڭ قۇدرىتى بىلەن سېھىرلەنگەن كۆك تۈركلەر ئورۇنلـ رىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كېتىشتى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شامانىنى دوراپ قىلىچ ، نەيزىلىرىنى پۇلاڭلاتقىلى تۇردى . يەنە بەزىلىرى ئوقيادىن ھەر تەرەپكە ئوق ئۇزدى . پۈتۈن سورۇندىكىلەر ، جۈملىدىن بولمىش قاغانمۇ شامانغا ئوخشاش سەكرەپ ، ئاۋازلىرى بوغۇلۇپ كەتكۈچە ۋارقىراشتى :

ــ ئەي پاسىق ئالۋاستىلار ، كېتىڭلار !

ــ ئەي دۈشمەنلەرنىڭ ياۋۇز روھلىرى ، كېتىڭلار !

ــ بىز سىلەرنى قوغلايمىز !

ــ بىز سىلەرنى يوقىتىمىز !

شامان خۇدىنى يوقاتقان ھالدا چىرقىراپ كەتتى :

ــ كەتتى ! قاچتى ! يامان روھلار قاچتى ! ئالۋاستىلار قاچتى ! مۇقەددەس روھلار بولمىش قاغاننى يۆلەۋاتىدۇ ... ئاڭلاۋاتىمەن ... بول ـ مىش قاغان بارلىق دۈشمەنلەرنى يوقىتىدۇ . كۆك تۈركلەر مەڭگۈ يوقال ـ مايدۇ ... ئاڭلاۋاتىمەن ، مۇقەددەس روھلار شۇنداق دېدى ...

شامانىنىڭ چىرايى دەھشەتلىك تۈس ئالدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى تېخىمۇ يوغان ئېچىلىپ كەتتى ، ئاغزىدىن كۆپۈك ئۆرلەپ ، پۈت ـ قول ـ

لىرى تارتىشىپ ، تىترەپ كەتتى . ئۇ ئەس ـ ھوشنى يوقىتىپ يىقىلدى ۋە گۈلخان يېنىدا دومىلاپ تىپىرلاشقا باشلىدى . باخشىلار داپ ـ دۇمـ باقلىرىنى تېخىمۇ كۈچەپ ئۇردى . كۆك تۈركلەر خۇشاللىقىدا ئۆزىنى ئۇنتۇپ قىيقاس ـ چۇقان سېلىشتى ، ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇلغا چۈشتى .

تۆتىنچى باب

كۆك تۈركلەر كەتكەندىن كېيىنكى ئىشلار

شامان ئېيتقان بېشارەتلەر خاتا بولۇپ چىقتى . يېڭىدىن سايلان-
غان بولمىش قاغانغا ئەگىشىپ ماڭغان كۆك تۈركلەر ئۇيغۇر قوشۇنى
بىلەن بولغان بىر نەچچە قېتىملىق جەڭلەردە يەنە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە
ئۇچرىدى .

ئاي دالادا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق كېڭەشتە كۆك تۈركلەر-
نىڭ چوڭلىرى بىر - بىرىنىڭ گېپىنى ئاڭلىماي ، بىر - بىرىگە يول قويـ-
ماي كەسكىن مۇنازىرىلەشتى .

— ئەمدى يەنە ئۇرۇش قىلىشنىڭ پايدىسى يوق ، — دەيتتى بە-
زىلەر .

— ياق ، ئاخىرغىچە ئۇرۇش قىلىمىز ! كۆك تۈركلەر ئەزەلدىن
تەسلىم بولغان ئەمەس ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈرەتتى يەنە بەزىلەر .

بولمىش قاغان قول ئاستىدىكىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە ئۇرۇ-
نۇپ باقتى .

— كۆك تەڭرىگە ئىشىنەيلى ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس
روھلىرىغا ئىشىنەيلى ، ئۇلار ھامان بىزنى قوللايدۇ . كۆك بۆرىگە ئە-
گەشكەن خەلق مەغلۇپ بولمايدۇ ، — دەپ ۋەز ئېيتتى ئۇ .

ۋەھالەنكى ، يېڭى قاغاننىڭ بۇ سۆزلىرىگە تەنتەنە قىلىپ ، ئاۋاز
قوشىدىغانلار ناھايىتى ئاز بولدى .

— ئۇيغۇر ، قارلۇق ، باسمىللارمۇ كۆك تەڭرىگە سېغىنىدۇ ،
ئۇلارمۇ كۆك بۆرىنى ئۇلۇغلايدۇ ، — دېيىشتى بەزىلەر قاغاننىڭ سۆزلە-

رىگە ئىشەنمىگەن ھالدا ئارىسالدى بولۇپ .

ئەتىسى تېخى تاڭ يورۇماي تۇرۇپلا كۆك تۇركلەرنىڭ زور بىر قىسمى بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ ، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ ، بولمىش قاغان قارارگاھىدىن كېتىپ قالدى . ئۇلار ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى باسمىل قارارگاھىغا كەلدى ۋە باسمىللارنىڭ رەھبىرى ئىلتەرىش قاغاننى ئۆزلىرىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى . ئىلتەرىش قاغانمۇ ئۆزىگە ئەل بولۇپ كەلگەن بۇ كۆك تۇركلەرنى قارشى ئالدى ۋە « بۇلار بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ پۇقرالىرىم بولىدۇ » دەپ جاكارلىدى .

بولمىش قاغان كۆك تۇركلەرنىڭ ئۆزىگە سادىق بولغانلىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپكە كۆچۈپ كېتىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلاندى . ئۇ ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ۋە ئورخۇن ، سېلېنگا ، تۇغلا دەريالىرىدىن ۋاز كېچىپ ، ئۇرۇش ئوتلىرىدىن چەتتەرەك بولغان تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلىششنى كۆزلىگەنىدى .

× × ×

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي باسمىل ، ئۇيغۇر ، قارلۇق ئىتتىپاقى ئۆز ئىچىدىن پارچىلىنىشقا يۈزلەندى .

مىلادىيە 745 ـ يىلى ياز .

نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنگەن بىرمىڭ ئۇيغۇر چەۋەندار تۈزلەڭلىك ۋە ئېدىرلىقلارنى ئارىلاپ تېز ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇلار ئېگىز ۋە كەڭ تۆپىلىككە چىققاندا توختىدى .

ـــ ئاتتىن چۈشۈپ چېدىر تىكىڭلار ، مۇشۇ يەردە دەم ئالىمىز ، ـــ دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى ئۇلارنىڭ باشلىقى ۋە ئۆزىمۇ ئاتتىن چۈشتى .

بوتاسۇن بۇقا ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ ، باشلىقنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئىجازەت بولسا بىر گەپىم بار ، ئىنانچۇ تون باغا تار-
قان[1] ، — دېدى ئۇ باشلىققا تەزىم قىلغاندىن كېيىن .
مەزكۇر مىلىك كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇننىڭ باشلىقى ئىنانچۇ تون
باغا تارقان كۆزلىرىدىن قەيسەرلىكى چىقىپ تۇرىدىغان ياش ھەم كېـ
لىشكەن كىشى ئىدى . ئۇنىڭ بوي ـ بەستى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ ،
يۇرۇش ـ تۇرۇشلىرىدىن ساغلاملىقى ۋە كۈچلۈكلۈكى چىقىپ تۇراتتى .
ئۇ دولقۇنسىمان بۇدۇرلىشىپ تۇرغان ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن
قىزىل تاۋار ياغلىقنى چىڭ تارتىپ چىگىۋالغان ، قىسقا كىمخاپ يەكتەك
ئۈستىدىن پولات قاسراقلىق ساۋۇت ۋە ئاستىغا قاپلان تېرىسىدىن تە-
كىلگەن چىپار شىم ، قارا خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەن بولۇپ ، پۇتۇن قو-
شۇندىكىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى ، چۈنكى باشقا جەڭچىلەر-
نىڭ ھەممىسى ھالقىسىمان تۆمۈر ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيىشكەنىدى .
— خوش ، نېمە گەپىڭ بار ، ئەي بوتاسۇن بۇقا ؟ — دەپ سو-
رىدى مىڭبېشى ئىنانچۇ تون باغا تارقان .
— گەپىم شۇكى ، شەۋكەتلىك باغا تارقان ، — دېدى بوتاسۇن
بۇقا ، — مەنزىلىمىز يىراق ئەمەس . قۇتلۇغ بويلا ياغلاقارشادىنىڭ قارار-
گاھىغا ئاز قالدۇق . بۇ يەردە چېدىر تىكمەستىن يولىمىزنى داۋاملاشتۇر-
ساق بولمامدۇ ؟
— بولمايدۇ ، — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ، — قاراڭغۇ
چۈشۈشكە ئاز قالدى . ھازىر يايلاقلار تىنچ ئەمەس ، دوستىمۇ بار ، دۈش-
مەنمۇ بار دېگەندەك . ئەگەر كېچىدە كۈتۈلمىگەن ۋەقە بولۇپ قالسا ، بۇ
مۇداپىئەلىنىشكە ئەپلىك جاي ئىكەن .
— خوپ ، چۈشەندىم ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — ئەمىسە ئې-
تىمىنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنى چۈشۈرۈپ ، چېدىر تىكىشكە تۇتۇش
قىلاي .
— توختا ، — دېدى باغا تارقان ، — چېدىرنى باشقىلار تىكـ
ۋەرسۇن . سەن دەرھال ئۆزۈڭ خالىغان ئون ئەسكەرنى تاللىۋېلىپ ، بۇ

[1] تارقان — تارخان ، بىر خىل يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان .

ئەتراپنى چارلاپ كەلگىن .

ـــ باش ئۇستىگە ، شەۋكەتلىك ئىنانچۇ تون باغا تارقان ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ۋە چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئېتىغا مىنىپ ، چارلىغۇچى ئەسكەرلەر توپلىشىپ تۇرغان جايغا يۇرۇپ كەتتى .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان تۆپىلىكىنىڭ چېتىگە كېلىپ ، بوتاسۇن بۇقا باشچىلىقىدىكى بىر توپ چارلىغۇچىلار پەستىكى ئېدىرلار ئارىسىدا غايىب بولغانغا قەدەر ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇردى . قارىغاندا ، ئۇ بۇ قېتىمقى چارلاش ئىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىۋاتقاندەك قىلاتتى . دەر-ۋەقە ، بۇنداق بولۇشنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرى بار ئىدى .

ئاخىرقى كۈنلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىلەن باسمىللارنىڭ يېڭىدىن تەختكە چىققان قاغانى ئىلتەرىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر جىددىيلىشىپ قالغانىدى . باسمىللار ئوز-مىش قاغاننى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ بېشىنى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلتەرىش قاغان تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئۆزىنى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىردىنبىر قانۇنلۇق ھۆكۈمدارى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى سورىدى . تابغاچ كاتتىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كونا دۈشمىنى بولغان كۆك تۈركلەرنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن خۇش بولۇپ ، ئىلتەرىشنى سەددىچىن سېلىپىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلار-نىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ، دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن ھەر جە-ھەتتىن ھەمكارلىشىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتى . شۇنىڭ بىلەن ئىلتەرىشنىڭ كىبىرى ئۆسۈپ ، نىيىتى بۇزۇلۇشقا باشلىدى . ئۇ تەڭرى ئوغلىنى ، يەنى قۇدرەتلىك تاڭ پادىشاھىنى ئۆزىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تىرىكى بولدى دەپ ھېسابلايتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، مەغلۇپ بولغان كۆك تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىلتەرىش قاغانغا ئەل بولدى . شۇنىڭ بىلەن باسمىللارنىڭ ئەمەلىي كۈچى زور دەرىجىدە ئۇلغايدى .

« ئەمدى ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇشىمىز كېرەك ، ـــ دېدى ئىلتە-رىش قاغان قول ئاستىدىكىلەرگە ، ـــ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ياغلاقار ئۇرۇقىنى قىرىپ تاشلايمىز . ئاندىن قالغان

پۇقرالىرىنى ئۆزىمىزگە ئەل قىلىمىز » .

« لېكىن ، بىز ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنغۇ . كۆك تۈركـ لەرگە قارشى ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار باشلامچى بولغانغۇ » دېدى ۋەزىرلەردىن بىرى .

« شۇنداق ، — دېدى ئىلتەرىش قاغان ، — كۆك تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشنى شۇلار باشلىغان . كېيىن ئۇلارغا قارلۇقلار قوشۇلدى ، ئاخىردا بىزمۇ قوشۇلدۇق . ئەمدى ئۇلار چوقۇم بىزدىن ئۈستۈنلۈك تالـ شىدۇ . ياغلاقار شاد هامان قاغان بولۇشنى ئويلايدۇ . شۇڭا ، بىز قار- لۇقلار بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك » .

شۇ گەپ بىلەن ئىلتەرىش قاغان قارلۇق يابغۇسىغا① ئەلچى ئەۋەتتى . ئەمما ، قارلۇقلار ياغلاقار شاد بىلەن قارشىلىشىشنى خالىمىدى . باسمىل ئەلچىلىرى كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەتتى . قارلۇق يابغۇسى ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئىشنى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادقا مەلۇم قىلدى .

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ ، باسمىللار بىلەن ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى . قۇتلۇغ بويلا ياغلا- قار شاد ئۆز قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرى بول- غان ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى قارلۇقلار بىلەن سۆزلىشىشكە ئەۋەتتى . قارلۇق يابغۇسى باسمىللار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان بۇ سۆهبەتنىڭ نەتىجىسىنى ياغلاقار شادقا تېزرەك يەتكۈزۈش ئۈچۈن دەرهال ئاتلىنىپ قايتتى . ئۇ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە قوماندا- لىقى ئاستىدىكى بىرمىڭ قوروقچى چەۋەندازنى باشلاپ ماڭغانىدى . بۇنداق ئېهتىيات چارىسىنىڭ ناهايىتى ئورۇنلۇق بولغانلىقى ئەمەلدە ئىس- پاتلاندى .

---

① يابغۇ — قاغاندىن تۆۋەن تۇرىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانلاردىن بىرى .

باغا تارقان بوتاسۇن بۇقا باشلىق چارلىغۇچىلارنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن ھەش - پەش دېگۈچە تىكىلىپ بولغان چاققانغىنا يەپەك چېدىرنىڭ ئالدىغا كەلدى . بۇ يەردە بىر ياش جەڭچى چىرايلىق بىر شۇڭقارغا ئوزۇق بېرىۋاتاتتى . باغا تارقان شۇڭقارغا قاراپ بىردەم سۈكۈتتە تۇردى .

— شۇڭقارغا ئوبدان قارا ، قاچۇرۇپ قويما ، — دېدى ئۇ ياش جەڭچىگە .

— قېچىپ كېتەلمەيدۇ ، مەن تالاي شۇڭقارلارنى كۆنۈدۈرگەن ، — دەپ جاۋاب بەردى ياش جەڭچى ئۆزىگە ئىشەنگەن قىياپەتتە .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئارتۇق سۆزلىمەي چېدىرغا كىرىپ ئۆزى ئۈچۈن ھازىرلاپ قويۇلغان ئېيىق تېرىسىگە يانپاشلىدى .

« بۇ شۇڭقارنى ئۆز قولۇم بىلەن ياغلاقار شادقا تاپشۇرۇپ بېرىشىم كېرەك ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — بۇ ئىنتايىن مۇھىم ھەم ئەھمىيەتلىك ئىش . بۇ شۇڭقار ئۇيغۇر - قارلۇق ئىتتىپاقلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ » .

شۇنداق ، قارلۇق يابغۇسى شەخسەن ئۆزى ئوۋغا چىققاندا ئىشلىتىدىغان مۇشۇ شۇڭقارنى ئۆز قولى بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقانغا تۇتقۇزۇپ ، قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادقا يەتكۈزۈپ بېرىشنى ھاۋاله قىلغانىدى .

چوغدەك قىزىرىپ كەتكەن قۇياش غەربكە قىيسىيىپ ئۇپۇق بىلەن تۇتىشاي دەپ قالغانىدى . كەچكى شەپەقنىڭ قىزىل نۇرىدا تاۋلانغان كۆك ئاسماندا پارچە - پارچە لالەرەڭ بۇلۇتلار خۇددى ئۇستا رەسسامنىڭ نادىر ئەسىرىدەك سۈرەتلىنىپ كۆرۈنەتتى . جەڭچىلەر گۈلخان يېقىپ ، غىزا تەييارلاشقا تۇتۇش قىلدى .

شۇ ئەسنادا بوتاسۇن بۇقا باشچىلىقىدىكى چارلىغۇچىلار قايتىپ كەلدى . باغا تارقان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرىنى ئاڭلاپ چېدىردىن چىقتى .

— تۆۋەندىكى ئېدىرلار ئارىسىغا باسمىل قوشۇنى كېلىپ ئو-
رۇنلاشتى ، — دەپ مەلۇمات بەردى بوتاسۇن بۇقا تارقاننىڭ ئالدىدا
ئاتتىن چۈشۈپ .
— بولىدۇ ، سىلەر ئارام ئېلىڭلار ، — دېدى باغا تارقان ۋە بو-
تاسۇن بۇقىنىڭ يەلكىسىگە دوستانە رەۋىشتە يېنىك ئۇرۇپ قويدى .
چارلىغۇچىلار كەتكەندىن كېيىن باغا تارقان بارلىق يۈز بې-
شىلارنى ئۆز چېدىرىغا چاقىرتتى .
— تۆپىلىكنىڭ ھەممە يېرىدىكى كۆزەتچىلەر كۈچەيتىلسۇن ، —
دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ ، — باشقا جەڭچىلەر ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ ، يې-
شىنمەستىن يېتىپ ئۇخلىۋالسۇن . ھەممىڭلار ھوشيارلىقنى بوشاشتۇر-
ماي ، جەڭگە تەييار ھالەتتە تۇرۇڭلار .
شۇنداق قىلىپ ، تۆپىلىككە ئورۇنلىشىۋالغان مىڭ كىشىلىك
ئۇيغۇر قوشۇنى « باسمىللار سۆزلىشىشكە ئادەم ئەۋەتىشى ياكى ئاشكارا
ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن » دېگەن پەرەز بىلەن كېچىچە تۆۋەندىكى ئې-
دىرلىقلارنى كۆزىتىپ چىقتى . لېكىن ، باسمىللاردىن ھېچقانداق شەپە
بولمىدى . پەقەت تاڭ يورۇغاندىن كېيىنلا ئېدىرلىقلار ئارىسىدىن باسمىل
قوشۇنى سەپ تارتىپ چىقىشقا باشلىدى .
— ئالاھازەل بەش مىڭدىن ئارتۇق چىقىدۇ ، — دەپ مۆلچەرلىدى
باغا تارقان تۆپىلىكتىن ئۇلارغا قاراپ .
— قاراڭلار ، ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرى كېلىۋاتىدۇ ، — دېدى بوتا-
سۇن بۇقا قولى بىلەن پەس تەرەپنى كۆرسىتىپ .
ئوڭ يانداىن ئىزمىلىنىدىغان زەرباپ تون كىيگەن ۋە باشلىرىنى
يالتىراق تاۋار ياغلىقلار بىلەن تېڭىۋالغان ئۈچ نەپەر دۆلەتمەن باسمىل
تۆپىلىككە چىقىپ كەلگەندىن كېيىن ئېگەر - جابدۇقلىرى ئالتۇن - كۈ-
مۈشلەر بىلەن بېزىتىلگەن غاز بويۇن ئارغىماقلىرىدىن چۈشۈپ ، ئىنانچۇ
تون باغا تارقاننىڭ ئالدىغا كېلىشتى .
— تەڭرى يارىتمىش ئىلتەرىش قاغان بىزنى سىز بىلەن كۆرۈ-
شۈشكە ئەۋەتتى ، — دەپ سۆز باشلىدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خام سېمىز

كەلگەن مويسىپىت كىشى .

— ئىلتەرىش قاغاننىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۇر ، — دېدى باغا تارقان ۋە باسمىل ئەلچىلىرىنى چېدىرغا باشلىدى .

ئەلچىلەر جەرەن ۋە قوي تېرىلىرىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ھېلىقى خام سېمىز مويسىپىت يەنە سۆزلىدى :

— تەڭرى ياراتمىش ئىلتەرىش قاغان سىز ئىززەتلىك ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى ئوردىمىزدا مېھمان بولۇپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى . ھازىر قاغانىمىزنىڭ قارارگاھىمۇ بۇ يەردىن ئانچە يىراق ئەمەس . تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ ، بىز بىلەن بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز .

— ئىلتەرىش قاغانغا مېنىڭ نامىمدىن ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ قويغايسىز . باشقا بىر مۇۋاپىق پەيتتە مەن خۇشاللىق بىلەن قارارگاھىڭىزلارغا بارىمەن . لېكىن ، ھازىر ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتىمەن . تەكلىپىڭىزلارنى قوبۇل قىلىشقا ئامالسىزمەن .

— بۇ ۋەزىپىڭىز بەك مۇھىممۇ ؟ — دەپ سوردى خام سېمىز مويسىپىت . باغا تارقان ئۇنىڭ بۇ سوئالىدىن قانداقتۇر تەنە قىلغاندەك ئالامەتنى سەزدى .

— شۇنداق ، ۋەزىپەم بەك مۇھىم ، — دېدى ئۇ ، — رەھبىرىمىز قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد شەخسەن ئۆزى تاپشۇرغان ۋەزىپە .

— قارلۇقلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ۋەزىپىسىمۇ ؟ — باسمىل ئەلچىسى يەنە سوردى .

— مېنى سوراق قىلىۋاتمايدىغانسىز ؟ — دېدى باغا تارقان ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ .

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، ھۆرمەتلىك ئىنانچۇ تون باغاتارقان ، — دېدى ئەلچى چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ ، — بىز سىزنى بەك چوڭ كۆرىمىز . قاغانىمىز سىزنى ئۇيغۇر ئېلىگە رەھبەر بولۇشقا تېگىشلىك دەپ ھېسابلايدۇ .

باغا تارقاننىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى .

— بولدى ، بەس ! — دېدى ئۇ ، — بىزنىڭ رەھبىرىمىز بار .

هەممەيلەن بىر دەقىقە جىم بولۇپ قالدى .

ــ سىز ئىلتەرىش قاغاننى ئېتىراپ قىلامسىز ؟ ــ ئورۇقراق كەلگەن يەنە بىر ئەلچى تارقاننىڭ كۆزلىرىگە مىختەك قادىلىپ سوريدى .

باغا تارقانمۇ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قاريدى .

ــ ئېتىراپ قىلىۋاتىمىزغۇ .

ــ ئۇنداق بولسا ، قاغاننىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىشقا بولمايدۇ .

ــ سىلەرنىڭمۇ ماڭا بېسىم ئىشلىتىشىڭلارغا يول قويۇلمايدۇ .

ئەلچىلەرنىڭ چىرايلىرى ئۆڭۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە باغا تارقانغا قارىتا « خەپ توختاپ تۇر ! » دېگەندەك ئالامەت روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى . باغا تارقاننىڭ كۆزلىرىدىن بولسا ، « سەنلەردىن قورقىدىغان ئادەم مەن ئەمەس » دېگەن مەنە چىقىپ تۇراتتى . ئەلچىلەر « ئەمدى قىلىشقۇدەك گەپ قالمىدى » دېگەندەك زۇۋان سۈرمەي چېدىرىدىن چىقىشتى . هازىرغىچە ئاغزىنى ئېچىپ باقمىغان ئۇچىنچى ئەلچى چېدىرنىڭ يېنىدىكى يوغان ياغاچ قوزۇققا بىر پۇتىدىن باغلاپ قويۇلغان شۇڭقارنى كۆرسىتىپ سوريدى :

ــ بۇ قارلۇق يابغۇسى بەرگەن شۇڭقارمۇ ؟

ــ شۇنداق ، ــ دەپ جاۋاب بەردى باغا تارقان ، ــ بۇنى قانداق ئۇقتۇڭلار ؟

خام سېمىز ئەلچى خۇددى قارا مۇنچاقتەك كىچىككىنە دۇگىلەك كۆزلىرىنى قىسىپ مۇغەمبەرلەرچە كۈلۈپ قويدى .

ــ بىزنىڭ هەممىمىزنىڭ تىلىمىز بىر ، هەممە يەردە ئۆز ئادەملىرىمىز بار ، ــ دېدى ئۇ .

باغا تارقان : « قارلۇقلار ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئايغاقچىلىرى بار ئىكەن ـ دە » دېگەننى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى .

ــ بۇ شۇڭقارنى بىزگە بەرسىڭىز بوپتىكەن ، ــ دېدى ئىككىنچى ئەلچى باغا تارقاننىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ .

ئەمدى باغا تارقان ئاچچىقىنى يوشۇرالماي قالدى .

ــ سىلەر بىزنىڭ غۇرۇرىمىزنى دەپسەندە قىلماقچىمۇ ؟ ــ دېدى

ئۇ كەسكىن تەلەپپۇز بىلەن ، — بۇ قارلۇقلار رەھبىرىنىڭ قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادقا ئۆز قولى بىلەن تەقدىم قىلغان سوۋغىتى . بۇ شۇڭقارغا ھېچقانداق ئادەم كۆزىنى قىزارتمىسۇن !

— ئەمما لېكىن ، بۇ شۇڭقارنى بىزگە بەرمىسىڭىز ، بىزنىڭ غۇ-رۇرىمىز دەپسەندە بولىدۇ ، — دېدى يەنە خام سېمىز ئەلچى ھەربىر سۆ-زىنى ئالاھىدە مەنىلىك چىقىرىپ .

— بىر تائىپىنىڭ باشلىقى بولغان كىشىنىڭ شۇڭقار تەقدىم قى-لىشى ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ، — دېدى ئىككىنچى ئەلچى .

— شۇڭقار تەقدىم قىلىش قارشى تەرەپنى قاغان ئورنىدا كۆر-گەنلىك بولىدۇ ، — دېدى ئۈچىنچى ئەلچى ، — ۋەھالەنكى ، ياغلاقار شاد قاغان ئەمەس . ئەجەبا ، قارلۇقلار ئىلتەرىش قاغاننى ئۇنتۇپ قالغان-مىدۇ ـ ھە ؟

باغا تارقاننىڭ سىياقىدا تەكەللۇپ ئىپادىسى پۈتۈنلەي يوقالدى . ئۇ بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئەلچىلەرگە ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى .

— ئۆزىڭلارا قانداق سوۋغا ئالماشتۇرۇش ئۆزىمىزنىڭ ئىشى . سە-لەر بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ، مەقسىتىڭلارنى بىلىپ تۇرۇۋاتە-مەن . سىلەر « بۇ شۇڭقارنى ئۇيغۇرلار بىزگە تاپشۇرۇپ بەردى » دەپ ئىغۋا تارقىتىپ ، قارلۇقلار بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزغا زىددىيەت سالماقچى بولۇۋاتىسىلەر . بولدى ، قايتىپ كېتىڭلار ، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش تا-ماملاندى .

شۇ گەپ بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقان كەينىگە بۇرۇلدى ـ دە ، ھېچكىمگە قارىماستىن چېدىرغا كىرىپ كەتتى . باسمىل ئەلچىلىرى-نىڭ ئىچىدىكى ياشراق كەلگەن بىرى قېنى قىزىق ئادەم بولۇپ چىقتى . ئۇ ئۆزىنى بېسۇالالماي شۇڭقارغا قولىنى ئۇزاتقاندى ، چېدىر ئالدىدا تۇرغان قاراۋۇل ئۇنىڭ بىلىكىدىن « كاپ » قىلىپ تۇتۇۋالدى ـ دە ، قاتتىق سىلكىپ ئىتتىرىۋەتتى . يەنە بىر ئەسكەر قىلىچىنى قىنىدىن « شارت » قىلىپ سۇغۇرۇپ ئالدى . ئەلچىلەر تېز ـ تېز مېڭىپ ، تۆپە-

لىكتىن چۈشۈپ كەتتى . بۇ قېتىمقى غەيرىي دوستانە سۆھبەتنىڭ بىر تېمىسىغا ئايلانغان ھېلىقى شۇڭقار بولسا ، بەخىرامان ھالەتتە ئالدىدىكى بىر پارچە خام گۆشنى ئۆتكۈر تىرناقلىرى بىلەن قاماللاپ ، ئىلمەك تۇمشۇقى بىلەن يۇلۇۋېلىپ ، ئالدىرىماي يۇتماقتا ئىدى .

باسمىل قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئەلچىلەرنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قول ئاستىدىكىلەرگە تۆپىلىكنى كۆرسىتىپ ، ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى . ئۈستۈۋېشى پولات ـ تۆمۈر بىلەن نىقابلانغان بەش ـ ئالتە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ، چۇقان سېلىپ ، ھەيۋە قىلىپ ، تۆپىلىككە تاشلاندى .

ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئۆزىنىڭ بويلۇق جەدە ئېتىغا مىنىپ ، قىلىچىنى يالىڭاچلىدى ۋە ئۆز ئەتراپىغا يىغىلغان يۈزبېشىلىرىغا ياڭراق ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى :

ـــ جەڭگە تەييارلىنىڭلار !

ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئاللىقاچان تەييار ئىدى . باسمىللار تۆپىلىككە يامراپ چىقىشقا باشلىدى . تۆپىلىكتىكىلەرمۇ ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ، ئۇلارغا ئۇدۇلدىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى . ئىككى تەرەپنىڭ ئالدىنقى سەپلىرى توقۇنۇشتى . ئۇيغۇرلار يۇقىرىدىن چۈشۈۋاتقان بولغاچقا ، ئىگىلىگەن ئورنى جەھەتتە بەلگىلىك ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى . باغا تارقاننىڭ مۇشۇ تۆپىلىكنى قونالغۇ قىلىشقا تاللىغانلىقى ، ھەقىقەتەنمۇ ، ئاقىلانە تەدبىر بولغانىدى . جەڭ باشلىنىش بىلەنلا باسمىللارنىڭ قۇلايسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى . تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتىپ قىلىچ ئۇرۇشمۇ ، نەيزە سانجىشمۇ ئەپسىز ئىدى . ئەكسىچە ، ئۇيغۇرلار ئۇلارنى راسا كېلىشتۈرۈپ ، ئەپچىللىك بىلەن قىلىچتىن ئۆتكۈزەتتى . باسمىللار چېكىندى . باغا تارقاننىڭ ئەسكەرلىرى بولسا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ھۇجۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ قىستاپ كېلىۋەردى . باسمىللارنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى ھۇجۇمچى ئەسكەرلىرى ئەمدى ئالدى ـ ئارقىغا قارىماي قالايمىقان قاچقىلى تۇردى .

ـــ ئالغا ! توختىماي ئالغا ! ـــ دەپ ۋارقىرايتتى ئىنانچۇ تون باغا

تارقان قارشی تەرەپنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇپلىشىغا پۇرسەت بەرمەسلىك ئۈچۈن .

ھەر قايسى يۇزبېشىلارمۇ بۇ پايدىلىق ۋەزىيەتتىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئالدىراپ ، ئۆز جەڭچىلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ، دۈشمەننى قىرىشتا ئۈلگە كۆرسەتتى . تۆپىلىكنىڭ قاپتاللىرىدا باسمىللارنىڭ جەسەتلىرى تېزكۆپىيىشكە باشلىدى .

ئۇيغۇر قوشۇنى باغا تارقاننىڭ يول باشلىشى بىلەن باسمىللارنىڭ سەپلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كەڭ دالاغا چىقتى . باسمىللارنىڭ سەركەردىسى ئۆز قوشۇنىنىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە ئارتۇقچە ئىشىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ تۆپىلىكتە قونالغۇغا توختىغان ئۇيغۇرلارنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا تىرىپىرەن قىلىۋېتىشنى ئويلىغانىدى . بىراق ، ئەھۋال ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولمىدى . ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە قاتتىق زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە باسمىللارنىڭ سەپلىرى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . بەزىلىرى جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئاتلىرىنى قامچىلاپ قاچقىلى تۇردى ، بەزىلىرى قانداق قىلىشنى بىلمەي ، بىر تۇرۇپ قېچىپ كېتىۋاتقان سەپداشلىرىنىڭ كەينىدىن ئىسەنكىرەپ قارىسا ، يەنە بىر تۇرۇپ مىڭلىغان ئات ۋە ئادەملەرنىڭ مالىمانچىلىقى ئىچىدىن ئۆز قوماندانلىرىنى ئىزلەپ ئۇياق - بۇياققا كۆز تاشلايتتى .

بۇ چاغقىچە ئۇيغۇرلار ئىنانچۇ تون باغا تارقاننىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقى ئاستىدا جەڭ مەيدانىدىن تەرتىپلىك چېكىنىپ چىقىپ ، ئاتلىرىنى خۇددى چۆل شامىلىدەك تېز چاپتۇرۇپ كەتتى . باسمىللار ئەس - ھوشىنى يىغىۋېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى . ئۇيغۇرلار قىلىچلىرىنى قىنلىرىغا سېلىپ ، ئوقيالىرىنى ئىشقا سېلىشتى . ئۇلارنىڭ كەينىگە قارىتىپ ئاتقان ئوقلىرى قوغلىغۇچىلارنى يەنە بىر - بىرلەپ يىقىتقىلى تۇردى . باسمىللار ئاخىر ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ قوشۇنىغا ئۇچراپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ قوغلاشتىن توختىدى .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئۆزىنىڭ ئازادە يىپەك چېدىرىدا ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى

ئاڭلاپ دەھشەتلىك غەزەپكە كەلدى . ئۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ تاشقىرىغا چىقتى . چېدىر ئالدىدا قۇشچى يىگىت ھېلىقى شۇڭقارنى بىلىكىگە قوندۇرۇپ كۈتۈپ تۇرغانىدى . ياغلاقار شاد شۇڭقارنىڭ قانات ـ قۇيرۇقلىرىنى سىلاشتۇرۇپ قويدى .

ـــ قارلۇقلارنىڭ يابغۇسى تەقدىم قىلغان شۇڭقار مۇشۇ ، ـــ دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان .

ـــ ياخشى ، ـــ دېدى ياغلاقار شاد بېشىنى رازىمەنلىك بىلەن لىڭشىتىپ ، ـــ دېمەك ، قارلۇقلارغا ئىشەنسەك بولىدىكەن .

ئىككى كۈندىن كېيىن قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئۇيغۇرلارنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ باسمىللارغا يۇرۇش قىلدى .

« بۇ نېمە ئۈچۈن ؟ ـــ دەپ ئويلايتتى بوتاسۇن بۇقا يۇرۇشكە ئاتلانغان توققۇز ئوغۇز قوشۇنى ئىچىدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ ، ـــ بىز ھەممىزنىڭ تىلىمىز بىر ، ھەممىز بۆرە بايرىقىنى كۆتۈرۈپ يۇرىمىز . شۇنداق تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن سوقۇشىمىز ؟ بىز بۇرۇن سىر ـ تاردۇشلار بىلەن ئۇرۇشقان ، كېيىن كۆك تۇركلەر بىلەن ئۇرۇشتۇق . مانا ئەمدى باسمىللارغا يۇرۇش قىلىۋاتىمىز . بەزىدە باشقىلار بىزگە ھۇجۇم قىلدى ، بەزىدە بىز باشقىلارغا ھۇجۇم قىلدۇق . تىنچ ، ئىناق بولۇپ ياشاشنى زادى ئۆگىنەلمىدۇق . بىزگە نېمە كەم ؟ نېمە كېرەك ؟ كۆل تېگىن ، تونيوقۇق ، بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىدىكى يانلاردىن قارىغاندا ، بىز خەق بۇرۇندىنلا بىر ـ بىرىمىزنىڭ گېپىگە كىرمەي ئۇرۇق ـ قەبىلە سۈرۈشتۈرۈپ ، يۇرت سۈرۈشتۈرۈپ ، جېدەل ـ ماجىرادىن خالىي بولالماي ئۆتكەنىكەنمىز . مانا ھازىرمۇ شۇنداق بولۇۋاتىدۇ . بىزنىڭ پۈتۈن زېھنىمىز ، كۈچىمىز تۈگىمەس ئۇرۇشلارغا سەرپ قىلىنىپ ئىسراپ بولۇۋاتىدۇ . بىزمۇ تابغاچلارغا ئوخشاش چوڭ شەھەرلەرنى قۇرۇپ ، كارخانا ـ دەستىگاھلاردا تۇرلۇك ئېسىل بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقىرىپ ، ئاشلىق ۋە مېۋە ـ چېۋە ئۆستۈرۈپ ، تۇرمۇشىمىزنى تېخىمۇ بېيىتساق ياخشى بولماسمىدى ؟ »

بوتاسۇن بۇقا ھەمىشە مۇشۇنداق خىياللار بىلەن بەند بولۇپ

ئىچى قاينايتتى . خۇسۇسەن مۇشۇنداق ئۇزۇن سەپەرگە ماڭغان چاغلاردا ئۇنىڭ خىيالىي مەنزىللەرنى كېزىشىگە يېتەرلىك ۋاقىت چىقاتتى . تۇرۇپلا ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ قەدىناس دوستى ئىنەچۈك تاينى ئەسلەپ قالدى . « ئۇ ھازىر نەدە يۈرىدىغاندۇ ؟ ئۇ ھازىر ھاياتمىدۇ ؟ ياكى بولۇپ ئۆتكەن جەڭلەرنىڭ بىرىدە ... » بوتاسۇن بۇقا ئىچىدىكى بىر يەرلىرى ئېچىشقاندەك بولۇپ ، بېشىنى چايقىدى . ئۇ ئىشنىڭ يامان تەرىپىنى ئويلاشنى خالىمايتتى ، ئويلىيالمايتتى .

« مەن ئايالىم بىلەن ئوغلۇم قۇتادمىشنى پات ـ پات كۆرۈپ تۇرىمەن ، ـــ بوتاسۇن بۇقا باشقا تەرەپتىن ئويلاشقا كىرىشتى ، ـــ ئۇلار باشقا بىرمۇنچە ئائىلىلەر بىلەن بىرلىكتە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا يۈك ـ تاقلىرىنى بېسىپ ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئارقىدىن ئەگىشىپ يۈرىدۇ . توققۇز ئوغۇزلار ھازىرغا قەدەر ئوڭۇشلۇق جەڭ قىلىپ كېلىۋاتىدۇ . شۇڭا ، خوتۇن ـ بالىلارغا خەۋپ يەتمىدى . لېكىن ، كۆك تۈركلەر ئارىسىدا يۈرگەن ئىنەچۈك تاينىڭ ئائىلىسى قانداق بولغاندۇ ؟ مېنىڭ بولغۇسى كېلىنىم ئادارقىز ھازىر ئامان ـ ئېسەنمۇ ؟ »

ـــ توختاڭلار ! بارگاھ قۇرۇلسۇن ! ـــ شامالدەك ئارغىماقلارغا مىنىشكەن چاپارمەن يىگىتلەر قوشۇنىنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە چېپىپ يۈرۈپ ، ياغلاقار شادنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى .

بوتاسۇن بۇقا خىياللىرىنى بۆلۈپ ، ئۆپچۆرىسىگە كۆز يۈگۈرتتى . تۈپتۈز يېشىل ئوتلاق تاكى ئالدى تەرەپتە ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگىچە كەڭ يېيىلغانىدى . ئۆتۈكەن باغرىدىكى جىرالاردىن بالقىپ چۈشكەن سۈزۈك تاغ سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان شوخ دەريا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئالدىدىن ئويناقلاپ ئېقىپ ئۆتمەكتە ئىدى . كۆك ئاسماندا پارچە ـ پارچە ئاق بۇلۇتلار لەرزان لەيلەپ يۈرەتتى .

« ئىلتەرش قاغاننىڭ تۇرالغۇسىغا يېقىن كەپتۇق ـ تە » دەپ ئويلىدى بوتاسۇن بۇقا ئېتىدىن چۈشۈپ . ئۇ باسمىللار ئۆتۈكەن باغرىغا ، يەنى سابىق كۆك تۈرك خانلىرىنىڭ يازلىق تۇرالغۇسى بولغان

یەرگە ئۆز قارارگاهىنى قۇردى ، دەپ ئاڭلىغانىدى . مانا ئەمدى توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققان ۋە شاد ئۇنۇانى بىلەن تو- نۇلغان رەھبىرى شۇ يەرگە قوشۇن تارتىپ كەلدى .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنىڭ قوشۇنى دالاغا كەڭ يېيىلىپ بار- گاھ قۇردى . چېدىرلار تىكىلدى ، گۇلخانلار يېقىلىپ ، قازانلار ئېسىل- دى . خىللانغان نەسىللىك ئارغىماقلارغا مىنگەن چېۋەر چارلىغۇچىلار تەرەپ ـ تەرەپلەرگە چېپىپ كېتىشتى . باسمىللارنىڭ چارلىغۇچىلىرىمۇ ھېلى ئۇياندىن ، ھېلى بۇياندىن پەيدا بولۇپ ، ئۇيغۇرلارغا كۆز يەتكۈ- دەك ئارىلىققىچە كېلىپ ، يەنە ئاتلىرىنى ئويناقلاتقىنىچە قۇيۇندەك ئۇ- چۇپ كېتىپ قالاتتى .

قاراڭغۇ چۈشتى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بارگاھلىرىدا سانسىز گۇلخانلارنىڭ يالقۇنلىرى پىلىلداپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى . كۆك ئاسماندىكى نۇرلۇق يۇلتۇزلار بىلەن قوڭۇر يەردىكى ئوت ئۇچقۇنلىرى ئاي قاراڭغۇ- سىدا گويا ئۆزئارا تۇتىشىپ ، ھەر ئىككى تەرەپتىكى جەڭچىلەرنىڭ ئۇي- قۇسىز كۆزلىرى ئالدىدا ئاجايىپ سىرلىق مەنزىرىنى نامايان قىلاتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىكى جەڭچىلەردىن تارتىپ سەردارلارغىچە ھەممە ئادەم ئەتىكى كۈننىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان كۈن بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتـ تى .

بوتاسۇن بۇقا گۇلخان ئەتراپىدىكى جەڭچىلەر قاتارىدا ئېگەرنى بېشىغا قويۇپ ، سوزۇلۇپ ياتتى ۋە قايسى ۋاقىتلاردا ئۇخلاپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ ئۇقماي قالدى . ئىشقىلىپ ، ئۇ كۆزلىرىنى ئاچقاندا تاڭ قۇياشىنىڭ دەسلەپكى نۇرلىرى ئۇپۇق سىزىقىنى يورۇتۇشقا باشلىغانىدى .

جەڭچىلەر جەرەن ۋە قۇلان گۆشلىرىدىن پىشۇرۇلغان كاۋاپ ھەم تالقان بىلەن ناشتا قىلغاندىن كېيىن ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ ، قىلىچ ، نەيزىلىرىنى تەخ قىلىپ قويۇشتى . قىزىل قۇياش ئاسماننىڭ شەرقىي تەرىپىدىن گويا كى ھېكمەتلىك نۇر چېچىپ ، ئالاھىدە بىر خىل تەنتەنە بىلەن ئۆرلەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . سۇس ۋە نېپىز تۇمان پەردىسىگە ئورالغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ قوينىدىن كېلىۋاتقان سالقىن ھاۋا دىماغقا

ئۇرۇلۇپ ، كۆكۈللەرگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى .

ـــ ئاتلىنىڭلار ! ـــ سانغۇنلارنىڭ بۇيرۇقلىرى بۇ تەنتەنىلىك جىمجىتلىقنى بۇزۇپ ، تەقدىر بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى جاكارلىدى .

جەڭچىلەر چەبدەسلىك بىلەن ئاتلىرىغا مىنىپ ، قاتار ـ قاتار سەپ تارتىپ تىزىلدى . ئۆتۈكەن تەرەپتىكى تۇمان ئىچىدىنمۇ قاتار ـ قاتار تىزىلغان باسمىل چەۋەندازلىرى چىقىشقا باشلىدى . توققۇز ئوغۇز قوشۇنى ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھىغا تەبىئىي پاسىل بولغان تېىىز دەريانى كېسىپ ئۆتۈپ ، باسمىللارنىڭ ئالدىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى بىر ـ بىرىنىڭ چىرايلىرىنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك ئارىلىققا كېلىپ توختىدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سەپ ئالدىدا ئالتۇن رەڭلىق بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق سەلكىن شامالدا لەپىلدەپ تۇراتتى .

بارلىق سانغۇن ، جەڭچىلەرگە ئوخشاشلا ساۋۇت ، دۇبۇلغا كىيگەن ئاق ساقاللىق ، ئاق چاچلىق قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئېتىنى دېۋىتىپ سەپنىڭ ئالدىغا چىقتى . ئۇ ئۆزىنىڭ يالى ۋە قۇيرۇقى تەكشى قىرقىلىپ ، سىلىق تارالغان چىرايلىق ئاق بوز ئېتىدا ئۆزىگە ياراشقان سالاپەت بىلەن مەغرۇرانە قىياپەتتە ئولتۇراتتى . باسمىللار تەرەپتىنمۇ چار ساقاللىق ئىلتەرىش قاغان سىلىق يۈگلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان تۇم قارا ئېتىنى مىنىپ سەپ ئالدىغا چىقتى . ئۇلار ئىككىسى بىر ـ بىرىگە ئۇنلۇك سۆزلىسە ئاڭلىغۇدەك ئارىلىققا كېلىپ ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتىشتى .

ـــ ئەي توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىچارە خوجايىنى ، ـــ دەپ مەسخىرە قىلىپ قاتتىق ۋارقىرىدى ئىلتەرىش قاغان ، ـــ جاھانغا پاتمىغان ئوزمىش قاغانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ تابغاچلارغا تەقدىم قىلغان پالۋانىنىڭ ئالدىغا تىغ كۆتۈرۈپ كېلىشكە قانداق پېتىندىڭ ؟

ـــ ئەي باسمىللارنىڭ يارىماس خوجايىنى ، ـــ دەپ جاۋابەن ۋارقىرىدى ياغلاقار شاد ، ـــ توققۇز ئوغۇز باتۇرلىرىنىڭ ئالدىدا شۇنچە

كۆرەڭلەپ كەتكۈدەك قانچىلىك نېمىدىڭ سەن ؟

ئىلتەرىش قاغان مۇشتىنى پۇلاڭلىتىپ يەنە ۋارقىرىدى :

ـــ مېنىڭ كىملىكىمنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ـ ھە ؟ مەن سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى تاغ ـ دەريا ، چۆل ـ يايلاقلارنىڭ بۈيۈك قاغانى بولىمەن . بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ، ئەي ئەخمەق ياغلاقار !

ياغلاقار شادمۇ مەھكەم تۈگۈلگەن مۇشتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋار-قىرىدى :

ـــ كىم سېنى قاغان دېدى ، ئەي كارغا كەلمەس مۇتتەھەم ؟ قا-غان دېگەن مانا توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىقىدۇ . بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ ، تەنتەك باسمىل ؟

ئىلتەرىش قاغان قولىنى شىلتىپ ھەيۋە قىلدى :

ـــ سېنىڭ كاللاڭنىمۇ تەڭرى ئوغلىغا ئەۋەتىپ بېرىمەن !

ياغلاقار شادمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشماي ھەيۋە قىلدى :

ـــ تەڭرى ئوغلىغا مانا مەن سېنىڭ دۆت كاللاڭنى ئەۋەتىپ بې-رىمەن !

ئەمدى ئىلتەرىش قاغاننىڭ زەردىسى قاينىدى .

ـــ بىرگە بىر چىقىدىغان باتۇرۇڭ بارمۇ ؟ ـــ دەپ جېنىنىڭ با-رىچە ۋارقىرىدى ئۇ تۈكۈرۈكلىرىنى چاچرىتىپ .

ـــ بىرگە بىر ! ـــ دەپ تېخىمۇ قاتتىق ۋارقىرىدى ياغلاقار شاد .

ـــ مەن چىقاي ! ـــ دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ ، ياغلاقار شادنىڭ يېنىغا كەلدى .

ـــ ياق ، مەن چىقىمەن ! ـــ دېدى ياغلاقار شادنىڭ ئوغلى با-يانچۇر ئاتىسىنىڭ يەنە بىر يېنىغا كېلىپ .

شۇ تاپتا قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىر دەقىقە ئىككىلەنگەندەك بولۇپ ، ئوغلى بىلەن باغا تارقانغا نەزەر سالدى . خانزادە بايانچۇر بوي-بەستى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ ، تېنى چىڭ ، دىقماق كەلگەن قارا بۇرۇت-لۇق ئەزىمەت ئىدى . ئۇ يىرىك بىر تارماق قوشۇننىڭ قوماندانى بولۇپ ، بىر قاتار ئەسكىرىي يۈرۈشلەردە ئاتىسىغا ۋاكالىتەن ھەربىي ـ مەمۇرىي

ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلغان تەجرىبىلىك ئەرباب ئىدى . ئىنانچۇ تون باغا تارقان گەرچە ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولمىسىمۇ ، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتىپاقىدىكى ئەڭ مۇھىم شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى . ئادىز ئۇرۇقىدىن چىققان بۇ زېھنى ئۆتكۈر تارقان كۆك تۈركلەر بىلەن ئۇرۇش باشلىنىشتىن خېلى بۇرۇن قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادىنىڭ ئەڭ يېقىن يارىدەمچىسى بولۇپ قالغانىدى .

قوشۇننىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغان بارلىق سانغۇنلار بۇ قېتىمقى بىرگە بىر ئېلىشىشقا كىمنىڭ چىقىدىغانلىقىنى كۈتۈپ ، ئۇنچىقماي تۇرۇشاتتى . قۇتلۇغ بويلا شاد ئوغلى بايانچۇر تەرەپكە بۇرۇلدى .

— سەن چىق ، ئوغلۇم ، — دېدى ئۇ .

— مەنچۇ ؟ — دەپ خىتاب قىلدى باغا تارقان .

— ماڭا ۋاكالىتەن ئوغلۇم چىقسۇن ، — دېدى شاد .

بايانچۇر ۋالىلداپ تۇرغان ئەگرى قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ ، ئېتىنى دېۋىتتى . قارشى تەرەپتىنمۇ ئىلتەرىش قاغاننىڭ ئوغلى قىلىچىنى ئوينىتىپ چىقىپ كەلدى . شاد ئوغلى بىلەن قاغان ئوغلى ئات ئۈستىدە قىلىچۋازلىق قىلىپ ئۇزاق ئېلىشتى . ئاخىر بايانچۇرنىڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن قىيپاش ئۇرغان قىلىچى باسمىل خانزادىسىنىڭ بېشىدىكى پولات دۇبۇلغىسىنى يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى . ئارقىدىنلا ئىككىنچى قېتىم يەنە چاقماق تېزلىكىدە ئۇرۇلغان قىلىچ ئۇنىڭ باش - كۆزىنى قىپقىزىل قانغا بويىۋەتتى . ياش باسمىل ئات ئۈستىدىن موللاقلاپ چۈشۈپ كەتتى . ئىگىسىز قالغان ئات قورقۇپ كەتكەنلىكتىن قاتتىق كىشنەپ ئاللىقاياقلارغا قېچىپ كەتتى .

ئىلتەرىش قاغان ئوغلىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى كۆرۈپ ، جان ئاچچىقىدا تىپىرلاپ ۋارقىراپ كەتتى :

— ئالغا ! ئالغا ! توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاڭلار ! بىرىنىمۇ قويماڭلار ! رەھىم قىلماڭلار !

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقارشادىمۇ ئۆز قوشۇنىغا بۇيرۇق بەردى :

— ھۇجۇمغا ئۆتۈڭلار ! ئالغا !

مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىككى تەرەپتىن بىر - بىرىگە ئېتىلدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى « كۆك تەڭرى ! » « كۆك بۆرە ! » دەپ ئۇران توۋلايتتى . تىلى بىر ، قېنى بىر قوۋملارنىڭ يەنە بىر قېتىم ئۆزئارا كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىش ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان جەسۇر جەڭچىلەر ۋە ئاقىل سەردارلار پولات تىغلارنىڭ ئەجەللىك زەربىسىدە قانغا مىلىنىپ جان ئۈزدى .

توققۇز ئوغۇز قوشۇنى ئىچىدە ئىنانچۇ تون باغا تارقانلىقى قەيسەرلىكى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ خۇددى كارامەت كۆرسىتىۋاتقاندەك چەبدەسلىك بىلەن قىلىچ ئۇرۇشلىرى ئالدىدا باسىملىلارنىڭ پولات زەنجىرلىك ساۋۇتلىرىمۇ ، كۆن بىلەن قاپلانغان قالقانلىرىمۇ كار قىلمىدى . ئۇ ئاجايىپ پەم بىلەن قارشى تەرەپنىڭ يۈز ، بۇ- يۇن ياكى بىلەك ، يوتىلىرىدەك تىقابلانمىغان جايلىرىغا قىلىچ ئۇراتتى ۋە ياكى سول قولى بىلەن رەقىبىنىڭ قالقىنىنى چەتكە تارتىپ ، ئوڭ قولىدىكى ئېغىر قىلىچنى كۈچ بىلەن ئۇرۇپ تۆمۈر ھالقىلار بىلەن زەنجىرسىمان توقۇلغان ساۋۇتلىرىنى چۈۋۈپ تاشلايتتى ۋە يەنە بەزىلىرىنىڭ ئاتلىرىنى نابۇت قىلىپ يىقىتاتتى .

باسمىللار بەرداشلىق بېرەلمەي پۈتۈن سەپ بويىچە ئۆتۈكەن تەرەپكە چېكىنىشكە باشلىدى . ئەگەر ئۇلار شۇ چېكىنگىنىچە ئوگۇشلۇق ھالدا تاغلارغا چىقىۋالسا ، ئۇلارغا داۋاملىق زەربە بېرىش تەس بولاتتى . شۇڭا ، قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ئۆز قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ، سانغۇنلارغا جىددىي ۋارقىرىدى :

— تېز قوغلاڭلار ! ھۇجۇمنى كۈچەيتىڭلار !

توققۇز ئوغۇزلار تېخىمۇ تېز قوغلىدى ، ھۇجۇم تېخىمۇ كۈچەيدى . ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئېتىنى قارا قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كېلىپ ، ئارقا - ئالدىغا قارىماي قېچىپ كېتىۋاتقان ئىلتەرىش قاغانغا يېتىشىۋالدى . قاغانىنىڭ خاس قوروقچىلىرى توققۇز ئوغۇز جەڭچىلىرىنىڭ كەينى - كەينىدىن قىستاپ زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە ئۆلگىنى ئۆلۈپ ،

قالغانلىرى تىرىپىرەن بولۇپ تارقىلىپ كەتكەنىدى . باغا تارقاننىڭ ئۇ-
رۇلغان قىلىچىنى ئىلتەرىش قاغان ئۆز قىلىچى بىلەن توسۇۋالدى . ئۇلار
ئىككىسى يەككىمۇ يەككە قىلىچۋازلىققا چۇشۇپ كەتتى . ئىككىسىنىڭ
ئاتلىرىمۇ ئىگىلىرىگە ئوخشاش قېنى قىزىپ تىپىرلايتتى ، پىرقىرايتتى ،
يۇلقۇنۇپ سەكرەيتتى ، ئۇنلۇك كىشنەپ بىر - بىرىگە كۆكرەكلىرى بە-
لەن سوقۇلاتتى . تارقان بىلەن قاغان بولسا بار كۈچى بىلەن بىر - بە-
رىگە ئېتىلىپ ، قاتتىق كۈچىگەنلىكتىن « ھە ! ھۇ ! » دەپ ئۇن سېلە-
شىپ قىلىچ ئۇرۇشاتتى . ئاخىر ياش ھەم كۈچلۈك باغا تارقان ئۇتۇپ
چىقتى . ئىلتەرىش قاغاننىڭ ئاق ئارىلاشقان قويۇق ھەم ئۇزۇن چاچلىق
بېشى « چورتلا » ئۇزۇلۇپ ، ئات تۇياقلىرى بىلەن تىلغىنىپ ، يۇم-
شاقلاشقان قارا تۇپراققا چۇشۇپ كەتتى .

شۇ ھامان ياش بىر ئۇيغۇر جەڭچى ئېتىدىن سەكرەپ چۇشتى -
دە ، يەردە ياتقان باشنى چېچىدىن تۇتۇپ ، تەنتەنىلىك قىياپەتتە ئېگىز
كۆتۇردى .

شۇنىڭدىن كېيىن جەڭمۇ تېزلا ئايىغلاشتى . باسمىل سانغۇنلىرى
ئاتلىرىدىن چۇشۇپ ، قىلىچلىرىنى يەرگە تاشلاپ ، ساداقلىرىنى بويۇنلە-
رىغا ئاسقان ھالدا ياغلاقار شادنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى .

— بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز ، — دېدى ئۇلار ، — بىزنى
جىن - ئالۋاستىلار ئازدۇرۇپ كېتىپتۇ . ئەمدى نۇرلۇق روھلار بىزگە
توغرا يولنى كۆرسەتتى . بىز ھەممىمىز ئەمدى ئۇيغۇر بولىمىز ، سىزگە
ئەل بولىمىز .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادمۇ ئېتىدىن چۇشۇپ ، ئۇلارنىڭ دۇبۇل-
غىسى ئېلىۋېتىلگەن ئۇزۇن چاچلىق باشلىرىنى سىلىدى (بۇ ئۇلارنى
كەچۈرگەنلىكنى بىلدۈرەتتى) .

— ئەمدى مېنىڭ ئېلىم بولۇڭلار ، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بىرلىكىنى
بۇزماڭلار ، — دېدى ئۇ تەمكىنلىك بىلەن ھەربىر سۆزىنى ئېنىق ئاڭلا-
تىپ .

باسمىل قوشۇنىدىكى بارلىق جەڭچىلەرمۇ ئاتلىرىدىن چۇشۇپ

ئىتائەتمەنلىك بىلدۇردى . قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقان توققۇز ئوغۇز ۋە باسمىل قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، ئۆتۈ- كەن تاغلىرى تەرەپكە باشلاپ ماڭدى .

× × ×

بۇرۇن ئۆتۈكەن تاغلىرى كۆك تۈرك خانلىرىنىڭ تۇرالغۇسى ۋە ئاساسلىق قارارگاھى بولۇپ كەلگەنىدى . شور پېشانە ئوزمىش قاغان ئۆلتۈرۈلۈپ ، بولمىش قاغان باشچىلىقىدىكى كۆك تۈركلەر كۈنپېتىش- تىكى ئالتاي تاغلىرى تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆتۈكەندە باسمىللارنىڭ ھۆكۈمدارى ئىلتەرىش قاغان ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى قۇر- دى . مانا ئەمدى بۇ مەشھۇر تاغدا توققۇز ئوغۇز قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمدارى قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد ماكانلاشتى .

ھەيۋەتلىك ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى رەڭگا رەڭ ياۋا گۈل- لەر ئېچىلىپ كەتكەن بولۇق ئوتلاققا يىپەك چېدىرلار ۋە چوڭ ـ كىچىك كىگىز ئۆيلەر تىكىلدى . تاش ئوچاقلارغا ئوت يېقىلىپ ، چويۇن قازان ۋە مىس كورىلاردا قوي ۋە ئات گۆشلىرى قايناشقا باشلىدى .

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد تېخى تۈزۈك ھاردۇقىنى چىقارماي تۇرۇپلا ئوتلاققا سورۇن ھازىرلاپ ، تارقان ۋە سانغۇنلارنى كېڭەشكە چاقىردى . ھەممەيلەن كىگىز ۋە گىلەملەرگە قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشتى . قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد كېڭەش ئىشتىراكچىلىرىغا بىر قۇر كۆز يۈ- گۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن سۆزلىدى :

ـــ كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلدى ، باسمىللارنىڭ ھۆكۈمران- لىقى يوقىتىلدى . بۇرۇنقى زامانلاردا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز قان تۆكۈپ ، قۇربان بېرىپ بەرپا قىلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆك تۈركلەر يوقاتقانـ- دى . بىز بۇگۈن ئەنە شۇ خانلىقىمىزنى شەرەپ بىلەن ئەسلىگە كەلتۈر- دۇق . ھازىر توققۇز ئوغۇز خەلقىنى ئاساس قىلغان ، ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى يېڭى ئۇيغۇر خانلىقى بارلىققا كەلدى !

كېڭەش ئىشتىراكچىلىرى شادلىق ۋە هاياجاندىن ئۆزىنى بېسىۋالالماي قالدى . بەزىلىرى بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى ، بەزىلىرى كۆزلىرىدىن ئاققان ئىسسىق ياشلىرىنى توختىتىۋالالماي قالدى ، يەنە بەزىلىرى ئاسمانغا قوللىرىنى سوزۇپ خىتاب قىلىشتى :

— كۆك تەڭرى بىزنى قوللىدى ! كۆك تەڭرى بىزگە مەدەت بەردى ! مېھرىبان ئانىمىز ئوماي بىزگە كۈچ بەردى !

ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئورنىدىن دەس تۇردى ۋە قول ئىشارىسى قىلىپ ، كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا ئۈندىدى :

— ئەي دانىشمەن بەگ - تارقانلار ! ئەي باتۇر سانغۇنلار ! — دەپ سۆز باشلىدى ئۇ ، — ئۆزىمىزنىڭ خانلىقىمىز تىكلەندى ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشتى . ئەمدى ئۆزىمىزنىڭ رەھبىرىمىز قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنى قاغان قىلىپ تىكلىشىمىز كېرەك !

كۆپچىلىك بىردەك ئاۋاز قوشتى :

— توغرا ! باغا تارقان توغرا گەپ قىلدى .

— قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شاد بىزگە قاغان بولىدۇ !

— قېنى ، بۇرادەرلەر ، شاماننى چاقىرايلى ، باخشىلار كەلسۇن .

چەبدەس چاپارمەنلەر شامالدەك ئۇچۇپ بېرىپ ، بىر چاڭگا ساقاللىق شاماننى ۋە يەنە بىر توپ باخشىلارنى باشلاپ كەلدى (ئۇ دەۋرلەردە هۆكۈمدارلار سەپەرگە چىققاندا ياكى هەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغاندا شامان ۋە باخشىلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى) . هەش - پەش دېگۈچە گۈلخانلار يېقىلدى . قارا قوتاز ، قارا قوچقارلار بوغۇزلىنىپ ، قان ئاققۇزۇپ قۇربانلىق قىلىندى . سورۇن ئەتراپىغا تۈرلۈك لاتا - پۇرۇچ ۋە قوتاز قۇيرۇقىدىن ياسالغان تۇغ - ئەلەملەر تىكلەندى ، باخشىلار داپ - دۇمباقلىرىنى داراڭلاتقىلى تۇردى . ئالىيېشىل ئۇزۇن تونى ئۈستىگە چوڭ - كىچىك مىس قاداق ۋە كۈمۈش قوڭغۇراقلارنى ئېسىۋالغان سۈرلۈك شامان كۆپچىلىكنىڭ ئوتتۇرىدا بوش قالدۇرۇلغان مەيداندىكى گۈلخاننىڭ يېنىغا كېلىپ ، ئادەمنى ئىختىيارسىز تۈردە سۈر باستۇرىدىغان

هەرىكەتلىرى بىلەن ئۇسسۇل ئويناشنى باشلىدى . ئۇ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتـ
قان گۈلخان ئەتراپىنى ئايلىنىپ ، جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلايتتى :
ـــ ئەي پاسىق سۆگەك ئالۋاستىلار ، بۇ يەردىن كېتىڭلار ، يىراققا
كېتىڭلار ! چۆل ـ جەزىرىلەرگە بېرىڭلار ! چوڭقۇر ھاڭلارغا بېرىڭلار !
بۇ يەرگە زادى كەلمەڭلار !
شامانىنىڭ ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى ئەسەبىيلىشىپ ، كۆزلىرى
چەكچىيىپ ، چىرايى دەھشەتلىك تۈس ئالدى . ئەمدى ئۇ ئەجدادلارنىڭ
پاك روھلىرىنى چاقىرىشقا باشلىدى :
ـــ ئەي مۇقەددەس روھلار ، تېز كېلىڭلار ! چۆلدىكى شامالدەك
ئۇچۇپ كېلىڭلار ! خاسىيەتلىك كۆك بۆرىدەك يۈگۈرۈپ كېلىڭلار !
بىزگە مەدەت بېرىڭلار ! ئۇيغۇر ئېلىگە مەدەت بېرىڭلار ! قۇتلۇغ بويلا
ياغلاقار شادنى قوللاڭلار ، ئۇنى ئەزىز قىلىڭلار ، ئۇنى ھەممىدىن بۈيۈك
قىلىڭلار !
مەيداننى چۆرىدەپ ئولتۇرغان باخشىلار ئۇنىڭغا دوست تارتـ
شىپ ، ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ زىكىر سوقاتتى
ۋە قوللىرىدىكى داپ ـ دۇمباقلىرىنى گۈمبۈرلىتىپ ئۇرۇشاتتى . شامان
ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراپ ، تەلۋىلەرچە تولغىنىپ ، ئەس ـ ھوشىنى يو-
قاتتى . ئۇ چاچ ـ ساقاللىرىنى يۇلۇپ ، ياقىسىنى يىرتىپ ، يەرگە يىقىلدى
ۋە دومىلاپ تىپىرلاشقا باشلىدى .
مەيداننى چۆرىدەپ ، قىستىلىشىپ تۇرغان جامائەت دېمىنى ئـ
چىگە يۇتۇپ ، ئۇنىڭ يەنە قوپۇشىنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى .
بىر ھازادىن كېيىن شامانىنىڭ تىپىرلاشلىرى بېسىقتى . ئۇ قىزـ
رىپ كەتكەن كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ، ئۇدۇل ئاسمانغا باقتى . ئاندىن
قوللىرىغا تايىنىپ ، سەنتۇرۇلۇپ ئورنىدىن قوپتى .
ـــ كۆرۈۋاتىمەن ! ـــ دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، ـــ مۇقەددەس
روھلار كەلدى ! مەن بايا ئۇلار بىلەن سۆزلەشتىم . ئۇلار ماڭا « ئۇيغۇر
ئېلىنى قوللايمىز » دېدى ! « ياغلاقار ئۇرۇقىنى قوللايمىز ، قۇتلۇغ بويلا
شادنى قوللايمىز » دېدى !!! ئەنە ئۇلار ! ئەنە ، بىزنى قۇتلۇقلاۋاتىدۇ ،

سىلەرنى ھېچكىم يېگەلمەيدۇ ، دەۋاتىدۇ . ئەنە ئۇلار ...

ئۆتۈكەن يېنىدىكى بۇ كەڭ ئوتلاققا يىغىلغان مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھاياجانغا تولغان كۆكرەكلىرىدىن تەنتەنىلىك چۇقان ـ سۈرەنلەر ئېتىلىپ چىقتى . ھەممەيلەن باخشىلارنىڭ داپ ـ دۇمباقلىرىغا كەلتۈرۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى .

بىر پەدە ئۇسسۇل ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا ئۈندەپ ، بىرقولىنى ئېگىز كۆتۈردى .

ـــ ئەي خالايىق ، ئاڭلاڭلار ! ـــ دېدى ئۇ ، ـــ ھەممىمىز كۆر-دۇق ، شامان ھازىر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىلەن سۆز-لەشتى . پاك روھلار جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلاپ ، بىزنى قوللىدى . كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ، يەر ـ سۇ ئىلاھلىرىنىڭ رازىلىقى بە-لەن ، مېھرىبان ئانىمىز ئومايىنىڭ ئىللىق شاپائىتى بىلەن بىز ئۇيغۇر قە-بىلىلىرى ئۆز خانلىقىمىزنى تىكلىدۇق . ئەمدى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن كېلىۋاتقان ئۆرپ ـ ئادىتىمىزگە ئاساسەن رەھبىرىمىز قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنى قاغان قىلىپ ، ئاق كىگىزدە كۆتۈرەيلى !

ئون مىڭلىغان كۆكرەكلەردىن ئۇرغۇپ چىققان چاقىرىق ۋە ئۇران سادالىرى كۆك ۋە يەرنى لەرزىگە سالدى :

ـــ ياغلاقار شاد قاغان بولسۇن !

ـــ ياغلاقار شادنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرەيلى !

ـــ قاغانىمىزغا قۇتلۇق بولسۇن !

چاچ ـ ساقاللىرى چۈۋۈلۈپ ، چاڭگىلىشىپ كەتكەن شامان ئۇستۇپشىدىكى قاداق ۋە قوڭغۇراقلارنى جىرىڭلىتىپ ياغلاقار شادنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ـــ ئەي ئۇلۇغ ئىنسان ! ـــ دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، ـــ ئەجدادلارنىڭ پاك روھلىرى سېنى قاغان قىلىپ تاللىدى . ئەمدى قاغان-لىق نام ـ ئۇنۋانىڭنى نېمە دەپ ئاتايمىز ؟

قۇتلۇغ بويلا ياغلاقار شادنىڭ بۇ جەھەتتە ئاللىقاچان كۆڭلىگە

پۇكۇپ قويغان تەييارلىقى بار ئىدى . شۇڭا ، كۆپ ئويلانمايلا جاۋاب قايتۇردى :

ــ بىلىملىك ئادەم ياخشى قاغان بولالايدۇ . كۆك تەڭرى ماڭا مول بىلىم ئاتا قىلغاي . مېنى « بىلىمى كۆلدەك كەڭ » دېگەن مەنىدىكى نام بىلەن « كۆل بىلگە قاغان » دەپ ئاتىغايسىلەر .

شامان ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋە بېشىنى كەينىگە تاشلاپ كۆك ئاسمانغا كۆز تىكتى .

ــ كۆل بىلگە قاغان ! ــ دەپ يەنە ئۈنلۈك خىتاب قىلدى ئۇ ، ــ كۆك تەڭرى شۇنى خالىدى ! كۆك بۆرە گۈۋاھ بولغايسەن ! مۇقەددەس روھلار ئاڭلاپ تۇرۇڭلار ! ئۇيغۇر ئېلىنىڭ رەھبىرى بۇگۈن دىن ئېتىبارەن كۆل بىلگە قاغان دەپ ئاتالدى .

بۇ پەۋقۇلئاددە تەنتەنىلىك سورۇندا جەم بولغان تۈمەنلىگەن كىشىلەرنىڭ يۈقىرى ئاۋازدا توۋلىغان ئۈرەن ۋە شوئارلىرى كۆك ئاسمانىنىڭ قەرىدە پەرۋاز قىلاتتى ، ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ قاپتاللىرىدا ئەكس سادا پەيدا قىلاتتى :

ــ كۆل بىلگە قاغان قۇتلۇق بولسۇن !

ــ كۆل بىلگە قاغان ئاي ۋە كۈندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسۇن !

قولمۇقول كۆتۈرۈپ كېلىنگەن يوغان ئاق كىگىز ئوتتۇرىدىكى مەيدانغا قويۇلۇپ كەڭ يېيىلدى . كۆپچىلىك ئاق ساقاللىق كۆل بىلگە قاغاننى يەنە تۇشمۇ تۇشتىن شۇ ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزدى . تارقان ۋە سانغۇنلار كىگىزنىڭ گىرۋەكلىرىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈشتى ھەمدە باخشىلارنىڭ داپ ــ دۇمباق سادالىرى ئاستىدا يالقۇنلاپ ، چاراسلاپ كۆيۈۋاتقان گۈلخانىنىڭ ئەتراپىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندى .

بۇ رەسمىيەت ئادا قىلىنىپ بولغۇچە جەڭچىلەر ئالتۇن تەختنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ، گۈلخانغا يېقىن جايغا قويۇشتى . بۇ ئالتۇن تەختتە كۆك تۈركلەرنىڭ بىر نەچچە ئەۋلاد قاغانلىرى ئولتۇرغانىدى ، كېيىن باسمىللارنىڭ ھۆكۈمدارى ئىلتەرىش قاغان ئولتۇردى . ئەنە شۇ تەۋەرۈك تەخت ئەمدى كۆل بىلگە قاغاننىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتتى .

تارقان ۋە سانغۇنلار كۆل بىلگە قاغاننى شۇ ئالتۇن تەختىنىڭ ئالدىغا ئەپكېلىپ ئاق كىگىزدىن چۈشۈردى . ئاق ساقاللىق كۆل بىلگە قاغان سالماق قەدەملەر بىلەن كېلىپ تەختكە ئولتۇردى . ئۇنىڭ ئوغلى بايانچۇر تېگىن ۋە ئەڭ يېقىن يارەمچىسى ئىنانچۇ تون باغا تارقان سەل تەنەت نىشانىسى بولغان بۇ ئالتۇن تەختىنىڭ ئىككى يېنىغا ئۆتۈپ تۇردى .

لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان يالقۇنلىرى بۇ يېڭى قاغاننىڭ ئۇ چىسىغا كىيىلگەن ساۋۇتنىڭ پولات قاسراقلىرىدا ئوت چاقنىتاتتى . شۇ تاپتا ئاق چاچلىرى شالاڭلاپ ، ئاق ساقىلى مەيدىسىگە چۈشۈپ تۇرغان بۇ تەخت ساھىبىنىڭ چىرايى ئالاھىدە ئۇلۇغۋار تۇس ئالغانىدى .

بەشىنچى باب

قەدىناسلار قايتا كۆرۈشتى

ئارىدىن بىر يىل ئۆتتى .

كۆل بىلگە قاغان خۇددى بۇرۇنقى كۆك تۈرك قاغانلىرىغا ئوخشاش ئۆتۈكەن تاغلىرىغا يېقىن جايغا ئۈچ چوڭ يىپەك چېدىر تىكتۈردى . ھەممىدىن چوڭراق بولغان ئوتتۇرىدىكى چېدىرنىڭ يېنىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق تىكلەندى . شۇ چېدىرنىڭ ئىچىگە غەنىيمەت ئېلىنغان ھېلىقى ئالتۇن تەخت قويۇلدى .

كۆل بىلگە قاغان شۇ ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ، ئوغلى بايانچۇر تېگىن بىلەن ئىنانچۇ تون باغا تارقاننى ئالدىغا چاقىرتتى .

— مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم ئىش بار ، — دېدى ئۇ تەخت ئالدىدىكى قېلىن ۋە يۇمشاق گىلەمدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان ئىككىيلەنگە قاراپ .

بايانچۇر تېگىن بىلەن باغا تارقان قاغانغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ باشلىرىنى ئەگدى .

— دېمەكچى بولغىنىم شۇكى ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى قاغان ، — ئوردا ئايغاقچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا ، بىزگە قوشۇلمىغان بىرقىسىم باسمىللار كۈنپېتىش تەرەپكە قېچىپ ، ھازىر بەشبالىق[1] دىيارىدا ماكانلىشىپتۇ . كۆك تۈركلەرنىڭ بىزگە قوشۇلمىغانلىرىمۇ شۇ تەرەپكە كەتتى . ئۇلار ھامان پاراكەندىچىلىك سالىدۇ . بىر كۈنى

---

① بەشبالىق — ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

بولمسا بىر كۈنى كۈچ توپلاپ بىزگە قارشى ئاتلىنىپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇپلىشىغا يول قويماي ، ئۆزىمىز يۈرۈش قىلىپ ، ئۇلارنى تولۇق بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك .

— توغرا ! — دېدى بايانچۇر قەتئىيلىك بىلەن .

— دانا پىكىر ، — دەپ ئىپادە بىلدۈردى باغا تارقان .

كۆل بىلگە قاغان بۇ مەسىلىنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى ئىپادىلەمەكچى بولۇپ ، ئالتۇن تەخت ئۈستىدىن ئۇلار تەرەپكە سەل ئېگىشىپ سۆزلىدى :

— مەن قېرىدىم ، ئات ئۈستىدە ئۇزاق ئولتۇرالمايدىغان بولۇپ قالدىم . شۇڭا ، كۈنىپىتىش تەرەپكە يۈرۈش قىلىدىغان زور قوشۇنغا ئوغلۇم بايانچۇر قوماندان بولسا دەيمەن .

— باش ئۈستىگە ، قاغان ئاتا ، — دېدى بايانچۇر تېگىن .

— خوپ ، شۇنداق بولسۇن ، — دەپ قوشۇلدى باغا تارقانمۇ .

قاغان ئۇلاردىن رازى بولغان ھالدا بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى .

— ئەمدى يەنە بىر گەپ بار ، — دېدى ئۇ ، — بايانچۇر كۈنىپىتىش تەرەپلەرگە بېرىپ باقمىغان . شۇڭا ، ئۇنىڭغا كۆزى پىشقان ، تەجرىبىلىك بىر يول باشلىغۇچى كېرەك . بۇ ئىشقا كىمنى تاللىساق بولار ؟

— بۇ ئىشتىن خاتىرجەم بولۇڭ ، بۈيۈك قاغانىم ، — دېدى باغا تارقان ، — بىزنىڭ بۇ يەردىكى قوشۇنىمىزدا بوتاسۇن بۇقا ئىسىملىك بىر كارۋانچى بار . ئۇ ئۆز ۋاقتىدا كۆك تۈرك ئوردىسىنىڭ ۋە سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ماللىرىنى توشۇپ ، چاڭئەن ، لوياڭلاردىن تارتىپ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغىچە ھەممە يەرگە كۆپ قېتىم بارغان . شۇنى يول باشلىغۇچى قىلساق بولىدۇ .

— ئۇ ئىشەنچلىك ئادەممۇ ؟ — قاغان سوئال نەزىرى بىلەن تارقانغا قارىدى .

— ئىشەنچلىك . كۆك تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن ئۇ بارلىق مال - مۈلكىنى ، ھەتتا شۇنچە كۆپ ئات - ھارۋىلىرىنىمۇ

تاشلاپ ، خوتۇن - بالىسى بىلەن بىز تەرەپكە قىچىپ كەلگەن . شۇنىڭ-
دىن بۇيان ئۇ مېنىڭ قوشۇنۇمدا خىزمەت قىلىۋاتىدۇ . جەڭلەردە پىدا-
كارلىق ۋە باتۇرلۇقنى كۆرسەتتى .
كۆل بىلگە قاغان بېشىنى لىڭشىتتى ۋە :
— ھىم ، ئەمىسە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ باقاي ، — دېدى .
ئىنانچۇ تون باغا تارقان چېدىردىن چىقىپ ، ياش بىر جەڭچىگە
بوتاسۇن بۇقىنى چاقىرىپ كېلىشنى بۇيرۇدى . ئۇزاق ئۆتمەي بوتاسۇن
بۇقا كىرىپ ، چېدىر ئىچىدىكى ئۇلۇغلارغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ، ئان-
دىن قاغاننىڭ ئىجازىتى بىلەن پەگادا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى .
— سېنى كارۋانچىلىق قىلىپ كۆپ يەرلەرگە بارغان دەپ ئاڭلا-
دىم ، — دېدى قاغان ئۇنىڭغا سىناق نەزىرى بىلەن قاراپ .
— شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم .
— ئالتاي تەرەپلەرگىمۇ بارغانمۇ سەن ؟
— شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم . ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يەرلەرگىمۇ
بارغان .
— ئوغلۇم بايانچۇر تېگىن شۇ ياقلارغا قوشۇن تارتىپ بارماقچى .
سەن ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولالامسەن ؟
— باش ئۇستىگە ، بۇيۇك قاغانىم . بايانچۇر تېگىنگە جان پىدا-
لىق بىلەن خىزمەت قىلىمەن .
قاغان ئۇنىڭغا تېخىچە سىناق نەزىرى بىلەن تىكىلىپ قاراپ ،
بىردەم سۈكۈت قىلدى .
— سېنىڭ قانداق تەلەپلىرىڭ بار ؟ — دەپ سوردى ئۇ .
— ھېچقانداق تەلىپىم يوق .
— ماڭا دەيدىغان گەپ - سۆزلىرىڭمۇ يوقمۇ ؟
ئەمدى بوتاسۇن بۇقا گەپ قىلالماي بىر پەس جىمىپ قالدى .
— قانداق گېپىڭ بولسا تارتىنماي سۆزلەۋەر ، — دېدى قاغان
ئۇنىڭ بىر نېمە دېمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ .
— ئۇزاقتىن بېرى بۇيۇك قاغانىم بىلەن كۆرۈشۈپ ، كۆڭلۈم-

دىكى بىر گەپنى دەپ بېقىشنى ئويلاپ يۈرگەنىدىم ، ــ دېدى بوتاسۇن بۇقا .

ــ سۆزلە .

ــ سۆزۈم شۇكى ، ــ بوتاسۇن بۇقا سەل قورۇنۇپ سۆزىنى قانداق باشلاشنى بىلمەي قالدى ، ــ دېمەكچىمەنكى ... ھە ، مەن دانىش-مەن ۋەزىر ئەمەس ، ئوردا ئەمەلدارى ئەمەس ... لېكىن شۇنداقتىمۇ ، خانلىقىمىزغا پايدىسى بولامدىكىن دەپ بىر مەسلىھەت بېرىشنى ئويلاپ يۈرەتتىم ...

ــ ياخشى گەپ ، دادىل سۆزلە .

ــ مەن ئويلايمەنكى ، بىزمۇ تابغاچلارغا ئوخشاش سىپىل سو-قۇپ ، شەھەر بىنا قىلغان بولساق ياخشى بولاتتى .

قاغان بۇ ھارۋىكەشنىڭ ئاغزىدىن بۇنداق گەپلەرنىڭ چىقىشىنى زادى ئويلىمىغانىدى . شۇڭا ، ئۇ تەئەججۇپلەنگەن ھالدا ئۇنىڭغا قىزىقىپ قاراپ قالدى .

ــ نېمە ؟ ــ دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، ــ شەھەر دەمسىنا ؟ شە-ھەرنىڭ بىزگە نېمە كېرىكى ؟

ــ شەھەرنىڭ پايدىسى كۆپ ، بۇيۇك قاغانىم . شەھەر ئېگىز ھەم مۇستەھكەم سىپىللار بىلەن قورشالغان بولغاچقا ، دۈشمەنلەر خالىغانچە ئۇسۇپ كىرەلمەيدۇ . كىشىلەر ئۇياقتىن بۇياققا كۆچۈپ يۈرمەي ، ئىس-ىق ئۆيلەردە ياشايدىغان بولىدۇ . ھۈنەرۋەن ، سودىگەرلەر دۇكان ئې-چىپ ، تۇرمۇش ئاۋاتلىشىدۇ . شەھەر ئىچىدە ھەم شەھەر سىرتىدا باغ-ۋەنچىلىك ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرساق يېمەك ـ ئىچمەكتىن غەم قىلمايدىغان بولىمىز .

ــ قىزىق گەپ قىلىدىغان ئادەم ئىكەنسەن ، ــ دېدى قاغان ۋە كۈلۈپ كەتتى ، ــ بىز سىپىل سوقىمساقمۇ قايسى دۈشمەن بىزگە تەڭ كېلەلەيدۇ ؟ تار ئۆيلەردە بۇرۇقتۇرما بولۇپ ياشىغاندىن كۆرە ، كەڭ يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ ياشىغان ياخشى ئەمەسمۇ ! تاغ ـ دالالاردا كۆچۈپ يۈرگەننىڭ نېمە يامنى بار ؟ ھۈنەرۋەنلىرىمىز دالالاردا يۈرۈپمۇ

قىلىچ ـ نەيزىلەرنى ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلارنى ياساۋاتىدىغۇ . سوغدى سو-
دىگەرلەر بىز نەدە بولساق ، كەينىمىزدىن ئىزلەپ بېرىپ ماللىرىنى سې-
تىۋاتىدىغۇ . بىز گۆش يەيمىز ، سۈت ـ قىمىز ئىچىمىز . كۆكتات ، مې-
ۋىلەرنى ئازراق يېسەك نېمە بوپتۇ ؟ ياق ، بۇ گېپىڭ قاملاشمىدى ، هار-
ۋىكەش . بۇنداق بولمىغۇر ئىشلارنى ئويلاپ يۈرمە .

بوتاسۇن بۇقىنىڭ روهى چۈشۈپ كەتتى .

ـــ خوپ ، بۇيۇك قاغانىم ، ـــ دېدى ئۇ بوغۇق ئاۋازدا .

ـــ لېكىن ، گەپلىرىڭدىن قارىغاندا سەممىي ئادەم ئىكەنسەن ، ـــ
دېدى قاغان يەنە ، ـــ ئۇنىڭ ئۈستىگە ، تەجرىبىلىك كارۋانچى ئىكەن-
سەن . شۇڭا ، دەرهال تەييارلىقىڭنى پۈتتۈر . بايانچۇر بىلەن يۈرۈشكە
چىقىسەن .

ـــ باش ئۈستىگە ، بۇيۇك قاغانىم .

× × ×

بايانچۇر تېگىن قوماندانلىقىدىكى ئون مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر
قوشۇنى كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ كەڭ دالادا كېتىۋاتقىنىغا يەتتە ـ
سەككىز كۈن بولۇپ قالغانىدى . ياز كۈنلىرى كېلىپ قالغان بولۇپ ،
يايلاقلاردا ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسۈپ كەتكەنىدى . كۈنلەر ئۇزارغان ،
هاۋا تېخى ئانچە قىزىپ كەتمىگەن چاغلار بولغاچقا ، قوشۇننىڭ ئىلگە-
رىلىشى ناهايىتى تېز بولماقتا ئىدى .

بوتاسۇن بۇقا قوشۇننىڭ ئالدىدا يول باشلاپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ-
نىڭغا بۇ كارۋان يوللىرىدىكى هەممە تاغ ـ دەريالار ، هەربىر ئوي ـ
دۆڭىمۇ ئوبداق تونۇشلۇق ئىدى . ئۇ ئۆزىمۇ مۇشۇنداق ئۇزۇن سەپەر-
لەردە يۈرۈشنى ياخشى كۆرەتتى . ئۇ ئىلگىرى كۆك تۈرك ئوردىسىنىڭ ،
سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ۋە يەنە باشقا تائىپە كىشىلىرىنىڭ مال ـ دۇنيا-
لىرىنى ئۇياق ـ بۇياقلارغا توشۇپ تىرىكچىلىك قىلاتتى . ئاشۇ داڭقى
چىققان هارۋىكەش مانا ئەمدى ئۆز قوشۇنىغا ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇ-

نـىغا يول باشلاپ كېتىۋاتماقتا . شۇنى ئويلىسا ، بوتاسۇن بۇقا پەخىرلىنىش تۇيغۇسىغا چۆمۈلۈپ ، كۆڭلى يايراپ كېتەتتى .

« يەنە ئىككى - ئۈچ يىلدىن كېيىن ئوغلۇم قۇتادمىشنى سەپەر ۋە يۇرۇشلەرگە بىللە ئېلىپ چىقىپ ، كارۋانچىلىق كەسپىنى ئۆگىتىمەن ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئۇنىڭغا ھەر قايسى تائىپىلەر ياشايدىغان يەرلەرنى ، چۆللەرنى ۋە بوستانلىقلارنى ، شەھەرلەرنى ۋە يېزا - قىشلاقلارنى كۆرسىتىمەن . ئۇمۇ بۇ دۇنيانىڭ كەڭلىكىنى كۆرۈپ ئەقىل تاپسۇن . »

بوتاسۇن بۇقا ئوغلى قۇتادمىشنى بەك ياخشى كۆرەتتى . ئۇنىڭدىن زور ئۈمىدلەرنى كۈتەتتى . « ئەگەر مەن ئۆز ئۆمرۈمدە ئۇيغۇر يايلاقلىرىدا شەھەر قۇرۇش ئىشلىرىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرەلمىسەم ، بۇ ئارزۇيۇمنى قۇتادمىشقا ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرىمەن » دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە .

ھالبۇكى ، قۇتادمىش تېخى كىچىك . بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئۇنىڭدىن بۇرۇن تۇغۇلغان ئىككى پەرزەنتىنى كۆك تەڭرى ئۆز دەرگاھىغا ئېلىپ كەتتى . پەقەت مۇشۇ قۇتادمىشلا ئەي بولۇپ ، قاتارغا قوشۇلۇپ قېلىۋاتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ، بوتاسۇن بۇقا بۇ يالغۇز ئوغلىدىن دائىم ئەنسىرەپلا يۈرەتتى . ئۇ ئۆيدە بولغان چاغلىرىدا قۇتادمىشنى يېنىدىن ئايرىمايتتى . سىرتلارغا چىقىپ كېتىدىغان ۋاقىتلىرىدا ئايالىغا ئۇنى ياخشى بېقىشنى يېنىش - يېنىشلاپ تاپىلايتتى .

ئۇلار بىر ئائىلىدىكى ئۈچ جان كۆك تۈركلەرنىڭ بىسىدىن قېچىپ چىقىپ ، توققۇز ئوغۇز قوشۇنىغا قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي بۇ كۆيۈمچان ھارۋىكەش ئايالى بىلەن ئوغلىنى ئورخۇن دەريا سىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى يىراق يەرلەرگە ، يەنى كۆك تۈرك ۋە باسمىللارنىڭ ئايىغى يەتمەيدىغان سېلىنگا ۋادىسىغا كۆچۈرۈلگەن باشقا ئۇيغۇر ئائىلىلىرى توپىغا قوشۇپ قويدى . باسمىللار تارمار قىلىنغاندىن كېيىن قوتادمىش ئانىسى بىلەن بىللە يەنە ئۆتۈكەن باغرىغا قايتىپ كېلىپ ، ئاتىسى بىلەن جەم بولدى .

« مانا ئەمدی یەنە ئایرىلدۇق » دەپ ئويلىدى بوتاسۇن بۇقا پا-
يانسىز دالادا كېتىۋېتىپ .
ئۇشتۇمتۇت ئالدى تەرەپتىكى دۆگلۈكنىڭ نېرىقى تەرىپىدىن بىر
توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى .
ــ بىزنىڭ چارلىغۇچىلار ، ــ دېدى بوتاسۇن بۇقىغا ياندىشىپ
كېلىۋاتقان بايانچۇر تېگىن ئالىقىنى بىلەن ئاپتاپنى توسۇغان ھالدا شۇ
ياققا قاراپ .
چارلىغۇچىلار باشلىقى شەيتاندەك ئويناقلاپ تۇرغان غاز بويۇن
ئارغىماق ئېتىنى بايانچۇر تېگىن بىلەن بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئالدىدا توخ-
تاتتى .
ــ باسمىللار بىزگە تەسلىم بولۇپ بۇ ياقىقا كۆچۈپ كېـ
لىۋاتىدۇ ، ــ دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .
بۇ بىر كۈتۈلمىگەن خەۋەر بولدى . بايانچۇر تېگىن باسمىللار
بىلەن بۇنداق تېز ئۇچرىشىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدى . ئىلتەرىش قاغان
قازا تېپىپ ، ئۇنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدىكى باسمىللار ئۇيغۇرلارغا ئەل
بولغاندىن كېيىن ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ كۈنپېتىش تەرەپلىرىدىكى باس-
مىللار تەگرىتاغنىڭ غەربىي ئۇچى يېنىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەتكە-
نىدى .
ــ قانداق قىلىمىز ؟ ــ سوريدى بوتاسۇن بۇقا بايانچۇر تېگىن-
دىن ، ــ ئۇلارنى مۇشۇ يەردە كۈتەمدۇق ؟
ــ ياق ، ــ دېدى تېگىن ، ــ سەپەر ئۈستىدە توختاپ قېلىش
ياخشىلىقتىن بېشارەت بەرمەيدۇ . ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى .
قوشۇن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدى . قۇياش غەربكە قىيسىيىپ ،
ئۇپۇقنى قىزارتىشقا باشلىغان مەزگىلدە ، يېقىنلاپ كېلىۋاتقان باسمىللار
كۆرۈندى . مىڭلىغان ئات ـ ئۇلاغ ، قاتار تىزىلىپ ماڭغان ئېگىز چاقلىق
كۆتەك ھارۋىلار ... قىلىچ ئاسقان ، نەيزە تۇتقان ياش جەڭچىلەر ئاتلارغا
مىنىشكەن ، بوۋاي ـ مومايلار ، ئايالـلار ۋە بالـلار ھارۋىـلارغا ئولتۇ-
رۇشقان .

باسمللار ئۇيغۇر قوشۇنىغا يېقىن كەلگەندىن كېيىن توختىدى . توققۇز نەپەر ئاقساقال ھارۋىلاردىن چۈشۈپ ، بايانچۇر تېگىننىڭ ئالدىغا كەلدى . توققۇز ئادەمنىڭ كەلگەنلىكى قارشى تەرەپكە كۆرسىتىلگەن ئەڭ ئالىي ھۆرمەت ئىپادىسى ئىدى .

— جىن ـ ئالۋاستىلار بىزنى ئازدۇرۇپتۇ . گۇناھىمىزنى تو-نۇدۇق ، — دېدى ئۇلارنىڭ چوڭى تىزلىنىپ ۋە باش ئېگىپ ، — بىز ئەمدى سىلەرگە ئەل بولىمىز ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سادىق پۇقرالىرى بو-لىمىز .

— پاك روھلار سىلەرنى ھەق يولىغا باشلاپتۇ ، — دېدى بايانچۇر تېگىن ، — كۆل بىلگە قاغان سىلەرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ . ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىڭلار .

ئوتلاققا كىگىز ، گېلەملەر سېلىنىپ ، داستىخان تارتىلدى . قويلار سويۇلۇپ ، قازانلار ئېسىلدى . بايانچۇر تېگىن باسمللارنىڭ چوڭلىرىنى مېھمان قىلدى ، ئۇلاردىن ھال ـ ئەھۋال سوردى .

باسمللارنىڭ يولباشچىسى بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەردى :

— بىز ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن چېكىنىپ ، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بىزنىڭ ئاقساقلىمىز بەشبالىق شەھىرىگە ئورۇنلاشتى . لېكىن كۆپ ئۆتمەي بىزگە قارلۇقلار ھۇجۇم قىلدى . بىزنىڭ ئاقساقال ئۆز جە-مەتى ۋە يېقىنلىرىنى باشلاپ تابغاچلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى . بىز ئۇ-نىڭغا ئەگەشمەي ، بۇياققا قايتىپ كېلىشنى قارار قىلدۇق .

— مەرھابا ، قېرىنداشلار ، مەرھابا ، — دېدى بايانچۇر تېگىن خۇشال بولۇپ ۋە ئۇلارنى مەي ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى .

شۇنداق قىلىپ ، بايانچۇر تېگىن قوشۇنى بىلەن باسمللار بۇ كەڭ دالادا بىرلىكتە بىر كېچىنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئەتىسى تاڭ سەھەردە خوشلىشىپ ، ھەر قايسىسى ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى : باس-مللار ئۆتۈكەن تەرەپكە ، ئۇيغۇرلار داۋاملىق غەربكە .

— باسمللارنىڭ ئىشى تىنچلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى ،

ئەمدى نەگە بارىمىز ؟ ــ دەپ سورىدى بوتاسۇن بۇقا ئات ئۈستىدە با-
يانچۇر تېگىنگە ياندىشىپ كېتىۋېتىپ .
ــ ئەمدى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرگە يۈرۈش قىلىمىز ، ــ دەپ
جاۋاب بەردى تېگىن .
ــ ھە ، ئۇنداق بولسا ، شىمال تەرەپكىرەك بۇرۇلۇپ ، ئەنە ئاۋۇ
ئېدىرلارنى كېسىپ ئۆتەيلى .
قوشۇن ئالتاي دىيارىغا يېقىنلاشقانسېرى ، ياز قۇياشى كۆيدۈرۈپ
تۇرغان ئىسسىق دالا ھاۋاسىغا سالقىن تاغ ھاۋاسى سىڭىپ كىرىشكە
باشلىدى . ھەر ئىككى كۈندە دېگۈدەك ھاۋا گۈلدۈرلەپ ، چاقماق چې-
قىپ ، شارىلداپ يامغۇر يېغىپ كېتەتتى . لېكىن ، تاغلىق جايلاردا بولۇ-
دىغان بۇنداق يېغىنلار تېز باشلىنىپ ، تېز توختايتتى - دە ، بىردەمدىلا
ئاسماننىڭ تىنىق كۆك يۈزى ئېچىلىپ ، قۇياشنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى گۈل
ۋە يايراقلاردىكى شەبنەملەردە خۇددى ھېكمەتلىك جاۋاھىرلاردەك چاق-
نىاپ ، يايلاقنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىگە دىللارنى مەھلىيا قىلىدىغان يېڭى
گۈزەللىك بەخش ئېتەتتى .
بوتاسۇن بۇقا ئۆزىگە بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ خۇددى ئاي ۋە
كۈندەك تونۇشلۇق بولغان بۇ دالا مەنزىرىسىگە قاراپ كېتىۋېتىپ ، ئىخ-
تىيارسىز تۇردە ئۆزىنىڭ كىچىكىدىن بىللە ئويناپ ئۆسكەن قەدىناس
بۇرادىرى ئىنەچۇك تايىنى ئەسلەپ قالاتتى . « ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمە-
گەنگە توپتوغرا ئىككى يىل بولۇپ قاپتۇ . ئۇ ھازىر ھاياتمىدۇ ؟ ھايات
بولسا نەلەردە يۈرىدىغاندۇ ؟ كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن
كۆك تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى ، ئاز بىر
قىسمى سەددىچىن سېپىلىدىن كىرىپ ، تابغاچلار ياشايدىغان يەرلەرگە
كۆچۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ يەنە خېلى زور بىر قىسمى ئالتاي ئەتراپلىرىغا
كېتىپ قالدى . ئىنەچۇك تاي ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغان كۆك تۈركلەرنىڭ
ئىچىدىن تېپىلمىدى . بوتاسۇن بۇقا ئۇنى كۆپ ئىزلىدى ، كۆپ سۇ-
رۇشتۇردى ، لېكىن ھېچ يەردىن ۋە ھېچكىمدىن ئۇنىڭ دېرىكىنى ئالالـ
مىدى . دېمەك ، ئۇ بىر بولسا تابغاچلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى ، يەنە بىر

بولسا هازىر ئالتايدا ، ئەگەر ئۆلۈپ كەتمىگەنلا بولسا ...

بوتاسۇن بۇقا ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە ، ئۇنىڭ كۆڭلى غەش بولاتتى . « شۇنداق قىلىپ ، بىز ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەن بولۇپ قالدۇق. مۇ ؟ — ئۇ ئۆز - ئۆزىگە سوئال قويۋاتتى ، — مۇبادا ئۇ هازىر ئالتايدىكى تۇركلەرنىڭ ئىچىدە بولسا ، بىز بىلەن يەنە سوقۇشامدۇ ؟ ئەگەر شۇنداق بولۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن جەڭ مەيدانىدا ئۇچرىشىپ قالسام قانداق قىلىشىم كېرەك ؟ دوستلۇقىمىزنىڭ يۈز - خاتىرىنى قىلىپ ئۇنى ئاياپ قويۇشۇم كېرەكمۇ ؟ ئۇ مېنى ئاياپ قويامدۇ ؟ ياق ، قانداقلا بولمىسۇن ، بۇ ئىشتا كۆڭۈلچەكلىك قىلىشقا بولمايدۇ . مەن ئۆز خانلىقىمىزنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداشتەك مۇقەددەس ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا كېتىۋاتىمەن . بۇ مۇقەددەس ئىش دەخلىسىزدۇر . ئۇ هەرقانداق شەخسىي دوستلۇق ، هەر قانداق ئۇ- رۇق - تۇغقانچىلىق مېهرىدىنمۇ ئۈستۈن » .

بوتاسۇن بۇقىنىڭ بۇ جەهەتتىكى كۆز قاراشلىرى ئېنىق ، ئىرا- دىسى مۇستەهكەم ئىدى . لېكىن ، ئىنەچۇك تاينى ئويلىسىلا ، كۆڭلى يېرىم بولاتتى . هەي تەقدىر ! ئادەمنىڭ تەقدىرى نېمىدېگەن مۇرەك- كەپ !

— قاراڭلار ، چارلىغۇچىلار قايتىپ كەلدى ، — بىر جەڭچىنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا توۋلىشى بوتاسۇن بۇقىنىڭ خىياللىرىنى بۆلۈۋەتتى .

— ئالدىمىزدىكى تاغدا قارلۇقلار بار ئىكەن ، — دەپ مەلۇمات بەردى چارلىغۇچىلار باشلىقى بايانچۇر تېگىننىڭ ئالدىغا ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ .

— ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۈڭلارمۇ ؟ — سوردى بايانچۇر .

— كۆرۈشتۇق . ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ .

تېگىن قوشۇننى دەم ئېلىشقا بۇيرۇدى . شۇ ئەسنادا قارلۇقلارنىڭ ئۇچ نەپەر ۋەكىلىمۇ ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ يېتىپ كەلدى . بايانچۇر ئات- تىن چۈشۈپ ، ئۇلار بىلەن سالاملاشتى . قارلۇقلار ئوتلاققا سېلىنغان گىلەمگە ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چوڭى سۆزىنى باشلىدى :

— كۆك تۇركلەر بۇ ئەتراپقا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئاقسا-

قاللىرى بولمىش بىلەن بىرلىكتە بەشبالىق شەھىرىگە ئورۇنلاشتى . ئۇلار بۇ ئەتراپتىكى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ تۆرىلىرىنى يىغىنغا چاقىرىپ ، ئۇيغۇر - قارلۇقلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشنى چاقىرىق قىلدى . بىز بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدۇق . بىر نەچچە كۈندىن بېرى ئۇرۇش داۋاملىشۋاتىدۇ . ئالتايدىكى بىر قىسىم قەبىلىلەر ۋە بەشبالىقنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئۇلار بىلەن بىرلىشۋالدى . شۇڭا ، ئەھۋال مۇرەككەپلىشىپ كەتتى .

— ئۇنداق بولسا ، بىزمۇ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلايلى ، — دېدى بايانچۇر تېگىن .

شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنى بىلەن قارلۇق قوشۇنى ئالتاي تاغلىرىنى يانداپ ئۆتۈپ ، بەشبالىق شەھىرىگە ئىككى ياندىن قىستاپ ھۇجۇم قىلدى . بىرىنچى قېتىملىق جەڭدىن كېيىن ئالتايلىق ئۇرۇق - قەبىلىلەر كۆك تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۆز ئاۋۇللىرىغا قايتىپ كەتتى . ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە كۆك تۈركلەر قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچىرىدى . بولمىش قاغان جەڭدە ئۆلدى . بارلىق كۆك تۈركلەر شەھەرنى تاشلاپ قاچتى .

كۆك تۈركلەر گەرچە قېچىۋاتقان بولسىمۇ ، ئىنتايىن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇلار ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن زەربىدار قىسىملىرىنى چىقىرىپ ، ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنىڭ چېكىنىش يوللىرىنى قوغدايتتى . ئۇيغۇر ۋە قارلۇق قوشۇنلىرىغا ھېلى ئۇياقتىن ، ھېلى بۇياقتىن ھۇجۇم قىلىپ ، قارشى تەرەپ قوغلىسا ، يەنە دەرھال تۇتۇق بەرمەي قېچىپ كېتىپ ، قوغلىغۇچىلارنى خېلى ئاۋارە قىلدى . كۆك تۈركلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىش جېڭى ئۇچىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا ، قارلۇقلار ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ئالتاي ئەتراپىدىكى جايلاردىن يىراقلاپ كېتىشنى خالماي كەينىگە يېنىپ كەتتى .

بايانچۇر تېگىننىڭ قوشۇنى قوغلاپ زەربە بېرىشنى داۋاملاشتۇردى . لېكىن ، كۆك تۈركلەرنىڭ قېچىشى بارغانسېرى تېزلىشىپ ، ئۇلارنى قوغلاپ يېتىش تەس بولۇپ قالدى . بۇ چەكسىز چۆللەر ، ھېـ

سابىسز ئېدىرلار ۋە چوڭ ـ كىچىك تاغلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ زادى نەگە كەتكەنلىكىنى ، قايسى تەرەپكە ماڭغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى . ئۇلار جەڭ بولۇپ بەشىنچى كۈنىگە كەلگەندە بەئەينى چۆلدىكى ئېزىتقۇلاردەك جىمجىتلا غايىب بولدى .

بايانچۇر تېگىن قىلىچىنى زەردى بىلەن قىنىغا سېلىپ ، ئەلەملىك ئاھاڭدا خىتاب قىلدى :

ــ ھەي ئىسىت ! ئاخىر تۇتالمىدۇق ـ تە !

ئۇيغۇر قوشۇنى كەينىگە ياندى .

ــ ئەمدى نەگە بارىمىز ؟ ــ دەپ سوردى بوتاسۇن بۇقا .

ــ ئامال يوق ، ئەمدى قايتىمىز . ئۆتۈكەنگە ، ــ دەپ جاۋاب بەردى تېگىن ، ــ لېكىن ئالدى بىلەن بەشبالىقتا بىر نەچچە كۈن دەم ئالايلى .

قوشۇن بەشبالىقنىڭ ئۆزىگە كىرمىدى ، بەلكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىغا چېدىر تىكىپ ئورۇنلاشتى . شەھەر ئىچىگە پەقەت ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى سېتىۋېلىش ئۈچۈنلا كىرىپ ـ چىقىپ تۇرۇشتى . شۇ تەرىقىدە ئۈچ كۈن ئۆتتى . جەڭچىلەر ئاتلىرىنى ئوبدان ئوتلىتىپ ، يۇيۇپ ـ تاراپ ، ئۆزلىرىمۇ ھاردۇق چىقىرىپ ، قايتىش سەپىرىگە ئاتلىنىشقا تەييار بولۇشتى .

بايانچۇر تېگىن قول ئاستىدىكى مىڭبېشىلارنى يىغىپ باش قوشتى .

ــ ئەتە سەھەردە يولغا چىقايلى ، ــ دېدى ئۇ ، ــ بۇگۈن بارلىق تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ تەخ بولۇڭلار .

ــ باش ئۈستىگە ، ــ مىڭبېشىلار تېگىنگە تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ئۆز قىسىملىرىغا تارقىلىپ كېتىشتى .

شۇ ئەسنادا بىر چارلىغۇچى ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەلدى ـ دە ، قولى بىلەن شەرقىي جەنۇب تەرەپنى كۆرسىتىپ مەلۇمات بەردى :

ــ بايانچۇر تېگىنگە مەلۇم بولسۇنكى ، ئاۋۇ تەرەپتىن بىر بۆلۈك

كۆك تۈركلەر كېلىۋاتىدۇ .

ــ كۆك تۈركلەر ؟ ــ بايانچۇر تېگىن دەرھال ياندۇرۇپ سو-
رىدى ، ــ قانچىلىك ئادەم ؟ قانداق كېلىۋاتىدۇ ؟

ــ ئادەم سانى ئىككى - ئۈچ مىڭغا يېتىدۇ . بەزىلىرى ئاتلىق ،
بەزىلىرى ھارۋىلاردا ، ئاياللار - بالىلارمۇ ، قېرى - چۈرىلەرمۇ بار . ئۇ-
رۇش قىلغۇچى قوشۇنغا ئوخشىمايدۇ .

بايانچۇر مىڭبېشىلاردىن بىرىنى چاقىرىپ ، كېلىۋاتقان كۆك
تۈركلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا بۇيرۇدى .

ھايال بولماي شۇ كۆك تۈركلەر ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ تۇرالغۇسىغا
يېتىپ كەلدى . دېگەندەك ، بۇلارنى ئۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن دېگىلى
بولمايتتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياش بېجىرىم جەڭچىلەرمۇ ، ئەمەلدار سۈ-
پەت ئاقساقاللارمۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىمۇ بار ئىدى . ئۇلار-
نىڭ تۈرقىدىن ھېچقانداق جەڭگىۋارلىق ئالامىتى كۆرۈنمەيتتى . ئادەم-
لەرنىڭ ھەرىكىتى سۈس ، چىرايلىرى سولغۇن ، ئات - ئۇلاغلىرى ئو-
رۇقلاپ ھالى قالمىغان ، ھەتتا ھارۋىلىرىمۇ كونىراپ ئەبجىقى چىقىشقا
باشلىغان ...

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر مويسىپىت ئاپئاق ساقىلىنى تىترىتىپ ۋە
ھاسا تايىقىغا تايىنىپ ھارۋىدىن چۈشتى - دە ، بايانچۇر تېگىننىڭ ئال-
دىغا كېلىپ تىزلاندى .

ــ سىلەرگە ئەل بولايلى دەپ قايتىپ كەلدۇق ، ــ دېدى
ئۇ ، ــ گۈناھىمىزدىن ئۆتۈپ ، بىزنى قوبۇل قىلغايسىلەر . يۇرت - ماكا-
نىمىزدىن ئايرىلىپ ، سەرگەردان بولۇشنى خالىمايمىز . كىندىك قېنىمىز
تۆكۈلگەن يەرلەرنى سېغىندۇق .

بايانچۇر تېگىن مويسىپىتنى يۆلەپ تۇرغۇزدى ۋە ئىلتىپات كۆر-
سىتىپ ، ئۆز چېدىرىغا تەكلىپ قىلدى . تېگىن چېدىرغا كىرىپ كې-
تىۋاتقاچ قول ئاستىدىكىلەرگە بۇيرۇق قىلدى :

ــ مېھمانلارنى ئوبداق كۈتۈڭلار ، قورسىقىنى تويغۇزۇڭلار .
قوي ، قوتازلار بوغۇزلاندى . تاش ئوچاقلارغا ئوت يېقىلىپ ،

داش قازانلار ئېسىلدى . كۆك تۈركلەرمۇ ئات ـ ھارۋىلىرىدىن چۈشۈپ ، ئۆزلىرىنىڭ چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلىرىنى تىكىشكە باشلىدى .

بوتاسۇن بۇقا كۆك تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ، ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن سوراشتۇرغىلى تۇردى :

ـــ ئىنەچۇك تايىنى تونۇمسىلەر ؟ ئاراڭلاردا ئىنەچۇك تاي ئىسىملىك ئادەم بارمۇ ؟

ـــ بار ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇنىڭغا ھارۋىدىن يۇك ـ تاقلىرىنى چۈشۈرۈۋاتقان بىر ئوتتۇرا ياشلىق كىشى ۋە قولى بىلەن نېرىقى بىر چەتنى كۆرسەتتى ، ـــ ئەنە ئاۋۇ يەردە .

بوتاسۇن بۇقا ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپكە ماڭدى .

يان ياغاچلىرى سۇنۇپ كەتكەن بىر كونا ھارۋىنىڭ يېنىغا چەتلىرى تىتىلىپ ، كىرلىشىپ كەتكەن تەڭلىمات سېلىنغان بولۇپ ، ئىنەچۇك تاي شۇ تەڭلىمات ئۈستىدە بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ ئايالى ھارۋىدىن بوپا ـ تۇگۈنلىرىنى چۈشۈرۈۋاتاتتى . ئۇلارنىڭ قىزى ئادارقىز تېخى ھارۋىدىن چۈشمىگەنىدى .

بوتاسۇن بۇقا نەچچە ۋاقىتلاردىن بېرى بۇ قەدىناس بۇرادەرلىرىنى كۆرۈشكە شۇنچە تەقەززا بولغانىدى . ئەمدى ئۇنى ئۆز ئالدىدا كۆرگەندە ئۇنىڭ بىلەن قانداق كۆرۈشۈشنى ، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ، بىر ئەسناغىچە ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇپ قالدى . شۇ ئارىدا ئىنەچۇك تاي بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنى كۆردى . ئۇمۇ ئوخشاشلا زۇۋان سۈرمەستىن ، غەمكىن كۆزلىرى بىلەن بوتاسۇن بۇقىغا تىكىلىپ قارىدى .

ـــ قۇت بولسۇن[1] ، ئىنەچۇك تاي ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭغا بېشىنى ئېگىپ ، ئاندىن ھارۋا تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ئايالى ۋە قىزىغىمۇ ئېگىلدى ، ـــ سىلەرگىمۇ قۇت بولسۇن ، قېرىنداشلار .

ئىنەچۇك تايىنىڭ ئايالى خۇددى ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشكەن كېيىكتەك قورقۇپ كەتكەن قىياپەتتە ئۆز ئائىلىسىنىڭ كونا دوستىغا قاراپ

---

[1] قۇت بولسۇن ـــ قەدىمكى تۈركىي تىللاردا « بەخت يار بولسۇن » دېگەن مەنىدە .

گەپ قىلماقچى بولدىيۇ ، ھېچنېمە دېيەلمەي كۆلۈمسىرەشكە تىرىشىپ ، يىپەك رومال چىگىلگەن بېشىنى ئىتتىك ـ ئىتتىك لىڭشىتىپ قويدى ، ئادارقىز بولسا ، ئەكسىچە شادلىنىپ :

ـــ بوتاسۇن تاغا ! ـــ دەپ توۋلىدى ۋە ھارۋىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى .

ـــ پاھ ، مېنىڭ قىزىم چوڭ بولۇپ كېتىپتىغۇ ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ۋە ئۇنىڭ چاچلىرىنى سىلاپ ، ماڭلىيىغا سۆيۈپ قويدى .

ئىنەچۈك تاي قولاشمىغان ھەرىكەتلىرى بىلەن ئورنىدىن تەستە قوپتى .

ـــ قۇت بولسۇن ، بوتاسۇن بۇقا .

ئىككىيلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ، ئاندىن تەڭلىماتقا ئولتۇرۇشتى .

ـــ ھەر نېمە بولسا ئامان ـ ئېسەن تۇرۇپسىلەر ، ساق ـ سالامەت كۆرۈشتۇق ، ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا .

ـــ شۇنداق ، ـــ دېدى ئىنەچۈك تاي ۋە ئىچ ـ ئىچىدىن چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى ، ـــ ئۆي ئىچىك تىنچلىقمۇ ؟ قۇتادمىش ياخشى تۇردىمۇ ؟

ئۇلار ئۆزئارا ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ بولغاندىن كېيىن يەنە جىمىپ قالدى .

ـــ سىلەر ئاخىر يەڭدىڭلار ، ـــ دېدى ئىنەچۈك تاي خورسىنغان ئاھاڭدا .

ـــ « سىلەر » دېگىنىڭ نېمىسى ؟ ـــ دېدى بوتاسۇن بۇقا ، ـــ بىز ھەممىمىز تاغ ۋە يايلاقلاردا بىللە ياشاپ ئۆتكەن خەلققۇ . ھۆكۈمدارلار ئالماشتى شۇ . بۇ گەپنى قويۇپ ، ئۆزۈڭلار توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرسەڭچۇ . قانداق بولۇپ بۇياققا قايتىپ كەلدىڭلار ؟ باشقىلار قاياققا كەتتى ؟

ـــ ماقۇل سۆزلەپ بېرەي ، ـــ دېدى ئىنەچۈك تاي يەنە چوڭقۇر ئۇھ تارتىپ ، ـــ بولمىش قاغان ئۆلگەندىن كېيىن چوڭلىرىمىزنىڭ ئىـ

چىدە پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلدى . بەزىلەر ئۇرۇشنى توختىتىپ ، ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەل بولۇشنى لايىق تاپتى . يەنە بەزىلەر تابغاچلارغا ئەل بولۇشنى ، كېيىن قايتا كۈچ توپلاپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى . ئاقساقاللار تالاش - تارتىش قىلىپ ، ئاخىر تابغاچلارغا ئەل بولۇش قارارىغا كېلىشتى . مەن بەك قىينالدىم ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەردىن زادى كەتكۈم كەلمىدى . شۇنىڭ بىلەن ماڭا ئوخشاش كۆز قاراشتىكىلەر بىرلىشىپ قايتىپ كەلدۇق .

— ياخشى قىپسىلەر ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — يەنە ئۆزىمىزنىڭ ئورخۇن بويلىرىدىكى يايلاقلىرىمىزغا قايتىپ بېرىپ بىللە ياشايمىز .

بۇ چاغدا ئادارقىز يۇگۇرۇپ كېلىپ ، تەڭلىماتقا تىزلىنىپ ئولتۇردى .

— بوتاسۇن تاغا ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ زىل ۋە جاراڭلىق ئاۋازىدا ، — قۇتادمىش ئاكام نەدە ؟ ئۇ سىز بىلەن بۇ يەرگە كەلمىدىمۇ ؟

بوتاسۇن بۇقا ئۇنىڭ چۈچۈك سۆزلىرىدىن سۆيۈنۈپ كۈلۈپ كەتتى .

— ياق ، ئۇ بۇ يەرگە كەلمىدى . ئۇنى كۆرگۈڭىز كەلدىمۇ ، ئاپىماق قىزىم ؟

— ھەئە ، بەك كۆرگۈم كېلىپ كەتتى .

ئىنەچۈك تاينىڭ ئايالىمۇ ئەمدى بوپا - تۇگۈنلىرىنى قويۇپ ، ئۇلارغا يېقىن كەلدى . ئۇنىڭ بايىقى ھودۇقۇشلىرى بېسىلغانىدى .

— ئادارقىز دائىم قۇتادمىشنىڭ گېپىنى قىلىدۇ ، — دېدى ئۇ مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ ، — ئۇ دائىم « قۇتادمىش ئاكاملار نېمە ئۈچۈن بۇ ياققا كەلمەيدۇ ؟ بىز قاچان قۇتادمىش ئاكاملارنىڭ يېنىغا كېتىمىز ؟ » دەپلا يۈرىدۇ .

— مانا ئەمدى قۇتادمىش ئاكىڭىزنىڭ يېنىغا بارىمىز ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا قىزچاقنىڭ قولىنى تۇتۇپ ، — سىلەر يەنە بۇرۇنقىدەك بىللە ئۆينايدىغان بولىسىلەر .

ئادارقىز خۇشال بولۇپ چاۋاك چېلىپ كەتتى . ئاندىن ئۇ ئانىسى بىلەن بىرلىكتە يەنە ھارۋىدىكى ئۇششاق ـ چۈششەكلەرنى يىغىشتۇرغىلى ماڭدى .

ـــ قارا ، ئۇلارنىڭ خۇشال بولۇپ كەتكىنىنى ، ـــ دېدى بوتا-سۇن بۇقا .

ـــ شۇنداق ، ـــ دەپ قويدى ئىنەچۈك تاي .

ـــ بىز قۇدا بولۇشقا كېلىشكەن ، ئۇنتۇمىغانسەن ؟

ـــ ئەلۋەتتە ، ئۇنتۇمىدىم .

ئۇلار ئىككىسى شوخ ، جۇشقۇن كۈلۈشۈپ كەتتى .

ئەتىسى سەھەردە بايانچۇر تېگىننىڭ قوشۇنى بىلەن ئەل بولغان كۆك تۈركلەر بىرلىكتە سەپەرگە چىقتى . ھەيۋەتلىك ئۆتۈكەن تاغلىرى ، تىنىق ئورخۇن ، تۇغلا ، سېلېنگا دەريالىرى ، شۇنچە گۈزەل ، سۆيۈملۈك يايلاقلار كەڭ قۇچاق ئېچىپ ئۇلارنى كۈتمەكتە ئىدى .

ئالتىنچى باب

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان

ئاق ساقاللىق كۆل بىلگە قاغان بىتاپ بولۇپ يېتىپ قېلىپ ، قەشىچە ئوڭشىلالمىدى . ئەتىياز كىرىشى بىلەن ئۇنىڭ كېسىلى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى . بايانچۇر تېگىن ، ئىنانچۇ تون باغا تارقان ۋە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ھەر تەرەپتىن ئىزلەپ يۇرۇپ ئۇيغۇر ، تابغاچ ، سوغدى تېۋىپلىرىنى تېپىپ كېلىشتى ؛ باخشى ، پېرىخۇنلارنى چاقىرىپ جىنلارنى قوغلاش ، مۇقەددەس روھلاردىن شىپالىق تىلەش ئۇدۇملىرىنى بەجا كەلتۈرۈشتى . ئەمما ، قاغاننىڭ ئەھۋالى كۈندىن ـ كۈنگە ئوساللىشىپ كېتىۋەردى . قار ـ مۇزلار ئېرىپ ، ھاۋا ئىللىپ قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ خاس مەھرىمىنى يېنىغا چاقىردى .

ـــ تېز بېرىپ باغا تارقانغا خەۋەر قىل ، توققۇز بۇيرۇقنىڭ ① ھەممىسى كەلسۇن ... بايانچۇرمۇ كەلسۇن ، ـــ دېدى ئۇ .

بايانچۇر تېگىن كېچىچە ئاتىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بولۇپ ، تاڭ ئاتقاندا ئۆز چېدىرىغا چىقىپ ئۇخلاپ قالغانىدى . مەھرەم ئۇنى ئويغىتىپ ، قاغان ئەمرىنى ئاڭلاتقاندىن كېيىن ئۇ دەرھال ئورنىدىن تۇردى ـ دە ، ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ قاغان چېدىرىغا كىردى . كۆل بىلگە قاغان ئورۇقلاپ ، قاقشال بولۇپ قالغان قولىنى ئاران مىدىرلىتىپ ، ئۇ ـ نىڭغا يېقىن كېلىشنى ئىشارەت قىلدى . بايانچۇر تېگىن گېلەمگە ئاستا دەسسەپ كېلىپ ، ئاتىسى ياتقان كاتنىڭ چېتىگە ئولتۇردى . ئۇنىڭغىچە ئىنانچۇ تون باغا تارقان باشلىق توققۇز بۇيرۇق قاغان چېدىرىغا

---

① بۇيرۇق ـــ ۋەزىر (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

كىرىپ ، گېلەم ئۈستىگە تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتى .

كۆل بىلگە قاغان مەھرەم ۋە ئوغلى بايانچۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئاستا قوزغىلىپ ، توزغاق بىلەن چىڭ تولدۇرۇلغان يوغان مەخمەل تەكىيىگە يۆلىنىپ ئولتۇردى .

— گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار ، — دېدى ئۇ زەئىپلەشكەن ئاۋازى بىلەن ، — ئەرۋاھلار مېنى چاقىرىپ كەلدى ... چۈشۈمدە كۆردۈم . ساناقلىق كۈنلىرىم قالدى . تېنىم قوڭۇر يەردە چىرىپ تۈگەيدۇ ، روھىم ئەرشكە چىقىپ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ . روھىم تېنىمدىن ئايرىلغان شۇ كۈندىن باشلاپ ئوغلۇم بايانچۇر مېنىڭ ئورنۇمدا قاغان بولسۇن . ئەي دانىشمەن بۇيرۇقلىرىم ، ئۇنى قەدىرلەڭلار ، ئىززەتلەڭلار . ئۇنى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ ، ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزۇڭلار .

— باش ئۈستىگە ، — دەپ جاۋاب بېرىشتى بۇيرۇقلار ، — ھۆكۈمدارىمىز كۆل بىلگە قاغاننىڭ ۋەسىيىتىنى ئەينەن ئىجرا قىلىمىز .

كۆل بىلگە قاغان ئۆز ئالدىدا سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرغان بۇيرۇقلارغا بىرقۇر قاراپ چىقىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— قۇلاق سېلىڭلار ، سىلەر مەن بىلەن ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىسسىقتىمۇ ، سوغۇقتىمۇ بىللە بولدۇڭلار ، جەڭ مەيدانلىرىدا باھادىر سانغۇن ، ئەلنى سوراش ئىشلىرىدا دانىشمەن مەسلىھەتچى بولدۇڭلار . بايانچۇر قاغان بولغاندىن كېيىن سىلەر داۋاملىق بۇيرۇق بولىسىلەر . ئەنانچۇ تون باغا تارقان يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئۇلۇغ بۇيرۇق[1] بولسۇن . ئۇنىمۇ قەدىرلەڭلار ، ئىززەتلەڭلار . سىلەر ئىتتىپاق بولساڭلار ، خانلىقىمىز رونىق تاپىدۇ .

بۇيرۇقلار بىر ئېغىزدىن قەسەم قىلىشتى :

— ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمىز ، بۇيۇك ھۆكۈمدارىمىز . ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاق بولۇپ ، بايانچۇر تېگىننى قوغدايمىز ! ئەنانچۇ تون باغا تارقاننى ئىززەتلەيمىز !

---

① ئۇلۇغ بۇيرۇق — باش ۋەزىر .

كۆل بىلگە قاغان « مىڭنىڭ دەيدىغانلىرىم تۈگىدى » دېگەندەك قىلىپ ، يەنە كات ئۈستىگە ئاستا سوزۇلۇپ ياتتى .

ــ بولدى ، ئەمدى قايتىڭلار ، ــ دېدى ئۇ تىخىمۇ بەكرەك زەئىپلەشكەن ئاۋازدا ۋە گويا خوشلىشىش ئىشارىسى قىلغاندەك بىر قولىنى بىلىنەر ـ بىلىنمەس مىدىرلىتىپ قويدى .

بۇيرۇقلار ئېگىلگىنىچە چىقىپ كەتتى .

بۇ مىلادىيە 747 ـ يىلى بولغان ئىش . كەڭ يايلاقلار ئەمدىلا يېشىل رەڭگە كىرىشكە باشلىغان ئىللىق كۆكلەم كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ، تاۋىختا مەشھۇر ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى كۆل بىلگە قاغان مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇپ ، ئەسىرلەر مۇقەددەم ئەرشكە چىقىپ كەتكەن ئەجدادلىرىغا قوشۇلدى .

قاغانىنىڭ تۇرالغۇسى ماتەم قايغۇسىغا تولدى . كۆل بىلگە قاغانىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدار ، مەھرەملەر ياقىلىرىنى يىرتىپ يىغلاشتى . ئات ، كالا ، قويلار بوغۇزلىنىپ ، نەزىر قىلىندى ۋە قاغانىنىڭ جەستى ياتقۇزۇلغان ئاق كىگىز ئۆينىڭ ئەتراپىغا تىزىپ قويۇلدى . شامان ۋە باخشىلار گۈلخانىلار ئەتراپىدا پىرە ئويناپ ، داپ ـ دۇمباقلىرىنى داراڭلىتىپ ، جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلاشتى ، پاك روھلارنى چاقىرىشتى .

شۇ تەرىقىدە يەتتە كۈن ئۆتكەندە بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈلۈككە خوشلاشقان كۆل بىلگە قاغاننى ئاق كىگىز بىلەن كۆتۈرۈپ ، يوغان ياغاچ ساندۇققا ياتقۇزۇشتى . توققۇز بۇيرۇق مىيىت ساندۇقىنى مۇرىلىرىگە ئېلىپ كۆتۈرۈشتى .

كەڭ تۈزلەڭلىكتە خېلى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان بىر دۆڭ بولۇپ ، يىراقتىنلا كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . دۆڭنىڭ چوققىسىغا گۆر كولانغانىدى . شامانىنىڭ يول باشلىشى بىلەن توققۇز بۇيرۇق مىيىت ساندۇقىنى شۇ چوققىغا ئېلىپ چىقىشتى . مىيىتنى ئۇزاتقۇچىلار كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يىرتىپ ، چاچلىرىنى يۇلۇپ ، داد ـ پەريياد سېلىپ ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن توپلىشىپ كېلىشتى . ھازىدارلارنىڭ يىغىسى ، شامان

ۋە باخشىلارنىڭ زىكىر سوقۇشى ۋە دۇمباق سادالىرى ئىچىدە مىيىت ساندۇقى گۆرگە چۈشۈرۈلۈپ ، قولمۇقول كۆمۈلدى . قەبرە تۈرغۇزۇلدى . قەبرە ئەتراپىغا ئادەم شەكلىگە كەلتۈرۈپ يونۇپ ياسالغان بىر نەچچە تاش بالبال① تىك قىلىپ ئورنىتىلدى .

يەتتە كۈن ھازا تۇتۇلغاندىن كېيىن مەرھۇم قاغاننىڭ ئۆتۈكەن باغرىدىكى قارارگاھىدا ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تۆرىلىرى جەم بولدى . شامان ، باخشىلار تەكلىپ قىلىندى . گۈلخانلار يېقىلدى . توققۇز بۇيرۇق بايانچۇر تېگىننى ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈپ ، گۈلخان ئەتراپىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇردى . ئاندىن ئۇنى ئېگىز تىكلەنگەن بۆرە بايرىقىنىڭ يېنىدىكى ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزدى . بايانچۇرنىڭ خانىشى تەختىنىڭ ئوڭ يېنىغا كېلىپ تۇردى ، ئۇچ ئوغلى سول تەرەپتىن ئورۇن ئالدى .

— بۇيۇك بايانچۇر قاغان قۇت بولسۇن ! — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان تەخت ئالدىدا تىز پۈكۈپ .

— قۇت بولسۇن ! — توققۇز بۇيرۇق ئاۋاز قوشتى .

بايانچۇر ئۇچىسىغا قاغانلارغا خاس قىزىل تاۋار تون كىيگەنىدى . بېشىغا چىگىلگەن قىزىل تاۋار ياغلىقىنىڭ تېگىدىن ئۇنىڭ ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى يەلكىلىرىگە چېچىلىپ تۇراتتى .

— قاغانلىق نام - ئاتىقىڭىزنى نېمە دەپ ئاتايمىز ، بۇيۇك قاغانىم ؟ — دەپ سوردى باغا تارقان .

بايانچۇر ئالتۇن تەختتە قەددىنى رۇسلاپ ئولتۇرۇپ ، ئۆز ئالدىدا ئىتائەت بىلدۈرۈپ تۇرۇشقان توققۇز بۇيرۇققا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى . ئۇنىڭ تۇرقىدىن ئالىي ھۆكۈمدارلارغا خاس ئۇلۇغۋارلىق ۋە ھايات - ماماتلىق ئۇرۇشلاردا چىنىققان ئەزىمەتلەرگە خاس قەيسەرلىك ئالامەتلىرى ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى .

— بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ھۆكۈمدارلىق نام - ئاتىقىم ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان دەپ ئاتالسۇن ، بالىلىرىمنىڭ ئانىسى ئەل بىلگە

---

① بالبال — قەبرە ئالدىغا تىكلىنىدىغان تاش ھەيكەل .

قاتۇن[1] دەپ ئاتالسۇن ، — دېدى ئۇ ھەممە ئادەم تولۇق ئاڭلىغۇدەك ياڭراق ئاۋازدا .

ھەممەيلەن قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى :

— ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان قۇت بولسۇن !

— ئەل بىلگە قاتۇن قۇت بولسۇن !

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغىنىچە غالىبانە قىياپەتتە بىر قولىنى يۇقىرى كۆتۈردى . كۆپچىلىك جىم بولۇپ ، ئۇنىڭغا كۆز تىكتى . قاغان يەنە شۇنداقلا ئالاھىدە تەنتەنىلىك ئاۋاز بىلەن خىتاب قىلدى :

— كۆك تەڭرى بىزنى ئەزىز قىلدى ! كۆك بۆرە بىزنى غالىبلار يولىغا باشلىدى ! قۇياشتەك نۇرلۇق ئۇماي ئانىمىز بىزنى بالا - قازادىن يىراق قىلدى ! شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر بۇدۇنى[2] يوقالمايدۇ ، مەڭگۈ بۇدۇن بولۇپ ياشايدۇ . تۆپىمىزدە كۆك تەڭرى ، ئاستىمىزدا قوڭۇر يەر بىزنى قوللايدۇ .

كەڭ دالاغا كىگىزلەر سېلىنىپ ، داستىخان تارتىلدى . قاغان ، قاتۇن ۋە تېگىنلەر سورۇنغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى . ئاندىن باشقىلارمۇ داستىخاننى چۆرىدەپ ئورۇن ئېلىشتى . كۆپچىلىك بىرلىكتە ئوچۇق دالالاردا قاپقانغا چۈشكەن جەرەنلەر ، ئېگىز تاغ - ئورمانلاردا ئوۋلاپ كېلىنگەن بۇغا - مارالىلارنىڭ گۆشلىرىنى ، دەريا - كۆللەردىن تۇتۇپ كېلىنگەن غاز - ئۆردەكلەرنىڭ كاۋاپلىرىنى يەپ ، چاڭئەن ، لوياڭلاردىن كەلتۈرۈلگەن ئېسىل شارابلارنى ئىچىشتى . شىر كەيپ بولغان جەڭچىلەر شوخ ، جۇشقۇن ناخشىلارنى ئېيتىشتى . نۇرلۇق كۆزلىرىدە سۆيگۈ ئوتى يېنىپ تۇرغان يىگىت - قىزلار بىر - بىرىنى تارتىشىپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى ...

يېڭى قاغاننىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمى مىسلىسىز شاد - خۇراملىق بايرام تۇسىنى ئالدى .

---

① قاتۇن — خانىش (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

② بۇدۇن — خەلق (قەدىمكى تۈركىي تىللاردا) .

× × ×

ئۆتـۈكەن تاغلىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى تەز دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا خۇددى كۆك تۈرك دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا بۇيۇك قاغاننىڭ يوغان ـ يوغان ئۈچ چېدىرى تىكىلگەنىدى . ھەر قايسى بۇيـ رۇقلارنـىڭ چېدىرلىرى ۋە بىر قىسىم قارا بۇدۇنلارنىڭ① كىگىز ئۆيلـ رىمۇ ئۇ يەر ـ بۇ يەردە بىردىن ـ ئىككىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئۇدۇم بويىچە بارلىق چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى كۈنچىقىش تە-رەپكە قارىتىلغان بولۇپ ، ئىشىك بېشىغا بۇركۈت قاناتلىرىنىڭ چوڭ پەيلىرى قاداپ قويۇلغانىدى . ئەتراپتىكى قويۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان تۈزلەڭ ۋە ئېدىرلاردا ئات ۋە كاللار ئوتلاپ يۈرەتتى . بەزەن ئەركەكلەر ئاتلىرىنى مىنىپ ، ئۇيان ـ بۇيان ئۆتۈپ تۇراتتى . ئا-يالار تاش ئوچاقلارغا ئېسىلغان قازان ۋە كورىلاردا غىزا تەييارلىماقتا ، كىچىك بالىلار موزايلارنىڭ قۇيرۇقلىرىغا ئېسىلىپ ، ئىتلار بىلەن قوغلـ شىپ ئويناشماقتا ئىدى .

بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئىككى مەھرەمنىڭ ھەمراھلـ قىدا سول تەرەپتىكى چېدىردىن چىقىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئەڭ چوڭ چې-دىرغاكىردى ۋە ئىشىككە ئۇدۇل قويۇلغان ئالتۇن تەختكە ئولتۇردى .

ـــ ئۈچ ئوغلۇمنىڭ ھەممىسى كىرسۇن ، ـــ دېدى ئۇ بىر مەھـ رەمگە قاراپ .

ـــ خوپ ، بۇيۇك قاغانىم .

ـــ ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقانمۇ كىرسۇن ، ـــ دېدى ئۇ يەنە بىر مەھرەمگە .

ـــ خوپ ، بۇيۇك قاغانىم .

ھەر ئىككى مەھرەم چىقىپ كەتتى . ھايال بولماي چاقىرىلغانلار قاغان چېدىرىغا كىرىپ ، تەخت ئالدىدا تىز چۆكتى .

ـــ ئولتۇرۇڭلار ، ـــ دېدى قاغان قول ئىشارىسى بىلەن گېپىنى

---

① قارا بۇدۇن ـــ ئاۋام خەلق (قەدىمكى تۈركىي تىلاردا) .

كۆرستىپ .

ئۇچ خانزادە ۋە ئۇلۇغ بۇيرۇق قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشتى .

— ھەممىگلارغا مەلۇم ، — دەپ سۆزلىدى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ، — بىزنىڭ بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان خانلىقىمىزغا قارىتىلغان ئاغدۇرمىچىلىقلار ۋە پاراكەندىچىلىكلەر تېخىچە بېسىقمايۋاتىدۇ . بۇرۇن بىزنىڭ ئوردىمىزدا خىزمەت قىلغان تاي بىلگە تۇتۇق تەخت تالىشىپ ئىسيان كۆتۈردى . يەنە بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۇنىڭغا قوشۇلدى .

— بىزگە ھەممىدىن بەكرەك دۇشمەنلىك قىلىۋاتقانلار كۇنچىقىشتىكى قىتانلار ، — دېدى چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ، — قاغان ئاتا ، ماڭا ئىجازەت بېرىڭ ، مەن قوشۇن تارتىپ ، ئۇ قىتان دېگەنلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىمەن !

بۇ گەپلەرنى دېگەندە ئۇنىڭ چىرايى شۇنداق قەھرى - غەزەپلىك تۇس ئالدىكى ، خۇددى ھازىرلا قىلىچنى يالىڭاچلاپ چىقىپ كېتىدىغاندەك بىلىنىپ كەتتى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ بۇ چوڭ ئوغلى ئادەتتە كەم سۆز ، ئېغىر - بېسىق بولسىمۇ ، جەڭ ئىشلىرىدا ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان قاپلاندەك يىگىت ئىدى . شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى ، بوي - بەستى ئانچە قامەتلىك بولمىغان بۇ خانزادە پات - پاتلا مەي - شارابنى ئارتۇقچە ئىچىۋېلىپ ماجىرا چىقىراتتى . بىر بولسا ، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قوشۇن تارتىپ ، يات قەبىلە ياكى ئۇرۇقلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ كېلەتتى ؛ يەنە بىر بولسا ، توسۇن ئاتقا يۈگەنسىز مىنىپ ياكى قۇترىغان قوتاز ۋە بۇقىلار بىلەن ئېلىشىپ ، يۈز - كۆزىنى يارا قىلىپ ، نەچچە كۈنگىچە ئاقساقلاپ يۈرەتتى .

بايانچۇر قاغان بەزىدە ئۆزىنىڭ بۇ تۇنجى ئوغلىغا قاراپ سۆيۈنۈپ كېتەتتى . « ئوغۇل بالا دېگەن مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك ! » دەيتتى ئۇ يېقىنلىرىغا . لېكىن ، بەزىدە بېشىنى ئەلەم بىلەن چايقاپ ھەسرەتلىنەتتى ۋە : « بۇ كاساپەت بېشىمغا بالا تېپىپ بەردى . يات ئۇرۇق ، چەت قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى نارازىلىق بىلدۈرۈپ ، كۆڭلۈمنى پاراكەندە قى-

لمۇاتىدۇ » دەپ زارلىناتتى .

چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قىتانلارغا قوشۇن تارتىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ، ئالتۇن تەختتە چارا قۇرۇپ ئولتۇرغان قاغان ئۇنىڭغا سىنچىلاپ بىر قارىۋالدى . بۇ قاراشتىن قاغاننىڭ « ئۇ يەنە شاراب ئىچۋالدىمۇ ، قانداق ؟ » دېگەن گۇمانىنى سەزگىلى بولاتتى . ياق ، بۇ گۇن قۇتلۇغ يابغۇ شاراب ئىچمىگەنىدى . قاغان ئۇنىڭ ئىچمىگەنلىكىگە ئىشەنگەندىن كېيىن رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ قويدى .

— يارايسەن ، ئوغلۇم ! — دېدى ئۇ ، — سەن قىتانلارنىڭ دەككىسىنى بېرەلەيسەن ، بۇنىڭغا ئىشىنىمەن .

ئىككىنچى خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان سۆز قىلدى :

— ھازىر كۇنچىقىشتىن قىتانلار ، كۇنپېتىشتىن ئاسىي قارلۇقلار قىستاپ كېلىۋاتىدۇ . ئاكام قىتانلارغا يۇرۇش قىلسا ، مەن قارلۇقلارغا قارشى چىقاي .

— يارايسەن ، ئوغلۇم ! — دېدى بايانچۇر قاغان ئۇنىڭغىمۇ دەرھال ئىپادە بىلدۇرۇپ .

ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق ئىشلىرىغا ھېرىسمەنلىكى بىلەن قېرىنداشلىرى ئىچىدىمۇ ۋە ئومۇمەن ئوردا ئىچىدىمۇ ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى . قاغاننىڭ تۇرلۇك يازما بۇيرۇق ۋە يارلىقلىرىنى ، يىراق جايلارغا ، چەت ئەللەرگە ئەۋەتىدىغان مەكتۇپلىرىنى دەل مۇشۇ ئىككىنچى خانزادە يازاتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئۇنىڭ نام شەرىپىگە « بىلگە » دېگەن ئاتاقنى قوشۇپ ئېيتىشقا ئەمر قىلغانىدى .

بۇ خانزادە بىر قارىماققا ياۋاش ، مۇلايىم ، كەمتەر كۆرۈنەتتى . ئادەتتىكى تالاش ـ تارتىشلاردا بەك قىزىپ كەتمەي ، چوڭلارغا يول قويىاتتى . نۇرغۇن ئىشلاردا ئۇ باشقىلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ۋە مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرەتتى . ھالبۇكى ، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئاتىسى بايانچۇردىن باشقا ھېچكىم دېگۈدەك تازا چۈشىنىپ كەتمەيتتى . ئۇ ئادەتتە كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمەيدىغان ، مۇرەسسەچىلىككە

مایىل يۇمشاق تەبىئەتلىك تارقان بولغىنى بىلەن ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش تەۋرەنمەس كۆز قاراشلىرى بار ئىدى . ئۇ بىرەر ئىشتا توغرا يولنى ۋە ئۆزىنىڭ مۇستەقىل كۆز قارىشىنى تىكلىۋالغۇچە مەسلىنىڭ باش ـ ئا-خىرىنى تولۇق چۈشىنىۋېلىش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ تۈرلۈك پىكىرلىرىنى سەۋرچانلىق بىلەن ئاڭلايىتتى ، مەسلىھەتلىشەتتى . ئەمما ، ئۆزى توغرا دەپ تونۇغان يولنى تاللىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئېگىلمەس ئىرادە بىلەن قوغدايىتتى ، ئۇنى ئۆز ئىرادىسىدىن ھېچقانداق ئادەم تايدۇرالمايىتتى . ئۇ خانلىققا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارنى تەھلىل قىلغاندا شەيئىلەرنىڭ ئۆتمۈشى ، ھازىرى ۋە كەلگۈسىنى ئىنچىكە ۋە پۇختا ئويلىشىپ تەپەككۇر قىلاتتى . ئوردا دانىشمەنلىرى قىسمەن مەسـ-لىلەر ئۈستىدە ئۇنىڭ بىلەن تالىشىپ باقسىمۇ ، لېكىن قۇتلۇغ بىلگە تار-قاننىڭ ئاساس ۋە دەلىللىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن جىمىپ قالاتتى ـ دە ، باش قاتۇرۇپ ئويلاپ بېقىپ ئۇنىڭغا قايىل بولاتتى .

ئەل ئەتىمىش بىلگە قاغان ئۆزىنىڭ بۇ ئوغلىدىن زور ئۈمىدلەرنى كۈتەتتى . « ئىدىگەن ياراملىق ھۆكۈمدار بولىدۇ » دەيتتى ئۇ بۇيـ-رۇقلارغا . بۇيرۇقلارمۇ ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقاننى چىن دىلىدىن ھۆرمەت قىلاتتى ، ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى .

شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ، بۇ ئىككىنچى خانزادە قارلۇقلارغا قارشى چىقىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ، بايانچۇر قاغان ھېچ ئىككـ-لەنمەيلا رازىلىق بىلدۈردى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان سۆز ئالدى :

ــ ھازىر يەنە قىرغىز ، چىگىل ، تاتار[1] قەبىلىلىرىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ چىقتى . سىر ـ تاردۇشلارمۇ سېلىق تۆلەشتىن باش تارتىۋا-تىدۇ . تابغاچلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن كۆك تۈركلەر چەت ـ ياقا يەرلىرىمىزگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئەھۋال مۇرەككەپ ، مەسىلە ئېغىر . شۇڭا ، ئەلنى تىنجىتىش ئۈچۈن كۈچنى بىرلىككە كەلـ-تۈرۈپ ، ھەممىمىز ئاتلىنىپ چىقىشىمىز كېرەك . ئەڭ ئالدى بىلەن باش

---

① تاتار ــ موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرى (ھازىرقى تاتار مىللىتى ئەمەس) .

ئىسيانكار تاي بىلگە تۇتۇقنى يوقىتىشىمىز كېرەك .

— تـوغرا ، ھەممىمىز بىراقلا چىقايلى ! — دېيىشتى توققۇز بۇيـ
رۇق ، — ھازىر بىر ـ ئىككى سانغۇن ، تارقانلارنىڭ چىقىشى بىلەنلا
ئەلنى تۈزەپ كەتكىلى بولمايدۇ .

— شۇنداق ، — ئەل ئەتمىش بىلگەن قاغان بۇيرۇقلارنىڭ سۆز-
لىرىگە قوشۇلدى ، — ھازىر ئەھۋالىمىز چاتاق . كۈنچىقىشتا قىتانلار بىـ
لەن تاتارلار ، كۈنپېتىشتا قارلۇقلار بىلەن چىگىللەر ، شىمالدا قىرغىزلار ،
جەنۇبتا كۆك تۈركلەر نىيىتىنى بۇزۇپ چىقىشتى . ئۇلار بىزنى « كۆك
تۈركلەر ۋە باسمىللار بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىپ ھالسىرىدى ،
ئەمدى ئۇلارنى يىقىتىش ئاسان » دەپ ئويلاۋاتىدۇ . لېكىن ، ئۇلار بىز-
نىڭ كۈچىمىزنى خاتا مۆلچەرلىدى . بىز ئۇلارغا ئۆزىمىزنى يەنە بىر قېتىم
تونۇتۇپ قويايلى .

— قـاغان ئاتا ، پەرمان چۈشۈرۈڭ ، مەن ھازىرلا ئاتلىناي ! —
دەپ خىتاب قىلدى چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ .

— قـاغان ئاتا ، مەن تەييار ! — دېدى ئىككىنچى خانزادە ئىدىـ
گەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان .

— قاغان ئاتا ، مەنمۇ بار ! — دەپ ھەممىدىن ئۈنلۈكرەك خىتاب
قىلدى كەنجى خانزادە ئالپ ئۇلۇغ تۇتۇق ياغلاقار مەيدىسىگە مۇشتلاپ .

— بىز ھەممىمىز تەييار ! — دەپ تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاۋاز
قوشتى بۇيرۇقلار .

قاغان بىر قولىنى كۆتۈرۈپ ، كۆپچىلىكنى جىم بولۇشقا ئۈنـ
دىدى .

— سۆزۈمنى ئاڭلاڭلار ، — دېدى ئۇ رەسمىي بۇيرۇق تەلەپپۇزى
بىلەن ، — يېڭى قۇرۇلغان خانلىقىمىز ئېغىر تەھدىت ئاستىدا تۇرۇۋا-
تىدۇ . شۇڭا ، توققۇز بۇيرۇقلىرىم ئېيتقاندەك ، ھەممىمىز بىرلىكتە ئىسـ
يانچىلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشىمىز كېرەك . ئوغلۇم ئالپ ئۇلۇغ
تۇتۇق ياغلاقار كەنجى خانزادە بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئاتا ئۆيىگە ئىـ
گىدارچىلىق قىلىپ ، ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ئارىلىـ

قىدىكى مۇقەددەس جايلارنى باشقۇرۇپ مۇشۇ يەرلەردە قالىدۇ . قالغانلىرىمىز كۆچنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، ئالدى بىلەن قىتانلار ۋە تاتارلارنى باستۇرىمىز . ئاندىن ، بىزگە ئەل بولۇشتىن باش تارتقان باشقا قەبىلىلەرنى نۆۋەت بىلەن تىنجىتىمىز .

— باش ئۇستىگە ، قاغان ئاتا .

— باش ئۇستىگە ، بۇيۇك قاغان .

× × ×

قاغان چېدىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن كېڭەشتە ئەنە شۇنداق قارار قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ زور قوشۇنىغا بىۋاسىتە ئۆزى باش قوماندان بولۇپ ، ئىككى ئوغلى ۋە توققۇز بۇيرۇقنىڭ ھەمراھلىقىدا يۇرۇشكە ئاتلاندى .

بۇكەگۈك دېگەن يەرگە كەلگەندە باش ئىسيانكار تاي بىلگە تۇتۇق قوشۇنى قىتان ۋە تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ، قاغان قوشۇنىغا بەرىنچى بولۇپ ھۇجۇم قىلدى . ئىككى كۈنلۈك جەڭ نەتىجىسىدە توققۇز ئوغۇز قوشۇنى زور غەلىبىگە ئېرىشتى . قىتان ۋە تاتارلار قاچتى . لېكىن ، ئىسيانكار ئۇيغۇر قوشۇنى بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندە قاغان قوشۇنىغا قايتا ھۇجۇم قوزغىدى . ئۇزۇنغا سوزۇلغان قىرغىنچىلىق جېڭىدە ئىسيانچىلار ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىدى . باش ئىسيانكار تاي بىلگە تۇتۇق ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئۆلتۈرۈلدى . ئىسيانغا قاتناشقان ئادەتتىكى پۇقرالارغا كەڭچىلىك قىلىندى ۋە ئۇلار ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇۋېلىندى .

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتۈپ ، سېلېنگا دەريا سىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر جايدا توققۇز ئوغۇز قوشۇنى قىتانلار ۋە تاتارلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن يەنە توقۇنۇشتى . ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قوغلاپ ، سېلېنگا دەريا سىنىڭ بويلىرىغىچە قىستاپ كەلدى . قىتانلار بىلەن تاتارلار ئەھۋالىنىڭ چاتاق بولۇۋاتقانلىقىغا كۆزى يېتىپ ، بىر - بىرىدىن ئايرىلدى

هەمدە هەر قايسسى ئۆز يوللىرىغا قاراپ چېكىندى . ئاخىر ، قىتانلار ئا-
مان - ئېسەن قۇتۇلۇپ قېچىپ كەتتى . تاتارلارنىڭ تەخمىنەن يېرىمى
ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا ئەل بولدى ، قالغان يېرىمى پىتىراپ ، ھەر
جايلارغا تارقىلىپ كەتتى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئۆزىگە ئەل بولغان ئۇيغۇر ۋە تاتار
ئىسيانچىلىرىغا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى ۋە ئۇلارنى يىغىپ نۇتۇق سۆز-
لىدى :

— سىلەر ، ئەي مېنىڭ پۇقرالىرىم ، قارا كۆڭۈل ئىسيانچىلارغا
ئەگىشىپ ، ئۆلۈم ۋە ئاپەت يولىغا ماڭدىڭلار . لېكىن ، ئاداشقانلىق ئەيىب
ئەمەس ، گۇناھىنى تونۇش ساۋاب . كېلىڭلار ، ماڭا قوشۇلۇڭلار ، بىز
يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئۆم - ئىناق بولۇپ ، خاتىرجەم ياشايلى .

ۋەھالەنكى ، 750 - يىلى كىرىشى بىلەنلا پاراكەندىچىلىكلەر يەنە
باشلاندى . شۇ يىلى ئەتىيازدا ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان يېنىسەي دەريا-
سىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا چىك قەبىلىسىنى تارمار قىلدى . شۇ يىلى كۈزدە
ئۇ يەنە تاتارلارنىڭ قالدۇقلىرىنى بويسۇندۇردى .

ئارىدىن يەنە بىر يىل ئۆتكەندە قىرغىزلار چىكلەر بىلەن بىرلە-
شىپ ، توققۇز ئوغۇزلارغا قارشى ئاتلىنىپ چىقتى . دەل شۇ چاغدا ئالتاي
ئەتراپىلىرىدىكى قارلۇقلارمۇ چىك ۋە قىرغىزلارغا يارداەم بېرىش ئۈچۈن
جەڭگە ئاتلاندى . ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان مىڭ كىشىلىك بىر كىچىك
قوشۇننى ئەۋەتىپ چىكلەرنى تىنجىتتى . قاغاننىڭ يەنە بىر تارماق قو-
شۇنى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۇردى . توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئا-
ساسلىق قوشۇنى قاغاننىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدا ئىرتىش دەريا سىنى
كېسىپ ئۆتۈپ ، قارلۇقلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى .

مىلادىيە 753 - يىلى قارلۇقلار باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ يەنە بىر
قېتىم ئىسيان كۆتۈردى . ئۇيغۇر قوشۇنى ئۇلارنى يەنە بىرقېتىم مەغلۇپ
قىلدى ھەمدە سائۇر ۋە تارباغاتايدىكى قارلۇق يايلاقلىرىنى بىرلىككە
كەلتۈرۈپ ، خانلىقنىڭ چېگرىلىرىنى پەچەنەكلەرنىڭ① يەرلىرىگىچە

---

① پەچەنەك — ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن بىرى .

تۇتاشتۇردى .

× × ×

مەخمەلدەك يۇمران ئوت - چۆپلەر قاپلاپ كەتكەن تۇپتۇز يايلاقتا ئىككى چەۋەنداز يانمۇيان كەلمەكتە ئىدى . ئۇلار قانداقتۇر چوڭقۇر خىيالغا بېرىلىپ كەتتىمۇ ياكى ئەتراپتىكى گۈزەل مەنزىرىنى ھەۋەس بىلەن تاماشا قىلىۋاتامدۇ ، ئىشقىلىپ ، ئۇلار ئۇياققا - بۇياققا قا- رىغاچ سۇكۇت ئىچىدە كەلمەكتە ئىدى . ئاتلىرىمۇ خۇددى ئۇلارغا ماسلاشماقچى بولغاندەك يۇمران كوكاتلارنى قېلىن كالپۇكلىرى بىلەن يالماپ ئوتلىغاچ ئالدىرىماي ، ئاستا قەدەم تاشلايتتى . ئاتلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا خۇددى ئاق قۇلاردەك ئاپئاق ۋە بويۇنلىرى ئۇزۇن بولۇپ ، يىراقتىن قارىغاندىلا ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسىللىك ئارغىماقلاردىن ئىكەن- لىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . چەۋەندازلار قىممەت باھالىق تاۋاردىن قىسقا يەكتەك ، قاپلان تېرىسىدىن شىم ، سېرىق گۈللۈك قارا ئۆتۈك كىيگەن ۋە ئۇزۇن چاچلىرى ئۇستىدىن قىزىل تاۋار ياغلىق چىگىۋالغان بولۇپ ، بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارلار تەبىقىسىنىڭ ئەزالىرى ئىكەن- لىكىنى بىلگىلى بولاتتى .

ئۇلار ئاتلىرىنىڭ رىتىملىق ئاستا مېڭىشىنى ئۆزگەرتمەي بىر كەڭرى تۆپىلىككە چىقتى . تاقىر تۆپىلىكتە چوقچىيىپ تۇرغان بىر تاش تۇۋۇرۇك ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى . چەۋەندازلار شۇ تاشنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتلىرىنى توختاتتى . بۇ ئادەم بويى ئېگىزلىكىدىكى تۆت قىرلىق سىلىقلانغان تاش ئابىدە بولۇپ ، باشتىن - ئاخىرغىچە رەتلىك قۇرمۇقۇر خەتلەر چېكىلگەنىدى . بۇ مۇشۇ يايلاقلاردا ياشايدىغان خەلقلەر ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئورخۇن - يېنىسەي تۇرك يېزىقى ئىدى .

— مانا بۇ « بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى » ، — دېدى چاچ ۋە سا- قاللىرىغا ئاق سانجىلىشقا باشلىغان سالاپەتلىك چەۋەنداز .

بۇ چەۋەنداز بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگەن قاغان ئىدى .

— شۇنداق ، — دەپ تەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىگشىتتى قارا بۇرۇتلۇق ياش چەۋەنداز .

بۇ — بايانچۇرنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ئىدى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بەجايىكى زامانلار ھېكمەتلىرىنى ئاخ-تۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىۋاتقاندەك بۇ مەڭگۇ تاشقا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— ئوغلۇم ، ئىككىمىز نۇرغۇن مەڭگۇ تاشلارنى تاۋاپ قىلىپ كۆرۈپ چىقتۇق . ئىستەمى قاغان ، كۆل تېگىن ، تونيوقۇق مەڭگۇ تاش-لىرىنى كۆردۇق . ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ شەرەپلىك ئىش ئىزلىرى-دىن خاتىرە قالدۇرغان . كۆردۇڭمۇ ، ئوغلۇم ، شۇنچە كۆپ دەۋرلەر ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، بۇ مەڭگۇ تاشلار قاغانلار ۋە قەھرىمانلارنىڭ ناملىرىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈپ ساقلاپ كەلمەكتە .

— دانا گەپ قىلدىڭىز ، قاغان ئاتا ، — دېدى بىلگە تارقان ، — قىلىچ ، نەيزە بىلەن تىكلەنگەن شان - شەرەپ ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ . لېكىن ، قەلەم بىلەن يېزىلغان پۈتۈك ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ كىشىلەرگە ئىلھام بېرىدۇ .

— توغرا دەيسەن ، ئوغلۇم ئىدىگەن ، — دېدى قاغان ، — ئەمدى بىزمۇ مەڭگۇ تاش تىكلەپ ، خانلىقىمىزنىڭ نامىنى ئەبەدىيلەش-تۈرۈشىمىز كېرەك .

— يازايلى ، قاغان ئاتا ، ئۆز ئابىدىمىزنى تىكلەيلى .

— مەن كۆڭلۈمگە پۈككەنلىرىمنى ساڭا سۆزلەپ بېرەي . سەن شۇلارنى رەتلەپ ، ئوبدان بىر پۈتۈك يېزىپ چىققىن .

— باش ئۈستىگە ، قاغان ئاتا .

ئىككى چەۋەنداز ئاق ئارغىماقلىرىنى يانمۇيان ماڭغۇزۇپ ، شۇ ئەتراپتىكى جايلارنى ئۇزاق ئايلاندى . قاغان مەڭگۇ تاشقا يېزىشقا تې-گىشلىك مەزمۇنلارنى ئوغلىغا ئەستايىدىللىق بىلەن تەپسىلىي سۆزلەپ

بەردى .

× × ×

ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ئۆز چېدىرىدا تەنها ئولتۇرۇپ ئۇزاقىچە ئويلاندى . ئۇ ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان شەرىپىگە ئورنىتىلماقچى بولغان مەڭگۈ تاشقا قايسى مەزمۇنلارنى يېزىش ھەققىدە باش قاتۇرۇپ ، تەپەككۇر ئۇنچىلىرىنى چوڭ ۋەقەلەر يىپىغا بىرمۇبىر ئۆتكۈزۈپ تىزماقتا ئىدى .

ئۇ تۆت بۇرجەك قىلىپ كېسىپ تەييارلاپ قويۇلغان ئاق يىپەك رەختنى ئېلىپ ، ئالدىدىكى شىرە ئۈستىگە يايدى . « ئالدى بىلەن ئاتامنىڭ ئېيتقانلىرىنى يازاي » دەپ ئويلىدى ئۇ ۋە يۈك قەلەمنى قارا سىياھقا چىلاپ ، ئاق رەختكە ئورخۇن تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرپ بەلگىلىرىنى رەتلىمك يېزىشقا باشلىدى :

« مەن تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن تەڭرىدىن بولغان ئەل بىلگە قاتۇن ، قاغان ۋە قاتۇن ئاتاقلىرى بىلەن ئاتىلىپ ، ئۆتۈكەننىڭ غەربىي چېتىدە ، تەز دەرياسىنىڭ بېشىدا بارگاھ قۇرغۇزدۇم ... »

بىلگە تارقان يەنە بىر ئاز ئويلىۋالغاندىن كېيىن يېزىشنى داۋاملاشتۇردى :

« ... مىڭ يىللىق ، تۇمەن كۈنلۈك پۈتۈكۈمنى ، تامغامنى شۇ يەردە سىلىق تاشقا ئويدۇردۇم . يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇشى ، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن ئېلىمنى قۇردۇم ، تۈزۈملىرىمنى تىكلىدىم . ئالدىمدا كۈنچىقىشتىكى خەلقلەر ، ئارقامدا ئاي چىقىشتىكى خەلقلەر ، تۆت تەرەپتىكى خەلقلەر ماڭا قوشۇلدى ، ئۆزلىرىنىڭ كۈچلىرىنى ماڭا بەردى » .

ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقان پۈتۈكنىڭ ھەربىر سۆز ، جۈملىلىرىنى پۈختا ئويلاپ ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا يازماقتا ئىدى :

« تەڭرى ياراتمىش ئەل بىلگە قاغانىم ئەل ئىچىدىكى بارلىق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى » .

شۇ جۈملىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن قۇتلۇغ بىلگە تارقان قەلەمنى شىرەگە قويدى ۋە خىيالچان كۆزلىرى بىلەن بەلگىسىز بىر نۇقتىغا تىكىلىپ ئۇزاققىچە جىم ئولتۇرۇپ كەتتى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تېخى يېقىندىلا بولۇپ ئۆتكەن جەڭ مەنزىرىلىرى سۈرەتلىنىپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى .

قايسى زامانلاردىن باشلانغان ئىدىكىن ، ئىشقىلىپ ، بۇ كەڭ يايلاقلار ۋە ئېگىز تاغلارنى ماكان قىلغان ھەر قايسى ئۇرۇقلار ، قەبىلىلەر ئوتلاق تالىشىپ ، ئۈستۈنلۈك تالىشىپ ، ئۆزئارا جېدەللىشىپ ، كىچىك كۆلەمدىكى جەڭلەر ۋە كەڭ دائىرىدىكى ئۇرۇشلاردىن خالىي بولالماي كەلدى . مانا ھازىرمۇ شۇنداق بولۇۋاتىدۇ . قايسىكى بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقسا ، باشقا ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر دەرھال ئۇ-نىڭغا ئۆكتە قوپىدۇ ، بىرلىشىشنى خالىمايدۇ ، بۆلۈنۈپ چىقىپ ئۆزىنىڭ كىچىك ئائىلىسىنى قۇرۇشقا تىرىشىدۇ . « يالغۇز ئاتنىڭ چېگى چىقماس » دېگەن تەمسىلنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ ، لېكىن ئۆز ئەمەلىيىتىدە بۇنىڭغا ئەمەل قىلمايدۇ . « كۈچ ئۆملۈكتە » دېگەن ھەقىقەتنى ھەممە قەبىلىنىڭ دانىشمەنلىرى ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدۇ ، لېكىن يەنە « سەن ئۇ تاغلىق ، مەن بۇ تاغلىق » دەپ بىر ـ بىرىگە قىيا باقىدۇ .

« بۇنداق ئىناقسىزلىق گۇناھلىرى قايسى زامانلاردىن باشلانغان ؟ بۇنى بىلمەيمەن ، ـــ دەپ ئويلىدى ئىدىگەن بىلگە تارقان ، ـــ ئىشقىلىپ ، مەن ئۆزۈمنى بىلگەندىن تارتىپ مۇشۇنداق جېدەل ـ ماجىرالار بىسقماي كېلىۋاتىدۇ . مانا ، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ قاغانلىرى ياغلاقار ئۇرۇقدىن چىققانىدى ، باشقا ئۇرۇقلار چىدىماي قالدى . توققۇز ئوغۇز خەلقى خانلىقنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىپ ، ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسەتكەنىدى ، باشقا قەبىلىلەر نوچىلىق تالىشىپ ، تىغ كۆتۈرۈپ چىقىشتى ، ھەتتا كۆك تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشلاردا بىز بىلەن بىر-لەشكەن باسمىل ، قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشكەندە

بىزگە دۇشمەن بولدى . ئۇلارغا نېمە كەم ؟ ئۇلار يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئۆز-
لىرىنىڭ يايلاق ، تاغلىرىدا تىرىكچىلىك قىلىپ ئۆتىۋېرىدىغۇ .
توققۇز ئوغۇزلار بىلەن باسمىل ، قارلۇق ، كۆك تۈركلەرنىڭ ئوخ-
شىمايدىغان نەرى بار ؟ مۇشۇنداق ئىناقسىزلىقلارنىڭ ئاقىۋىتى
قانداق بولار ؟ »

ئىدىگەن تارقان ئويلىغانسېرى ئىچى قاياپ ئولتۇرالماي قالدى .
ئۇ شىرە يېنىدىن قوپۇپ ، چېدىر ئىچىدە ئۇياقتىن بۇياققا مېڭىپ كەتتى .

« بۇنداق ئارازچىلىق ، ئۆچمەنلىكلەر قاچان تۈگەيدۇ ؟ بۇنداق
بولىۋەرسە ، ئاخىرقى ھېسابتا ھېچقانداق قەبىلە ، ھېچقانداق خەلقمۇ پاي-
دىغا ئېرىشەلمەيدۇ . قاچانمۇ ئىنسانلار ئۆچمەنلىك ، دۇشمەنلىك ئۇرۇق-
لىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىپ ، ئىناق ، ئىتتىپاق تۇرمۇشنىڭ قەدرىگە
يېتىپ ، ھەقىقىي بەختلىك كۈنلەردە ياشايدىغان بولار ؟ »

ئىدىگەن بىلگە تارقان بۇ ئېغىر خىياللاردىن قۇتۇل-
ماقچى بولغاندەك بېشىنى چايقاپ قويدى - دە ، قايتا شىرە يېنىغا
كېلىپ ئولتۇردى . پۇتۇكنى يېزىپ تاماملاش كېرەك . ئۇ قولىغا قە-
لەمنى ئالدى .

« ئەمدى خانلىقىمىزنىڭ ئۇلۇغ بۇيرۇقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ
يازاي . ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تىكلىگەن بۇرۇنقى خانلىقلار-
نىڭ تارىخىي بايانلىرىنى يېزىش كېرەك » .

شىرە ئۇستىگە يېيىلغان ئاق يىپەك رەختكە قارا سىياھ بىلەن يې-
زىلىۋاتقان ھەرپ شەكىللىرى كەينى - كەينىدىن رەتلىك تىزىلىپ كۆ-
پىيىۋەردى .

پۇتۇك يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن بىلگە تارقان چاپارمەننى چا-
قىردى .

— تاشچى ۋە ئويمىچىلاردىن ئەڭ ئۇستىلىرىنى چاقىرىپ
كەل ، — دېدى تارقان .

— باش ئۇستىگە ، بىلگە تارقان .

تاشچى بىلەن ئويمچى كېلىپ ، تارقانغا تەزىم قىلدى .

— مەڭگۈ تاش ياساش كېرەك ، — دەپ ئەھۋالنى چۈشەندۈردى تارقان .

— خوپ ، — دېدى پېشقەدەم تاشچى ئۈستا ، — مەن ھەر خىل تاش پۈتۈكلەرنى كۆپ ياسىغان . تاش چوقۇش ھەم تاشنى سىلىقلاش ھۈنىرى مېنىڭ ئاتا كەسپىم .

— سىلىق تاش ئۈستىگە خەت چېكىشمۇ مېنىڭ ئاتا كەسپىم ، — دېدى ئويمىچى ئۈستا .

— ياخشى ، ئەمسە دەرھال ئىشنى باشلاڭلار .

ئىش دەرھال باشلاندى ۋە بىر نەچچە كۈندىلا تاماملاندى .

تىنىق كۆك ئاسماندا ئالتۇن قۇياش ئۆزىنىڭ يارقىن نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈپ تۇراتتى . كۆكلەم پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولۇپ ، تاغ ـ دالالار يېشىللىققا ئورالغان ، ياۋا گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلىشقا باشلىغاندى . چوڭ ـ كىچىك ۋە رەڭمۇرەڭ كېپىنەكلەر ۋە يېڭناغۇچ ، بوغۇنلار گۈل ـ گىياھلار ئۈستىدە ئويناشماقتا ئىدى .

ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ، ئۇنىڭ سۆيۈملۈك خانىشى ئەل بىلگە قاتۇن ، خانزادىلەر ۋە ئۇلۇغ بۇيرۇقلار تۆت مىڭ نۆكەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ياپېشىل تۆپىلىككە چىقىپ كەلدى . ئاندىن قۇللار ۋە چاكارلار شامان ۋە باخشىلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن بىر توپ ئات ۋە قويلارنى شۇ تۆپىلىككە ھەيدەپ چىقىشتى . ھېلىقى مەڭگۈ تاش تۆپىلىكنىڭ ئەڭ ئېگىز جايىغا تىكلەپ قويۇلدى . ئۇنىڭ ئەتراپىغا گۈلخانىلار يېقىلدى . ئات ۋە قويلار بوغۇزلاندى . شامان ۋە باخشىلار مەڭگۈ تاش ۋە گۈلخانىلارنى ئايلىنىپ ، جىن قوغلاش ئۈسسۈللىرىنى ئويناشتى .

تەڭرى ياراتمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ۋە ئەل بىلگە قاتۇن شەرىپىگە بەرپا قىلىنغان مەڭگۈ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە شۇ يەردە قەد كۆتۈرۈپ ئەسرلەر ، دەۋرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى .

ئاردىدىن 1200 يىل ئۆتۈپ ، تارىخ چاقى ئايلىنىپ ، 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە بۇ مەڭگۈ تاش دەۋرىمىزدىكى ئالىملار تەرىپىدىن شەرتلىك ھالدا « تېرخىن[1] مەڭگۈ تېشى » دەپ ئاتالدى .

---

① تېرخىن ـــ شۇ مەڭگۈ تاش ئورنىتىلغان جايغا يېقىن بولغان بىر دەريانىڭ نامى ، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە .

ئىككىنچى قىسىم

قۇتادمىش ، ئادارقىز ۋە ئايتولۇننىڭ قىسمىتى

بۆرە بايرىقى لەپىلدىمەكتە

بىرىنچى باب

ئۆتۈكەندە پەيدا بولغان قارا كۆلەڭگە

بۇ كەڭ دالا بىلەن ئۈدۈل جەنۇبقا ماڭسا ، دۇنياغا مەشھۇر سەد-
دىچىن سېپىلغا بارغىلى بولىدۇ . بۇ يولدا ئېدىرلىق ۋە دۆڭلۈكلەر ناھا-
يىتى كۆپ . ئەنە شۇنداق دۆڭلەرنىڭ بىرىگە يىگىرمىدىن ئارتۇق چە-
ۋەندىز ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ چىقىپ كەلدى . ئۇلار يىراق جايلارغا قات-
نايدىغان سودىگەرلەرگە ئوخشىمايتتى ، چۈنكى بۇ كارۋان ئەمەس ، بىر
توپ ئاتلىقلار ئىدى . ئۇلار قاغاننىڭ ياكى باشقا بىرەر بەگنىڭ چېرىك-
لىرىمۇ ئەمەس ، چۈنكى چەۋەندازلاردىن بىرەرسىمۇ ساۋۇت ياكى دۇبۇلغا
كىيىشمىگەن ، بەلكى ھەممىسى يۇڭى تېشىغا قىلىپ تىكىلگەن قوي تې-
رىسىدىن كېپىنەك تون يېپىنچاقلاشقانىدى . بۇنداق قېلىن كېپىنەك
تونلار ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا بەك ئەسقاتىدۇ ، كۈندۈزى چاپاننىڭ
ئورنىدا ، كېچىسى يوتقان ـ كۆرپىنىڭ ئورنىدا خىزمەت قىلىدۇ ياكى
بوران ، يامغۇردا قالغاندا پاناھلىنىدىغان يېپىنچا بولىدۇ .

شۇنداق قىلىپ ، بۇ چەۋەندازلار دۆڭ ئۈستىدە ئاتلىرىنى توختـ
تىپ ، جەنۇب تەرەپكە ئۈزاق تىكىلىپ قاراشتى .

ـــ ئەنە ، قاراڭلار ، كېلىۋاتىدۇ ! ـــ دەپ تەقەززالىق بىلەن ۋار-
قىرىدى ياش بىر چەۋەنداز قولى بىلەن يىراقنى كۆرسىتىپ .

ئېيتقاندەك ، ئۇپۇققا تاقاشقان دالانىڭ جەنۇبىي چېكىدە ئات ۋە
تۆگىلەردىن تەركىب تاپقان كىچىكرەك بىر كارۋاننىڭ قارىسى كۆ-
رۈندى . چەۋەندازلار خۇشال بولۇپ ، ئۆزلىرىنى بېسۋالالماي قالدى .

ـــ مانا ، مال ـ دۇنيا كەلدى ! بايلىق كەلدى !

— ئەمدى باي بولىدىغان بولدۇق !

يالىڭاچلانغان قىلىچلار ئاپتاپتا يالتىراپ كەتتى . چەۋەندازلار ئىـ چىدىن قارا بۇرۇتلۇق ، چىرايى سۈرلۈك ۋە قامەتلىك بىر يىگىت ئېتىنى دېۋىتىپ توپىنىڭ ئالدىغا ئۆتتى ۋە بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، بۇيرۇق ئاھاڭىدا خىتاب قىلدى :

— توختاڭلار ، ئالدىرىماڭلار !

بۇيرۇق بەرگەن بۇ يىگىت مۇشۇ توپىنىڭ ئاتامانى ئىكەنلىكى بىر قاراشتىلا روشەن بىلىنىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ چىرايى ، ئۆزىنى تۇتۇشلىرى ھـەممىدىن مەغرۇر ئىدى . ئۇنىڭ مىنگەن ئالا ئېتىمۇ باشقا چەۋەندازلار- نىڭ ئاتلىرىدىن قاۋۇل ھەم ئېسىل ئىدى . توپتىكى ھەممەيلەن ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلىپ ، ۋارقىراشلىرىنى توختاتتى ۋە قىلىچلىرىنى قايتىدىن قىنلىرىغا سالدى .

— ماقۇل ، ئالدىرىمايلى . ئەمىسە قانداق قىلىمىز ؟

— بۇ كارۋاننى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغىنىمىزغا ئىككى كۈن بولدى . ئەمدى نېمە قىلىمىز ؟ تېز گەپ قىلمامسەن .

— تېزرەك بۇيرۇق بەرگىن ، ماسمادار ، — توپتىكى چەۋەندازلار ھەر تەرەپتىن چۇقان سېلىشتى .

ماسمادار ئىسىملىك ئاشۇ ياش ئاتامان بۇ تەرەپكە يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان كارۋاندىن كۆزىنى ئۈزمەي ، ئۆزىگە يارىشىپ تۇرغان قارا بۇرۇتىنى قولىنىڭ ئۇچى بىلەن سىلاپ تۈزەشتۈرۈپ قويدى .

— قانداق قىلىشنى ئويلاۋاتىدۇ ، — دېدى چەتتە تۇرغان چە- ۋەندازلاردىن بىرى ئاتامانغا قاراپ .

باشقا چەۋەندازلارمۇ « شۇنداق » دېگەن مەنىدە باشلىرىنى ئىر- غىتىپ قويۇشتى . ئۇلار ئاتامان ماسمادارنىڭ بىرەر ئىشنى باشلاشتىن بۇرۇن بۇرۇتىنى مۇشۇنداق سىلاپ قويىدىغان ئادىتىنى بىلەتتى .

— پەسكە قايتىپ چۈشەيلى ، — دېدى ماسمادار ، — كارۋان يېقىن كەلگۈچە يوشۇرۇنۇپ تۇرايلى .

چەۋەندازلار بۇ دۆڭگە قانداق تېز چىققان بولسا يەنە شۇنداق

تېزلىكتە پەستكە چۈشۈپ كەتتى.

ھېلىقى كارۋان تۆگىلەرنىڭ سالماق قەدەم ئېلىشلىرى بىلەن ئاستا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى. ماسمادار ئۆزىنىڭ بويلۇق ئالا ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى – دە، ئالدى تەرەپتىكى قويۇق ئۆسكەن چاتقاللار ئىچىگە كىرىپ، كارۋاننى كۆزەتكىلى تۇردى.

– ئون تۆگە، ئون چەۋەندار، – دەپ سانىدى ماسمادار.

كارۋان يېقىنلا كېلىپ قالدى. تۆگىلەردىكى ھەربىر تېڭىق ۋە ھەتتا چەۋەندازلارنىڭ پىژغىرىم ئاپتاپتا تەرلىشىپ كەتكەن ھارغىن چىرايلىرىمۇ بۇ يەردىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. «چوڭ كارۋان ئەمەس ئىكەن، ھۇجۇم قىلساق بولغۇدەك» دەپ ئويلىدى ماسمادار. ئەگەر بۇ قىرىق – ئەللىك چەۋەندار قوغداپ ماڭىدىغان چوڭ كارۋان بولسا، ئەلۋەتتە تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا بولمايتتى.

ماسمادار يۈگۈرۈپ قايتىپ كېلىپ، ئالا ئېتىغا سەكرەپ مىندى ۋە «ئالغا!» دېگەن بۇيرۇقنى ئىپادىلەپ، ئوڭ قولىنى ئالدىغا قارىتىپ كەسكىن شىلتىدى. چەۋەندازلار دەرھال ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، ئۆزلىرى يوشۇرۇنۇپ تۇرغان دۆڭنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ چىقتى – دە، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ كارۋانغا ھۇجۇم قىلدى.

كارۋان ئەھلى ئۇلارنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى ۋە ئاتلىرىنى ئارقىغا بۇراپ قاچقىلى تۇردى. ماسمادارنىڭ چەۋەندازلىرى ھەش – پەش دېگۈچە ئۇلارنى قوغلاپ يەتتى. كارۋانچىلارنىڭ بەزىلىرى جان ئاچچىقىدا قارشىلىق كۆرسىتىپ باقتى، بەزىلىرى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، يەرگە باش ئۇرۇپ «بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز» دەپ يالۋۇرۇشتى.

ماسمادار بىر چەتتە داڭقېتىپ تۇرۇپ قالغان چار ساقاللىق سوغدى سودىگەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىنى توختاتتى.

– بۇ كارۋان سېنىڭمۇ؟ – دەپ سوردى ئۇ.

– شۇنداق... مېنىڭ، – دېدى چىرايى تاتىرىپ كەتكەن سودىگەر.

– جانغا تۇرامسەن، مالغىمۇ؟ – يەنە سوردى ماسمادار.

— مېنى ئۆلتۈرمىگىن ... مېلىمنى ئال .

ماسمادارنىڭ چەۋەندازلىرى ھەر ياقلارغا قېچىپ چېچىلىپ كەتـ كەن تۆگىلەرنى قوغلاپ يۈرۈپ بىر يەرگە يىغىشتى ۋە خۇشاللىقىدىن ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلىشىپ ، ئاتامانىڭ بۇيرۇقىنى كۈتتى .

ماسمادار سودىگەرنى مازاق قىلىپ كۈلدى .

— ماقۇل ئەمىسە ، خوجايىن ، — دېدى ئۇ ، — ساڭا جان كېـ رەك ، ماڭا مال . بۇنچىلىك مالنى سەن يەنە تېپىۋالسەن ، لېكىن بىزنىڭ تاغلىرىمىزدا بۇنداق ياخشى نەرسىلەرنى ئاسان تاپقىلى بولمايدۇ . گېـ پىمدە تۇرۇپ سېنى ئۆلتۈرمىدىم . كېيىنكى قېتىمدا بۇ يەرلەرگە تېخىمۇ كۆپ ماللارنى ئەكەلگىن .

بۇلاڭچى چەۋەندازلار قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى .

— ئەمدى بۇ يەردىن كېتىڭلار ، — دەپ بۇيرۇق قىلدى ماسمادار سودىگەرگە .

سودىگەر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاتلىرىغا مىنىپ ، يەنە جەنۇب تەـ رەپكە قايتىپ مېڭىشتى .

— ئۇلار نەگە بارىدۇ ؟ — دەپ سوردى ماسمادارنىڭ قاراقچـ لىرىدىن بىرى .

— سوغدىلارنىڭ سودىگەرلىرى تابغاچلارنىڭ شەھەرلىرىدە تۇـ رىدۇ ئەمەسمۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى ئىككىنچى بىر قاراقچى .

ماسمادار ئۇلارنىڭ گېپىنى بۆلدى :

— ماڭايلى ، تۆگىلەرنى ھەيدەڭلار .

قاراقچىلار ئولجىغا چۈشكەن ئون تۆگىنى ھەيدەپ شىمال تەـ رەپكە يول ئالدى .

شۇ مېڭىشتا يەتتە ـ سەككىز كۈن ئۆتكەندە ئۇلار تاغ سۈلىرى شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان چىمەنزار يايلاققا كېلىپ قالدى . تەتۇر ئۆرۈلـ گەن قوي تېرىسىدىن جىلىتكە كىيگەن بىر ياشانغان يىلقىچى يىگىرمە ـ ئوتتۇزچە ئاتنى ئوتلاتقاچ ھەيدەپ كېلىۋاتاتتى . يوغان بىر قارا ئىت يىلقىچىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ ، ئوينىقلاپ كېتىۋاتاتتى . نەچچە كۈندىن

بېرى ئادەمزات كۆرمەي كېلىۋاتقان قاراقچىلار بۇ كۆگۈللۈك مەنزىرىگە قاراپ توختاپ قېلىشتى.

— بۇ قېرىنىڭ ئاتلىرى ياخشىكەن، — دېدى قاراقچىلاردىن بىرى.

— شۇنداق، ياخشىكەن، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ماسمادار، — بۇ ئاتلارنى سوغدى سودىگەرلەرگە بەرسەك نۇرغۇن قىمەتلىك نەرسىلەرگە تېگىشكىلى بولىدۇ.

— توغرا، ياخشى گەپ! — قاراقچىلار خۇشال بولۇشۇپ كەتتى.

— قېنى ئەمسە، بۇ ئاتلارمۇ بىزنىڭ بولدى. ھەيدەپ مېڭىلار! — دەپ بۇيرۇق بەردى ماسمادار.

قاراقچىلار قالايمىقان ۋارقىراشقان ھالدا ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىپ، يىلقىلارنى ئۆزلىرى ماڭىدىغان تەرەپكە ھەيدىگىلى تۇردى. يىلقىچى غەزەپكە كېلىپ:

— ھاي ئىنساپسىز قاراقچىلار، توختاش! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئات سېلىپ كەلدى.

ماسمادار ئۇنى قامچىسى بىلەن ئىككى - ئۈچنى ئۇرۇپ، يەرگە يىقىتىۋەتتى ھەمدە ئۆزىگە ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ئىككى قاراقچىغا قاراپ ۋارقىرىدى:

— باغلاڭلار بۇ قېرىنى!

شۇ ئارىدا يىلقىچىنىڭ ھېلىقى قارا ئىتى قاتتىق قاۋاپ ئېتىلىپ كەلگەندى، ماسمادار ئۇنى ئۆتكۈر قىلىچى بىلەن بىرنى چېپىپ ئىككى پارچە قىلىۋەتتى. قاراقچىلار ئاتتىن چۈشۈپ، يىلقىچىنى قىل ئارقان بىلەن باغلاشتى.

— ئۇنى بۇنداقلا تاشلاپ كەتسەك بولمايدۇ، — دېدى قاراقچىلاردىن بىرى، — بۇ ئىشنى ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرى بىلىپ قالسا كەينىمىزگە چۈشۈپ قوغلايدۇ.

— بۇ گېپىڭمۇ توغرا، — دېدى ماسمادار، — ئەمسە ئۇنى

دەریاغا تاشلۇپتىگلار .

قاراقچىلار چەمبەرچاس باغلۇپتىلگەن يىلقىچىنى سۆرەپ كېـ لىپ ، شىددەتلىك ئېقۋاتقان كىچىك دەريانى تاشلۇپتىشتى .

قاراقچىلار يېگىدىن ئولجا ئېلىنغان يىلقىلارنى ۋە ئىلگىرىكى ئون تۆگىنى ھەيدەپ ۋارقىرىشىپ ، كۈلۈشۈپ يولنى راۋان بولۇشتى .

بۇ قاراقچىلار ئۆز ئاتامانى نەگە باشلىسا ، شۇ يەرگە كېتىۋېرىشـ كە ، نېمىنى بۇيرۇسا ، شۇنى قىلىشقا كۆنۈپ كەتكەندى . نەگە بارىمىز ، نېمە قىلىمىز دەپ سوراشمايتتى . بۇنداق بولۇشتا بىرىنچى سەۋەب : ئۇلار ماسمادارغا يېقىندىن ئەگەشسە پايدا كۆرىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى ؛ ئىكـ كىنچى سەۋەب ، ئۇلار بۇ قارام ۋە ئۆز سۆزلۈك ئاتاماندىن قورقاتتى . ئەگەر كىمدە كىم ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇنمىسا ، ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ماسمادار ئۈچۈن ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى . ئۆزگىنىڭمۇ ھەم ئۆز ئادەملـ رىنىڭمۇ يۈرەكلىرىگە قورقۇنچ سېلىپ يۈرىدىغان بۇ قارام ۋە باشباشتاق ئاتامان ئادەتتە ئۆزىنىڭ نۆۋەتتىكى مەقسەت ـ مۇددىئالىرىنى ۋاقتى كەلـ مىگۈچە ئاشكارىلىمايتتى . قاراقچىلارمۇ بۇنىڭغا كۆنۈك ئىدى . ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىرىنى ئەنە شۇ قارا بۇرۇتلۇق ، قاپىقى يامان يولباشچىسىغا تاپـ شۇرغانىدى . شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ، ئۇلار بۇ قېتىم ماسمادارنىڭ ئۆزلۈكىدىن سۆزلەپ كەتكىنىگە قاراپ ھەيرانلىق ھېس قىلىشتى .

ئۇلار تۈپتۈز دالادا قونالغۇغا توختىغانىدى . تۆگىلەر چۆكتۈرۈـ لۈپ ، ئاتلارنىڭ ئالدى پۇتلىرىغا چۈشەك سېلىندى ، گۈلخان يېقىلدى . كىگىز ۋە پالاسلار يېيىلىپ ، ھەممەيلەن گۈلخان ئەتراپىدا يانپاشلاشتى .

ـــ بىز ئەمدى ئۆتۈكەن تاغلىرىغا بېرىپ ماكانلىشىمىز ، ـــ دېدى ماسمادار يالقۇنلاپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا قاراپ ئولتۇرۇپ .

قاراقچىلار ئۇن ـ تىن چىقارماستىن ئۇنىڭغا تىكىلىشتى . ئۇلار ئاتامانىنىڭ داۋاملىق سۆزلىشىگە تەقەززا ئىدى . ئەتراپ شۇنداق جىمجىت ئىدىكى ، ھەتتا ئاسماندىكى يېرىم ئاي ۋە يورۇق يۇلتۇزلارمۇ يەر يۈزىدە نېمە ئىش ، نېمە گەپلەر بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە يەنە قانداق جىنايەتلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنى بىلگۈسى كېلىپ زارىقىپ تىڭشاۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

— بىز ھەممىز يىراق چەت جايلاردىن تېرىلىپ مۇشۇ يەرلەر-
گىچە كەلدۇق ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ماسمادار ، — ئۆتۈكەن
ئەتراپلىرىدىكى كىشىلەر بىزنى تونۇمايدۇ . ھەممىز ئالتۇن - كۈمۈش ،
تاۋار - دۇردۇن ، ئات - تۆگە دېگەندەك مال - مۈلۈكلەرگە ئىگە بولدۇق .
ئەمدى شۇ بايلىقىمىزنى دەسمايە قىلىپ كىگىز ئۆيلەردە تىنچ ياشايلى .
مەن ئەمدى بايلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ ، تۇزۇكرەك بىرەر ئادەمنىڭ
قىزىغا ئۆيلىنىپ ، ئائىلە تۇرمۇشىدىن ھۇزۇرلىناي دەيمەن .
— لېكىن بۇ بايلىقىمىزنى تۇگىتىپ بولغاندىن كېيىن قانداق قى-
لىمىز ؟ — دەپ سوريدى بىر چوقۇر قاراقچى .
ئاتامان جاۋاب بەرمىدى . ئۇنىڭ ئوت يالقۇنلىرىغا تىكىلگەن
كۆزلىرىدە قانداقتۇر تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان بىر خىل ئىپادە ئەكس
ئېتىپ تۇراتتى . ئۇ خىيال سۈرۈۋاتامدۇ ؟ مۇگدەپ قالدىمۇ ؟ بۇنى بى-
لىپ بولمايتتى .
ئۇزۇن ساقىلى چىگىشلىشىپ كەتكەن كۆرۈمسىز بىر قاراقچى
ھېلىقى چوقۇرنىڭ سوئالىغا جاۋاب قايتۇردى :
— ھەي نادان چوقۇر ، بايلىقىمىزنى تۇگىتىپ بولغاندىن كېيىن
يەنە دالالارنى كېزىپ ، كاروانلارنىڭ ئىزىغا چۈشمەمدۇق ، چەت - ياقا
جايلاردىكى يىلقىلارغا تېگىش قىلمامدۇق . شۇمۇ سورايدىغان گەپمۇ ؟
باشقا قاراقچىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى سۆزلىگىلى
تۇردى :
— ھەي بۇرادەرلەر ، چۆل - جەزىرىلەردە تېنەپ يۈرۈپ چار-
چاپتۇق . ئەمدى بىزمۇ خەققە ئوخشاش كىگىز ئۆيلەرنى تىكىپ ، يىلقا
بېقىپ قىمىز ئىچىپ ، راسا بىر ھۇزۇرلىنىپ باقايلىچۇ !
— مېنىڭ ئايال كىشى بىلەن بىر ئۆيدە تۇرۇپ باققۇم بار . ھەممە
ئىشلارنى بىر چەتتە قويۇپ تۇرۇپ بىر خوتۇن ئالاي دەيمەن .
— قىمىز ئىچىپ تويىسەن ، خوتۇندىنمۇ زېرىكسەن . يەنىلا ئۆ-
زىمىزنىڭ كەڭ دالالاردىكى ئەركىن ھاياتىمىز ياخشى .
— توغرا دەيسەن . بىر ئۆينىڭ قۇلى بولۇپ ياشاش ئەزىمەتنىڭ

ئىشى ئەمەس .

ـــ ھەي ئاغىنىلەر ، ئۇنداقمۇ دەيسىلەر ، بۇنداقمۇ دەيسىلەر ، لې-كىن ھەر كىمنىڭ كۆڭلى باشقا . تال ـ سۆگەتلەر ئاپتاپنى خالايدۇ ، ئارچا ـ قارىغايلار قار ـ مۇزنى .

ـــ ھەي بولدى ، ئۇخلايلى .

ئەتىسى تاڭ سەھەردە ئۇلار يەنە سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى . ئۆ-تۈكەن تاغلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قەدەممۇ قەدەم يېقىنلاشماقتا ئىدى .

× × ×

ـــ قۇت بولسۇن ، ئىنەچۈك تاي .

ـــ قۇت بولسۇن ، بوتاسۇن بۇقا .

ئىككى قەدىناس دوست قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .

ـــ كەل ، بوتاسۇن بۇقا ، ئولتۇرغىن .

ئىككىيلەن چېدىر ئالدىدىكى قويۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە سېلىنغان تەڭلىماتقا ئولتۇرۇشتى . ئۇلار خۇددى ياش چاغلى-رىدىكىگە ئوخشاشلا ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىشىپ تۇراتتى . بۇ قې-تىم بوتاسۇن بۇقا ئىنەچۈك تايىنى يوقلاپ كەلگەنىدى . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى قېرىشقا باشلىغانىدى . چاچلىرى شالاڭلاپ ، ساقال ـ بۇرۇتلى-رىغا ئاق ئارىلاشقان ، كۆزلىرىنىڭ ئەتراپلىرىغا قورۇق چۈشكەن ۋە كۆزلىرىنىڭمۇ ئىلگىرىكىدەك شوخ چاقناشلىرى يوقالغانىدى . ئوخشىمايـ-دىغان يېرى شۇكى ، ئىنەچۈك تاي بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ بەكرەك سەمرىپ كەتكەن ، بوتاسۇن بۇقا ئەكسىچە ، ئورۇقلاپ ، چىرايى سۇلغۇن كۆرۈنەتتى .

ـــ سالامەتلىكىم ياخشى بولماي قېلىۋاتىدۇ ، بۇرادەر ئىنەچۈك تاي . كۈندىن ـ كۈنگە ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتىمەن .

ـــ قارا پاقلاننىڭ گۆشىنى يەپ ، شورپىسىنى ئىچىپ بەرگىن ، بوتاسۇن بۇقا . كەپتەر ، قۇشقاچلارنىمۇ كاۋاپ قىلىپ يېگىن .

— يېدىم ، بۇرادەر ، ئاڭلىغانىنىڭ ھەممىنى قىلىپ باقتىم . بۇغا مۇڭگۇزىنىڭ قېنىنىمۇ ئىچىپ باقتىم ، كۆك قوچقارنىڭ تېرىسىگە يۆگىنىپ باقتىم ، ئېيىق ، غاز مايلىرىدا ئۇگىلىرىمنى مايلاپ باقتىم .

— شامانىنى چاقىرىپ مەسلىھەتنى ئالغىن ، قارا قوچقارنى بوغۇزلاپ قان ئاققۇزۇپ قۇربانلىق قىلغىن . باخشىلار پېرە ئويناپ ، جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلىسۇن .

— ئۇنىمۇ قىلدىم ، يەنە قىلاي دەۋاتىمەن .

ئىنەچۇك تاي چېدىر تەرەپكە بۇرۇلدى .

ئادارقىز يۇگۇرۇپ چىقىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سالدى .

— قۇت بولسۇن ، بوتاسۇن تاغا .

— قۇت بولسۇن ، قىزىم .

ئادارقىز ئىككى ھېجىر ۋە ياغاچ چۆمۈچنى داستىخانغا قويدى ، ئاندىن قىمىز تولدۇرۇلغان كىچىكرەك بىر تورسۇقنى ئاتىسىنىڭ يېنىغا قويۇپ يەنە چېدىرغا كىرىپ كەتتى .

— بۇ يالغۇز بالام ئەقىللىق ، ئىنساپلىق قىز بولدى ، — دېدى ئىنەچۇك تاي ، — ئانىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۆيدىكى ھەممە ئىشنى قولىغا ئالدى . مېنىڭ ھالىمدىن ئوبدان خەۋەر ئالىدۇ .

بوتاسۇن بۇقا چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى .

— قېرىپ قالغاندا بويتاقچىلىق ئادەمگە تەس كېلىدىكەن . مانا مەنمۇ ئىككى يىلدىن بۇيان يالغۇز ئۆتۈۋاتىمەنغۇ ، — دېدى ئۇ غەمكىنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ .

ئىنەچۇك تاي تورسۇقتىكى قىمىزنى ياغاچ چۆمۈچ بىلەن خېلى ئۇزاق چالغىتقاندىن كېيىن ئىككى ھېجىرغا تولدۇرۇپ قۇيدى . ئىككىيلەن قىمىزنى ئالدىرىماي ئوتلاشقا باشلىدى .

— بالىلىرىمىز چوڭ بولۇپ قالدى ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — بىزنىڭ قۇتادمىشىمۇ ياخشى يىگىت بولۇپ چىقتى .

— شۇنداق ، قۇتادمىش ياخشى بالا بولدى ، — دېدى ئىنەچۇك تايمۇ تەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىڭشىتىپ .

شۇ ئەسنادا تاغ تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق ئادەم كۆرۈنـ
دى . بـۇ ئادەم ئۇدۇل مۇشۇ يەرگە كەلمەكتە ئىدى . شۇنىڭ بىلەن
ئىككى بوۋاينىڭ سۆھبىتى ئۈزۈلۈپ قالدى . ئۇلار سۈكۈت ئىچىدە شۇ
يېگانە چەۋەندازغا كۆز تىكتى .

بـۇ چەۋەنداز سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان قارا بۇرۇتلۇق ياش كىشى
ئىدى . ئۇ قىمىز ئىچىشىپ ئولتۇرغان مويسىپىتلارنىڭ ئالدىغا كەلگەندە
بويلۇق ئالا ئېتىدىن چۈشۈپ سالام بەردى :

ــ قۇت بولسۇن ، ھۆرمەتلىك تاغىلار .

ــ قـۇت بولسۇن ، پالۋان يىگىت ، ــ دەپ جاۋاب قايتۇردى ئـ
نەچۈك تاي ، ــ قېنى ، ئولتۇر ، مېھمان بولغىن .

يـاش چەۋەنداز چېدىرغا يېقىن جايدىكى مەخسۇس ئات باغلاش
ئۈچۈن يەرگە قېقىپ قويۇلغان تۆمۈر قوزۇققا ئېتىنىڭ چۈلۈۋۈرىنى باغلاپ
قـويۇپ ، تەڭلىماتقا ئولتۇردى . ئۇچەيلەن تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراشتى .

ــ مېنىڭ ئىسمىم ماسمادار ، ــ دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى ياش
چەۋەنداز ، ــ بۇ يەرگە تېخى يېقىندىلا كۆچۈپ كەلدىم ، تاغ ئىچىدە
تۇرۇۋاتىمەن .

مـاسمادار ئاخىرقى سۆزلىرىنى قىلغاندا يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان
ئۆتۈكەن تاغلىرىنى قولى بىلەن كۆرسەتتى .

ئىنەچۈك تاي چېدىر تەرەپكە بۇرۇلۇپ توۋلىدى :

ــ ئادارقىز ، يەنە بىر چىنە بەرگىن ، مېھمان كەلدى .

ئادارقىز چېدىردىن چىقىپ ، ماسمادارغا ئېگىلىپ سالام بەردى ۋە
قولىدىكى ھېجىرنى ئاتىسىنىڭ ئالدىغا قويدى . ماسمادار قىز قايتىپ چې-
دىرغا كىرىپ كەتكۈچە كەينىدىن زەن سېلىپ قارىۋالدى . ئىنەچۈك تاي
قـىمىز قۇيۇلغان ھېجىرنى قوش قوللاپ مېھمانغا سۇندى . ماسمادار
خۇددى بايا ۋاندا چاڭقاپ كەتكەن مۇساپىردەك قىمىزنى توختاتماستىن
گۈپۈلدىتىپ ئىچىۋەتتى ـ دە ، ھېجىرنى ساھىبخانىغا قايتۇرۇپ بەردى .
ئىنەچۈك تاي ھېجىرغا يەنە قىمىز قۇيۇپ بەردى . ئۇ ئەدەپ يۈزىسىدىن
مېھماننىڭ تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈرمەستىن ، ئۇنى قىمىز ئىچىشكە

زورلايتتى . قائىده بويىچە ماسمادار بۇ ھەقتە ئۆزى سۆزلىدى .

— مەن بۇ يەرگە كۈنچىقىش تەرەپتىن كۆچۈپ كەلدىم ، — دېدى ئۇ ، — قىتانلارغا يېقىن جايلاردىكى يايلاقتا ياشايتتۇق . بىر ياقتىن قىتانلار ، يەنە بىر ياقتىن تابغاچ ئېلىدە پاناھلىنىۋاتقان كۆك تۈرك-لەر ھەر دېسىلا باستۇرۇپ كېلىپ ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ بىزگە كۈن بەر-مىدى . شۇنىڭ بىلەن كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن يايلاقنى تاشلاپ ، ئۆ-تۈكەن تاغلىرىدا ماكان تۇتتۇم . ئاز - تولا يىلقا - چارۋام بار ، ئوتتۇز-دەك چاكار - قوروقچىلىرىم بار . ۋاقتىڭلار يەتسە مېھمان بولۇپ بې-رىڭلار . خىزمىتىڭلاردا بولىمەن .

— تەشەككۇر ، قەدىرلىك مېھمان ، — دېدى ئىنەچۈك تاي ، — پۇرسەت بولسا ، ئەلۋەتتە كۆروشۈپ تۇرىمىز .

— چوقۇم بېرىڭلار . سىلەرنى چىن كۆڭلۈمدىن تەكلىپ قى-لىۋاتىمەن . ئۆي ئىچىدىكى ھەممىڭلار بېرىڭلار ، بىزنىڭ ھۇزۇرىمىزدا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ كېلىڭلار .

— تەشەككۇر ، قەدىرلىك مېھمان ، تەشەككۇر .

ئۇچىيلەن ئالدىرىماي قىمىز ئىچىشكەچ پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى . ماسمادار ئىككى مويسىپىتقا تۇيدۇرماستىن بىرنەچچە قېتىم چېدىر ئىشىكىگە مىختەك قادىلىپ قارىۋالدى .

بىر ئەسنادىن كېيىن چېدىر ئىچىدىن ئادارقىز چىقتى ، قىز ئەمەس گويا كى نۇرلۇق ئاي چىقتى . ماسمادارنىڭ ئۇنىڭغا كۆزى چۈشكەنلىكى بىكار ئەمەس ئىدى . ئادارقىز يوتىلىرىنىڭ يېرىمىغا كەلگۈدەك ئۇزۇنلۇقتىكى بېغىررەك مەخمەل چاپان ، ھال رەڭ تاۋار ئىشتان ۋە قونچىلىرىغا گۈل چېكىلگەن قىزغۇچ - سېرىق ئۆتۈك كىيگەنىدى . چاچلىرى ئۇششاق ئۆرۈلگەن بولۇپ ، ئۇستىدىن چاققانغىنا ھال رەڭ تاۋار ياغلىق چىگىۋالغانىدى . ئۇنىڭ ئىككى مەڭزىمۇ خۇددى ئاشۇ ھال رەڭ تاۋاردەك سۈزۈك بولۇپ ، قېنىق قىزىل لەۋلىرى ھەم سىزىپ قويغاندەك قاش - كۆزلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، ئومايدەك پاك رۇخسارنى تەشكىل قىلاتتى .

ـــ ئاتا ، مەن چاتقاللىققا بېرىپ قارىقات تېرىپ كېلەي ، ـــ دېدى قىز ۋە قولىدىكى كىچىكرەك بۆز خالتىنى يېنىككىنە پۇلاڭلىتىپ قويدى .

ـــ ماقۇل ، قىزىم ، بېرىپ ئويناپ كەلگىن ، ـــ دېدى ئىنەچۈك تاي .

ئادارقىز يېنىك قەدەملەر بىلەن ئىتتىك ـ ئىتتىك مېڭىپ يىراقلاشتى . ماسمادار قىزنىڭ تال چىۋىقتەك ئەۋرىشىم بەدىنىنىڭ ھەربىر چامدىغاندىكى ھەرىكەتلىنىشلىرىگە يوشۇرۇن ھەۋەس ۋە يەنە مۇرەككەپ ھېسسىياتلار ئارىلاشقان نەزىرى بىلەن قاراپ ئولتۇردى . ئىككى مويسىپىت ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى بۇ خىل غەيرىي ئالامەتلەرنى سەزمىگەن ھالدا ئۆزلىرىنىڭ گەپلىرىنى قىلىشىپ ئولتۇراتتى . ئادارقىزنىڭ بېغىر رەڭ ۋە ھال رەڭ تاۋارلارغا پۇركەنگەن زىلۋا بويى ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى يېشىل دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ غايىب بولدى .

« ئۇنىڭ قارىقات تەرگىلى بارىمەن دېگىنى يالغان ، ـــ دەپ ئويلىدى ماسمادار ، ـــ قارىقات تەرگىلى بارسا ئۇنداق ئېسىل كىيىملەرنى كىيىپ ، ياسىنىپ بارامتى » .

شۇ تاپتا ئىككى مويسىپىتنىڭ ئۆزئارا نېرى ـ بېرىدىن قىلىشۋاتقان پاراڭلىرى بۇ ياش قاراقچىنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى . ئۇ خاتىرجەم ئولتۇرالماي قالدى ۋە ئالدىدىكى قىمىز تولدۇرۇلغان ھېجىرنى ئېلىپ بىر كۆتۈرۈشتىلا توختاتماي ئىچىۋەتتى ـ دە ، ئورنىدىن تۇردى .

ـــ قىزغىن كۈتۈۋالغىنىڭىزغا رەھمەت ، مۆھتەرەم ساھىبخانا ، ـــ دېدى ئۇ ئىنەچۈك تايغا ئېگىلىپ ، ـــ مېنىڭ يەنە قىلىدىغان ئىشلىرىم بار . مەن خوشلىشاي . ئامان بولۇڭلار .

ـــ يول بولسۇن ، قەدىرلىك مېھمان . ۋاقتىڭ يەتسە يەنە كېلىپ تۇرغىن .

ماسمادار ھەر دائىمقىدەك مەغرۇر قەدەملەر بىلەن كېلىپ ئېتىنىڭ چۈلۋۇرىنى يەشتى ۋە بىر سەكرەپلا ئېگەرگە ئەپچىللىك بىلەن مىنۋالدى . بويلۇق ئالا ئات شۇ ھامان ئىرغىپ قوزغالدى ـ دە ، تۇياقلىرى

ئاستىدىن يۇمشاق قارا تۇپراقنى چاچرىتىپ چىپىپ كەتتى. ماسمادار بايا ئادارقىز كەتكەن دۆڭ تەرەپكە ماڭمىدى، بەلكى شۇ دۆڭنى يانداپ ئۆتۈپ، ئېتىنىڭ بېشىنى نېرىدىكى ئېدىرلىققا بۇرىدى. ئۇ ئارقىغا قايرىلىپ قارىدى. ئىنەچۈك تاي بىلەن بوتاسۇن بۇقا تېخىچە ئۆز جايلىرىدا ئولۇتۇراتتى. ماسمادار ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە ئېدىرلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ئېتىنىڭ بېشىنى ئادار قىز كەتكەن تەرەپكە بۇرىدى.

« ئۇ قارىقات تەرمەيدۇ، — دېدى قاراقچى ئۆز ئىچىدە، — ياق، ئۇ چوقۇم بىر ئەر كىشى بىلەن كۆرۈشكىلى كەتتى ».

ماسمادار ئەمدى ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، ئېھتىيات بىلەن ئەتراپنى كۆزىتىپ ئاستا ماڭدى. « ئۇ ئەنە ئاۋۇ دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتكەن ». شۇ دۆڭگە يېقىن جايلاردا چىرمىشىپ ئۆسۈپ كەتكەن چاتقاللار كۆرۈنەتتى.

« بۇ يەردە راستىنلا قارىقات چاتقاللىرى بار ئىكەن، — دەپ يەنە ئويلىدى ماسمادار، — ئۇ راستىنلا قارىقات ئۈزۈۋاتامدۇ يا؟ نېمە بولسىمۇ ئېھتىيات قىلىش كېرەك ».

ئۇ ئېتىنىڭ چۈلۈۋۈرىنى چەتتىكى بىر قارىقات شېخىغا باغلاپ قويۇپ، ئۆزى ئۇياق ـ بۇياققا قارىغاچ چاتقاللىققا ئىچكىرىلەپ كىردى. ماسمادار كۆپ ئىزلەپ ئاۋارە بولمىدى. سۆزلىشىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. « ئويلىغىنىمدەك چىقتى، — دېدى قاراقچى ئۆز ئىچىدە، — بىر ئەر، بىر ئايالنىڭ ئاۋازى! » ئۇ ئەمدى چاتقاللار ئارىسىدا چوڭ ـ چوڭ چامداپ شۇ ئاۋاز چىققان يەرگە كەلدى. ئادارقىز ياش بىر يىگىت بىلەن يېقىن تۇرۇپ سۆزلەشمەكتە ئىدى. ئۇلار ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇپ قالغان ماسمادارنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى. كېيىن ئادارقىز ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ، ھەيران بولغان ھالدا سورىدى:

— ھە، ھۆرمەتلىك مېھمان، بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسىز؟ سىزگە نېمە كېرەك؟

ماسمادار باشتا قىزغا ، ئاندىن ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان ياش يىگىتكە تىكىلىپ قارىدى .

— بۇ نېمە قىلغىنىڭىز ، ئايىمقىز ؟ — دېدى ئۇ تەنە قىلغان ئاھاڭدا ، — ئاتىڭىزغا مۇشۇنداق يالغان گەپ قىلىسىڭىز بولامدۇ ؟ ئاتىڭىزغا قارىقات تېرىشىپ بېرىدىغان ھەمراھىم بار دېمىگەنىدىڭىز .

ياش يىگىت ئەجەبلەنگەن ھالدا سوئال نەزىرى بىلەن ئادارقىزغا قارىدى .

— بۇ كىشى كىم بولىدۇ ؟

— بىزنىڭ ئۆيگە كەلگەن مېھمان ، — دەپ چۈشەندۈردى ئادارقىز ۋە ماسمادارغا قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ، — بۇ مېنىڭ دوستۇم ... سۆيگىنىم قۇتادمىش . بىزنى خاتا چۈشىنىپ قالماڭ ، ھۆرمەتلىك مېھمان ، ئاتام بۇ ئىشنى بىلىدۇ . بايا سىز بىلەن قىمىز ئىچىشىپ تونۇشقان بوتاسۇن تاغام مانا مۇشۇ قۇتادمىشنىڭ ئاتىسى بولىدۇ .

— ئادارقىز توغرا ئېيتتى ، — دېدى قۇتادمىش ماسمادارغا دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ قاراپ ، — ئىنەچۈك تاغامنىڭ مېھمىنى ئىكەنسىز . بىزنى خاتا چۈشىنىپ قالماڭ ، بىز يېقىندا توي قىلىمىز .

ماسمادار زۇۋان سۈرمىدى . ئۇ گويا بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ئۇجۇقۇپ كەتكەندەك بولدى ۋە باشتا ئادارقىزغا ، ئاندىن قۇتادمىشقا تىكىلىپ ـ قادىلىپ قارىدى . شۇ تاپتا ئۇنىڭ چىراي ـ تۇرقىدىن مېھمانلارغا خاس تۇزۇت ۋە دوستانىلىك ئالامەتلىرى زىنھار كۆرۈنمەيتتى . ئەكسىچە ، ئۇنىڭ ئوڭ قولى ئىختىيارسىز تۇردە كەڭ تاسما كەمەرگە ئېسىلغان خەنجەرنىڭ دەستىسىنى سىقىملاپ تۇتتى . قۇتادمىش بىلەن ئادارقىز ئۇنىڭغا قاراپ تېخىمۇ ئەجەبلەندى ۋە نېمە دېيىشنى ، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى .

ماسمادار كەينىگە كەسكىن بۇرۇلدى ـ دە ، چوڭ ـ چوڭ قەدەم تاشلاپ يىراقلاشتى . بىردەمدىن كېيىن ئۇنىڭ تېز چېپىپ كېتىۋاتقان ئېتىنىڭ تۇياق تىۋىشلىرى ئاڭلاندى .

— ئۇنىڭغا نېمە بولدى ؟ — چۈشەنمەستىن سورىدى

قۇتادمىش .

— ۋاي تاڭەي ، — دېدى ئادارقىز لەۋلىرىنى ئۇمچەيتىپ ، — ئەجەب غەلىتە خۇيى بار ئادەمكەنغۇ ! بولدى ، ئۇنى قويغىنا ، ئۆزىمىزنىڭ گېپىمىزگە كېلەيلى ، بايا نېمە دەۋاتقانىدىڭ ؟

قۇتادمىش قىزنىڭ قوللىرىنى مەھكەم قىسىپ تۇتتى ، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە سۆيگۈ تەشنالىقى بىلەن تويماي ، قانماي تىكىلىپ قارىدى . يىگىتنىڭ شۇ تاپتىكى پەقەت ئاشقىلاردىلا بولىدىغان مەجنۇن سۈپەت كۆرۈنۈشىدىن قىزنىڭ ئاشۇ بۇلاقتەك ئوقچۇپ تۇرغان يوغان كۆزلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كىرىپ ، ئۆزىنىڭ شوخ سوقۇپ تۇرغان يالقۇنلۇق يۈرىكىنى ئۇنىڭ يۈرىكىگە قوشۇۋەتكۈسى بارەڭ تۇيۇلاتتى . ئادارقىزمۇ ئۇنچىقماستىن ، سۆيگۈ ھارارىتىنىڭ لەززىتىگە بېرىلىپ ، سۆيگەن يىگىتىگە نۇرلۇق كۆزلىرىنى تىكتى .

قۇتادمىش بوي - بەستى راسا كېلىشكەن بەرنا يىگىت بولۇپ ئۆسكەنىدى . ئۇ قارا قاشلىق ، قاڭشارلىق ، بۇرۇتى يېڭى ئۆسكەن مايسىدەك خەت تارتقان ، ئۆتكۈر كۆزلىرىگە مۇھەببەتنىڭ ئىللىقلىقى گويا كېكى باھارنىڭ تەپتىنى قوشقان ، مۇرىلىرى كەڭ ، كۆكرىكى كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولۇپ ، ئادارقىزنىڭ نەزىرىدە بەئەينى بەخت ئاتا قىلغۇچى يورۇقلۇق ئىلاھى بولۇپ قالغانىدى .

— ئاھ قۇتادمىش ...

— ئادارقىز ...

پىچىرلاشلار ، ئوتلۇق تىنىقلار ...

— قاچان يولغا چىقماقچى بولۇۋاتىسەن ؟ — ئادارقىز گويا كېكى باھارنىڭ تاشقىن سۈلىرىدەك ئۆركەشلەپ تۇرغان ھېسسىياتىنى بېسىۋېلىپ سوريدى .

قۇتادمىشمۇ مىسلىسىز راھەت - پاراغەتلىك روھىي دۇنيادىن مەۋجۇدىيەت دۇنياسىغا تەستە قايتىپ كەلدى .

— مۇشۇ بىر نەچچە كۈننىڭ ئىچىدە ماڭىمەن ، — دېدى ئۇ .

— شۇ سەپەرگە چىقمىساڭ زادى بولماسمۇ ؟ — ئادارقىز يەنە

سورىدى .

ـــ بولـمايـدۇ ، ئادارقىز . قۇرۇق قول بىـلەن توي قىلغىلى بولـ
مايدۇ ـ دە . چاڭئەن بازارلىرىدا ئازراق سودا قىلىپ ، تويلۇققا يەتكۈدەك
مال تېپىپ كېلىشىم كېرەك .

ئادارقىز ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى .

ـــ ئەسلى ئۇنچىلىك قىلىپ كەتمىسەڭمۇ بولاتتى . شۇ ئاتامنىڭ
گېپى بىلەن مۇشۇنداق بولۇۋاتىدۇ ـ دە ...

قۇتادمىشمۇ يېنىككىنە بىر تىنىۋالدى .

ـــ ئاتاڭنى رازى قىلمىساق بولمايدۇ ، ئادارقىز . قۇرۇق قول بىـ
لەن سېنى سوراشقا بىزنىڭمۇ كۆڭلىمىز ئۇنىمايدۇ .

ئۇلار ئىككىسى يەنە ئۇزاق مۇڭداشتى . ئىككىيلەن بىرلىكتە چاتـ
قالنىڭ تىكەنلىك شاخلىرىدىن قارىقات ئۈزۈپ ، ئادارقىزنىڭ قولىدىكى
هېلىقى كىچىككىنە بۆز خالتىغا سېلىشتى .

ئىككىنچى باب

ئوغۇل بالا سەپەردە چىنىقىشى كېرەك

مىلادىيە 754 ـ يىلى ياز .

بوتاسۇن بۇقا ئوغلى قۇتادمىشنى ئۆز يېنىغا چاقىردى . قۇتادمىش بىر يېنىغا ئوقيا سىلىنغان ساداقنى ئاسقان ھالدا ئاتتىن چۈشتى ۋە ئېگەرنىڭ ئارقىسىغا ئارتىلغان جانسىز كېيىكنى كۆتۈرۈپ ئېلىپ ، كىگىز ئۆينىڭ ئالدىغا تاشلىدى . ئۇ تېخى تاڭ يورۇماستا تاغقا چىقىپ كېتىپ ، مۇشۇ كېيىكنى ئوۋلاپ كەلگەندى . ئۇ ئاتىسىنىڭ يېنىغا كىرىشتىن بۇرۇن قانچىلىك ۋاقىت بولدىكىن دېگەندەك قىلىپ شەرق تەرەپكە قاراپ قويدى . قۇياش ئېدىرلار تۆپىسىدىن ئەمدىلا ئۆرلەپ چىققان بولۇپ ، گۈل ـ گىياھلار يايراقلىرىدىكى شەبنەملەر تېخى قۇرۇمىغانىدى .

قۇتادمىش كىگىز ئۆيگە كىرگەندە ئاتىسى بوتاسۇن بۇقا قات ـ قات سىلىنغان كالا ۋە قوي تېرىلىرىنىڭ ئۈستىدە جەينىكى بىلەن يوغان تەكىيىگە تايانغان ھالدا قىيسىيىپ ئولتۇراتتى . ئۇ يالاڭۇاش بولۇپ ، ئا ـ قارغان ئۈزۈن چاچلىرى پاخپىيىپ ۋە قالايمىقان چېچىلىپ تۇراتتى . ئوڭ بىقىنىدىن ئىزمىلىنىدىغان ، كونىراپ رەڭگى ئۆچۈپ كەتكەن تاۋار چاپىنىنىڭ ياقىسى ئېچىۋېتىلگەن ، چىرايى سۈلغۇن كۆرۈنەتتى .

ـــ كەل ، ئولتۇرغىن ، قۇتادمىش ، ـــ دېدى ئۇ خىرقىرىغان بوش ئاۋازدا .

قۇتادمىش يېقىن كېلىپ ، كىگىزگە يۈكۈنۈپ ئولتۇردى .

ـــ كېيىك ئوۋلاپ كەلدىم ، ـــ دېدى ئۇ ئاتىسىغا قاراپ ، ـــ ھازىرلا سويۇپ كاۋاپ قىلاي . كېيىك گۆشى سىزگە پايدا قىلىدۇ .

— توختاپ تۇر ، — دېدى بوتاسۇن بۇقا ، — ئاۋۋال گېپىمگە قۇلاق سال . سوغدى سودىگەرلىرىدىن بىر تونۇشۇم بار . ئۇ سېنى ئۆز كارۋىنىغا قوشۇۋېلىشقا ماقۇل بولدى . شۇڭا ، تەييارلىقىڭنى پۈتتۈرۈۋال .

— لېكىن ئاتا ، سىز ...

— بولدى ، ئارتۇق گەپ قىلما ، شۇلار بىلەن يولغا چىقىسەن . تەييارلاپ قويغان ئات ۋە ئېگەر ـ جابدۇقلارنى چاڭئەنگە ئاپىرىپ سېتىپ ، ئوبدانراق يىپەك رەختلەردىن ئېلىپ كەلگىن . كۆزۈمنىڭ ئوچۇق ۋاقتىدا ئىنەچۈك تايغا تويلۇق تاپشۇرۇپ ، ئادارقىز بىلەن ئىككىڭلارنىڭ تويۇڭلارنى قىلىۋېتەي .

— ئاتا ، بىزدە ئاران ئون ئات بار . بۇنىڭغا قانچىلىك مال تېگىشكىلى بولار ؟

— قانچىلىك بولسىمۇ ئېلىپ كەلگىن . سەن قايتىپ كەلگۈچە مەن بۇ يەردىكى ھارۋىلىرىمىزنى يەنە بىر نەچچە ئاتقا تېگىشىپ قويىمەن . ئەمدى ھارۋىلارنىڭ بىزگە كېرىكى يوق . سەن ھارۋىكەشلىك قىلىشنى خالىمايدىكەنسەن .

— كۆپرەك مېلىمىز ، دەسمايىمىز بولسا ، ئاشۇ سوغدىلاردەك سودىگەر بولسام دەيمەن ، ئاتا .

— ئۇمۇ بولۇپ قالار ، ئوغلۇم . سەن باشتا چاڭئەنگە بىر بېرىپ كۆرۈپ كەلگىن . « كۆپنى كۆرگەن كۆپنى بىلەر » دېگەن گەپ بار . ئوغۇل بالا سەپەردە چېنىقىشى كېرەك .

— ماقۇل ئەمىسە ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلاي .

بوتاسۇن بۇقا ئوغلى بىلەن پاراڭلىشىپ ، كۆرۈنەرلىك تېتىكلىشىپ قالدى . ئۇ ئەمدى تەكىينگە تايانماستىن ، چاڭا قۇرۇپ تىك ئولتۇردى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدە باشقىچە بىرخىل جانلىنىش ئېپادىسى كۆرۈندى .

— ماڭا قارا ، قۇتادمىش ، — دېدى ئۇ روھلانغان تەلەپپۇزدا ، — مەن ئىلگىرى شەھەر قۇرۇش توغرىسىدا كۆپ ئويلانغان .

كۆك تۈركلەر دەۋرىدە مەن بۇ ئويلىرىمنى ئوزمىش قاغانغا ئېيتقانىدىم . ئۇ مېنى تىللاپ قوغلاپ چىقاردى . كېيىن ئۇيغۇر خانلىقى تىكلەنگەندە كۆل بىلگە قاغاننىڭ ئالدىغا كىرىپمۇ يەنە شۇ ئارزۇيۇمنى ئېيتتىم . ئۇ مېنى قورقۇتمىغان بولسىمۇ ، بۇ ھەقتىكى گەپلىرىمنى ئاڭلاشنى خالىمىدى . ئەل - يۇرت ئىچىدە بەزىلەر مېنى مازاق قىلىشتى ، بەزىلەر بولسا « ئاتا - بوۋىلىرىمىز قىلىپ باقمىغان ئىشلارنى قىلىمەن دەۋاتىسەن ، ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى بۇزماقچى بولدۇڭ » دېيىشىپ مېنى ئەيىبلەشتى ، ھەتتا بەزىلەر مېنى « خائىن ، مۇناپىق » دەپ دۇشمەنلىك كۆزىدە قارايدىغان بولۇپ كەتتى . تاكى ھازىرغىچە شۇ سەۋەبتىن بىرمۇنچە كىشىلەر مېنى ئۆچ كۆرىدۇ .

— مەنغۇ شەھەرلەرنى كۆرۈپ باقمىغان ، — دېدى قۇتادمىش ، — شۇنداقتىمۇ ، سېپىل سوقۇپ ، مۇستەھكەم ئۆيلەرنى سالسا ، بۇنىڭ نېمە يامىنى بار دەپ ئويلايمەن .

بوتاسۇن بۇقا تېخىمۇ جانلىنىپ ، خۇددى بىرسى ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلىشىۋاتقاندەك قىزىپ كەتتى .

— بۇرۇنقىلار قىلىپ باقمىغان ئىشلارنى قىلىشقا بولمايدۇ دېگەن گەپلەرگە مەن قايىل بولمايمەن ، لېكىن كۆڭلۈمدىكى شۇ ئىشلارنى قىلالمىدىم . بۇنىڭدىن كېيىنمۇ قىلالمايدىغان ئوخشايمەن . قېرىدىم . كۈچ - ماغدۇرۇم يىلدىن - يىلغا خوراپ كېتىۋاتىدۇ . ئوغلۇم قۇتادمىش ، مېنىڭ بۇ ئارزۇيۇم يادىڭدا بولسۇن . چاڭئەنگە بارساڭ شەھەرنىڭ نەقەدەر ياخشى بولىدىغانلىقىنى كۆرىسەن . ئىمكانىيەت بولسا ، سېپىل سوقۇپ ، خىش - كېسەكلەردە ئۆي سېلىش ھۈنىرىنى ئۆگىنىۋالغىن . بىزنىڭ ئادەملىرىمىزمۇ ئازادە كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇرسا قانداق ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرسە جاھىللىقىنى تاشلاپ ، بىزنىڭ تەشەببۇسلىرىمىزغا قوشۇلىدۇ .

قۇتادمىش بېشىنى لىڭشىتتى .

— ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن ، ئاتا .

— ھە بولدى . ئەمدى يولغا تەييارلىق قىلغىن ، بالام .

قۇتادمىش ئاتىسىنىڭ يېنىدىن چىقىپ ئېتىغا مىندى ـ دە ، ئانچە يىراق بولمىغان قارىغايلىق تاغدىن ئۆتۈپ ئىنەچۈك تاينىڭ كىگىز ئۆيى جايلاشقان ئوتلاققا باردى ۋە سۈزمىدىن قۇرت ياساپ ، تاۋاق ۋە تەگىنلەرگە تىزىۋاتقان ئادارقىزنى قول ئىشارىتى بىلەن چاقىردى .

ئۇلار ئىككىسى تاغ گۈللىرى قاپلاپ كەتكەن خىلۋەت بىر جايدىكى دۆگىنىڭ تۈۋىدە ئولتۇرۇپ سۆزلەشتى . قۇتادمىش ئەتە سەھەردە يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، سۆيۈملۈك قىز بىلەن خوشلاشتى . ئادارقىز ئۇنىڭغا تەلمۇرۇپ قاراپ ، يالۋۇرغان سىياقتا مۇراجىئەت قىلدى :

ــ ئەسلى شۇ يەرگە بارمىساڭمۇ بولاتتى ، قۇتادمىش . بارساڭمۇ كېچىكمەي قايتىپ كەلگىن ... تېز قايتىپ كەلگىن ، تېز ...

ــ ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىمەن ، ئادارقىز . ئىشلىرىمنى تۈگىتىپلا دەرھال قايتىمەن . تېز قايتىپ كېلىشكە سەندىن بەكرەك ئالدىرايمەن .

ئاخىرقى سۆزلەرنى قۇتادمىش كۈلۈپ تۇرۇپ ئېيتتى ، لېكىن ئادارقىز كۈلمىدى . ئۇ بەكلا پەرىشان ئىدى .

ــ سېنىڭ كېتىدىغانلىقىڭنى ئويلىساملا كۆڭلۈم بۇزۇلىدۇ ، ــ دېدى ئۇ ، ــ ئاخشام كېچىچە قارا بېسىپ ئۇخلىيالمىدىم ، بۇگۈن ئەتىگەندىن بېرى قاپىقىم تارتىۋاتىدۇ .

ــ ھېچقىسى يوق ، ئادارقىز ، خاتىرجەم بول ، كۆڭلۈڭنى توق تۇت . مەن قايتىپ كەلگەندە ئىككىمىز يەنە خۇشال ـ خۇرام كۆرۈشىمىز . ھېچنېمە بولمايدۇ . سوغدى سودىگەرلىرى ھەمىشە ئۇزۇن سەپەرلەردە كۈن ئۆتكۈزىدىغۇ . مەنمۇ شۇلاردەك سودىگەر بولاي دەيمەن . كېيىن ئىككىمىزنىڭ كۈنىمىز بايىاشاتچىلىقتا ئۆتىدۇ . مېنىڭ ئاتامۇ ئۇ مۇربويى ھارۋىكەشلىك قىلىپ بارمىغان يېرى قالمىدى ، ھېچنېمە بولمىدىغۇ .

ئۇلار شۇ تەرىقىدە ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ ، ئۇچىنچى بىر ئادەمنىڭ ئۆزلىرىنى خۇپىيانە كۆزىتىپ تۇرغانلىقىنى سەزمىدى . بۇ ئۇچىنچى ئادەم خېلى بۇرۇنلا قۇتادمىشنىڭ كەينىدىن ماراپ كەلگەنىدى . ئۇ ئېتىنى ئېدىرلىقتىكى بىر چاتقاللىققا يوشۇرۇپ

قويۇپ ، ئۆزى يىگىت بىلەن قىز ئولتۇرغان يەردىكى دۆڭنىڭ كەينىگە ئوغرىلىقچە كېلىپ مۆكۈنۈۋالغاندى . ئۇ قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ تىڭ-شاپ باققان بولسىمۇ ، قۇتادمىش بىلەن ئادارقىزنىڭ تۇتۇق ئاۋازىنىلا ئاڭلىيالمدى ، ئەمما ئۇلارنىڭ زادى نېمە دېيىشۋاتقانلىقىنى پەرق ئېتەل-مىدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى بەجايىكى بۆكەنگە ئېتىلماقچى بولۇپ تۇرغان قاپلاننىڭ كۆزلىرىدەك دەھشەتلىك چاقناپ كەتتى ، ئوڭ قولى كەڭ تاسما كەمىرىگە ئېسىلغان پولات خەنجەرنى چىڭ سىقىملاپ غىلاپتىن سۇغۇرۇپ ئالدى . ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ كەتتى . لېكىن ئۇ بىر-دەمدىن كېيىن پەسكويغا چۈشۈپ ، خەنجەرنى غىلاپقا سالدى .

شۇ ئەسنادا قۇتادمىش بىلەن ئادارقىز ئولتۇرغان يېرىدىن تۇ-رۇشتى . ھېلىقى ئۇچىنچى ئادەم « ئۇلار ئەمدى نېمە قىلدىكىن ؟ » دې-گەندەك قىلىپ تېخىمۇ جىددىيلەشتى ۋە ئىختىيارسىز تۇردە بوينىنى سوزۇپ قارىدى . يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىگە يېپىشتى ، قۇچاقلاشتى . ئاندىن قۇتادمىش ئېتىغا مىنىپ تاغ تەرەپكە يول ئالدى . ئادارقىز ئۆز ئۆيىگە قايتتى . ھېلىقى ئۇچىنچى ئادەممۇ يۇگۇرۇپ بېرىپ ئېتىغا مىندى - دە ، قۇتادمىشنىڭ كەينىگە چۈشتى .

قۇتادمىش ئېتىنى يورغىلىتىپ ئېدىرلار ئارىسىدىن ئۆتتى ۋە ئۆز ئۆيى بىلەن ئادارقىزنىڭ ئۆيىنى ئايرىپ تۇرغان قارىغايلىق تاغنىڭ باغ-رىغا يېقىنلاشتى . توساتتىن ئۇ ئارقىدىن كېلىۋاتقان ئاتنىڭ تۇياق تە-ۋىشلىرىنى ئاڭلاپ كەينىگە بۇرۇلدى .

— ھە ، بۇ سىز ئىكەنسىزغۇ ، — دېدى قۇتادمىش دوستانە رە-ۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ۋە ئېتىنى توختاتتى .

ھېلىقى ئۇچىنچى ئادەممۇ يېقىن كېلىپ توختىدى .

— قۇت بولسۇن ، — قۇتادمىش بېشىنى ئېگىپ ئۇنىڭغا سالام بەردى .

ھېلىقى ئادەم سالامغا سالام قايتۇرۇشنىڭ ئورنىغا سوغۇق كۈلۈپ قويدى ۋە :

— مېنى تونۇدۇڭمۇ ؟ — دەپ سوردى .

قۇتادمىش ئەجەبلەنگەن ۋە ئوڭايسىزلانغان ھالدا ئۇنىڭغا قاراپ قالدى . قارا بۇرۇتلۇق ، قارا كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان بۇ ئادەمنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق دوستانە كەيپىيات كۆرۈنمەيتتى . قۇتادمىش كىشىلەرنىڭ بۇنداق مۇئامىلىسىنى كۆرۈشكە ئادەتلەنمىگەنىدى . بۇ كەڭرى يايلاقلاردا ، ئېگىز تاغلاردا مال بېقىپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ، بوش ۋا-قىتلىرىدا ئوقيا ئېتىپ ئوۋچىلىق قىلىدىغان ئاق كۆڭۈل كىشىلەر يول ئۈستىدە ئۇچراشىپ قالسا ئۆزئارا قىزغىن ، دوستانە مۇئامىلىدە بولىدۇ ، بىرەر ئادەمنىڭ قىينىچىلىقىنى كۆرسە تونۇيدىغان ـ تونۇمايدىغان بولۇ-شىدىن قەتئىينەزەر ، قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلىدۇ ، ھارغان ـ ئاچ-قان يولۇچىلار كېلىپ قالسا ئۆيىگە باشلاپ ، نېمىسى بولسا شۇنىڭ بىلەن مېھمان قىلىدۇ ، خۇشال بولسىمۇ ، خاپا بولسىمۇ ئىچىدىكىنى يوشۇرماي تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن دەۋېرىدۇ . قۇتادمىش ئەنە شۇنداق ھالال ياشايدى-غان مېھرىبان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆسۈپ يېتىلگەنىدى . ئۇ يول ئۈس-تىدە ئۇچراشىپ قالىدىغان كىشىلەرنىڭ بۇنداق كىنايىلىك سوغۇق كۆ-لۈشلىرىنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۇ كۆڭلىدە رەنجىگەن بولسىمۇ ، « قارىماققا مەندىن بىر نەچچە ياش چوڭدەك قىلىدۇ » دەپ ئويلاپ ، يە-نىلا ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلدى ۋە ئۇنىڭ بايىقى سوئالىغا ئەدەپ بىلەن جاۋاب قايتۇردى :

ــ تونۇدۇم . سىز ئىنەچۇك تاغامنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغانىكەن-سىز .

ــ گېپىڭ توغرا بولمىدى ، ــ دېدى ھېلىقى ئادەم ، ــ مەنغۇ ئىنەچۇك تاينىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغان ، لېكىن سېنى مەن ئۇ يەردە كۆرمىگەن . بىز سېنىڭ بىلەن ھېلىقى چاتقاللىقتا كۆرۈشكەن ، سەن ئىنەچۇك تاينىڭ قىزىنى ئالداپ ئاپىرىۋالغان چاتقاللىقتا .

ئەمدى قۇتادمىشنىڭ قېنى قىزىشقا باشلىدى .

ــ ئاغزىڭغا بېقىپ گەپ قىل ، ــ دېدى ئۇ ئەمدى يۈز ـ خاتىر قىلماستىن ، ــ ئادارقىز بىلەن ئىككىمىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىزنى تىلغا ئې-لىشقا ھەققىڭ يوق !

— مېنىڭ كىملىكىمنى بىلمەيدىغان ئوخشىمامسەن ، — دېدى ھېلىقى ئادەم تەنە قىلغان ئاھاڭدا ، — بىلىپ قوي ، مەن ماسمادار . مېنىڭ ئىسمىمنى ئاڭلىسا قوتازنى كۆتۈرۈپ باسىدىغان پالۋانلارمۇ تىترەپ كېتىدۇ .

— سەنمۇ بىلىپ قوي ، — دېدى قۇتادمىش ، — مەنمۇ قوتازنى كۆتۈرۈپ باسىدىغان پالۋانلار يولسىزلىق قىلسا باش ئېگىپ تۇرمايمەن . لېكىن ، بۇگۈن مەن ھېچكىم بىلەن جېدەللىشىشنى خالىمايمەن ، چۈنكى ئەتە سەھەردە ئۈزۈن سەپەرگە چىقىمەن .

ماسمادار ئۆپچۆرىسىگە ئىتتىك كۆز يۈگۈرتۈپ « ھېچكىم يوق ئىكەن ، بۇنى مۇشۇ يەردىلا جايلىۋېتەي » دېگەن ئوينى كۆڭلىگە پۈكىكەندى ، بىراق قۇتادمىشنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قارارىنى ئۆزگەرتىپ ھورىنى بېسىۋالدى . ئۇنىڭ بايىقى قوپاللىقى ئۆزگەردى .

— سەپەرگە چىقىمەن دەمسەن ؟ — دېدى ئۇ سەل مۇلايىملاشقان ئاۋازدا ، — نەگە بارىسەن ؟ نېمە ئىش بىلەن ؟

— چاڭئەنگە تىجارەت ئىشى بىلەن بارىمەن .

— ھە مۇنداق دېگىن . ياخشى ئىش ئىكەن .

— خەير - خوش ، ماسمادار .

— خوش ، قۇتادمىش .

قۇتادمىش ئېتىنى دېۋىتىپ ، ئۆز يولىغا ماڭدى . ماسمادار بىر ئەسناغىچە خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ قالدى . ئاندىن بىر قارارغا كەلدى بولغاي ، ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرىنى ئېتىنىڭ بىقىنلىرىغا قاتتىق نىقتىدى . ئالا ئات چاپچىپ قوزغالدى - دە ، قۇيۇندەك ئۇچۇپ كەتتى . ماسمادارمۇ ئۆز تۇرالغۇسى تەرەپكە يول ئالدى .

ئېيتقاندەك ، ئەتىسى ئەتىگەندە قۇتادمىش تاغار ، تۇگۈن ۋە تورسۇقلار ئارتىلغان توققۇز ئاتنى ئالدىغا سېلىپ تۇرالغۇسىدىن ئايرىلدى . جەنۇبقا ماڭىدىغان كارۋان يولىغا كەلگەندە ئۇ چوڭ بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلدى . ئات ۋە تۆگىلەر سەپ تارتىپ تىزىلغان ھالدا ئۆ-

تۇكەن تاغلىرىدىن يىراقلىشىپ ، كەڭ دالاغا ئىچكىرىلەپ ماڭدى . كارۋان ئىگىسى ياشانغان سوغدى سودىگەر ، يانلىرىغا قىلىچ ـ خەنجەر ـ لەرنى ئاسقان ئون نەچچە قوروقچى چەۋەندىز ۋە خۇددى شۇنداقلا قىـ لىچ ، خەنجەر بىلەن قوراللانغان قۇتادمىش كارۋان ئەھلىنى تەشكىل قىلاتتى . هالبۇكى ، ئۇلاردىن هېچكىم كارۋاننى يىراقتىن خۇپىيانە پايلاپ كېلىۋاتقان بىر كىشىنى بايقىمىدى .

ئۇ پايلاقچى يەنىلا ئاشۇ ماسمادار ئىدى . ئۇ تاكى كارۋان ئۇيۇق سىزىقىغا يېقىنلاشقۇچە ئۇندىمەي قاراپ تۇردى . ئاندىن ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىدى .

بۇ قاراقچىلار ئاتامانى ئۆز تۇرالغۇسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قول ئاستىدىكى يىگىرمە نەچچە ئاتارمەن ـ چاپارمەننى ئالدىغا چاقىردى .

ـــ نەرسە ـ كېرەكلىرىڭلارنى يىغىشتۇرۇپ تەييار بولۇڭلار ، ئەتە سەپەرگە چىقىمىز ، ـــ دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ .

سەرگەردانلىق هاياتىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن كاللىكىسەرلەر بۇ بۇيرۇقنى ئاڭلاپ خۇشاللىقتىن سەكرىشىپ كەتتى .

ـــ ۋاھ ئەمدى يايرايدىغان بولدۇق !

ـــ كالا بېقىپ ، سۈت ساغىدىغان خوتۇنلاردەك بىكار ئولتۇرۇپ پۈت ـ قوللىرىمىزمۇ بوشاپ كەتكىلى تۇرغانىدى . ئەمدى قەپەستىن قۇـ تۇلغان قۇشتەك ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان بولدۇق !

ـــ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى هەر تاڭدا قۇياشقا ئىلتىجا قىلىپ ، كۆڭ تەڭرىدىن بىزنى كەڭ دالاغا قايتۇرۇشنى تىلىگەنلىكىمىز بىكار كەتمەپتۇ .

ـــ ياشىسۇن كەڭ دالا !

ـــ ياشىسۇن چۆلدىكى بوران !

قاراقچىلار قاقاقلاپ كۈلۈشتى ، شادلىقىنى نامايان قىلىپ بىر ـ بىرلىرىنى مۇشتلاشتى ، مەيدىلىرىنى كەڭ ئېچىۋېتىپ ، قان هىدىنى ئالـ غان يىرتقۇچلاردەك ۋارقىراپ ـ هۇۋلاپ تەلۋىلەشتى .

ماسمادار ئەكسىچە ، لام ـ مىم دېمەستىن ئۇلارغا خىيالچان كۆز ـ

لىرى بىلەن بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئارقىغا بۇرۇلۇپ ئۆزىنىڭ چىرايلىق ئاق كىگىز ئۆيىگە كىرىپ كەتتى . ئۇنىڭ كۆڭلى پاراكەندە ئىدى . ئۇ ئېيىق ۋە تۈلكە تېرىلىرى سېلىنغان كات ئۈستىگە ئولتۇرۇپ باقتى ، يېتىپ باقتى ، بىراق ئولتۇرغۇسىمۇ ، ياتقۇسىمۇ كەلمەيتتى . يەنە ئۆرە قوپۇپ كىگىز ئۆي ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا ماڭدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى ئالدىغا بىردەم قۇتادمىش ، بىردەم ئادارقىز كېلىۋالاتتى .

« ئادارقىزنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قۇتادمىشنى يوقىتىشىم كېرەك » دەپ ئويلايتتى ئۇ .

ماسمادار ئادارقىزنى بىر كۆرۈشتىلا ئاشىق بولغانىدى . ئۇ ئەمدى ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ ، جىنايەتلىك ئۆتمۈشتىن قول ئۈزۈپ ، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىستىكى بىلەن مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى . ئۇ نەچچە يىللاردىن بېرى بۇلاپ - تالاپ توپلىغان مال - دۇنياسى بىلەن توقچىلىق ، بايىاشاتچىلىقتا كۈن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى . ئۇنىڭ ئات ، كالا ، قويلىرى بار . ئۇ خۇددى چوڭ بايلاردەك ئاق كىگىز ئۆي سېلىۋالدى . ئۇمۇمەن ، ھەممە جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ھېچكىمدىن قېلىشقۇچىلىكى يوق . پەقەت بىرلا مەسىلە ئۇنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلىپ تۇراتتى ، يەنى ئۇ ئۆزىگە تۇزۇكرەك بىر لايىق تاپالماي يۈرەتتى . ئۇ تاسادىپىي ئىنەچۈك تاينىڭ ئۆيىدە مېھمان بولۇپ ، ئۆز بەختىنى تاپقاندەك بولغانىدى . ئەپسۇس ! ئۇنىڭ بەخت يولىدا قۇتادمىش ئىسىملىك رەقىب توسالغۇ بولدى .

ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە ماسمادار خۇددى ھېرىپ كەتكەن ئادەمدەك چوڭقۇر ئۇھ تارتىپ تەڭلىماتقا ئولتۇردى . ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا خۇددى شامانلار ئېيتقاندەك ياخشى روھلار بىلەن يامان روھلار ئۆزئارا كۈرەش قىلماقتا ئىدى .

« ئادارقىز ماڭا يېقىپ قالغانلىقى ئۈچۈن قۇتادمىشنى ئۆلتۈرۈشۈم كېرەكمۇ ؟ » ماسمادار ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويۇاتتى . « بۇ ئىشتا قۇتادمىشنىڭ نېمە گۇناھى بار ؟ ئەگەر ئادارقىز ماڭا ئۇنىمىسا باشقا بىر قىز تاپسام بولمامدۇ ؟ »

ماسمادار قانچه ئویلىسىمۇ نەتىجىسى بىرلا بولۇپ چىقاتتى . ئادار-قىزدىن باشقىسى بولمايدۇ . ئۇ جەزمەن ئادارقىزنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك ! لېكىن ، ئادارقىز قۇتادمىشتىن باشقىسىغا ئۇنىمايدۇ . بۇنى ماسمادار چۈشىنىپ بولدى ، بىلىپ بولدى . دېمەك ، قۇتادمىشنىڭ يوقىلىشى شەرت .

« ئۇنى بۇ يەردە ئۆلتۈرۈۋەتسەم ھەممە خەقنىڭ مەندىن گۇمان قىلىشى تۇرغان گەپ ، چۈنكى مەن بۇ يەرگە مۇساپىر ، — دەپ مۇلا-ھىزە قىلاتتى ماسمادار ، — ئۇنىڭ ئۇزۇن سەپەرگە چىققىنى بەك ياخشى بولدى . ئەگەر كارۋان بۇ يەردىن يىراق يەردە ھۇجۇمغا ئۇچرىسا ھېچ-كىم مەندىن گۇمان قىلمايدۇ » .

ماسمادار ئورنىدىن تۇردى ۋە يەنە بېشى قاتقان ھالدا ئۇياق - بۇ-ياققا ماڭغىلى تۇردى . ئۇ ئەسلى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىنى ئۆزى باشلاپ بېرىپ ، ئادەمزاتسىز چۆلگە بارغاندا قۇتادمىشنى ئۆز قولى بىلەن جايلا-ۋېتىشنى ئويلىغانىدى ، لېكىن ھازىر ئۇ بۇ قارارىدىن يانىدى . « ئەگەر ئۇنداق قىلسام بۇ يەردىكىلەر بەرىبىر مەندىن گۇمانلىنىدۇ . ئەمىسە قانداق قىلىش كېرەك ؟ »

ماسمادار ئاق كىگىز ئۆيدىن سىرتقا چىقتى ۋە قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى يەنە چاقىردى .

— بۇياققا كېلىڭلار ، تېز بولۇڭلار !

ئاتامانىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا كۆنۈپ كەتكەن قاراقچىلار دەرھال تە-رەپ - تەرەپتىن يۇگۇرۇپ كېلىشتى .

— گېپىمگە قۇلاق سېلىڭلار ، — دېدى ئاتامان ئۆزى ئادەتلىنىپ كەتكەن بۇيرۇق تەلەپپۇزى بىلەن ، — ئەتە ئەتىگەندە سىلەر سەپەرگە چىقىسىلەر ، مەن بۇ يەردە قالىمەن . بۇگۈن يۇرۇپ كەتكەن ھېلىقى سودا كارۋىنىنى كۆرگەنسىلەر ؟ شۇ كارۋاننى قوغلاپ يېتىپ ھېلىقى قۇتادمىش دېگەننىڭ جېنىنى ئالىسىلەر . ئۇنى تونۇمسىلەر ؟

— تونۇيمىز . ئۇ تېخى نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا مۇشۇ ئورماندا ئوۋ قىلىپ قايتىپ كېتىۋاتقاندا ئۇنى بىزگە كۆرسىتىپ قويغانىدى-

گىز ، ـــ دېدى قاراقچىلاردىن بىرى .

ـــ ئۇنى ھېچكىمگە تۈيدۇرماي جايلىۋېتىشنىڭ ئامالى بارمۇ دەپ بىز بىلەن مەسلىھەتلەشكەنىدىگىز ، ـــ دېدى يەنە بىر قاراقچى .

ـــ شۇنداق ، ـــ دەپ ئۇلارنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ماسمادار ، ـــ ئۇنى بۇ يەردىن يىراققا بارغاندا ، ئىنىس ـ جىن كۆرۈنمەيدىغان چۆلگە بارغاندا جايلىۋېتىگلار . ئۇنى كىم ئۆلتۈرۈۋەتسە شۇنىڭغا چوڭ مۇكاپات بېرىمەن .

ماسمادارنىڭ مۇددىئاسى ۋە قاراقچىلارغا تاپشۇرغان ۋەزىپىسى ئېنىق بولدى . ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەن يىگىرمە نەچچە قاراقچى يانلىرىغا قىلىچ ۋە ساداقلىرىنى ئېسىپ ، خىللانغان ئارغىماقلارغا مىنىشتى ـ دە ، بىر كۈن بۇرۇن يۇرۇپ كەتكەن كارۋاننىڭ ئىزىغا چۈشۈپ ماڭدى . ماسمادار ئۆزىنىڭ ئاق كىگىز ئۆيىنىڭ ئالدىدا غالىبانە قىياپەتتە تۇرۇپ ، ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويدى . ئۇ ئۆز يېنىدا پەقەت ئىككىلا قاراقچىنى ئېلىپ قالدى .

ئۈچىنچى باب

دالادىكى توقۇنۇش

پۈتۈن تاغ ۋە دالالار يېشىللىق دۇنياسىغا ئايلانغان ياز كۈنلىرىدە ئورخۇن دەرياسى تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىگە گويا كى يەنە قانداقتۇر دىللارنى مەھلىيا قىلغۇچى تەڭداشسىز سېھرىي گۈزەللىكنىڭ قۇدرىتىنى قوشۇپ تۇراتتى . تاشتىن تاشقا سوقۇلۇپ ، شوخ ئويناپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك سۇغا قارىسا ئادەم كىشىلىك دۇنيادىكى غەم ـ قايغۇلىرىنى ئۇنۇتۇپ ، بەجايىكى قانات چىقىرىپ پەرۋاز قىلىدىغاندەك يېنىكلىك ھېس قىلىدۇ .

دەريا بويىغا تەڭلىمات ۋە گېلەملەر كەڭ يېيىلغان ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئېيىق ، تۈلكە ۋە قوتاز تېرىلىرى سېلىنغان بولۇپ ، بۇ سورۇندا بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئۆز يېقىنلىرى بىلەن گۈگۈر ـ مۈگۈر پاراڭلاشقاچ غىزالانماقتا ئىدى . ئۇلار ئەتراپتىكى گۈزەل مەنزىرە ۋە ساپ ھاۋادىن ھۇزۇرلىنىپ ، ئوتتۇرىدىكى داستىخانغا كۈمۈش لىگەنلەردە قويۇلغان قوي گۆشى ۋە غاز كاۋاپلىرىغا ئېغىز تېگىپ ، چاڭئەندىن كەلتۈرۈلگەن جانان چىنىلەردە قىمىز ئىچىشمەكتە ئىدى .

ـــ مۈشۈنداق ياخشى كۈنلەردە چېدىر ئىچىگە بېكىنىپ ئولتۇرۇپ غىزالانسام دېمىم سىقىلىپ كەتكەندەك بولىدۇ ، ـــ دەيتتى بايانچۇر قاغان ، ـــ ئوچۇق ئوتلاقتا ئەركىن ـ ئازادە ئولتۇرغانغا يېتەمدۇ .

ـــ شۈنداق ، شۈنداق ، ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى سورۇنغا جەم بولغانلار .

كۆپچىلىكنىڭ كەيپى چاغ ئىدى . پەقەت قاغاننىڭ ئوڭ يېنىدا

ئولتۇرغان ئىنانچۇ تون باغا تارقانلا ئومۇمىي پاراڭغا ئارىلاشماي ، قولـ
دىكى جانان چىنىگە قۇيۇلغان قىمىزنى ئالدىرىماي بىر ـ ئىككى ئوتلاپ
قويۇپ سۈكۈت قىلماقتا ئىدى . ئۇنىڭ بۇ خىل ئويچان قىياپىتى قاغانغا
ياقمىدى بولغاي ، ئۇ سورۇن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ بۇ يىل يازنىڭ ياخشى
كەلگەنلىكى ۋە تۆل ، قۇلۇنلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەي بولۇپ ، چارۋا ـ
مالنىڭ ئوبدان كۆپەيگەنلىكى ھەققىدىكى تەسىراتلىرىنى ئاڭلاشنى قو-
يۇپ ، خىتاب قىلدى :

ـــ نېمە بولدىڭىز ، باغا تارقان ؟ بىزنىڭ سۆھبەتلىرىمىز سىزگە
ياقماي قالدىمۇ ؟ ياكى دىلىڭىزغا ئارام بەرمەيۋاتقان غەم ـ تەشۋىشلىرىڭىز
بارمۇ ؟

ئىنانچۇ تون باغا تارقان بۇ ئۇشتۇمتۇت خىتابنى ئاڭلاپ خۇددى
چۆچۈپ ئويغانغان ئادەمدەك ئىتتىك بېشىنى كۆتۈردى .

ـــ تابغاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا قېچىپ كەتكەن كۆك تۈركلەرنىڭ
قىلمىشلىرىنى دائىم ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ ئۇلار
ھە دېسىلا كۈچ توپلاپ بىزنىڭ قاراۋۇلخانىلىرىمىزغا ، كارۋانلىرىمىزغا
ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتسا بىز قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ
ئولتۇرامدۇق ؟

ـــ راست .

ـــ توغرا گەپ ، ـــ دېيىشىپ ئاۋاز قوشتى سورۇن ئىشتىراكچى-
لىرى .

بايانچۇر قاغانمۇ خىيال سۈرۈپ قالدى .

ـــ شۇنداق ، ـــ دېدى ئۇ بىر قارارغا كېلەلمىگەن ئادەملەرگە
خاس ھالدا قەتئىيەتسىزلىك بىلەن ئاۋازىنى سوزۇپ ، ـــ كۆك تۈرك-
لەرنىڭ كۆپ قىسمى بۇ يەردە قېلىپ تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان بولسىمۇ ،
يەنە بىرمۇنچىلىرى بىزنىڭ باشقۇرۇشىمىزدا تۇرۇشنى خالىماي تاب-
غاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كەتتى .

ـــ ئۇلار كۆچۈپ كېتىش بىلەنلا قانائەتلەنمەي ، باشقا تائىپىدە-
كىلەردىنمۇ ئەسكەر ئېلىپ ، كۈچ توپلاپ ، خانلىقىمىزنى ئاغدۇرۇۋېتىشنى

قەستلەۋاتىدۇ ، ـــ دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان .
بايانچۇر قاغان بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ ، ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇ-
لىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى . باغا تارقان سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :
ـــ بىز ۋاقىتنى كەينىگە سوزماي دەرھال ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللا-
نىپ ، كۆك تۈركلەردىن كېلىدىغان يوشۇرۇن ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش-
مىز كېرەك .
ئارىدا بىر ھازاغىچە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . كۆپچىلىك بۇ
پىكىرنىڭ توغرىلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ ، قاغان بۇنىڭغا نېمە دەيدى-
كىن دەپ سۈكۈت قىلىشتى . ئاخىر قاغاننىڭ سول يېنىدا ئولتۇرغان
چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ئېغىز ئېچىپ ، جىمجىتلىقنى بۇزدى :
ـــ زادى قانداق تەدبىر قوللىنىشىمىز كېرەك ، دانىشمەن باغا تار-
قان ؟ « ئۇنۇملۇك تەدبىر » دېيىشتە نېمىنى كۆزدە تۇتۇۋاتىسىز ؟
ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئادەتتى بويىچە ئالدىرىماستىن بىر پەس
ئويلىۋېلىپ جاۋاب بەردى :
ـــ كۆك تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغانغا ھازىر ئون يىل بولۇپ
قالدى . بۇ جەريانىدا ئۇلار قايتىدىن بىرلىشىپ ، قوشۇن تەشكىللەپ ،
بىزگە قارشى ئىنتىقامچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قوزغاشقا باشلىدى . مۇ-
شۇنداق كېتىۋەرسە ئۇلار ئاخىر بىزنىڭ بېشىمىزغا بالا بولىدۇ . شۇڭا ،
ھازىردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ ئىنتىقامچىلىرىنى توسۇش ، ئۇلارغا
قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشىمىز كېرەك .
ـــ لېكىن ئۇلار ھازىر تابغاچلارنىڭ ھامىيلىقىدا تۇرۇۋاتىدۇ . بىز
جازا يۈرۈشى قىلساق تابغاچلار بىزگە قارشى چىقىشى مۇمكىن ، ـــ دەپ
ئېتىراز بىلدۈردى ئاقساقال تۆرىلەردىن بىرى .
باغا تارقان ئۇنىڭغا ئويچان كۆزلىرى بىلەن بىر قاراپ قويۇپ ،
يەنە تەمكىنلىك بىلەن سۆزلىدى :
ـــ تابغاچ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشى-
مىز كېرەك . مېنىڭچە ، تابغاچلار بىلەن كېلىشەلەيمىز .
چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ تۈزلۈكى ۋە ھېچقانداق ئا-

دەمدىن ھېيقمايدىغان چۈسلۈقى بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— ياق ، ياق ! بۇ گېپىڭىز قاملاشمىدى ، باغا تارقان . ھازىر بىرمۇنچە كۆك تۈركلەر تابغاچلارنىڭ ئوردىسىدا مەنسەپ تۈتۈپ خىزمەت قىلىۋاتىدۇ . تابغاچلارنىڭ بىرمۇنچە قوشۇنلىرىدىمۇ يەنە كۆك تۈركلەر قومانداىلىق قىلىۋاتىدۇ . ئەنە شۇ قوماندانلار بىزگە قارشى ئىغۋاگەرلىك قىلىشىۋاتىدۇ . شۇنداق تۇرۇپ ، بىز تابغاچلار بىلەن بۇ ھەقتە قانداق سۆزلىشىمىز ؟

سورۇن ئىشتىراكچىلىرى غۇلغۇلا قىلىشتى . بەزىلەر قۇتلۇغ يابغۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ :

— راست دەيدۇ ، بۇ ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس ، — دېيىشتى .

يەنە بەزىلەر تەڭقىسلىقتا قېلىپ ، بىر - بىرىگە قاراشتى ۋە :

— ئەھۋال مۇرەككەپ ، بىر نېمە دېمەك تەس ، — دېيىشتى .

يەنە بەزىلەر ئۇنچىقماستىن قاغانغا قاراشتى .

بايانچۇر قاغان كۆپچىلىككە بىرقۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ مۇنداق دېدى :

— بىزنىڭ ئادەملىرىمىز چاڭئەن ۋە لوياڭغا پات - پات بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا ، كۆك تۈركلەرنىڭ بىرقىسىم سانغۇنلىرى تابغاچلارغىمۇ ئەسكىلىك قىلغىلى تۇرۇپتۇ . تاڭ شۇەنزۇڭ قاغان ئۇلارنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلالماي قىيىن ئەھۋالدا قاپتۇ . ئۇ قانۇن - تۈزۈملەرگە بويسۇنماي ئۆز بېشىمچىلىق قىلىدىغان بىر قىسىم سانغۇنلارنى ئاستانىدىن يىراق جايلاردىكى ۋە چېگرا رايونلىرىدىكى قورغانلارنى قوغداشقا ئەۋەتىپتۇ . ئىشقىلىپ ، پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ كۆك تۈرك سانغۇنلىرىنى ئوردىدىن يىراقلاشتۇرغىلى تۇرۇپتۇ .

— شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تابغاچلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز ، — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان .

قۇتلۇغ يابغۇ بۇ سۆھبەتتىن زېرىككەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ، بىر پەرۋالىق بىلەن قولىنى بىر سىلكىپ قويدى .

— سۆزلەشسەڭلار سۆزلىشىۋېرىڭلار ، — دېدى ئۇ ، — مەن ،

ئىشقىلىپ جازا يۈرۈشنى قوللايمەن .

بۇ خانزادە ھەرقانداق ئىشنى غاچ ـ غۇچلا قىلىۋېتىشنى ياخشى كۆرەتتى ، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سۆھبەت ، مۇزاكىرىلەردىن بىزار ئىدى . شۇڭا ، ئۇ بۇ سورۇندىكى تۈرلۈك پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئارتۇقچە قۇلاق سالماي ، گۆش ـ كاۋاپلارنى يەپ ، قىمىزنى بولۇشىغا ئىچىپ ئورنىدىن تۇردى .

ـــ توسۇن ئاتلارنى كۆندۈرىدىغان ئىشىم بار ئىدى ، ماڭغاچ تۇراي ، ـــ دېدى ئۇ ۋە ئالدى پۇتلىرىغا چۇشەك سېلىپ ، ئوتلاققا قويۇپ بېرىلگەن ئېتىنىڭ يېنىغا كەتتى .

ئوردا ئەھلى بۇ خۇيى ئوسال خانزادىنىڭ قاملاشمىغان قىلىقلىرىغا كۆنۈك ئىدى . شۇنداقتىمۇ ، سورۇن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ چىرايلىرىدا نارازىلىق ئالامەتلىرى ئەكس ئەتتى . ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئاستىرتىن قاراپ قويۇشلىرىدىن « كۆپچىلىكنى كۆزگە ئىلمىسىمۇ مەيلى ، ھېچبولمىغاندا قاغان ئاتىسىدىن ئىجازەت سوراپ ماڭسا بولمامدۇ » دېگەن مەنە روشەن سېزىلىپ تۇراتتى . بايانچۇر قاغان ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى چۈشەندى ۋە خۇددى ئاشۇ قائىدە ـ يوسۇننى بىلمەيدىغان ئوغلىغا ئوخشاش قولىنى بىر سىلكىپ :

ـــ كەتسە كېتىۋەرسۇن ، كارىڭلار بولمىسۇن ، ـــ دەپ قويدى .

دەل شۇ چاغدا ياش بىر چاپارمەن قارا ئارغىماقنى بەئەينى قارا قۇيۇندەك ئۇچۇرتۇپ كېلىپ ، يەرگە چەبدەسلىك بىلەن سەكرەپ چۈشتى ـ دە ، قاغاننىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن مەلۇمات بەردى :

ـــ قىتانلارنىڭ ئەلچىلىرى بۇيۇك قاغانىمىزغا سالام بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتىدۇ . پېقىر مەخسۇس مۇشۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇلاردىن بۇرۇن يېتىپ كەلدىم .

سورۇن ئىشتىراكچىلىرى بۇ مەلۇماتنى ئاڭلاپ جانلىنىپ كەتتى ۋە چاپارمەنگە قىزىقىپ قاراشتى . ھەممەيلەن قىتانلارنىڭ بۇ يەرگە نېمە ۋەجىدىن كېلىدىغانلىقىنى بىلىشكە ئالدىراپتتى .

— ئەلچىلەر بۇ يەرگە قاچان يېتىپ كېلەلەيدۇ ؟ — دەپ سو-
رىدى بايانچۇر قاغان .
— پەرىزىمچە ، ئۇلار ئەتە يېتىپ كېلىشى مۇمكىن ، — دەپ
جاۋاب بەردى چاپارمەن .
قىتانلار تەرەپتىن ئەلچىلەرنىڭ كېلىشى ئۇيغۇر ئوردىسى ئۈچۈن
ھەقىقەتەنمۇ كۈتۈلمىگەن خەۋەر بولدى . ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان
دەسلەپكى مەزگىلدە قىتانلار توققۇز تاتار خەلقى بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇي-
غۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقانىدى . كېيىن تاتارلار ئۇيغۇر خانلىقىغا قو-
شۇلدى ، لېكىن قىتانلار تاكى ھازىرغا قەدەر ئۆكتىچىلىك قىلىپ كەل-
مەكتە ئىدى . ئەمدى ئۇشتۇمتۇت ئۇلاردىن ئەلچى كېلىشى نېمىدىن دې-
رەك بېرىدۇ ؟ ئۇلار زادى قانداق ئەلچىلەر ؟ تىنچلىق ئەلچىلىرىمۇ ياكى
ئۇرۇش ئەلچىلىرىمۇ ؟
دېگەندەك ، قىتان ئەلچىلىرى ئەتىسى كەچكە يېقىن بايانچۇر قا-
غاننىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىغا قۇرۇلغان يازلىق قارارگاھىغا يېتىپ
كەلدى . ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان شامان قاغان چېدىرىنىڭ ئىشىك
ئالدىغا گۈلخان ياقتۇرۇپ قىتانلارنى شۇ گۈلخان ئەتراپىدىن توققۇز قې-
تىم ئايلاندۇرۇپ ، بۇرە بايرىقىغا توققۇز قېتىم تەزىم قىلدۇرغاندىن كېيىن
قاغان چېدىرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى .
بايانچۇر قاغان ئۇچىسىغا ئوق يېنىدىن ئىزمىلىنىدىغان قىزىل
تاۋار تون ، بېشىغا خۇددى شۇنداقلا قىزىل تاۋار ياغلىق چىگكەن ھالدا
ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى . كىمخاب لباسلارنى
كىيىشكەن قىتان ئەلچىلىرى ئالتۇن تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، قائىدە بو-
يىچە توققۇز تەزىم قىلىشتى .
— تەگرى ياراتمىش بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ ئۆمرى
ئۇزۇن بولسۇن ، سەلتەنەت ئاساسلىرى مۇستەھكەم بولسۇن .
— مەرھەمەت ، ئولتۇرغايسىلەر ، — دېدى بايانچۇر قاغان .
ئەلچىلەر گېلەم ئۈستىگە تىزىپ سېلىنغان ئېيىق ۋە قاپلان تې-
رىلىرىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . باش ئەلچى قىتان خانىنىڭ ئۇ-

زۇندىن ـ ئۇزۇن سالام ۋە ياخشى تىلەكلىرىنى تەپسىلىي يەتكۈزگەندىن كېيىن مۇددىئانى بايان قىلدى :

ـــ يېقىندىن بۇيان تابغاچ سانغۇنلىرىدىن ئەن لۇشەن بىرنەچچە قېتىم قوشۇن تارتىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى . بىز تاتابى قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ مۇداپىئە كۆرگەن بولساقمۇ ، تابغاچ قوشۇنلىرى سان جەھەتتە ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش تەس كەلدى . تاتابى قەبىلىسى مەغلۇپ بولۇپ چېچىلىپ كەتتى . بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ تاغ ـ دەريالىرىمىزدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدۇق . ئەن لۇشەن تېخىچە توختىماي ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ . بۇيۇك قارا قىتان خانلىقى قىيىن ئەھۋالدا قالدى . بىزگە مەلۇم بولۇشىچە ، ئەن لۇشەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ ئىغۋاگەرچىلىك سېلىۋاتىدۇ .

ـــ شۇنداق ، ـــ دېدى بايانچۇر قاغان ، ـــ ئەن لۇشەننى ھازىر تابغاچ خانى تاڭ شۇەنزۇڭمۇ باشقۇرالماي قېلىۋاتىدۇ .

ـــ ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان توغرا گەپ قىلدى ، ـــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئەلچى ، ـــ تاڭ دۆلىتىنىڭ ئوردىسى ئەن لۇشەن قاتارلىق بىرقىسىم سانغۇنلارنى تىزگىنلىيەلمەي ئامالسىز قېلىۋاتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۆزىمىزنى قوغدىشىمىز كېرەك . بۇ جەھەتتە بۇيۇك قارا قىتان خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە .

بايانچۇر قاغان بۇ پىكىرگە قوشۇلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېشىنى لىڭشىتتى . قىتان ئەلچىسى ئۇنىڭ باش لىڭشىتىشىدىن رىغبەتلىنىپ تېخىمۇ دادىل سۆزلىدى :

ـــ بىز ئۆز تەقدىرىمىزنى سىلەرگە باغلاشنى بىردىنبىر توغرا يول دەپ ھېسابلايمىز . بىزنىڭ دانىشمەن گۇرخانىمىز① قۇدرەتلىك ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا ئىنى بولۇشنى خالايدۇ . بىز ئۆزىمىزنىڭ ئانا ماكان ، تاغ ـ دەريالىرىمىزنى ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇۋېتىپ مىڭ يىللار ، تۇمەن كۈنلەرگىچە بۇيۇك ئەل ئەتمىش بىلگە بايانچۇر قاغانىنىڭ سادىق پۇقرالىرى بولۇپ ياشاشنى شەرەپ دەپ بىلىمىز .

---

① قىتانلارنىڭ خانى « گۇرخان » دەپ ئاتىلاتتى .

ئەلچىنىڭ ئېيتقانلىرى بايانچۇر قاغان ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ كۆتكىنىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ چۈشتى . بايانچۇر قاغان تەختكە ئولتۇرغان ئون يىلدىن بۇيان قىتانلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئىزچىل تۇردە دۈشمەنلىشىش مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ كەلگەنىدى . بۇ جەرياندا قىتانلار بىر نەچچە قېتىم كەڭ كۆلەمدە قوراللىق ئىغۋاگەرچىلىك قىلغان ، بەزىدە ئۆزلىرى ، بەزىدە باشقا تائىپىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغانىدى . مانا ئەمدى پەلەك چاقى ئايلىنىپ كېلىپ تەقدىرنى ئۆزگەرتتى . بۇرۇنقى رەقىبلەر ئەمدى دوستلۇق ۋە قېرىنداشلىق ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلماقتا .

بايانچۇر قاغان ئەلچىلەرگە قىزغىن مۇئامىلىدە بولدى ۋە قوي ، ئات سويۇپ ئۇلارنى مېھمان قىلدى .

— بىز ئەزەلدىن مۇشۇ كەڭ يايلاقلاردا بىللە ياشاپ كېلىۋاتىمىز ، — دېدى قاغان ، — ھەممىمىز دالادا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان خەلق . كۆك تەڭرى ئىلتىپات قىلىپ ، ھاۋا ياخشى بولسا ، ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسسە سىلەر بىلەن بىز مال ـ چارۋىمىزنى سەمرىتىپ بايىاشاتچىلىقتا ئۆتىمىز ، مۇبادا كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپى كېلىپ قىشتا شىۋىرغان ، يازدا قۇرغاقچىلىق ئېلىپ كەلسە يەنىلا مۇشۇ يايلاقلاردا ياشاۋاتقان سىلەر بىلەن بىز جاپانى تەڭ تارتىمىز . دېمەك ، سىلەر بىلەن بىزنىڭ تەقدىرىمىز ئوخشاش . ئىتتىپاقلىشىپ ، بىرلىشىپ ياشىساق كۈچىمىز ئاشىدۇ ، خەلقلىرىمىز تىنچ ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدۇ . بۇلۇنسەك ، دۈشمەنلەشسەك ئاخىرقى ھېسابتا بىزگىمۇ ، سىلەرگىمۇ ھېچ قانداق پايدا يوق .

ئەتىسى بايانچۇر قاغان بۇيرۇق ۋە سانغۇنلىرى بىلەن باش قوشۇپ ، قىتانلارغا يارەمچى قوشۇن ئەۋەتىشنى قارار قىلدى .

— يارەمچى قوشۇنىغا ئوغلۇم قۇتلۇغ يابغۇ قوماندان بولسۇن ، — دېدى قاغان .

— باش ئۈستىگە ، قاغان ئاتا ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ۋە ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ئاتىسىغا تەزىم قىلدى .

بـایانچۇر قاغان ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىنانچۇ تون باغا تار-
قانغا مۇراجىئەت قىلدى :
— سىز قوشۇلامسىز ؟
— ئەلـۋەتتە ، قوشۇلىمەن ، — دېدى باغا تارقان بېشىنى لىڭشـ
تىپ .
— سىز بۇيرۇقلار باشلىقى ، — دېدى قاغان ، — باشقا گەپلىـ
رىڭىز بولسا ئېيتىپ بىزگە ئەقىل كۆرسەتمەمسىز .
باغا تارقان ئادىتى بويىچە سەل توختۇپلىپ ، تەمكىنلىك بىلەن
سۆزلىدى :
— يىراقتا يۇرگۈچى قوشۇنغا يابغۇمنىڭ قوماندان بولغىنى تازا
كـۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولدى . ئەمدى يابغۇمغا تۇپەك ئالپ شۇلنى يار-
دەمچى ۋە مەسلىھەتچى قىلىپ قوشۇپ قويساق تېخىمۇ ياخشى بولاتتى .
تۇپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولۇپ ، بايانچۇر قاغانىنىڭ
يېقىن تۇغقانلىرىدىن بىرى ئىدى ھەمدە ئوردىدىكى ئاقىل ۋە قابىل ئە-
مەلـدارلاردىن ھېسابـلـىناتتى . قاغان بۇ ئەمەلدارنى نېمە ئۈچۈن ئوغلىغا
« يارەمچى ۋە مەسلىھەتچى » قىلىش پىكرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى
چۈشەندى . چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قەيسەر بولۇپ ، زور قوشۇنلارغا
قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ ، مەي - شارابقا ئارتۇقچە
بېرىلىپ كېتىپ ، بەزىدە ئويلىماي ئىش قىلىپ قويىدىغان كەمچىلىكى بار
ئىدى . شۇڭا ، ئۇنى تۇپەك ئالپ شۇلدەك ئابرۇيلۇق بىر شەخسنىڭ
تىزگىنلەپ تۇرۇشى ئەقىلغا مۇۋاپىق ئىدى .
— ياخشى گەپ ، — دېدى قاغان ۋە باغا تارقانغا قاراپ تەستىق-
لىغان تەرىزدە بېشىنى ئىرغىتتى . ئاندىن نەزىرىنى ئەمەلدارلار ئارىسىدا
ئولتۇرغان تۇپەك ئالپ شۇلغا ئاغدۇردى ، — ئەمسە ، سىزمۇ يۇرۇشكە
تەييارلىق قىلىڭ ، تۇپەك ئالپ شۇل .
— باش ئۈستىگە ، بۇيۇك قاغانىم .
قۇتلۇغ يابغۇ گەپ قىلمىدى ، لېكىن روشەن سېزىلىپ تۇرغان
نارازىلىق بىلەن تۇپەك ئالپ شۇلغا ، ئاندىن باغا تارقانغا ئالىيىپ قويدى .

ئۇ ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولۇپ ، تەنها ھەربىكەت قىلىشنى ياخشى كۆ-
رەتتى . يارەمچى ، مەسلىھەتچى دېگەنلەردىن بىزار ئىدى . « بۇ تۇپەك
دېگەننىڭ ئاقساقاللىق قىلىپ ، ھەممە ئىشقا چات كىرىۋېلىشى تۇرغان
گەپ ، ـــ دەپ ئويلىدى ئۇ ، ـــ ماۋۇ باغا تارقان دېگەن نەرسە دائىم
مۇشۇنداق ماڭا پۇتلىكاشاڭ بولىدۇ . ئاتامۇ مېنى بەك ئەركىنلىشىپ كې-
تىپ ئاسماننى ئۆرۈۋەتمىسۇن دەپ ھەمىشە بىر ئىش قىلاي دېسەملا مۇ-
شۇنداق كۆشەندىدىن بىرنى پۇتۇمغا چېتىپ قويىدۇ » .

ـــ بولدى ، سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن ، ـــ دېدى با-
يانچۇر قاغان ۋە ئوغلى قۇتلۇغ يابغۇغا بۇرۇلۇپ ، ـــ سىلەر تۇپەك ئالىپ
شۇل بىلەن ئىككىڭلار دەرھال چىقىپ قوشۇننى رەتكە سېلىڭلار ، ئەتە
يولغا چىقىسىلەر ، ـــ دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى .

قۇتلۇغ يابغۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماستىن ، ھەتتا قاغان ئاتىسىغا
رەسمىيەت بويىچە بولسىمۇ تەزىم بەجا كەلتۈرمەستىن ، « گۈس ـ
گۈس » دەسسەپ چېدىردىن چىقىپ كەتتى . تۇپەك ئالىپ شۇلمۇ ئۇنىڭ
كەينىدىن ماڭدى .

× × ×

قۇتادمىش سوغدى كارۋىنىغا قوشۇلۇپ كېتىۋاتقىنىغا يىگىرمە
كۈندىن ئاشتى . ئۇ گاھ ئەتراپتىكى تۈزلەڭ ۋە ئېدىرلارغا زېرىكىشتىن
مەقسەتسىز قاراپ قويىاتتى ، گاھ چىلان تورۇق ئېتىنىڭ پاكىز يۈيۈپ
تارالغان يالىغا قاراپ خىيال سۈرەتتى . ئو ھامان ئاشۇ ئوتى يامان ئادار-
قىزنى ئويلايتتى . « ئاشۇ چاڭئەن دېگەن شەھەرگە تېزرەك يېتىپ بار-
ساق بولاتتى ، ـــ قۇتادمىش ئەنە شۇ ئىستەكنى كۆڭلىدىن تەكرار
ئۆتكۈزەتتى ، ـــ چاڭئەنگە بېرىپلا ئات ۋە ئېگەر ـ جابدۇقلىرىمنى يىپەك
رەخت ۋە ئازراق ئالتۇن ـ كۈمۈشكە تېگىشىپ قايتسام توينىڭ تەييارلىقى
پۈتىدۇ » . شۇنداق ئويلىغانسېرى ئۇنىڭغا كارۋان بەك ئاستا ئىلگىرى-
لەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

— باي ئاكا ، تېزرەك مېڭىشقا بولماسمۇ ؟ — دېدى ئۇ كارۋانـ
نىڭ بېشىدا كېتىۋاتقان مويسىپىت سوغدى سودىگەرگە يانداشىپ كېـ
لىپ .

— كارۋان دېگەننىڭ مېڭىشى شۇ ، — دېدى سودىگەر ، —
ئاتلارنىمۇ تۆگىنىڭ يۈرۈشىگە سالىدىغان گەپ .

كارۋان جىمجىت دالادا جەنۇبقا قاراپ قەدەممۇقەدەم سىلجىماقتا
ئىدى . ئەڭ ئاخىرقى تۆگىنىڭ بوينىغا ئېسىلغان كولدۇرمىنىڭ بوغۇق
ساداسى ۋە ئارىلاپ ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇشلىرىدىن باشقا ھېچنېمە ئاڭلانـ
مايتتى . يانلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان ئۇن نەچچە قوروقچىمۇ بىردەم
ناخشا ئېيتىپ ، يەنە بىردەم چاقچاق قىلىشىپ زېرىكتى .

— قاراڭلار ! — ياش بىر قوروقچى يان تەرەپتىكى ئېدىرلىقنى
نولى بىلەن كۆرسەتتى .

ئېدىرلىق ئىچىدىن بىر توپ ئاتلىق كىشىلەر چىقىپ كېلىۋاتاتـ
نى . كارۋان ئەھلى تەشۋىش بىلەن ئۇلارغا كۆز تىكتى .

— سانى يىگىرمىدىن ئاشىدىكەن ، — دېدى قۇتادمىش .

— ئاپلا ، ئىش چاتاق ! — كارۋان ئىگىسى ۋەھىمىلىك ئۇن
سالدى .

راست ، چاتاق بولدى . توساتتىن پەيدا بولغان ناتونۇش چەـ
ۋەندازلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ، ئەلپازىنى بۇزغان ھالدا چۇقان ـ
سۈرەن سېلىپ كارۋانغا ئېتىلدى . كارۋان قوروقچىلىرىمۇ دەرھال ئات
چاپتۇرۇپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى . پولات تىغلار بىر ـ بىرىگە
ئۇرۇلدى ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى ۋە ئادەملەرنىڭ كۈچىنىپ
قىلىچ ئۇرغاندىكى « ھايت ! ھۇيت ! » دەپ ۋارقىراشلىرى جىمجىت دا ـ
لىنىڭ ئۇيقۇسىنى بۇزدى .

قۇتادمىش خۇددى كۆچەن خەلقەلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەرقانداق
بىر ئەركەككە ئوخشاشلا كىچىكىدىن تارتىپ قىلىچ ، نەيزە ، ئوقيا ئىشـ
لىتىشنى ئۆگىنىپ ئۆسكەنىدى ، لېكىن ھەقىقىي دۈشمەن بىلەن تىغمۇ
تىغ ئېلىشىپ ، قان تۆكۈپ جەڭ قىلىشنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى .

شۇنداقتىمۇ ، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن كارۋان قورۇقچىلىرى بىلەن بىر قاتاردا قاراقچىلارغا زەربە بەردى . چاڭئەن شەھىرىگە تېزرەك يېتىپ بېرىپ ، ئادارقىز ئۈچۈن تويلۇق ھازىرلاپ قايتىشتىن ئىبارەت ئوتلۇق ئارزۇ ئۇنىڭ غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇپ تۇراتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قالايمىقان چېپىشىشتا ئۆلۈپ كېتىش مۇمكىنلىكىنىمۇ ئويلىمىدى ۋە جان - جەھلى بىلەن قىلىچ ئۇرۇپ ، قاراقچىلاردىن ئىككىسىنى يىقىتتى ، ئۇ قاراقچىلارنى تېزرەك يوقىتىشنى ياكى ئۇلارنى تېزرەك قوغلىۋېتىشنىلا ئويلايتتى . لېكىن ، ھەش - پەش دېگۈچە قورۇقچىلاردىنمۇ بىر نەچچىسى ھالاك بولدى . قاراقچىلار سان جەھەتتە كۆپ بولغاچقا ، ئاخىر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تىرىك قالغان قورۇقچىلارنى قوغلاپ كېتىشتى ، بەزىلىرى ئۈركۈپ كەتكەن تۆگىلەرنى يىغىپ ھەيدىگىلى تۇردى . قۇتادمىشمۇ يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا قېچىشقا مەجبۇر بولدى . ئۈچ قاراقچى ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى .

دەل شۇ چاغدا قېچىپ كېتىۋاتقان قۇتادمىشنىڭ ئالدى تەرىپىدىن ، يەنى جەنۇب تەرەپتىكى ئېدىرلار ئارىسىدىن تۇغ - ئەلەملەرنى كۆتۈرۈشكەن زور قوشۇن چىقىپ كەلدى . ھەممىسى كۈن نۇرىدا پارقىراپ تۇرىدىغان ساۋۇت - دۇبۇلغىلارنى كىيىشكەن ، ئاتلىرى خىل بولۇپ ، پۈتۈن قوشۇن ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك كۆرۈنەتتى . ئۇلارنى كۆرۈپ قۇتادمىشمۇ ۋە ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقان قاراقچىلارمۇ داڭقېتىپ توختاپ قېلىشتى .

قۇتادمىش يېقىنلا كېلىپ قالغان قوشۇنغا دىققەت قىلىپ قارىۋالدى - دە ، « بۇلار كۆك تۈركلەر ئىكەن » دېگەن ھۆكۈمنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى ھەمدە ئېتىنىڭ بېشىنى باشقا ياققا بۇراپ يەنە قاچتى . قاراقچىلارمۇ ۋەيران قىلىنغان كارۋاننى تاشلاپ ، ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي بەدەر قاچتى . قوشۇندىكى بىر بۆلۈك ئۇچقۇر چەۋەندازلار سەپتىن ئايرىلىپ چىقتى - دە ، قۇتادمىش ۋە قاراقچىلارنى قوغلاشقا چۈشتى . قۇتادمىشنىڭ پۇتلىرى توم ۋە پاكارراق كەلگەن چىلان تورۇق ئېتى ئۇزۇن يولغا چىداملىق بولسىمۇ ، ئانچە يۈگۈرۈك ئەمەس ئىدى . قوغ-

لىغۇچىلار كۆپ ئاۋاره بولمايلا ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى . ئۇلاردىن بىرى قىل ئارقاندىن تەييارلانغان سالمىنى بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئايلاندۇرۇپ - ئايلاندۇرۇپ كۈچ بىلەن تارتتى . ئۈستىلىق بىلەن تاشلانغان سالما چىلان تورۇق ئاتنىڭ بوينىغا چۈشتى . قۇتادمىش ئۆزىنى ئوڭشىۋالغۇچە بويى بوغۇلۇپ خارتىلداپ قالغان ئات بەرداشلىق بېرەلمەستىن يەرگە يىقىلدى . « تۇگەشتىم ! » دېگەن ئوي چاقماق تېزلىكىده قۇتادمىشنىڭ مېڭىسىنى بىر كۆيدۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى . ئۇ يەرگە يىقىلغىنىچە قوپالمىدى . ئۇنىڭ بىر پۇتى يىقىلغان ئېتىنىڭ ئاستىدا قالغانىدى . قوغلاپ كەلگەن چەۋەندازلار ئۇنىڭ پۇتىنى ئاتنىڭ تېگىدىن تارتىپ چىقىرىشتى ۋە بايا سالما قىلىنغان قىل ئارقان بىلەن ئۇنىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ باغلاشتى .

— بىرىنى تىرىك تۇتتۇق ! — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇلاردىن بىرى بويلۇق ئاق ئارغىماققا مىنىپ بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن باشلىقىغا .

قۇتادمىش نېمە ئىش بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇقالماي شۇ باشلىققا كۆز تىكتى . بۇ باشلىق كېلىشكەن ، سۆلەتلىك ئادەم ئىدى . ئېگىز بويلۇق ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، قارا قاشلىق ، قاڭشارلىق ، قويۇق ئۆسكەن كۆتىمەك ساقىلىغا ئاندا - ساندا ئاق سانجىشقا باشلىغانىدى . سۆسۈن رەڭلىك تاۋار پەشمەت ئۈستىدىن قاسراقلىق پولات ساۋۇت ، بېشىغا سۆسەر تۇماق كىيگەن ، ئاق ئېتىنىڭ ئېگەر - توقۇملىرى كۈمۈش بىلەن بېزىتىلگەن بولۇپ ، بىر قاراشتىلا بۇ كىشىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدار ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولاتتى .

قۇتادمىش ئېدىرلىقلاردىن چىقىپ ، بۇ كەڭ دالاغا يېيىلىپ كەتكەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ « ئون مىڭدىن ئاشىدىكەن » دەپ مۆلچەرلىدى .

شۇ ئەسنادا قاراقچىلارنى قوغلاپ كەتكەن بىر توپ چەۋەندازلار قايتىپ كەلدى .

— يەنە بىرىنى تىرىك تۇتتۇق ، — دەپ ۋارقىراشتى ئۇلار .

قوللىرى باغلانغان ياش قاراقچى قۇتادمىشنىڭ يېنىغا توختىتىپ

قويۇلدى .
چار ساقاللىق بىر سەركەردە ھېلىقى ئاق ئارغىماق مىنگەن يۇ-
قىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىنى توختاتتى .
— ئەن لۇشەن جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي ، — دەپ مەلۇمات
بەردى ئۇ ، — مۇنۇ ئىككىسىدىن باشقا ھەممىسى ئۆلدى (ئۇ قولىنى
شىلتىپ قۇتادمىش بىلەن قاراقچىنى كۆرسەتتى) ، كارۋاندىكى بارلىق
ئات ۋە تۆگىلەر يىغىۋېلىندى .
ئەن لۇشەن ئېتىنى دېۋىتىپ ، ئىككى تۇتقۇنغا يېقىنراق كەلدى .
— سىلەر نېمە ئادەم ؟ نەگە كېتىۋاتقان ؟ — دەپ سوردى .
ياش قاراقچى بېشىنى تېخىمۇ تۆۋەنرەك ئېگىپ مۇكچىيىپلا قال-
دى . قۇتادمىش ئەكسىچە ، ئەن لۇشەنگە ئۇمىد ۋە ئىشەنچ بىلەن تىك
بېقىپ قاردى .
— مەن چاڭئەنگە كېتىۋاتقان يولۇچى ، سودا كارۋىنىغا قوشۇ-
لۇۋالغان ، — دېدى ئۇ ، — مۇشۇ يەرگە كەلگەندە بۇ قاراقچىلار بىزگە
تۇيۇقسىزدىن ھۇجۇم قىلدى .
— دېمەك ، بۇ كارۋان ئىككىلارنىڭ ئەمەس ئىكەن - دە ؟
— شۇنداق ، مېنىڭمۇ ئەمەس ، بۇ قاراقچىنىڭمۇ ئەمەس .
— سېنىڭ قاراقچى ئەمەسلىكىڭنى كىم ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ ؟
قۇتادمىش مەڭدەپ قالدى .
— مانا ئۇنىڭدىن سوراپ بېقىڭلار ، — دېدى ئۇ يېنىدا تېخىچە
بېشىنى ئېگىپ تۇرغان قاراقچىنى كۆرسىتىپ .
— قانداق ئادەملىكىڭنى بىلمەيمەن ، — دېدى قاراقچى ئۇنىڭغا
ئالىيىپ قويۇپ .
— دېمەك ، ھەر ئىككىلار بۇ كارۋاننىڭ ئىگىلىرى ئەمەس ئى-
كەنسىلەر - دە ؟
قاراقچى بۇ سوئالغا جاراب بەرمەي ، يەنە بېشىنى ساڭگىلاتتى .
قۇتادمىش يەنە ئۇمىد بىلەن سۆزلىدى :
— كارۋان مېنىڭ ئەمەس ، لېكىن بۇ كارۋاندا مېنىڭ ماللىرىمۇ

بار .

ئەن لۇشەن ئۇنىڭغا پىسەنت قىلماستىن باشقا بىر سوئالنى سو-
رىدى :

— يولدا قىتانلارنىڭ قوشۇننىڭ ئۇچراتتىڭلارمۇ ؟

— ياق ، — دېدى قۇتادمىش .

— ئۇيغۇر قوشۇننىڭ ئۇچراتتىڭلارمۇ ؟

— ياق ، ئۇچراتمىدۇق .

ئەن لۇشەننىڭ يېنىدا تۇرغان سەركەردە قولىنى شىلتىپ ھەيۋە
قىلدى :

— راست گەپ قىل ، بولمىسا كاللاڭدىن ئايرىلىسەن !

باياتىن بېرى زۇۋان سۇرمەي تۇرغان قاراقچى بۇ گەپنى ئاڭلاپ
قورقۇپ كەتتى .

— راست كۆرمىدۇق ... قىتانلارنىمۇ ، ئۇيغۇر قوشۇننىمۇ كۆر-
مىدۇق ، راست .

ئەن لۇشەن سەركەردىگە قاراپ :

— ئۇلارنى ئېلىپ مېڭىڭلار ، — دېدى — دە ، ئېتىنىڭ بېشىنى
كەينىگە بۇرىدى ، — ئاۋۇ بىرى راست قاراقچىدەك تۇرىدۇ ، لېكىن ئاۋۇ
« كارۋاندا مېلىم بار » دېگىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئايغاقچىسى بو-
لۇشى مۇمكىن .

× × ×

بۇ چاغدا قۇتلۇغ يابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى قىتان
ئەلچىلىرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئەن لۇشەن باشباشتاقچىلىق قىلىپ
يۇرگەن يەرلەرگە يېقىن كېلىپ قالغانىدى . قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئايغاقچى-
لىرى ئەن لۇشەن قوشۇننىڭ كۆرگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىشتى .

— مۇشۇ يەردە بارگاھ قۇرۇپ ھاردۇق چىقىرايلى ، قوشۇننى
رەتكە سالايلى ، — دەپ مەسلىھەت بەردى تۇپەك ئالپ شۇل .

قۇتلۇغ يابغۇ گەپ قىلماستىن ئاتتىن چۈشتى . بۇ ئۇنىڭ مەسـ
لىھەتكە كۆنگەنلىكىنى بىلدۈرەتتى .
چېدىرلار تىكىلدى . ئوچاقلار ياسىلىپ ، قازانلار ئېسىلدى .
مەسىلىھەتچى تۈپەك ئالپ شۇل قوماندانىنىڭ يىپەك چېدىرىغا
كىرگەندە خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ ئالدىدىكى ئاق شايى داستىخانغا قويۇلـ
غان كۈمۈش لىگەندىكى قوي گۆشىنى يەپ ، چۆچەككە قۇيۇلغان ئۈزۈم
شارابىنى ئىچىپ ئولتۇراتتى . مەسلىھەتچى كىرگەندە ئۇ قاپىقىنى ئاچماي
قاراپ قويۇش بىلەنلا چەكلەندى ، ئۇنى داستىخانغا تەكلىپ قىلمىدى .
تۈپەك ئالپ شۇل ئۇنىڭ بۇنداق توڭ ۋە قوپال خۇيىغا كۆنۈپ كەتكەن
بولغاچقا ، ئۇدۇل كېلىپ ، داستىخانىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى .
ـــ جىسەكچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ، بارگاھنى بىرقۇر تەكشۈ-
رۈپ چىقتىم ، ـــ دېدى ئۇ ۋە يېنىدىن پىچىقىنى چىقىرىپ ، كۈمۈش
لىگەنگە دۆۋىلەپ سېلىنغان گۆشنى كېسىپ پارچىلىغىلى تۇردى .
قۇتلۇغ يابغۇ يەنە ئۈنچىقماستىن ، بىر چۆچەك شارابنى بىراقلا
كۆتۈرۈۋەتتى .
ـــ بىللە غىزالىنايلى ، ـــ دېدى يەنە تۈپەك ئالپ شۇل ۋە بىر
كېسىم گۆشنى ئاغزىغا سالدى .
قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭغا قاراپمۇ قويماستىن ، يوغان بىر پارچە سۆ-
ڭەكنى ئېلىپ غاجىلاشقا تۇتۇش قىلدى .
ـــ ماڭا شاراب قۇيمامسەن ، ـــ دېدى تۈپەك ئالپ شۇل .
ـــ سەن شارابقا بەك ئۆچ ئەمەسمۇ ، ـــ دەپ تەنە قىلدى بۇ قا-
پىقى يامان قوماندان .
ـــ توغرا گەپ قىلمىدىڭ ، ـــ دېدى مەسلىھەتچى ، ـــ ئىچىدىـ
غان يەردە ئانچە ـ مۇنچە ئىچىپ قويغاننىڭ زىيىنى يوق .
« بۇ قاقۋاشقا گەپ تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ » دەپ ئويلىدى
قۇتلۇغ يابغۇ ۋە يېنىغا قويۇلغان ساپال كومزەكنى ئېلىپ ، چۆچەككە
تولدۇرۇپ قۇيدى .
ـــ ئۆزۈڭگىمۇ قۇي ، ـــ دېدى يەنە تۈپەك ئالپ شۇل .

قوماندان ئۇنىڭغا سەل ئەچەبلەنگەندەك قاراپ قويدى . « يەنە قانداق ئويۇن كۆرسەتمەكچى بۇ ھىيلىگەر تۇلكە ؟ » شۇنىڭ بىلەن قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىگىمۇ شاراب قۇيدى .

— سەن قوماندان بولساڭمۇ مەن سەندىن بىرنەچچە ياش چوڭ ، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل شاراب قۇيۇلغان چۆچەكنى قولىغا ئېلىپ ، — سەن مېنىڭ بىر نەۋرە ئىنىم . شۇڭا ، كۆڭلۈمدە نېمە بولسا توغرىسىنى دەۋېرىمەن . بەزىدە قۇلىقىڭغا ياقمايدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويغان بولسام كۆڭلۈڭگە ئېلىپ كەتمە . بۇگۈن سېنىڭ بىلەن بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرغۇم كېلىپ قالدى . كېلە ، ئىچىۋېتەيلى .

شۇ گەپ بىلەن ئۇ قولىدىكى شارابنى توختاتماي كۆتۈرۈۋەتتى .

— يارايسەن ! — دەپ خىتاب قىلدى قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭ ئىچىشىگە قاراپ ، — مانا مۇشۇنداق ئەركەكتەك ئىش قىلمامسەن .

ئۇمۇ ئالدىدىكى چۆچەكنى بىر كۆتۈرۈشتىلا قۇرۇقداپ قويدى .

ئىككىيلەن دوستانە سۆھبەتكە چۈشۈپ كەتتى . بولۇپمۇ قوماندان قۇتلۇغ يابغۇ مەسلىھەتچى كىرىشتىن ئىلگىرى ئۇچ - تۆت چۆچەكنى بوشتىپ ، خېلى قىزىپ قالغان بولغاچقا ، ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ كەتتى .

— ئېسىڭدىمۇ ، تۇپەك ، — دەيتتى ئۇ خۇددى سۆھبەتدىشى ئاڭلىماي قالمىسۇن دەپ خاۋاتىرلەنگەندەك يۇقىرى ئاۋازدا ، — بىز سېنىڭ بىلەن سىر - تاردۇشلارغا قارشى يۇرۇشكىمۇ بىللە بارغان ، كېيىن يەنە ئۇچ قارلۇق[1] توپىلىڭنى باستۇرۇشتىمۇ بىللە جەڭ قىلغان . قارماققا ياۋاشتەك كۆرۈنگىنىڭ بىلەن مۆرتتى كەلگەندە باتۇر ئەزىمەت سەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ، سېنى ھۆرمەتلەيمەن ، بەزىدە يوقىلاڭ ئىشلارغا چېپىلىۋېلىپ چىشىمنى قېرىشتۇرساڭمۇ ساڭا ئۆكتە قوپمىدىم . بىلەمسەن شۇنى ؟

— بىلىمەن ، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل تەمكىنلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتىپ .

---

① قارلۇق قەبىلە ئىتتىپاقى « ئۇچ قارلۇق » دەپمۇ ئاتىلاتتى .

— ئەگەر سەندىن باشقا ئادەم شۇنداق چىشمىنى قېرىشتۇرغان بولسا ، كۆك تەگرىنىڭ نامى بىلەن قەسەم قىلىمەنكى ، تاناۋىنى تارتىپ ، ئىككىنچى مېنىڭ ئالدىمدا ئېغىز ئاچالماس قىلىۋېتەتتىم .

— بۇنى بىلىمەن ، — دېدى مەسلىھەتچى مىيقىدا كۈلۈپ .

— بولدى ، بۇ گەپنى قويۇپ ، شاراب ئىچەيلى ، — دېدى قوماندان ۋە كومزەكنى قولىغا ئالدى .

— ياق ، — دېدى مەسلىھەتچى كەسكىن تەلەپپۇزدا ۋە كومزەكنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى ، — ياق ، ئەمدى ئىچمەيمىز .

— تولا ھەددىگىدىن ئاشما ! مەن قوماندان ، بۇنى ئۇنتۇپ قالما !

— ئۇنتۇپ قالمىدىم ، — دېدى تۇپەك ئالىپ شۇل ئاۋۋالقىدەكلا تەمكىنلىك بىلەن ، — سەن قوماندان بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئەمدى ئىچمەسلىكىڭ كېرەك . ئەتە ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىمىز ، بەلكىم جەڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن . شۇڭا ، قوماندانىنىڭ مېڭىسى سەگەك بولۇشى ، ئۆزى ھوشيار تۇرۇشى زۆرۈر .

— يەنە بىلەرمەنلىكىڭنى باشلىدىڭمۇ ؟ ھۇ ، سېنى ...

قۇتلۇغ يابغۇ بۇ بويسۇنماي مەسلىھەتچىنى ئۇرۇۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ھۆركىرەپ ئالدىغا ئىنتىلدى ، لېكىن ئورنىدىن قوپمىدى ۋە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تەتۇر قارىدى .

— چىقىپ كەت ! — دېدى ئۇ قولى بىلەن ئىشىكنى كۆرسىتىپ .

— بۇگۈن مۇشۇ يەردە ئۇخلايمەن ، — دېدى تۇپەك ئالىپ شۇل ئۇنىڭ قېيىدىشىغا پەرۋا قىلماي .

دەرۋەقە ، قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغاندى . قوماندان بىلەن مەسلىھەتچى يەنە بىردەم گەپ تەگشىپ ، تاكالىشىپ يېتىپ ئۇخلاپ قېلىشتى .

ئەتىسى ئەتىگەندىلا مەسلىھەتچىنىڭ قوماندانىنى ھاراقتىن چەكلىگەنلىكىنىڭ پايدىسى كۆرۈلدى . قۇتلۇغ يابغۇ مەيخورلۇققا بېرىلىپ كەتكەندە ئەتىسى بىر كۈن كەچكىگە بېشى ئاغرىپ ، ئورنىدىن قوپالماي

ئېغىناپ ياتاتتى . بۇ قېتىم ئۇنداق بولمىدى .

× × ×

ئەن لۇشەننىڭ چېرىكلىرى قوللىرى باغلانغان قۇتادمىش بىلەن ھېلىقى ياش قاراقچىنى ئىككى ئاتقا مىنگۈزۈپ ، ئۆزلىرى بىلەن ئېلىپ ماڭدى .

— ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇق ، — دېدى قاراقچى يىغلامسىراپ .

— گەپ قىلما ! — بىر چېرىك قامچا بىلەن ئۇنىڭ دۇمبىسىگە « قارس » قىلىپ بىرنى سالدى .

قاراڭغۇ چۈشكەندە ئوچۇق دالادا قونالغۇغا توختاشتى . قۇتادمىش بىلەن قاراقچىنى يېڭىدىن تىكىلگەن بىر چېدىرنىڭ يېنىغا ئەپكېلىپ ، بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاپ قويۇشتى .

— قاراقچىلىق قىلغانغا تويدۇڭمۇ ؟ — دېدى قۇتادمىش ئىختىيارسىز قوشۇلۇپ قالغان بۇ ھەمراھىغا دوق قىلىپ .

قاراقچى جاۋاب قايتۇرمىدى .

— سېنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلىمەنغۇ ، — دېدى يەنە قۇتادمىش ، — يۇرت - ماكانىڭ قەيەردە ؟ بۇ ئادەم ياشىمايدىغان دالاغا مەخسۇس بۇلاڭچىلىق قىلىش ئۈچۈن چىققانمىدىڭ ؟

- بەربىر ئۆلىدىغان بولدۇق ، ساڭا راست گېپىمنى ئېيتاي ، — دېدى قاراقچى ، — بىزنى سېنىڭ كەينىڭدىن ماسمادار ئەۋەتكەن . ئۇ بىزگە سېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تاپشۇرغانىدى .

— نېمە دەيسەن ؟! — دەپ خىتاب قىلدى قۇتادمىش ، — ئاشۇ ئۆتۈكەن باغرىغا يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەن ماسمادارمۇ ؟ ئۇ نېمە ئۈچۈن مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ ؟ مەن ئۇنىڭغا نېمە يامانلىق قىلدىم ؟

— نېمە يامانلىق قىلغىنىڭنى بىلمەيمەن ، — دېدى قاراقچى ، — بىلىدىغىنىم شۇكى ، سەن ئالماقچى بولغان قىزغا ئۇنىڭ كۆزى چۈشكەن .

قۇتادمىشنىڭ يۈرىكى قىسلىپ كەتتى . « ئادارقىز ! » دېگەن ئوتلۇق نىدا ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىقمىدى ، لېكىن پۈتۈن ۋۇجۇدىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتكەندەك بولدى . گويا كى ئۇنىڭ كۆزلىرىنى توسۇپ تۇرغان قويۇق تۇتەك پەردە يوقىلىپ ، ئىشىنىڭ تېگى - تەكتىنى كۆرگەندەك بولدى . ئۇ ئادارقىز بىلەن چاتقاللىقتا سۆزلىشىپ تۇرغاندا ئۇشتۇمتۇت ئاشۇ ماسمادار پەيدا بولۇپ قالغاندى . ماسمادار ئۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن بارغاب ؟ كېيىن باشقا بىر كۈنى قۇتادمىش ئادارقىز بىلەن خوشلىشىپ قايتىۋاتقاندا يەنە شۇ ماسمادار بىلەن يۈزمۇيۈز دوقۇرۇشۇپ قالدى . شۇ چاغدا ماسمادارنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشى ، مۇئامىلىسى ھەرگىز دوستانە بولمىغاندى . « ئەمدى چۈشىنىشلىك بولدى » دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ۋە تېخىمۇ ئۆرتىنىپ كەتتى . « ئەمدى ئادارقىز قانداق بولار ؟ »

قۇتادمىش كېچىچە تولغىنىپ ، ئاھ ئۇرۇپ چىقتى . ئۇ قايسى ۋاقىتلاردا ئۇخلاپ قالدىكىن ، ئەيتاۋۇر بىقىنىغا تەگكەن قاتتىق تېپىكتىن ئويغىنىپ كەتتى . تاڭ سۈزۈلگەندى . ئەن لۇشەن قوشۇنى يەنە يۈرۈشكە ئاتلاندى .

قۇياش خېلى ئېگىز ئۆرلەپ تەنلەرنى قىزدۇرۇشقا باشلىغان مەھەلدە ئالدى تەرەپتىن يەنە بىر قوشۇننىڭ قارىسى كۆرۈندى .

— ئۇيغۇر قوشۇنى ، — دەپ خەۋەر يەتكۈزۈشتى چارلىغۇچىلار .

— جەڭگە تەييارلىنىڭلار ! — ئەن لۇشەن ئۆز يېنىدىكى سەركەردىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈردى .

ھايال بولماي ئىككى قوشۇن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىپ سەپ تارتىشتى . قۇتلۇغ يابغۇ ئۆز قوشۇننىڭ ئالدىدا تۇراتتى .

— ئەي ئەن لۇشەن دېگەن ناكەس ! — دەپ توۋلىدى ئۇ كۈچلۈك ئاۋازدا ، — ئاڭلىسام ، كۆرەڭلەپ جاھانغا پاتماي يۈرۈپسەن . نوچى بولساڭ چىقە قېنى ، ئاكاڭ قارىغاينى تونۇپ قوي . سېنىڭ بىلەن بىرگە بىر ئېلىشاي دەپ كەلدىم . قىلىچىڭنى يالىڭاچلاپ ئوتتۇرىغا چىق ! مەردنى مەيداندا سىنايمىز .

ئەن لۇشەن بۇ چاقىرىقنى تولۇق ئاڭلىدىمۇ ، ئاڭلىمىدىمۇ ، ئىش-

قىلىپ ، قۇتلۇغ يابغۇغا جاۋاب قايتۇرمىدى . ئۇنىڭ قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە ئات سېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى . ئىككى قوشۇننىڭ سەپلىرى توقۇ-نۇشتى . قىلىچلار ئاپتاپتا پارقىراپ بىر - بىرىگە سوقۇلدى . ئادەملەرنىڭ كۆچەپ قىلىچ ئۇرغاندىكى ئۈن سېلىشلىرى ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈر-لەشلىرى بۇ ئادەمزاتسىز جىمجىت دالانىڭ ئېغىر ئۇيقۇسىنى بۇزۇۋەتتى . ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۆلگەنلەر يىقىلىپ ، يارىدار بولغانلار سەپتىن ئاي-رىلىپ چىقىشقا باشلىدى .

شۇنداق قىلىپ ، كەسكىن ئېلىشىشتىن كېيىن ئىككى قوشۇن ئۆز بارگاھلىرىغا چېكىنىپ ئارام ئېلىش ، غىزالىنىش ، ئۆلگەن ھەم يارىدار بولغانلارنى بىر ياقلىق قىلىشتەك ئىشلار بىلەن بەند بولدى .

شۇ ئەسنادا ئەن لۇشەن قوشۇنى ئورنىدىن قوزغىلىپ جەنۇب تەرەپكە ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇسى تەرەپكە يۇرۇپ كەتتى . قۇتلۇغ يابغۇ دەرھال قوشۇن تارتىپ ئۇلارنىڭ ئارقىدىن قوغلىماقچى بولغانىدى ، لېكىن مەسلىھەتچى تۇپەك ئالپ شۇل ئۇنى توسۇپ قالدى .

— ئەمدى قوغلىمايلى ، — دېدى ئۇ ، — ئۇلارنىڭ پىستىرمىسىغا چۈشۈپ قېلىشىمىز ياكى تېخىمۇ زور قوشۇنغا ئۇچراپ قېلىشىمىز مۇم-كىن .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە كۆندى ، لېكىن ئاچچىقىغا پايلىماي ، يىراقلىشىپ كېتىۋاتقان قوشۇننىڭ كەينىدىن ۋارقىرىغىلى تۇردى :

— ئەن لۇشەن ! قورقۇنچاق ! قايتىپ كەل ، مەن سېنىڭ بىلەن بىرگە بىر ئېلىشماقچى . توختا ، بۇنداقلا كەتسەڭ بولمايدۇ ...

بىرنەچچە ئاتلىق ئەسكەر قۇتادمىشنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىشتى .

— ئۇنى تۇتۇۋالدۇق ، — دەپ مەلۇمات بەردى بىر ئەسكەر .

— ياق ، سىلەر تۇتۇۋالمىدىڭلار ، مەن ئۆزۈم كەلدىم ، — دېدى قۇتادمىش .

— نەدىن كەلدىڭ ؟ — سوريدى تۇپەك ئالپ شۇل .

قۇتادمىش بولغان ۋەقەنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى . جەڭ باشلانغاندا قۇتادمىش بىلەن قاراقچى مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتكەنىدى . ئۇلار بىر ئۆلۈك ئەسكەرنىڭ خەنجىرىنى ئېلىپ ، بىر - بىر ىنىڭ قوللىرى باغلانغان ئارقاننى كەستى . ئاندىن قاراقچى ئىگىسىز قالغان ئاتقا مىنىپ قېچىپ كەتتى . قۇتادمىش يۈگۈرۈپ بېرىپ ، يىراق تىكى چاتقاللىقتا مۆكۈنۈپ ياتتى . جەڭ ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇ ئۇيغۇرلار تەرەپكە قېچىپ كەلدى .

— ئۇنىڭغا ئات بېرىڭلار ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن .

شۇ كۈنى كەچكە يېقىن قىتانلارنىڭ ھۆكۈمدارى گۈرخان ئۆزىنىڭ قەبىلە ۋە ئۇرۇقلىرىنى باشلاپ بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى . ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىگە ئۆتۈش ئۈچۈن كۆچۈپ كەلمەكتە ئىدى . مىڭلىغان ئات - ئۇلاغلار ، چوڭ - كىچىك ھارۋىلار پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ كەتتى . كىشىلەر ئائىلە - ئائىلە بويىچە مال - ۋارانلىرىنى ھەيدەپ كېلىۋەردى ، كېلىۋەردى .

تۆتىنچى باب

سۈيىقەستچىنىڭ ھىيلىسى

قۇتادمىش بىلەن تۇتقۇنلۇقتا بىللە بولغان ھېلىقى ياش قاراقچى ھېچ يەردە توختىماي ئۇدۇل ئۆتۈكەن تاغلىرىغا قايتىپ كەلدى . ماسمادار ئۆزىنىڭ تاغ باغرىدىكى چېدىرىدا ئۇنىڭدىن بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىككى قولى بىلەن ئۇزۇن چاچلىرىنى چاڭگاللاپ تۇتقىنىچە ئۇزاققىچە ئۇن چىقارماي ئولتۇرۇپ كەتتى . « يېنىمدا ئاران ئىككى ئادەمنى قالدۇرۇپ ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى كارۋاننى قوغلاشقا سېلىۋەتكەنىدىم . ئۇلاردىنمۇ ئاران بىر ئادەم تىرىك قاپتۇ . ئەمدى بۇ ئۇچ ئادەم بىلەن قانداق تىرىكچىلىك قىلغىلى بولىدۇ ؟ »ماسمادار ئويلاپ ـ ئويلاپ ئاخىر بىر قارارغا كەلدى . ئۇ ئولتۇرغان يېرىدىن ئىرغىپ تۇردى ـ دە ، چىقىپ ئېتىنى ئېگەرلىدى .

ئىنەچۈك تاي كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدا غەم باسقان قىياپەتتە يالغۇز ئولتۇراتتى . ماسمادار ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭغا سالام بەردى . ھال ـ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ماسمادار سۆز ئاچتى :

ـــ ھازىر جەنۇب تەرەپتە ئەن لۇشەن دېگەن سەركەردە باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتىدۇ . ئۇ كۆك تۈركلەر بىلەن سوغدىلارغا پاناھلىق بېرىپ كۈچ توپلاۋاتىدۇ . يېقىندىن بېرى بۇ ئەتراپتىكى كۆك تۈركلەر شۇ تەرەپكە كۆچۈپ كېتىۋاتىدۇ .

ـــ راست ، ـــ دەپ باش لىڭشىتتى ئىنەچۈك تاي ، ـــ مەن تونۇيدىغان بىرمۇنچە ئادەملەر شۇ ياققا كۆچۈپ كەتتى .

ـــ كىشىلەر داۋاملىق كۆچۈۋاتىدۇ ، ـــ ماسمادار سۆزىنى

داۋاملاشتۇردى ، — كۆچمىسە بولمايدۇ . ئەتە ـ ئۆگۈن بۇ يەردىكى خانلار ئەن لۇشەن بىلەن رەسمىي ئۇرۇش قىلىپ قالسا قانداق بولىدۇ ؟ بۇ يەرلەردىكى كۆك تۈركلەر ئامان قالارمۇ ؟

ئىنەچۇك تاي ھەسرەتلىك ئۇھ تارتىپ ، بېشىنى تەستىقلىغان تەرىزدە لىڭشىتىپ قويدى .

— بىزمۇ كۆچەيلى ، ئىنەچۇك تاي ئاكا ، — دېدى ماسمادار ، — بولمىسا كېيىن پۇشايماننى ئالىدىغان قاچا تاپالماي قالىمىز .

ئىنەچۇك تاينىڭ بېشى قاتتى . كىشىلىك تۇرمۇشتا ئۇچار قۇشلاردەك قانات قېقىپلا ئۇچۇپ كەتكىلى بولمايدۇ ـ دە .

— قۇتادمىش قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر نېمە دەيلى ، — دېدى ئۇ ، — ئۇ ماڭا كۈيئوغۇل بولماقچى .

ماسمادار كۆڭلىگە پۈكۈپ تۇرغان ئاساسلىق گەپنى ئەمدى ئېغىزىدىن چىقاردى :

— قۇتادمىش ئۆلۈپ كېتىپتۇ ، يولدا قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپتۇ . بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر كىشى ماڭا بۇگۈن بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى .

ئىنەچۇك تاينىڭ كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى .

— ئۇ تېخى ئون گۈلىنىڭ بىرىمۇ ئېچىلمىغان ياش بالا ئىدىغۇ . ئۇ سەپەرگە چىقىپ كېتىپ ئون كۈن بولغاندا ئاتىسى بوتاسۇن بۇقا قازا تاپقانىدى . ئەمدى ئوغلىمۇ ئاتىسىنىڭ كەينىدىن كېتىپتۇ ـ دە ، بۇ نېمىدىگەن ئېچىنىشلىق پاجىئە ! ھەي بىچارە ...

— راست ، بەك ئېچىنىشلىق ، — دېدى ماسمادار بۇ ئاق چاچلىق بوۋاينىڭ رايىغا بېقىپ ، — بىراق ، كۆك تەڭرىنىڭ ھۆكمى شۇنداق تۇرسا ، بىزدە نېمە ئامال ؟

ئىنەچۇك تاي يىغلاپ تۇرۇپ خىتاب قىلاتتى :

— ئىسىت ! ئىسىت ! بوتاسۇن بۇقا ئوبدان ئادەم ئىدى ، قۇتادمىشمۇ ياخشى بالا بولغانىدى .

ئېيتقاندەك ، ئۇزاقتىن بۇيان ساقلىقى بولماي كېلىۋاتقان بوتاسۇن

بۇقا ئوغلىنى سەپەرگە ئۇزىتىپ قويۇپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن قىـ زىتمىسى ئۆرلەپ قوپالماي قالدى . ئىنەچۈك تاي ئۇنى ھارۋىغا ياتقۇزۇپ ئۆز ئۆيىگە ئەكېلىۋالدى . ئادارقىز ھەر كۈنى ئۇنىڭ ئاش ـ تامىقىنى ئېـ تىپ ، ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى قاينىتىپ ئىچۈردى . يېقىن ئەتراپتىكى چارۋىچىلار شامانىنى چاقىرىپ كېلىپ پېرە ئويناتتى . لېكىن ، ھېچنېمە كار قىلمىدى . بوتاسۇن بۇقىنىڭ كېسىلى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلـ شىپ ، ئاخىر ئۇ مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمدى .

ماسمادار ئارىسالدى بولۇپ ، ھەسرەتلىنىپ ئولتۇرغان ئىنەچۈك تايغا قاراپ « ھازىرچە مۇشۇنچىلىك دەپ تۇراي » دەپ ئويلىدى ـ دە ، خوشلاشتى .

ـــ قاچان بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىشنى لايىق تاپسىڭىز بىللە كۆچەيلى ، ـــ دېدى ئۇ .

ماسمادار تېشىدا ئالدىرىمىغاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن ئىچىدە تىت ـ تىت بولۇپ تۇراتتى . « ھېلىقى قۇتادمىش دېگەن بۇ يەرگە كېلىپ قالـ غۇچە تېزرەك كېتىشىم كېرەك » دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە . شۇڭا ، ئۇ ئۆز چېدىرىدا خاتىرجەم ياتالماي كەچكە يېقىن ئىنەچۈك تاينىڭ كىگىز ئۆـ يىگە يەنە كەلدى .

ـــ بولدى ، كۆچەيلى ، ـــ دېدى ئىنەچۈك تاي كىگىز ئۆيگە كىرىپ كەلگەن ماسمادارغا ، ـــ ئويلاپ باقسام ، بۇ يەردە تارتىشقۇدەك ھېچنېمەم قالماپتۇ .

ئادارقىز ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى .

ـــ سەۋر قىلىڭ سىڭلىم ، ـــ دېدى ماسمادار ئۇستىلىق بىلەن كۆيۈمچان ۋە ئاق كۆڭۈل قېرىنداشنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ، ـــ ئۆلگەننىڭ كەينىدىن كەتكىلى بولمايدۇ . بۇ يەردە تۇرىۋېرىش خەتەر ـ لىك . بىز چاڭئەن شەھىرىگە بارىمىز . ئۇ شۇنداق چوڭ ، گۈزەل شە ـ ھەركى ، كۆرسىڭىز ھەيران قالىسىز ، نەچچە ۋاقىتتىن تاغ ـ دالالاردا ئۆتكەن كۈنىڭىزگە ئىسىت دەپ قالىسىز . مانا مەن سىلەرنى قوغدايمەن . بىز ئېسىل ، ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەردە تۇرىمىز .

هیلنگەر قاراقچىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىگە كۆپنى كۆرگەن ئـ
نەچۈك تايمۇ ، ئۇنىڭ قىزى ئادارقىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈك تەبـ
ئىتى بىلەن ئىشەندى . « نىيىتىمىز دۇرۇس بولغىنى ئۈچۈن ئەجدادلىرىـ
مىزنىڭ پاك روھلىرى بىزگە بىر ياخشى ئادەمنى يولۇقتۇردى » دەپ
ئويلايتتى ئىنەچۈك تاي . « مېھرى ئاپتاپتەك ئىللىق شەپقەتچىمىز ئوماي
ئانىمىزنىڭ رەھمى كېلىپ ، مۇشۇنداق مەرد يىگىتنى ماڭا قېرىنداشنىڭ
ئورنىدا ئۇچراشتۇردى » دەپ ئويلايتتى ئادارقىز . لېكىن ئۇ سۆيگىنى
قۇتادمىشنى ياد ئېتىپ ئىچ - ئىچىدىن ئېزىلىپ يىغلىدى ، كېچىلىرى
ئۇخلىمىدى ، ئىككى كۈندىلا ئورۇقلاپ قاقشال بولۇپ قالدى . « ئەمدى
بۇ يەردە تۇرىۋەرگىنىمنىڭ ماڭا نېمە پايدىسى ؟ — دەيتتى ئۇ ئۆز ئـ
چىدە ، — قۇتادمىش يوق . ئەمدى نەگە بارسامۇ ، نەدە تۇرسامۇ مەن
ئۇچۈن بەربىر » .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار تۈن نىسپىدە ئۆي تەئەللۇقاتىنى ئاتلارغا
غانجۇغلاپ ، ماسمادارنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۆتۈكەن باغرىدىكى
ئىسسىق ماكانىنى تاشلاپ ، يېڭى ماكان تېپىش ئىستىكىدە سەپەرگە
چىقتى .

— تۈندە يۇرۇش بىخەتەر ، — دېدى ماسمادار ئۇلارغا چۈشەنـ
دۈرۈپ ، — كۈندۈزى باشقىلار كۆرۈپ قالسا چاتاق چىقىشى
مۇمكىن .

× × ×

قۇتلۇغ يابغۇ ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ ، قوشۇننى
ئۆتۈكەن ئېتىكىدىكى يايلاققا قايتۇرۇپ كەلدى . ئۇ قىتان كۆچمەنلىرىنى
ئۆز ھىمايىسى ئاستىغا ئېلىپ ، ئەن لۇشەننىڭ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرـ
غان قوشۇننى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇ تەرىپىگە قوغلاپ ئۆتكۈزۈـ
ۋەتتى .

بۇ قوشۇن بىلەن بىللە كەلگەن قۇتادمىش قوماندان قۇتلۇغ يابـ

غۇنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ ، ئۆتۈكەن باغرىدىكى ئۆز ماكانىغا قايتىپ كەلدى .

بەختسىزلىك ۋە قايغۇ - ھەسرەت قۇتادمىشنىڭ بېشىغا تۆپە - تۆپىلەپ چۈشتى . ئۇ سۈيىقەستچى ماسمادارىدىن قانلىق قىساس ئېلىش نىيىتىدە ئالدىراپ ، ھېلىمۇ ئۇچقاندەك چېپىپ كېلىۋاتقان ئېتىنى يەنە قامچىلاپ تاغ ئىچىگە كىرگەنىدى . بۇ يەردىكى چارۋىچىلاردىن ئۆزىگە شەپقەتسىز زەربە بولغان ھەسرەتلىك خەۋەرلەرنى ئاڭلىدى . ئۇنىڭ ئا- تىسى ۋاپات بولغان ، ئاشۇ سۈيىقەستچى ماسمادار ئۇنىڭ سۆيگەن يارىنى ئالداپ ئېلىپ كەتكەنىدى . قۇتادمىش ئۆز ئۆمرىدە بۇنداق چىدىغۇسىز روھىي زەربىگە ئۇچراپ باقمىغان ، بۇنداق زور بەختسىزلىكنى ھېس قى- لىپ باقمىغانىدى . ئۇ ھە دېگەندىلا بېشى ئايلىنىپ نېمە قىلىشنى بىلمەي قالدى . ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرسۇنمۇ ؟ غايىب بولغان مۇھەببىتىنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلسۇنمۇ ؟ ئۇ خۇددى باياۋاندىكى تىكەندەك تەنھا ئۆزى قارا يېتىم بولۇپ قالغانىدى . « ھالىڭ نېچۇك ؟ » دەپ سورايدىغان جان كۆيەر بىر قېرىندىشى يوق . قايسى ئىشنى قانداق قىلىش توغرىسىدا يول كۆرسەتكۈدەك بىر سىرداش غەمگۇزارى يوق .

« ماسمادار دېگەن مەلئۇننى تۇتۇشۇم كېرەك ! ئادارقىزنى قۇ- تۇلدۇرۇشۇم كېرەك » دەپ تەكرار تەكىتلەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە . بىراق ، ماسمادار نەگە كەتتى ؟ ئادارقىزنى نەگە ئېلىپ كەتتى ؟ قۇتادمىش بۇ سوئالغا جاۋاب تاپالماي ئۆرتىنەتتى . تىك قىيا تاشلىق تاغلارنى ئۆرۈپ كۇكۇم - تالقان قىلىۋەتكۈسى كېلەتتى ؛ جان ئاچچىقىدا ۋارقىراپ پۈتۈن دۇنيانى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكۈسى كېلەتتى ؛ ماسمادارنى گېلىدىن بوغۇپ ئۇجۇقتۇرۇۋەتكۈسى كېلەتتى . ۋەھالەنكى ، بۇلارنىڭ ھېچقايسى- سىغا قادىر بولالماي ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ كەتتى .

قۇتادمىش ئەنە شۇ تەرىقىدە ئاش - تاماقنىمۇ ، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىمۇ ئۇنتۇپ ئىككى كۈننى تەلۋىلەنگەن ھالەتتە ئۆتكۈزدى . ئۇچىنچى كۈنى ئۇ بىر ئاز ئېسىنى يىغىۋالدى ھەمدە زېھىنىنى مەركەز- لەشتۈرۈپ ، ماسمادارنىڭ زادى نەگە كەتكەن بولۇش ئېھتىمالىنى مۇلا-

هـزه قىلىشقا باشلىدى . ئۇ تاغ ئېتىكىدىكى چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان يوغان قورام تاش ئۈستىدە تەنها ئولتۇرۇپ چوڭقۇر ئويغا پاتقانىدى . توساتتىن ئۇنىڭ يېنىدىلا ئات تۇياقلىرىنىڭ شەپىسى ئاڭلاندى . قۇتاد-مىش ئېغىرلاشقان بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ قارىدى . ئۇنىڭ ئالدىدا ھېـ لىقى ئەن لۇشەننىڭ تۇتقۇنلۇقىدا بىللە بولغان ياش قاراقچى ئۇنىڭغا قاراپ تۇراتتى . قۇتادمىش ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئۈزەڭگىسىدىن تۇتۇۋالدى .

— خوجايىنىڭ قېنى ؟ ماسمادار قېنى ؟ — دەپ قاتتىق ۋارقـ-ىـدى قۇتادمىش . شۇ تاپتا ئۇ بەجايىكى بۇ قاراقچىنى ئېتى بىلەن قو-شۇپ پارە ـ پارە قىلىۋەتكۈدەك غەزەپلەنگەن قاپلانغا ئوخشايتتى . ھال-بۇكى ، بېشىدىن ئىسسىق ـ سوغۇقنى تولا ئۆتكۈزگەن بۇ كەسپىي قاراقچى ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى . ئۇ قۇتادمىشنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىغان پېتى ئالدىرىماي سۆزلىدى :

— ئۇ كەتتى . ئۇ ئادارقىزنى ئاتىسى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى . ئۇنىڭ بۇرۇندىن كۆزلىگەن مەقسىتىمۇ شۇ ئىدى . ئۇ ئاللىقاچان بۇ يەر-لەردىن كەتتى .

— نەگە كەتتى ؟ زادى نەگە كەتتى ؟ تېز گەپ قىل !

— ئۇلار چاڭئەنگە كەتتى . مەن ئۇ يەرگە بېرىشنى خالىماي قېچىپ كەتتىم ، يەنە ئەن لۇشەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتىن قورقتۇم .

— چاڭئەنگە ؟

— شۇنداق ، چاڭئەنگە كەتتى . مەن ساڭا شۇ گەپنى دەپ قو-ياي دەپ كەلدىم . ئەمدى ئۆز يۇرتۇمغا كېتىمەن . تۇغلا دەريا-سى بويلـ-ىـغا بېرىپ چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق قىلىمەن . ئەمدى ماسمادارغا ئە-گەشمەيمەن .

شۇ گەپ بىلەن ئۇ ئېتىنى دېۋىتىپ يۇرۇپ كەتتى .

قۇتادمىشنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ كەتتى ، ئۇنىڭ مەنزىل نـ-شانى ئايدىڭلاشقانىدى . گويا كى ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى باغلاقتىن بو-شىتىلغاندەك بولدى ، پۇتۇن ۋۇجۇدى كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولۇپ كەتكەنـ-

دەك تۇيۇلدى . ئەمدى ئۇنى ھېچقانداق كۈچمۇ بۇ يەردە تۇتۇپ قالالـ
مايتتى .

ـــ چاڭئەنگە ! ـــ ئۇنىڭ قەلبىدىن ئىختىيارسىز تۈردە ئېتىلىپ
چىققان بۇ خىتاب تاغلار ئىچىدە ئەكس سادا پەيدا قىلدى .

بەشىنچى باب

قوردانلىق[1] پەرىزات

مەشھۇر چاڭئەن شەھىرى . قۇتادمىش ئاق قاشقىلىق چىلان تو-
رۇق ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ شەھەر كوچىلىرىنى ئايلاندى . ھا-
زىرغا قەدەر يىلقا بېقىپ ، ئوۋچىلىق قىلىپ ، تاغ ۋە يايلاقلاردا ياشاپ
كەلگەن يىگىت چاڭئەننى ۋە ئومۇمەن ھەر قانداق شەھەرنى تېخى كۆ-
رۈپ باقمىغانىدى . مانا ئەمدى چېدىر شەكىللىك ئۆگزىلىرىگە كاھىش
ياتقۇزۇلغان ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەرگە ، قاتار - قاتار رەستىلەرگە ، بۇ
يەرلەردىكى تۇرلۇك - تۇرلۇك مال - دۇنيانىڭ شۇنچە كۆپلۈكىگە قاراپ
ھەيران بولاتتى . بولۇپمۇ كوچىلاردىكى ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇ
غەلىتىلىك ھېس قىلاتتى . بۇنداق يېڭىچە مۇھىتتا ئۇ ئۆزىنى قانداق تۇ-
تۇشنى ، نەگە بېرىپ ،نەدە تۇرۇشنى ئاڭقىرالماي ياتسىرايتتى ۋە بىرئاز
قورققاندەك بولاتتى . ئۇ ئەتراپتىكى يات كىشىلەرگە ھېيىقىپ ، گۇمان-
سىراپ قارايتتى . بۇ كىشىلەر خۇددى ئۇنىڭغا خىرىس قىلىدىغاندەك ،
ئۇنىڭ مۇشۇ يالغۇز ئېتىنى تارتىۋالىدىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتەتتى . شۇڭا ،
ئۇ سول قولى بىلەن ئاتنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلىسە ، ئوڭ قولى بىلەن يې-
نىدىكى قىلىچنى مەھكەم قىسىپ تۇتۇۋالدى .

ھالبۇكى ، قورققۇدەك ھېچقانداق ئىش يۈز بەرمىدى ، ئۆتكەن -
كەچكەنلەردىن بىرەر ئادەممۇ ئۇنىڭغا قاراپ قويمايتتى . ھەممە ئادەم ئۆز
ھەلەكچىلىكى بىلەن ئاۋارە ئىدى . بەزىلەر رەستىلەردە سودىلىشاتتى ،
بەزىلەر يول بويىدىكى چايخانىلاردا ئۇسسۇزلۇق ئىچىشىپ ئولتۇراتتى ،

---

[1] قوردان — خوتەننىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى .

بەزىلەر ھېچ يەردە توختىماي ئۆز يولىغا كېتىۋېرەتتى ؛ بەزىلەر ئاتلىق ، بەزىلەر پىيادە ، بەزىلەر ھارۋىلاردا ...

قۇتادمىش مۇشۇ يولۇچىلار ئىچىدە ئادارقىز ، ئىنەچۈك تاي ۋە ياكى ئاشۇ سۈيقەستچى ماسمادارنى ئۇچرىتىپ قالارمەن دېگەن ئۈمىد بىلەن ھوشيارلىقىنى بوشاشتۇرماي ھەر يانغا سەپ سالاتتى . لېكىن ئۇ يېرىم كۈن كوچا ئايلانغان بولسىمۇ ، ئۇلارنى ئۇچرىتالمىدى . ئۇنىڭ قورسىقى ئاچتى ، ئۆزى ھېرىپ ھېچ ھالى قالمىدى . گۈگۈم چۈشەي دەپ قالغاندا ئۇ بىر ئاددىي كارۋان سارايغا كىرىپ ياتتى .

ئىككىنچى كۈنى ناشتىدىن كېيىنلا دەرھال ئېتىغا مىنىپ يەنە كوچىغا چىقتى . ئۇ كىرمىگەن كوچا ، ماڭمىغان يول قالمىدى ، لېكىن ئادارقىزنى تاپالمىدى . نۇرغۇن كىشىلەردىن سۈرۈشتۈردى ، سوردى . ھەممىسىنىڭ جاۋابى « بىلمەيمىز ، كۆرمىدۇق » دېگەندىنلا ئىبارەت بولدى . قۇتادمىش ئۇدا ئون نەچچە كۈنگىچە چاڭئەن شەھىرىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىنى ئاختۇرۇپ ، ئادارقىزنى ئىزلىدى . يەنىلا ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى .

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىگە شەك چۈشۈشكە باشلىدى . « ئادارقىز راست مۇشۇ شەھەردىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ ماسمادار ئۇلارنى يەنە قايسىدۇر بىر باشقا شەھەرگە ئېلىپ كەتكەنمۇ ؟ ياكى ئۇلار ئاشۇ ئورخۇن ۋادىسىدىكى باشقا بىر يەرگە كەتكەنمۇ ؟ ھېلىقى قاراقچى قەستەن مېنى ئالداش ئۈچۈن ئۇلارنى چاڭئەنگە كەتتى دەپ قويغانمۇ ؟» قۇتادمىش ھەرقانچە ئويلاپمۇ بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىدى . ئۇنىڭ بېشى چىڭقىلىپ ئاغرىدى ، روھى چۈشۈپ كەتتى . ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟

دەردمەن يىگىت پۇل قاپچۇقىنى ئاختۇرۇپ باقتى . ئاران بىر-نەچچە تال كۈمۈش تەڭگە قالغانىدى . ئەمدى ئۇ مۇھەببەتتىلا ئەمەس ، بەلكى جان بېقىش مەسىلىسىنىمۇ ئويلاپ قويۇشى كېرەك ئىدى . « ئاتنى ساتايمۇ ؟ ياق ، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئاتنى سېتىشقا بولمايدۇ » .

قۇتادمىش غەم باسقان بېشىنى ساڭگىلىتىپ چاڭئەن كوچىلىرى-

دىن بىرىدە ئاتلىق كېتىپ باراتتى.

ئۇشتۇمتۇت يانىدىكى كوچىدىن بىر توپ ئاتلىق ئادەملەر چىقىپ كەلدى.

— مۇشۇ يەردە قورساقنى توقلىۋالايلى، — دېدى ئۇلاردىن بىرى ۋە مەيخانا ئالدىدا توختاپ ئېتىدىن چۈشتى.

يانلىرىغا قىلىچ، خەنجەر ئاسقان بۇ ساقاللىق ۋە بۇرۇتلۇق ئادەملەرنى كۆرۈپ، توپلىشىپ تۇرۇشقان بىكارچىلار ئېھتىيات بىلەن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشتى. ئوڭ يېنىدىن ئېتىلىدىغان ئەپچىل پەشمەت كىيىشكەن، ئۇزۇن ئۆسۈپ كەتكەن چاچلىرى يەلكىلىرىگە چېچىلىپ تۇرغان بۇ ئادەملەر ئاتلىرىنى چەتتىكى لاپاس ئاستىغا باغلاپ قويۇپ، تۆت ئەتراپى ئوچۇق راۋاق شەكلىدىكى يازلىق مەيخانىغا كىرىشتى ۋە قارا سىرلانغان يۇمىلاق جوزىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى.

قۇتادمىش ئۇلارغا قاراپ توختاپ قالدى. « ئۇلار ئۇيغۇر ئىكەن، ئۇيغۇرچە سۆزلىشىۋاتىدۇ » دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە. نەچچە كۈندىن بېرى مۇساپىر چىلىقتا يېتىمسىرەپ يۈرگەب قۇتادمىش ئۇلارنى كۆرۈپ بۇ يەردىن كېتەلمەي قالدى ۋە شۇ مەيخانىغا كىرىپ، ئۇلارغا سالام بەردى.

— كەل، بىز بىلەن ئولتۇر، — دەپ تەكلىپ قىلدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشى چوڭراق بولغان بۇدۇر ساقاللىق كىشى.

قۇتادمىش ئۇلارنىڭ ئارىسىغا قىسىلىپ، يۆلەنچۈكسىز ئورۇندۇققا ئولتۇردى. جوزا ئۈستىگە بىر كومزەك مەي ۋە ئىككى تاۋاقتا بېلىق ۋە ئۆردەك گۆشى كەلتۈرۈلدى. سۇمۇرغ سۈرتىي چۈشۈرۈلگەن جانان چىنىلەرگە مەي قۇيۇلدى، بەزىلەر چوكا بىلەن، بەزىلەر قوللىرى بىلەن غىزاغا تۇتۇش قىلىشتى. ھېلىقى بۇدۇر ساقاللىق كىشى (ئۇ مۇشۇ كىشىلەرنىڭ يولباشچىسى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى) بىر چىنە مەينى بىر كۆتۈرۈشتىلا ئىچىۋەتكەندىن كېيىن قۇتادمىشقا مۇراجىئەت قىلدى:

— ھەي باتۇر يىگىت، نەدىن كەلدىڭ؟ سېنى بۇ شەھەردە كۆرمىگەنىدىم.

— ئورخۇن تەرەپتىن كەلدىم.

— هه مۇنداق دېگىن ، هەقىقىي ئۇيغۇر ئىكەنسەن ـ دە .
— شۇنداق .
— بۇ يەرگە نېمە قىلغىلى كەلدىڭ ؟ سودىگەرمۇ سەن ياكى كارۋانچىمۇ ؟
— ياق ، مەن سودىگەرمۇ ئەمەس ، كارۋانچىمۇ ئەمەس . بىر يېتىم مۇساپىرمەن .
بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئىككىنچى چىننىنى كۆتۈرۈۋەتتى ۋە تاۋاق تىكى ئۆردەكنىڭ بىر پۇتىنى يۇلۇپ ئېلىپ ئىشتىها بىلەن غاجىلاشقا باشلىدى .
— هە ، مۇساپىرمەن دېگىن ، — دېدى ئۇ قۇتادمىشقا قاراپ ، — ئۇنداق بولسا بىز بىلەن كەتكىن ، قارىسام ، خېلى قاۋۇل ، بولىدىغان بالىدەك كۆرۈنىسەن .
— سىلەر نەگە بارماقچى ؟
— فەنياڭغا .
— فەنياڭ دېگەن نە ئۇ ؟
— بۇ يەردىن يىراقتىكى بىر ئايماق .
— ئۇ يەرگە بېرىپ نېمە قىلىمىز ؟
بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇچىنچى چىنىدىكى مەينىمۇ توختاتماستىن سۈمۈرۈۋەتتى .
— ئىچە ! — دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى ئۇ ۋە قۇتادمىشنىڭ يەلكىسىگە قاتتىق شاپىلاقلىدى . ئۇ خېلى تەڭشىلىپ قالغانىدى .
قۇتادمىشمۇ ئالدىدىكى چىننىنى بىر كۆتۈرۈۋىتىلا بوشاتتى .
— پارايسەن ! — بۇدۇر ساقاللىق كىشى قۇتادمىشنىڭ يەلكىسىگە يەنە بىر شاپىلاق ئۇردى ۋە ئاۋازىنى ئېگىز ـ پەس چىقىرىپ سۆزلىگىلى تۇردى ، — هەي سەن تېخى فەنياڭنىمۇ بىلمەيدىكەنسەن ، فەنياڭغا نېمە قىلغىلى بارىدىغانلىقىمىزنىمۇ چۈشەنمەيدىكەنسەن ... بىز فەنياڭغا ئەركىن يايرىغىلى بارىمىز ! ئەن لۇشەنگە قوشۇلغىلى بارىمىز ! ئەمدى چۈشەنگەنسەن ؟

قۇتادمىش « ئەن لۇشەن » دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى . ئۇ سودا كارۋىنى بىلەن بۇ ياققا كېلىۋاتقاندا ئاشۇ ئەن لۇشەن نىڭ قوشۇنىغا تۇتقۇن بولغانلىقىنى ئەسلىدى ، لېكىن چاندۇرمىدى ۋە ئەن لۇشەننى كۆرگەنلىكىنى ئېيتمىدى .

— ياق ، چۈشەنمىدىم ، — دېدى ئۇ بۇ ناتونۇش كىشىلەردىن گەپ ئېلىشقا تىرىشىپ ، — ئەن لۇشەن دېگەن كىم ؟

— ئەن لۇشەن دېگەن فەنياڭ دىيارىنىڭ ھىراۋۇلى . ئۇ ھازىر كۆك تۇرك ۋە سوغدىلارنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ، چوڭ ئىش تەۋرەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ . ئەمدىغۇ چۈشەنگەنسەن ؟

قۇتادمىش بېشىنى چايقىدى .

— ياق ، زادى چۈشىنەلمىدىم .

— ھەي تازىمۇ ساددا نېمە ئىكەنسەن ـ دە ! — دېدى بۇدۇر ساقاللىق كىشى ، — شۇ ئىشلارنىمۇ بىلمەي نەلەردە يۈرگەن ئەخمەق سەن ؟

جوزىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ مەي ئىچىشۋاتقان ھەقەمسايىلە پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى ۋە ھەر كىم ئۆزى بىلگەنچە ئاغىل ـ تاغىل سۆزلىگىلى تۇردى :

— تازا ساددا نېمە ئىكەن ، ھا ـ ھا ـ ھا ...

— ئورخۇن بويىدىن كەپتۇ ئەمەسمۇ .

— يايلاق ، دالالاردا يىلقا بېقىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ ـ دە ئۇ .

— چوڭ شەھەرلەردە بولىدىغان گەپلەرنى ئاڭلاپ باقمىغان ـ دە !

قۇتادمىشنىڭ مەڭزىلىرى قىزىرىپ كەتتى .

— مەن بۇ شەھەرگە تېخى يېقىندا كەلدىم . بۇ يەردە نېمە ئىشلارنىڭ بولۇۋاتقىنى مەن نەدىن بىلەي .

— ھە ، بوپتۇ ، بۇ ئىشلارنى مەن ساڭا سۆزلەپ بېرەي ، — دېدى ھەقەمسايىلەردىن بىرى تەكەببۇرلۇقى چىقىپ تۇرغان تەلەپپۇزدا . ئۇ بۇ بىر توپ كىشىلەر ئىچىدە ھەممىدىن ياشراق بولۇپ ، كە-

يىملىرىمۇ باشقىلارنىڭكىدىن يېڭىراق ۋە رەتلىك ئىدى . ئۇچىسىغا سۆ-
سۈن رەڭلىك قىسقا شايى پەشمەت ، كۆك بۆز شىم ۋە قارا خۇرۇم ئۆتۈك
كىيگەن ھەمدە سىلىق تارالغان ئۇزۇن چاچلىرىنى خۇددى ئېسىلزادە-
لەردەك قىزىل تاۋار ياغلىق بىلەن چىگىۋالغانىدى ؛ تۇرۇپ - تۇرۇپلا
قىسقا قىرقىلغان قاپقارا بۇرۇتىنى بارماقلىرىنىڭ ئۇچلىرى بىلەن سىلاپ
قويۇاتتى . ئىشقىلىپ ، ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىن ئىشقۇازلارغا خاس
سۆلەتۋازلىق چىقىپ تۇراتتى .

— مەن ساڭا چۈشەندۈرۈپ قويۇاي ، — دېدى ئۇ قۇتادمىشنى
مەنىستىمگەن قىياپەتتە سۆزىنى تەكرارلاپ ، — يېقىندا ئەن لۇشەن
چاڭئەندىكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەلەپ قويدى . ئۇ
پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك توقىلى تاڭ گۇيفېينى ۋە
ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى تەلەپ
قىلدى . لېكىن ، تاڭ شۇەنزۇڭ بۇنىڭغا ئۇنىمىدى . شۇڭا ، ئەن لۇشەن
ئوردىغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ، ياڭ گۇيفېي بىلەن ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى
يوقاتماقچى .

— بىر توقالنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەربىي يۇرۇش قىلىش كې-
تەمدۇ ؟ — دېدى قۇتادمىش ھەيران بولۇپ ، — پادىشاھنىڭ توقىلى
بىلەن ئەن لۇشەننىڭ نېمە كارى ؟

— ھەي ، ھەي ، ھەي ! راست تومپاي نېمە ئىكەنسەن ، — دەپ
كۈلدى سۆلەتۋاز يىگىت ، — ئەن لۇشەنمۇ بۇرۇن ئوردىدا خىزمەت
قىلاتتى . شۇ چاغلاردا ئۇ ئاشۇ ياڭ گۇيفېي دېگەن ئالىي توقال بىلەن
ئاشىنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولغان . كېيىن پادىشاھ بۇنى بىلىپ قې-
لىپ ، ئەن لۇشەننى يىراقتىكى فەنياڭ دىيارىغا ھىراۋۇل قىلىپ يۆتكە-
ۋەتكەن . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ياڭ گۇيفېي ناھايىتى چىرايلىق ۋە ناھا-
يىتى ھىيلە - مىكىرلىك چوكان ئىكەن . پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا
بەك ئامراق ئىكەن . ياڭ گۇيفېي پادىشاھنى راسا كۆيدۈرۈپ ئۆزىگە قا-
رىتىۋالغاندىن كېيىن ئوردىدىكى ئۆزىگە ياقمىغان بىرمۇنچە پېشقەدەم ئە-
مەلدارلارنى ئەيىبلەپ ، چېقىشتۇرۇپ خىزمىتىدىن قالدۇرغان . ئاندىن

ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە يېقىنلىرىنى ئوردىدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويغان . ھازىر نۇرغۇن ئەمەلدارلار بۇ ئىشتىن نارازى بولسىمۇ ، پادىشاھتىن قورقۇپ گەپ قىلالمايدۇ . ئەن لۇشەن مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ ئوردىغا يۇرۇش قىلماقچى . ھازىر ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەر ھەرقايسى جايلارغا قاتناپ ، تۇرك ۋە سوغدىلارنى ئەنياڭغا بېرىپ ئەن لۇشەن قوشۇنىغا قوشۇلۇشقا چاقىرىق قىلىۋاتىدۇ . ئەمدى چۈشەندىڭمۇ ، تومپاي يىگىت ؟

ــ بىراق ، ئۇ ئەن لۇشەن نېمە ئۈچۈن تۇركلەر بىلەن سوغدىلارنى توپلايدۇ ؟ ــ يەنە سوريدى قۇتادمىش .

ــ چۈنكى ئەن لۇشەننىڭ ئاتىسى سوغدى ، ئانىسى تۇرك .

ــ ھە ... ــ دەپ ئاۋازىنى سوزدى قۇتادمىش ۋە چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى .

ــ ھە ، قانداق ؟ بىز بىلەن ئەنياڭغا كېتەمسەن ؟ ــ سوريدى ھېلىقى بۇدۇر ساقاللىق كىشى يەنە قۇتادمىشنىڭ يەلكىسىگە شاپىلاقلاپ .

ــ سىلەر ئۆزۈڭلار قايسى تائىپىدىن بولىسىلەر ؟ سوغدىمۇ ، تۇركمۇ ؟ ــ قۇتادمىشمۇ ئۆز نۆۋىتىدە سوئال قويدى .

ــ بىز توگرا قەبىلىسىدىن بولىمىز .

ــ ئەمىسە ئۇيغۇر ئىكەنسىلەرغۇ .

ــ شۇنداق ، ئۇيغۇرنىڭ توگرا قەبىلىسىدىن .

ــ ئۇنداقتا سىلەر ئۇياققا بېرىپ نېمە قىلىسىلەر ؟

ــ ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى ئىنتايىن جەڭگىۋار قوشۇن . ئۇلار چوقۇم غەلىبە قازىنىدۇ . ئۇلارغا قوشۇلساق زىيان تارتمايمىز ، بېيىپ كېتىمىز . سەنمۇ بىز بىلەن كېتەمسەن ؟

ــ ياق ، بۇ يەردە ئىشىم بار .

ــ شۇنچە مۇھىم ئىشمۇ ؟

ــ مەن بۇ يەرگە ئىنەچۈك تاي دېگەن بىر كىشىنى ئىزلەپ كەلدىم . ئۇنىڭ ئادارقىز ئىسىملىك بىر قىزىمۇ بار . ئۇلارمۇ ئورخۇن بويىدىن كەلگەن . ئۇلارنى تونۇمىسىلەر ؟

— یاق ، تونۇمایمىز .

قۇتادمىش ئۇمىدسىزلەنگەن ھالدا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۇنچىقىمىدى . بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئورنىدىن تۇردى .

— يېدۇق ، ئىچتۇق ، ئەمدى چىقايلى ، — دېدى ئۇ بۇيرۇق تەلەپپۇزىدا .

— ئەمدى نەگە بارىسىلەر ؟ — قۇتادمىشمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ سوردى .

— سەيلە قىلىمىز ، تاماشا قىلىمىز ، — دېدى بۇدۇر ساقاللىق كىشى ، — بۇ شەھەردىن كەتكۈچە راسا بىر ئوينىۋالمامدۇق .

ھەممەيلەن سىرتقا چىقىپ ئاتلىرىغا مىنىشتى . قۇتادمىشمۇ ئۆزىنىڭ ئاق قاشقىلىق چىلان تورۇق ئېتىغا مىنىپ ئۇلارغا ئەگەشتى . ئۇلار مەي ئىچىپ قىزىپ قالغان بولغاچقا ، كوچىلاردا ئاتلىرىنى قالايمىقان چاپتۇرۇپ ، ۋارقىرىشىپ ـ توۋلىشىپ ، مەقسەتسىز ئايلىنىپ يۇرۇشتى ؛ قامچىلىرىنى قارسىلدىتىپ يولۇچىلارنى قورقۇتۇپ ، ئۇچرىغان قىز ـ چوكانلارنى قوغلاپ ، قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ يۇرۇپ ، ئاخىر بىر كەڭرى مەيدانغا چىقىپ قالدى .

مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ ياسالغان سەھنە بولۇپ ، ئەتراپىدا ئادەم تولۇپ كەتكەنىدى . سەھنىدە قانداقتۇر بىر سەييارە سەنئەت ئۆمىكى ئويۇن قويماقتا ئىدى . سەھنىنىڭ بىر چېتىدە سىپتا كىمخاب لىباسلارنى كىيىشكەن بىر توپ سازەندىلەر چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ باربىت ، خارب ، نەي ، داپ ـ دۇمباق قاتارلىق سازلارنى ماھىرلىق بىلەن يانگراتماقتا ئىدى . سەھنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىلۋا بويلۇق بىر قىز ئۇسسۇل ئوينىماقتا ئىدى .

قۇتادمىش ۋە ئۇنىڭ يېڭى ھەمراھلىرى ئاتلىرىدىن چۈشمەستىنلا سەھنىگە يېقىن كېلىپ تۇرۇشتى .

— بىردەم ئويۇن كۆرەيلى ، بۇ قىز ئۇسسۇلنى بەك ياخشى ئويناىدىكەن ، — دېدى بۇدۇر ساقاللىق كىشى .

ھېلىقى سۆلەتسىز يىگىت ھەممىدىن بەكرەك ھاياجانلىنىپ

كەتتى .

ـــ پاھ ، پاھ ، پاھ ! نېمىدېگەن گۈزەل قىز بۇ ! ـــ دەپ خىتاب قىلاتتى ئۇ شەھۋانىي ھەۋەس ئۈچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن سەھنىگە تىكىلىپ .

ـــ قاراڭلار ئۇنىڭ كۆكسىگە ! بەل ، ساغرىلىرى نېمىدېگەن قاملاشقان ! ـــ دەپ توختىماي كوتۇلدايتتى ئۇ .

ئۇسسۇلچى قىز ھەقىقەتەن گۈزەل ئىدى . ئۇنىڭ ئېگىز كۆپتۈرۈپ ياسالغان قېنىق قوڭۇر چاچلىرىغا ئالتۇن زىخچىلار سانجىلغان ، سول چېكىسىگە كەلتۈرۈپ ئىككى تىزىقچە مەرۋايىت ئېسىلغانىدى . ئۇ چىسىدىكى خۇددى تاڭ شەپىقىدەك ھال رەڭ تاۋاردىن تىكىلگەن قىسقا يەڭلىك كوپتىسى ئەۋرىشىم بەدىنىگە يېپىشىپ قىزنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى تولۇق نامايان قىلاتتى . يەنە شۇنداقلا ھال رەڭ تاۋاردىن تىكىلگەن ئۇزۇن شىمى بەلدىن تىزغىچە تار ، تىزلىرىدىن باشلاپ كاناي شەكلىدە بولۇپ ، ئۇسسۇلنىڭ شوخ ۋە يېنىك ھەرىكەتلىرىگە تازا ماسلاشقانىدى .

سەھنىنىڭ ئەتراپىدا توپلىشىپ تۇرغان كۆرەرمەنلەر چېۋەرلىك بىلەن ئوينىلىۋاتقان ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىدىن زوقلىنىپ ئۇزلۇكسىز ئالقىش ياڭرىتىپ تۇراتتى . ئۇسسۇلچى قىز قەلەمدە سىزىپ قويغاندەك قارا قاشلىرىنى ئوينىتىپ ، بۇلاقتەك بالقىپ تۇرغان يوغان قوي كۆزلىرىنىڭ ئۆتكۈر قاراشلىرى بىلەن كۆرەرمەنلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىترىتىپ ، بەئەينى ئەپسانىۋى رىۋايەتلەردىكى پەرىزاتلاردەك جەۋلان قىلاتتى .

ـــ بۇ سەنئەتچىلەر نەدىن كەلگەن ؟ بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشىمايدىغۇ ؟ ـــ دەپ سوريدى قۇتادمىش ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر تابغاچتىن .

ـــ ئۇلار يۈيتىيەندىن[1] كەلگەن ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى تابغاچ ، ـــ يۈيتىيەنلىكلەر ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر كېلىدۇ .

ـــ يۈيتىيەن دېگەن قانداق يەر ؟ ـــ دەپ سوريدى قۇتادمىش

---

[1] يۈيتىيەن ـــ خوتەننىڭ ئەينى دەۋردىكى خەنزۇچە ئاتىلىشى .

بۇدۇر ساقاللىق كىشىدىن .

— تابغاچلار قوردانىنى يۇيتىيەن دەيدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى بۇدۇر ساقاللىق كىشى .

— قوردانىدىن ئېسىل قاشتاشلىرى چىقىدۇ دەپ ئاڭلىغانىدىم ، لېكىن قاشتېشىدىنمۇ ئېسىل قىزلار چىقىدىكەن ، — دېدى ھېلىقى سۆ-لەتۋاز يىگىت ۋە ھەۋەسلىك كۆزلىرى بىلەن ئۇسسۇلچى قىزغا قاراپ ، بارماقلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن قىسقا قىرقىلغان بۇرۇتىنى سىلاشتۇرۇپ قويدى .

سەھنىدە قوردان ئۇسسۇلى داۋاملاشماقتا ئىدى . شوخ ئۇسسۇل پەدىسىگە چېلىنىۋاتقان ساز ۋە گۈزەل قىزنىڭ نازاكەتلىك ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنى جەلپ قىلماقتا ئىدى .

ئۇشتۇمتۇت ھېلىقى سۆلەتۋاز يىگىت ئېتى بىلەن كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ سەھنىگە يېقىنلاشتى .

— بۇ قوردانلىق پەرىزات ئەمدى مېنىڭ بولسۇن ، — دەپ خە-تاب قىلدى ئۇ .

ئۇنىڭ ھەقەمسايىلىرىمۇ ئاتلىرىنى قامچىلاپ ، ھەر تەرەپتىن سەھنىگە يوپۇرۇلدى . ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈلدى . تاماشىبىنلار قان تۆكۈ-لۈشتىن قورقۇپ ھەر يانغا قېچىشتى .

— ۋايجان ! قۇتۇلدۇرۇڭلار ! — ئۇسسۇلچى قىزنىڭ ۋەھىمىلىك ۋارقىراشلىرى ھەممە ۋاراڭ - چۇرۇڭنى بېسىپ چۈشتى .

ھەش - پەش دېگۈچە سۆلەتۋاز يىگىت ئېتى بىلەن سەھنە ئۇس-تىگە چىقتى ، قوردانلىق پەرىزاتنى نازۇك بېلىدىن قامالاپ تۇتقىنىچە ئېگەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ توغرىسىغا ياتقۇزۇۋالدى . سەنئەت ئۆمىكىنىڭ خوجايىنى بولغۇچى چار ساقاللىق بوۋاي ۋە سازەندىلەر قىزنى قۇتۇل-دۇرماقچى بولۇپ سۆلەتۋازغا ئېسىلدى . لېكىن ، باشقا توڭرالار ئۇلارنى قامچىلىرى بىلەن ساۋاپ ، ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ، ئۇلارنىڭ بەل ۋە بو-يۇنلىرىغا ئېسىلغان قاشتېشى بۇيۇملىرى ھەم پۇل قاپچۇقلىرىنى يۇلۇۋال-غىلى تۇردى . ھېلىقى سۆلەتۋاز ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە قىزنى ئېلىپ

قاچتی . باشقا بۇلاڭچىلارمۇ ئولجىلىرىنى قويۇنلىرىغا تىقىشىپ ، ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى . سەنئەتچىلەر داد ـ پەريياد ئۇرۇپ يىغلاپ قېلىشتى .

قۇتادمىش بىردەمنىڭ ئىچىدىلا بولۇپ ئۆتكەن بۇ كۈتۈلمىگەن ۋەقەدىن دەسلەپتە تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى . ئاندىن ئېسىنى يىغىۋېلىپ قارىسا ، تاماشىبىنلار توزۇپ كەتكەن بولۇپ ، زار قاقشاپ نېمە قىلارىنى بىلمەي پۇتى كۆيگەن توخۇدەك پالاقلاپ يۈرگەن سەنئەتچىلەرنىڭ ئا- رىسىدا ئۆزى يالغۇز قالغاندى . ئۇ ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن ئېـ تىنىڭ بىقىنلىرىغا قاتتىق تىقتىدى . چىلان تورۇق يۇلقۇنۇپ قوزغالدى ـ دە ، توڭرا قەبىلىسىدىن چىققان ئاشۇ بۇلاڭچىلارنىڭ كەينىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چېپىپ كەتتى .

قۇتادمىش قىز بۇلاڭچىسىغا ئاسانلا يېتىشىۋالدى .

ـــ توختا ! ـــ دەپ تېخىمۇ قاتتىقراق ۋارقىرىدى ئۇ .

قىز بۇلاڭچىسى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى . قۇتادمىش بىر يانغا ئەپچىللىك بىلەن ئېگىلىپ ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تارتـ تى . بۇلاڭچىنىڭ ئېتى قۇتادمىشنىڭ قولىدىن قۇتۇلالماي توختاشقا مەجبۇر بولدى . قىز ئات ئۈستىدىن سىيرىلىپ يەرگە يىقىلىپ چۈشتى .

ـــ نېمە قىلماقچىسەن ؟ ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ ؟ ـــ دەپ ۋارقىرىدى سۆلەتۋاز بۇلاڭچى قۇتادمىشقا غەزەپ بىلەن چەكچىيىپ .

ئۇلار ئىككىسىنىڭ ئاتلىرى بىر ـ بىرىگە كۆكرەكلىرى بىلەن سوقۇلۇپ ، ئەنسىز كىشنەپ تىپىرلاپ كېتىشتى .

ـــ قىزنى قويۇۋەت ، قايتىپ كەتسۇن ، ـــ دېدى قۇتادمىشمۇ بۇلاڭچىنىڭ كۆزلىرىگە مىختەك قادىلىپ .

سۆلەتۋاز بۇلاڭچىنىڭ قەبىلداشلىرى ئاتلىرىنى توختىتىپ ، ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى . ھېلىقى ئۇسسۇلچى قىز ناھايىتى قورقۇپ كەتكەنلىكتىن چىرايى تاتىرىپ ، يوغان كۆزلىرى تېخىمۇ يوغان ئېچـ لىپ كەتكەن ھالەتتە خۇددى قاپقانغا چۈشكەن كېيىك بالىسىدەك دىر ـ دىر تىترەپ تۇراتتى . ئۇ قېچىپ كەتمەكچى بولۇپ ئۇياق ـ بۇياققا تەم-

شىلىپ باقاتتى ، لېكىن ئۇ ھەر تاماندىن قورشاپ تۇرغان ئاتلىق كىشىلەرگە قاراپ يەنە ئېچىنىشلىق قىياپەتتە جىمىپ قالاتتى .

قۇتادمىش بىلەن قىز بۇلاڭچىسى ئات ئۈستىدە بىر - بىرىنىڭ يەڭ ۋە ياقىلىرىدىن تارتىشىپ ئېلىشىپ كەتتى . باشقا بۇلاڭچىلار دەرھال قۇتادمىشقا ئېتىلماقچى بولغانىدى ، ئۇلارنىڭ ھېلىقى بۇدۇر ساقاللىق باشلىقى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى :

— باشقىلار ئارىلاشماڭلار ! ئىككى باتۇر مەردلەرچە ئېلىشسۇن .

ھەممەيلەن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئىككىسىگە سورۇن ھازىرلاپ بەردى . بۇ مالىمانچىلىقنىڭ سەۋەبچىسى بولغان قوردانلىق پەرىزات قانداق قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ بىر چەتتە تۇرۇپلا قالدى .

ئىككى يىگىت ئىككى يانغا ئايرىلدى ۋە قوللىرىغا قامچىلىرىنى ئېلىشىپ قايتىدىن بىر - بىرىگە ئېتىلدى . ئىنچىكە تاسمىلاردىن قاتتىق ئېشىلىپ ، پۇختا توقۇلغان قامچىلار ئىككى يىگىتنىڭ بەدەنلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئاتلىرىغا قارسىلداپ تېگىشكە باشلىدى . مەردلەرچە ئېلىشىش خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى . بۇ كوچىدا يولۇچىلاردىن بىرەر ئادەممۇ قالمىغانىدى . باشباشتاق توڭرالار ئۆز ئادىمىگە مەدەت بېرىپ چۇقان - سۇرەن كۆتۈرۈشتى :

— غەيرەت قىل !

— ئۇرە ! بېشىغا سال !

ۋەھالەنكى ، ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ قار - شۇۋىرغانلىرىدا قارىغايدەك مەزمۇت چېنىقىپ ئۆسكەن ئورخۇنلۇق يىگىتنى يېڭىش ئۇنداق ئاسان ئەمەس ئىدى . ئۇ خۇددى چۆل قاپلىنىدەك ئالغا ئېتىلىپ ، كەينى - كەينىدىن شىددەتلىك قامچا ئۇرۇپ ، قىز بۇلاڭچىسىنى سۇرۇشكە باشلىدى . ھەممەيلەننىڭ دىققەت - ئېتىبارى شۇلارغا مەركەزلىشىپ قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇسسۇلچى قىز قېچىپ كېتىشكە ئۇرۇندى . لېكىن ، توڭرالار ئۇنى يەنە توسۇۋالدى .

— قاچما ، قىز ، — دەپ كۈلۈشتى ئۇلار ، — نەگە بارىسەن ؟ بۇ ئىككى يىگىتتىن كىم ئۇتۇپ چىقسا سەن شۇنىڭ بولىسەن .

قىزنىڭ بۇلاقتەك ئوقچۇپ تۇرغان مەسۇم كۆزلىرىدىن ئاققان مۇنچەقتەك ياش تامچىلىرى ئۇنىڭ ئاق ـ سۈزۈك مەگزىلىرىنى بويلاپ تاراملاپ چۈشۈشكە باشلىدى .

شۇ ئەسنادا قۇتادمىش يەككىمۇ يەككە ئېلىشىشتا مۇتلەق ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، رەقىبىگە قاتتىق زەربە بەردى . قىز بۇلاڭچىسى ئۇزۇن چاچلىق بېشىغا قامچا يەپ ئات ئۈستىدىن يىقىلىپ چۈشتى . ئۇستۈسۈلچى قىز ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا چىرقىراپ كەتتى . توگرالاردىن بەزىلەر بۇرادىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىغا چىداپ تۇرالماي قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئوتتۇرىغا چىققانىدى ، بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇلارنى يەنە توختىتىۋالدى .

ـــ ئۇنىڭغا چېقىلماڭلار ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، ـــ بىر ئادەمگە كۆپ ئادەم ھۇجۇم قىلىش ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس .

ـــ قىزنى قانداق قىلىمىز ؟ ـــ دەپ سوريدى بىرەيلەن .

بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرماستىن قۇتادمىشقا مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ ئوغۇل بالا ئىكەنسەن ! بىز بىلەن كەتسەڭ بولامدۇ ؟

قۇتادمىشنىڭ سول تەرەپ پېشانىسى قامچىنىڭ زەربىسىدىن يېرىلىپ ، قاش ۋە قاپاقلىرىدا قان ئۇيۇپ قالغانىدى . ئۇ بېشىدىكى يېشىل شايى ياغلىقىنى قولىغا ئېلىپ قان داغلىرىنى سۈرتتى .

ـــ ياق ، مەن ئۆز ئادەملىرىمنى تېپىشىم كېرەك ، ـــ دېدى ئۇ .

ـــ ئۇنداق بولسا ، بۇ قىز سېنىڭ بولدى . ئۆز يولۇڭغا كېتىۋەر ، باتۇر يىگىت .

سۆلەتۋاز بۇلاڭچى يىقىلىپ چۈشكەن يېرىدىن قوپتى ـ دە ، بېشىدىن قان ئېقىپ تۇرغىنىغا قارىماي قۇتادمىشقا يەنە ئېتىلدى . بۇدۇر ساقاللىق كىشى ئۇنى قامالاپ تۇتقىنىچە سۆرەشتۈرۈپ بىر چەتكە ئېلىپ كەتتى . پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا قۇتادمىش قامچىسىنى كەمىرىگە قىستۇردى ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ ، قورقۇپ چىرايى ئۆڭۈپ كەتكەن ئۇسسۇلچى قىزنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئېتىمغا مىنگىشىڭ ، — دېدى ئۇ قىزغا قولىنى سوزۇپ .

ئۇسسۇلچى قىز « ياق ! » دەپ ئەسەبىيلەرچە ۋارقىرىغىنىچە كوچا بويلاپ قاچتى . قۇتادمىش ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يەتتى — دە ، ئەپچىللىك بىلەن ئېگىلىپ ، بىلىكى بىلەن ئۇنىڭ قولتۇقىدىن قامالاپ ئېلىپ ئاتنىڭ ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇۋالدى . هورى بېسىلمىغان چىلان توروق ئات ئۇچقاندەك چاپقان پېتى ئۇلارنى هېلىقى سەهنە قوپۇرۇلغان مەيدانغا ئېلىپ كەلدى .

سەنئەت ئۆمىكىدىكىلەر پايپېتەك بولۇپ ، « قۇتۇلدۇرۇڭلار ! » دەپ ۋارقىرىشىپ ، هەر تەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ ، ئاخىر قىلىچ ۋە گۈرزىلەر بىلەن قوراللانغان بىر توپ تاباغاچ يايىلارنى باشلاپ كېلىشكەنىدى . دەل شۇ چاغدا قۇتادمىش بۇلاپ كېتىلگەن ئۇسسۇلچى قىزنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ مەيدانغا كىرىپ كەلدى . سەنئەتچىلەرمۇ ، يايىلارمۇ ئىشىنىڭ تېگى — تەكتىنى ئۇقالماي داڭقېتىپ تۇرۇپ قېلىشتى . قۇتادمىش قىزنى ئات ئۈستىدىن ئاۋايلاپ يەرگە چۈشۈرۈپ قويدى .

يايىلار قىلىچ ۋە گۈرزىلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قۇتادمىشنى قورشىۋالدى .

— ئاتتىن چۈش ! نېمە ئادەم سەن ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلاردىن بىرى .

ئۇسسۇلچى قىز ئاران دېگەندە ئېسىنى يىغىۋالدى ۋە يۈگۈرۈپ كېلىپ يايىلارنىڭ ئالدىنى توسىدى .

— ئۇنىڭغا چېقىلماڭلار ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ، — بۇ يىگىت مېنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى .

سەنئەت ئۆمىكىنىڭ چار ساقاللىق خوجايىنى قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ سوريدى :

— بۇ نېمە ئىش ، ئايتولۇن ؟ بۇ كىم ؟ ئۇ سېنى قانداق قۇتۇلدۇردى ؟

— بۇ يىگىت هېلىقى لەنىتى بۇلاڭچى بىلەن بىرگە — بىر ئېلىشىپ مېنى قۇتۇلدۇرۇپ كەلدى .

— ئىسمىگىز ئايتولۇنمۇ ؟ — سوريدى قۇتادمىش قىزدىن .
— ھەئە ، — دەپ جاۋاب بەردى قوردانلىق ئۇسسۇلچى قىز بېشىنى ئىرغىتىپ .
— چىرايلىق ئىسمىگىز بار ئىكەن .
سەنئەت ئۆمىكىنىڭ خوجايىنى قۇتادمىشقا قاراپ تۆۋەنلىك بىلەن ئىلتىجا قىلدى :
— مەرھەمەت قىلغايسىز ، باتۇر يىگىت . بىزدە مېھمان بولۇڭ ، تونۇشايلى .
قۇتادمىش ئاتتىن چۈشتى . يايىلار كەتتى . سەنئەت ئۆمىكىنىڭ بارلىق ئەزالىرى يىغىلىپ كېلىپ قۇتادمىشنى قورشىۋالدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھۆرمەت تۈيغۇسى بىلەن ، بەزىلىرى قىزىقىش نەزىرى بىلەن ئۇنىڭغا كۆز تىكەتتى .
سەھنە قوپۇرۇلغان مەيدانغا چىقىدىغان بىر تار كوچىدا دەرۋازىسى قارا سىرلانغان چاققانغىنا بىر ھويلا بولۇپ ، مەزكۇر سەييارە سەنئەت ئۆمىكى شۇ ھويلىدىكى چېدىر شەكىللىك ئۆگزىلىرىگە كاھىش ياتقۇزۇلغان بىر نەچچە ئېغىز ئاددىي ئۆينى ئىجارىگە ئالغانىدى . سەنئەت ئۆمىكىنىڭ خوجايىنى قۇتادمىشنى ئۆزلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتلىق تۇرالغۇسىغا باشلاپ كەلدى ۋە چەتتىكى بىر ئېغىز كىچىك ئۆينى ئۇنىڭغا بوشىتىپ بەردى .
— سىزمۇ بىزگە ئوخشاش مۇساپىر ئىكەنسىز ، — دېدى ئۇ ، — ماقۇل كۆرسىگىز بىز بىلەن مۇشۇ يەردە بىللە تۇرۇڭ .
قۇتادمىش ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى .
— ماقۇل ، مەنمۇ يالغۇزچىلىقتىنىڭ دەردىنى خېلى تارتتىم ، سىلەرگە ھەمراھ بولاي .
شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆمەكنىڭ ئاتلىرىنى بېقىپ ، ھارۋىلىرىنى جۆندەپ ، ئېغىر - يېنىك ئىشلارغا ھەمكارلىشىپ بىرنەچچە كۈننى ئۆتكۈزدى . سەنئەتچىلەر سەييارە ئويۇن قويغاندا ئۇ تەرتىپ ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى . ئۆمەك خوجايىنى ئۇنىڭ شۇنچە ئەستايىدىللىق

بىلەن تىرىشىپ ئىشلىشىگە قاراپ مەمنۇن بولغان ھالدا بېشىنى ئىرغىتاتتى.

— بۇ ئاق كۆڭۈل، سەممىي يىگىت ئىكەن، — دەيتتى ئۇ قۇتادمىشنى ماختاپ.

ھالبۇكى، ئۆمەكتىكىلەردىن قۇتادمىشقا ھەممىدىن بەكرەك دىققەت قىلىۋاتقىنى ئۇسسۇلچى قىز ئايتولۇن ئىدى.

— تەلىيىمگە تەگرىم قۇتادمىشنى ئۇچراتمىغان بولسا ئۇ لەنىتى بۇلاڭچىلار مېنى نېمە قىلىۋېتەتتىكىن، — دەيتتى ئۇ، — قارىسام، بۇ قۇتادمىشنىڭ ھەممە ئىشلىرىدىن، ھەتتا چىراي - تۇرقىدىنمۇ ياخشىلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. ئەجەبمۇ باتۇر، ۋىجدانلىق، ئاق كۆڭۈل يىگىت ئىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قىز ھەمىشە قۇتادمىشقا يېقىن يۈرىدىغان بولۇپ قالدى. پۇرسەت چىقسىلا قۇتادمىش بىلەن ئۇنى - بۇنى دەپ پاراڭلىشاتتى، ئۇنىڭغا ھەربىر قارىغاندا چوقۇم ئىللىق كۈلۈمسىرەيتتى. قۇتادمىشمۇ قولىدىن كېلىشىچە ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنى خۇش قىلىشقا تىرىشاتتى.

ئۆمەك خوجايىنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل مۇناسىۋەتكە ۋە بولۇپمۇ ئايتولۇننىڭ ئۆزىنى تۇتۇشىدا كۆرۈلۈۋاتقان ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلدى. بىر كۈنى ئۇ قۇتادمىشنى يېنىغا چاقىردى.

— بۇ ياققا كەلگىنە، ئوغلۇم، — دېدى ئۇ، — بىز قورداندىن بۇ شەھەرگە كەلگىنىمىزگە ئۇچ - تۆت ئاي بولۇپ قالدى. بۇ يىل قىشنى ئۆتكۈزۈۋالساق، كۆكلەم كېلىشى بىلەن قايتىمىز. سەنمۇ بىز بىلەن قوردانىغا كەتكىن. قوردانىمۇ چوڭ، گۈزەل شەھەر، كۆنۈپ كېتىسەن.

قۇتادمىش ئۇنىڭ تەكلىپىنى ئەدەپ بىلەن سىلىقلىقچە رەت قىلدى:

— ياخشى كۆڭلىڭىزگە رەھمەت، ھۆرمەتلىك خوجايىن، لېكىن مەن ئىنەچۇك تاي بىلەن ئادارقىزنى تاپمىسام بولمايدۇ. مەن سىزگە بۇ

گەپلەرنی سۆزلەپ بەرگەنغۇ .

ــ ماڭا قارا ، قۇتادمىش ، ــ دېدى يەنە خوجايىن ، ــ ئايتو-لۇننىڭ ساڭا كۆڭلى بار . ئۇ مېنىڭ ئاسراندى قىزىم . ئۇنىڭ ئۆز ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن . مەن ئۇنى سەككىز ياش ۋاقتىدا بېقىۋالغانىدىم . مەن ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن تەربىيىلەپ ، ئۇسسۇلچى قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقتىم . ئۇ بەكمۇ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى قىز ، كېيىنچە ئۆزۈڭمۇ بىلىپ قالسەن . ئىككىڭلارنىڭ بېشىڭلارنى قوشۇپ قويايى .

ــ راست ، ئايتولۇن ياخشى قىز ، ــ دېدى قۇتادمىش ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپ ، ــ بىراق ، مېنىڭ ئۆزۈمنىڭ سۆيگىنىم بار ، ئادار-قىزنى تاشلىۋېتەلمەيمەن .

خوجايىن ئارتۇق گەپ قىلمىدى ۋە ئەلەم بىلەن بېشىنى چايقاپ نېرى كەتتى . ئۇشتۇمتۇت قۇتادمىشنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئايتولۇننىڭ ئوتلۇق نىداسى ئاڭلاندى :

ــ قۇتادمىش !

قۇتادمىش چۆچۈپ كەينىگە بۇرۇلدى . ئايتولۇننىڭ شەھلا كۆز-لىرىدە سۈزۈك ياش تامچىلىرى يالتىراپ تۇراتتى . ئۇ ئۆمەكنىڭ مال ـ مۈلكى توشۇلىدىغان سايىۋەنلىك يوغان كۆتەك ھارۋىنىڭ كەينىدە ئول-تۇرۇپ ، خوجايىن بىلەن قۇتادمىشنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قالغانىدى . ئۇ قۇتادمىشنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ــ قۇتادمىش ، ــ دېدى ئۇ خۇددى كىچىك بالىدەك يىغا ئا-رىلاش ئاۋازدا ، ــ قۇتادمىش ، سەن مېنى ياراتمامسەن ؟ سەن مەن بە-لەن بەختلىك بولالمامسەن ؟

قۇتادمىشنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىدى .

ــ ئۇنداق ئەمەس ، ئايتولۇن ، ــ دېدى ئۇ ، ــ سەن بەك چىرايلىق ، بەك ياخشى قىز . سېنىڭ قولۇڭنى تۇتقان ئادەم بەختلىك بولىدۇ ... مەن سېنى چۈشىنىمەن ، بىراق ... سەنمۇ مېنى چۈشىنىشىڭ كېرەك .

ــ مەن ئاشۇ ئادارقىزغا تەڭ بولالمامدىم ؟ سەن ئۇنىڭدىن زادى

كېچەلمەمسەن ؟

ـــ كېچەلمەيمەن . كەچسەم بولمايدۇ ، ئايتولۇن .

ئاردا بىر پەس جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . ئىككىسى بىر ئەس-ناغىچە بىر - بىرىگە ئۇن - تىنسىز قارىشىپ تۇرۇپ قالدى . ئاندىن ئاي-تولۇن كەينىگە بۇرۇلدى - دە ، يۈگۈرگىنىچە ئۆز ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتتى .

قۇتادمىش پەرىشانلىققا چۆمدى . چۈشىنىكسىز بىرخىل ھارغىن-لىق ۋە چۈشكۈنلۈك ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ ، ۋۇجۇدىنى ئېغىرلاش-تۇردى . ئۇنىڭ كۆزلىرى ئالدىدا ئادارقىز بىلەن ئايتولۇننىڭ شۇنچە گۈزەل ، شۇنچە سۆيۈملۈك سىيمالىرى ئالمىشىپ ، گىرەلىشىپ سۈرەتلە-نىشكە باشلىدى . ئۇنىڭ خۇددى داۋالغۇپ ، تىنىمسىز ئۆركەشلەپ ئې-قىۋاتقان باھارنىڭ تاشقىن سۈلىرىدەك تىنچلىقىنى يوقاتقان قەلبىگە ئادارقىزغا بولغان سېغىنىش تۇيغۇسى بىلەن بىللە يەنە ئايتولۇننىڭ ئاشۇ گۈزەل ۋە ھەسرەتلىك قىياپىتىدىن كېلىۋاتقان ئىللىق ئېقىم سىڭىپ كىرىشكە باشلىغانىدى . سۆيگۈ ۋە دوستلۇق ، ئادەمگەرچىلىك ھېسسى-ياتلىرى قوشۇلۇپ ، يۇغۇرۇلۇپ يەنە قانداقتۇر چۈشەنگىلى بولمايدىغان مۇرەككەپ ۋە ئازابلىق ئېقىنلارنى ھاسىل قىلاتتى .

ئۇ كۆتەك ھارۋىنىڭ يېنىدىكى ياغاچ بەندىگىگە ئولتۇردى ، لېكىن ئولتۇرغۇسى كەلمەي قوپۇپ كەتتى : « ھۇجرامغا كىرىپ ياتايمۇ » دەپ ئويلىدى ، لېكىن ياتقۇسى كەلمىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ بېشى گاراڭ بولغان ھالەتتە ھويلىدىن تالاغا چىقتى . كوچىنىڭ ئۇ بېشىدا ئۇزۇن قارا چاپان ۋە قارا پوسما كىيگەن قانداقتۇر بىر ياشانغان كىشى ئەترابىغا ئا-دەم ئولاشتۇرۇپ نېمىلەرنىدۇر دەۋاتاتتى . قۇتادمىش قەدەملىرىنى سۆرەپ ئاستا ماڭغىنىچە شۇ يەرگە باردى . قارىسا ، ھېلىقى قارا چاپانلىق كىشى ئەسلىدە مېگىسى ئېلىشىپ قالغان سەۋدايى ئىكەن . كىيىنىشىدىن قار-غاندا ، ئۇنىڭ خېلى ھاللىق ئائىلىدىن ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ئولىشىپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى بۇ سەۋدايى بوۋاينىڭ تاغدىن - باغدىن سۆزلىشىگە قىزىقىپ ھاڭۋېقىپ تۇرۇشاتتى ، بەزىلىرى ئۇنىڭغا

ئېچىنغان ھالدا باشلىرىنى چايقاپ :

— ھەي ، ھەي ، بۇ بىچارىگە ئۇۋال بولدى ، — دېيىشەتتى ۋە ئاز ـ تولا يېمەكلىك ، مىس يارماقلارنى ئۇنىڭغا سەدىقە قىلىپ بېرەتتى .

قۇتادمىش سەدىقە بەرگۈچىلەرنىڭ ئارىسىدا تۇرغان بىر سوغدى كىشىدىن سوريدى :

— بۇ نېمە بولغان ئادەم ؟ ھەممىگلار ئۇنىڭغا باشقىچە كۆڭۈل بۆلىدىكەنسىلەرغۇ .

يول ـ يول كىمخاب تون كىيگەن سوغدى ئەھۋالنى چۈشەندۈردى :

— بۇ كىشى ئەسلى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دۇكاندار ئىدى . يېقىندا بىر بۇلاڭچى ئۇنىڭ يالغۇز ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ ، بارلىق ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى بۇلاپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بىچارە مانا مۇشۇنداق بولۇپ قالدى .

شۇ ئەسنادا سەۋدايى بوۋاي تۇيۇقسىزدىن تەلۋىلەرچە ئېتىلىپ كېلىپ ، ئىككى قولى بىلەن قۇتادمىشنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ ، كۆزلىرىنى قورقۇنچلۇق چەكچەيتكەن ھالدا ۋارقىراپ كەتتى :

— ھا ـ ھا ـ ھا ... سەنمۇ ئۇيغۇرمۇ ؟ ئوغلۇمنى ئۆلتۈرۈپ ، ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىمنى بۇلاپ كەتكەن ھايۋاننى تېپىپ بەر ! ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش بۇرنى قاڭشارلىق ، كۆزى يوغان ئۇيغۇر ئىدى ... ئۇنى تېپىپ بەر ...

قۇتادمىش تەمتىرەپ قالدى . ئۇ خەنزۇچىنى بىلمەيتتى . شۇڭا ، بوۋاينىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنىمۇ چۈشەنمىدى . ھېلىقى سوغدى ئۇنى سەۋدايى بوۋاينىڭ قولىدىن ئاجرىتىۋالدى .

— ئۇ نېمە دەيدۇ ؟ — دەپ سوريدى قۇتادمىش .

— ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلغان بۇلاڭچى ئورخۇن تەرەپتىن كەلگەن بىر ئۇيغۇر ئىدى ، — دېدى سوغدى .

قۇتادمىش سەگەكلەشتى .

— سىز ئۇ بۇلاڭچىنى كۆرگەنمۇ ؟ ئۇنى تونۇمسىز ؟

— ئۇ مەلئۇن قاتىل مۇشۇ بىچارىنىڭ ئىككى ئېغىز ئۆيىنى ئىجا-رىگە ئېلىپ ئولتۇرغاندى . ئۇنى ھەر كۈنى كۆرۈپ تۇراتتىم . مەنمۇ بۇ بىچارىنىڭ قوشنىسى .

— شۇ بۇلاڭچىنىڭ ئىسمىنى بىلەمسىز ؟

— ئۇنىڭ ئىسمى ماسمادار .

گويا كى قۇتادمىشنىڭ بېشىغا ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك بولدى . ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ ، كېكىردىكىگە بىر نەرسە كەپ-لىشىپ قالغاندەك بولدى .

— ماسمادار ... — دېدى ئۇ تامامەن ئۆزگىرىپ كەتكەن بوغۇق ئاۋازدا چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ .

— ئۇنى تونۇمسىز ؟ — ھېلىقى سوغدىمۇ دەرھال سەگەكلىشىپ سوريدى .

قۇتادمىش ئۇنىڭ سوئالىغا سوئال ياندۇردى :

— ئۇ ماسمادار دېگەن مەلئۇن بۇ يەردە كىم بىلەن تۇرغان ؟ بىر بوۋاي بىلەن بىر ياش قىز بارمىدى ؟

— توغرا ، توغرا ! ئىنىچۈك تاي ئىسىملىك بىر بوۋاي بار ئىدى . يەنە ئۇنىڭ قىزى ... ئۇ قىزنىڭ ئىسمى نېمە ئىدى ...

— ئادارقىزمۇ ؟ — يەنە سوريدى قۇتادمىش .

— توغرا ، توغرا ! ئادارقىز . ئەمدى ئېسىمگە كەلدى .

— ئۇلار نەگە كەتتى ؟ — قۇتادمىش ھېلىقى سوغدىنىڭ بە-لەكلىرىنى مەھكەم سىقىپ تۇتۇۋالدى .

— سەن ئۆزۈڭ نېمە ئادەم ؟ ئۇلار بىلەن نېمە ئالاقەڭ بار ؟ — سوغدى گۇمانسىراپ سوريدى .

بۇ يەرگە يىغىلغان باشقا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى تابغاچ بولغاچقا ، ھېچكىم ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى چۈشەنمىدى ۋە ئۇلارغا دىققەت قىلمىدى . قۇتادمىش « بىكاردىن بىكارغا قۇرۇق سۆز ، قۇرۇق تۆھمەتكە قالماي » دەپ ئويلاپ ، سوغدىغا ئىشنىڭ راستىنى چۈشەندۈردى :

— ماسمادار مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ، مەقسىتىنى ئەمەلگە ئا-
شۇرالمىدى . ئاندىن ئۇ مېنىڭ سۆيگىنىم ئادارقىزنى ئېلىپ قاچتى . مەن
ئورخۇن دىيارىدىن ئاتايىن شۇلارنى ئىزلەپ كەلدىم . ماسماداردىن ئۆ-
چۈمنى ئېلىپ ، ئادارقىزنى قايتۇرۇپ كەتمەكچىمەن .
سوغدى « ئەمدى چۈشەندىم » دېگەننى بىلدۈرۈپ بېشىنى
ئىرغىتتى .
— ئۇ ماسمادار دېگەن بەك ياۋۇز نېمىكەن ، — دېدى ئۇ .
قۇتادمىش ئۇمىد ۋە يېلىنىش مەنىلىرى سىڭگەن كۆزلىرى بىلەن
سوغدىغا تىكىلىپ قارىدى .
— ئۇلار ھازىر نەدە ؟ نەگە كەتتى ؟ ئۆتۈنۈپ قالاي ، ماڭا راس-
تىنى ئېيتىپ بېرىڭ .
سوغدى ئەمدى قۇتادمىشقا ئىشەنگەنىدى . شۇڭا ، ئۆزى بىلىدە-
غان گەپنى يوشۇرماي ئېيتىپ بەردى :
— ئۇ ماسمادار دېگەن بۇلاڭچى بىزنىڭ مەھەللىدىكى ئۆزىگە
ئوخشاش بىرنەچچە ئالا قانات سوغدى يىگىتلەر بىلەن بىرلىشىۋې-
لىپ ، « ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنىغا قاتنىشىمىز » دەپ يۇرۇشكەنىدى .
ئاڭلىسام ، ئۇلار شۇ مەقسەتتە فەنياڭ دىيارىغا كېتىپتۇ . ماسمادار ئاشۇ
بىچارە بوۋاينىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى بۇلىغان
كۈنىلا يوقالدى . بىزنىڭ مەھەللىدىكى ھېلىقى ئالا قانات يىگىتلەرمۇ شۇ
كۈنىلا يوق بولۇشتى .
— ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىز ئۇنىڭ شۇنچە ۋەھشىيلىكىنى
كۆرۈپ تۇرۇپ يەنە فەنياڭغا كېتىشكە ئۇنىغانمىدۇ ؟ — دەپ خىتاب
قىلدى قۇتادمىش .
سوغدى « بۇنى بىلمەيمەن » دېگەننى قىلىپ مۇرىلىرىنى قىسىپ
ئۇنچىقمىدى . قۇتادمىش ئۇنىڭ قولىنى مەھكەم قىستى .
— رەھمەت سىزگە ، — دېدى ئۇ ۋە كەينىگە بۇرۇلدى - دە ،
يۇگۇرگەندەك مېڭىپ ھويلىغا قايتىپ كىردى .
قوردانلىق سەنئەتچىلەر قۇتادمىشنىڭ جىددىيلەشكەن تۇرقىنى

كۆرۈپ ئۇنىڭغا سوئال نەزىرى بىلەن قاراشتى . قۇتادمىش ئۇدۇل ماڭ-
غىنىچە ئۆمەك خوجايىننىڭ ھۇجرىسىغا ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى . خو-
جايىن كاڭ ئۈستىدە ئارام ئېلىپ ياتقانىدى .

— نېمە بولدۇڭ ؟ — دېدى ئۇ ھەيران بولغان قىياپەتتە بېشىنى
كۆتۈرۈپ .

چىرايى ئۆزگىرىپ قورقۇنچلۇق تۈس ئالغان قۇتادمىش خوجا-
يىنغا تىكىلگىنىچە ئىشىك تۈۋىدە توختاپ قالغانىدى . ئۇ گويا كى
قانداقتۇر بىر غايەت زور بالايى - قازا ئىچىدىن قۇتۇلۇپ چىققان ئادەم-
دەك ياكى يىراق يولدىن توختماي يۈگۈرۈپ كەلگەندەك چوڭقۇر -
چوڭقۇر تىنىق ئېلىپ ، گەپ قىلالماي تۇراتتى . خوجايىن ياتقان يېر-
دىن قوپۇپ ، چازا قۇرۇپ ئولتۇردى .

— نېمە بولدۇڭ ؟ — دەپ قايتا سوردى ئۇ ، — كېلە ، بۇ ياققا
كېلىپ ئولتۇر .

— خوجايىن ، مەن كېتىدىغان بولدۇم ، — دېدى قۇتادمىش
تۇرغان يېرىدىن قوزغالماستىن .

— نېمە ، نېمە ؟ نېمە دېدىڭ ؟ — خوجايىن ئۇنىڭ گېپىنى
چۈشىنەلمەستىن ئالدىراپ سوردى ، — كېتىدىغان بولدۇم دەمسەن ؟
نەگە كېتىسەن ؟

قۇتادمىش ئۆزىنى تەستە بېسۋېلىپ ، ئىمكانقەدەر تەمكىنلىك بە-
لەن سۆزلەشكە تىرىشتى :

— ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىزنىڭ دېرىكىنى ئالدىم . ئۇلار
فەنياڭ دېگەن يەرگە كېتىپتۇ . ئەمدى مەنمۇ فەنياڭغا بېرىپ ئۇلارنى تې-
پىشىم كېرەك .

— ھە مۇنداق دېگىن ، — دېدى خوجايىن ۋە ئەمدى چۈشەن-
گەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى ، — ھە ، شۇنداقتىمۇ ، ئالدىرىما ،
بۇ ياققا كېلىپ ئولتۇرە ، مەسلىھەتلىشەيلى .

قۇتادمىش كاڭغا چىقىپ ئۇنىڭ يېنىغا ئولتۇردى ۋە ھېلىقى
سوغدى كىشىدىن ئاڭلىغانلىرىنى بىرمۇبىر سۆزلەپ بەردى .

— بوپتۇ ، ئەمسە بارغىن ، — دېدى خوجايىن ئاخىر ، — بىراق ، فەنياڭغا قانداق باردىغانلىقىنى بىلەمسەن ؟ سەن ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ باققانمۇ ؟

— ياق ، بېرىپ باقمىغان . خەقتىن سوراپ تېپىپ بارمامدىم .

— ئۇنداق قىلساڭمۇ بولىدۇ ، لېكىن ئەڭ ياخشىسى ، فەنياڭ دەيارىغا باردىغان ئادەملەرنى تاپايلى . شۇنچە ۋاقىتتىن بۇ شەھەردە تۇرۇدۇڭ ، ئەمدى يەنە بىر - ئىككى كۈن ئارتۇق تۇرۇۋەتسەڭ ھېچنېمە بولمايدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن خوجايىن بىلەن قۇتادمىش ھويلىدىن بىللە چىقتى . خوجايىن قۇتادمىشنى ئۆزى تونۇيدىغان بىرنەچچە كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ۋە دۇكانلىرىغا باشلاپ باردى . ھەممە يەردە « فەنياڭغا باردىغانلار بارمۇ ؟ » دەپ سۇرۇشتۇردى . ئاخىر ، كەچ كىرگەن مەزگىلدە ئۇلار فەنياڭغا قاتنايدىغان بىر سوغدى سودىگەرنى تاپتى .

— ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن يولغا چىقىمىز ، — دېدى سودىگەر ، — فەنياڭغا بۇغداي ، قوناق ، تېرىق توشۇيمىز . ئۇ يەردە ھازىر ئاشلىقنىڭ بازىرى ئىتتىك بولۇۋاتىدۇ . ھىراۋۇل ئەن لۇشەن جاي - جايلاردىكى زېمىندار ۋە سودىگەرلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ كەڭ كۆلەمدە ئاشلىق جۇغلاۋاتىدۇ .

— ھە ، ياخشى بولدى ، باي سودىگەر ، — دېدى ئۆمەك خوجايىنى ، — مانا بۇ يىگىتنى كارۋىنىڭغا ئېلىۋالغىن . ئۇنى قورۇقچى چەۋەندىز قىلساڭمۇ ، ئات ، تۆگىلىرىڭنى باقىدىغان چاكار قىلىۋالساڭمۇ بولىدۇ . قانداق ئىشقا سالساڭمۇ يارايدۇ ، چوقۇم رازى بولىسەن .

سودىگەر ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تۇرغان قۇتادمىشقا باشتىن - ئاياغ سەپسېلىپ بىر قارىۋالدى .

— ھە ، ماقۇل ، ئالسام ئالاي ، — دېدى ئۇ ئاخىر ، — ئېتى بار ئىكەن ، يەنە قىلىچ ، خەنجەرلىرىمۇ بار ئىكەن . ئۆزىمۇ خېلى قاۋۇل ، بېجىرىم كۆرۈنىدۇ . ئىشلەشنى خالىسا ئاش - تامىقى مەندىن بولىدۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىن باشقا ئىش ھەققى بېرەلمەيمەن .

— ماڭا هېچ نەرسە كېرەك ئەمەس ، پەقەت فەنياڭغا بېرىۋالسامىلا بولدى ، — دېدى قۇتادمىش .

— ئەمىسە كېلىشتۇق ، — سودىگەر بۇنداق بىكارغا ئىشلەيدىغان « ئەخمەقنى » تاپقىنىدىن خۇش بولۇپ ، دەرھال ماقۇل بولدى .

ئېيتقاندەك ، سوغدى سودىگەر بىلەن كېلىشىپ ئۈچىنچى كۈنى سەھەردە ئاق كۆڭۈل قوردانلىق سەنئەتچىلەر قۇتادمىشنى ئۈزىتىپ چىقتى . ئۆمەك خوجا يىنى قۇتادمىشنى باغرىغا مەھكەم بېسىپ قۇچاقلىدى .

— ئاق يول بولسۇن ، ئوغلۇم ، — دېدى ئۇ .

قۇتادمىش ئايتولۇننىڭ ئالدىغا كەلدى .

— ئاق يول بولسۇن ، — دېدى قىز بوش ئاۋازدا .

شۇ تاپتا قۇتادمىشنىڭ ئايتولۇنغا نۇرغۇن — نۇرغۇن ياخشى گەپلەرنى قىلغۇسى كېلەتتى . لېكىن ، ھەر قانچە ئويلىسىمۇ ھەر قانداق گەپ ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى ياخشى نىيەت ، سەمىمىي تىلەكلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدىغاندەك تۇيۇلاتتى . ئۇ ئايتولۇننىڭ شۇنچە گۈزەل ۋە شۇنچە مىسكىن رۇخسارىغا قاراپ بىر ئەسناغىچە سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن ئاستاغىنا ئۇنىڭ پېشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ قويدى ، خۇددى سىڭلىسىنى سۆيگەن كۆيۈمچان ئاكىسىدەك مېھرىبانلىق بىلەن سۆيۈپ قويدى .

— بىز ياخشى دوست بولۇپ قالدۇق ، — دېدى ئۇ ، — مۇقەددەس روھلار يولىمىزنى بىر قىلسا كېيىن يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز . ئامان بولغىن ، ئايتولۇن ، ئوماي ئانىمىز بەختىگىنى بەرسۇن .

— مەن سېنى ئۇنتۇمايمەن ، قۇتادمىش ، — دېدى ئايتولۇن ۋە ئاشۇ ئاجايىپ چىرايلىق يوغان قوي كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالدى .

— ھەي ، ھەي ! تېزرەك خوشلىشىڭلار ، ماڭدۇق ئەمىسە ! — دەپ توۋلىدى سوغدى سودىگەر .

كارۋان قوزغالدى . قۇتادمىش ئۆتۈكەن باغرىدىن تارتىپ ئۆزىگە سادىق ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان چىلان تورۇق ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە بېرىپ كارۋان ئەھلىگە قوشۇلدى .

ئالتىنچى باب

بۇ ئىش ئەسلى مۇنداق بولغان

ماسمادار هەقىقەتەن ، ئۆزى ئېيتقاندەك ، ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىزنى ئاشۇ مەشھۇر چاڭئەن شەھىرىگە باشلاپ كەلگەنىدى . ئۇلار ئۆتۈكەن باغرىدىكى ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇلىرىدىن ئەلىياتقۇ قاراڭغۇ كېچىدە خۇپىيانە هالدا ئاتلىنىپ چىققان بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ كەتكىنىنى هېچكىم تۇيماي قالدى . كېيىنكى كۈنلەردىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن هېچكىم قوغلىمىدى . كەڭرى يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدىغان چارۋىچىلارنىڭ بۇگۈن بۇ يەردە بولسا ، ئەتە يەنە باشقا جايغا كېتىشى ئادەتتىكى ئىشقۇ . بۇنىڭغا كىم ئالاهىدە دىققەت قىلىپ ، باش قاتۇرۇپ كەتسۇن ؟

ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىز ماسمادارنى ئۆزلىرىنىڭ شاپائەتچىسىدەپ هېسابلايتتى .

— نىيىتىمىزنىڭ دۇرۇسلۇقىدىن كۆڭ تەڭرى بىزگە غېرىبلىق كۈنلىرىمىزدە مۇشۇنداق بىر ياخشى ئادەمنى يولۇقتۇردى ، — دەيتتى ئىنەچۈك تاي .

— راست ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلاتتى ئادارقىز ، — بۇ-تاسۇن تاغامدىنمۇ ، قۇتادمىشتىنمۇ ئايرىلىپ قالدۇق . ئەمدى بۇ ماسمادار بولمىسا بەكلا يېتىمسىرەپ قالغان بولاتتۇق .

ماسمادار ئۆز يېنىدا قالغان يالغۇز بىر ئادىمى ۋە ئاتا ـ بالا ئىنەـ چۈك تاي بىلەن ئادارقىزنى باشلاپ ، جەمئىي تۆت ئادەم ، هەر بىرى بىردىن ئاتنى زاپاسقا يېتىلەپ ۋە ئىككى تۆگىگە ئۆي بىساتىنى ئارتىپ ،

ئاھالىلەر ياشىمايدىغان چەت ـ ياقا جايلارنى تاللاپ مېڭىپ ، ئاخىر چاڭئەنگە يېتىپ كەلدى . ئۇ يول بويى ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىزدا ياخشى تەسىر قالدۇرۇشقا تىرىشىپ ، ئۇلارغا سىلىق ۋە ئەدەپلىك مۇئا- مىلىدە بولدى . ئۇلارنىڭ ھەر قانداق تەلەپلىرىنى ئورۇنداپ ، غەمخورلۇق قىلدى . چاڭئەندە ئۇلار بىر مويسىپىت دۇكاندارنىڭ ئىككى ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئالدى . شۇنىڭدىن كېيىن ماسمادار ئىنەچۈك تاينىڭ ئالدىغا كىرىپ پەگادا تىزلاندى . بېشى يەرگە تەككۈچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى . ئىنەچۈك تاي ھە دېگەندىلا ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشىنەلمەي تەمتىرەپ قالدى .

ــ بۇ نېمە قىلغىنىڭ ، ماسمادار ؟ ــ دېدى ئۇ كاڭ ئۇستىدىن ئىتتىك چۈشۈپ ، ــ بۇنداق قىلما ، ئورنۇڭدىن تۇر ، گېپىڭ بولسا بۇنداق تەكەللۇپ قىلمايلا ئېيتىۋەرمەمسەن .

ــ ساڭا دەيدىغان يۈرەك سۆزۈم بار ، ــ دېدى ماسمادار تىزلە- نىپ ئولتۇرغان يېرىدىن قوزغالماستىن .

ــ قانداق گېپىڭ بولسىمۇ دەۋەرگىن . بۇ ئۆيدە ئىككىمىزدىن باشقا ھېچكىم يوققۇ . ئورنۇڭدىن تۇر ، بۇنداق قىلساڭ بولمايدۇ . ئەس- لىدە مەن تىزلىنىپ ساڭا مىننەتدارلىق ئىزھار قىلسام بولاتتى . سەن بىزنىڭ شاپائەتچىمىز .

ماسمادار يەنىلا ئورنىدىن تۇرمىدى .

ــ مەن ئۆمۈربويى ساڭا باش ئېگىپ تۇرۇشقا رازىمەن ، ــ دېدى ئۇ ، ــ مەن ساڭا ئوغۇل بولۇشنى خالايمەن ، مەن ئادارقىزنى جېنىمدىن ئارتۇق ياخشى كۆرىمەن ، ئۇنى ئۆمۈر بويى قەدىرلەيمەن .

ئىنەچۈك تاي چوڭقۇر تىنىۋالدى . ئۇ ماسمادارنىڭ ئادارقىزغا كۆز تاشلاپ يۈرگىنىنى بۇرۇنلا سەزگەنىدى . شۇڭا ، بۇنداق كۈيئوغۇل بولۇش تەلىپىدىن ئۇ تاسادىپىيلىق ھېس قىلمىدى . شۇنداقتىمۇ ، ماس- مادارنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن نېمە ئۈچۈندۇر كۆڭلى بۇزۇلدى ، خۇددى بىر كىم ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋالماقچى بولۇۋاتقاندەك بىر خىل غايىبانە سېزىم ئۇنى چۈشىنىكسىز پەرىشانلىققا

سالدی . « توۋا ! ماڭا نېمە بولدی ؟ — دەپ ھەيران بولدی ئۇ ئۆز ئۈچىدە ، — قىزىم چوڭ بولدی . مۇشۇنداق بىر ياخشی ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا كۆڭۈل بەرگەنلىكىدىن خۇشال بولۇش كېرەكقۇ ياكی مەن خاتالىشۋاتامدىم ؟ « كۆڭۈل سېزىدۇ » دېيىشىدۇ . ئادارقىز ماسمادارغا قول بەرسە بەخت چېچەكلىرى ئېچىلماي قالارمۇ يا ؟ ۋاي تەڭرىم ، نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىم ؟ ئادەم قېرىغاندا مۇشۇنداق ئەنسىز بولۇپ قالامدۇ نېمە ؟ »

ئىنەچۇك تاي ئەنە شۇنداق زىددىيەتلىك ئىچكى كەچۈرمىشلەر بىلەن بىر پەس دېلىغۇل بولغاندىن كېيىن ئىشنى ياخشی تەرەپكە جوراشقا تىرىشىپ ماسمادارغا دوستانە رەۋىشتە مۇلايىملىق بىلەن قارىدی .

— مەنغۇ سېنى چۈشەندىم ، — دېدی ئۇ ، — بۇنداق ھېچكىم بىزنی تونۇمايدىغان يەرلەرگە كېلىپ قالغاندا سەندەك بىر ئەزىمەت بىلەن بىر ئۆيدە بولساق مەنمۇ خاتىرجەم بولىمەن . بىراق ، ئادارقىز نېمە دەپ دىكىن ؟ مەن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كۆرەي . ئۇ ھويلىنىڭ كەينىدىكى ئۆستەڭ بويىغا كىر يۇغلى چىقىپ كەتكەندی . ساڭا ئەتە جاۋابنی بېرەي .

ماسمادار يەنە بېشی يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدی .

— خوپ ، ئېيتقىنىڭدەك بولسۇن ، ئىنەچۇك تاغا ، — دېدی ئۇ ۋە ئەمدی ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئۆيدىن چىقىپ كەتتی .

ئىنەچۇك تاينىڭ دىل ئارامی يوقالدی . ئۇ كاڭدا ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردی . بىر چاغ بولغاندا ئادارقىز يۇيۇلغان كىرلەرنی ياغاچ تەڭنىگە سېلىپ كۆتۈرگەن ھالدا كىرىپ كەلدی .

— نېمە بولدی ، دادا ؟ بىر ئىش بولدىمۇ ؟ چىرايىڭىز بۇلەكچە كۆرۈنىدىغۇ ؟ — دەپ سوردی ئۇ تەڭنىنی يەرگە قويۇپ .

— بۇ ياققا كەلگىنە ، قىزىم . بۇياققا كېلىپ ئولتۇر ، — دېدی ئىنەچۇك تاي .

ئادارقىز ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ، كاڭنىڭ قىرىغا ئولتۇردی .

ئاتىسى ئۇنىڭغا خىيالچان كۆزلىرى بىلەن قاراپ بىردەم سۈكۈت قىلغان-
دىن كېيىن ماسمادارنىڭ تەلەپ قويغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى .
ئادارقىز ئۇنچىقمىدى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز تۈردە
ئىككى تامچە ياش ئېقىپ چۈشتى . ئىنەچۈك تاي ئۇنىڭغا قاراپ تەمتە-
رەپ قالدى .
— ئۇنى خالىمامسەن ، قىزىم ؟ ئۇ بىزگە يامانلىق قىلمىدى ، —
دېدى ئۇ .
— ياق ، ئاتا ، ماسمادارنى يامان دېگىنىم يوق ، — دېدى ئادارقىز
كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ ، — لېكىن ... لېكىن هازىر بۇنداق گەپ-
لەرنى قىلىشىدىغان ۋاقىت ئەمەسقۇ . يۇرت ـ ماكانىمىزدىن ئايرىلىپ ، بۇ
يەرگە تېخى ئەمدىلا كەلدۇق . كىچىككىنە دېمىمىزنى ئېلىپ ، ئارقا ـ
ئالدىمىزنى ئوڭشۇالايلى .
ئىنەچۈك تاي ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ ، بېشىنى تۆۋەن سالدى .
ئۇ قىزىنى ئارتۇقچە قىستاپ ، مەجبۇرلاشنى خالىمايتتى ، شۇنداقلا ماس-
مادارنىمۇ رەنجىتمەسلىكنى ئويلايتتى .
— ماقۇل ، قىزىم ، — دېدى ئۇ ، — سېنى زورلىمايمەن . لې-
كىن ، كۆڭلۈڭدە قانداق گېپىڭ بولسا مەندىن يوشۇرمىغىن . بۇ دۇنيا-
لىقتا مېنىڭ سەندىن باشقا هېچكىمىم يوق ، سېنىڭمۇ مەندىن باشقا قايا-
شىڭ يوق .
— سىزدىن يوشۇرغۇدەك نېمە گېپىم بولسۇن ، ئاتا . بىراق ...
راستىنى ئېيتسام ، قۇتادمىشنى ئۇنتۇيالمايۋاتىمەن . ئۇنىڭ قازا قىلغىنىغا
زادى ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ . بەزىدە خۇددى ئۇ مۇشۇ يېقىن بىر يەرلەردە
بىزنى ئىزلەپ يۈرۈۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كېتىدۇ .
ئىنەچۈك تاي يەنە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ بېشىنى چايقىدى .
— قۇتادمىش تېخى ئون گۈلىنىڭ بىرى ئېچىلمىغان ياش تۇرۇپ
كۈتۈلمىگەن بالا ـ قازاغا يولۇقتى . بەلكىم ئۇنىڭ روهى سېنى كۆرگىلى
كېلىپ تۇرۇۋاتقاندۇ . كۆڭ تەگرى ، كۆڭ بۇرە ئۇنىڭ روهىنى قۇتلۇق
قىلسۇن . ئۇنى كۆپ ئويلاۋەرمىگىن ، قىزىم . بۇ دۇنيادا ئۆلمەيدىغان كىم

بار ؟ ئۆلگەننىڭ كەينىدىن كەتكىلى بولمايدۇ . تىرىكلەر يەنە ھاياتلىق-
نىڭ غېمىنى يەپ ، تىرىكچىلىك قىلىشى كېرەك . تىرىكچىلىك يولىدا
ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلمايدىغانلارنى كۆك بۆرە قوللىمايدۇ .
قېرىلىقتىن زەئىپلەشكەن بۇ ئاق ساقاللىق بوۋاي ئۆزىنىڭ ئارزۇ-
لۇق يالغۇز قىزىغا روھىي تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئۆزاق سۆزلەپ
كەتتى .

× × ×

ماسمادار ئادارقىزنىڭ جاۋابىنى ئۇققاندىن كېيىن جۇدۇنى ئۆرلە-
گەن بولسىمۇ ، ئۆزىنى تۇتۇۋالدى .
— بوپتۇ ، — دېدى ئۇ ئىنەچۈك تايغا ، — ئادارقىز يەنە ئويلاپ
باقسۇن . كېيىنچە يەنە سۆزلىشەرمىز .
ماسمادار بۇ جەھەتتە خاتىرجەم ئىدى . « ئۇ ئەخمەق قىز مېنىڭ
قولۇمدىكى بىر قۇشقاچ ، — دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — ئۇنى ئەمدى
قانداق قىلىمەن دېسەم شۇنداق قىلىۋېتەلەيمەن . شۇنداقتىمۇ ، ئىشنى
ئىلاجى بار چىرايلىقچە پۈتتۈرگىنىم تۈزۈك . ھە دېگەندىلا ئۇنىڭغا قاتـ
تىق تېگىپ كۆڭلىنى سوۋۇتۇپ قويماي . كۆڭۈلسىز تۇرمۇشنىڭ نېما
لەززىتى ؟ »
شۇنداق ئويلار بىلەن ماسمادار ئۆزىگە ھاي بېرىپ ، ئادارقىزغا
ئارتۇقچە بېسىم ئىشلەتمىدى . ئەكسىچە ، ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلىدە بو-
لۇپ ، كۆڭلىنى رام قىلىشقا تىرىشتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، پەرىشتە سىياقىغا
كىرىۋالغان بۇ كاللاكېسەر قاراقچىنىڭ جىنايەت ئىجاد قىلىشقا ئادەتلەنـ
گەن مېڭىسى شۇ كۈنلەردە يەنە باشقا مۇھىم ئىشلار بىلەن بەند ئىدى .
« ئەن لۇشەن دېگەن سەركەردە يېقىندىن بۇيان ئوردىنىڭ ئەمر - پەر-
مانلىرىغا ئانچە ئەمەل قىلمايدىغان بولۇپ قالدى دېگەن مىش - مىش
گەپلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرۈۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلايتتى
ئۇ ، — ئەنە شۇ ئەن لۇشەننىڭ ئادەملىرىنى تاپسام بولاتتى . ئاشۇنداق

توپىلاڭچىلارنىڭ ئىچىگە كىرىۋالسا ئاسان پايدا تاپقىلى بولىدۇ . مۇبادا راستتىنلا توپىلاڭ بولۇپ قالسا ، « توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپ » ، بايلىق توپلاپ ، ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ ، ئۇستىلىق بىلەن باشلىقلارغا ياخشىچاق بولۇۋېلىپ ، بىرەر مەنسەپكە ئېرىشكىلى بولىدۇ . قاچانكى ، توپىلاڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالسا ئالتۇن ـ كۈمۈشنى يىغىپ تىكىۋېتىش كېرەك . شۇ بايلىقلار بىلەن باشقا بىر يۇرتقا بېرىپ ، كاتتا باي بولۇپ ياشىغىلى بولىدۇ . لېكىن ، شۇ ئەن لۇشەن دېگەننى نەدىن تاپقىلى بولىدۇ ؟ بەزى ئۇزۇن قۇلاقلار ئۇنى چاڭئەندە تۇرىدۇ دېيىشكەنىدى . يەنە بەزىلەر ئۇنى قايسىدۇر بىر باشقا يۇرتقا يۆتكىلىپ كەتكەن دېيىشۋاتىدۇ . قايسى گەپ راست ؟ »

ماسمادار چاڭئەن كوچىلىرىنى بىر باشتىن ئارىلاپ يۈرۈپ ، ئادەم توپلاشقان يەرلەردە قۇلىقىنى دىڭ تۇتۇپ گەپ تىڭشاپ ، ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن سۈرۈشتۈرۈپ ، ئەن لۇشەننىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلدى ، لېكىن ھېچنېمىنى ئۇقالمىدى .

ئۇ ئاددىي بىر چايخانىغا كىردى ۋە ئىشتان ـ چاپانلىرىغا ياماق سېلىنغان بىر نەچچە مەدىكارلار ئولتۇرغان يۇمىلاق جوزىنىڭ يېنىغا كەلدى . مەدىكارلار دوستانە رەۋىشتە ئۇنىڭغا بىر ئورۇندۇقنى سۈنۈپ بەردى . ماسمادار ئولتۇردى . ئۇ ئۆزىنىڭ سەرگەردانلىق ، ساياقلىق ھاياتىدا يۇرتتىن يۇرتقا كۆچۈپ يۈرۈپ خەنزۇ تىلىنى ئانچە ـ مۇنچە ئۆگىنىۋالغانىدى . شۇڭا ، بىر چىنە قىزىق چاينى ئالدىرىماي ئوتلىغاچ ھەمداستىخان مەدىكارلاردىن سوريدى :

ــ ئەن لۇشەن ھازىر نەدە ؟

ــ ئەن لۇشەن دېگەن كىم ؟ ــ دەپ ياندۇرۇپ سوريدى مەدىكارلاردىن بىرى .

ــ كىم دەيسەنغۇ ؟ ئەن لۇشەن دېگەن چوڭ سەركەردە ، چوڭ باشلىق ئەمەسمۇ . شۇنىمۇ بىلمەمسىلەر ؟

ــ بىز ئاددىي پۇقرالار . ئەمەلدارلار بىلەن تونۇشلۇقىمىز يوق .

ماسمادار ئارتۇق گەپ قىلماستىن چېيىنى ئىچتى . مەدىكارلار ئۇ-

نىڭ بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى. يانداش جوزىدا ئولتۇرغان بىر يىگىت چىنىسىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، ماسمادارنىڭ يېنىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇردى.

— يىراقتىن كەلگەن ئوخشىمامسەن، بۇرادەر؟ — دېدى ئۇ.

— شۇنداق، — دېدى ماسمادار، — ئۆزۈڭمۇ بۇ يەرلىك ئەمەستەك كۆرۈنىسەنغۇ.

— مەن سوغدى، — دېدى بۇ ناتونۇش يىگىت، — خېلى ئۇزاقتىن بېرى مۇشۇ شەھەردە تۇرۇۋاتىمەن. بايا ھېلىقى مەدىكارلاردىن ئەن لۇشەننى سورىغانلىقىڭنى ئاڭلاپ قالدىم. ئۇنى ئىزلەپ نېمە قىلاتتىڭ؟

ماسمادار بۇ سوغدى يىگىتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىشكە تىرىشىپ، ئۇنىڭغا سىناق نەزىرى بىلەن تىكىلىپ قارىدى.

— ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنىدا خىزمەت قىلاي دەمسەن يا؟ — سوغدى يىگىت يېنىشلاپ سورىدى.

— شۇنداق، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى ماسمادار تېخىچە ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي.

سوغدى يىگىت ئۆزىنى بەكلا چوڭ تۇتقان ھالدا تەكەللۇپسىز كۈلۈپ كەتتى.

— بولدى، سېنى چۈشەندىم، — دېدى ئۇ ۋە ماسمادارنىڭ يەلكىسىگە شاپىلاقلاپ قويدى، — ئەن لۇشەن ھازىر چاڭئەندە ئەمەس، ئۇ ئاللىقاچان فەنياڭغا يۆتكىلىپ كەتكەن. بىزمۇ شۇ ياققا كەتمەكچى بولۇۋاتىمىز. سەنمۇ بىز بىلەن كېتەمسەن؟

— بىز دېگىنىڭ كىملەر ئۇ؟ — سوردى ماسمادار.

— فەنياڭغا كەتمەكچى بولۇۋاتقان بىرنەچچە ئاغىنىلەر بار.

— قاچان ماڭىسىلەر؟

— مۇشۇ بىر نەچچە كۈننىڭ ئىچىدە.

— ئەمىسە بىز بىر يولغا چۈشكەن سەپەرداشلار ئىكەنمىز، — دېدى ماسمادار.

سوغدی یىگىت یەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

ــ یارایسەن ! ــ دېدى ئۇ ۋە ماسمادارنىڭ یەلكىسىگە شاپىلاق بىلەن قاتتىق بىرنى ئۇردى ، ــ یۈر ، سېنى ئاغىنىلىرىمگە تونۇشتۇرۇپ قویاي .

چایخانىدىكىلەر سوغدى یىگىتنىڭ ئۇنلۇك كۈلۈشىگە ۋە ماسمادارنىڭ یەلكىسىگە قاتتىق « قاس » چىقىرىپ ئۇرۇشىغا سەل ئەجەبلەنمەي ئۇلارغا قاراشتى ، لېكىن بۇ ئىككى غەلىتە یىگىت ئۇیغۇرچە ـ سوغدىچە ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ نېمە دېیىشكەنلىكىنى ھېچكىم ئۇقالمىدى .

سوغدى یىگىت ماسمادارنى ئۆزىنىڭ مەھەللىسىگە باشلاپ بېرىپ ، فەنیاڭغا كەتمەكچى بولغان ئاغىنىلىرىگە تونۇشتۇردى . ئۇلار ئاسانلا ئورتاق تىل تېپىشتى . بۇ سوغدى یىگىتلىرىمۇ خۇددى ماسمادارغا ئوخشاشلا ئاسان پایدىنى كۆزلەپ تەۋەككۈلچىلىككە بەل باغلىغانلار ئىدى .

ــ بىز ھەممىمىز ھازىرلا یولغا چىقىشقا تەییار ، ــ دېدى سوغدىلاردىن بىرى ، ــ ئەمما فەنیاڭغا بېرىپ ئورۇنلىشىۋالغۇچە یەتكۈدەك پۇل ، مالنى غەملىۋېلىش كېرەك .

بۇ مەسىلىدىمۇ ھەممەیلەننىڭ گېپى ئاسانلا بىر یەردىن چىقتى . ئىككى ـ ئۈچ كۈن كۆزىتىپ ، ئوبدان تەییارلىق قىلىۋالغاندىن كېیىن بۇ سوغدىلار بىر كېچىدىلا ئۈچ ـ تۆت سودىگەرنىڭ دۇكان ۋە ئامبارلىرىنىڭ تاملىرىنى تېشىپ ، ئىچىنى قۇرۇقداپ قویۇشتى . ماسمادار بولسا ، بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك ، ئۆزى ئولتۇرۇشلۇق ئۆینىڭ خوجایىنىغا قەست قىلىپ ، بىر تالاي ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئىگە بولدى . ئۆزىنىڭ جىنایى ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ بولغاندىن كېیىن ئۇ ئالدىراش كىرىپ ئىنەچۈك تاي بىلەن ئادارقىزنى ئویغاتتى .

ــ تۇرۇڭلار ، تۇرۇڭلار ، تېز بولۇڭلار ! ــ دېدى ئۇ ، ــ ھازىرلا یولغا چىقىمىز ، بۇ یەردىن دەرھال كەتمىسەك بولمایدۇ .

ــ نېمە ئىش ؟ نېمە بولدى ؟ ــ دەپ غودۇڭشىدى ئىنەچۈك

تاي ئۇيقۇلۇقتا كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ ، — تېخى تاڭ ئاتمىدىغۇ ... كېتىمىز دەيسەنغۇ ؟ يەنە نەگە كېتىمىز ؟ بولدى ، قوي ، گېپىڭ بولسا ئەتە تاڭ ئاتقاندا سۆزلىشەيلى .

— بولمايدۇ ، بولمايدۇ ! — ماسمادار ئاچچىقلاندى ، — هازىر كەتمىسەك بولمايدۇ . ئورخۇن تەرەپتىن بىزگە ئوخشاش قاچقانلارنى تۇتۇشقا ئادەم كەپتۇ . تېز قوپۇڭلار !

— نېمە ؟ بىزنى تۇتۇپ كېتەمدىكەن ؟

— شۇنداق ، تۇتۇپ كېتىشىدۇ ، ئورخۇن يېرىگە ئاپىرىپ جازالايدۇ . تېز قوپۇپ كىيىنىڭلار ، مەن چىقىپ ئاتلارنى تەييارلاي .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار ئاسماننى بۇلۇت قاپلاپ ، ئاي ۋە يۇلتۇزلار غايىب بولغان قاراڭغۇ تۇندە ئات - ئۇلاغلىرىغا نەرسە - كېرەكلىرىنى ئارتىپ يولغا راۋان بولدى . قايسىدۇر بىر كوچىغا كەلگەندە ئۇلارغا يەنە هېلىقى سوغدىلار قوشۇلدى . ماسمادار ئىنىەچۇك تاي بىلەن ئادارقىزنى ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن قانداق خۇپىيانە ئېلىپ قاچقان بولسا ، چاڭئەن شەهىرىدىنمۇ شۇنداق ئوغرىلىقچە ئېلىپ چىقتى . ئىنىەچۇك تايمۇ ، ئادار-قىزمۇ شۇ تاپتا نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالمايتتى . ئۇلار ئۆزلىرىمۇ سەزمىگەن هالدا هەممە ئىشتا ماسمادارغا بويسۇنىدىغان ، ئۇ نەگە باشلىسا شۇ ياققا ماڭىدىغان بولۇپ قالغانىدى . ئۇلارنىڭ هەر ئىك-كىسى بۇ ياۋۇز قاراقچىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈل شاپائەتچىسى دەپ هېسابلايتتى .

تاڭ يوروغاندا ئۇلار ئۇپۇققا تاقاشقان سېرىق توپىلىق تۇزلەڭدە كېتىۋاتاتتى .

یەتتىنچى باب

لوياڭغا يۇرۇش

شىمال تەرەپتىن سوغۇق شامال سوقۇپ تۇراتتى . قۇتادمىش ئات ئۈستىدە توڭۇپ شۇمشىيىپ قالدى . قېلىن ۋە يۇمشاق بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن كىمخاب تاشلىق جۇۋىسىنى كىيىپ تۆگە ئۈستىدە مەغرۇر قىياپەتتە ئولتۇرغان سوغدى سودىگەر ئۇنىڭغا قاراپ توۋلىدى :

— هاي يىگىت ، سوغۇق ئۆتتىمۇ ؟ مە ، مۇنۇ چاپاننى كىيىۋال .

شۇ گەپ بىلەن سودىگەر ئۆزىنىڭ تۆگىسىگە ياندىشىپ كېتىۋاتقان خىزمەتكار سۇنۇپ بەرگەن خېلى يېڭى بىر يۇڭ چاپاننى قۇتادمىشقا تاشلاپ بەردى .

— رەھمەت ، خوجايىن .

قۇتادمىش قوي تېرىسىدىن يۇڭى ئىچىگە قىلىپ تىكىلگەن بۇ كالتە چاپاننى دەرھال خۇشاللىق بىلەن كىيىۋالدى . دالادىكى ئۇزۇن يوللاردا ئىنسان ئۈچۈن يېمەكلىك بىلەن سۇ قانچىلىك زۆرۈر بولسا ، كەچ كۈز پەسلىدە تۆت تەرەپتىن ئاچچىق سوغۇق شامالنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغان يولۇچى ئۈچۈن ئىسسىق كىيىمۇ شۇنچە ئېھتىياجلىق بولىدۇ ، ئەلۋەتتە .

— هە ، قانداق ؟بۇ چاپان بولامدىكەن ؟ — سودىگەر قۇتادمىشتىن يەنە سوردى .

ئۇ كۈن بويى ئۇنچىقماستىن تۆگە ئۈستىدە سىلكىنىپ ماڭۋېرىشتىن زېرىكىپ ، بىركىم بىلەن پاراڭلاشقۇسى كېلىپ قالغاندەك تۇراتتى .

— یاخشی چاپان ئىكەن ، — دېدى قۇتادمىش مىننەتدارلىق بىـ
لەن كۈلۈمسىرەپ ، — ئەمدى قار ياغسىمۇ قورقمايمەن .
شۇ گەپ بىلەن ئۇ ئۆز ئېتىغا غانجۇغىلانغان كۆن بوغجۇمىسىدىن
بىر پارچە قۇيما كۈمۈشنى چىقىرىپ سوغدى خوجايىنىغا ئۇزاتتى .
— مانا ، ئاز بولسىمۇ ئېلىپ قويۇڭ ، — دېدى ئۇ .
سودىگەر كۈمۈشنى ئالمىدى .
— بولدى ، ئۆزۈڭدە قالسۇن ، — دېدى ئۇ ، — ھېلىمۇ نەچچە
كۈنلەردىن بېرى ماڭا ھەقسىز ئىشلەپ كېلىۋاتىسەن . ياخشى ئىشلىدىڭ .
فەنياڭ بازىرىغىمۇ ئاز قالدۇق . ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن ھەممىزگە
پايدا بار . مەنمۇ پۇل تاپىمەن ، سەنمۇ نامراتلىقتىن قۇتۇلسەن .
— ئۇ فەنياڭ دېگەن يەردە پۇل تېپىش شۇنداق ئاسانمۇ ؟ —
سوريدى قۇتادمىش .
— ئەقلىڭ بىلەن كۈچۈڭنى ئىشلىتەلىسەڭ فەنياڭدا كۈنۈڭ
ياخشى ئۆتىدۇ ، — دېدى سودىگەر ، — مانا مەن ئەقلىم بىلەن يول تې-
پىپ كېتىۋاتىمەن . ئەگەر سەن قورقۇنچاقلىق قىلماي ئەن لۇشەنگە
جەڭچى بولساڭ پايدىسىنى كۆرىسەن . ئەن لۇشەن باتۇر ئەزىمەتلەرنى
قەدىرلەيدۇ .
« يەنە شۇ ئەن لۇشەننىڭ گېپى چىقتىغۇ ، — دەپ ئويلىدى قۇ-
تادمىش ، — چاڭئەندە ئۇچراشقان ھېلىقى توڭرا كىشىلىرىنىڭ ئېيتقانـ
لىرىدىن قارىغاندا ، بۇ ئەن لۇشەن دېگەن سەركەردە ئوردىغا قارشى
قانداقتۇر بىر ھەرىكەت قىلىشنى قەستلەۋاتقاندەك تۇرىدۇ . ئەن لۇشەن
قوشۇنىنىڭ ئۇيغۇر قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشقانلىقىنىمۇ مەن ئۆز كۆزۈم
بىلەن كۆرگەن . قارىغاندا ، ئۇ خەتەرلىك ئادەم ئىكەن . بۇ سوغدى
سودىگەرنىڭمۇ ئاشۇ ئەن لۇشەن بىلەن قانداقتۇر ئالاقىسى بارمۇ ،
قانداق ؟ »
— فەنياڭغا كەچ كىرگۈچە يېتىپ بارىمىز ، — دېدى يەنە سو-
دىگەر .
قۇتادمىش جاۋاب قايتۇرمىدى . ئۇنىڭ مېڭىسىنى تۇرلۇك غەم ۋە

تىنىمسىز خىياللار چۈلغىۋالغاندى . « فەنياڭغا بارغاندىن كېيىن ئادار-
قىزنى تاپالامدىم ؟ ئۇلار راست ئاشۇ فەنياڭ دېگەن يەردىمۇ ، ئەمەسمۇ ؟
ئەگەر ئۇلار فەنياڭدىمۇ يوق بولۇپ قالسىچۇ ؟ »

قۇتادمىشنىڭ دىلى بىئارام بولاتتى ، يۈرىكى سىقىلاتتى ، تولا ئويلاپ بېشى چىڭقىلىپ ئاغرىيىتتى . « ھازىر بۇلارنى ئويلىغانىنىڭ پايدىسى يوق » دەيتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، لېكىن يەنە ئويلىماي تۇرالمايتتى . « ھازىر ئايتولۇن نېمە ئىش قىلىۋاتىدىكىن ؟ يەنە سەييارە ئويۇن قويۇپ يۈرگەندۇ » .

كەچكە يېقىن شامال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى . ئەمدى قۇتادمىشنىڭ خىيال سۈرۈشىگە پۈرسەت قالمىدى . ئوچۇق دالادا ئادەملەر ۋە ئات ـ تۆگىلەر پاناھلانغۇدەك ھېچ نەرسە يوق . شامال سىرتىق توپىنى ئۇچۇرتۇپ ، كۆزلەرنى ئاچقىلى قويمايتتى ، ئىختىيارىي نەپەس ئېلىشمۇ تەسلەشتى . شۇنداق بولسىمۇ ، كارۋان يۈرۈشىنى توختاتمىدى .

ـــ بولمايدۇ ، توختاشقا بولمايدۇ ! تۆگىلەرنى تېز ھەيدەڭلار ! ـــ دەپ توۋلايتتى سوغدى سودىگەر .

چاكارلار نارازى بولۇپ غودۇڭشىيتتى :

ـــ بۇ خوجايىن نېمىگە شۇنچە ئالدىرايدىكىن ؟ شامال توختىغاندىن كېيىن ماڭساق ياخشى ئەمەسمۇ .

ھالبۇكى ، شامال توختىمىدى ، كارۋانمۇ ماڭمۇۋەردى . ئەسلى بۇنداق چۆل شامىلىدا كارۋاننى توختىتىپ ، ئاتلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ ، تۆگىلەرنى چۆكتۈرۈپ ، ئادەملەر شۇ تۆگىلەرنى دالدا قىلىپ يېتىپ ، شامالنىڭ بېسىقىشىنى كۈتۈش كېرەك ئىدى . لېكىن ، بۇ قېتىم ئۇنداق بولمىدى . كارۋان ئەھلى شامالغا قارشى كۈرەش قىلىپ كېتىۋەردى ۋە مۆلچەردىكىدىن كېچىكىپ ، قاپقاراڭغۇ كېچىدە فەنياڭغا يېتىپ كەلدى . ئۇلار بىر كارۋان سارايغا كىرىشى بىلەن سوغدى سودىگەر ئۆز غوجىدارىنى يېنىغا چاقىرىپ :

ـــ بۇ يەردىكى ئىشلارنى سەن ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇر . مېنىڭ مۇھىم ئىشىم بار ، ـــ دېدى ـ دە ، قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ئىككى قو-

رۇقچىنى ئەگەشتۇرۇپ نەگىدۇر كېتىپ قالدى.

غوجىدار خوجايىننىڭ بۇ ئىشىغا ھەيران بولدى. سودىگەر بول-غان ئادەم يىراقتىن ئېلىپ كەلگەن شۇنچە كۆپ مالنى مۇنداقلا تاشلاپ قويۇپ چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قاتتىق شامال گۈركىرەپ تۇرغان بۇ قاراڭغۇ كېچىدە ئارام ئالماستىن، شۇنچە ئالدىراپ نەگە بارىدۇ؟

خوجايىن ئايماق بازىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بىر كىچىكرەك قەلئەنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە ئاتتىن چۈشتى.

— ئەن لۇشەن جانابلىرى بىلەن كۆرۈشىمەن، — دېدى ئۇ ئۇزۇن نەيزە تۇتۇپ تۇرۇشقان ئىككى قاراۋۇلغا ۋە ئەن لۇشەن ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن دەستەكنى كۆرسەتتى.

قاراۋۇللار ئۇنى دەرۋازا يېنىدىكى قاراۋۇلخانىغا باشلاپ كىرىپ، پىلىلداپ كۆيۈپ تۇرغان جىنچىراغنىڭ يورۇقىدا دەستەكنى زەن سېلىپ كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن:

— مەرھەمەت، — دېيىشتى — دە، دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىشتى.

قەلئە ئىچىدە نەيزە تۇتقان قاراۋۇللار ئىككىدىن — ئۇچتىن بولۇپ ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى. ئوق يانىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن تون كىيىپ، چېچىنى چوققىسىغا تۇرمەكلەپ شەلپەر بىلەن چىگىۋالغان تابغاچ مەھرەم سودىگەرنى قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىمارەتكە باشلاپ كىردى. ئەڭ ئىچكىرىدىكى بىر بۆلمىنىڭ قوش قاناتلىق ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە مەھرەم سودىگەرگە توختاپ تۇرۇشنى ئىشارەت بىلەن ئۇقتۇردى — دە، ئۆزى بۆلمىگە كىرىپ كەتتى ۋە ھايال بولماي قايتىپ چىقتى.

— مەرھەمەت، — دېدى ئۇ، — ئەن لۇشەن جانابلىرى كىرىشىگىزگە ئىجازەت بەردى.

سودىگەر بۆلمىگە كىردى. قېلىن گىلەم ئۇستىگە ئېيىق ۋە تۈلكە تېرىلىرى سېلىنغان بولۇپ، ئەن لۇشەن شۇ تېرىلەرنىڭ بىرىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ گەرچە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن باشلاپلا تابغاچلار-نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن بولسىمۇ، يايلاق خەلقىنىڭ ئادەتلى-

رىنى ، جۇملىدىن مانا مۇشۇنداق گىلەم ۋە تېرىلەردە ئولتۇرۇش ئادىتىنى ئۆزگەرتمىگەنىدى . ئۇنىڭ ئالدىدىكى پەس شىرە ئۈستىدە چىرىسلاپ كۆيۈپ تۇرغان قارا چىراغنىڭ يورۇقىدا بۇ نامى چىقىپ قالغان ھىراۋۇلنىڭ ئۈزۈن چاچلىق ۋە قويۇق ساقال ـ بۇرۇتلۇق چىرايى گويا كى ئەپسانىۋى پالۋاننىڭ غەيرىي تەبىئىي سىيماسىدەك ئالاھىدە سۈرلۈك كۆرۈنەتتى . سودىگەر بوسۇغىدىن ئاتلاپ كىرىشى بىلەنلا تىزلىنىپ ۋە پېشانىسى يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى .

ـــ يېقىن كېلىپ ئولتۇر ، ـــ دېدى ئەن لۇشەن . ئۇنىڭ ئاۋازىمۇ ئادەمنىڭ بەدىنىگە تىترەك ئولاشتۇرغۇدەك قورقۇنچلۇق ئاڭلاندى .

سودىگەر ھاپىلا ـ شاپىلا ئۆمىلەپ كېلىپ ، شىرەگە يېقىنراق جايدىن ئورۇن ئالدى ۋە بۇ سۈرلۈك ھىراۋۇلغا ئۈدۈل يۈزلىنىپ يۈگۈندى .

ـــ سۆزلە ، ـــ دېدى يەنە ئەن لۇشەن .

سودىگەر ئەڭ زور دەرىجىدە چۈشىنىشلىك ھەم پاساھەتلىك سۆزلەشكە تىرىشىپ مەلۇمات بېرىشكە باشلىدى :

ـــ دانىشمەن ، شەۋكەتلىك جانابلىرىغا مەلۇم بولسۇنكى ، فەنياڭغا كېلىپلا ساداقەتمەنلىك بىلەن سالام بېرىشكە ئالدىراپ ، كەچ بولۇپ كەتسىمۇ ھۇزۇرلىرىغا داخىل بولدۇم .

ـــ ياخشى ، ـــ دېدى ئەن لۇشەن بېشىنى لىڭشىتىپ ، ـــ گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيت . ئوردىدا ئىشلەيدىغان ھېلىقى تۇغقىنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈڭمۇ ؟

ـــ ئەلۋەتتە ، كۆرۈشتۈم ، جانابلىرى . ھەممە ئىشلارنى ئۆزلىرى بۇيرۇغاندەك قىلدىم . شۇ تۇغقىنىمنىڭ يارىدىمى بىلەن ئوردىدىكى باشقا ئەمەلدارلار بىلەنمۇ تونۇشۇپ سۆھبەتلەشتىم .

ـــ ھە ، ئۇلاردىن نېمىلەرنى ئۇقتۇڭ ؟

ـــ ئۇلارنىڭ ئېيتقانلىرىدىن قارىغاندا ، ـــ سودىگەر چىرايىغا جىددىي تۇس بېرىپ ، ئەستايىدىللىق بىلەن سۆزلىدى ، ـــ ھازىر ئوردىدىكى ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ئىچىدە پىكىر ئىختىلاپى بار ئىكەن . بىرمۇنچە

ئەمەلدار ۋە سەركەردىلەر پادىشاھنىڭ ئالىي دەرىجىلىك توقىلى ياڭ گۇيفېيىنىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىدىن نارازى ئىكەن . ئۇلار « پېشقەدەم ئەمەلدارلار مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ ، ئوردىغا ئاشۇ ياڭ گۇيفېيىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى توشۇپ كەتتى » دېگەندەك گەپلەرنى قىلىشتى . بىرقىسىم ۋەزىرلەر ئەن لۇشەن جانابلىرىنىڭ ياڭ گۇيفېيىنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ، ئۇنىڭ ئاكىسى ياڭ گوجۇڭنى باش ۋەزىرلىك مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدىكى پىكىر ـ تەلەپلىرىنى قوللايدىكەن .

ئەن لۇشەن سودىگەرنىڭ بايانلىرىنى تىڭشاپ ئولتۇرۇپ ئارتۇق گەپ قىلمىدى . شۇ تاپتا ئۇ چوڭقۇر خىيالغا چۆككەندەك كۆرۈنەتى . لېكىن ئۇنىڭ زادى نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى ، ئۆزى ئاڭلاۋاتقان بۇ مەلۇماتتىن مەمنۇن بولغان ياكى ئەپسۇسلانغانلىقىنى پەرەز قىلىش تەس ئىدى . سودىگەر ئېيتىدىغانلىرىنى تاماملاپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ئۇ يەنە ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى .

سوغدى ـ تۈرك قېنىدىن بولغان بۇ قەيسەر ۋە ئۇرۇشخۇمار سانغۇن فەنياڭ دىيارىغا ھىراۋۇل قىلىپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن زادى تىنچ ئۆتمىدى . قىتانلار ۋە تاتابىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ دەسلەپتە مەغلۇپ بولدى ، ئەمما ئۇ بۇنىڭ بىلەن بولدى قىلماي ، داۋاملىق ئەسكەر كۆپەيتىپ ، ئاشلىق جۇغلاپ ، ئىچكى قىسىمدىكى ئەمەلدار ۋە قوماندانلارنى ئالماشتۇرۇپ ، قايتا ئۇرۇش قوزغاپ ، ئاخىر قىتانلار بىلەن تاتابىلارنى مەغلۇپ قىلدى . نەتىجىدە قىتانلار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇلدى . ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنلىرى يەنە پۇرسەت بولسىلا ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغىلى تۇردى . ۋەھالەنكى ، ئەن لۇشەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى مۇنتىزىم ئۇرۇش قوزغاشتىن ئۆزىنى تارتتى . ئۇنىڭ باشقىچە ئوي ـ غەرەزلىرى بار ئىدى .

« ئالدى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن ، لوياڭدىن ئىبارەت قوش پايتەختنى ئىگىلەپ ، ئۆزۈم خان بولغاندىن كېيىن پۈتۈن دۆلەت

نىڭ ھەربىي كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرىمەن »
دەپ ئويلايتتى ئۇ .

ئەن لۇشەننىڭ ئاتىسى سوغدى ، ئانىسى تۈرك بولغاچقا ، ئۇ ئۆز ۋۇجۇدىدا ئات مىنىپ ، قىلىچ ئوينىتىپ ياشايدىغان كۆچمەن تۈركلەر-نىڭ باتۇرلۇقى بىلەن شەھەرلەردە ھۆكۈمدارلارغا ياخشىچاق بولۇپ يا-شايدىغان سودىگەر سوغدىلارنىڭ قۇۋۇلۇقىنى مۇجەسسەملىگەنىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئەنە شۇنداق غايەت زور سىياسىي مۇددىئا-سىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوردىنىڭ ئىچكى ئەھۋا-لىنى تۈرلۈك ئاماللار بىلەن تىڭ ـ تىڭلاشقا باشلىدى . ئىككى پايتەختكە كەينى ـ كەينىدىن ئايغاقچىلارنى ئەۋەتتى ؛ تابغاچ ۋە سوغدى سودە-گەرلەرنى ئوردىغا مال ئاپىرىش باھانىسىدە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار-دىن گەپ ئېلىشقا سالدى . بۇ سودىگەر دېگەن ئاجايىپ ھەرىكەتچان خەق جاھاندىكى ھەرقانداق يەرگە بارالايدۇ ، ھەرقانداق كۈھىقاپقىمۇ تۇيدۇرماي كىرىۋالالايدۇ ، ھەر قانداق جايدىكى دۆڭ ـ چوڭقۇر ۋە بۇ-لۇڭ ـ پۇچاقلارنىمۇ ئالا قويماي ئاختۇرۇپ چىقالايدۇ . كېرەكلىك ئا-دەملەرنى ئىندەككە كەلتۈرەلەيدۇ ۋە جىن ـ شەيتانلىرىمۇ ئۇسسۇلغا سې-لىپ ، دۆ ـ پەرىنىڭ ئاغزىدىن گەپ ئالالايدۇ . دەرۋەقە ، شۇ سودىگەرلەر گويا كارامەت كۆرسىتىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىغا مۇنا-سىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك مەلۇماتلارنى ئەن لۇشەنگە يەتكۈزۈشكە باش-لىدى .

ئايغاقچىلار ۋە سودىگەرلەر يەتكۈزگەن مەلۇماتلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش چىقتى : ئوردا ئەھلى ئىچىدە ئىچكى بىر-لىك بۇزۇلۇشقا باشلىغانىدى . پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئالىي دەرىجە-لىك توقىلى گۈزەل ياڭ گۈيفېي ھىيلە ـ مىكىرلىك سىياسىي سۈيە-قەستچى بولۇپ چىقتى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر ئەقلى بىلەن ئاياللار گۈزەل-لىكىنىڭ سېھرىي كۈچىنى ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ، پادىشاھنىڭ بېشىنى ئايلاندۇردى . ئۇ ئۆزىگە يارىمىغان ئەمەلدارلارنى ئۇستىلىق بىلەن چېقىشتۇرۇپ ، قېرى پادىشاھنى ئىشەندۈردى ھەمدە بوش قالغان مەنسەپ

ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى ، ھەتتا ئۆ-
زىنىڭ ئاكىسى ياڭ گوجۇڭنى باش ۋەزىرلىك ئورنىغا يۆلەپ چىقاردى .
ياڭ گۇيفېي بىلەن ياڭ گوجۇڭ تىل بىرىكتۈرۈپ ، ئالدى بىلەن ئاز
سانلىق مىللەتلەردىن بولغان مەنسەپدارلارنى چەتكە قاقتى (تاڭ سۇلا-
لىسى ئوردىسىدا تۈرك ، سوغدى ، ئۇيغۇر ، كورىيان ، تىبەت قاتارلىق
خەلقلەردىن چىققان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە سانغۇنلار خىزمەت
قىلاتتى) . نەتىجىدە ، پۈتۈن سۇلالە تەۋەسىدىكى تابغاچ بولمىغان
تائىپىلەر ئىچىدە نارازىلىق ۋە ئۆز تەقدىرلىرىدىن خەۋپسىرەش كەيپىياتى
ئەۋجىگە چىقتى . كېيىن ياڭ فامىلىلىك بۇ ئاكا ـ سىڭىللار ئۆز ئورۇن-
لىرىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە بىرقىسىم تابغاچ ئەمەلدارلار-
غىمۇ زەربە بەرگىلى تۇردى . شۇنىڭ بىلەن يۇقىرى قاتلام تابغاچ مۆتە-
ۋەرلىرى ئىچىدىمۇ غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى . دەسلەپتە ئوردا ئەھلى دەردىنى
ئىچىگە يۇتۇپ ، ھەق سۆزىنى ئېيتىشتىن قورقتى . كېيىنچە ياڭ گۇيفېي-
نىڭ باشباشتاقلىقىغا چىداپ تۇرالمىغان بىرقىسىم يۇرەكلىكرەك ۋەزىرلە-
پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئالدىدا يەرگە باش ئۇرۇپ ئەرز ـ شىكايەتلە-
رىنى ئېيتىشتى :

« بۇيۇك تاڭ دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تەڭرى ئوغلى لى ش-
مىننىڭ[1] دەۋرىدىن باشلاپ بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىش ئۇسۇلى ئارقە-
لىق ئەمەلدار قوبۇل قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلغاندى . مۇشۇنداق ئادالەت-
لىك تۈزۈمنىڭ خاسىيىتىدىن ئوردىغا پاراسەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق ئە-
مەلدارلار جەم بولۇپ ، دۆلىتىمىز مىسلىسىز قۇدرەت تاپقاندى . ئەمدى-
لىكتە پېشۋالىرىمىز تەرىپىدىن ئورنىتىلغان مۇقەددەس قانۇن ـ تۈزۈم-
لەرگە ئەمەل قىلىنماي ، ئىمتىھانغا قاتناشمىغان ياكى ئىمتىھاندىن ئۆتەل-
مىگەن ئادەملەر ئوردىغا كىرىۋاتىدۇ . ئەكسىچە ، دۆلەت ئۈچۈن جان
كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن پېشقەدەملىرىمىز ناھەق ئەيىبلىنىپ ، ئوردىدىن
قوغلاپ چىقىرىلىۋاتىدۇ ، ھەتتا جازاغا تارتىلىۋاتىدۇ . مۇشۇنداق بولـ-

---

[1] لى شىمىن (تاڭ تەيزۇڭ) ـــ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى لى يۈەننىڭ
ئوغلى ، سۇلالىنىڭ 2 ـ پادىشاھى .

ۋەرسە بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدۇ ؟ دانىشمەن خان ئالىيلىرى ، ئەقىل كۆرسەتكەيلا ... »

هالبۇكى ، ئاق ساقاللىق تاڭ شۇەنزۇڭ قېرىغاندا ئاشقىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالغاندى . ئۇ ياڭ گۇيفېينىڭ قوينىدىن چىقالمايدىغان بولۇپ ، بۇ گۇزەل توقالنىڭ يانتايىقىغا ئايلىنىپ قالغاندى . ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ئاشۇ ياڭ گۇيفېينىڭ يېقىملىق شۇئىرلاشلىرىنى سىگدۇرۇۋالغان بولۇپ ، ۋەزىرلەرنىڭ توغرا نىيەتلىك ئىنكاسلىرىنى ئاڭلىمايتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرى سۆيگۈ لەززىتىدىن خۇمارلاشقان بولۇپ ، ئوردا ئەھلىنىڭ ئەھۋالىنى تولغىنىشلىرىنى كۆرمەيتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ قوينىدا ياتقان ئاشۇ پەرى قىياپىتىدىكى تۇلكە جىنىنىڭ گېپىگە ئىشىنەتتى ، ئۇنىڭ يېتەكلىشى بىلەن قارىغۇلارچە تەمتىلەپ ماڭاتتى .

توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن ھىراۋۇل ئەن لۇشەن ئۆزىنىڭ تۇلۇمچاشقانلاردەك ھەممە يەردىن تۆشۈك ئېچىپ يول تاپالايدىغان ئايغاقچىلىرى ۋە مۇناسىۋەت ئىلمىدە پىشقان قاقۋاش سودىگەرلىرىنىڭ تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە ئوردا ئىچىدىكى ھەر بىر يېڭىلىقتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ تۇردى . ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلار ئىچىدىكى نارازىلىقلار ئۇنىڭغا ئىلھام بەردى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى شۇ خىلدىكى نارازىلىق ئوتلىرىغا ياغ چېچىشتىن باشلىدى . ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدار ۋە سانغۇنلار بىلەن خۇپىيانە كۆرۈشۈپ ، ياڭ گۇيفېينىڭ ئۆز بېشىمچىلىقىغا چەك قويمىسا بولمايدىغانلىقى ھەققىدە تەسىرلىك سۆزلىدى . خېلى كۆپ كىشىلەر ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرىغا قوشۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەخسەن پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭغا مەكتۇپ يېزىپ ، ياڭ گۇيفېينى ئوردىنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق ۋە ياڭ گوجۇڭنى باش ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدا رەسمىي تەلەپ قويدى . تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئوردا ئەھلىنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىر ـ تەلەپلىرىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلغاندى ، بۇ قېتىممۇ ئەن لۇشەننى قاتتىق ئەيىبلىدى .

ۋەھالەنكى ، ئەن لۇشەننىڭ كۆڭلىدىكى يوشۇرۇن ئارزۇسىمۇ شۇ

ئىدى . ئۇ يىراق - يېقىندىكى ھىراۋۇل ، سانغۇنلارغا « بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ ، سۈلالىنى قوغداش ئۈچۈن ياڭ گۈيفېينى يوقىتىپ ، ئوردىغا كېلىۋاتقان يوشۇرۇن ئاپەتنى بىتچىت قىلىشقا » چاقىرىق چىقاردى . ئۇ-نىڭ چاقىرىقىغا بەزىلەر ئاۋاز قوشتى ، بەزىلەر قارشى چىقتى . جاي - جايلاردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارلار ئىچىدە ياڭ گۈيفېي مەسـ-لىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا بەس - مۇنازىرە ۋە پىكىر ئىختىلاپلىرى پارتلاپ چىقتى .

ئەن لۇشەن چوڭ ئىشنى باشلاش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىققا چۈشۈپ كەتتى . ئۇ تاڭ دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئۆزىنى قوللايدىغان تۈرك ۋە سوغدىلارنى ھەر تەرەپتىن يىغىپ ، ئۆزىگە قاراشلىق قوشۇنلارنىڭ سانىنى رۇخسەت قىلىنغان چەكتىن زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى . ئۇنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى فەنياڭ ، پىڭلۇ ، خېدۇڭ بازارلىرىدىكى تۆ-مۈرچىلەر كېچە - كۈندۈز توختىماي قىلىچ ، نەيزە سوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى . بۇ جەريانىدا ئەن لۇشەن ئوردا ئىچىدىكى ئەھۋاللارنى تىڭ - تىڭلاپ تۇرۇشنى ھەرگىز توختىتىپ قويمىدى . ئايغاقچى ۋە سودىگەر-لەر ئۇنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن چاڭئەن ، لوياڭ شەھەرلىرىگە داۋامـ-مۇكىسىمان قاتناپ تۇردى .

قۇتادمىشنى چاڭئەندىن فەنياڭغا ئېلىپ كەلگەن ھېلىقى سوغدى سودىگەر قاتتىق شامال چىقىۋاتقان قاراڭغۇ كېچىدە كېلىپ مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن ئەن لۇشەن ئۇزۇل - كېسىل قانائەت ھاسىل قىلدى . « ئوردا ئىچىدىكى تىنچسىزلىق تېخىچە بېسىقماپتۇ ، ئەمدى ئىشنى باشلاش كېرەك » دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە .

× × ×

ئاخشامقى سوغۇق شامال تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغاندا توختىدى . ئۇزۇن سەپەردە چارچاپ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن قۇتادمىش كۆزىنى ئاچقاندا ئاللىقاچان تاڭ يورۇپ بولغانىدى . كارۋان سارايىنىڭ تاش بىـ-

لەن قوپۇرۇلغان بۇ كەڭرى ياتاقخانىسدا قىستىلىشىپ ياتقان كارۋان-چىلار دۇگدىيىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقا باشلىدى.

— نېمىدېگەن سوغۇق، — دېيىشەتتى كىشىلەر ئۇيقۇلۇقتا كۆز-لىرىنى ئۇۋۇلىشىپ.

قۇتادمىش قوي تېرىسىدىن يۇگى ئىچىگە قىلىپ تىكىلگەن كالتە چاپىننى يېپىنچاقلاپ تالاغا چىقتى. قارىغۇدەك بولسا، ھاۋا تىپتىنچ بو-لۇپ، لەپىلدەپ ئاپئاق قار يېغىۋاتاتتى. ئۇ سوغۇق ۋە ساپ ھاۋادىن چوڭقۇر نەپەسلىنىپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن سوغدى سودىگەر ئو-رۇنلاشقان چەتتىكى بىر كىچىك ياتاق ئۆينىڭ ئىشىك ئالدىغا كەلدى ۋە يۆتىلىپ قويۇپ، ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن توۋلىدى:

— خوجايىن قوپتىمۇ؟

سودىگەرنىڭ خاس چاكىرى ئىشىكنى ئاچتى.

— خوجايىن قوپتى، كىرسەڭ بولىدۇ، — دېدى ئۇ.

قۇتادمىش ئىچكىرىگە كىرىپ، كارۋان خوجايىنىغا سالام بەردى. كاڭ ئۇستىدە چارا قۇرۇپ ئولتۇرغان سوغدى سودىگەر قۇتاد-مىشقا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

— خوش، نېمە ئىشىڭ بار؟ تېخى ناشتا قىلمىغانسەن؟ — سورىدى ئۇ.

قۇتادمىش ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب قايتۇرماستىلا ئۆزىنىڭ گېپىنى قىلدى:

— خوجايىن، ئۆزىڭىز بىلىسىز، مەن بۇ يەرگە ئۆزۇمنىڭ يېقىن كىشىلىرىمنى ئىزدەپ كەلدىم. مەن بۇ يەردە ھېچكىمنى تونۇمايمەن. شۇڭا، ئىنەچۇك تاي بىلەن ئادارقىزنى سۇرۇشتۇرۇپ ئىزدىشىپ بەر-سىڭىز. سىزنى رازى قىلىمەن، قانداق ئىشقا سالسىڭىزمۇ مانا مەن تەييار.

— ماقۇل، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى سودىگەر.

ناشتىدىن كېيىن قۇتادمىش سودىگەر بىلەن بازارغا چىقتى. كارۋان خوجايىنى ئۆزى چاڭئەندىن ئېلىپ كەلگەن مالنىڭ خېرىدارلە-

رىنى ئىزدىگەچ ئىنەچۈك تايىنمۇ سۈرۈشتۈردى . كىشىلەر « بىلمەيمىز ، تونۇمايمىز » دېگەن جاۋابنى بېرىشتى .

ئەتىسى قۇتادمىش ئۆزى يالغۇز چىقىپ ، خۇددى چاڭئەندە قىلىغىنىدەك كوچىمۇ كوچا يۈرۈپ ئىزدىدى . يەنىلا نەتىجىسى بولمىدى .

بۇ كۈنلەردە فەنياڭ ئايىمقىدىكى ۋەزىيەت راسا جىددىيلەشكەنىدى . توپ ـ توپ ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۇياق ـ بۇياققا ئۆتۈپ تۇراتتى . سەپ ـ سەپ بولۇپ تىزىلغان ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىلاردا ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە تۈرلۈك لازىمەتلىكلەر نەلەرگىدۇر توشۇپ كېتىلمەكتە ئىدى . يانلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان قاپىقى يامان چەۋەندازلار ئۆي ـ ئۆيلەردىن ياش يىگىتلەرنى چاقىرىپ چىقىپ ، ھەممىسنى بىر يەرگە توپلىغاندىن كېيىن قوپاللىق بىلەن ۋارقىراپ بۇيرۇق بېرىپ ، ھەيدەپ ماڭماقتا ئىدى .

ـــ بۇ يىگىتلەر نەگە بارىدۇ ؟ ـــ سورىدى قۇتادمىش .

ـــ قوشۇنغا بارىدۇ ، ـــ دېدى ھېلىقى سوغدى سودىگەر ، ـــ ئەن لۇشەن ھازىر ئۆز قوشۇنلىرىنى كۆپەيتىۋاتىدۇ .

دەرۋەقە ، قۇتادمىش ئادارقىزنى ئىزدەپ يەنە بىر كۈننى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئاتلىق قوشۇنلارنىڭ فەنياڭ بازىرىدىن چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردى .

ـــ بو قوشۇنلار نەگە بارىدۇ ؟ ـــ قۇتادمىش يەنە كارۋان خوجايىنىدىن سورىدى .

ـــ بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان يۇيياڭ دېگەن يەرگە بارىدۇ .

ـــ شۇنچە كۆپ قوشۇنلار ئۇ يەرگە بېرىپ نېمە قىلىدۇ ؟

سوغدى سودىگەر يۈز بېرىۋاتقان ھەممە ئىشلاردىن خەۋەردار ئىدى .

ـــ ئەن لۇشەن سانغۇننىڭ بۇيرۇقى شۇنداق ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ پات ئارىدا چوڭ ئىشلار باشلىنىدۇ . سەنمۇ سەپكە قوشۇلۇپ ، ئۇلۇغ يۇرۇشلەردە خىزمەت كۆرسەتسەڭ ياخشى بولاتتى .

— یاق ، — دەپ قۇتادمش ئۇنىڭ پىكرىنى قەتئىيلىك بىلەن رەت قىلدى ، — بۇ ئىشلارنىڭ مەن بىلەن ئالاقىسى يوق . مەن ئادار-قىزنى ئىزلەپ تېپىپ ئورخۇن بويىغا قايتىپ كېتىمەن .

كارۋان خوجايىنى گەپ قىلمىدىيۇ ، يىگىتنىڭ بۇنداق جاۋابىدىن نارازى بولۇپ قاپىقىنى تۇردى .

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ سوغدى سودىگەر قۇتادمشنى كەيىندىن سېتىۋەتتىمۇ ياكى ياش يىگىتلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋاتقانلارنىڭ كۆزى چۈشتىمۇ ، ئىشقىلىپ ، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن كارۋان سارايىغا قىمەت باھالىق جۇۋىلارنى كىيىپ ، يانلىرىغا زىننەتلىك قىلىچلارنى ئاسقان بىر نەچچە قاپىقى يامان چەۋەندەز كىرىپ قۇتادمشنى قوشۇنغا قاتتى-شىشقا چاقىردى .

— بولمايدۇ ، ئاكىلار ، — دەپ يېلىندى قۇتادمش ، — مەن بۇ يەرلىك ئەمەس . مەن بۇ يەرگە تېخى تۆت كۈننىڭ ئالدىدىلا كەلگەن يولۇچى ، يەنە قايتىپ كېتىمەن .

چەۋەندازلار ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى .

— تولا ئەزمىلىك قىلماي ئېتىڭغا مىن ! — دەپ ھۆركىرىدى ئۇلاردىن بىرى ، — نەدىن كەلگەن بولساڭمۇ قوشۇنغا قاتناشسەن . ئالدىڭدا سېنى شەرەپلىك ئىشلار كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ . يىگىت دېگەن باتۇر بولۇشى كېرەك .

قۇتادمشنىڭ ئىچى ئۆرتىنىپ كەتتى . « ئەمدى ئادارقىزنى قانداق تاپىمەن ؟ » دېگەن ئوي ئۇنىڭ يۈرىكىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتتى . شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى ئەسكەرلىككە ئەمەس ، بەلكى قۇللۇققا تۇتۇلغاندەك ھېس قىلدى .

قاپىقى يامان چەۋەندازلار قۇتادمشنى ئالدىغا سېلىپ ، ئەن لۇ-شەننىڭ قەلئەسى يېنىدىكى يىغىلىش مەيدانىغا ئېلىپ كېلىشتى . بۇ يەردە يېڭىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بەش ـ ئالتە يۈزچە ئاتلىق يىگىتلەر توپلانغا-نىدى . قۇتادمش ئەنە شۇ يېڭى ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە قەلئە سېپىلىغا يانداشتۇرۇپ تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەردە بىر كېچە تۇنىدى . ئۇ قېچىپ

كېتىشكە بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ باقتى ، لېكىن ئامال قىلالمىدى . تاڭ ئاتتى . گۈلخانلارغا قاقلاپ پىشۇرۇلغان كالا گۆشى كاۋىپى بىلەن ناشتا قىلىشتى . ئاندىن ئۇلار ھەممىسى ئەن لۇشەننىڭ قايسىدۇر بىر تارماق قوشۇنىغا قوشۇۋېتىلدى . قوشۇن يولغا چىقتى .

— نەگە كېتىۋاتىمىز ؟ — قۇتادمىش ئۆزىگە يانداشىپ كېتىۋاتقان چاڭگا ساقاللىق بىر پېشقەدەم جەڭچىدىن سوردى .

— يۈيياڭغا بارىمىز .

— يۈيياڭغا ؟ ئۇ يەرگە بېرىپ نېمە قىلىمىز ؟

— بارغاندا كۆرىسەن .

فەنياڭدىن ئانچە يىراق بولمىغان كىچىككىنە يۈيياڭ بەجايىكى چەۋەندازلار دېڭىزىغا ئايلانغانىدى . قىلىچ ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەر سەپلىرىنىڭ چېكىنى كۆرگىلى بولمايتتى . قۇتادمىش نېمە ئىشلار بولۇپ كېتىۋاتقىنىنى ئاڭقىرالماي سەپ ئىچىدە تىت ـ تىت بولغان ھالدا ئاستا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتاتتى . « چاتاق بولدى ، بۇلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلۇش بەك تەس بولىدىغان ئوخشايدۇ » دە ئويلايتتى ئۇ ۋە يېڭى ياغقان ئاق قار بىلەن قاپلانغان كەڭ دالاغا باش ـ ئايىغى كۆرۈنمەي مىغىلداپ كېتىۋاتقان ئاتلىق قوشۇن سەپلىرىگە پەرىشانلىق بىلەن كۆز تاشلايتتى .

قوشۇن يۈيياڭدا يەنە بىر كېچە قوندى . ئەتىسى ئەتىگەندە قۇتادمىش يەنە ئاتقا مىنىپ سەپكە تىزىلدى . شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چەۋەندازلار خىتاب قىلىشتى :

— قاراڭلار ، ھىراۋۇل ئەن لۇشەن جانابلىرى چىقتى !

قۇتادمىش كۆردىكى ، چەتتىكى بىر ھويلىنىڭ يوغان قارا دەرۋازىسى ئېچىلىپ ، بىر توپ ئېسىلزادە چەۋەندازلار چىقىپ كەلدى . ئەسكەرلەر يەنە ھەر ياندىن ئۇن سالدى :

— ئۇلارنىڭ قايسىبىرى ئەن لۇشەن ؟

— ئەنە ئاۋۇ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئات مىنىپ كېلىۋاتقان ، قۇندۇز جۇۋا ، سۆسەر تۇماق كىيىۋالغىنى .

قۇتادمىش بىر قاراشتىلا بۇ كېلىشكەن ، باھادىر سۈپەت ھىرا-
ۋۇلنى تونۇۋالدى ۋە ئىختىيارسىز تۇردە خاتىرجەمسىزلىنىپ ، سودا
كارۋىنى بىلەن دالادا كېتىۋاتقاندا مۇشۇ ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنىغا تۇت-
قۇن بولغانلىقىنى ئەسلىدى . « مانا ئەمدى ئۇنىڭغا ئەسكەر بولۇپ قالغا-
نىمنى كۆرمەمدىغان » دەپ ئويلىدى ئۇ .

ئەن لۇشەننىڭ قارا قاشلىق ، يوغان كۆزلۈك ، قاڭشارلىق ۋە ئاق
ئارىلاشقان قويۇق ساقاللىق چىرايىدا قەيسەرلىك ۋە ئۆزىگە ئىشەنگەنلىك
ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن پۇتلۇق ، غاز
بويۇن ئاق ئارغىمىقىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئۆتتى . ھەر
دەرىجىلىك قوماندانلارمۇ ئات سېلىپ كەلدى ـ دە ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئو-
لىشىپ توختىدى . قۇتادمىشنىڭ تۇرغان يېرى ئۇلاردىن ئانچە يىراق ئە-
مەس ئىدى . شۇڭا ، ئۇ بۇ ئېسىلزادە سەركەردىلەرنىڭ چىرايلىرىنى ئې-
نىق كۆرۈپ ، ئاۋازلىرىنى بىمالال ئاڭلىيالايتتى . ئەن لۇشەن ئۆزىنىڭ
ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ئالدىدىكى چەۋەندازلار سەپلىرىگە بىر قۇر قاراپ
چىقتى ـ دە ، يۇقىرى ئاۋازدا مۇنداق دېدى :

ـــ ئەي شەۋكەتلىك سانغۇنلار ، باتۇر جەڭچىلەر ، بىز تەڭرى
ئوغلى تاڭ شۇەنزۇڭغا بولغان چەكسىز ساداقىتىمىز بىلەن ياڭ فامىلە-
لىكلەر جەمەتىنى يوقىتىپ ، ئوردىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش قە-
لىۋاتىمىز . ئالدى بىلەن شەرقىي ئاستانە لوياڭغا ھۇجۇم قىلىمىز . بۇ
ئاستانە ئېلىنغاندىن كېيىن جەڭچىلەرنى ئۈچ كۈنگىچە شەھەرنى ئىختى-
يارىي بۇلاشقا قويۇپ بېرىمەن . سىلەر نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ،
ساھىبجامال دېدەكلەرگە ئىگە بولىسىلەر !

ئەن لۇشەننىڭ بۇ نۇتقىنى يېقىن ئەتراپتا تۇرغان جەڭچىلەر ئې-
نىق ئاڭلىدى ، يىراقتىكىلىرى ئاڭلىيالمىدى ، لېكىن ئاڭلىغانلار ئاڭلىيال-
مىغانلارغا يەتكۈزدى . بايلىق ۋە بەختنى پەقەت زوراۋانلىق يولى بىلەنلا
تاپقىلى بولىدۇ دېگەن ئەقىدىگە قاتتىق ئېتىقاد قىلىدىغان بۇ كەسپىي
چەۋەندازلار خۇشاللىقىدا ئۆزىنى بېسىۋالالماي قالدى . چەكسىز قارلىق
دالادا مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئادەملەرنىڭ قىيقاس ـ چۇقانلىرى گو-

یاکی مسلسز قارا بوران هاسل قىلدى .

ــ ئەن لۇشەن جانابلىرى ياشسۇن ! ياشسۇن ! تۇمەن مىلك يىللار ياشسۇن !

ــ ئاتلىنايلى ! تېزرەك ھۇجۇم قىلايلى !

ــ لوياڭنى باسايلى !

جەڭ دۇمباقلىرى ھەيۋەت بىلەن گۇلدۇرلىدى . تۇغ ـ ئەلەملەر ئېگىز كۆتۈرۈلدى . ئۇزاق يول ۋە قىرغىنچىلىق ئېلىشىشلارغا كۆنۈپ كەتكەن ئارغىماقلار تاقەتسىزلىك بىلەن ئالغا ئىنتىلىپ ، قاتتىق كىشىنىدى . ئەن لۇشەننىڭ كۆزلىرىدە ئوت چاقنىدى . ئۇ ئوڭ قولىنى كەسكىن شىلتىپ يۇرۇشكە بۇيرۇق بەردى .

شۇنداق قىلىپ ، فەنياڭ ، پىڭلۇ ، خېدۇڭ ھەربىي رايونلىرىنىڭ ھىراۋۇلى ئەن لۇشەننىڭ بايرىقى ئاستىغا يىغىلغان خەنزۇ ، تۇرك ، سوغدى ، ئۇيغۇر قاتارلىق تائىپىلەردىن تەشكىل تاپقان بىر يۈز ئەللىك مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن مىلادىيە 755 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خېبېي ئۆلكىسىدىكى يۈيياڭ دېگەن يەردىن ئاتلىنىپ چىقىپ ، بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى لوياڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قوزغىدى .

سەككىزىنچى باب

فەنياڭدىكى پاجىئە

كىچىچە ياغقان قار تاڭ ئاتقاندا توختىدى . تۈمەنلىگەن ئاتلار-نىڭ تۇياقلىرى تىلغىۋەتكەن كەڭ دالا قايتىدىن ئاق لىباسقا پۈركەندى . بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ زىچ تىكىۋېتىلگەن سانسىزلىغان چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەرنىڭ تۆپىلىرىمۇ خۇددى ماموق يېيىتىلغاندەك ئاقىرىپ كۆ-رۈنەتتى .

قۇتادمىش ئۆزى ياتقان كىگىز ئۆيدىن كالتە جۇۋىسىنى يېپىنـ-چاقلىغان ھالدا چىقىپ ، يېقىنلا يەردە سۈرەتلىنىپ سوزۇلغان كۈنگۈرۈ-لىك سېپىللارغا بىر ئەسناغىچە قاراپ تۇردى . بۇ لوياڭ شەھىرىنىڭ سېپىللىرى ئىدى .

« بىردەمدىن كېيىن بۇ شەھەرگە ھۇجۇم باشلىنىدۇ ، — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — جەڭ بولىدۇ ، يۈزلىگەن ، بەلكىم مىڭلىغان ئا-دەملەر ئۆلىدۇ . نېمە ئۈچۈن ؟ بۇ ئۇرۇش بىلەن مېنىڭ نېمە ئالاقەم بار ؟ نېمە ئۈچۈندۇر ئاستاننى ئىشغال قىلماقچى ۋە ئوردا ئىشلىرىغا چاڭگال سالماقچى بولغان بۇ ئەن لۇشەن دېگەن مەنسەپدار مېنىڭ رەھـ-بىرىم ئەمەس . مېنىڭ ئۇنىڭغا بويسۇنۇش مەجبۇرىيىتىم يوق . مەن بۇ كىشىلەرنى تونۇمايمەن ، ئۇلارنىڭ زادى نېمە قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيمەن ھەم بىلىشنىمۇ خالىمايمەن . بۇ يەردىن كېتىشىم كېرەك . جەڭ باشلانغاندىلا قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كېتىمەن . مېنىڭ ئۆزۈمنىڭ جانىجان ئىشلىرىم بار . قانداق قىلىپ بولمىسۇن ، ئادارقىزنى تېپىشىم كېرەك » .

قۇتادمىش ئادارقىزنى ئەسلىگەندە يۈرىكى سىقىلىپ ، بېشى قايـ
غاندەك بولدى . « ئادارقىز ھازىر نەدە ؟ ماسمادار دېگەن ھېلىقى قارا نـ
يەت ئەبلەخ ئۇلارنى نەگە ئېلىپ كەتتى ؟ كېيىن يەنە نېمە ئىشلارنى
قىلدى ؟ ئۇ لەنىتى قاراقچى ئادارقىزنى ... » قۇتادمىش بۇنىڭ ئاخىرىنى
ئويلىيالمىدى ، ئويلاشقا جۈرئەت قىلالمىدى . ئۇنىڭ يۈرىكىگە خۇددى
نەشتەر سانجىلغاندەك تۇيۇلدى .

ــ ئاھ ... ــ قۇتادمىش ئىختىيارسىز تۇردە كۆكرىكىنى ئالىقىنى
بىلەن بېسىپ مۇكچىيىپ قالدى .

بۇ چاغدا ئۇيقۇسىنى ئېچىپ سىرتقا چىقىشقان ئەسكەرلەر لوياڭ
سېپىللىرىغا كۆز تىكىپ ، بولغۇسى جەڭ توغرىسىدا ئۆزئارا پاراڭلىشاتـ
تى ، تېزرەك شەھەرگە بېسىپ كىرىپ بايلىق يىغىش ھەۋىسىنىڭ تۇرتـ
كىسىدە قورال ـ ياراغلىرىنى تەخ قىلىشىپ ، ئاتلىرىغا يەم بېرىپ ئالدىـ
رىشاتتى .

قۇتادمىش سۇغۇر تېرىسىدىن تىكىلگەن تەلپىكىنى يەرگـ
تاشلاپ ، دەسسەلمىگەن پاكىز قار بىلەن يۈز ـ قوللىرىنى يۇدى ۋە بايـ
ھەسرەتلىك خىياللىرىدىن نېرى بولۇپ ، تېتىكلىشىپ قالدى
« بوشاڭلىق قىلىشقا بولمايدۇ . سەگەك ۋە غەيرەتلىك بولۇشۇم ك
رەك » قۇتادمىش ئۆز ـ ئۆزىنى رىغبەتلەندۈردى ھەمدە تەلپىكىنى بېشىـ
باستۇرۇپ كىيدى ـ دە ، يەم ـ خەشەك توشۇيدىغان كۆتەك ھارۋىلار ـ
نىڭ بىرىدىن بىر قۇچاق قۇرۇق بېدىنى ئېلىپ ئېتىغا تاشلاپ
بەردى . « ھازىرقاچىمەن ، ئاتنىڭ قورسىقىنى ئوبدان توقلاش كېرەك »
دېدى ئۇ ئۆز ئىچىدە ۋە چىلان تورۇقنىڭ قۇرۇق بېدىنى غاراسلىتىپ
چاينىشىغا قۇلاق سالغاچ چاڭئەندە قالغان ئايتولۇننى كۆز ئالدىغا كەلـ
تۈردى . « ئۇ قوردانلىق ئۇسسۇلچى قىز ھازىر نېمە قىلىۋاتىدىكىن ؟
قىشنىڭ سوغۇقىدا كوچىلاردا ئويۇن قويغىلى بولماس . تايىنلىق ، ئوردا
ۋە قەسىرلەرنىڭ قىشلىق بەزمىخانىلىرىدا كېپىنەكتەك ئۇچۇپ ، بېلىقتەك
پىلتىڭلاپ ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ يۈرۈۋاتقاندۇ ياكى ... كىم بىلىدۇ
ھازىر ئۇنىڭ ئەھۋالى قانداق ؟ ئۇ مېنى دەپ يىغلىغاندى . بىز خوشلاشـ

قاندا ئۇ شۇنچە مىسكىن ، شۇنچە سۇلغۇن ھالەتتە قالغانىدى ... »

تـوساتتىن قۇتادمىشنىڭ خىياللىرى بەجايىكى قىلىچ بىلەن چاپ-قاندەك ئۈزۈلۈپ كەتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرى يوغان ئېچىلدى . ئۇ جەڭنىڭ تەييارلىقى بىلەن ئۇياق - بۇياققا ئالدىراش ئۆتۈشۈپ يۈرۈۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئىچىدىكى بىرەيلەنگە مىختەك قادىلىپ قاراپ قالدى . شۇ تاپتا قۇتادمىش قوشۇننىمۇ ، بولغۇسى جەڭنىمۇ ، ھەتتا ئۆزىنىمۇ ئۇنتۇغانىدى . ئۇنىڭ پۈتۈن زېھنى قۇۋۋىتى ئاشۇ تۈلكە جۇۋا ، بۇلغۇن تۈماق كىيگەن قارا بۇرۇتلۇق ، سۆرۈن چىراي ئەسكەرگە مەركەزلەشكەنىدى . ياخشى كىيىنىشىگە قارىغاندا ، ئۇ ئاددىي جەڭچىگە ئوخشىمايتتى ، ئون بېشى ياكى يۈز بېشى بولسا كېرەك .

« شۇمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — شۇ ! ئۇ ئۆتۈكەندىكى چاغدىمۇ مۇشۇنداق قىممەت باھالىق كىيىملەرنى كىيىپ يۈرەتتى . ئۇ ماسمادار ! »

قۇتادمىش ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ ، ئىككى قولى بىلەن ماسمادار-نىڭ ياقىسىدىن ئالدى .

— ئەمدى تاپتىممۇ سېنى ، خۇنپەر مۇناپىق !

ئىككى رەقىب تەڭ كۆچەپ ، بىر - بىرىنى يىقىتىشقا ئۇرۇنۇپ چېلىشىپ كەتتى . ئەتراپتىكى جەڭچىلەر ھەر تەرەپتىن يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇلارنى ئىككى ياققا تارتىپ ئاجراتتى . ماسمادار جۇۋىسى ئۈستىدىن باغلانغان تاسما كەمەرگە ئېسىقلىق جەنجىرىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ ئالغانىدى ، ئىككى جەڭچى ئۇنىڭ قولىنى قايرىپ ، جەنجەرنى تار-تىۋالدى .

— ئەمدى سېنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلايمەن ، ئىتنىڭ بالىسى ! — دەپ ۋارقىرىدى ماسمادار غەزەپتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆز-لىرى بىلەن قۇتادمىشقا تىكىلىپ .

قۇتادمىشمۇ ئۆزىنى قامالاپ تۇتۇۋالغان تۆت جەڭچىنىڭ قوللى-رىدىن يۇلقۇنۇپ چىقىشقا تىرىشىپ ، ماسمادار تەرەپكە قولىنى سوزۇپ ۋارقىرايتتى :

ـــ مانا مەن سېنىڭ جېنىڭنى ئالىمەن ، نامەرد قاراقچى ! ئادارقىز قېنى ؟ ئادارقىز نەدە ؟

ماسمادارمۇ ئۇنىڭغا ئېتىلىپ ، ئەلپازىنى بۇزۇپ ۋارقىرايتتى :

ـــ ئادارقىزنى تىلىڭغا ئالغۇچى بولما ، چۈپرەندە ! ئادارقىز مېنىڭ خوتۇنۇم .

قۇتادمىش جان ئاچچىقىدا بوغۇلۇپ ، كېسىلىپ ۋارقىراپ كەتتى :

ـــ يالغان ! يالغان ، خۇنپەر كازراپ ! ئادارقىز مېنىڭ ... ئادارقىز مېنىڭ ...

ماسمادار ئۇنىڭغا قاراپ زەھەرخەندىلىك بىلەن قەستەن كۈلدى .

ـــ جۆيلۈمە ، قاپاقۇاش ! ئادارقىز بىلەن ئىككىمىز توي قىلغان . شامانىنى پېرە ئوينىتىپ ، يامان جىنلارنى قاراڭغۇ دۇنياغا قوغلاپ ، يوروق دۇنيادىكى مۇقەددەس روھلارنى گۇۋاھلىققا چاقىرىپ توي قىلغان ! بىـ لىپ قوي ، ھاڭۋاقتى قاپاقۇاش !

قۇتادمىش دوزاخ ئوتىدا كۆيۈۋاتقاندەك تىپىرلاپ كەتتى .

ـــ يالغان ! ئادارقىز ئۇنداق قىلمايدۇ ! ئۇ مېنىڭ ...

ماسمادار زەھەرلىك كۈلۈش بىلەن قۇتادمىشقا داۋاملىق زەربە بەردى .

ـــ چىدىمساڭ ئۆلۈۋال ، قاپاقۇاش . ئادارقىز بىلەن ئىككىمىز ھەنياڭدا ئۆي تۇتتۇق . ئۇ ھازىر ھەنياڭدىكى ئىككىمىز ياتقان ئىسسىق ئۆيدە ، يۇمشاق يوتقاندا يېتىپ مېنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتىدۇ .

قۇتادمىشنىڭ نەپىسى بوغۇلۇپ ، ئاۋازى چىقماي قالدى . ماسمادار غالىب سۈيىقەستچىلەرگە خاس رەزىللىك بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى .

شۇ ئەسنادا بۇ ماجىرادىن خەۋەر تاپقان بىر سەكەردە ئون - يىـ گىرمىچە قوروقچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا يىراقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلدى ـ دە :

ـــ نېمە ئىش ؟ ـــ دەپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى .

ئىككى رەقىبنى قامالاپ تۇتۇپ تۇرغان جەڭچىلەر :

ـــ ئۇلار سوقۇشۇپ قالدى ، ـــ دەپ جاۋاب بېرىشتى .

ـــ ئۇلارنى دەرھال ئۆز قوماندانلىرىغا ئاپىرىپ تاپشۇرۇپ بېرىڭلار ، ـــ دەپ بۇيرۇق قىلدى سەركەردە ، ئاندىن يەنە قامچىسىنى قۇتادمىش بىلەن ماسمادارغا شىلتىپ تۇرۇپ تەھدىت تەلەپپۇزى بىلەن قوشۇپ قويدى ، ـــ ئۇرۇش ۋاقتىدا يەنە مۇشۇنداق ئىنتىزامنى بۇزىدىغان بولۇشساڭ نەق مەيداندىلا كاللاڭ ئېلىنىدۇ !

جەڭچىلەر ئىككى رەقىبنى ئىككى تەرەپكە سۆرەپ ئېلىپ كېتىشتى .

ھايال ئۆتمەي سەپ ـ سەپ بولۇپ تىزىلغان زور قوشۇن لوياڭ سېپىلى تەرەپكە يول ئالدى . سېپىلنىڭ ئۇدۇلىدىكى دەرۋازىسى دۇمباق ۋە بۇرغىلارنىڭ ساداسى ئىچىدە كەڭ ئېچىلدى . شەھەر ئىچىدىنمۇ ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلار سەپ تارتىپ ئوچۇق دالاغا چىقتى .

ئەن لۇشەننىڭ ئىسيانكار قوشۇنى مىلادىيە 755 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يۇيياڭدىن ئاتلىنىپ چىققاندىن كېيىن تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىققان قوشۇنلىرى بىلەن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم جەڭ قىلدى ۋە ھەر ئىككى قېتىمدىلا غەلىبە قازىنىپ ، 756 ـ يىلى 2 ـ ئايدا لوياڭغا يېتىپ كەلگەندى .

ئەن لۇشەن تۇغ ـ ئەلەملەر ئىزغىرىن شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان تەكشى تۆپىلىكتىكى بارگاھىدا ئاق ئېتىغا مىنىپ ، ئۆزىنىڭ ۋە قارشى تەرەپنىڭ سەپلىرىنى زەن سېلىپ كۆزەتتى . لوياڭ قوشۇنى سېپىل ئىچىدىن چىقىپ بولغاندىن كېيىن ئىسيانكار ھىراۋۇل قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى ـ دە ، بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى :

ـــ ئالغا !

تۈمەنلىگەن ئات تۇياقلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك دۇپۇرلەشلىرى كەڭ يېيىلغان قارلىق دالانى لەرزىگە كەلتۈردى . ئىككى تەرەپنىڭ سەپلىرى توقۇنۇشتى . جەڭ ئۇزاققا سوزۇلمىدى . شەھەر مۇداپىئەچىلىرى ئىسيانكار قوشۇننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي قايتا سېـ

پىل تامان چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى . دەل شۇ چاغدا ئەن لۇشەننىڭ بۆكتۇرمىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان زەربىدار قىسملىرى سېپىلنىڭ ئىككى يېنىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ ، لوياڭ قىسملىرىنىڭ سەپلىرىنى بۆسۈپ ، تىرىپىرەن قىلىۋەتتى . سېپىلنىڭ ئوچۇق تۇرغان دەرۋازىسىدىن قېچىۋاتقان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بېسىپ كېلىۋاتقان ئىسيانكارلار سەپلىرى قالايمىقان ئارىلىشىپ شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەتتى .

جەڭ داۋامىدا قۇتادمىش چاندۇرماسلىق ئۈچۈن قىلىچىنى يالىڭاچلاپ تۇتقان بولسىمۇ ، ھامان ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ، قېچىشقا ئەپلىك پۇرسەت كۈتتى . شۇنداقلا ، ئۇ ھامان ھەريانغا كۆز تاشلاپ ماسمادارنى ئىزلىدى . ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەس ، بەلكى ئاشۇ قاراقچى ماسمادار بىلەن ئېلىشىشنى ئويلايتتى . لېكىن ، تۇمەنلىگەن قىلىچ ، نەيزىلەر گىرەلەشكەن چەۋەندازلار قاينىمىدا بىرەر ئادەمنى ئىزلەپ تېپىش ئاسانمۇ ؟ ئاخىر ئەن لۇشەن قوشۇنلىرى گويا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان كەلكۈندەك شەھەرگە ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى . ئەمدى ھېچكىم ھېچكىمنى كۆرمەيتتى . قۇتادمىش ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىدى . چىلان تورۇق قۇتادمىشنى دالاغا تېرىلىپ كەتكەن جەسەتلەر ئارىسىدىن ئۇچقاندەك ئېلىپ قاچتى .

« فەنياڭغا قايتىشىم كېرەك ، فەنياڭغا ، — دەپ يۇرىكى ئېچىشقان ھالدا تەكرارلايتتى ئۇ ئۆز ئىچىدە ، — ئادارقىزنى تېپىشىم كېرەك . ماسمادارنىڭ ئېيتقانلىرى يالغان . ئادارقىز ئۇنداق قىلمايدۇ . ئۇ مېنى كۈتىدۇ ، چوقۇم كۈتىدۇ » .

× × ×

فەنياڭ ئايمىقى چاڭئەندەك چوڭ ئەمەس . بازار ئىچىدە ئاران ئۇچ - تۆتلا كوچا بار . ئۆي ئىمارەتلىرىمۇ ھەم ئاھالىسىمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس . شۇڭا ، قۇتادمىش ئادارقىزنى چوقۇم تاپالايمەن دەپ ئۆ-

زىگە تەسەللى بېرەتتى . « ئەگەر ئەسكەرلىككە تۇتۇلماي فەنياڭدا يەنە بىر ـ ئىككى كۈن ئارتۇق تۇرغان بولسام ئادارقىز بىلەن بۇ چاغقىچە تېپىشىپ بولاتتىم » دەپ ئويلايتتى ئۇ .

قۇتادمىش لوياڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن كەينىگە يېنىپ ، چۆل ـ جەزىرىلەرنى ، يېزا ـ كەنتلەرنى تەنها ئۆزى كېزىپ ، بەزىدە ئاچ قېلىپ ، بەزىدە توق بولۇپ ، يول ئازابىنى يەتكۈچە تارتىپ ، باش باھاردىكى پاتقاقچىلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئورۇقلاپ ، كۆكىرىپ كەتكەن ھالدا ئېگەردە ئەرۋاھتەك ئولتۇرۇپ يەنە فەنياڭ بازىرىغا كىرىپ كەلدى .

ــ توختا ! نېمە ئادەمسەن ؟ قەيەردىن كېلىۋاتسەن ؟ ــ كوچا ئارىلاپ ئامانلىق ساقلاپ يۈرگەن بىر توپ يايىلار ئۇنى توسۇۋېلىپ قوپاللىق بىلەن سوراشتى .

ــ چاڭئەندىن كېلىۋاتىمەن ، مۇساپىرمەن ، ــ دەپ يالغان ئېيتتى قۇتادمىش ، چۈنكى ئۇ لوياڭدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتسا يايىلارنىڭ ئۇنى قاچقۇن دەپ تۇتۇۋېلىشى تۇرغان گەپ ئىدى .

ــ مۇشۇنداق سوغۇق ، پاتقاقچىلىق كۈنلەردە شۇنچە يىراق يەردىن نېمە قىلغىلى كەلدىڭ ؟

ــ تۇغقانلىرىمنى ئىزلەپ كەلدىم .

ــ راست گەپ قىل ! ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىمۇ يا سەن ؟

ــ مەن بىر تومپاي يىلقىچى ، قانداقمۇ ئايغاقچى بولاي ؟ تۇغقانلىرىمنى ئىزلەپ كەلدىم دەۋاتىمەنغۇ .

ــ تۇغقانلىرىڭ كىم ؟ نەدە تۇرىدۇ ؟

ــ ئىنەچۈك تاي ئىسىملىك بىر تاغام بار . ئۇ يېقىندا بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن . مەنمۇ كەمبەغەلچىلىكتە شۇنى پاناھ تارتىپ كەلدىم . ئۇنىڭ ھازىر نەدە تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن . ئىشقىلىپ ، مۇشۇ فەنياڭدا .

ــ ئىنەچۈك تاي دەمسەنا ! ــ سورىدى يايىلاردىن بىرى .

ــ شۇنداق ، ئىنەچۈك تاي ، ــ دېدى قۇتادمىش ۋە زور ئۈمىد

بىلەن يايىغا تىكىلىپ قارىدى .

— ھېلىقى چاڭئەندىن كەلگەن ئىنەچۈك تاينى دەمسەن ؟ ھېـ لىقى ماسمادار دېگەن مۇتتەھەم بىلەن بىلـلە كەلـگەنـغۇ ئۇ ، — دېدى يايى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، توغرا . ئۇلارنى تونۇيدىكەنسەن ـ دە ، بۇرادەر ؟

— ماسمادارنى بۇ يەردە ھەممە ئادەم تونۇپ كەتتى ، — دەپ گەپكە ئارىلاشتى يەنە بىر يايى ، — ئۇ بۇ يەرگە كېلىپ ئىككى كۈن ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ئۆزى بىلەن كەلگەن بىر توپ سوغدى يىگىتلىرىنى باشلاپ بازارغا كىردى ـ دە ، بىر دۇكاننىڭ ئالدىغا كېلىپ ، ئېتىدىن چۈشمەي تۇرۇپ ، « ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىڭنى بەر » دەپتۇ . دۇكان ئېـ گىسى ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ كېتىپ « يېنىمدا ئالتۇن ـ كۈمۈش يوق ، رەھىم قىلىڭلار » دەپ يېلىنىپتۇ . ماسمادار سوغـدى يىـگىتـلەرگە « ئۇنداق بولسا ، ئۇنىڭ دۇكىنىدىكى ماللىرىنى ئېلىڭلار » دەپ بۇيرۇق قىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دۇكاندىكى جۇۋا ، ئۆتۈك ، تۇماق دېگەندەك نـەرسىلەرنى تاغار ـ قاپلىرىغا تىقىشىپ ، ئاتلىرىغا ئارتىپتۇ . ئاندىن ماسـ مـادار دۇكان ئىگىسىگە قامچىسىنى شىلتىپ تۇرۇپ « بۇنىڭدىن كېيىن يـېنىڭغا ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى كۆپرەك سېلىپ يۈر ، ئۇقتۇڭمۇ ؟ بىز يەنە كېلىمىز » دەپ كېتىپ قاپتۇ . دۇكان ئىگىسى « يايى ! يايىلار ، تېز كېلىڭلار ! » دەپ توۋلىغىنىچە يۈگۈرۈپ كېلىپ بىزنى تاپتى . بىز قـوغلاپ بېرىپ ئۇلارنى توختاتساق ئۇ ماسمادار دېگەن مۇتتەھەم نېمە دەيدۇ دېمەمسەن ! « ئۇنىڭدا مال كۆپ ئىكەن ، بىزدە ھېچ نەرسە يوق . بىزگە ئازراق بەرسە ھېچنېمىسى خوراپ قالمايدۇ ، كېيىن يەنە تېپىۋالـ دۇ » دەپ كۈلدى .

— ئۇنى تۇتمىدىڭلارمۇ ؟ — سورىدى قۇتادمىش .

— سـەنـمۇ شۇلارنىڭ بىرىمۇ نېمە ؟ — دەپ گۇمانسىراپ سو- رىدى ئۈچىنچى يايى .

— مەن ماسمادارنىڭ دۈشمىنى ، ماسمادار مېنىڭ دۈشمىنىم ، —

دېدى قۇتادمىش ، — ھە ، كېيىن قانداق بولدى ؟

بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىۋاتقان يايى ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇردى :

— بىز ئۇلارنى تۇتماقچى بولغانىدۇق ، لېكىن ئۇلار بەك يامان نېمىلەر ئىكەن . ماسمادار ئىككى يايىنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ ئات ئۈستىدىن تىك موللاق چۈشۈرۋۈۋەتتى . بىز ئۇلارغا تەك كېلەلمەي قاچتۇق ، ئۇدۇل بېرىپ يامۇل بېگىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلدۇق ، يامۇل بېگى دەرھال چېرىكلەرنى ئەۋەتتى ، بىراق چېرىكلەر ئۇلارنى تاپالمىدى . كېيىن ئۇقساق ، ئۇلار فەنياڭنىڭ سىرتىدىكى بىر كەنتكە كېتىپتىكەن ، شۇ ۋەقە بولۇپ ئەتىسى كۈنىلا ماسمادار سوغدى يىگىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئەن لۈشەننىڭ قوشۇنىغا كىرىۋاپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ھېچكىم چېقىلالمىدى .

— چۈشەندىم ، — دېدى قۇتادمىش بېشىنى لىڭشىتىپ ، — ئۇ-نىڭ گېپىنى قويايلى ، ئىنەچۈك تاي نەدە ؟

— ئىنەچۈك تاي روھلار دۇنياسىغا كەتتى ، — دېدى بىر يايى .

— نېمە ؟ — قۇتادمىش چۆچۈپ خىتاب قىلدى .

— ئىنەچۈك تاي ئاق كۆڭۈل بوۋاي ئىكەن ، — يايى سۆزىنى داۋام قىلدۇردى ، — ئاڭلىساق ، ئۇ ماسمادارنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنى ئەيىبلەپ غەزەپلىنىپتۇ . ئۇ قاتتىق ھەسرەتتە ئاغرىپ قېلىپ ، ئاخىرقازا قىپتۇ .

— ئىنەچۈك تاي ھەقىقەتەن ياخشى ئادەم ئىدى ، — دېدى قۇتادمىش چىن دىلىدىن قايغۇرۇپ ، — مۇقەددەس روھلار ئۇنى يورۇق دۇنيادا ئەزىز قىلىدۇ . بۇرادەرلەر ، ئۇنىڭ قىزىنى سىلەر كۆرگەنمۇ ؟ ئىسمى ئادارقىز . ئۇ قىز ھازىر نەدە ؟

يايىلار بېشىنى چايقاشتى .

— بىلمەيدىكەنمىز ، بىز ئۇنىڭ قىزىنى كۆرمىگەن .

— ئىنەچۈك تاي قايسى ئۆيدە تۇرغان ؟ نەدە تۇرغان ؟

— بۇنىمۇ بىلمەيدىكەنمىز .

قۇتادمىش قەلبى ئېزىلگەن ، روھى چۈشكەن ھالدا ئېتىنى دېـ
ۋىتتى . يايىلار ئۇنى توسمىدى . زاۋال پەيتى كېلىپ قالغانىدى . قۇتاد-
مىش بازارنىڭ سىرتىدىكى بىر ۋەيرانە كارۋان سارايغا كىرىپ ياتتى .
ھېرىپ - ئېچىپ ھالى قالمىغان بۇ دەردمەن يىگىت قاتتىق
ئۇخلاپ كەتتى . ئۇ كۆزلىرىنى ئاچقاندا چۈش بولاي دەپ قالغانىدى .
قارىسا ، كارۋان سارايدىكىلەر نەگىدۇر ئالدىرىشىپ ، ئۆزئارا ھاياجانلـ
ىنىپ سۆزلەشمەكتە ئىدى .
— نېمە ئىش بولدى ؟ — دەپ سورىدى قۇتادمىش ئورنىدىن
تۇرۇپ .
— ئەن لۇشەن قوشۇنى لوياڭنى ئىشغال قىپتۇ ، — دېدى ساراي
خوجايىنى ، — بۈگۈن ئەتىگەندىلا لوياڭدىن چاپارمەنلەر كەلدى .
قۇتادمىش بۇ گەپكە ئانچە قىزىقمىدى ، لېكىن ئالدىراش ناشتا
قىلىپ تالاغا چىقتى . ئۇ ئادارقىزنى تېپىشى كېرەك ئىدى . كوچىلارد
ئادەملەر ناھايىتى كۆپ ئىدى ، خۇددى ھەممە ئادەم ئۆيلىرىدە ئولتۇرما;
كوچىغا چىقىۋالغاندەك تۇيۇلاتتى . كىشىلەر جىددىيلىشىپ سۆزلىشەتتى
— ئەن لۇشەن لوياڭنى ئاپتۇ . شەرقىي ئاستانە بىزنىڭ بولدى !
— قوشۇنىمىز ئەمدى چاڭئەنگە يۈرۈش قىلىدىكەن .
بەزىلەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆپچۆرىسىگە قاراپ پىچىرلىشاتتى :
— ھەي ، ھەي ، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولاركىن تاڭ . پا-
دىشاھ قوشۇنلىرى جازا يۈرۈشى قىلىپ لوياڭنى قايتۇرۇۋالامدۇ تېخى .
— ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا ئىش چاتاق .
شۇ كۈنلەردە فەنياڭدىكى پۇقرارلار سۇلالە قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبە
قىلىشىنى خالىمايتتى ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك پەرزەنتـ
لىرى ئەن لۇشەن قوشۇنىغا قاتناشقان . ئەگەر ئىسيانكارلار مەغلۇپ بولسا
ئۇلارنىڭ كۆرىدىغان كۈنى نېمە بولىدۇ ؟
قۇتادمىش قار بىلەن پاتقاق ئارىلىشىپ كەتكەن كوچىلاردىكى
ئادەملەرنى ئارىلاپ ئادارقىزنى ئىزلىدى . ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەر پاتقاق
ۋە سوغۇققا قارىماي خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇۋېتىلگەن ھەرىلەردەك « غو-

گۇلداپ » يۇرۇشەتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قۇتادمىش يەنىلا ئادارقىزنى تاپالمىدى . ئاشىق يىگىت پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى . چىلان تورۇق ئات ئاستا مېڭىپ كېلىپ توختاپ قالدى . قۇتادمىش بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىسا باشقا بىر كوچىنىڭ دوقمۇشىغا كېلىپ قاپتۇ . بۇ بىر خالتا كوچا بولۇپ ، بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى . « ئەمدى قانداق قىلاي ؟ كەينىمگە يانايمۇ ؟ يانسام نەگە بارىمەن ؟ » قۇتادمىش ئۆزىنىڭ بۇ سوئالىغا جاۋاب تاپالماي مەقسەتسىزلا ئېتىنى دېۋىتتى . ئات يەنە ئاستا قەدەم ئېلىپ خالتا كوچىغا كىردى . بايىقى ۋاراڭ - چۇرۇڭغا تولغان چوڭ كوچىلار بىلەن بۇ جىمجىت خىلۋەت تار كوچا كۇچلۇك سېلىشتۇرما ھاسىل قىلاتتى .

يول بويىدىكى بىر ھويلىنىڭ دەرۋازىسى ئوچۇق تۇراتتى . ھويلا ئىچىدىن بىر ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى . قۇتادمىش ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ھويلا ئىچىگە نەزەر تاشلىدى . كۆرۈنۈشىدىن ئوتتۇرا تەبىقىنىڭ مەنسۇپ بولغان بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئايال يەنە بىر ياش چوكانغا گەپ قىلىۋاتاتتى :

— شۇنچە ياش تۇرۇپ ئۆزۈڭنى بۇنداق قىينىما ، ئاپىقىم . ئەتىگەندىن كەچكىچە خىيال سۈرۈپ جىم يۇرىسەن ، بىرەر قېتىممۇ كۈلگىنىڭنى كۆرگىلى بولمايدۇ . بۇگۈن قېرى - ياشنىڭ ھەممىسى كوچىلارغا چىقىپ كېتىشتى . ساڭا ئوخشاش ئۆزىنى ئۆزى ئۆيگە سولاپ ئولتۇرغان كىم بار ؟

قۇتادمىش ئېتىنىڭ يۇرۇشىنى يەنىمۇ ئاستىلاتتى . نېمە ئۈچۈن شۇنداق قىلغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى . ئاشۇ ياش چوكان ياكى ياش قىز دەرۋازىغا كەينىنى قىلىپ تۇرغاچقا چىرايىنى كۆرگىلى بولمايتتى . « ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش دەردمەن ئوخشىمامدۇ » دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ۋە ئىختىيارسىز تۇردە ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ باققۇسى كەلدى . ئاۋازى چاڭىلداپ چىقىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق ئايال يەنە سۆزلەگىلى تۇردى :

— لويالىدىن چاپارمەنلەر كەپتۇ دەپ ھەممە خەق جەڭگە كەتـ

كەن تۇغقانلىرىنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ئۆزئارا كۆرۈشۈپ سۆز-
لىشىپ يۈرۈۋاتىدۇ . سەنمۇ چىقىپ ئۇقۇشۇپ باقساڭ بولمامدۇ . بەلكىم
ماسمادارنىڭ بىرەر دېرىكىنى ئاڭلاپ قالارسەن .

قۇتادمىشنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ كەتتى . ئۇ ئۆزىمۇ سەزمىـ
گەن ھالدا ئېتىنىڭ بېشىنى ھويلىنىڭ دەرۋازىسىغا بۇرىدى .

شۇ ئەسنادا دەرۋازىغا ئارقىنى قىلىپ تۇرغان قىزنىڭ ئاۋازى
ئاڭلاندى :

ــ ئۇنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇپ نېمە قىلاتتىم . شۇ جەڭدىن قايتىپ
كەلمەي ئۆلسۈن ئۇ !

قىزنىڭ ئاۋازى قۇتادمىشنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈردى .

ــ ئادارقىز ! ــ دېگەن يالقۇنلۇق خىتاب ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئە-
مەس ، يۈرىكىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ئېتىلىپ چىقتى .

دەرۋازىغا كەينىنى قىلىپ تۇرغان قىز ھەقىقەتەن ئادارقىز ئىدى .
ئۇ قۇتادمىشنىڭ خىتابىنى ئاڭلاپ خۇددى بېشىنىڭ ئۈستىدە چاقماق
چېقىلغاندەك قاتتىق چۆچۈپ كەتتى ۋە ئارقىغا ئىتتىك بۇرۇلۇپ ، ھويـ
لىغا ئاتلىق كىرىۋاتقان قۇتادمىشنى كۆردى . قىزنىڭ پۈتۈن ئەزايى ـ
بەدىنى تىترەپ ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى . ئۇ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ
ئاغزىنى ئۆمەللىدىيۇ ، ھېچنېمە دېيەلمەي قالدى ؛ كېيىك بالىسىنىڭ
كۆزلىرىگە ئوخشايدىغان يوغان قارا كۆزلىرىدىن سۈپسۈزۈك ياش تامچىـ
لىرى قۇيۇلۇپ كەتتى .

ــ ئادارقىز !

قۇتادمىش ئات ئۈستىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قىزنىڭ ئالدىغا
كەلدى . ئۇ سۆيۈملۈك قىزنىڭ ئارزۇلۇق رۇخسارىغا خۇددى پايانسىز
چۆلدە تامچە سۇغا زار بولغان يېگانە يېتىمچىدەك تەشنالىق بىلەن تىكىـ
لىپ ـ قادىلىپ قارىدى . ئادارقىزمۇ ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا
تەلمۈرۈپ تۇراتتى .

ھېلىقى ئوتتۇرا ياشلىق ئايال ئۇلارنىڭ بۇنداق پەۋقۇلئاددە ھالىـ
تىنى كۆرۈپ ئارىدىكى سۈكۈتنى بۇزدى :

— هه ، سىلەر يېقىن تۇغقان ئوخشىمامسىلەر ؟ يۇرۇڭلار ، ئۆيگە كىرەيلى .

ئۇچىيلەن خېلى ئازادە بولسىمۇ ، ئاددىيلا سەرەمجانلاشتۇرۇلغان ئۆيگە كىردى . قۇتادمىش ئوت يېقىلغان ئىسسىق كاڭغا چىقىپ چازا قۇرۇپ ئولتۇردى . ئادارقىز بىلەن ھېلىقى ئايال كاڭنىڭ گىرۇنكىدىن ئورۇن ئالدى .

— قۇتادمىش ، بۇ دۇنىيادا بار ئىكەنسەنغۇ ، ھايات ئىكەنسەنغۇ ! — ئادارقىز ئەمدى زۇۋانغا كەلدى .

— مەن ھايات ، ئادارقىز ، — دېدى قۇتادمىش .

— مەن ئالدىنىپتىمەن ، جېنىم قۇتادمىش ، — ئادارقىز ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى .

— يىغلىما ، سۆيۈملۈكۈم ، — قۇتادمىش سىلجىپ كېلىپ ئادار-قىزنىڭ مۈرىسىدىن قۇچاقلىدى ، — يىغلىما ، مەن بىلىمەن ، سەن ئالداندىڭ ، ماسمادار مېنى ئۆلدى دەپ سېنى ئىشەندۈردى .

— نېمە ؟ بۇ نېمە گەپ ؟ — ئوتتۇرا ياشلىق ئايال سەكرەپ تۇرۇپ ۋارقىراپ كەتتى .

— ئادارقىز مېنىڭ سۆيگىنىم ، — دېدى قۇتادمىش چۈشەندۈ-رۈپ ، — بىز گۆدەك چاغلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئويناپ ئۆسكەن .

— تولا بىلجىرلىما ، ئادارقىز ماسمادارنىڭ خوتۇنى ! — دەپ چالۋاقىدى ئايال .

— نېمە ؟ — ئەمدى قۇتادمىش كاڭ ئۈستىدىن سەكرەپ چۈشتى ، — چاقچاق قىلماڭ ، يەڭگە ، ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ! ئادارقىز مېنىڭ ! ئادارقىز ، گەپ قىلساڭچۇ ، ئۇ نېمە دەيدۇ ؟

ئادار قىز ھۆكرەپ يىغلاپ كەتتى .

— بۇ يەردىن چىقىپ كەت ، يىگىت ، — دېدى ئوتتۇرا ياشلىق ئايال قولى بىلەن ئىشىكنى كۆرسىتىپ ، — دەرھال چىقىپ كەت ! مېـ-نىڭ ئېرىم يۈز بېشى ، ماسمادارنىڭ باشلىقى . ماسمادارمۇ ئاددىي چېرىك

ئەمەس ، ئۇ ئون بېشى . ئۇلار ئىككىسى بىللە كەتكەن . ماسمادار خوتۇ-
نىنى ماڭا تاپشۇرۇپ كەتكەن . شۇڭا ، ئادارقىز بىلەن ئىككىمىز بىر
ئۆيدە تۇرۇۋاتىمىز .

— ياق ، — دەپ خىتاب قىلدى قۇتادمىش ۋە ئادارقىزنىڭ قولـ
دىن تارتتى ، — يۇر ، ئادارقىز . مەن سېنى كەتتى دەپ ئاڭلاپ ئور-
خۇن بويلىرىدىن مۇشۇ يەرگىچە كەينىڭدىن قوغلىشىپ كېلىپ ، سېنى
ئاران تاپتىم . ئەمدى ئىككىمىز ئايرىلمايمىز ، ئورخۇن بويلىرىغا قايتىپ
كېتىمىز .

— گەپ قىلمامسەن ، ئۇياتسىز ، — دېدى يۇز بېشىنىڭ ئايالى
تېخىچە يىغلاۋاتقان ئادارقىزغا دوق قىلىپ .

ئادارقىز يىغىسىنى تەستە توختاتتى . ئۇنىڭ كېيىك بالىسىنىڭ
كىدەك چىرايلىق كۆزلىرى قىزىرىپ ، قاپاقلىرى ئىششىپ كەتكەندى .

— قۇتادمىش ، — دېدى ئۇ ئېسەدەپ تۇرۇپ ، — بۇگۈنچە قاي-
تىپ تۇرغىن ، ئەتە كۆرۈشەيلى .

— مېنى قوغلاۋاتامسەن ، ئادارقىز ؟

— ياق ، ئۇنداق دېمىگىن ، جېنىم . مەن سېنى بۇرۇنقىدەك
ياخشى كۆرىمەن ، مەڭگۇ ... مەڭگۇ شۇنداق .. لېكىن بۇگۈن كېتىپ
تۇرغىن ، گېپىمگە كىرگىن ... مەن ئېسىمنى يىغىۋالاي ، ئارام ئېلىۋالاي .

يۇز بېشىنىڭ ئايالى بىر تەرەپتىن ئادارقىزنى تىللاپ ، بىر تەرەپ-
تىن قۇتادمىشنى ئىتتىرىپ قوغلىغىلى تۇردى :

— كەت بۇ يەردىن ، بولمىسا يايىلارنى چاقىرىمەن ، كۆرگۈلۈ-
كۈڭنى كۆرىسەن .

قۇتادمىش گاڭگىراپ قالدى . ئۇ ئادارقىز بىلەن دىدار كۆرۈ-
شۈشىنىڭ بۇنداق بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى . ئاخىر ئۇ تامامەن
روھسىزلانغان ھالدا ئېغىرلاشقان پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئىشىك تە-
رەپكە ماڭدى .

— ماقۇل ، ئادارقىز ، ئەتە كېلەي ، — دېدى ئۇ بوسۇغىدا ئارقىغا
بۇرۇلۇپ .

— نەدە تۇرۇۋاتسەن ، ئاشىق يىگىت ؟ — يۇز بېشىنىڭ ئايالى تەنە قىلغان ئاھاڭدا سوردى .

— كارۋان سارايدا ، — دېدى قۇتادمىش ۋە ھويلىغا چىقىپ ئېتىغا مىندى .

× × ×

ئەتىسى ئەتىگەندىلا كارۋان سارايدا ۋاراڭ - چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى . قۇتادمىش كۆزلىرىنى ئاچتى . ئۇنىڭ بىراقلا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتتى . سىرتتا بىر ئايالنىڭ ئەنسىز ۋايساشلىرى ئاڭلانماقتا ئىدى . قۇتادمىش كالتە جۇۋىسىنى يېپىنچاقلاپ ياتاقتىن چىقتى . ھېلىقى يۇز بېشىنىڭ ئايالى ساراي خىزمەتكارىغا « قۇتادمىشنى چاقىرىپ قوي ، تېز بول » دەپ ۋارقىرىماقتا ئىدى . خىزمەتكار بۇ سارايغا كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغانلارنىڭ ئىسمىنى بىلمەيدىغان بولغاچقا « قۇتادمىش دېگەن كىم ؟ » دەپ ھاڭۋېقىپ تۇراتتى . ھودۇقۇپ ئۆكسۈلى قالمىغان ئايال ئىشىك ئالدىدا پەيدا بولغان قۇتادمىشنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭ ئالدىغا پايپاسلاپ كەلدى .

— ۋاي ، چاققان بول ، يىگىت ، چاتاق بولدى ... ئادارقىز ئۇلۇۋاپتۇ ...

قۇتادمىش ئېتىنى ئېگەرلەشكىمۇ ئۇلگۈرمەي كارۋان سارايدىن يۇگۈرۈپ چىقىپ كەتتى . ئۇ ھېچ يەردە توختىماي ھاسىراپ ، دېمى سىقىلغان ھالدا ھېلىقى ئۆيگە ئېتىلىپ كىردى . كاڭ ئۇستىدە بۆز يوپۇق بىلەن يېپىپ قويۇلغان جەسەت سوزۇلۇپ ياتاتتى . قۇتادمىش ئاستا كېلىپ ، يوپۇقنىڭ باش تەرىپىنى ئاچتى . ئادارقىزنىڭ گەجدەك ئاقىرىپ كەتكەن يۈزىنىڭ بىرقىسمى ۋە بوينى قىپقىزىل قانغا بويالغانىدى . قۇتادمىش ئۆزىدىن مەڭگۈگە ئايرىلغان مەشۇقىنىڭ قانسىرىغان چىرايىغا قايغۇلۇق كۆزلىرى بىلەن قاراپ گويا قېتىپ قالدى . شۇ تەرىقىدە ئۇ قانچىلىك تۇردىكىن ، ئىشقىلىپ ، بىر چاغ بولغاندا يۇز بېشىنىڭ ئايالىمۇ

يېتىپ كەلدى ۋە يىغلامسىراپ قۇتادمىشقا ئەھۋالنى چۈشەندۈردى :

ــ مېنىڭ ئېرىم كېتەر چاغدا « كېرەك بولۇپ قالسا ئىشلىتەر-سەن » دەپ بىر قىلىچنى قويۇپ كەتكەندى . ئادارقىز بۇگۈن ئەتىگەن شۇ قىلىچ بىلەن بوينىنى كېسىپتۇ ... مەن غەپلەت باسقاندەك ئۇخلاپ قاپتىمەن ...

قۇتادمىشنىڭ ئىچى بەجايىكى بىر قاراڭغۇ بوشلۇققا ئوخشاپ قالـ غاندى . شۇ تاپتا پۈتۈن دۇنيا ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز مەنىسىنى يوقاتقا-ندى . ئۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلالمايتتى ، ھەتتا ھېچنېمىنى ئويلىيال-مايتتى .

ئۇ خېلى ئۇزۇندىن كېيىن ئېسىگە كەلدى ۋە بازارغا چىقىپ ئىككى مەدىكارنى يالىلدى ھەمدە ئۆزىمۇ قوشۇلۇپ قەبرىستانلىقتا گۆر كولىدى . ئادارقىزنى ئۆز قولى بىلەن دەپنە قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدا بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇ ھەركۈنى قەبرىستانلىققا چىقىپ ئادارقىزنىڭ قار باسقان قەبرىسى ئالدىدا ئۇزاقتىن ـ ئۇزاققىچە تەنھا ئۆزى سۈكۈتتە تۇرىدىغان بولدى .

كېيىن ئۇ بىر شامان ئايالنى باشلاپ كېلىپ ، ئادارقىزنىڭ قەبـ رىسى ئالدىدا پېرە ئوينىتتى ۋە شۇ يەردىلا گۈلخان يېقىپ تۈۋۈك باغلىدى ، قارا قوچقارنى بوغۇزلاپ قان ئاققۇزدى ، بوغۇزلانغان شۇ قوچقارنى قەبرە ئالدىدا قالدۇرۇپ شامان بىلەن بىللە قايتتى .

ــ ئەمدى مۇقەددەس روھلار ماڭا مەدەت بېرىڭلار ! ــ دېدى ئۇ ئىككى قولىنى ئاسمانغا سوزۇپ ، ــ ئەمدى ماسمادادىن ئىنتىقام ئا-لىمەن !

ئۇ چىلان تورۇق ئېتىغا ئىككى قاپ يېمەكلىكنى غانجۇغلىدى ، كەڭ تاسما كەمەرنى كالتە جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن چىڭ تارتىپ باغلاپ قىلىچ ۋە خەنجىرنى ئاستى . شۇنداق قىلىپ ، ئادارقىز دەپنە قىلىنىپ توققۇزىنچى كۈنى ئۇ سوغۇق ۋە پاتقاققا قارىماي قايتىدىن لويالڭ شەھـ رىنى كۆزلەپ يول ئالدى .

توققۇزىنچى باب

ياڭ جەمەتىنىڭ ئاقىۋىتى

بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ چاچ ـ ساقاللىرى ئاللىقاچان ئاقىرىپ كەتكەن قېرى بوۋاي بولسىمۇ ، يەنىلا ياشلىقتىن ئۈمىدىنى ئۈزمىگەن خېلى تېتىك ، ھېسسىياتچان ۋە شەھۋانىي ھەۋىسى كۈچلۈك ئادەم ئىدى . ئۇ سالامەتلىكىنى ئاسراش ۋە ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى . ئۇ شەخسەن ئۆزى تاللىغان مەخسۇس خادىملار ۋە ئەڭ تەجرىبىلىك سو-دىگەرلەر قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرى يەتكەنلىكى جايلارغا قاتناپ ، ئىنسان بەدىنىگە قۇۋۋەت ئاتا قىلىدىغان تۇرلۇك ـ تۇمەن شىپا-لىق يېمەكلىكلەرنى چاڭئەن ۋە لوياڭدىكى ئوردىلارغا توشۇپ تۇراتتى . شەرقىي شىمال ۋە كورىيە تاغلىرىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىلىرىدىن ئۈزۈپ كېلىنگەن ئادەمگىياھ ، تەڭرىتاغ ۋە ئورخۇن ـ سېلېنگا ۋادىلىرىدىكى ئورمانلاردا ئوۋلانغان بۇغىلارنىڭ يۇمشاق ، تۇكلۇك مۇڭگۈزلىرى ، چاڭجياڭ دەريا-سىنىڭ جەنۇب تەرەپلىرىدىكى ئىسسىق ماكانلاردىن يە-غىپ كېلىنگەن ھەر خىل پايدىلىق ئۆسۈملۈكلەر پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ-نىڭ خاس تېۋىپلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلەتتى . مەملىكەتنىڭ جاي ـ جاي-لىرىدىن تاللاپ كېلىنگەن بۇ كارامەت ئىستېداتلىق دورىگەرلەر ئاشۇ قىممەتلىك خام ئەشىيالارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ سۈيۇق ، مەلھەم ، كو-ملاچ دورىلارنى ياسايتتى . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قۇشقاچ تۇخۇمى ، قار-لىغاچ چاڭگىسى دېگەندەك ئالاھىدە رېتسېپلارنىمۇ تەييارلايتتى . شۇ دو-رىلارنىڭ كۈچىمۇ ياكى پادىشاھ شۇەنزۇڭنىڭ ئەسلىدىنلا تېگى چىڭمۇ ،

ئىشقىلىپ ، ئۇ جىسمانىي جەھەتتىنمۇ ھەم روھىي جەھەتتىنمۇ قېرىلىققا بوي بەرمەي كېلىۋاتاتتى .

ئۇ بوش ۋاقىتلىرىنى خانىش ۋە توقاللىرىنىڭ يېنىدا ئۆتكۈزۈشنى بۇ دۇنيادىكى ئەڭ زور خۇشاللىق دەپ بىلەتتى . ھالبۇكى ، ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بېرى قېرى پادىشاھ پەقەت بىرلا نازىنىنغا ، يەنى ئالىي دەرىجىلىك توقال ياڭ گۈيفېيغا بېرىلىپ كەتتى . بولۇپمۇ ، بۇ يىل قىش كىرگەندىن تارتىپ تاڭ شۇەنزۇڭ ئاشۇ ئوتى يامان توقالنىڭ ئىسسىق قوينىدىن چىقالماس بولۇپ قالدى . فەنياڭ ۋە لوياڭدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر توغرىسىدا تۇنجى مەلۇمات كەلگەن چاغدىمۇ ئۇ ياڭ گۈيفېينىڭ ھۇجرىسىدا ئۇنىڭ ئەركىلەشلىرىدىن مەست بولۇپ ئولتۇراتتى . شۇ ئارىدا خاس مەھرەم كىرىپ بوسۇغىدا توختىدى .

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى ، باش ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ ھەزرەتلىرى كەلدى ، — دېدى ئۇ پېشىنى ئېگىپ .

شۇەنزۇڭ خانىنىڭ كەيپى ئۇچتى . « مۇشۇنداق چاغدىمۇ ئادەمنى ئاۋارە قىلامدۇ » دەپ ئويلىدى ئۇ ، لېكىن باش ۋەزىر بۇ سۆيۈملۈك توقىلىنىڭ ئاكىسى بولغاچقا ، ئىچىدىكى نارازىلىقىنى چاندۇرماستىن تەكەللۇپ قىلىشقا توغرا كەلدى .

— كىرسۇن ، — دېدى ئۇ مەھرەمگە قاراپ ۋە ياڭ گۈيفېينىڭ يېنىدىن قوپۇپ ، خانىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇمىلاق شىرەنىڭ چۆرىسىگە تىزىپ قويۇلغان يۆلەنچۈكسىز يۇمىلاق ئورۇندۇقلاردىن بىرىگە ئولتۇردى . باش ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ كىرىپ تەزىم قىلدى .

— خان ئالىيلىرىغا يەتكۈزىدىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم خەۋەر بار ، — دېدى ئۇ .

— مەرھەمەت ، ئولتۇرۇڭ ، — دېدى تاڭ شۇەنزۇڭ ئورۇندۇقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

— خان ئالىيلىرىغا تەشەككۇر ، — دېدى ۋەزىر ۋە كۆرسىتىلگەن ئورۇندۇققا ئولتۇردى .

ياڭ گۈيفېي نازلىنىپ كېلىپ شۇەنزۇڭ خانىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى .

بۇ سىياسەتۋاز توقال ھەقىقەتەن گۈزەل ئىدى . ئۇنىڭ زىلۋا بويى ئەتىرگۈل رەڭگىدىكى نېپىز يىپەك كۆڭلەك ئىچىدە ئەۋرىشىمدەك تولغىنىپ تۇراتتى ؛ ئېگىز كۆپتۈرۈپ ياسالغان قاپقارا ھەم قويۇق چاچلىرىغا ئالتۇن زىنچىلار قادالغان ، مەرۋايىتلار ئېسىلغان بولۇپ ، سۈزۈك ئاق يۈزىنى تېخىمۇ كۆركەم قىلىپ كۆرسىتەتتى . ئۇ خۇددى شېكەردەك شېرىن سۆزلەرنى ياغدۇرىدىغان قېنىق قىزىل لەۋلىرىنى مۇغەمبەرلەرچە ئۇمچەيتىپ پادىشاھقا يېقىملىق تەبەسسۇم ئەيلىدى ، ئاندىن ئاكىسىغا قاراپ :

— شۇنچە ئالدىراش نېمە ئىش بولدى ، ئاكا ؟ — دەپ سورىدى .

خان بىلەن ۋەزىر سۆھبەتلىشىۋاتقاندا ئۆزىنى چەتكە ئالماسلىق ، يەنە تېخى پادىشاھ ئېغىز ئاچماي تۇرۇپ سۆزگە ئارىلىشىش ، ئەلۋەتتە ، ئوردا ئەركانلىرىغا خىلاپ كېلىدىغان ۋە ھەتتا قاتتىق جازالىنىشقا تېگىشلىك بولغان قىلمىش ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىناتتى . لېكىن ، گۈزەل يالاڭ گۈيغىي پادىشاھنىڭ ئامراق ئەركىسى ۋە باش ۋەزىرنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى . ئۇ سۆز - ھەرىكەتتە ئەركىن بولۇش بىلەنلا قالماي ، بەلكى ئوردا ئىچىدىكى ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشتەك مۇھىم ئىشلاردىمۇ پائال رول ئوينىماقتا ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئۆتكۈر ئەقلى بىلەن پادىشاھنى پۈتۈنلەي ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى .

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولسۇنكى ، — دەپ سۆزىنى باشلىدى يالاڭ گوجۇك ، — ئەن لۇشەن فەنياڭدا توپىلاڭ كۆتۈرۈپتۇ .

تالاڭ شۇەنزۇڭنىڭ چىرايى جىددىيلەشتى .

— ئۇ ئاخىر شۇنداق قىپتۇ - دە ، — دېدى ئۇ ، — نەچچە ۋاقىتتىن سىز ئەن لۇشەن توپىلاڭ كۆتۈرۈشى مۇمكىن دەپ ئاگاھلاندۇرسىڭىز مەن ئانچە ئىشەنمەي يۈرۈپتىكەنمەن . ئەن لۇشەن بەزى ئىشلاردىن نارازى بولسىمۇ ، بۇنچىلىك بولۇپ كېتەر دەپ ئويلىماپتىكەنمەن .

— ئەمدى قانداق قىلىمىز ؟ — دېدى ياڭ گۈيفېي پادىشاھنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ .

تاڭ شۇەنزۇڭ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن قوپتى .

— ئەن لۇشەن دېگەن مۇناپىقنىڭ ئوغلى دەرھال ئۆلتۈرۈلسۇن ! — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ .

ياڭ گوجۇڭمۇ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈردى .

— باش ئۈستىگە ، خان ئالىيلىرى ، — دېدى ئۇ ئىككى قولىنى جۈپلەپ كۆتۈرۈپ .

— بۇيرۇق ! — دەپ يەنە خىتاب قىلدى تاڭ شۇەنزۇڭ ، — توپىلاڭنى باستۇرۇشقا دەرھال قوشۇن ئەۋەتىلسۇن ! تېزدىن ئورۇنلاشتۇرۇڭ !

— باش ئۈستىگە ، — دېدى ياڭ گوجۇڭ ۋە كەينىگە كەسكىن بۇرۇلۇپ چىقىپ كەتتى .

شۇ كۈنىلا ئەن لۇشەننىڭ چاڭئەندە تۇرۇۋاتقان ئوغلى تۇتۇپ كېلىندى ۋە كاللىسى ئېلىندى . توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئاتمىش مىڭ كىشىلىك ۋە بىر يۈز ئون مىڭ كىشىلىك ئىككى زور قوشۇن ماڭغۇزۇلدى .

پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ دىل ئارامى بۇزۇلدى . بۇلتۇر مەملىكەتتە ئېغىر تەبىئىي ئاپەت بولۇپ ، دۆلەت خەزىنىسىدىن نۇرغۇن چىقىم قىلىشقا توغرا كەلگەنلىكتىن جايلاردىكى باج ۋە ھاشار ـ سېلىقلار كۆپەيتىلگەنىدى . شۇ سەۋەبتىن ئەل ئىچىدە غوۋغا بېسىقماي ، ئۈزلۈكسىز مالىمانچىلىقلار يۈز بېرىپ كېلىۋاتاتتى ، لېكىن بۇ ئىشلار پادىشاھنى ئانچە بىئارام قىلمىغانىدى .

كېيىن ئەن لۇشەن باش ئاغرىتقىلى تۇردى . ئۇ ياڭ گۈيفېيىنىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىنى چەكلەش ۋە يۇقىرى مەنسەپ ئورۇنلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ياڭ جەمەتىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ، ناھەق جازالانغان ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا بىرنەچچە قېتىم تەلەپ قويدى . شۇەنزۇڭ خان

ئۇنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرمىدى ، ئەلۋەتتە . ئۇ ئەن لۇشەننى بۇنداق ئۆكتە قوپىدۇ دەپ ئويلىمىدى . باش ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ پادىشاھنى قايتا ـ قايتا ئاگاھلاندۇرۇپ « ئەن لۇشەننىڭ يامان نىيىتى بار ، ئۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلەۋاتىدۇ » دەپ ئىشەندۈرۈشكە تىرىشتى ۋە ئاخىر فەنياڭ ئايمىقىدىكى ئىشلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن سوت ئاچتى . ئەن لۇشەن شەخسەن ئۆزى غەربىي ئاستانىگە كېلىپ سوتتا جاۋاب بەردى . سوت ئەن لۇشەننى ئاقلاپ ھۆكۈم چىقاردى . تاغ ـ دالالاردىكى كۆچمەنلەرنىڭ قەيسەرلىكى بىلەن ھەشەمەتلىك قەسىرلەردىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھىيلىگەرلىكىنى ئۆز تەبىئىتىدە بىرلەشتۈرگەن بۇ چېگرا رايون ھىراۋۇلى سوتتا جازاغا تارتىلىش ئەمەس ، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىيلەرگە مۇكاپات تارقىتىش ئۈچۈن ئوردا خەزىنىسىدىن بىر تالاي ئالتۇن ـ كۈمۈشنى ئېلىپ فەنياڭغا قايتتى .

قېرى تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا بەك ئىشىنەتتى . ھالبۇكى ، ئاخىرقى ھېسابتا سەزگۈر ۋە گۇمانخور ياڭ گوجۇڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرى نوغرا بولۇپ چىقتى . ئەن لۇشەن سوت جەريانىدا تۈلكىدەك قۇيرۇق شىپاڭلىتىپ ، جىن ـ شەيتاندەك تۇتۇق بەرمەي فەنياڭغا ساق ـ سالامەت قايتىپ بېرىۋالغاندىن كېيىن سۈنئىي نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ ئوردىغا قارشى تىغ كۆتۈرۈپ چىقتى .

تاڭ شۇەنزۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى .

ـــ ھۇ ، ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان ئىنساپسىز مۇناپىق ! ـــ دەيتتى ئۇ ئەن لۇشەننى قارغاپ ، ـــ سۇلالىگە ئاسىيلىق قىلىشنى شۇنداق ئاسان ئىش دەپ ئويلامسەن ! خەپ ، توختاپ تۇر ! كاللاڭنى كېسىپ شەھەر سېپىلىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىغا ئېسىپ قويمايدىغان بولسام !

قېرى پادىشاھ ئۆزى ئەۋەتكەن ئىككى قوشۇننىڭ ئەن لۇشەننى تارمار كەلتۈرۈشىگە زور ئۈمىد باغلىغانىدى . ۋەھالەنكى ، تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ خاتىرجەم ياشايدىغان كۈنلىرى ئاياغلاشقان بولسا كېرەك . كىشىنى چۆچۈتىدىغان خەۋەرلەر چاڭئەندىكى ئوردىغا كەينى ـ كەينىـ

دىن رەھىمسىزلەرچە ئۇچۇپ كىرىشكە باشلىدى . فەنياڭنى تىنجىتىشقا ئەۋەتىلگەن ئىككى قوشۇن دەسلەپكى جەڭدىلا ئۈزۈل ـ كېسىل تارمار بولۇپ قاچتى . ئارقىدىنلا شەرقىي ئاستانە لوياڭ قولدىن كەتتى . تو-پىلاڭچى قوشۇن داۋاملىق غەرب تەرەپكە ، يەنى خېبېيدىن شەنشى چېگرىسىغا قاراپ تېز ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى .

روھسىي كەيپىياتى تۆۋەنلەپ ، قاپاقلىرى تۇرۇلگەن شۇەنزۇڭ خان ئالتۇن تەختتە بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى . ۋەزىرلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەخت سۇپىسىنىڭ ئىككى يېنىدىن تارتىپ پە-گاغىچە ئىككى قاتار تىزىلىپ ، قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇراتتى .

ـــ ياڭ گوجۇڭ ، ـــ دەپ چاقىردى پادىشاھ .

ـــ لەببەي ، خان ئالىيلىرى ، ـــ دېدى ياڭ گوجۇڭ ۋە تەخت ئالدىغا كېلىپ چوڭقۇر ئېگىلدى .

ـــ جەڭ ئەھۋالىدا قانداق يېڭىلىقلار بار ؟ ـــ تاڭ شۇەنزۇڭ بە-رەر ياخشى خەۋەرنى ئاڭلاش ئىستىكى بىلەن سوريدى .

ياڭ گوجاڭ مەلۇمات بەردى :

ـــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى ، توپىلاڭچىلار شەنشى تە-ۋەسىگە كىرەلمەيدۇ . تۇڭگۇەن ئۆتكىلىنى ساقلاۋاتقان قىسىملار باتۇر-لۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسۇپ قويدى . بىزگە باشتىن ـ ئاياغ سادىق بولۇپ كېلىۋاتقان قىتان بەگزادىسى لى گۇاڭبى خېبېي ، خېدۇڭ تەرەپلەردە قاتتىق مۇداپىئە جېڭى ئېلىپ بې-رىۋاتىدۇ . ئىشەنچىم كاملىكى ، توپىلاڭچىلار لى گۇاڭبىغا تەڭ كېلەل-مەيدۇ .

تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ كۆزلىرىدە جانلىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈلدى . ئۇ رازى بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ شالاڭ ئاق ساقلىنى سىيپاشتۇرغاچ بې-شىنى ئاستا لىڭشىتتى .

ـــ تۇڭگۇەن قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بىلەن لى گۇاڭبىغا مەك-تۇپ يوللانسۇن ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ ئۇلار توپىلاڭچىلارنى مەغلۇپ قىلا-لىسا ئۇنۋان دەرىجىسى ئۆستۈرۈلىدۇ . ئوردا خەزىنىسىدىن كاتتا مۇكاپات

بېرىلىدۇ .

ـــ باش ئۈستىگە ، خان ئالىيلىرى ، ـــ ياڭ گوجۇڭ تەزىم قىلدى .

كېڭەش ئاخىرلاشتى . شۇەنزۇڭ خاننىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى مۇستەھكەملەندى . گويا بەخت قۇشى ئۇنىڭغا كۈلۈپ قارىغاندەك خۇش خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى . 756 ـ يىلى يازدا لى گۇاڭبى غەربىي يۇرتتىكى قوردانلىق ۋە كۇچالىقلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ توپىلاڭچى سانغۇنلاردىن شى سىمىننىڭ قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بەردى ۋە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ بىر قىسمىنى قايتۇرۇۋالدى .

ھالبۇكى ، ئۇرۇش ۋەزىيىتى خۇددى باھار ھاۋاسىدەك ئۆزگەرىشچان ئىدى . شى سىمىن بىر قېتىم مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە جەڭ مەيدانىدىكى سۇلالە قوشۇنلىرىنى قىرىپ تاشلىدى . تۇڭگۇەن ئۆتكىلىنى ساقلاۋاتقان قىسملار ۋۇداق زور پاجىئەنىڭ خەۋىرىنى ئالغاندىن كېيىن پۇتۇنلەي ئۈمىدسىزلەندى ۋە ئۇرۇش قىلمايلا ئۆز ئىستىھكاملىرىدىن چېكىنىپ چىقتى . شۇنىڭ بىلەن 756 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى توپىلاڭچىلار شەنشى تەۋەسىدىكى جايلارغا بېسىپ كىردى .

نەچچە ۋاقىتتىن بېرى تاڭ شۇەنزۇڭدىن قورقۇپ ياكى ئۇنىڭ يۈز ـ خاتىرىنى قىلىپ ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ كەلگەن ئەمەلدارلار ئەمدى ھەر تەرەپتىن غەزەپلىك چۇقان كۆتۈرۈشكە باشلىدى :

ـــ بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ياڭ گۇيفېي بىلەن ياڭ گوجۇڭنىڭ كاساپىتىدىن بولۇۋاتىدۇ .

ـــ شۇنداق ، ئۇلار ئىككىسى شۇەنزۇڭ خاننىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ ، ئوردا ئىچىگە ئۆزلىرىنىڭ كارغا كەلمەس تۇغقانلىرىنى توشتۇرۇۋەتتى .

ـــ سۇلالە ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن سانغۇنلار ، ئادىل ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ئۆز بىلىمى ۋە ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىۋاتقان قەلەمكەشلەر ناھەق چەتكە قېقىلدى . شۇ سەۋەبتىن بىز ئوردا

ئىچىدىمۇ ، جەڭ مەيدانلىرىدىمۇ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدۇق .

ــ توغرا ، ئەمدى بۇنداق كېتىۋەرسەك بولمايدۇ . ئەن لۇشەننىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ ، ياڭ گۇيفېي بىلەن ياڭ گوجۇڭنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقىرىش كېرەك ! شۇنداق قىلمىساق توپىلاڭغا قاتنىشىدىغانلار بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىدۇ .

كونا ئەمەلدارلارنىڭ خاھىشى ئەنە شۇنداق ئىدى . لېكىن ، قېرىغانسېرى ئىشق ـ ھەۋىسى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقان تاڭ شۇەنزۇڭ يەنىلا ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك توقىلىدىن مېھرىنى ئۈزەلمەيتتى .

ئوردا ئىچىدە بۆھران كېلىپ چىقتى . ياڭ گوجۇڭ تەرەپدارلىرى بىلەن ئۆكتىچىلەر ئاشكارا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈندى ، بىرلىك بۇزۇلدى . پادىشاھنىڭ گېپى ئۆتمەس بولۇپ قالدى .

زەپەر قۇچۇپ توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان ئەن لۇشەن قوشۇنى چاڭئەن شەھىرىگە كۈندىن ـ كۈنگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى . ئەمدى غەربىي ئاستانىنى قوغداپ قېلىشتىن ئۈمىد ئۈزۈلدى . تاڭ شۇەنزۇڭ ئۆزىنىڭ ئۇرۇق جەمەتى ۋە مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى باشلاپ ، ياڭ گۇيفېي ۋە ياڭ گوجۇڭنىڭ ھەمراھلىقىدا سىچۇەن تەرەپكە قاچتى . لېكىن ، شۇەنزۇڭ خانىنىڭ ئوغلى لىخېڭ ئۇلار بىلەن ماڭمىدى . ياڭ گوجۇڭ ۋە ياڭ گۇيفېيلار بىلەن قەتئىي چىقىشالمايدىغان ۋە شۇ ۋەجىدىن ئاتىسىغا خاپا بولۇپ يۈرگەن بۇ خانزادە ئۆزىگە قاراشلىق قوشۇننى باشلاپ شىمال تەرەپكە يول ئالدى ۋە سۇفاڭ ئايمىقىنىڭ ھىراۋۇلى گوزىيى سانغۇن بىلەن بىرلەشتى .

قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇلۇش خەۋپى ئاستىدا تۇراتتى . پادىشاھ توپىلاڭنى باستۇرۇش مۇمكىنچىلىكىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتتى ۋە سىچۇەننىڭ چەت ـ خىلۋەت جايلىرىدىن پاناھ ئىزلەپ ، توختىماي قېچىپ كېتىۋەردى . لېكىن ، ئاستانىدىن يىراقلاشقانسېرى مۇھاپىزەتچى قوشۇندىكى قوماندانلارمۇ ۋە جەڭچىلەرمۇ تاڭ شۇەنزۇڭغا ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇۋالدى . سىچۇەن يېرىدىكى بىر ئورماندا كېتىۋاتقاندا جەڭچىلەر ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشىلىق بىلدۈرۈپ ماڭغىلى ئۇ-

نىمىدى .

ـــ ياڭ گۇيفېينى دەپ جېنىمىزنى سېلىپ بېرىشنى خا-
لىمايمىز ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى ئۇلار قىلىچ ، نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈپ ، تاڭ
شۇەنزۇڭ بىلەن ياڭ گۇيفېي ئولتۇرغان مەپىگە دېۋەيلەپ كەلگىلى
تۇردى .

مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ سەركەردىسى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ
ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسىدى .

ـــ تىنچلىنىڭلار ، تەرتىپ ـ ئىنتىزامنى بۇزماڭلار ! ـــ دەپ
ۋارقىرىدى ئۇ ، ـــ سىلەرنىڭ تەلىپىڭلار ئورۇنلۇق ، لېكىن تەرتىپنى
بۇزۇشقا بولمايدۇ . بىز بۇ مەسىلىنى مەردلەرچە بىر تەرەپ قىلىمىز .

شۇ گەپ بىلەن سەركەردە ئاتتىن چۈشتى ۋە خۇددى ئۆزىگە
ئوخشاشلا ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىپ ، يانلىرىغا قىلىچ ئاسقان بىر نەچچە
چاۋۇشنى[1] ئەگەشتۈرۈپ ئىككىنچى مەپىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە :

ـــ ياڭ گوجۇڭ ھەزرەتلىرى ، ـــ دەپ چاقىردى .

چىرايى تاتىرىپ ، كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق بولۇپ كەتكەن باش
ۋەزىر ياڭ گوجۇڭ مەپىدىن ئاۋايلاپ يەرگە چۈشتى . سەركەردە ئۇنىڭ
ئالدىغا يەنە بىر قەدەم يېقىنلاپ كېلىپ ، كەسكىن تەلەپپۇزدا مۇنداق
دېدى :

ـــ ھەزرىتىم ، قوشۇنىمىز ۋە ئوردا ئەھلىگە ۋاكالىتەن سىزگە
شۇنى ئۇقتۇرىمەنكى ، بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ ھاياتى ۋە شان ـ شەرىپى
ئۈچۈن سىز ئۆزىڭىزنى ئۆلتۈرۈشىڭىز شەرت . دەرھال ئىجرا قىلغايسىز .

ياڭ گوجۇڭ ھېچكىمگە قارىيالماي ئۇزاققىچە بېشىنى تۆۋەن سېـ
لىپ سۈكۈت قىلدى . پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭمۇ ئۆزىنىڭ مەپىسىدىن بېـ
شىنى چىقىرىپ سەركەردىنىڭ ھۆكمىنى ئاڭلىدى ۋە ئىككى مەھرەمنىڭ
يۆلىشى بىلەن يەرگە چۈشتى . ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان باش ۋەزىر
ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ ھىماتچىسى بولغان شۇەنزۇڭ خانغا
نۇرسىز كۆزلىرى بىلەن قاراپ باقتى . ئاق ساقاللىق پادىشاھ ھەددىدىن

---

[1] چاۋۇش ـــ ئوفىتسېر (قەدىمكى تۈركىي تىلدا) .

زىيادە قورقۇپ كەتكەنلىكتىن زۇۋان سۈرەلمەي غال ـ غال تىترەپ تۇراتتى . ياڭ گوجۇڭنىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئەگىدى .

ـــ خان ئالىيلىرى ، ـــ دېدى ئۇ چۈشكۈنلەشكەن ئاۋازدا ، ـــ بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ تەقدىرى مېنىڭ ھاياتىمغا باغلىق بولسا سۈلالىگە سادىق جېنىمنى قۇربان قىلىشقا تەييارمەن .

تاڭ شۇەنزۇڭ يەنە ئېغىز ئاچمىدى . سەركەردە ۋە چاۋۇشلار ھۆكۈمنىڭ ئىجراسىنى كۈتۈپ ، باش ۋەزىرگە سوغۇق ۋە سۈرلۈك قىيا-پەتتە قاراپ تۇرۇشاتتى . ياڭ گوجۇڭ بېشىدىكى ئەمەل بۆكىنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا ئېلىپ ، ھۆكۈم ئېلان قىلغۇچى سەركەردىگە بەردى . سەركەردىنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر چاۋۇش قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ئارقاننى يالاڭۇاش تۇرغان باش ۋەزىرگە ئۇزاتتى . ياڭ گوجۇڭ تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن ئارقاننى ئالدى ۋە ئارقىغا بۇرۇلۇپ بىر يوغان دەرەخنىڭ تۈۋىگە كەلدى . ھېچكىم ئۇنىڭغا گەپ قىلمىدى ، ھېچكىم ئۇنىڭ يېنىغا كەلمىدى . ياڭ گوجۇڭ سىرتماق قىلىپ تەييارلانغان ئارقاننى دەرەخنىڭ چوڭ شېخىغا ئارتىپ باغلىدى ، ئاندىن نېرىدا ياتقان يوغان تاشنى تەستە كۆتۈرۈپ كېلىپ ، دەرەخنىڭ تۈۋىگە قويدى ۋە شۇ تاشنىڭ ئۈستىگە دەسسەپ سىرتماقنى بوينىغا سالدى . بىر ئەسكەر يۈگۈرۈپ كېلىپ تاشنى ئۇنىڭ پۇتلىرى ئاستىدىن ئېلىۋەتتى ، ياڭ گوجۇڭنىڭ بوشلۇقتا ئېسىلىپ قالغان گەۋدىسى بىر نەچچە قېتىم تىپىرلاپ توختاپ قالدى .

مەپىدىن چىقماي ئولتۇرغان ياڭ گۇيفېيىنىڭ ئەسەبىيلەرچە چىر-قىراپ يىغلىغىنى ئاڭلاندى .

ـــ بولدى ، ئىش تامام ، ـــ دېدى سەركەردە ۋە ئەس ـ ھوشىنى يوقتىپ ، بەئەينى تىرىك مۇردىغا ئوخشاپ قالغان تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ـــ نېمە ؟ يەنە نېمە گېپىڭىز بار ؟ ـــ دېدى پادىشاھ كۆزلىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولۇپ .

ـــ ئەمدى ئۆزلىرى بىلەن سۆزلىشىدىغان ئىش بار ، خان ئالىيـ

لىرى ، ـــ دېدى سەركەردە ، ـــ ياڭ گوجۇڭ يوقالدى ، بىزگە شۇ كۇ-
پايە ، ئەمدى ھېچكىم ئۇلمەيدۇ .
ـــ ياق ! بولمايدۇ ! ـــ ئەتراپتا تۇرغان ئەسكەرلەر ئىچىدە ئالە-
توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى ، ـــ ياڭ گۇيفېينىمۇ يوقىتىش كېرەك ! ياڭ گۇي-
فېينى ئۇلتۇرەيلى !
ھەش ـ پەش دېگۈچە ئەسكەرلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن ئېتىلىپ
كېلىپ ياڭ گۇيفېينى مەپىدىن سۆرەپ چۈشۈردى ـ دە ، ئىنچىكە يىپەك
تانا بىلەن ئۇنىڭ بوينىنى بوغۇپ ئۇلتۇردى .
تاڭ شۇەنزۇڭ شۇ تاپتا يا ئۇلۇك ، يا تىرىك ئەمەس بولۇپ ،
ئىككى ئېغىز گەپ قىلغۇدەك ۋە ياكى باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇدەك
ھالى قالمىغانىدى . ئۇنى سۆرەشتۈرۈپ دېگۈدەك قايتا مەپىگە ئولتۇرغۇ-
زۇشتى ۋە سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇپ ، تاغ چوققىسىدىكى بىر قەلئەگە
كەلگەندە توختاشتى .
ھېلىقى سەركەردە تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئالدىغا كەلدى .
ـــ ئەمدى تەختنى خانزادە لىخېڭغا ئۇتكۈزۈپ بېرىپ ، مۇشۇ
قەلئەدە تۇرغايلا ، ـــ دېدى ئۇ مۇددىئانى ئۇدۇللا بايان قىلىپ .
ـــ ماقۇل ، ـــ دېدى تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ .
ئەنە شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە پۈتۈن مەملىكەتكە داڭقى پۇر كەت-
كەن ئەن لۇشەن زەپەر قۇچۇپ قاناتلانغان ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ، تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئىگىسىز قالغان غەربىي ئاستانىسى چاڭئەن شەھە-
رىگە داقا ـ دۇمباق سادالىرى ئىچىدە ھەيۋە بىلەن كىرىپ كەلدى .
شۇنداق قىلىپ ، دۇنيا تارىخىدا كۇچ ـ قۇدرىتى مەشھۇر بولغان تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ھەر ئىككىسى ئاستانىسى ئەن لۇشەننىڭ قولىغا ئۆتتى .
سۇفاڭ ئايىمقىنىڭ لىڭۇۇ دېگەن يېرىدە خانزادە لىخېڭ پادىشاھ
دەپ جاكارلاندى . ئۇنىڭ سەلتەنەت نامى « تاڭ سۇزۇڭ » دەپ ئا-
تالدى . بۇ يېڭى پادىشاھ سۇفاڭ ھىراۋۇلى گوزىيى ۋە غەربىي قوشۇنلار
باش قوماندانى لى سىيۇ بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ ، توپىلاڭچىلارغا تاقا-
بىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزدى . خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ غەربىدىكى قە-

سىملارنىڭ باش قوماندانى بارغۇت خۇيۇن ئۇلارغا قوشۇلدى . شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۈزۈگىغا سادىق بولغان بۇ سەركەردىلەر ئەن لۇشەن قىسىملىرىغا قارشى بىر قاتار جەڭلەرنى قىلدى . ئاخىر بىر كۈنى گوزىيى سۈزۈك خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈردى .

— سۈلالە قوشۇنلىرى بەك چېچىلىپ تارقىلىپ كەتتى ، — دېدى ئۇ ، — ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدىكى كۈچ بىلەن توپىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش تەس . مېنىڭچە ، ئۇيغۇر خانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ ئەن لۇشەنگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان بولسا ۋەزىيەتنى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ .

ئەجدىھا شەكلى كەشتىلەنگەن سىرتىق شاھانە تون كىيىپ ، خۇددى شۇنداقلا سىرتىق ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان يۇمىلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرغان تاڭ سۈزۈك خىيالچان كۆزلىرى بىلەن گوزىيىغا قاراپ ئاستا ئورنىدىن قوپتى ۋە قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ ئۇياق - بۇياققا ماڭغىلى تۇردى .

— پىكرىڭىزگە قوشۇلمەن ، — دېدى ئۇ گوزىيىنىڭ ئالدىدا توختاپ ، — دەرھال ئۇيغۇر قاغانىغا ئادەم ئەۋەتەيلى . سىزنىڭچە ، كىمنى ئەۋەتسەك بولار ؟

گوزىيىنىڭ چىرايىدىن چوڭقۇر مۇلاھىزە يۇرگۈزۈۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

— خان ئالىيلىرى مۇۋاپىق كۆرسە ، — دېدى ئۇ ھەربىر سۆزىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ ، — توققۇز ئادەمنى ئەۋەتەيلى . ئۇيغۇرلار توققۇز سانىنى خاسىيەتلىك سان دەپ بىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇر قاغانىنىڭ توققۇز ۋەزىرى بار ، قاغان سەپەرگە چىققاندا توققۇز تۇغ كۆتۈرۈلىدۇ . بىز توققۇز ۋەكىل ئەۋەتسەك ئۇلارنى ھۆرمەت قىلغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ . بۇ توققۇز ئادەمنىڭ بىرى سانغۇن بارغۇت خۇيۇن بولسۇن . بۇ زات ئۇيغۇرلارنىڭ بايانچۇر قاغانى بىلەن قۇدا كېلىدۇ . بايانچۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدىگەن شۇ بارغۇت خۇيۇننىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن .

— شۇنداق ، — تاڭ سۇزۇڭ باش لىڭشىتىپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ، — ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بارغۇت خۇيۇنمۇ ئۇيغۇر . توغرا ، بارغۇت خۇيۇن بارسۇن . ئۇنىڭدىن باشقا بارىدىغانلارنىمۇ سىز تەيىنلەڭ . ئۇلار بىلەن ئايرىم سۆزلىشىپ ، نامزات بېكىتىلگەندە ماڭا مەلۇم قىلغايسىز .

— باش ئۈستىگە ، خان ئالىيلىرى ، — دېدى گوزىيى ۋە تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ چىقىپ كەتتى .

ئوننچی باب

ئاخىرقى ئۈمىد ئورخۇندا

قۇتادمىش لوياڭ شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە ھاۋا كۆرۈنەرلىك ئىسسىپ ، پاتقاق يەرلەر قۇرۇپ قالغاندى . كوچىلاردا تۈزۈك ئادەم كۆرۈنمەيتتى . ئارىلاپ توپىلاڭچى قوشۇن ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى چاپ تۇرۇپ ، قالايمىقان ۋارقىرىشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى . تېنەپ يۈرگەن لالما ئىتلار ئۇلارنى كۆرگەندە يول بويىدىكى ئەخلەت ـ چاۋارلارنى ئاختۇرۇشنى قويۇپ ، قايسىدۇر بىر ئىنىس ـ جىن كۆرۈنمەيدىغان كوچىلارغا ياكى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ئۆيلەرنىڭ خارابىلىرى ئارىسىغا قېچىپ كىرىپ غايىب بولاتتى . ھەممە يەردە سۈنۈپ كەتكەن ھارۋا ، ماكچىيىپ كەتكەن سېۋەت ، كېسەك پارچىلىرى ، ساپال سۈنۈقلىرى دېگەندەك نەرسىلەر قالايمىقان چېچىلىپ ياتاتتى . بۇ ۋەيرانە كوچىلاردا ئاندا ـ ساندا پەيدا بولۇپ قالىدىغان پۇقرالار ۋەھىمە ئىپادىسى چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئەتراپىغا ئىتتىنىك قاراپ قويۇپ ، غىپىدە ئۆتۈپ كېتەتتى ۋە قايسىدۇر بىر ھويلىغا كىرەتتى ـ دە ، دەررۇ ئىشىك ـ دەرۋازىلىرىنى چىڭ تاقىۋالاتتى . ھېچقانداق يەردە بىرەر دۇكان ، ئاشپۇزۇل ۋە چايخانىمۇ ئېچىلمىغاندى .

قۇتادمىشنى سۈر باستى . ئۇ ئېتىنىڭ بېشىنى قايسى تەرەپكە بۇراشنى بىلمەي تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى . ئۇشتۇمتۇت بىر چەتتە ئادەم ئاۋازى ئاڭلاندى . قۇتادمىش بۇرۇلۇپ شۇ تەرەپكە قارىدى . كوچىنىڭ ئايىغ تەرىپىدىكى ئەسكى تاملىقتا ئۇستۈېشى جۇل ـ جۇل بولۇپ كەتكەن تۆت ئادەم ئولتۇراتتى . قۇتادمىش ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە ئاتتىن

چۈشۈپ سالام بەردى .

— سىلەر نېمە ئادەم ؟ نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە ئولتۇرىسىلەر ؟ ئۆ-
يۈگلار يوقمۇ ؟ — دەپ سوردى ئۇ .

— سەن بۇ يەرگە يېڭى كەلگەن يولۇچى ئوخشايسەن ، — دېدى
ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشى چوڭراق بولغان ئۆچكە ساقاللىق بىرى ، — بۇ
يەردە نېمە ئىشلار بولۇپ كەتكىنىنى بىلمەمسەن ؟ ئۆي - ماكانسىز قال-
دۇق . كۆرمەيۋاتامسەن ؟

— مەن بۇ شەھەرگە بۇگۈن كەلدىم ، — دېدى قۇتادمىش ، —
بۇ يەردە نېمە ئىشلار بولۇپ كەتكىنىدىن خەۋىرىم يوق . نېمە ئۈچۈن
ئۆي - ماكانسىز قالدىڭلار ؟

— ھەي ، ھېچنېمىنى بىلمەيدىكەنسەن - دە ، — دېدى ھېلىقى
ئۆچكە ساقاللىق كىشى بېشىنى چايقاپ ، — ياخشىسى ، بۇ يەردىن تېز-
رەك كېتىۋالغىن ، يولۇچى . بالاغا قالىسەن . ساڭا ئوخشاش ياشلارنى
ئۇلار يا ئەسكەرلىككە ، يا ھاشارغا تۇتۇپ كېتىدۇ . بىزگە ئوخشاش
قېرى ، كېسەلچان كىشىلەر مانا مۇشۇ كۈنگە قالدۇق . بەزىلىرىمىزنىڭ
ئۆيلىرىمىزگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىشتى ، بەزىلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرى-
مىزنى تارتىۋېلىشتى . شۇڭا ، تىلەمچىلىك قىلىپ ، مۇشۇنداق خارابە-
لىكتە جان ساقلاۋاتىمىز .

يەنە بىر ئاۋاق ، كېسەل چىراي ئادەممۇ سۆزگە ئارىلاشتى :

— ئۇلار شەھىرىمىزنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇدا ئۈچ كۈنگىچە
ئاھالىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . ھېچ نەرسىمىزنى قويماي تارتىۋېلىشتى .
نۇرغۇن تەلەيسىز كىشىلەر ئۇلارنىڭ قىلىچلىرى ئاستىدا ئۆلدى ... ئۇلار
يەنە نۇرغۇن قىز - چوكانلارنى قۇل قىلىپ ئېلىپ كېتىشتى ...

— ئۇلار دېگىنىڭلار ئەن لۇشەننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ؟ — سوردى
قۇتادمىش .

— شۇلار بولماي كىم بولاتتى ، بىلىدىكەنسەنغۇ . بۇ يەردىن
تېزرەك كېتىۋالغىن ، يىگىت .

قۇتادمىش كېتىۋېلىشقا ئۇلگۈرمىدى . يان كوچىدىن بىر توپ

ئاتلىق ئەسكەرلەر چىقىپ كەلدى.

— نەدىن كەلگەن ئادەمسەن؟ — دەپ قوپال توۋلىدى ئۇلاردىن بىرى قۇتادمىشقا قاراپ.

— ماسمادار ئىسىملىك بىر تۇغقىنىم سىلەرنىڭ قوشۇندا ئۇن بېشى ئىدى. شۇنى ئىزلەپ كەلدىم، — دېدى قۇتادمىش ئۆزىنى دادىل تۇتۇپ، — ئۇنى تونۇمسىلەر؟ ئۇ ھازىر نەدە؟

— قايسى ماسمادارنى دەيسەن؟ — سوريدى ئەسكەرلەردىن بىرى، — فەنياڭدىن كەلگەن ماسمادارنى دەمسەن؟ ئۇنىڭ ئىنەچۈك تاي ئىسىملىك بىر قېرى تۇغقىنى بارمىدى؟

— شۇنداق، توغرا، — دېدى قۇتادمىش.

— ھە، ئۇنى تونۇيمەن، — دېدى ھېلىقى ئەسكەر، — فەنياڭدا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدىم.

— ئۇ ھازىر نەدە؟

— ئۇ غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن بىلەن چاڭئەن تەرەپكە كەتتى. ئۇنىڭ تۇغقىنى بولساڭ تېزرەك بېرىپ ئۇنىڭغا يېتىشىۋالغىن، بۇرادەر.

قۇتادمىش ئۆز ئىچىدە «بۇ يەردە ھايال بولسام مېنى يەنە ئەسكەرلىككە تۇتۇۋېلىشمىسۇن ياكى ئېتىمنى تارتىۋېلىشمىسۇن» دەپ ئويلىدى — دە، چىلان تورۇققا مىنىپ شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقتى. شۇ ماڭغانچە يول بويىدا ئۇچرىغان يېزا — كەنتلەردە توختاپ ھاردۇق چىقىرىپ، دۇچ كەلگەن ئورمانلىق ۋە دالا — تۇزلەڭلەردە توشقان، كەكلىك، بۆدۈنىدەك جانىۋارلارغا قاپقان قويۇپ ئوزۇق — تۇلۇكنى غەملەپ، كۈنىپېتىش تەرەپكە كېتىۋەردى. ئۇياق — بۇياققا ئۆتۈپ تۇرغان قوشۇنلاردىن ماسمادارنى سۈرۈشتۈردى. ئىككى قېتىم ئەسكەرلىككە تۇتۇلدى، ئېپىنى كەلتۈرۈپ يەنە قېچىپ كەتتى. ئۇ ئەنە شۇنداق ئوڭۇشلۇق قېچىپ قۇتۇلغان چاغلىرىدا ئۆزىنى تەلەيلىك دەپ ھېسابلايتتى. «ئاتام بوتاسۇن بۇقىنىڭ پاك روھى ماڭا مەدەت بېرىۋاتىدۇ» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ھالبۇكى، ئۇزۇن يوللاردا تەنھا كېتىۋېتىپ غېرىبسىنغان

چاغلىرىدا ئۆزىنى ئەڭ بەختسىز ئادەمدەك ھېس قىلاتتى . ئېغىر ئىچكى كەچۈرمىشلەر ئۇنى ئازابلايتتى .

« بىر يىل بولدى خۇددى قاچقۇن جىنايەتچىدەك ھەر-ياقلارغا قاتراپ ، سەرگەردان بولۇپ يۈرۈۋاتىمەن ، — دەپ مۇلاھىزە قىلاتتى ئۇ ، — شۇنچە تارتقۇلۇقنى تارتىپ ، كۆرگۈلۈكنى كۆرۈپمۇ مەقسەت - مۇددىئالىرىم ئەمەلگە ئاشمىدى . تارتقان جاپالىرىم شۇ بىر ئادارقىز ئۈچۈن ئىدىغۇ . ئۇنى يەردىن بولسىمۇ ، ئاسماندىن بولسىمۇ تاپ-ماي قويمايمەن دەپ ، تاغنى تالقان قىلغۇدەك غەيرەت بىلەن ئاتلىنىپ چىققانىدىمغۇ . ئاخىر ئادارقىزنىمۇ تاپتىم ، لېكىن ئاقىۋەتتە بۇنداق بو-لۇشنى ئويلىمىغانىدىمغۇ » .

شۇنى ئويلىسا ئۇنىڭ يۈرىكى قىسىلىپ ، كۆزلىرىگە ياش كې-لەتتى . « بۇ دۇنيادا ماڭا يەنە نېمە كېرەك ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئورخۇنغا قايتىپ كېتەيمۇ يا ؟ ياق ، ماسمادار دېگەن ۋەھشىي مەلئۇننى مۇشۇنداقلا قويۇۋەتسەم ئادارقىزنىڭ روھى مەندىن رازى بولمايدۇ . ئۇ-نەچۈك تايمۇ خاتىرجەم ياتالمايدۇ . مەنمۇ ئۆمۈر بويى ۋىجدان ئازابىدىن قۇتۇلالمايمەن » .

شۇنىڭ بىلەن ئۇ قايتىدىن غەيرەتكە كېلىپ يولنى داۋاملاش-تۇراتتى . ئۇ ماسمادارنى چاڭئەندە تاپالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى ، ئەگەر ئۇ ئۆلمىگەنلا بولسا ...

قۇتادمىش چاڭئەننى ئېسىگە كەلتۈرسىلا ھېلىقى قوردانلىق ئۇسسۇلچى قىز ئايتولۇن كۆز ئالدىغا كېلەتتى . ئۇ قىز ھازىرمۇ چاڭئەندە بارمىدۇ ؟ ئامان - ئېسەن تۇرغانمىدۇ ؟ توپىلاڭچىلار قوردانلىق سەن-ئەتچىلەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزگەنمىدۇ ؟ ياكى ئۇ سەنئەتچىلەر چاڭئەندىن قېچىپ كەتكەنمىدۇ ؟ بۇ دەھشەتلىك مالىمانچىلىققا تولغان كۈنلەردە نېمىلەر بولۇپ كېتىشىنى ئالدىنئالا كىممۇ تەسەۋۋۇر قىلالا-سۇن ؟

سەرسانلىق - سەرگەردانلىقتا كۈنلەر ئۆتىۋەردى . ھەممە يەردە مالىمانچىلىق بولغاچقا خاتىرجەم يۈرگىلى بولمايتتى . بەزى جايلاردا

ئىككى - ئۈچ كۈن تۈرۈپ قېلىشقا توغرا كېلەتتى . شۇ تەرىقىدە كۆكلەم پەسلى ئۆتۈپ يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرى يېتىپ كەلدى .

تىنىق ئاسماندىكى تومۇز قۇياش ھاۋانى شەپقەتسىزلىك بىلەن قىزدۇرماقتا ئىدى . ئېرىق - ئېقىنلار قۇرۇپ ، تېرىقسىز قالغان ئېتىزلار قاغجىراپ كەتكەنىدى . قۇتادمىشنىڭ ماڭلاي ۋە بويۇنلىرىدىن تەر قۇيۇلۇپ تۇراتتى . ئۇ ئوك يانىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئاق بوز كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى كەڭ ئېچىۋەتتى ، دولقۇنسىمان ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن شەلپەر ياغلىقىنى چېكىلەپ تېڭىۋالدى . چىلان تورۇق ئاتمۇ بېشىنى ساڭگىلىتىپ ، ئېرىنچەكلىك بىلەن ئاستا كېتىۋاتاتتى . « چاڭ ئەنگە ئاز قالدى ، — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — ئەتە كەچكىچە يېتىپ بېرىشىم مۇمكىن » .

ئۇشتۇمتۇت قۇتادمىشنىڭ تەجرىبىلىك قۇلاقلىرىغا نۇرغۇنلىغان ئات تۇياقلىرىنىڭ يىراقتىكى دۇپۇرلەشلىرى ئاڭلانغاندەك بولدى . ئۇ سەگەكلىشىپ بېشىنى كۆتۈردى . دېگەندەك ، ئالدى تەرەپتىن ، يەنى چاڭئەن تەرەپتىن مىڭلىغان ئاتلىق ئادەملەر ئۇپۇقنى توسۇپ چىقىپ كەلدى . قۇتادمىشنىڭ ئۇلاردىن قېچىپ قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىدى . ئۇ نىڭ ئېتى ئۇزۇن يوللاردا چارچىغان ، پىژغىرىم ئاپتاپتا ئۇسسىغان ، ھېلىمۇ ئاران مىدىرلاپ كېتىۋاتىدۇ .

بۇلار كىم ؟ قۇتادمىش ئاتنى توختاتتى ۋە قولى بىلەن ئاپتاپنى توسۇپ ، يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارغا سىنچىلاپ كۆز تىكتى . قارىغاندا ، بۇلار توپىلاڭچى قوشۇنغا ئوخشىمايتتى . ئۇلارمۇ قۇتادمىشنى كۆردى بولغاي ، توپ ئىچىدىن ئىككى چەۋەندىز ئايرىلىپ چىقىپ ، ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كەلدى .

— كىم سەن ؟ نەدىن كەلدىڭ ؟ نەگە كېتىۋاتىسەن ؟ — دەپ سوريدى ئۇلاردىن بىرى يېقىن كەلگەندە ئېتىنى توختىتىپ .

قۇتادمىشمۇ ئۇلارنىڭ كىملىكىنى بىلمىگەچكە قانداق جاۋاب بېرىش كېرەكلىكىنى ئاڭقىرالماي ، ئىككى چەۋەندازنىڭ كەينىدىن يېقىنلاپ كېلىۋاتقان توپقا نەزەر سالدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىلىچ ، نەيزە ،

ئوقیا ، گۆرزە قاتارلىق یاراغلار بىلەن قوراللانغان چەۋەندازلارمۇ ھەم كېلەڭسىز كۆتەك ھارۋىلاردا چايقىلىپ ئولتۇرۇشقان ئايالار ، بالىلار ۋە قېرى - چۈرىلەرمۇ بار ئىدى .

— چاڭئەنگە بارماقچىمەن ، — دېدى قۇتادمىش نەزىرىنى ئۆز ئالدىدا تۇرغان ئىككى چەۋەندازغا يۆتكەپ .

شۇ ئەسنادا باشقا چەۋەندازلارمۇ يېتىپ كېلىپ قۇتادمىشنى قورشىۋالدى .

— چاڭئەنگە نېمە قىلىغىلى بارىسەن ؟ — دەپ سوراشتى ئۇلار ، — ئەن لۇشەننىڭ توپتىن چۈشۈپ قالغان ئەسكىرىمۇ يا سەن ؟

« ئۇلار ئەن لۇشەننىڭ ئادەملىرى ئەمەس ئىكەن » دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ۋە يېنىكلەپ قالغاندەك بولۇپ ، دادىل جاۋاب بەردى :

— يوقسۇ ، مەن ھېچقانداق قوشۇننىڭ ئادىمى ئەمەس . ئورخۇن بويىلىرىدىن كېلىپ قالغان بىر مۇساپىرمەن . چاڭئەندە دوستلىرىم بار ئىدى ، شۇلارنى ئىزلەپ كېتىۋاتىمەن .

— دوستلىرىڭ نېمە ئىش قىلىدىغان ئادەملەر ؟

— ئۇلار قوردانىدىن كەلگەن سەييارە سەنئەتچىلەر . ئۇلارنى كۆرگەنمۇ سىلەر ؟

— كۆرسەكمۇ كۆرگەندۇق . چاڭئەنگە ھەر خىل سەييارە سەنئەتچىلەر دائىم كېلىپ - كېتىپ تۇرىدۇ .

— ھازىر ئۇ يەردىكى ئەھۋال قانداق ؟ ئەن لۇشەن قوشۇنى شەھەرنى ئىشغال قىلالىدىمۇ ؟

— ئۇلار شەھەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇچ كۈنگىچە دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىشتى . سېنىڭ سەنئەتچى دوستلىرىڭ قانداق بولۇپ كەتتىكىن تاڭ .

— سىلەر نەدىن كېلىۋاتىسىلەر ؟

— مانا بىز چاڭئەندىن قېچىپ چىقتۇق . سۇلالە قوشۇنلىرى پادىشاھ بىلەن بىللە شەھەرنى تاشلاپ بېرىپ كېتىشتى . ئەن لۇشەن شەھەرگە جەڭ قىلمايلا كىردى . چاڭئەن خەلقى ھېچقاچان بۇنداق

دەھشەتلىك پاجىئەنى كۆرۈپ باقمىغانىدى . بۇيۇك ئاستانىمىز قان - ياشقا تولدى . بۇلايدىغان ھېچ نەرسە قالمىغاندا كوچىدا كېتىۋاتقان كىشىلەرنى تۇتۇۋېلىپ ، ياش - قېرى ، ئەر - ئايال دېمەي ھەممىسىنىڭ ئۇستۇېشىدىكى كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ ، ئاندىن تۇغما ھالەتتە قىيالىگاچ قىلىپ قويۇشتى . ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇياتلىق يەر-لىرىنى ئەسكى قەغەزلەر بىلەن يېپىپ يۇرىدىغان كۈنگە قالدى . بىز ئا-خىر زۇلۇمغا چىدىماي قوزغىلىپ چىقتۇق . بىز ئۇلار بىلەن قاتتىق ئې-لىشتۇق . شەھەر ئاھالىسى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ بىزنىڭ سېپىمىزگە قوشۇلدى . بىز جېنىمىزنى تىكىپ قويۇپ قاتتىق جەڭ قىلغان بولساقمۇ ، ئاخىر تەڭ كېلەلمىدۇق . توپىلاڭچىلار ناھايىتى كۆپ ئىدى . ئۇلار ئاھا-لىنى بۇرۇنقىدىنمۇ دەھشەتلىك قىرغىن قىلىشقا باشلىدى . بىز ئاتا - ئا-نىلىرىمىز ، خوتۇن - بالىلىرىمىزنى ئېلىپ قېچىشقا مەجبۇر بولدۇق . قې-چىپ قۇتۇلالىغانلىرىمىز مانا مۇشۇ .

قۇتادمىش توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن لوياڭ ئاھالىسىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى كۆرگەندى . شۇڭا ، چوڭقۇر ھېسداشلىق ئەكس ئېتىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن بۇ بەختسىز كىشىلەر توپىغا بىر-قۇر قاراپ چىقتى . ھەممىسىنىڭ چىرايلىرىدا تەڭداشسىز غەم - قايغۇ ئە-پادىلەنگەن . چارچىغان ، ئېچىرقىغان ، ئۈمىدسىزلەنگەن كىشىلەر . ئۇلارنىڭ ئىچىدە تابغاچلارمۇ ۋە باشقا ھەر خىل تائىپىلەرنىڭ ئەزالىرىمۇ بار ئىدى .

— سىلەر ئەمدى نەگە بارماقچى ؟ — سوردى قۇتادمىش .

— ئاڭلىساق ، چاڭئەندە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۇركلەرنىڭ ئا-شىنا قەبىلىسىدىكى بىر بەگزادە ئەن لۇشەنگە قارشى چىقىپتۇ . ئۇلار ھا-زىر شەھەر ئەتراپىدىكى جايلاردا ئايلىنىپ يۇرۇپ جەڭ قىلىۋېتىپتۇ . بىز شۇلارغا قوشۇلايلى دەپ كېتىۋاتىمىز . ياخشىسى ، سەنمۇ بىز بىلەن ماڭ ، يىگىت . بۇ كۈنلەردە شەھەرگە كىرىش بەك خەتەرلىك . جېنىڭدىن ئايرىلىپ قالىسەن .

قۇتادمىش ئۇلۇغ - كىچىك تىندى .

— ئەھۋالدىن قارىغاندا ، شۇنداق قىلمايمۇ ئامال يوقتەك تۇرىدۇ . مەنمۇ سىلەر بىلەن كېتەي .

شۇنداق قىلىپ ، تەقدىرنىڭ شامىلى مۇھەببەت يولىدا سەرسان بولغان قۇتادمىشنى ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ئۇچۇرتۇپ ئايلاندۇرۇپ كېلىپ ، ئاخىر مۇشۇ ناتونۇش دەردەمەن كىشىلەر توپىغا قوشۇپ قويدى . ئۇلار بىر نەچچە كۈن يول يۈرۈپ ئاشىنا تۈركلىرىنىڭ قوشۇنىنى تاپتى ۋە ئۇلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ ، ئەن لۇشەن قىسىملىرى بىلەن بولغان بىر نەچچە قېتىملىق كىچىك دائىرىدىكى قوراللىق توقۇنۇشلارغا قاتناشتى . كېيىن ئەن لۇشەن قىسىملىرى جازا يۈرۈشى قىلىپ ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى . كەڭ دالاغا ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياشلارنىڭ جەسەتلىرى تېرىلىپ كەتتى . ناھايىتى ئازلا بىرقىسىم ئادەملەر قىرغىنچىلىقتىن قۇتۇلۇپ قالدى . شۇلارنىڭ ئىچىدە قۇتادمىشمۇ بار ئىدى .

— ئەمدى نەگە بارىمىز ؟ — دەپ باش قاتۇردى ئۇلار ۋە ئۇيان ئويلاپ ، بۇيان ئويلاپ بىر قارارغا كېلىشتى .

— ئەمدى ئورخۇن بويلىرىغا كېتەيلى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا بارايلى .

× × ×

ئورخۇن دەريا سىنىڭ سۈپىسۈزۈك سۈيى ، دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ياپيېشىل ئېدىرلار ۋە ئۇلارغا يىراق ئۇپۇقتا جىپسىلاشقان كۆك ئاسمان ، ئاق بۇلۇتلار ئۆزئارا ماسلىشىپ ، ئاجايىپ گۈزەل ، ئاجايىپ سېھىرلىك مەنزىرىنى ھاسىل قىلاتتى . ئېدىرلار ئارىلىرىدا سان ـ ساناقسىز يىلقىلار ئۈيۈر ـ ئۈيۈر بولۇپ ئوتلاپ يۈرۈشىدۇ . بولۇق ئۆسۈپ كەتكەن ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە ئىشىكلىرى كۈنچىقىشقا قارىتىلغان ھەيۋەتلىك ئۇچ يىپەك چېدىر تىكىلگەن . ئوتتۇرىدىكى چېدىرنىڭ ئالدىغا ئالتۇن رەڭلىك بۇرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق تىكىلەنگەن . ئۇچ چېدىرنى چۆرىدىتىپ ھەر خىل رەڭلەردىكى توققۇز

تـۇغ باغلانغان . قوتازنىڭ قۇيرۇقلىرى ۋە بۇركۇتنىڭ قاناتلىرىمۇ ئېگىز خادىلارغا ئېسىپ قويۇلغان . ئەتراپتا ئۇزۇن نەيزە تۇتقان قورۇقچىلار ئايلىنىپ يۈرمەكتە . چېدىرلار ئالدىدىكى ئوتلاققا تەڭلىمات ۋە گىلەملەر سېلىنغان بولۇپ ، شامان ، باخشىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا ئۇيغۇر ئىلىـ نىڭ ئاقساقال ـ مۆتىۋەرلىرى گۇڭگۇر ـ مۇڭگۇر پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى . ھـەممە ئالامەتلەردىن بۇگۇن بۇ يەردە چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغانلىـ قىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى .

سول تەرەپتىكى چېدىردىن بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان چىقىپ كەلدى . ئۇ ئاق كىرگەن ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن قىزىل رەڭلىك يالتىراق يىپەك ياغلىقنى چېكىلەپ تېڭىۋالغان ،قويۇق ئۆسكەن چار ساقلىرى سىلىق تارالغان بولۇپ ، ئۇچىسىغا سېرىق گۈللۈك بېغىررەك تاۋار تون ، پۇتلىرىغا ئۇچلۇق يېڭى قارا ئۆتۈك كىيگەنىدى . ئومۇمەن ، ئۇنىڭ پۇتۇن تۇرقىدىن ۋە بولۇپمۇ بۇگۇن ئالاھىدە تەنتەنـ لىك تۇس ئالغان چىرايىدىن بولغۇسى مۇراسىمنىڭ مۇھىملىقى ۋە جىد دىيلىكىنى قىياس قىلىشقا بولاتتى .

شامانىنىڭ ئۇدۇلىدىكى نەقشلىك گىلەمدە قاتار ئولتۇرۇشقان ئۇچ خانزادە ۋە توققۇز بۇيرۇق دەررۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قاغانغا ھەمراھ بولۇشتى ۋە ئۇلار ھەممىسى بىرلىكتە ئوتتۇرىدىكى ئەڭ ھەيۋەتلىك چوڭ چېدىرغا كىرىشتى . گۈللۈك يوپۇقى بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان چېدىر ئىشىكىنىڭ يېنىدا تۇرغان ئوردا بىتىكچىسى① تۇپەك ئالپ شۇل ياغلاقار شامانىنىڭ ئارقا تەرىپىدە تۇرغان ئاتلىق چاپارمەنگە قولىنى پۇلاڭلىتىپ توۋلىدى :

ـــ ئەمدى كەلسۇن ، چاقىرىپ كەل !

ياش چاپارمەن ئۇچقۇر قۇلا ئارغىمىقىنى قۇيۇندەك چاپتۇرغان پېتى نېرىدىكى ئېدىرلار ئىچىدە غايىب بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن تۇپەك ئالپ شۇل گىلەم ئۈستىدىكى ئېيىق تېرىسىدە چازا قۇرۇپ ، خۇددى قا- تۇرۇپ قويۇلغاندەك قىمىر قىلماي ئولتۇرغان شامانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ

---

① بىتىكچى ـــ پۇتۇكچى ، كاتىپ (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) .

تىزلاندى .

ـــ ئەمدى گۈلخاننى ياقساق بولىدۇ ، ـــ دېدى ئۇ ئېھتىرام بىلەن بېشىنى ئېگىپ .

قويۇق چاڭگا ساقاللىق شامان ئۇزۇن تونىنىڭ پەشلىرىگە پۇتـ لىشىپ ۋە ئۈستۈېشىغا ئېسىۋېتىلگەن ھەر خىل قوڭغۇراق ۋە تۇچ قاداقلارنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن قوپتى . قوي تېرىسىدىن جىلىتكە كىيـ گەن بىر مۇلازىم لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان مەشئەلنى ئۇنىڭغا بەردى . شامان مەشئەلنى قولىغا ئېلىپ ، قاغان كىرىپ كەتكەن چوڭ چېدىرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى مەيدانغا قۇرۇق شاخلارنى رەتلىك تىزىپ تەييارلاپ قويۇلغان گۈلخانغا ئوت ياقتى . قۇرۇق شاخلار چاراسلاپ كۆيۈشكە باشـ لىدى .

ـــ مېھمانلار كېلىشتىن بۇرۇن ئوردا ئالدى پاكلانسۇن ! ـــ دەپ ئۈنلۈك خىتاب قىلدى تۈپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ۋە يەنە شامانغا ئېھتىرام لىدۈرۈپ بېشىنى ئەگدى .

چاڭگا ساقاللىق شامان ئوت يالقۇنلىرىغا قاراپ نېمىلەرنىدۇر پىـ چىرلىغىلى تۇردى . قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشقان باخشىلارمۇ باشلىرىنى رىتىملىق لىڭشىتىپ ، ئاھ ئۇرغاندەك بوغۇق سادا چىقىرىپ « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ قويۇشاتتى . گۈلخان ئوتى ئۇلغىيىپ ، ئۇچقۇن چاچرىـ تىپ ، گۈرۈلدەپ كۆيۈشكە باشلىدى . مۇلازىملار گۈلخانغا ۋاقتى - ۋاقـ تىدا ئوتۇن تاشلاپ ، ئوتنى يەنىمۇ ئۇلغايتىپ تۇراتتى . باخشىلار ئورۇنـ لىرىدىن تۇرۇشۇپ ، داپ ـ دۇمباقلىرىنى داراڭلىتىپ ، گۈلخان ئەتراپىدا ئايلانغىلى تۇردى . شامان ھەرىكەتكە كەلدى . ئۇ پۈتۈن بەدىنىنى سىلـ كىپ ، تىترىتىپ ، جىن قوغلاش ئۇسسۇلىنى ئوينىغلى تۇردى . گۈلخان يالقۇنلىرى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ ، لاۋۇلداپ كۆيمەكتە . باخشىلار ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا كۈچ بىلەن ئۇرۇۋاتقان داپ ـ دۇمباقلارنىڭ ساداسى ئەۋجىگە چىقتى . شامانىنىڭ ھەرىكەتلىرى بارغانسېرى جىددىيلەشتى .

ـــ ئەي پاسىق جىن ـ ئالۋاستىلار ، بۇ يەردىن كېتىڭلار ! يىراقلارغا كېتىڭلار ! ـــ دەپ ۋارقىرايتتى ئۇ ئىككى قولىنى ئېگىز كۆ-

تۇرۇپ پۇلاڭلىتىپ .

ــ كېتىڭلار ، كېتىڭلار ! ــ دەپ باخشىلار شامانغا دوست تار-
تىشىپ ۋارقىراشتى ، ــ تېز كېتىڭلار ! بولمىسا قۇيرۇقۇڭلارغا ئوت يا-
قىمىز ، ئوتقا تاشلاپ ئۆرتەيمىز ، ئوقيا بىلەن ئاتىمىز ، قىلىچ بىلەن چا-
پىمىز ، نەيزە بىلەن سانجىيمىز !

مۆتىۋەرلەر ۋە شۇ يەردە تەخ بولۇپ تۇرۇشقان قورۇقچىلار ئو-
رۇنلىرىدىن سەكرەپ قوپۇشتى . بەزىلىرى ھەر يانغا قارىتىپ ئوقيالىرى-
دىن ئوق ئۇزۇشتى ، بەزىلىرى قىلىچ ۋە نەيزىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ
ھەيۋە قىلىشتى .

شامان قولى بىلەن نەلەرنىدۇر كۆرسىتىپ تەنتەنىلىك خىتاب
قىلدى :

ــ ئەنە كەتتى ! جىن ـ ئالۋاستىلار قاچتى !

بىتىكچى تۈپەك ئالىپ شۇل ئوتتۇرىغا چىقىپ قولىنى كۆتۈردى

ــ ئەمدى جىم بولايلى ! جىن ـ ئالۋاستىلار يوقالدى . مېھمانلا
كەلسۇن !

ھەممەيلەن جىم بولۇپ ، يىراقتىكى ئېدىرلىقلار تەرەپكە كۆ-
تىكتى . بىر توپ ئاتلىقلار بۇ يەرگە يېقىنلاپ كېلىۋاتاتتى .

ــ تابغاچىلار كەلدى . ئۇلارنى ئۆرپ ـ ئادەتىمىز بويىچە كۈ-
تۈۋالايلى ، ــ دېدى يەنە تۈپەك ئالىپ شۇل .

ئەك ئالدى بىلەن چاپارمەن يىگىت ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ
كېلىپ ، بىتىكچىگە مەلۇمات بەردى :

ــ بۇيرۇققا بىنائەن بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ
كەلدىم . ئۇلار جەمئىي توققۇز ئادەم .

ئەلچىلەر ئۇيغۇر قورۇقچىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا كېلىپ ئاتتىن
چۈشتى . بىتىكچى ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ سالاملاشتى ۋە ئۆزىنى تو-
نۇشتۇردى :

ــ پېقىر شەۋكەتلىك بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغاننىڭ تو-
لۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى تۈپەك ئالىپ شۇل ياغلاقار بولۇرمەن .

قىممەتلىق تاۋار - دۇردۇنلارغا پۇركىنىپ ، باشلىرىغا ھەرخىل ئەمەل بۆكلىرىنى كىيىشكەن تابغاچ ئەلچىلىرى ئەدەپ بىلەن كۈلۈمسىرەپ تەزىم قىلىشتى ۋە قوللىرىنى جۈپلەپ كۆتۈرۈپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى . ئۇلارنىڭ شالاڭ ساقاللىق ۋە قىسىق كۆزلۈك چىرايلىرىدىن قىزغىنلىق ۋە دوستانىلىك ئىپادىسى چىقىپ تۇراتتى . بۇ توققۇز ئەلچىنىڭ ئىچىدىكى بىرىنىڭ چىرايى باشقىچىرەك ئىدى . ئۇ ئوتتۇرا بوي ، دىقماق كەلگەن ئادەم بولۇپ ، قارا قاشلىق ، كۆزلىرى يوغان ، قويۇق ئۆسكەن قوڭۇر ساقىلىغا ئاق سانجىلغان ، پېشقەدەم ھەربىيلەرگە خاس سۈرلۈك كۆرۈنىدىغان كىشى ئىدى . ئۇ ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ، تۈپەك ئالىپ شۇلغا يېقىن كەلدى ۋە ساپ ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىدى :

— بىز بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ پادىشاھى تەڭرى ئوغلى تاڭ سۈزۈك ئالىيلىرىنىڭ ئالاھىدە ھاۋالە قىلىشى بىلەن ئەل ئەتمىش بىلگە باغانچۇر قاغانغا سالام بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق .

— قارشى ئالىمىز ، خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالىمىز ، — دېدى تۈپەك ئالىپ شۇلمۇ دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسىرەپ ، ئاندىن ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغان شامانغا بۇرۇلۇپ قارىدى ۋە ئۇيغۇرچە سۆزلىگەن بۇ ئەلچىنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى ، — بۇ زات قاغانىمىزنىڭ قۇدىسى ، ئىككىنچى خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقاننىڭ قېيناتىسى مۆھتەرەم بارغۇت خۇيۇن بولىدۇ .

شامان كۆزلىرىنى قىسىپ ، بارغۇت خۇيۇنغا زەن سېلىپ قارىدى ۋە ئالاھىدە بىر خىل جىددىي قىياپەتتە ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى :

— ئۇلار يىراقتىن كەلدى ، ئۇلارغا يول بويى نۇرغۇن جىنلار چاپلىشىۋالغان ، ئۇلارنى پېرە ئويىنىتىپ ، جىنلىرىنى ئوتتا كۆيدۈرۈش كېرەك .

بارغۇت خۇيۇن كۈلۈمسىرەپ ، سىپايىلىك بىلەن ئېتىراز بىلدۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باقتى .

— مەن قاغاننىڭ قۇدىسى ، — دېدى ئۇ ، — پېرە ئويناش ھا-

جەتسىز . بىز ھەممىمىز دوستلۇقنى ، ئىنتىپاقلىقنى قەدىرلەپ ، ياخشى نىيەت بىلەن كەلدۇق . تابغاچلاردا پىرە ئوينايدىغان ئادەت يوق .

شامان نەسىھەت قىلغان تەلەپپۇزدا چۈشەندۈردى :

— سەن بىزنىڭ ئېتىقادىمىزنى بىلمەيدىكەنسەن ، جىن - ئالۋاستىلارنى كۆرەلمەيسەن ، شامانلارنىڭ قۇدرىتىگە ئىشەنمەيسەن . پىرە ئوينىتاماي تۇرۇپ قاغانىنىڭ ئالدىغا ھېچكىمنى كىرگۈزمەيمىز .

بارغۇت خۇيۇن بۇ گەپلەرنى ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغان خانزادە لى چىڭسەيگە تەرجىمە قىلىپ بەردى . تاڭ سۇزۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى لى چىڭسەيي ساقال - بۇرۇتلىرى تولۇق چىقىپ بولمىغان ئاقپىشماق ، مۇلايىم كۆرۈنىدىغان يىگىت ئىدى . ھالبۇكى ، ئۇ ياش بولسىمۇ ، سىياسىي سەزگۈرلۈكى يېتىلگەن ، مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلىدىغان ، ئېھتىياتچان ئەمەلدار ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ بۇ قېتىمقى مۇھىم ۋەزىپىگە مۇشۇ خانزادىنى مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتكەنىدى .

خانزادە لى چىڭسەيي شامانغا تەكەللۇپ بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلۈمسىرىدى .

— بولىدۇ ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلايلى . بىز ھەرقايسى قەبىلە - تايپىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىمىز ، — دېدى ئۇ .

شامان ئەلچىلەرنىڭ ئەتراپىدىن ئايلىنىپ ، قوڭغۇراق ۋە قاداقلىرىنى شاراقلىتىپ ، بەزىدە پىچىرلاپ ، بەزىدە ئۇن سېلىپ جىن قوغلاش ئۇسسۇلىنى ئوينىپ چىقتى . باخشىلارمۇ ئەلچىلەرنى قورشىۋېلىپ ، داپ - دۇمباقلىرىنى داراڭلاتتى . ئاندىن شامان ئەلچىلەرنى قاتار تىزىلدۇرۇپ ، گۈلخان ئەتراپىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇردى . شۇنداق قىلىپ ، يىراقتىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ « جىنلىرى قوغلىنىپ ، ۋۇجۇدى پاكلاندى » .

— ئەمدى كىرسەڭلار بولىدۇ ، — دەپ ئىجازەت بەردى شامان قولى بىلەن قاغان چېدىرىنى كۆرسىتىپ .

لى خانزادە كۆرسىتىلگەن ئوتتۇرىدىكى چوڭ چېدىر تەرەپكە قەدەم تاشلىدى .

— ئەمدى يەنە بىر رەسمىيەت بار ، — دېدى تۈپەك ئالپ شۇل خانزادىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، — ئۆرپ ـ ئادىتىمىز بويىچە قاغان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغان ھەرقانداق ئادەم ئالدى بىلەن بايراققا تەزىم قىلىشى كېرەك .

ئەلچىلەر قاغان چېدىرىنىڭ يېنىغا تىكلەنگەن بۆرە بايرىقىغا چوڭقۇر ئېگىلىپ توققۇز قېتىم تەزىم قىلدى .

بىتىكچى تۈپەك ئالپ شۇل چېدىر ئىچىگە كىردى .

— مېھمانلار پاكلىنىپ بولدى ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

— كىرسۇن ، — قاغان ئىجازەت بەردى .

بىتىكچى يېنىپ چىقىپ ، ئەلچىلەرگە چېدىر ئىشىكىنى كۆرسىتىپ قول ئىشارىسى قىلدى :

— مەرھەمەت .

ئالدىدا خانزادە ، ئۇنىڭ كەينىدىن باشقا ئەلچىلەر چېدىرغا كىردى . چېدىر ئىشىكىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تۆرگە ئۈيۈل سېرىق ئالتۇندىن ياسالغان ھەيۋەتلىك تەخت قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەل ئەتمىش بىلگە بايانچۇر قاغان چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرى ۋە شالاڭلاشقان چاچلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان بولسىمۇ ، بوي ـ بەستى مۇكچەيمىگەنىدى ، ئۆسكىلەك قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى باھادىرلارچە مەغرۇرلۇق بىلەن قارايتتى . خۇددى شۇنداقلا قىممەت باھالىق يىپەك تونلارنى كىيىشىپ ، ئۇزۇن چاچلىق باشلىرىنى ياغلىقلار بىلەن تېڭىشقان ئۇچ خانزادە ۋە توققۇز بۇيرۇقلار تەختىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئورۇن ئېلىپ ، گېلەم ئۈستىدە قاتار ئولتۇرۇشاتتى .

ئەلچىلەر قاغانغا سالام بېرىپ ، ئىككى قولىنى جۈپلەپ كۆتۈرۈشتى .

— مەرھەمەت ، قەدىرلىك مېھمانلار ، ئولتۇرغايسىلەر ، — دېدى قاغان تەخت ئالدىدىكى گېلەمنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

خانزادە ۋە ئەلچىلەر ئولتۇرۇشتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت بارغۇت خۇيۇنلا ئولتۇرمىدى ، بەلكى خۇش تەبەسسۇم بىلەن تەخت تە-

رەپكە قەدەم تاشلىدى . ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانمۇ تەختتىن چۈشۈپ ئۈنىڭ ئالدىغا كەلدى .

ــ قۇدىلار ئايرىم كۆرۈشۈۋالايلى ، ــ دېدى ئۇ قۇچىقىنى كەڭ ئېچىپ .

ئۇلار قۇچاقلىشىپ ، مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىپ كۆرۈشتى . بايانچۇر قاغاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقانمۇ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە بارغۇت خۇيۇنغا تەزىم قىلدى .

ــ قۇت بولسۇن ، ھۆرمەتلىك ئاتا .

ــ قۇت بولسۇن ، ئوغلۇم .

ئۇلار ئۆزئارا تىنچلىق ـ ئامانلىق سوراشتى . ئۇلارغا قاراپ سوۋۇندىكىلەر رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى .

قاغان يەنە تەختكە چىقىپ ئولتۇردى . بارغۇت خۇيۇن بىلەن قۇتلۇغ تارقانمۇ ئۆز جايلىرىدىن ئورۇن ئېلىشتى . سۆھبەت باشلاندى .

خانزادە لى چىڭسەي سۆز باشلىدى :

ــ بۇيۇك پېشۋايىمىز لى يۈەن① تاڭ سۇلالىسىنى تىكلىگەندىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىنى مەركەز قىلىپ ، يىراق ـ يېقىندىكى ھەر قايسى قەبىلە ـ تائىپىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، جاھاندا تەڭداشسىز قۇدرەتلىك دۆلەتنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى .

بايانچۇر قاغان لى خانزادىنىڭ سۆزلىرىنى زېھىن قويۇپ تىڭشاپ ، تەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىڭشىتتى .

خانزادە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

ــ پادىشاھ لى شىمىننىڭ دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە قەدەم قويدى . ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدا بىرقاتار ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تېز راۋاجلاندى . دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى مىسلىسىز دەرىجىدە زورايدى . بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ تەسىر دائىرىسى خېيلۇڭجياڭ ۋادىسى ۋە

① لى يۈەن مىلادىيە 618 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنى قۇرغان .

كورىيىدىن تارتىپ يەتتە سۇ ۋە داۋان[1] يەرلىرىگىچە كېڭەيدى . ھېچ-
قانداق تاشقى دۈشمەن بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ قۇدرىتىگە تەڭ كېلەلمەن
ئەمەس . لېكىن ، ئىچكى مالىمانچىلىق يامان ئىكەن . فەنياڭ ، لىڭۋۇ ،
خېدۇڭ ئايماقلىرىنىڭ ھىراۋۇلى ئەن لۇشەن تاڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق
قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈردى . خېبېي ، خېنەن ، شەنشى قاتارلىق جايلار
مالىمانچىلىق ئىچىدە قالدى . پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ ئاستانىدىن چېكىنىپ
چىقىپ ، سىچۇەندە پاناھلاندى . نۆۋەتتە خان ئاتام تاڭ سۇزۇڭ تەختكە
ۋارىسلىق قىلىپ ، ئەن لۇشەنگە زەربە بېرىش تەدبىرلىرىنى ئىشلىمەكتە .
ئەمما ، ئىگىلىك ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان ، دۆلەتنىڭ ھەربىي
كۈچى پارچىلانغان ، نۇرغۇن يەرلەر توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ
كەتكەن شارائىتتا تۇرلۇك قىينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىۋاتىمىز .

بايانچۇر قاغان ئەجەبلەنگەن ھالدا خانزادىگە قارىدى .

— بۇ ئەن لۇشەن دېگەن توپىلاڭچى شۇنچە كۈچلۈكمۇ-
كەن ؟ — دەپ سورىدى ئۇ .

— ئوتتۇرا جۇڭگودىكى كۆپ قىسىم يەرلەر ئۇنىڭ قول ئاستىغا
ئۆتۈپ كەتتى ، — دېدى لى چىڭسەي ، — ھازىر دۆلەت قوشۇنلىرى
گوزىيى سانغۇننىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا قاتتىق جەڭ قىلىۋاتقان بول-
سىمۇ ، بىرمۇنچە ئەسكىرىي قىسىملار توپىلاڭچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ
كەتكەن بولغاچقا ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش تەس بولۇۋاتىدۇ . شۇڭا ،
خان ئاتام تاڭ سۇزۇڭ پېقىرنى شەۋكەتلىك بايانچۇر قاغان بىلەن كۆ-
رۈشۈشكە ئەۋەتتى . بىز ئۆزئارا بۇرۇندىن تارتىپ ياخشى مۇناسىۋەتتە
بولۇپ كېلىۋاتىمىز . شۇڭا ، بېشىمىزغا كۈن چۈشكەندە دوستلىرىمىزنى
ئەسلىدۇق . خان ئاتام تاڭ سۇزۇڭ ھۆرمەتلىك بايانچۇر قاغاندىن قو-
شۇن چىقىرىپ بىزگە يارىدەم بېرىشنى سورايدۇ .

ئەل ئەتىمىش بىلگە قاغان خىيالچان كۆزلىرى بىلەن خانزادە لى
چىڭسەيگە قاراپ بېشىنى ئاستا لىڭشىتتى .

— ھىم ... — دېدى ئۇ ئاۋازىنى سوزۇپ ، — ھىم ، بولىدۇ ،

---

[1] داۋان — ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى .

مەن قوشۇلمەن . بۇگۈن سۆھبىتىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن . ئەتە باش قوشۇپ ، ئېنىقلاشقا تېگىشلىك بەزى ئىشلارنى سۆزلىشىۋالايلى .

× × ×

سۈپىسۈزۈك ئورخۇن دەريا سىنىڭ بويىدىكى يېشىللىقتا يىغىلغان خەلقنىڭ چېكىنى كۆرگىلى بولمايتتى . ئىشقىلىپ ، مۇشۇ ئورخۇن ۋا-دىسىغا جايلاشقان يېقىن ئەتراپتىكى چارۋىچىلار ئات ، تۆگە ، ئۆكۈزلە-رىگە مىنىشىپ ياكى ئېگىز چاقلىق كۆتەك ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇشۇپ بۇ يەرگە كېلىشكەنىدى . ئەرلەر ، ئاياللار ، قېرىلار ۋە بالىلار ھەممە يەردە توپ ـ توپ بولۇپ يۈرۈشەتتى . بۇ مىڭ ـ مىڭ ئادەملەر بايانچۇر بىلگە قاغاننىڭ بارگاھىنى يېرىم ئاي شەكلىدە قورشاپ تۇرغانىدى . ئۇلار ئە-شىكلىرى كۈنچىقىشقا قارىتىپ تىكىلگەن ھېلىقى ئۇچ چوڭ يىپەك چې-دىرغا ھۆرمەت بىلەن قىزىقسىنىپ قارىشاتتى . تېخىمۇ نېرىدىكى تۈز-لەڭدە مىڭلىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر جەسۇرانە سەپ تارتىپ تۇراتتى .

ئۇچ چېدىرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى كەڭ مەيدان بوش قالدۇرۇلغا-نىدى . شۇ مەيداندا شامان باخشىلار ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە مۇلازىملار ئالاھىدە بىر خىل تەنتەنىلىك كۆرۈنۈشتە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشاتتى . ئۇلارغا يىراقتىن كۆز تىكىپ تۇرغان خالايىق تاقەتسىزلىنىپ ئۆزئارا سۆزلىشەتتى :

— ئۇلار نېمە قىلىۋاتىدۇ ؟

— قۇربانلىق قىلىشقا تەييارلىنىۋاتىدۇ ـ دە .

— توغرا ، بۇنداق چوڭ ئۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتىش ئالدىدا قۇر-بانلىق قىلىپ قان ئاققۇزمىسا بولامدۇ .

دەرۋەقە ، شۇ ئەسنادا قوي تېرىسىدىن شالۋۇر ۋە جىلىتكە كە-يىپ ، باشلىرىغا كۆك ، يېشىل شايى ياغلىقلارنى تېڭىۋېلىشقان چاكارلار نېرىدىكى ئېدىرلىقتىن يەتتە ئاق ئات ۋە يەتتە قوچقارنى ھەيدەپ كې-لىشتى . مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا تەخلەپ قويۇلغان يوغان گۈلخانىغا ئوت

يېقىلدى . باخشىلار داپ ـ دۇمباقلىرىنى داراڭلاتتى . شامان گۈلخاننى ئايلىنىپ پېرە ئوينىغىلى تۇردى . ئۇ ھەدەپ ئىككى قولىنى ئەسەبىيلىك بىلەن ئاسمانغا سوزۇپ ، يۇقىرى ئاۋازدا خىتاب قىلاتتى :

ـــ ئەي كۆك تەڭرى ، بىزگە مەدەت بەرگەيسەن ! ئەي كۆك بۆرە ، قوشۇنىمىزنى يېڭىش يولىغا باشلىغايسەن !

باخشىلار ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ داپلىرىنى تېخىمۇ كۈچەپ ئۇرۇشتى ۋە ئۈزۈن چاچلىق باشلىرىنى كەينىگە تاشلاپ بىر ئېغىزدىن توۋلاشتى :

ـــ مۇقەددەس ئوماي ئانىمىز ، بىزگە مېھىر ـ شەپقىتىڭنى كۆر-سەتكەيسەن ! يەر ـ سۇ ئىلاھلىرى ، قوشۇنىمىزغا يېڭىش بەختىنى ئاتا قىلغايسىلەر !

ئەتراپتا تۇرغان بۇيرۇق ۋە ئەمەلدارلارمۇ بەئەينى چۆچەك ـ ئەپسانىلەردىكى چەكسىز قۇدرەتلىك دېۋىلەردەك ھەيۋەتلىك نەرە تار-تىتى .

ـــ ئەي كۆك تەڭرى ! ئەي كۆك بۆرە !

چاكارلار بىلەن قۇللار ئات ۋە قوچقارلارنىڭ پۇتلىرىنى قىل ئار-قانلار بىلەن باغلاپ يېقىتىشتى .

شامان ئىككى قولىنى ئاسمانغا سوزۇپ ۋارقىرىدى :

ـــ ئەي مۇقەددەس روھلار ، سىلەرگە ئاتاپ قان ئاققۇزدۇق ، قوبۇل قىلغايسىلەر ! قوشۇنىمىزنى بالا ـ قازادىن ساقلىغايسىلەر !

چاكارلار ئۆتكۈر پىچاقلىرى بىلەن ئات ۋە قوچقارلارنى بوغۇز-لىدى . شامان ۋە باخشىلارنىڭ ئۇسسۇللىرى ئەۋجىگە چىقتى . چاكارلار ۋە قۇللار بوغۇزلانغان ئات ۋە قوچقارلارنى « ھە ـ ھۇ ! » دەپ كۆتۈ-رۈشۈپ ، قاغان چېدىرلىرىنىڭ ئەتراپىغا تىزىپ ياتقۇزۇشتى .

شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرىدىكى چېدىردىن بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ئۇچ خانزادىنى ۋە تابغاچ ئەلچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىپ كەلدى . چۇقان ـ سۈرەنلەر بېسىقتى . قاغاننىڭ خاس ئات باقارى ئۇ-زۇن پۇتلۇق ، غاز بويۇن ئاق بوز ئارغىماقنى تىزگىنىدىن يېتىلەپ ئېلىپ

كەلدى . خانزادىلەر قاغان ئاتىسىنى يۆلەپ شۇ ئارغىماققا مىنگۈزۈشتى . تابغاچ ئەلچىلىرى ، ئۇيغۇر توققۇز بۇيرۇقلار ۋە ئۇچ خانزادىمۇ ئۆز ئاتـلىرىغا مىنىپ قاغاننىڭ كەينىدىن ماڭدى . ئۇلار دەريا بويىدىكى تۈزـلەڭدە سەپ تارتىپ تۇرغان ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توخـتىدى .

ئەل ئەتـمىش بىلگە قاغان ئات ئۈستىدە بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈـرۈپ جەڭچىلەرگە مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ ئەي باتۇر شۇڭقارلىرىم ! سىلەر ھازىر تابغاچ ئېلىگە يارداەم بېرىش ئۈچۈن بارىسىلەر . تابغاچ قوشۇنىغا زىچ ماسلىشىپ ، قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ ، ئەن لۇشەنگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىڭلار . بىلىشىڭلار كېرەككى ، ئەن لۇشەن تابغاچلارنىڭمۇ ھەم بىزنىڭمۇ ئورتاق دۈشمىنـىمىز . شۇڭا ، ئەن لۇشەن توپىلىڭىنى باستۇرساق تابغاچلارنىڭمۇ ھەم ئۆزىـمىزنىڭمۇ بىخەتەرلىكىمىزنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان بولىمىز . كۆك تـەڭرى سىلەرنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي ! كۆك بۆرە سىلەرنى غەلىبىگە باشلايدۇ ! بىزنى ھېچكىم يېڭەلمەيدۇ . كۆكتە تەڭرى ، يەردە بىز !

ئۇزۇن نەيزە ، ئۆتكۈر قىلىچ بىلەن قوراللانغان مىڭلىغان چەـۋەنداز ئەزىمەتلەرنىڭ كۆكرەكلىرىدىن جەڭ شوئارى گويىاكى يانار تاغ پارتلىغاندەك ئېتىلىپ چىقتى :

ـــ كۆكتە تەڭرى ، يەردە بىز !

بايانچۇر قاغان ئەمدى ئۆز يېنىدا تۇرغان چوڭ ئوغلى قۇتلۇغ يابغۇغا مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ بۇ شانلىق قوشۇننى ساڭا تاپشۇردۇم . تۇپەك ئالپ شۇلمۇ سەن بىلەن بارىدۇ . غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىشىڭنى تىلەيمەن .

بوي ـ بەستى پاكارراق بولسىمۇ ، يەلكىلىرى كەڭ بولۇپ ، باـتۇرلۇق ۋە قارامىلىقتا ئوخشاشلا داڭقى چىققان قۇتلۇغ يابغۇ ئىنتايىن جەڭگىۋار قىياپەتتە سەپەرگە ئاتلىنىشقا ئالدىراپ تۇراتتى .

ـــ خاتىرجەم بولۇڭ ، قاغان ئاتا ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ غەلىبە قىلـمىغۇچە يانمايمەن . ئۆتكەنكى قېتىم قىتانلارغا يارداەم بېرىش ئۈچۈن

بـارغاندا ئۇ ئەن لۇشەن دېگەن ئاسمانغا پەشۋا ئاتىدىغان كۆرەك بىلەن پۇخادىن چىققۇدەك سوقۇشالماي قايتىپ كەلگەنىدىم . ئەمدى بۇ قېتىم ئۇنىڭغا ھەقىقىي باتۇرلارنىڭ قانداق جەڭ قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويىمەن !

قاغان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى ئىرغىتتى ۋە كەسكىن تەلەپپۇزدا بۇيرۇق بەردى :

ــ ئاتلىنىڭلار !

جەڭ دۇمباقلىرى گۈلدۈرلىدى ، كاناي ـ بۇرغىلارنىڭ سوزۇلۇپ چىققان ساداسى ياڭرىدى . چوڭ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى توققۇز نەپەر تابغاچ ئەلچىسىنى بىللە ئېلىپ ، جەنۇب تەرەپكە ئىلگىرىلەپ كەتتى . بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان ۋە باشقا ئۇزاتقۇچىلار قوشۇننىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى . ئۇيغۇر قوشۇننىڭ ئېگىز كۆتۈرۈلگەن بۇرە بايرىقى بارغانسېرى ئۇپۇققا يېقىنلاپ ، ئورخۇن بويلىرىدىن يىراقلاپ كەتمەكتە ئىدى .

ئون بىرىنچى باب

كۆك بۆرە ئىزىدىن

قۇتادمىش ئەن لۇشەن قوشۇننىڭ زەربىسىدىن ئامان قالغان ئون نەچچە چەۋەندىز بىلەن بىللە قېچىپ ، ئورخۇن بويىغا ئاز قالغاندا يىراق تىن كېلىۋاتقان زور قوشۇننىڭ قارىسى كۆرۈندى .

— ئۇيغۇر قوشۇنى ! — دېدى قۇتادمىش ئۇپۇقنى توسۇپ چىقىپ كېلىۋاتقان مىڭلىغان چەۋەندازلارنى كۆرسىتىپ .

دەرۋەقە ، بۇ خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئوتتۇرا جۇڭگوغا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن ئىدى . يىگىرمە - ئوتتۇزچە ياش چەۋەندىز سەپتىن ئايرىلىپ چىقىپ ، ئاتلىرىنى تېز چاپتۇرۇپ كەلدى .

— نېمە ئادەم سىلەر ؟ نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟ — دەپ سوردى ئۇلار .

— بىز چاڭئەندىن كېلىۋاتىمىز . توپىلاڭچىلارھەممە يەرنى بېسىپ كەتتى .

چاڭئەنلىكلەر ئەھۋالنى تەپسىلىي سۆزلەپ چۈشەندۈرگۈچە پۈتۈن قوشۇن بۇ يەرگە كېلىپ بولدى . قوماندان قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى بۇ ئېچىرقاپ ، ئورۇقلاپ ۋە قاردىاپ كەتكەن كىشىلەرگە بىرقۇر قاراپ چىقىپ سوردى :

— ئەمدى نەگە بارماقچىسىلەر ؟

— سىلەرگە قوشۇلۇپ ، توپىلاڭچىلارغا قارشى جەڭ قىلىمىز .

— بولمايدۇ ، — دېدى قوماندان ، — بىزنىڭ بۇ قوشۇنىمىز مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ، خىللانغان زەربىدار قوشۇن . باشقا ئادەملەرنى

قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ .

— ئەمسە قانداق قىلىمىز ؟ — چاڭئەنلىكلەر ھودۇقۇپ قالدى .

— سىلەرگە پاناھلىق بېرىمىز . مۇشۇ يەرلەردە تىرىكچىلىك قىلىساڭلارمۇ بولىدۇ ياكى تاباغچىلارنىڭ باشقا شەھەرلىرىگە كەتسەڭلارمۇ مەيلى .

قۇتلۇغ يابغۇ شۇ گەپ بىلەن ئېتىنى دېۋىتتى . بۇ چاغدا قۇتادمىش ئىتتىك كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىنى توسىدى .

— ئۇلۇغ يابغۇم ، مېنى تونۇمىدىڭىزمۇ ؟ — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئېتىنى يابغۇنىڭ ئېتىغا يانداشتۇرۇپ ، — بۇلتۇر ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى مېنى تۇتقۇن قىلىپ كېتىۋاتقاندا سىز قوشۇن تارتىپ كېلىپ مېنى قۇتقۇزۇپ قالغانىدىڭىز .

— بۇلتۇر دەمسەن ؟ — قۇتلۇغ يابغۇ ئېسىگە ئېلىشقا تىرىشىپ سوريدى .

— شۇنداق ، بۇلتۇر سىز قىتانلارغا يارىدەم بېرىشكە چىققاندا .

— ھە ، توغرا ، ئەمدى ئېسىمگە كەلدى ، — دېدى يابغۇ ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ، — سەن شۇ چاغدا بىز بىلەن ئۇتۇكەنگە قايتىپ كەتكەن ئەمەسمىدىڭ . نەدە يۈرۈپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قالدىڭ ؟

قۇتادمىش بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى ۋە ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ ئىلتىماسىنى ئېيتتى :

— مېنى قوشۇنغا قوبۇل قىلىڭ . مەن كىچىكىمدىن ئۆتۈكەندە قورال ئىشلىتىپ ، ئۇۋ قىلىپ چوڭ بولغان ، يارامليق جەڭچى بولالايمەن .

قۇتلۇغ يابغۇ كۈلۈپ كەتتى .

— ھە ، ماقۇل ، كونا تونۇشلار ئۇچرىشىپ قاپتۇق ئەمەسمۇ ، — دېدى ئۇ ، — مەنمۇ ئۆتۈكەن باغرىدا ئۆسكەن . ئۆتۈكەن كىشىلىرىنىڭ جەڭگىۋار بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن . سەپكە قوشۇل ، باتۇر يىگىت .

× × ×

كۆز هاۋاسى كۆندىن ـ كۆنگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقان قىش پەسـ لىنىڭ سوغۇق ئېقىمىنى چىللاپ كەلمەكتە ئىدى . ئاسماندا توپ ـ توپ قارا بۇلۇتلار يامغۇردىن بېشارەت بېرىپ تەدريجي قويۇقلاشماقتا ئىدى . جەڭچىلەر باشلىرىغا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇچلۇق تەلپەكلەرنى ۋە پولات ساۋۇتلىرى ئۈستىدىن ئىت ، سۇغۇر ، تۈلكە تېرىلىرىدىن تىكىلـ گەن كېپىنەك تونلىرىنى كىيىۋېلىشتى . يەر يۈزىدە ئوت ـ چۆپلەر سار- غىيىپ كەتكەن بولۇپ ، بۇلۇتلۇق ئاسماندا ئىسسىق بەلۋاغ قۇشلىرى توپ ـ توپى بىلەن جەنۇبتىكى سوغۇق بولماس يەرلەرگە كۆچمەكتە ئىدى .

قاۋۇل ئاق بوز ئارغىماقنى مىنگەن قۇتلۇغ يابغۇغا خۇددى شۇنداقلا ئاق ئات مىنگەن بارغۇت خۇيۇن ياندىشىپ كېلىۋاتاتتى .

ـــ فېڭشياڭ ① ئايمىقىغا ئاز قالدۇق ، ـــ دېدى بارغۇت ئالدى تەرەپنى قامچىسى بىلەن كۆرسىتىپ ، ـــ تاڭ سۈزۈڭ ئالىيلىرى بىزنى شۇ يەردە كۈتمەكچى .

ئۇلارغا سوڭدىشىپ كېلىۋاتقان مەسلىھەتچى تۈپەك ئالىپ شۇر ئېتىنىڭ قەدەملىرىنى تېزلىتىپ ، قۇتلۇغ يابغۇنىڭ يەنە بىر يېنىغا ئۆتتى .

ـــ ئەمىسە مۇشۇ يەردە توختاپ بارگاھ قۇرايلى ، ـــ دېدى ئۇ .

ـــ شۇنداق قىلايلى ، ـــ دەپ ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە كۆندى قو- ماندان .

قوشۇن توختىدى . ئاتلارغا چۈشەك سېلىنىپ ، چېدىرلار تىـ كىلدى . ئەتىسى ئەتىگەندە تابغاچلارنىڭ توققۇز ئەلچىسى تۈپەك ئالىپ شۇل ياغلاقارنىڭ ھەمراھلىقىدا يۈز نەپەر قوراللىق چەۋەندازنىڭ مۇھاپـ زەت قىلىشى بىلەن فېڭشياڭ ئايمىقىغا يۈرۈپ كەتتى .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزى ئۈچۈن تىكىلگەن قىزىل تاۋار چېدىردا گې-

---

① ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ فېڭشياڭ ناھىيىسى .

لەم ئۇستىگە قويۇلغان ئېيىق تېرىسىگە ئولتۇرۇپ ، چاپارمەنلەرگە بۇيرۇق قىلدى :

— هېلىقى قۇتادمىش دېگەن ئۆتۈكەنلىك يىگىتنى چاقىرىپ كىر .

قۇتادمىش بۇيرۇققا بىنائەن چېدىرغا كىرىپ ، سۆسەر تۇماق ، بۇلغۇن جۇۋا كىيىپ ئولتۇرغان قوماندان ئالدىدا بىر تىزىغا چۆكۈپ ، ئوك قولىنى كۆكسىگە قويدى .

— ئولتۇر ، ئۆتۈكەنلىك يىگىت ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئېيىق تېرىسىنى كۆرسىتىپ .

قۇتادمىش باش قوماندانىنىڭ ئۆزىنى نېمە ئۈچۈن چاقىرغانلىقىنى پەملىيەلمەي ئوڭايسىزلانغان ۋە سەل جىددىيلەشكەن ھالدا ئولتۇردى . ئىككى مۇلازىم كىرىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سالدى ، پىشۇرۇلغان گۆش ۋە بىر كوزا مەي كەلتۈرۈلدى .

— مەي ئىچەمسەن ؟ — سوردى قوماندان .

— ياق ، ئىچىپ باقمىغان .

— ئەمىسە بۇگۈن ئىچىپ باق . بۇ ياخشى نەرسە .

قۇتلۇغ يابغۇ ئالدىدىكى جانان چىنىلەرگە ئۆز قولى بىلەن مەي قۇيدى .

— ئىچە ، — دېدى ئۇ چىنىلەرنىڭ بىرىنى قۇتادمىشنىڭ ئالدىغا قويۇپ .

— ياق ، ياق ، رەھمەت ، — دېدى قۇتادمىش ، — مەن دائىم بوزا ، قىمىز ئىچەتتىم ، بۇنداق مەينى ئىچىپ باقمىغان .

— مەن بەرگەن مەينى ئىچمەمسەن ؟ — قۇتلۇغ يابغۇ قاپاقلىرىنى تۇردى .

قۇتادمىش مەينى ئىچىۋەتتى ۋە قاقىلىپ ، يۆتىلىپ كەتتى .

— ھە بەللى ! مانا بۇ ئىشىك يارايدۇ ، — دېدى قوماندان ۋە ئۆزىمۇ چىنىنى بىر كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى .

قۇتادمىشنىڭ بېشى يېنىككىنە ئايلاندى . ئۇنىڭ ھارغىنلىقى يو-

قىلىپ ، خۇشاللىق ۋە راھەتلىنىش ھېس قىلدى . ئۇ قوماندانغا مەنىسىز ھېجىيىپ قاريدى ۋە كۈمۈش لىگەندىكى يوغان بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ غاجىلىغىلى تۇردى .

— بۇ قالتىس ئېسىل مەي ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ چىنىلەرنى يەنە تولدۇرۇپ ، — بىلەمسەن ، بۇ مەينى ھېلىقى تابغاچ ئەلچىلىرى ئەكەلگەن . ئۇلار قاغان ئاتامغا نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ كەپتۇ . مەن ئاتامدىن مۇشۇ بىر كۈپ مەينى سورىۋالغانىدىم .

ئۇلار يەنە ئىچىشتى . مەيخورلۇقتا ئادەملەر ئاسانلا چىقىشىپ كېتىدۇ . كەيپچىلىكتە ياش پەرقىمۇ ، ئىجتىمائىي ئورۇنلىرىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىمۇ ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ ، ئوتتۇرىدىكى ھەرقانداق توسۇق - پا-سىللار بۇزۇپ تاشلىنىدۇ . سۆھبەتداشلار ئىنتايىن كۆڭۈلچەك ۋە مېھر-بان بولۇپ كېتىدۇ . كىشىلەرنىڭ مەي - شارابنى شۇنچە ئارزۇلىشىدىكى سەۋەب ئەنە شۇنىڭدا بولسا كېرەك .

— سەن ئەن لۇشەنگە ئەسكەر بولۇپ ، فەنياڭدىن لوياڭغىچە بېرىپتىكەنسەن ، شۇنداقمۇ ؟ بۇنى ئۆزۈڭ ئېيتقانىدىڭ ، — دېدى قۇت-لۇغ يابغۇ .

قۇتادمىشنىڭ كەيپچىلىكتىكى بىغەملىكى بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . ئۇ سەگەكلەشتى .

— ئۇلار مېنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېتىشكەن ، — دېدى ئۇ .

— بىلىمەن ، بىلىمەن ، — دېدى قوماندان ۋە قولىنى سوزۇپ قۇتادمىشنىڭ يەلكىسىگە شاپىلاقلاپ قويدى ، — مەن سەندىن سورا-ماقچى ، ماڭا جاۋاب بەر : ئەن لۇشەننىڭ قوشۇنى قانداق ئىكەن ؟ ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى بارمىكەن ؟ جەڭچىلىرى ياخشى ئۇرۇشام-دىكەن ؟

— راست گەپ قىلايمۇ ، يالغانمۇ ؟ — دېدى خېلى ئوبدانلا قە-زىپ قالغان قۇتادمىش كۆزلىرىنى ئەلەڭ - سەلەڭ قىلىپ .

ـــ راست گەپ قىل . مەن يالغان سۆزلەيدىغانلارنى كەچۈر-
مەيمەن .
ـــ ئەمسە راست گەپ قىلاي ... تابغاچ قوشۇنى ئۇلارنىڭ بىر
قېتىملىق ھۇجۇمىغىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەي تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى ...
ئەن لۇشەننىڭ ئەسكەرلىرى كارامەت قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قى-
لىدىكەن .
ـــ ئۇلارنىڭ ئىنتىزامى قانداق ئىكەن ؟
ـــ ئۇلار ئىنتىزامنى ئىنتايىن قاتتىق تۇتىدىكەن ، بارلىق ئىش -
ھەرىكىتى ئىنتايىن تەرتىپلىك .
ـــ قوشۇن ئىچىدە ئەن لۇشەننىڭ نوپۇزى بارمۇ ؟
ـــ جەڭچىلەر ئەن لۇشەننى ئەۋلىيادەك بىلىدىكەن ، ئۇنىڭغا قا-
رىغۇلارچە چوقۇنىدىكەن .
قۇتلۇغ يابغۇ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ چوڭقۇر خىيالغا چۆمدى .
بىردەمدىن كېيىن ئۇ ئۈزۈن چاچلىرىنى سىلكىپ ، بېشىنى كەسكىنلىك
بىلەن كۆتۈردى .
ـــ ھەممىسى قۇرۇق گەپ ! ـــ دەپ خىتاب قىلدى ئۇ ، ـــ ئۇلار
ھەرقانچە قۇترىسىمۇ بىزگە تەڭ كېلەلىشى مۇمكىن ئەمەس !
ـــ شۇنداق ، ئەلۋەتتە ، ـــ دېدى قۇتادمىش كەيپتىن كالۋالاش-
قان تىلى بىلەن ، ـــ قانچىلىك نېمىلەر ئىدى ئۇ ... مانا مەن ھېلىقى
ماسمادار دېگەن مۇناپىقنى ئۆز قولۇم بىلەن تۇتۇپ كېلىپ قىساس
ئالىمەن ...
قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ۋە قولى بىلەن ئىشكىنى
كۆرسىتىپ بۇيرۇق قىلدى :
ـــ ئەمدى چىقىپ كەت ، مەست بوپسەن .
قۇتادمىش ئورنىدىن تەستە قوپتى ۋە « ماسمادار دېگەننى ...
ئادارقىز ... » دەپ كەلسە ـ كەلمەس غودۇڭشىغىنىچە چىقىپ
كەتتى .

× × ×

ئىككى كۈن ئۆتتى . ھاۋا ئوچۇق بولسىمۇ ، شىمال تەرەپتىن سوغۇق شامال سوقۇپ تۇراتتى . خانزادە قۇتلۇغ يابغۇنىڭ قىزىل چېدىرى ئالدىغا تىكلەنگەن بۆرە بايرىقى كەڭ ئېچىلىپ لەپىلدىمەكتە ئىدى . خانزادە ئۆز چېدىرىنىڭ كۈنچىقىشقا قارىتىلغان ئىشىكىدىن چىقىپ ، ئۇپۇقتىن نەيزە بويى ئۆرلەپ چىققان قىزىل قۇياشقا ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئىلتىجا قىلىش نەزىرىدە قارىدى . بىر كۈنلۈك ئىشنى باشلاشتىن بۇرۇن قۇياشقا چىن دىلىدىن سېغىنىش كېرەك . قۇياش ئۇلۇغدۇر ؟ قۇياش يورۇقلۇقنى ياراتقۇچى ۋە ھاياتلىقنى قوغدىغۇچىدۇر . كىشىلەر ئەتىگەندە تۇرۇپ يۈزىنى قۇياشقا قارىتىش ئارقىلىق ھۆرمەت بىلدۈرمەي ، ئەكسىچە ، قۇياشقا تەتۇر قاراپ تۇرسا ئەل ئىچىدىن خۇشاللىق كۆتۈرۈلۈپ ، پالاكەت باسىدۇ .

قۇتلۇغ يابغۇ قۇياشنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە قۇدرىتى ھەققىدە ئەنە شۇنداق مۇلاھىزە قىلىپ تۇرغاندا جەنۇب تەرەپتىن قاتتىق دۈپۈرلەپ يېقىنلىشىۋاتقان ئات تۇياقلىرىنىڭ تىۋىشلىرى ئاڭلاندى . خانزادە بۇرۇلۇپ شۇ تەرەپكە قارىدى . ياش چاپارمەن ئۇچقۇر ئارغىماقنى بولۇشىغا چاپ تۇرۇپ كېلىۋاتاتتى .

ــ تۈپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ھەزرىتىم تابغاچ قوماندانىنى باشلاپ كېلىۋاتىدۇ ، ــ چاپارمەن يىگىت ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قۇتلۇغ يابغۇغا مەلۇمات يەتكۈزدى .

دېگەندەك ، ھايال بولماي يىراقتىن كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقلار كۆرۈندى . مەسلىھەتچى تۈپەك ئالپ شۇل تاڭ سۈلالىسى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى گو زىيى سانغۇننى باشلاپ كەلگەنىدى .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۆز نۆكەرلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ سەپكە تۇرغۇزدى ۋە ئۆزىمۇ ئاق بوز ئېتىغا مىنىپ ، سەپ ئالدىدا بايراق كۆتۈرۈپ تۇرغان جەڭچىنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى . گو زىيى سانغۇن ئورخۇنلۇق

خانزادىنىڭ ئۆزىنى مۇنداق ھۆرمەت بىلدۈرۈپ قارشى ئالغانلىقىدىن مەمنۇن بولدى . ئۇ نۆكەرلەر سىپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ۋە قاسراقسمان پولات ساۋۇتنى شاراقلىتىپ ، شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان بۆرە بايرىقىغا تەزىم قىلدى . « بىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىمىزنى بىلىدىكەن » دەپ مەمنۇنىيەت بىلەن ئويلىدى قۇتلۇغ يابغۇ ۋە ئۇمۇ ئاتتىن چۈشتى . ئۇلار ئۆزئارا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ سالاملاشتى . قۇتلۇغ يابغۇ مېھماننى سىپايىلىك بىلەن ئۆزچېدىرىغا باشلىدى .

قويلار سويۇلۇپ ، قازانلار ئېسىلدى . قۇتلۇغ يابغۇ گو زىيىنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي ، ئۇنى مەي ئىچىشكە زورلىدى . تابغاچ سانغۇن ئۇ-رۇش پىلانىنى مۇزاكىرە قىلىشقا ئالدىرايتتى . ئۇيغۇر خانزادە بولسا ، ئۇ-نىڭ ئالدىراشلىرىغا پەرۋا قىلماي :

ــ مۇزاكىرە قىلىشقىمۇ ئۇلگۈرىمىز ، قورقماڭ . ئۇ ئەن لۇشەن بىگەن قانچىلىك نېمە ئىدى ! گۆش يەڭ ، مەي ئىچىڭ ، ــ دەپ ئۆزۈ-ڭ مېھماندوستلۇقىنى كۆرسىتەتتى .

قۇتلۇغ يابغۇ گوزىيىنى روھلاندۇرۇشقا تىرىشىپ سۆزمەنلىك قىلاتتى :

ــ ئىلگىرى بىزنىڭ قاغانلىرىمىز چاڭئەن ، لوياڭلارغا بارسا تاڭ پادىشاھلىرى مەي زىياپىتى بېرەتتىكەن . ئۇلار ئۇيغۇرلارغا مەي قۇيۇپ ئۇلگۈرتۈپ بولالماي ، ئاخىر مەي تۇڭلىرىغا نەيچىلەرنى سېلىپ ، ھەربىر ئۇيغۇرنىڭ قولىغا بىردىن نەيچىنى تۇتقۇزۇپ قويغانىكەن ، « قانچىلىك خالىساڭلار شۇنچىلىك ئىچىڭلار » دەپ ...

ــ راست ، راست ، شۇنداق بولغان ، ــ دېدى گوزىيى قىسىق كۆزلىرىنى تېخىمۇ قىسىپ كۈلۈمسىرەپ ، ــ تاڭ پادىشاھلىرى ئۇيـ-غۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئاجايىپ داغدۇغىلىق بەزمە ـ زىياپەتلەرنى ئۆتـ-كۈزۈپ كۈتۈۋالاتتى . بىز ھازىرمۇ شۇنداق قىلىمىز .

ــ شۇنداق بولغاندىن كېيىن سىلەرمۇ بىزنىڭ مەي ـ شارابلىرى-مىزنى قانغۇچە ئىچىڭلار ، ــ دەيتتى قۇتلۇغ يابغۇ ۋە دوستانە رەۋىشتە ئۇنلۈك كۈلۈپ كېتەتتى .

ئۇ كۈنى شۇ تەرىقىدە يايلاق خەلقىنىڭ غەم يېمەس تۈز كۆڭۈل لىۋكى بىلەن كەچكىچە ھەممەيلەن يەپ ـ ئىچىپ ، ناخشا ئېيتىپ ، ئويناپ ـ كۈلۈپ كۆڭۈل ئېچىشتى .

ئەتىسى ئەتىگەندە رەسمىي سۆھبەت باشلاندى . گو زىيى نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنى چۈشەندۈردى :

ـــ توپىلاڭچىلار چاڭئەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي ئەن لۇشەننىڭ قول ئاستىدىكى مۇھىم شەخسلەردىن بىرى بولغان تۈرك بەگزادىسى ئاشىنا چۈرتېگىن بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ چاڭئەندىن چىقىپ كەتتى . ئەن لۇشەن بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر بىر زىددىيەت چىققانىدى . ئاشىنا چۈرتېگىن سۇفاڭ ئايمىقىغا كەلدى . ئۇنى بىز تەرەپكە ئۆتكىلى كەلدى دەپ ئويلاپتۇق ، لېكىن ئۇ كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ بىزگە ھۇجۇم قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ئەھۋال تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتتى . تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ بۇ ئاشىنا بەگزادىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن بارغۇت خۇيۇننى چىقاردى . بارغۇت ئۇنى مەغلۇپ قىلدى . بىراق ، ئاشىنا چۈر تېگىن سۇفاڭ دىيارىدىن چېكىنىپ كەتكەن بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنى كۆپ تالاپەت كۆرمىدى . ئەكسىچە ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ توڭرا قەبىلىسى ۋە نۇرغۇن سوغدىلار ئۇنىڭغا قوشۇلدى . ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ سانىمۇ ، ساپاسىمۇ ئېشىپ كەتتى . شۇڭا ، تەڭرى ئوغلى سىزلەردىن يارىدەم سوراشنى مۇۋاپىق تاپتى . نۆۋەتتە ئاشىنا چۈر تېگىننى يوقاتماي تۇرۇپ ، ئەن لۇشەن بىلەن ئۇرۇش قىلغىلى بولمايدۇ .

ـــ ھىم ، چۈشەندىم ، ـــ دېدى قۇتلۇغ يابغۇ بېشىنى ئىرغىتىپ ، ـــ ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئۇيغۇر خانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن يايلاقتىكى ماكانلىرىنى تاشلاپ ، تابغاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كەتكەندى . ئۇلارھامان خانلىقىمىزنى ئاغدۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ سۇلالىسىنى تىرىلدۈرۈشنى خام خىيال قىلىپ يۈرۈشىدۇ . توڭرالارمۇ قەبىلىۋازلىق قىلىپ ، ياغلاقار ئۇرۇقى بىلەن پۇت تېپىشىپ ، دۇشمەنلىرىمىز بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن . دەككىسىنى يېگەندىن كېيىن

ئۇلارمۇ قېچىپ كەتكەن . ئۇلارمۇ پۇرسەت بولسىلا بىزگە زىيانكەشلىك قىلىشنى ئويلايدۇ .

گوزىيى شالاڭ قارا ساقىلىنى سىلاشتۇرۇپ ، تەستىقلىغان تەرىزدە بېشىنى لىڭشىتتى .

— سىلەر بىلەن بىزنىڭ دۇشمەنلىرىمىز ئورتاق ، — دېدى ئۇ .

— ئەمىسە دەرھال ھۇجۇمنى باشلايلى ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ .

گوزىيى ئۆز پىكرىنى بايان قىلدى :

— بىزنىڭ ئەسكىرىي كۈچىمىز ئاساسەن پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان . مەلۇمكى ، پىيادە قىسىملار شەھەر ـ قەلئەلەرنى مۇداپىئە قىلىش ياكى سېپىللارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماسلاشقان . بىراق ، دالادا جەڭ قىلىشتا ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قۇدرىتى تەڭداشسىز بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى بىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى بوشلۇقىمىزنى تولدۇرىدۇ دەپ ئىشىنىمىز .

— ئەلۋەتتە ، ئەلۋەتتە ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ، — بىزنىڭ قانداق جەڭ قىلىدىغانلىقىمىزنى كۆرۈپ قالىسىز . « ئۇيغۇرلار ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ » دېگەن گەپ بار . ئات بىزنىڭ قانىتىمىز . بىزگە تەڭ تۇرالىغۇدەك تائىپە تېخى بۇ دۇنياغا كەلمىدى .

تۈپەك ئالپ شۇل سىپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ سۆز قىستۇردى :

— يابغۇم دۇرۇس گەپ قىلدى . شۇنداقتىمۇ ، ئەن لۇشەنگە سەل قاراشقا بولمايدۇ . ھەممە ئالامەتلەردىن قارىغاندا ، بۇ توپىلاڭچىلار ئىنتايىن قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ تەشكىللەنگەن . شۇڭا ، بۇ ئۇرۇشتا كۈچىمىزنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ ، پەم بىلەن ھەرىكەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ . جەڭدىن بۇرۇن ئوبدان كېلىشۋالايلى .

— توغرا ، ھەزرەتلىرى دانا گەپ قىلدى ، — دەپ گوزىيى دەرھال ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى .

قۇتلۇغ يابغۇ ئەن لۇشەننى « قۇدرەتلىك » دېگەن پىكىردىن توسۇلمۇ نارازى بولۇپ ، تۈپەك ئالپ شۇلغا ئالىيىپ قويدى ـ دە :

ـــ ئەن لۇشەننىڭ زادى قانچىلىك نىمە ئىكەنلىكىنى جەڭ بولـ
غاندا سىلەرگە كۆرسىتىپ قويىمەن ، ـــ دېدى .
شۇ گەپ بىلەن سۆھبەتمۇ ، زىياپەتمۇ ئاياغلاشتى . كەچ كىر-
دى . قۇتلۇغ يابغۇ ، گوزىيى ، تۈپەك ئالپ شۇل بىر چېدىردا ئۇخلاپ
قېلىشتى .
ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن ئۇلار يەنە چۈشكىچە چېدىردىن چىق-
مىدى . قۇتادمىش تاقەتسىزلىنىپ ، چېدىرغا يېقىن يەردە ئۇياق ـ بۇياققا
ماڭاتتى .
ـــ ئۇلارنىڭ سۆھبىتى قاچان تۈگەيدۇ ؟ قاچان يۈرۈشكە ئاتلـ
نىمىز ؟ ـــ دەيتتى ئۇ جەڭچىلەرگە .
ـــ ئالدىرىما ، يىگىت ، ـــ دەيتتى ئۇنىڭغا يېشى چوڭراق جەڭـ
چىلەر ، ـــ ئۇلۇغلىرىمىز كېلىشىپ بولغاندىن كېيىن بۇركۈتلەردەك
ئۇچۇپ كېتىمىز . ئۇ چاغدا توختاي دېسەڭمۇ توختىيالمايسەن .

× × ×

فېڭشياڭ ئايمىقى بايرام تۈسىگەكىرگەندى . ھەممە يەردە تۈغ ـ
ئەلەملەر لەپىلدەيتتى . ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە مۇلازىملار مېھمان كۈتۈش-
نىڭ تەييارلىقى بىلەن ئالدىراپ يۈرۈشەتتى . ئاخىر مېھمانلار يېتىپ
كەلدى . سىپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللار قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ :
ـــ كەلدى ، كەلدى ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى .
سىپىل سىرتىدا كۈتۈپ تۇرغان چاپارمەنلەر بۇ خەۋەرنى تەڭرى
ئوغلى تاڭ سۇزۇڭغا تېزرەك يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ
ئوردا تەرەپكە كېتىشتى .
دەرۋەقە ، شىمال تەرەپتىن كۆرۈنگەن زور قوشۇن دالاغا كەڭ
يېيىلىپ ، چاڭ توزۇتۇپ ، فېڭشياڭ سىپىلىغا يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى .
بۇ باش قوماندان گو زىيى شەخسەن ئۆزى باشلاپ كېلىۋاتقان خانزادە
قۇتلۇغ يابغۇ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى ئىدى . قوشۇن سىپىل

سىرتىدا توختاپ بارگاھ قۇردى . قۇتلۇغ يابغۇ بىر قىسىم يېقىنلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا گوزىيى سانغۇننىڭ يول باشلىشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ فېڭشياڭ ئايمىقىدىكى ۋاقىتلىق ئوردىسىغا قەدەم تەشرىپ قىلدى . تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ خۇش تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان چىرايى بىلەن ئۇلارنى ئىنتايىن قىزغىن كۇتۇۋالدى ھەمدە ئۆزىنىڭ گۇاڭپىڭ بېگى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلىنى قۇتلۇغ يابغۇ بىلەن ئاكا ـ ئۇكا بولۇشقا دالالەت قىلدى . ئىككى خانزادە دوستانە كەيپىيات ئىچىدە « ئاكا ـ ئۇكا بولايلى » دېيىشىپ قول بېرىشتى .

ئەتىسى قۇتلۇغ يابغۇ ئۆز قوشۇنىدىن ئىككى مىڭ چەۋەندازنى ئايرىپ ، فەنياڭ تەرەپكە كەتكەن ئاشىنا چۇرتېگىننىڭ قوشۇنىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتتى .

ــ بىز چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى ئەن لۇشەنگە فەنياڭ تەرەپتىن كېلىدىغان يارەمنى ئۈزۈپ تاشلىشىمىز كېرەك ، ــ دېدى قۇتلۇغ يابغۇ .

ــ مەن قوشۇلىمەن ، ــ دېدى گوزىيى نۆۋەت بىلەن تەڭرى ئوغلى ۋە يابغۇغا جىددىي قاراپ .

ــ شۇنداق بولسۇن ، ــ دېدى تەڭرى ئوغلىمۇ بېشىنى لىڭشىتىپ .

ئىككى مىڭ كىشىلىك تارماق قوشۇن يۈرۈشكە تەييار بولغاندا قۇتادمىش يۈگۈرۈپ كېلىپ ، جەڭچىلەرگە ئاخىرقى يولىيۇرۇقلارنى بېرىۋاتقان قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئالدىغا بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئىلتىماس قىلدى :

ــ يابغۇم ، مەن فەنياڭغا بارغان . ئۇ تەرەپنىڭ يوللىرىنى ئوبدان بىلىمەن . شۇڭا ، تارماق قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولۇپ باراي ، ئىجازەت قىلغايلا .

ــ بوپتۇ ، يول بىلىدىغانلار كۆپرەك بولغانىنىڭ زىيىنى يوق ، ــ دېدى يابغۇ .

تارماق قوشۇن فەنياڭ يولىغا چۈشۈپ تېز ئىلگىرىلەپ كەتتى . بۇ

قوشۇندكى هەربىر جەڭچىنىڭ ئىككىدىن ئېتى بولۇپ ، ئاتلارنى ئالماش-
تۇرۇپ مىنگەچكە مەنزىلدىن مەنزىلگە توختماي ئۆتۈپ ، ناھايىتى تېز-
لىكتە فەنياڭ تەۋەسىدىكى يەرلەرگە يېتىپ كەلدى .

قۇتادمىش تېز يورغىلاپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ، يۈزىگە نەشتەردەك ئۇرۇلۇۋاتقان كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامىلىنىمۇ سەز-مەي ، فەنياڭ تۈپرىقىدا مەڭگۈلۈككە كۆز يۇمۇپ ياتقان ئادارقىزنى سېغىنىپ ئەسلەيتتى . « ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن يەرلىكىدە قويغانىدىم ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئەمدى ئۇنىڭ تۈپراق بېشىدا قوي بوغۇزلاپ قان ئاققۇزۇپ ، شامانىنى تەكلىپ قىلىپ پېرە ئوينىتاي . ئۇنىڭ روھى خۇش بولۇپ قالسۇن » .

تارماق قوشۇن تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئاشىنا قوشۇنى-نىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈۋالدى — دە ، چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇلارنى بىردەمدىلا تىرىپىرەن قىلىۋەتتى . ئاشىنا چۇرتېگىن بۇنداق ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمنىڭ بولۇشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى . ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇيقۇچىلىقتا نېمە بولۇپ كەتكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي ئۆ-لۈم ۋەھىمىسى ئىچىدە تەرەپ — تەرەپكە قېچىپ چېچىلىپ كەتتى . تار-ماق قوشۇندىكىلەر ئۇلارنى قوغلاپ يۇرۇپ قىلىچتىن ئۆتكۈزەتتى .

ئاشىنا چۇرتېگىن پەقەت ئەتىسى كۈنىلا ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلدى . كېچىدىكى جەڭدە ئۇنىڭ قوشۇنى بەكلا توزۇپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ خېلى سالماقلىق قىسمىنى تەشكىل قىلغان توڭرالار ئەتىسى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئاشىنادىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۇيغۇرلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى . ئورخۇن-لۇقلارنىڭ تارماق قوشۇنى ناشتىدىن كېيىن يەنە ھۇجۇم قوزغىدى . ئا-شىنا چۇرتېگىن ئەمدى ئوچۇق دالادا جەڭ قىلىشقا پېتىنالماي فەنياڭ سېپىلىنىڭ ئىچىگە بېكىنىۋالدى . ئورخۇنلۇقلار بۇ ئايماقنى ئۇدا ئىككى كۈنگىچە مۇھاسىرىگە ئالدى . ئۇچىنچى كۈنى جەنۇب تەرەپتىن ، يەنى خېنەن تەۋەسىدىن ئەن لۇشەننىڭ يىگىرمە مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇنى فەنياڭغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن كېلىپ قالدى . ئۇيغۇر تارماق قوشۇنى-

نىڭ ئادەم سانى بەك ئاز بولغاچقا جەگدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ، كۈنپېتىشقا ، يەنى چاگىئەن تەرەپكە ئۇچقاندەك تېز چېكىندى . توپىلاڭچىلار ئۇلارنى قوغلاپ يېتىشەي دەپ قالغاندا ئۇيغۇر جەڭچىلەر بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدىن كەينىگە قارىتىپ ئوقيادىن ئوق ئۇزگىلى تۇردى . قوغلىغۇچىلار كەينى ـ كەينىدىن يىقىلىشقا باشلىدى . شۇ تەرىقىدە دۈشمەنلەر بىرنەچچە قېتىم قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ ، بىر تالاي ئادىمىدىن ئايرىلىپ كەينىگە قايتىپ كەتتى .

ئورخۇنلۇقلار فەنياڭغا قانداق تېزلىكتە يۇرۇش قىلغان بولسا ، ئەمدى چاگىئەن تەرەپكىمۇ شۇنداق چاققانلىق بىلەن ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . ئۇلار قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى بىلەن ئەنە شۇ چاگىئەن ئەتراپىدا ئۇچرىشىشقا كېلىشكەنىدى .

قۇتادمىش قوشۇن ئىچىدە ئېتىنى يورغىلىتىپ كۈنپېتىشقا كېتىۋاتقان بولسىمۇ ، كۆزى كەينىدە قالدى . ئۇ فەنياڭغا كىرەلمىگەنلىكىدىن كۆڭلى يېرىم بولاتتى ، ئادارقىزنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلالمىغانلىقىدىن ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختسىز ئادەمدەك ھېس قىلاتتى . ئۇ ئادارقىزنى سېغىنغانسېرى ماسمادارغا بولغان ئۆچمەنلىكى ھەسسىلەپ ئاشاتتى . ئۇنىڭ ئېڭىدا ماسمادار دىن ئۆچ ئېلىش گويا ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچىدەك بولۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ ئىنتىلىشىمۇ ، مۇددىئاسىمۇ شۇ ئىدى .

« خەپ ، توختاپ تۇر ، ماسمادار ! ـــ دەپ ئويلايتتى قۇتادمىش ، ـــ سەن ھازىر بەلكىم چاگىئەندە يەنە شۇملۇق قىلىپ يۇرۇۋاتقانسەن ياكى باشقا جايلاردا كاللا كېسەرلىك قىلىۋاتقانسەن ، ئەگەر ھازىرغىچە تىرىك بولساڭ ... ئالدىرىماي تۇر ، خۇنىپەر ، بىز ئەن لۇشەننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن نەدىن بولمىسۇن تېپىلىسەنغۇ . ئەنە شۇ چاغدا ئۆز قولۇم بىلەن ئەدىپىڭنى بېرىمەن ! »

ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە قۇتادمىشنىڭ يۈرىكى « جىغ ! » قىلىپ قالدى . چاگىئەندە ھېلىقى قوردانلىق سەنئەتچىلەر قالغانىدى . ئۇلار نېمە بولۇپ كەتتىكىن ؟ ھېلىقى ئايتولۇن ئاتلىق ئۇسسۇلچى قىز ھازىرمۇ

چاگئەندە تۇرۇۋاتقانمىدۇ ؟ ئاشۇ ئايتولۇننىڭ كېپىنەكتەك يېنىك ئۈسـ
سۈل ئويناشلىرى ، كۈلۈشلىرى ، بېرىلىپ ھېسسىياتلىق سۆزلەشلىرى ،
قۇتادمىشقا شۇنچە ئاق كۆڭۈللۈكى بىلەن يۈرەك سۆزىنى ئېيتقانلىقى ،
قۇتادمىش ئۇنى ئۆز سىگلىسىدەك كۆرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، ئۇنىڭ يۈ-
رىكىنى قوبۇل قىلمىغاندا ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش ئاققان ھالدا
يۈگۈرۈپ ھۇجرىسىغا كىرىپ كەتكەنلىكى ، قوردانلىق سەنئەتچىلەر قۇ-
تادمىشنى فەنياگىغا ئۇزاتقاندىكى ئايتولۇننىڭ ئادەمنىڭ ئىچى ئاغرىغۇدەك
پەرىشان چىرايى ــ ئەنە شۇ ئەسلىمىلەر قۇتادمىشنىڭ كۆز ئالدىدىن
بىر ـ بىرلەپ سۈرەتلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى .

كۈز بىلەن قىش ئالمىشىپ ، قار يېغىشقا باشلىغان كۈنلەرنىڭ
بىرىدە تارماق قوشۇن چاگئەن شەھىرىگە ئانچە يىراق بولمىغان بىر
جايدا ئاساسلىق قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى . تارماق قوشۇن فەنياگىغا يۈ-
رۈپ كەتكەندىن كېيىن تابغاچ قوشۇنى بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنى چاگئەنگە
قىستاپ كېلىپ ۋە شۇ يەردە ئىككى سەپكە ئايرىلىپ ، ھەل قىلغۇچ
جەڭنى باشلاشنىڭ ئاخىرقى تەييارلىقلىرىنى ئىشلىمەكتە ئىدى .

تارماق قوشۇننىڭ فەنياگىغا قىلغان يۈرۈشى ھەققىدىكى تەپسىلىي
مەلۇماتنى قۇتلۇغ يابغۇ بىلەن گو زىيى سانغۇن بىر چېدىردا ئولتۇرۇپ
ئاگلىدى .

ــ دېمەك ، ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ جەڭگىۋار كۈچى ئاساسىي جە-
ھەتتىن يىمىرىلدى ، ــ دېدى قۇتلۇغ يابغۇ مەلۇماتنى ئاگلاپ بولغاندىن
كېيىن ، ــ ئەمدى ئۇلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن ھوقۇق تالاشقۇدەك
ماداری قالمىدى .

گوزىيى ھەيرەت ئىچىدە شالاڭ ئۆچكە ساقىلىنى سىلاشتۇرۇپ
خىتاب قىلدى :

ــ بارىكاللا ! ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ ! ئاران ئىككى مىڭ ئادەم
چىقىپ ، شۇنچە قۇدرەتلىك قوشۇننى تارمار كەلتۈرۈپ پارچىلىۋەتكەنـ
لىكىگە ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ . يارايسىلەر ! ئۇيغۇر
قوشۇنى ھەقىقەتەن تەڭداشسىز قۇدرەتلىك قوشۇن ئىكەن . بۇ قوشۇن

بىلەن ئەن لۇشەننى مەغلۇپ قىلىشقا بولىدىغانلىقىغا ئەمدى تولۇق كۆزۈم يەتتى.

× × ×

گوزىيى قوشۇنى بىلەن قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى ھەل قىلغۇچ جەڭگە ئاتلاندى. كېلىشىم بويىچە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى چاڭئەننىڭ غەربىدىكى جىشياڭسى بۇتخانىسى ئەتراپىدا توپلانغان يۈز مىڭ كىشىلىك توپلاڭچى قوشۇننىڭ ئالدىغا يۈرۈش قىلدى. قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى ھارماس ئاتلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، يىراقتىن ئايلىنىپ، بۇ يۈز مىڭ كىشىلىك ئەن لۇشەن قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتى.

توپلاڭچى قوشۇن تەشەببۇسكارلىق بىلەن گوزىيى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. پايانسىز قارلىق دالادا قانلىق جەڭ باشلاندى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە ئەسكەرلەر ئىدى. قارشى تەرەپنىڭ ھەممىسى ئاتلىق ئىدى. پىيادىلەرنىڭ ئۇزۇن نەيزىلىرى بىلەن ئاتلىقلارنىڭ ئۆتكۈر قىلىچلىرى تەڭلا ھەرىكەتكە كەلدى. قاقاس چۆلنىڭ جىمجىتلىقى بۇزۇلدى. ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىگە ھەيۋە قىلىپ ۋارقىراشلىرى، ئاتلارنىڭ ئەنسىز كىشنەشلىرى، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى، پولات تىغلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ «جاڭ - جۇڭ» قىلغان سادالىرى، يارىدارلارنىڭ داد - پەريات ئۇرۇپ ئىڭراشلىرى گويا كى يەر ۋە كۆكنى تۇتاش قاپلىدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئۆلگەنلەر ۋە يارىدار بولغانلار تېز كۆپەيدى. لېكىن، بارا - بارا ئاتلىقلارنىڭ ئۆتكۈر قىلىچلىرى پىيادىلەرنىڭ ئۇزۇن نەيزىلىرىنى بېسىپ چۈشكىلى تۇردى. جەڭ ئوتىدا قىزىپ كەتكەن ئاتلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، ئادەملەرنى كۆكرەكلىرى بىلەن سوقۇپ يىقىتاتتى. ئات تۇياقلىرى ئاستىدا دەسسەلىپ، چەيلەنگەن ئادەملەرنىڭ تىرىك قالغانلىرى بىر ئامالىنى قىلىپ ئۆملەپ قوپاتتى - دە، جەڭ مەيدانىدىن قاچاتتى. يۇقىرىدىن كۈچەپ ئۇرۇلغان قىلىچلار پاتىپاراق بولۇشۇپ كەتكەن ئادەملەرنى كەينى - كەيـ

نىدىن دومىلاتقىلى تۇردى . تاڭ سۈلالىسى قوشۇنى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . قوماندانلار ۋەزىيەتنى كونترول قىلالماي قالدى .

ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە جەڭ ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان باش قو-ماندان گوزىيى ئۆز يېنىدىكى باتۇرلۇقتا داڭق چىقارغان قېنى قىزىق لى سىيۆ سانغۇنغا كەسكىن بۇرۇلۇپ قارىدى .

— خىللانغان پالۋانلىرىڭىزنى يىغىپ ئۇلارنى توسۇڭ ! — دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ توختاۋسىز ئالغا بېسىپ كېلىۋاتقان دۈشمەن ئاتلىقلا-رىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

ئىچى قايناپ زەردىگۆش بولۇپ كەتكەن لى سىيۆ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر تۇركۇم چەۋەندازلارنى باشلاپ ، ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى دۈشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرىپ كەتتى . بىر مەيدان قاتتىق ئېلىشىش تىن كېيىن لى سىيۆ ۋە ئۇنىڭ چەۋەندازلىرى ئون نەچچە دۈشمەننى ئات ئۈستىدىن يۇلۇپ ئېلىپ ، تىرىك تۇتۇپ كەلدى . دۈشمەن چەۋەنداز-لىرى بۇ تۇيۇقسىز زەربىدىن مەڭدەپ قالدى . گو زىيىنىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرى يەنە قايتىپ كېلىپ جەڭگە چۈشتى . بۇ چاغدا دۈشمەن تەرەپمۇ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ ، بۇرۇنقىدىنمۇ شىددەتلىك ھۇ-جۇمغا ئۆتتى . ئەمدى لى سىيۆنىڭ پالۋانلىرىمۇ ئامالسىز قېلىپ چېكى-نىشكە يۈزلەندى .

ئەنە شۇنداق ھالقىلىق پەيتتە گويا كى جەڭ ئىلاھى ئەرشىئەلادىن تاڭ قوشۇنلىرىغا كۈلۈپ قارىغاندەك بولدى . ئۇشتۇمتۇت ئۇيغۇر قوشۇنى ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ ، بەجايىكى قارا قۇيۇندەك ، بەجايىكى چۆلدىكى قارا بوراندەك ئۇچۇپ كەلدى ـ دە ، ئەن لۇشەن قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئەجەللىك زەربە بەردى . شۇنداق دەھشەتلىك ئۇر ـ يە-قىت باشلىنىپ كەتتىكى ، ئەن لۇشەن تا ھازىرغىچە بۇنداق ھالاكەت يەتكۈزگۈچى ، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ھۇجۇمنى كۆرۈپ باقما-غانىدى . ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى :

— كۆك بۆرە ! كۆك بۆرە ! — دەپ ئۇران توۋلىغىنىچە بەئەينى چۆل قاپلانلىرىدەك ، بەئەينى ئاشۇ رىۋايەتلەردىكى ئۆلۈمدىن قورقمايدى-

غان ، خەتەردىن قاچايدىغان مۇقەددەس كۆك بۆرىلەردەك شىددەتلىك ئېتىلىپ كېلىپ ، تالاي ـ تالاي جەڭلەردە شەرەپ قازانغان ئۆتكۈر قەلىچلىرىنى ئىشقا سالدى .

ئەن لۇشەن ئەسكەرلىرىمۇ بوش كەلمەي جان ـ جەھلى بىلەن ئېلىشتى . سەپلەر بۇزۇلۇپ ، رەقىبلەر ئارىلىشىپ كەتتى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەزىمەتلىرى قىلىچلىرىنى بار كۈچى بىلەن غۇلاچلاپ چاپاتتى . پولات تىغلارنىڭ چاقماقتەك زەربىسىدىن ھەرياندا ئادەملەر ۋە گۈناھسىز ئاتلار جان ئۈزۈپ يىقىلغىلى تۇردى . پۈتۈن جەڭ مەيدانى بىر-دەمدىلا گۇياكى ھالاكەت دېگىزىغا ۋە ياكى قىيامەت قايىمغا ئوخشاپ كەتتى . تىركىشىش ئۈزاق داۋاملاشمىدى . ئورخۇنلۇقلار بارغانسېرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . ئەن لۇشەن قوشۇنى بەرداشلىق بېرەلمەي قەدەمۇ قەدەم چېكىنىشكە باشلىدى ۋە ھايال ئۆتمەي قارشىلىق كۆرسەتكۈدەك غەيرىتىنىمۇ يوقىتىپ ، قالايمىقان قېچىپ ، ھەر ياقلارغا پىتراپ كەتتى . قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئەزىمەتلىرى يېگىش تەنتەنىسى بىلەن قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈپ ، ئۈچقۇر ئاتلىرى بىلەن ئۇلارنى قوغلاپ ساۋاشقا باشلىدى . كۆز يەتكۈسىز كەڭ دالادا ئەن لۇشەن ئەسكەرلىرىنىڭ جەسەتلىرى چېچىلىپ ، يېيىلىپ كەتتى .

قۇتلۇغ يابغۇنىڭ چەۋەندازلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەينىدىن گۇزىيىنىڭ پىيادىلىرى شۇ قوغلىغانچە ھېچ يەردە توختىماي چاڭئەن سېپىللىرىغىچە قىستاپ كەلدى . ئەن لۇشەن بۇنداق زور مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشقا ئۇلگۈرمەي شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى . ئۇيغۇر ، تابغاچ قوشۇنلىرى داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرىپ ، ئۇلارنى تۈگگۈەن ئۆتكىلىدىن چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنلا جەڭنى توختاتتى .

قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئاتلىق قوشۇنى ھاۋا ئىللىپ ، قار ئېرىشكە باشلىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى چاڭئەن شەھىرىگە غەلىبە تەنتەنىسى بىلەن كىرىپ كەلدى .

ئون ئىككىنچى باب

ئوخشاشمىغان تەقدىرلەر

چاڭئەن شەھەر ئاھالىسى ئېغىر كۈلپەت ئىچىدە قالغانىدى . دۇ-كانلار ۋە خۇسۇسىي تۇرالغۇ جايلار بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ ، خەلق ئا-چارچىلىقتا زار قاقشىماقتا ئىدى . ئۇستۇېشىغا ئەسكى ـ تۇسكىلەرنى يۇگىۋالغان تىلەمچىلەر ھەممە يەردە تېنەپ يۈرۈشەتتى . ھەر كۈنى دې-گۈدەك كوچىلاردا ئاچلىقتىن ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى تېپىلات-تى . شەھەرلىكلەرنىڭ تولىسى بېشى قايغان ، پۇتى تايغان تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىشكەن بولۇپ ، كوچا ـ گۈزەرلەر ۋە ئۆي ـ سارايلار تىمتاس جانسىز ماكانغا ئايلانغانىدى . ناگان ـ ناگاندا ئۆتۈپ قالىدىغان يېگانە يولۇچى قورقۇپ كەتكەنلىكتىن چىراينىڭ ئۆڭسۈلى قالمىغان ھالدا كۆزلىرىنى ئالاق ـ جالاق قىلىپ ، خۇددى مۇشۇكتىن قاچقان چاش-قانلاردەك تېزرەك بىرەر تۆشۈككە كىرىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى . ئىگە ـ چاقسىز قالغان لالما ئىتلار ئەخلەت ـ چاۋارلارنى تىنتىپ قاتراپ يۈرۈ-شەتتى . ئادەم نەگىلا قارىسا ھەممە يەردىن گويا يىغا ئولىشىپ تۇراتتى .

قۇتادمىش « يېقىن كىشىلىرىمنى ئىزلەيمەن » دەپ باشلىقىدىن رۇخسەت ئېلىپ ئېتىغا مىندى ـ دە ، شەھەر كوچىلىرىنى بىرباشتىن ئا-رىلاشقا باشلىدى . يوللاردا قار ـ پاتقاق ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، تۇزۇكرەك ئادەم ئىزى كۆرۈنمەيتتى . قۇتادمىش چەتتىكى بىر ھويلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، مۇشتى بىلەن دەرۋازىنى قاقتى .

ـــ ھاي ، ئادەم بارمۇ ؟ دەرۋازىنى ئېچىڭلار !

شۇ تەرىقىدە بىرنەچچە قېتىم ۋارقىراپ دەرۋازا قاققاندىن كېيىن

ئۇچىسىغا ئەسكى پالاسنى يېپىنچاقلىۋالغان ، ئاق كىرگەن چاچلىرى پاخپىيىپ كەتكەن ئورۇق بىر ئەر كىشى دەرۋازىنى ئاچتى ۋە شوخ ئار-غىماقنى مىنىپ ، يېنىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان جەڭچىنى كۆرۈپ ، ئۆ-زىنى تاشلاپ تىزلاندى ـ دە ، كەينى ـ كەينىدىن بېشى يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ ، يالۋۇرۇپ يىغلاپ كەتتى :

ـــ رەھىم قىلغايلا ، باتۇر ئەزىمەت ، رەھىم قىلغايلا ! ئۆيدە يې-گۈدەك ئاشلىقمۇ ، كىيگۈدەك كىيىممۇ قالمىدى . يالغۇز بىر قىزىم بار ئىدى ، ئۆلۈپ كەتتى ، ئۆيدە باشقا قىز ـ چوكانلار يوق . رەھىم قىل-غايلا !

قۇتادمىش ھەيرانلىقتا ئۇنىڭغا قاراپلا قالدى .

ـــ ھەي ، بولدى ، بولدى ، ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ مەن بۇلاڭچى ئەمەس ، ئۇقتىڭىزمۇ ؟ مەن سىلەرگە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ جەڭچىسى . ئورنى-ڭىزدىن تۇرۇڭ .

قۇتادمىش خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچىنى ئارىلاشتۇرۇپ چالا ـ بۇلا سۆزلىگەن بولسىمۇ ، ھەر ھالدا ھېلىقى بىچارە كىشى چۈشەندى ۋە ئور-نىدىن قوپۇپ سوغۇقتىنمۇ ياكى قورقۇشتىنمۇ ، ئەيتاۋۇر جالاق ـ جالاق تىترەپ سورىدى :

ـــ ئەمىسە ... سىزگە نېمە كېرەك ، باتۇر ئەزىمەت ؟

قۇتادمىش ئاخىرقى ۋاقىتلاردا ئۆگىنىۋالغان خەنزۇچە سۆزلەرنى ئىلاجى بار جايىدا ئىشلىتىشكە تىرىشىپ چۈشەندۈردى :

ـــ مەن دوستلىرىمنى ئىزلەپ يۈرۈۋاتىمەن ... قوردان دېگەن شەھەردىن كەلگەن سەييارە سەنئەتچىلەر بار ئىدى ... ئۇلار مۇشۇ چاڭ-ئەندە ... ھە ... كوچىلاردا ئويۇن قويۇاتتى ...

ئۆي ئىگىسى قۇتادمىشنىڭ يامانلىق قىلمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ خېلى تېتىكلەشتى .

ـــ ھە ، ئۇ سەنئەتچىلەرنىڭ ئويۇنلىرىنى مەنمۇ كۆرگەن ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ بىراق ، ئۇلارنىڭ ھازىر نەدىلىكىنى بىلمەيمەن . توپىلاڭ-

چىلار بۇ شەھەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن پۇقرالارنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ ، قاچقىنى قېچىپ توزۇپ كەتتى . يەنە نۇرغۇن يىگىت - قىزلارنى ئۇلار تۇتۇپ كېتىشتى . ماڭا ئوخشاش ئاز بىر قىسىم ئاجىز قېرى كىشىلەرلا يا ئۆلمەي ، يا تىرىلمەي مۇشۇنداق ئاچ - زارلىقتا يۈرۈۋاتىمىز .

قۇتادمىش ئېتىنى دېۋىتىپ يۈرۈپ كەتتى . ئۇ يەنە بىر نەچچە ئۆيلەرگە دوقۇرىدى . ئىگىسىز قالغان بوش ئۆيلەرگىمۇ كىرىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقلارنى ئاختۇرۇپ باقتى . يولدا ئۇچرىغان ئادەملەردىنمۇ سوراپ باقتى . ھېچكىمدىن قانائەتلەنگۈدەك جاۋابقا ئېرىشەلمىدى . كىشىلەرنىڭ تولىسى قوردانلىق سەنئەتچىلەرنى كۆرگەن ، لېكىن ئۇلارنىڭ كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى .

قۇتادمىش روھى چۈشكەن ھالدا ئېتىنى ئاستا ماڭدۇرۇپ ، شەھەرنىڭ سىرتىغىراق توغرا كېلىدىغان بىر كەڭرى كوچىغا چىقىپ قالدى . بۇ يەرگە كەلگەندە قۇتادمىشنىڭ پەرىشانلىقى يوقالدى . ئۇ سەل ئەجەبلەنگەندەك بولۇپ ، ئەتراپىغا زەن سالدى . بۇ كوچىدا گوياكى ھېچقانداق ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بولمىغاندەك كۆرۈنەتتى . تەكشى تاش ياتقۇزۇلغان كوچا پاكىز سۈپۈرۈلگەن ، ئەتراپتىكى ئۆيلەرمۇ ھېچقانداق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغانىدى . كوچىنىڭ ئۇ بېشىدا ھەشەمەتلىك سېلىنغان مانى دىنىنىڭ كاتتا ئىبادەتخانىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى .

قۇتادمىش ئىبادەتخانىنىڭ قىزىل سىرلانغان قوش قاناتلىق دەرۋازىسىغا ، خۇددى شۇنداقلا قىزىل سىرلانغان خىش تاملارنىڭ ئارقىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چېدىر شەكىللىك ئۆگزىلەرگە قاراپ ئېتىنى توختاتتى . « نەچچە ۋاقىتتىن بېرى مۇشۇ كوچىغا كىرىپ باقمىغانىدىم ، — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — بۇ كوچىدا پەقەت مانى دىندارلىرىلا ئولتۇراقلاشقانىكەن . شۇڭا ، بۇددا دىنى ۋە كۇڭزى تەلىماتلىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تابغاچلارمۇ ، شامان دىنىنىڭ يولىنى تۇتقان ئۇيغۇر ، تۈركلەرمۇ مۇھىم ئىشى بولمىسا بۇ يەرگە كەلمەيدىكەن » .

ياندىكى بىر دەرۋازا غىچىرلاپ ئېچىلىپ ، ئۇزۇن ئاق لىباس كىيىپ ، بېشىغىمۇ ئاق رومال سالغان بىر سوغدى ئايال چىقتى ۋە يېنىغا

قىلىچ ئېسىپ ، ئات مىنىپ تۇرغان قۇتادمىشنى كۆرۈپ چۆچۈگەن ھالدا توختاپ قالدى .

— ھەي ئەسكەر ، — دېدى ئۇ قورقۇپ تۇرسىمۇ يەنىلا دادىللىق بىلەن ، — بۇ كوچىدىن بايلىق تاپىمەن دېسەڭ بولمايدۇ . بۇ كوچىدە كىلەرنىڭ ھەممىسى مانى راھىبلىرى . بۇ يەردە بايلار يوق . بۇ جىن — شەيتانلاردىن پاكلانغان ، مانى روھى نۇر چاچقان كوچا بولغاچقا ، تاباغاچ ئەسكەرلىرىمۇ ، ئەن لۇشەننىڭ ئادەملىرىمۇ ، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ يەردىكى روھانىيلارغا تېگىش قىلمىغان . سەنمۇ كەتكىن ، ئەسكەر ، بىزگە چېقىلساڭ كەچۈرگۈسىز گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولىسەن ، تەڭرىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايسەن .

قۇتادمىش بۇ ئاق لباسلىق راھىبەنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز تۇردە مۇلايىملىشىپ قالدى . راھىبە شۇنچە تەمكىنلىك بىلەن ئالدىرىماي ، ئاجايىپ جەلپ قىلارلىق نۇتۇق سەنئىتى بىلەن سۆزلەيتتى .

— مېنى خاتا چۈشىنىپ قالماڭ ، ھۆرمەتلىك راھىبە ، — دېدى قۇتادمىشمۇ ئىمكانقەدەر ئاۋازىنى سىلىق چىقىرىپ ، — مېنىڭ يامان غەرىزىم يوق ، مەن ئۆزۈمنىڭ دوستلىرىمنى ئىزلەپ يۈرۈۋاتىمەن .

— سېنىڭ دوستلىرىڭ مانىخەيمىدى ؟ ① — دەپ يەنە تەمكىنلىك بىلەن سوردى راھىبە .

— ياق ، — دېدى قۇتادمىش ، — ئۇلار قوردانلىق سەنئەتچىلەر . ئۇلار مۇشۇ شەھەردە سەييارە ئويۇن قويغان .

راھىبە قۇتادمىشقا سىنچىلاپ بىر قارىۋالدى .

— بىزنىڭ ئىبادەتخانىمىزدا قوردانلىق كەلگەن بىر ئۇسسۇلچى قىز بار ، — دېدى ئۇ .

قۇتادمىش دەرھال ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى .

— ئايتولۇنمۇ ؟ — ئالدىراپ سوردى ئۇ .

— شۇنداق ، ئايتولۇن ، — دېدى راھىبە ، — ئۇ بىزنىڭ

---

① مانىخەي — مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى .

دىنىمىزغا كىردى . ھازىر ئىبادەتخانىدا توۋا دۇئالىرىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ .

قۇتادمىش راھىبەنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى چۈشەنمىدى ، چۈشىنىشكە ئۇلگۈرمىدى .

ــ ئاشۇ يەردىمۇ ؟ ــ دەپ سوردى ئۇ ئۇدۇلدىكى ھەشەمەتلىك كاتتا ئىبادەتخانىنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ .

ــ ھەئە ، شۇ يەردە ، ــ دېدى راھىبە .

قۇتادمىش ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلەپ ئىبادەتخانا ئالدىغا كەلدى . ئىبادەتخانىنىڭ قىزىل سىرلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى ھەم يېپىلىپ ، ئىچىدىن تاقىۋېتىلگەنىدى . قۇتادمىش دەرۋازىنىڭ ھالقىسىمان تۆمۈر تۇتقۇچىنى قاپقىغا ئۇرۇپ تاراقلاتتى . دەرۋازا قىيا ئېچىلىپ ، ئۇزۇن ئاق تون كىيگەن بىر تاقىر باش راھىبنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى . بۇ ياش راھىب ئاتنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ تۇرغان قوراللىق يىگىتكە باشتىن ـ ئاياغ سەپسىلىپ قارىۋالغاندىن كېيىن :

ــ باش روھانىي ھازىر يېڭى مۇرىتلارغا توۋا دۇئالىرىنى ئۆگىتىۋاتىدۇ ، بۇگۈن سىرتتىن كەلگەن زىيارەتچىلەر قوبۇل قىلىنمايدۇ . ئەتە كەلگەيسىز ، ــ دېدى ۋە دەرۋازىنى قايتا يېپىۋېلىشقا تەمشەلدى .

قۇتادمىش ئالدىراپ ئۇنى توسۇۋالدى .

ــ توختاپ تۇرۇڭ ، ھۆرمەتلىك راھىب ، مەن قوردانلىق ئۇسسۇلچى قىز ئايتولۇننى ئىزدەپ كەلدىم . ئۇنى چاقىرىپ قويسىڭىز كەن .

راھىب قۇتادمىشنىڭ تەلىپىنى سىلىقلىقچە رەت قىلدى :

ــ بولمايدۇ ، خاپا بولماڭ . باش روھانىي بۇگۈن مۇرىتلاردىن باشقا ھېچكىمنى كىرگۈزمەسلىكنى بۇيرۇغان .

قۇتادمىش تۆۋەنلىك بىلەن يېلىندى :

ــ ئۆتۈنۈپ قالاي ، ھۆرمەتلىك راھىب ، يارىدەم قىلىڭ ، مېنى كىرگۈزۈۋېتىڭ . ئايتولۇن بىلەن كۆرۈشمىسەم زادى بولمايدۇ . مەن ئىزلەپ يۈرگەن ئايتولۇن شۇمۇ ، ئەمەسمۇ ؟ بىر كۆرۈۋالسامىلا بولدى . مەن كىرمىسەممۇ مەيلى ، ئۇنى چاقىرىپ قويسىڭىز .

تاقىر باش راھىپ ئىككىلىنىپ قالدى .

— ئەمسە مۇشۇ يەردە كۆتۈپ تۇرۇڭ . مەن باشقۇرغۇچى را-
ھبتىن سوراپ باقاي ، — دېدى ئۇ ۋە دەرۋازىنى قايتا يېپىپ ، ئىچىدىن
تاقىۋالدى .
قۇتادمىش دەرۋازا يوچۇقىدىن ماراپ ، راھىبنىڭ يىراقلىشىپ كې-
تىۋاتقانلىقىنى كۆردى .
ھايال ئۆتمەي بايىقى راھىب قايتىپ كەلدى ۋە دەرۋازىنى ئې-
چىپ ، قۇتادمىشقا ئەدەپ بىلەن باش ئېگىپ مۇراجىئەت قىلدى :
— باش روھانىي ئېيتىدۇلەركى ، دىنىمىزنىڭ توۋا دۇئالىرىنى
ئاڭلاشنى خالايدىغانلار قەدەم تەشرىپ قىلسا بولىدۇ .
— توۋا دۇئالىرىنى ئاڭلاشنى خالايمەن ، — دېدى قۇتادمىش .
راھىب ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ، قۇتادمىشنى ھويلىغا كىرگۈزدى .
— باش روھانىينىڭ زىكىر - كالامىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلاشتىن
ئۆزگە ھەر قانداق سۆز - ھەرىكەت قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ ، — دەپ
ئالاھىدە جېكىلىدى راھىب .
— خوپ ، — دېدى قۇتادمىش ۋە ئېتىنى دەرەخلەردىن بىرىنىڭ
شېخىغا باغلاپ قويۇپ ، راھىبنىڭ كەينىدىن ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانا
ئىچىگە كىردى .
يوغان - يوغان قىزىل تۇۋرۇكلەر ئورنىتىلغان ئىبادەت قىلىش
ئۆيى خېلى كەڭرى بولۇپ ، يۈزگە يېقىن يېڭى مۇرىتلار چازا قۇرغان
ھالدا قاتار تىزىلىپ ئولتۇراتتى . ئەرلەر بىر چەتتە ، ئاياللار بىر چەتتە .
قۇتادمىش ئەرلەر قاتارلىرىنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ ئولتۇردى .
تۆردىكى رەڭدار گېلەملەر سېلىنىپ بېزىتىلگەن پەشتاقتا ئاق
ساقاللىق تاقىر باش باش روھانىيمۇ چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ، ئاۋازىنى
سوزۇپ ، ھەربىر سۆزىنى دانە - دانە چىقىرىپ ، سالاپەت ۋە تەمكىنلىك
بىلەن سۆزلىمەكتە ئىدى :
— ئەي تەڭرىم ، گۇناھ ئىچىدە يۈرۈپ ، ئويىمىز ، سۆزىمىز ۋە
ئىشىمىز بىلەن تۇرلۇك گۇناھلارنى ئۆتكۈزدۇق . قانچىلىك يالغانچىلىق
قىلدۇق ، يالغان قەسەم ئىچتۇق ، ئالدامچىلارغا گۇۋاھچى بولۇپ بەر-

دۇق ، گۇناھسىز كىشىلەرگە ئۇۋال قىلدۇق ، يەنە گەپ تارقىتىپ كىشىلەرگە تۆھمەت چاپلىدۇق ۋە شۇنىڭ بىلەن كۆڭۈللىرىمىزنىمۇ ، بىلىملىرىمىزنىمۇ نابۇت قىلدۇق ، كۈن ۋە ئاي تەڭرىلەرگە ياقمايدىغان شۇنچە كۆپ يامان ئىشلارنى قىلدۇق . بۇرۇنقى ئۆمرىمىزدە ۋە ھازىرقى كۈنىمىزدە ، ياش ۋاقىتلىرىمىزدا قانچىلىك گۇناھلىق ئىشلارنى قىلدۇق ، ئازدۇق ، يېڭىلىشتۇق . ئەمدى بۇ گۇناھلاردىن بوشىنىشقا ئۆتۈنىمىز . ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم ، گۇناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن !

بارلىق ئەر ـ ئايال مۇرىتلار بىر ئېغىزدىن دۇئانىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى تەكرارلىدى :

ـــ ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم ، گۇناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن !

باش روھانىي توۋا دۇئالىرىنى يەنە يادقا ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى :

ـــ ئەزرۇئا① تەڭرىگە ، كۈن ـ ئاي تەڭرىگە ، كۈچلۈك تەڭرىگە ، بۇرخانلارغا② ھەركۈنى خالىس نىيەت ۋە پاك كۆڭۈل بىلەن مەدھىيە ئوقۇش قائىدە ـ يوسۇنىمىز بار ئىدى . لېكىن ، بىز قورقماستىن توغرا يولدىن ئېزىپ ، ياخشىلىقنى تولۇق مەدھىيىلىمىدۇق . پۈتۈن كۆڭلىمىزنى ، ئوي ـ خىياللىرىمىزنى تەڭرىگە تۇتمىدۇق . شۇڭا ، تەلەكلىرىمىز تەڭرىگە تولۇق يەتمىدى ، قەيەردىدۇر بىر يەرلەردە توسۇلۇپ قالدى . ئەمدى يورۇق تەڭرىلەر ، مۇقەددەس نوم③ ، پاك دىندارلار ئالدىدا گۇناھتىن بوشىنىشقا ئۆتۈنىمىز . ئەي قۇدرەتلىك تەڭرىم ، گۇناھىمىزدىن ئۆتكەيسەن !

قۇتادمىش ئوقۇلۇۋاتقان بۇ مانى دۇئالىرىغا ئانچە قۇلاق سېلىپ كەتمىدى . ئۇ ھەدەپ ئايال مۇرىتلار تىزىلىپ ئولتۇرغان تەرەپكە زارىقىپ قارايتتى . لېكىن ، ئايال مۇرىتلارنىڭ ھەممىسى باشلىرىغا ئۇزۇن ئاق رومال سېلىۋالغان بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ چىرايلىرىنى كۆرگىلى بول-

---

① ئەزرۇئا ـــ مانى دىنىدىكى ئالىي ئىلاھ .

② بۇرخان ـــ پەيغەمبەر .

③ نوم ـــ بۇددا ياكى مانى دىنلىرىنىڭ تەلىماتلىرى يېزىلغان كىتاب .

مایتتی . « ئایتولۇن راستىنلا مۇشۇ مۇرىتلار ئارىسىدا ئولتۇرامدۇ-
غاندۇ ؟ — دەپ ئويلىدى قۇتادمىش ، — ئۇ قانداق بولۇپ مانى دىنىغا
ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇپ قالدى ؟ مەن ئىزلەۋاتقان ئايتولۇن شۇمۇ ، ئە-
مەسمۇ ؟ ياكى بۇ يەردىكىسى باشقا ئايتولۇنمۇ ؟ ئەگەر شۇ بولسا ،
قوردانىدىن كەلگەن سەنئەتچىلەر قېنى ؟ »

قۇتادمىش ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن بەند بولۇپ كېتىپ ، باش
روھانىينىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىنى پۈتۈنلەي ئاڭلىمىدى . توۋا دۇئالىرى
ئوقۇلۇپ بولدى . مۇرىتلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئىبادەتخانىدىن چە-
قىشقا باشلىدى . قۇتادمىش سىرتقا چىقىپ كېتىۋاتقان ئەر مۇرىتلار ئا-
رىسىدىن قىستىلىپ ، سوقۇلۇپ ئۆتۈپ ، ئايالىلار تەرەپكە ئالدىراپ
ماڭدى .

— ئايتولۇن ! — ئۇ ئايال مۇرىتلار ئارىسىدىن بۇ قوردانلىق
قىزنى ئاسانلا تونۇۋالدى .

ئايتولۇن چۆچۈپ توختىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توخت-
قان ئورخۇنلۇق يىگىتكە ھەيران بولغان قىياپەتتە كۆزلىرىنى يوغان ئې-
چىپ قارىدى .

— قۇتادمىش ! بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالدىڭىز ؟ قاچان كەل-
دىڭىز ؟

ئۇلار ئىككىيلەن ھويلىغا چىقىپ ، قۇتادمىشنىڭ ئېتى باغلانغان
دەرەخنىڭ تۈۋىگە كەلدى . ئايتولۇننىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە ئۆزىنى
تۇتۇشىدا بۇرۇنقىدەك ھېسسىيات ۋە قىزغىنلىقتىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى .
چىرايى سۇلغۇن ، كۆزلىرى نۇرسىز بولۇپ ، پۈتۈن تۇرقىدىن روھسىز-
لىق ۋە چۈشكۈنلۈك ئەكس ئېتىپ تۇراتتى .

— ئايتولۇن ، — دېدى قۇتادمىش ، — سىزنى بەك تەستە تاپ-
تىم . نېمە ئىشلار بولۇپ كەتتى ؟ سۆزلەپ بەرسىڭىزچۇ .

— نېمە ئۈچۈن قايتىپ كەلدىڭىز ؟ — ئايتولۇن سوئالغا سوئال
ياندۇردى ، — ئادارقىزنى تاپالمىدىڭىزمۇ ؟

— تاپتىم ، — دېدى قۇتادمىش ، — ئۇ ۋاپات بولدى .

بۇ چاغقىچە بارلىق مۇرىتلار ھويلىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ياتاقلىرىغا تارقىلىپ كىرىپ كېتىشتى . قۇتادمىش بىلەن ئايتولۇن دەرەخلەر ئارىسىدىكى ئۇزۇنچاق ئورۇندۇققا يانمۇيان ئولتۇرۇشتى . قۇتادمىش ئادارىقىزنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمىتىنى سۆزلەپ بەردى .

— ئاھ بىچارە قىز ! — دېدى ئايتولۇن كۆزلىرىنى ئاسمانغا قارىتىپ ، — ئەزرۇئا تەگرىم ئۇنىڭ روھىنى قۇتلۇق قىلغاي .

— ئەمدى سىز گەپ قىلىڭ ، — دېدى يىگىت ، — قانداق قىلىپ مانى مۇرىتى بولۇپ قالدىڭىز ؟ باشقا سەنئەتچىلەر نەدە ؟

قىز ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ياش ئەگىدى .

— سۆزلەپ بېرەي ، — دېدى ئۇ يىغىدىن ئۆزىنى ئاران توتۇۋېلىپ ، — سىز بۇ يەردىن كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھ ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى . كېيىن ئەن لۇشەن قوشۇن تارتىپ كەلدى . ئۇلار بۇ شەھەردە دەھشەتلىك بۇلاڭچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى . چاڭئەن ئىشغال قىلىنىپ ئىككىنچى كۈنى بىزنىڭ ھويلىمىزغا بىر توپ بۇلاڭچىلار باستۇرۇپ كىردى . ئۇلار ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ ، پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدى ، ئاندىن ئۆمىكىمىزدىكى قىز ـ ئايال سەنئەتچىلەرنى توتۇشقا باشلىدى . ئۆمەكتىكى ئەرلەر ئەمدى سۇكۇت قىلىپ تۇرمىدى . ئۇلار پالتا ، پىچاق ، كالتەكلەرنى كۆتۈرۈپ بۇلاڭچىلارغا تاشلاندى . بىز قىزلارمۇ قوللىرىمىزغا نىمە چىقسا شۇنى ئېلىپ ئۆزىمىزنى قوغدىدۇق . لېكىن ، قان تۆكۈپ ئادەتلەنگەن بۇلاڭچىلار قىلىچ ، نەيزە ، ئوقيالىرىنى ئىشقا سالدى ...

ئايتولۇننىڭ سۆزى ئۇزۇلۇپ قالدى . ئۇ ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى . قۇتادمىشمۇ جىددىيلەشتى .

— ھە ، كېيىن قانداق بولدى ؟ — سوردى ئۇ ، — ئۆمەك خوجايىنى ... سىزنىڭ ئاتاق ئاتىڭىز قېنى ؟

ئايتولۇن يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى :

— ھەممىسى ... ھەممىسى ... ھېچكىم تىرىك قالمىدى ... مەن ھەممىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم .

ئايتولۇن يەنە ئۆزىنى بېسۋالالماي ، ئۇزۇن رومىلىنىڭ بىر ئۇ-
چىنى كۆزلىرىگە تۇتۇپ ، ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى . قۇتادمىش مۇ-
سىبەت قايغۇسى ئىچىدە بېشىنى ئەگدى . يىراقتىكى ئورخۇن دەريا سى
بويىدىن كەلگەن بىر مۇساپىر يىگىتنى شۇنچە تۇز كۆكۈللۈك بىلەن ئۆز
ئىچىگە ئېلىپ ، قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە خۇددى ئۇرۇق - تۇغقاندەك بو-
لۇپ قالغان ئاشۇ قوردانلىق سەنئەتچىلەرنىڭ سۆيۈملۈك چىرايلىرى ئۇ-
نىڭ كۆزلىرى ئالدىدىن بىر - بىرلەپ سۈرەتلىنىپ ئۆتۈشكە باشلىدى .
— سىز قانداق بولۇپ بۇ يەرگە كېلىپ قالدىڭىز ؟ — قۇتادمىش
ئايتولۇننىڭ ئىككى قولىنى چىڭ قىسىپ تۇرۇپ سوريدى .
قوردانلىق قىز يىغىسىنى تەستە بېسۋېلىپ سۆزلىدى :
— بىر بۇلاڭچى كەينىمدىن ئېتىلىپ كېلىپ مېنى چىڭ تۇ-
تۇۋالدى . ئۇ قولۇمدىكى كالتەكنى چۆرۈپ تاشلاپ ، مېنى بوش قالغان
بىر ئۆيگە سۆرەپ ئەكىرىپ پەسكەشلىك قىلغىلى تۇردى . مەن چاققان-
لىق بىلەن شىرە ئۇستىدىكى بىر پىچاقنى ئېلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ قارنىنى
يىرتۋەتتىم ... — ئايتولۇن يىغلاپ كەتتى ، — مەن قاتىل بولۇپ قال-
دىم ، قۇتادمىش .
— ئۇنداق دېمەڭ ، سىز قاتىل ئەمەس ، — دەپ تەسەللى بەردى
يىگىت ، — ئۇنداق ئەھۋالدا شۇنداق قىلمىسىڭىز بولمايتتى . سىز توغرا
قىپسىز .
ئايتولۇن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :
— بۇلاڭچىلار ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ يانلىرىنى ئاختۇرۇپ ،
ئالتۇن - كۈمۈش يىغىش بىلەن بەند بولۇپ كەتكەنىدى . مەن بار
كۈچۈم بىلەن يۈگۈرگىنىمچە هويلىدىن قېچىپ چىقىپ مۇشۇ ئىبادەتخا-
نىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاپتىمەن . كەينىمدىن بىرنەچچە بۇلاڭچى ئاتلا-
رىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قالدى . دەل شۇ چاغدا ئىبادەتخانىنىڭ دەرۋا-
زىسى ئېچىلىپ باش روهانىي چىقىپ كەلدى . ئۇ ئاتلىق بۇلاڭچىلارنىڭ
ئالدىغا كېلىپ ئوڭ قولىنى كۆتۈرگەن هالدا « توختاڭلار ! » دەپ خە-
تاب قىلدى . بۇلاڭچىلار توختىدى . مەن هەددىدىن ئارتۇق قورقۇپ

كەتكەنلىكىمدىن قانداق قىلىشىمنى بىلمەي باش روھانىينىڭ كەينىگە ئۆتۈپ تۇرۇۋالدىم ، چۈنكى باشقا قاچىدىغان يېرىم يوق ئىدى . باش روھانىي ئۇلۇغۋار قىياپەت بىلەن نەسىھەت قىلغان تەلەپپۇزدا سۆزلىدى :
« تىرىك جانغا ئازار بېرىش قاراڭغۇلۇق دۇنياسىنىڭ گۇناھلىرى جۈملىسىدىندۇر . يورۇق تەگرىلەر ، ئاي تەگرى بىلەن كۈن تەگرى بۇنداق قىلمىشلارنى ياقتۇرمايدۇ . ئەي ئازغۇن گۇناھكارلار ، يامان يولدىن قايتىڭلار . ھەممىگە قادىر ئەزرۇئا تەگرىدىن قورقۇڭلار ! » ئاتلىق بۇلاڭچىلار خۇددى سېھىرلەنگەندەك باشلىرىنى ئېگىپ ياۋاشلاپ كېتىشتى . باش روھانىي يەنە خىتاب قىلدى : « قايتىڭلار ، ئازغۇن گۇناھكارلار ، سىلەر سوغدى ئىكەنسىلەر . سوغدى خەلقى نۇرلۇق مانى روھىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . مانىخەيلەر تىرىك جانغا ئۇۋال قىلماسلىقى پەرز » . شۇنىڭ بىلەن بۇلاڭچىلار ئۇن - تىن چىقارماستىن كەينىگە بۇرۇلۇپ كېتىپ قېلىشتى .

— شۇنىڭدىن كېيىن سىز مۇشۇ ئىبادەتخانىدا تۇرۇپ قالدىڭىزمۇ ؟ — دەپ سوريدى قۇتادمىش .

— ھەئە ، — دېدى قىز بېشىنى ئىرغىتىپ ، — مەن بەك قورقۇپ كەتكەنلىكىمدىن ... كۆتۈرگۈسىز دەرد - ئەلەم ، قايغۇ - ھەسرەتتىن خۇددى روھىم چىقىپ كەتكەندەك بولۇپ ، قاتتىق ئاغرىپ يېتىپ قالدىم . راھىبلار مېنى داۋالىدى ، ھەر خىل ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى قاينىتىپ ئىچۈردى . ئورنۇمدىن تۇرغۇدەك بولغاندا باش روھانىي ماڭا مانى دىنىنى چۈشەندۈرۈپ ساۋاق بېرىشكە باشلىدى .

— شۇنىڭ بىلەنلا مانىخەي بولۇپ كەتتىڭىزمۇ ؟ — قۇتادمىش ئەيىبلەش تەلەپپۇزىدا سوريدى .

— ھەئە . ئەگەر سىزمۇ مانى تەلىماتلىرىنى ئاڭلىغان بولسىڭىز ...

— ئاڭلىمايمەن . مەن شامانلارغا ، كۆك تەگرىگە ئېتىقاد قىلىمەن .

ئايتولۇن بىردەم شۇك ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆزىگە ئىشەنگەن ئاۋازدا سۆزلىدى :

— مانی دینی ئادەملەرنی یاخشىلىققا ، ئىنساپقا باشلايدۇ . مانی روھی ھەممىگە قادىر . مېنی قوغلاپ كەلگەن ھېلىقى بۇلاڭچىلار باش روھانىينىڭ مانی نامىنى تىلغا ئېلىپ خىتاب قىلىشى بىلەنلا توختاپ قېلىشتى . بۇ مانی روھىنىڭ مۆجىزىسى ئەمەسمۇ ! « مانی » دېگەن ئىسمنى ئاڭلاش بىلەنلا بۇ قانخور مەلئۇنلارنىڭ ياۋۇزلۇقى يوقالدى ... ئەگەر ھەممە ئادەم مانی دىنىغا ئېتىقاد قىلسا ئۇرۇش ـ تالاشلارمۇ ، قىرغىنچىلىقلارمۇ بولمايدۇ ، ئادەملەر ئۆزئارا دۇشمەنلەشمەي تىنچ ، خاتىرجەم ياشايدىغان بولىدۇ .

— بەلكىم شۇنداقتۇر ، — دەپ قويدى قۇتادمىش قىزغا رەددىيە بېرىپ ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىشنى خالىماي .

ئۇلار يەنە ئۇزاق مۇڭداشتى . شۇ ئەسنادا نۆۋەتچى راھىبنىڭ ھويلا ئىچىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ توۋلىغىنى ئاڭلاندى :

— راھىبلار ۋە مۇرىتلار غىزالىنىشقا كىرسۇن !

قۇتادمىش ئورنىدىن تۇردى .

— ماقۇل ئەمىسە ، خوشلىشايلى ، — دېدى ئۇ ، — ئامان ـ ئېسەن تۇرغانلىقىڭىزنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولدۇم . ئەمدى قايتاي .

— نەگە بارىسىز ؟ — ئايتولۇن ئىتتىك تۇرۇپ ئۇنىڭ يېڭىدىن تۇتتى .

— قوشۇنغا قايتمىسام بولمايدۇ ، ئايتولۇن ، مەن جەڭچى ... ئۇنىڭ ئۈستىگە ، مېنىڭ يەنە قىلىدىغان ئىشىم بار ، — دېدى يىگىت كۆڭلىدىن ئۆز رەقىبى ماسمادارنى ئۆتكۈزۈپ .

— مېنى مۇشۇنداقلا تاشلاپ كېتەمسىز ؟ — دېدى قىز يىغلامسىراپ .

قۇتادمىشنىڭ قەلبىدە ئىللىق داۋالغۇش يۈز بەردى . ئۇنىڭ بۇ بەختسىز قىزغا ئىچى ئاغرىدىمۇ ؟ بۇرۇنقىدەكلا ئۇنى سىڭلىسىدەك كۆرۈپ ھېسداشلىق قىلىۋاتامدۇ ؟ ياكى ئادەتتىكى دوستلۇقتىن چوڭقۇرراق بولغان تېخىمۇ ئىسسىقراق سەزگۈ ئۇنىڭ ئىختىيارىنى ئەسىر قىلدىمۇ ؟ شۇ تاپتا بۇنى قۇتادمىش ئۆزىمۇ چۈشەنمەيتتى . لېكىن ، شۇنىسى ئا-

یانکی ، بۇ ئاجىز يېتىم قىز قۇتادمىشقا تېخىمۇ يېقىملىق ، تېخىمۇ سۆيۈم-
لۈك تۇيۇلماقتا ئىدى . ئۇ ھەيرانلىق ئىچىدە بۇ قوردانلىق قىزدىن ئاي-
رىلغۇسى كەلمەيۋاتقانلىقىنى سەزدى .
— كېيىن يەنە كېلىمەن ، ئايتولۇن ... سىزنى كۆرگىلى كېلە-
مەن ، — دېدى قۇتادمىش بەكلا مۇلايىملاشقان ئاۋازدا ، — خەير -
خوش ، ئامان بولۇڭ .
ئۇ مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتقان ھېسسىياتىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن
تېز - تېز قەدەم تاشلاپ ، ئېتى باغلانغان دەرەخنىڭ تۈۋىگە كەلدى . ئۇ
ئەمدى قىزغا قارىماستىن نېمە ئۈچۈندۇر قولاشمىغان ھەرىكەت بىلەن
چۈلۈۋۈرنى ئالدىراپ يەشتى - دە ، ئېتىغا مىندى . دەل شۇ چاغدا ئايتو-
لۇن يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ پۇتىغا ئېسىلدى .
— مەنمۇ سىز بىلەن كېتەي ، قۇتادمىش . ماڭا ئازراقمۇ كۆڭلى-
ڭىز يوقمۇ ؟ مۇشۇنداقلا كېتىدىغان ئادەم بۇ يەرگە مېنى ئىزلەپ كەلمە-
سىڭىز بولماسمىدى !
بۇ سۆزلەر قۇتادمىشقا گويا چاقماق سوققاندەك تەسىر قىلدى .
ئۇنىڭ ۋۇجۇدى لەرزىگە كەلدى .
— جەڭ ئاياغلاشقاندا چوقۇم كېلىمەن ، ئايتولۇن . ئىككىمىز
بىللە كېتىمىز . مەن سىزنى ياخشى كۆرىمەن .
ئاخىرقى سۆزلەر ئۇنىڭ ئاغزىدىن قانداق چىقىپ كەتكەنلىكىنى
قۇتادمىش ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى . ئۇ پەقەت شۇ چاغدىلا ئۆزىنىڭ يۈرە-
كىدە ئايتولۇننىڭ ئوتى تۇتاشقانلىقىنى چۈشەندى . ھەسرەت ۋە خۇشال-
لىقنىڭ مۇرەككەپ ئارىلاشمىسىدىن بېشى گاڭگىراپ قالغان يىگىت ئېتە-
نىڭ بىقىنلىرىغا ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىسى بىلەن قاتتىق نىقتىدى .
بۇنداق قوپاللىققا كۆنمىگەن چىلان تورۇق چۆچۈپ ، تىپىرلاپ كەتتى -
دە ، قورۇدىن خۇددى شەيتاندەك ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى . ئايتولۇن ئۇ-
نىڭ كەينىدىن كوچىغا يۈگۈرۈپ چىقتى - دە :
— ئەزرۇئا تەڭرى ، قۇتادمىشنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن ! —
دەپ كۆزلىرىنى ئەرشكە قاراتتى .

× × ×

ئەن لۇشەن كۆز ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ قالغاندى . ئۇنىڭ كۆزلىرى ياشاڭغىراپ ، قىچىشىپ ، كۆرۈش قۇۋۋىتى كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ كېتىۋاتاتتى . ئۇ ئات مىنىپ ئۇزۇن سەپەرلەرگە چىقالمايدىغان ، قۇياشقا ئۇدۇل قارىيالمايدىغان بولۇپ قالدى . كېسىلى ئېغىرلاشقانسېرى ئۇنىڭ خۇلق - مىجەزى ئوساللاشقىلى تۇردى . قول ئاستىدىكىلىرى كىچىككىنە سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويسا ئۆزىنى بېسىۋالالماي ئۇزاقتىن - ئۇزاق تىللاپ كېتەتتى ، ھەتتا ئۇراتتى .

ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ كەلگەنلىكى ۋە بىر قېتىملىق جەڭدىلا چاڭ ئەننىڭ قولدىن كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى . كۆزلىرى چىدىغۇسىز قىچىشىپ ۋە ئاغرىپ ، ياش توختىماي قۇيۇلۇپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى . تېۋىپ ۋە دورىگەرلەرنىڭ بارچە ئامالىرى كار قىلمىدى . شۇ تەرىقىدە ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە ئۇنىڭ كۆزلىرى پۈتۈنلەي كۆرمەس بولۇپ قالدى . ئۇ ئۈمىدسىزلەندى ، ئەسەبىيلەشتى ، قۇترىدى ، ئۆزى ھۇجرا قىلغان يىپەك چېدىرغا ئاغۋاتلاردىن باشقا ھېچكىمنى كىرگۈزمەيدىغان بولدى ، گۇمانخورلۇقى چېكىدىن ئېشىپ ، ھېچقانداق ئادەمگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ كەتتى .

— كىم سەن ؟ نېمە قىلىۋاتىسەن ؟ — دەپ ۋارقىراپ كەتتى ئۇ بىر كۈنى ئۇياق - بۇياققا قولىنى سوزۇپ .

چېدىر ئىچىنى يىغىشتۇرۇۋاتقان ئىككى ئاغۋات قورقۇپ كەتتى .

— بۇ بىز ، بىز ، — دېدى ئۇلار ھودۇقۇپ ، — ئورۇن - كۆرپىلەرنى يىغىۋاتىمىز .

— ھۇ ، ئالدامچى كازاپلار ! — ئەن لۇشەن ۋارقىراپ يەرنى تەپتى ، — مېنى كۆرمەيدۇ دەپ خۇپىيانە ئىش قىلىشىۋاتىسەن ! كىم كىرگۈزدى سەنلەرنى ؟ راستىڭنى ئېيتىش ! ماڭا سۈينەقەست قىل-

ماقچىمۇ ؟

ئىككى ئاغۇات ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاپ ، ئۇنىڭ پەشلىرىنى سۆيدى .

ــ ئۇلۇغ سانغۇن ، بىز ھەر كۈنى ھۇجرىلىرىنى يىغىشتۇرىمىز-غۇ ... بىز ھەر كۈنى بۇ يەرگە كىرىپ ـ چىقىپ تۇرىمىزغۇ ...

ئەن لۇشەن ئۆزىنى يوقاتقان ھالدا تېخىمۇ قاتتىق ۋارقىرىدى :

ــ قاراۋۇل ! قاراۋۇل !

ئىشىك ئالدىدا ئۇزۇن نەيزە تۇتۇپ تۇرغان ئىككى قاراۋۇل ئوپۇل ـ توپۇل يۈگۈرۈپ كىرىشتى .

ــ بىز تەييار ، ئۇلۇغ سانغۇن .

ئەن لۇشەن بوغۇلۇپ ، كېسىلىپ كەتكەن ئاۋازدا بۇيرۇق بەردى :

ــ مۇنۇ ئىككى ئاغۇاتنى ئاچىقىپ ، ھەر بىرىنى ئوتتۇز قامچىدىن ساۋاڭلار ! ئۇلار ماڭا گەپ يانداۋردى .

شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئاغۇات ئوتتۇزدىن قامچا يەپ ، ھۆكۈرەپ يىغلاپ ، ئورۇنلىرىدىن ئاران قوپۇشتى .

قاتتىق سوغۇق بولغان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئەن لۇشەن ئۆزىنىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن بىر نەچچىسىنى يىغىنغا چاقىردى . ئۇ زىيادە ئەسەبىيلەشكەن ھالدا گەپنى ئۇدۇللا ئېيتتى :

ــ دەرھال قوشۇن تارتىپ چاڭئەننى قايتۇرۇۋېلىڭلار ، ئۇيغۇرلارنى قوغلاپ چىقىرىڭلار ! ئۇلارنى قىرىپ تاشلاڭلار !

چاقىرىلغان سەپداشلار بىر ـ بىرىگە قارىشىپ ئۇنچىقمىدى . ئەن لۇشەن تېخىمۇ چېچىلىپ ، ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراپ كەتتى :

ــ گەپ قىلىشمايسەنغۇ ؟ قورقۇشۇۋاتامسەن ؟ مەندىن يۈز ئۆرۈشتۈڭمۇ ؟ خائىنلار ! قورقۇنچاقلار !

سەپداشلار ئىچىدىكى ياشراق بىرى ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلدى :

ــ ئۇلۇغ سانغۇن ، ــ دېدى ئۇ ، ــ بىز قوشۇن تارتىشتىن

قورقمایمز . لیکن ، تابغاچ قوشۇنی ئۇیغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ كۆچەيىپ كەتتى . شۇڭا ، ئالدىمىزدىكى ئۇرۇشقا پۇختا تەيىارلىق قىلىشىمىز كېرەك ...

ئەن لۇشەن زەردە بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— بىز ئۇيغۇرلارغا تەڭ كېلەلمەيمىز دېمەكچىمۇ سەن ؟ بۇيرۇقۇمنى ئورۇنداشتىن باش تارتتىڭمۇ ؟ قاراۋۇل ، قورۇقچىلارنى چاقىر !

قارا يۈڭ رەخت بىلەن قاپلانغان كالتە جۇۋا كىيىپ ، يانلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان خاس قورۇقچىلاردىن بەش - ئالتىسى چېدىر ئىچىگە يۈگۈرۈپ كىردى .

— بىز تەييار ، ئۇلۇغ سانغۇن !

— بۇ قارا نىيەتچىنى تۇتۇڭلار ! — دېدى ئەن لۇشەن كۆزى كۆرمىگەنلىكتىن ئىككى قولىنى ئۇياق - بۇياققا پۇلاڭلىتىپ ، — مۇنۇ قارا ساقاللىق ، ئېگىز بويلۇقنى تۇتۇڭلار ! ئۇ ماڭا قارشى چىقتى ، ئۇ خائىن ! ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىڭلار !

ھەش - پەش دېگۈچە قورۇقچىلار ئېگىز بويلۇق قارا ساقالنى ئىككى يانىدىن قامالاپ تۇتقىنىچە سۆرەپ ئاچىقىپ كېتىشتى . باشقا سەپداشلار ئەھۋالنىڭ بۇنچىلىك دەرىجىدە ئېغىر بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن بولغاچقا ، قانداق قىلىشنى ئاڭقىرالماي ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قېلىشتى . شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى تەلەيسىز ئېگىز بويلۇقنىڭ كاللىسى چېپىپ تاشلاندى .

شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئەن لۇشەننىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سەركەردە ۋە مەسلىھەتچىلىرى خۇپىيانە يىغىلىپ مۇزاكىرىلەشتى .

— بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بىر نەچچە كىشى ناھەق ئۆلتۈرۈلگەندى ، — دېدى ئەن لۇشەننىڭ باش مەسلىھەتچىسى يەن جۇاڭ ، — لېكىن بۇ قېتىمقىسى بەك چېكىدىن ئېشىپ كەتتى . ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن سەپداشلىرىغىمۇ قول سېلىشقا باشلىدى . ئۇ ھەتتا ئۆز ئوغلى ئەن چىڭشۈينىمۇ يېنىغا كىرگۈزمەيدۇ . ئۇ « ئەن چىڭشۈي مېنىڭ ئورنۇمنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مېنى قەستلەيدۇ » دېگەن گەپنى

بىرنەچچە قېتىم ئېيتتى.

بۇ سورۇنغا داخىل بولغان ئاغۋات لى جۇئېر باش مەسلىھەتچىنىڭ ئېيتقانلىرىنى تەستىقلاپ بېشىنى تېز - تېز لىڭشىتتى.

— توغرا، توغرا، ئۇ بىر نەچچە قېتىم شۇنداق دېگەن.

— قىسقىسى، ئۇ ئەقلىدىن ئازغىلى تۇردى، — بۇنداق كېتىۋەرسە بولمايدۇ. ئەمدى يەنە ئۇنىڭغا يول قويىۋەرسەك باشلىغان ئۇلۇغ ئىشىمىز يوققا چىقىدۇ.

— شۇنداق، شۇنداق، — يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بىردەك ئاۋاز قوشتى.

— شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسىلىرىغا شۇنداق تەكلىپ بېرىمەنكى، — دېدى يەن جۇاڭ ئاۋازىنى پەسەيتىپ ۋە مەسلەكداشلىرىغا سىرلىق كۆزدە قاراپ...

شۇ كۈنى كېچىدە، يەنى مىلادىيە 757 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تۈن نىسپى بولغاندا كۆتىمەك ساقاللىق مەسلىھەتچى يەن جۇاڭ بىلەن كوسا ئاغۋات لى جۇئېر قارىغۇ بولۇپ تەلۋىلەشكەن ئەن لۇشەننىڭ چېدىرىغا ئاستا كىرىپ، ئۇنىڭ كۆكرەك ۋە قورسىقىغا كەينى - كەينىدىن بىرنەچچە قېتىم خەنجەر تىقتى.

شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىدا يۈكسەك مەدەنىيىتى ۋە تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتى بىلەن مەشھۇر بولغان تاڭ سۇلالىسىنى گۈمران بولۇش گىردابىغا ئەكېلىپ قويغان قەيسەر ۋە ئىقتىدارلىق سەركەردە ئەن لۇشەن تەقدىرىنىڭ كارامىتى بىلەن ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئەن لۇشەننىڭ ئۆلۈمى قىسقا بىر مەزگىل ئىچىدە مەخپىي تۇرۇلدى. بۇ جەريانىدا يەن جۇاڭ قاتارلىقلار ئەن لۇشەننى يېڭىدىن قۇرۇلغان «يەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى» دەپ ئېلان قىلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن «يەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەن لۇشەن قازا تاپتى» دەپ ئاشكارا ئۇقتۇرۇش قىلىندى ھەمدە ئۇنىڭ دۆتلۈكتە نامى چىققان ئوغلى ئەن چىڭشۈينىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئېلان قى-

لمندى . نەتىجىدە ئەن چىڭشۇي ئاتاقتىكى پادىشاھ بولسىمۇ ، ئەمەلىي ھوقۇق قاقۇاش مەسلىھەتچى يەن جۇاڭنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قالدى .

سانغۇنلار ۋە ئەمەلدارلار ئىتتائەت بىلدۈرۈپ :

— يەن سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك پادىشاھى ئەن چىڭشۇي ئالىيلىرى ياشسۇن ! ياشسۇن ! تۇمەن مىڭ يىللار ياشسۇن ! — دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلىشقاندا بۇ « بۈيۈك پادىشاھ » قانداقتۇر غەيرىي تەبىئىي قىيا-پەتتە ئەخمەقلەرچە ھىجىيىپ ، « ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ » دې-گەن سوئال مەنىسى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرغان دۇگىلەك كۆزلىرى بە-لەن يېنىدا تۇرغان مەسلىھەتچىگە قارىدى . مەسلىھەتچى يەن جۇاڭ بولسا ، ئاتىلارچە تەمكىنلىك بىلەن :

— ياش پادىشاھىمىز ئاتىسىدىنمۇ ئۇلۇغ ئىشلارنى تەۋرىتىدۇ ، — دەپ كۈلۈمسىرەپ قويدى .

× × ×

غەرب تەرەپتە گەرچە چاڭئەن قولدىن كەتكەن بولسىمۇ ، « يەن سۇلالىسى » قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان پەيتتە شەرق تەرەپتە ئەن لۇشەن-نىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن شى سىمىن قول ئاستىدىكى سەكسەن مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ پۇتۇن خېبېي دىيارىنى ئىشغال قىلدى . بۇ جايلاردىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قوماندانى قىتان بەگزادىسى لى گۇاڭبى بەرداشلىق بېرەلمەي تەييۇەن قەلئەسىگە چېكىندى . شى سىمىن ئۇنىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ كېلىپ ، تەييۇەننى مۇھاسىرىگە ئالدى . بىر نەچچە كۈن قاتتىق جەڭ بولدى . لېكىن ، شى سىمىن قەلئەگە بېسىپ كىرەلمىدى ۋە ئۆزىنىڭ كونا تۇرالغۇسى فەنياڭغا قايتىپ كەتتى .

مەسلىھەتچى يەن جۇاڭ بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن خاپا بولدى .

— شى سىمىن باشباشتاقلىق قىپتۇ ، — دېدى ئۇ ، — يەن پا-دىشاھىدىن ئىجازەت ئالماي ، بىزگە ماسلاشماي ئۆز ئالدىغا مۇشۇنداق

قىلىپ يۈرسە بولامدۇ ؟ ئەگەر ھەممە سانغۇنلار پادىشاھقا بويسۇنماي ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلسا بىزنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىمىز سۈغا چىلىشىدۇ .

يەن جۇڭ ئۆزىگە ئىشەنچلىك بولغان بىرنەچچە ئەمەلدارنى تاللاپ ، فەنياڭغا نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتتى .

شى سىمىن تالاي جەڭ مەيدانلىرىدا چىنىققان باتۇر ، تەۋەك كۈلچى ۋە ئاچچىقى يامان سانغۇن بولغاچقا ، ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان ھەرقانداق ئىشقا تاقەت قىلىپ تۇرالمايتتى . شۇڭا ، 758 ـ يىلى باھاردا ئۇ نازارەتچى ئەمەلدارلارنى قولغا ئېلىپ ، تاڭ سۇزۇڭغا ئەلچى ئەۋەتتى . شى سىمىننىڭ ئەلچىسى چاڭئەندىكى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ ، تەڭرى ئوغلىغا تەزىم قىلدى .

ـــ رەھبىرىمىز شى سىمىن سانغۇن تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ ئالىيلىرىغا سالام يوللاش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ بۇيۇك تاڭ دۆلىتىگە سادىق بولىدىغانلىقىنى پېقىر ئارقىلىق ئالاھىدە ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ ، ـــ دېدى ئۇ .

تاڭ سۇزۇڭ خۇشاللىقىدا ئەلچىگە ئالاھىدە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭغا كاتتا زىياپەت بەردى ۋە قىممەتلىك سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلدى ، شى سىمىننى فەنياڭ ئايمىقىنىڭ ھىراۋۇلى قىلىپ تەيىنلىدى .

شۇنىڭ بىلەن شى سىمىننىڭ كونترولىۇقىدا تۇرۇۋاتقان خېبېي دىيارى تاڭ دۆلىتى قوينىغا قايتىپ كەلگەن ھېسابلاندى .

× × ×

قۇتادمىش ئات ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرۇپ ، ئۇدۇل ئالدى تەرەپكە ، يىراق ـ يىراقتىكى قوڭۇر يەر بىلەن كۆك ئاسمان تۇتاشقان جايلارغا ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن قاراپ كېتىۋاتاتتى . باھاردىكى ئىزغىرىن چۆل شامىلى ئۇنىڭ ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرىنى ئۇچۇرتۇپ ئوينىتاتتى . ئۇنىڭ يۈزى شامال ۋە ئاپتاپتا كۆيۈپ قىزغۇچ مىس رەڭگىگە

كىرگەن ، كۆكرەكلىرى كۆتۈرۈلۈپ ، تېنى چىگىغان ، قوي كۆزلىرى ئۆزىگە ئىشەنگەن ئادەملەرگە خاس قەيسەرلىك ئالامەتلىرىنى چاقنىتىپ تۇراتتى . ئەمدىلەتىن قويۇقلىششقا باشلىغان ، ئەمما قىسقا ئۆسكەن سۇس قوڭۇر ساقال ـ بۇرۇتى ئۆزىگە بەك ياراشقان بولۇپ ، تۇرقى ـ سىياقىغا ئۆزگىچە بىر خىل باھادىرلىق سۈپىتىنى قوشۇپ تۇراتتى . قىسقىسى ، ئۇ ئورخۇن بويىدىن يېڭى كەلگەن چاغدىكى يۇمران نوتىدەك ۋاقتىغا سېلىشتۇرغاندا تامامەن باشقا بىر ئادەم بولۇپ قالغانىدى .

قۇتادمىش ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ، ئۆپچۆرىسىدىكى سەپداشلىرىغا قىزغىن ئىشتىياقى بىلەن قاراپ قوياتتى . ئۇنىڭغا ھەربىر جەڭچى بىرى بىرىدىن جەسۇر ، پالۋانلاردەك كۆرۈنەتتى . « بۇنداق جەڭچىلەر ھېچقانداق جەڭدە يېڭىلمەيدۇ » دەپ پەخىرلىنىش تۇيغۇسى بىلەن ئويلايتتى ئۇ .

دەرۋەقە ، قۇتادمىشنىڭ بۇ ئويى ئەمەلىيەتكە تامامەن ئۇيغۇن ئىدى . قۇتلۇغ بىلگە يابغۇ قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا تاڭ سۈلالىسىنىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى چاڭئەننى ئېلىپ داڭق چىقارغاندىن كېيىن ھازىرغىچە بولغان بىر نەچچە ئاي داۋامىدا ئۈزۈل ـ دۈرمەي جەڭ قىلىپ ، كەينى ـ كەينىدىن زەپەر قۇچماقتا ئىدى . بولۇپ ئۆتكەن چوڭ ـ كىچىك جەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر قوشۇنى قارشى تەرەپنى تارمار كەلتۈرۈپ ، سۈرۈپ ، قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى . ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق توختىماي ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . قۇتادمىش ھايات ـ ماماتلىق جەڭلەردە ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۆلۈم بىلەن يۈزمۈيۈز ئۇچرىشىپ چېنىقماقتا ۋە ھەقىقىي ئورخۇنلۇق بولۇپ يېتىلمەكتە ئىدى .

كەڭ دالادا ئوت ـ چۆپلەر يېڭىدىن كۆكىرىشكە باشلىغان قۇياش ـ لىق كۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى . قوشۇننىڭ ئالدىدا كەتكەن يۈز نەپەر چارلىغۇچى ئاتلىرىنى ئايماي چاپتۇرۇپ قايتىپ كەلدى ۋە گوزىيى سانغۇننىڭ زور قوشۇنى بىلەن ئەن چىڭشۇي قوشۇنى جەڭ قىلىۋاتقان ـ لىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى . قۇتلۇغ بىلگە يابغۇ ئۆز يېنىدىكى سانغۇن ۋە

چاۋۇشلارغا قاراپ بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈردى .

ــ جەڭگە تەييارلىنىڭلار ! ــ دەپ بۇيرۇق بەردى ئۇ ۋە قوينىدىن قىزىل يىپەك ياغلىقنى چىقىرىپ ، ئۈزۈن چاچلىرى ئۈستىدىن چېكىلەپ تېڭىۋالدى .

بايراقدار يىگىت باھار شامىلىدا كەڭ ئېچىلىپ ، لەپىلدەپ تۇرغان بۇرە بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، دۇلدۇلدەك ئېتىنى تېز چاپتۇردى . پۇتۇن قوشۇن بايراقنىڭ كەينىدىن ئات سالدى .

ئەسلىدە قوماندان گوزىيى زور قوشۇننى باشلاپ ئەن چىڭشۇي قوشۇنىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن يۇرۇشكە ئاتلانغاندى . بىر يۈز ئەللىك مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شەنجۇ① ئايمىقىدا تۇرۇۋاتقان ئەن چىڭشۇي گوزىيىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ، شىندىيەن دېگەن يەردىكى تاغ باغرىدا سەپ تۈزۈپ جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى . گوزىيىنىڭ پىيادە قوشۇنى دالاغا كەڭ يېيىلىپ ، پۇتۇن سەپ بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى . ئەن چىڭشۇيىنىڭ ئاتلىق قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇم ئۆتتى . شىندىيەن تېغىنىڭ ئالدىدىكى تۈزلەڭ تۈمەنلىگەن ئات ۋە ئادەملەرنىڭ قانلىق قاينىمىغا ئايلاندى . ئەن لۇشەن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە نامايان بولۇۋاتقان جەڭ مەنزىرىسى يەنە تەكرارلىنىشقا باشلىدى . پىيادىلەرنىڭ ئۈزۈن نەيزىلىرى ئاتلىقلارنىڭ ئۆتكۈر قىلىچلىرىغا تەڭ كېلەلمىدى . ئەن چىڭشۇيىنىڭ ئاتلىقلىرى گويا كەلكۈندەك يامراپ ، پىيادىلەر سەپلىرىنى بۇزۇپ ، سۇرۇشكە باشلىدى . تاڭ سۈلالىسىنىڭ ئات مىنىشكە ئادەتلەنمىگەن ئەسكەرلىرى ئۈستۈاشلىرىغا چاقماقتەك ئۇرۇلۇۋاتقان قىلىچلارنى قىزىل پۈپۈكلۈك نەيزىلەر ۋە كۆن تارتىپ ياسالغان قالقانلار بىلەن توسۇۋېلىشقا ئامالسىز قالدى . تۆمۈر دۇبۇلغىلار ئۇچۇپ چۈشتى ، باش ـ بويۇنلار چېپىلدى ، نەيزە ۋە قالقانلار پۇتۇن ئەتراپقا چېچىلىپ كەتتى . گوزىيى سانغۇن ئاق ئېتىنى ئۇياق ـ بۇياققا چاپتۇرۇپ ، ئەينەكتەك ۋالىلداپ تۇرغان ئىككى بىسلىق تۈز قىلىچنى پۇلاڭلىتىپ ، ئەسكەرلىرىگە مەدەت بېرىپ باقتىيۇ ، ۋەزىيەتنى

---

① شەنجۇ ــ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە .

ئوگشیالمىدى . ئاتلىقلار پىيادىلەرنى ئۇچ تەرەپتىن قورشاپ ، تار جىلىغىغا قىستاپ قويدى . تاڭ سۈلالىسى قوشۇنى ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانىدى .

دەل شۇ چاغدا قۇتلۇغ بىلگە يابغۇنىڭ ئاتلىق قوشۇنى ئەن چىڭشۈيىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ، تاغنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىدىن ئۇچقاندەك چۇشۇپ كەلدى ۋە ھەيۋەتلىك قىيقاس ـ چۇقان ئىچىدە ئوقيالىرىدىن ئوق ئۇزدى . ئەن چىڭشۈيىنىڭ ئەسكەرلىرى بۇرە بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋە ئوق ياغدۇرۇپ ، تاغ قاپتىلىدىن چۇشۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى كۆرۈپ :

ـــ ئۇيغۇرلار كەلدى ! ئۇيغۇرلار كەلدى ! ـــ دەپ ۋارقىراشقىنىچە تەرەپ ـ تەرەپكە قاچتى .

ھازىرغا قەدەر شەنشى ، خېبېي ، خېنەن رايونلىرىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار داۋامىدا ئەن لۇشەن ـ ئەن چىڭشۈي قوشۇنىدىكىلەر « ئۇيغۇرلارنى يەڭگىلى بولمايدۇ » دېگەن ئەقىدىگە قەتئىي ئىشىنىدىغان بولۇپ كەتكەنىدى . بولۇپمۇ ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بېرى يىراقتا بۇرە بايرىقى كۆرۈنۈشى بىلەن « ئۇيغۇرلار كەلدى ! » دەپ ۋەھىمىلىك چۇقان سېلىپ ، ئۇرۇشمايلا قاچىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى .

بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى . ئەن چىڭشۈي ئەسكەرلىرى ئۇيغۇرلارنى كۆرۈشى بىلەنلا خۇددى ئۇركۈپ كەتكەن جەرەنلەردەك ھېچ نېمىگە قارىماي جېنىنى ئېلىپ قاچتى .

قۇتادمىش رەقىبلەرنىڭ بۇنداق قېچىشىنى كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ بەجايىكى قاناتلىق تۇلپاردەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە ئوقيادىن ئوق ئۇزۇپ ، بىرنەچچە دۈشمەننى يىقىتتى . ئاندىن يانى ساداققا سېلىپ ، قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى . جەڭ ئوتىدا ئۇنىڭ قېنى قىزىپ ، غەيرىتى ھەسسىلەپ ئاشتى ، ئەگىرى قىلىچنى ھەسەن ـ ھۈسەندەك چاقنىتىپ ئوگىمۇ ، سولىغىمۇ چاپقىلى تۇردى .

بۇنى جەڭ دېگەندىن كۆرە قوغلاپ يوقىتىش دېگەن تۇزۇكرەك بولۇپ قالدى . قارشىلىق كۆرسىتىش ئىرادىسىنى يوقاتقان ئەن چىڭشۈي

ئەسكەرلىرى جان ئاچچىقىدا داد - پەرياد ئۇرۇپ ، ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي قاچاتتى . قۇتلۇغ يابغۇ ئەسكەرلىرى بولسا ئۇلارنى خۇددى دالادا توشقان ، تۈلكە قوغلىغاندەك كەينىگە كىرىۋېلىپ ئەگرى قىلىچ-لىرى بىلەن ساۋايتتى . قېچىۋاتقانلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ قىرىلىپ كەتتى . چاقماقتەك ئۇرۇلۇۋاتقان قىلىچلارنىڭ زەربىسىدىن ئامان قالما-غان بەزەن ئاتلارمۇ قاتتىق كىشنەپ ، گۈپۈلدەپ يەرگە يىقىلاتتى . گو-زىيىنىڭ پىيادە قوشۇنى قاقاس شىندىيەن تېغىنىڭ ئالدىدا قالدى . ئور-خۇنلۇق چەۋەندازلار بولسا قوغلاشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، چەكسىز دالاغا ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى . خېنەننىڭ تاغ - دالالىرىدا بۇنداق دەھشەتلىك جەڭ تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى . پۈتۈن ئەتراپتا دۇشمەن ئەسكەرلە-رىنىڭ جەسەتلىرى چېچىلىپ ، تېرىلىپ كەتكەنىدى .

بۇ ئۇيغۇر قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم بېرىشكە كېلىپ چاڭئەننى قايتۇرۇۋالغاندىن بۇيانقى ئىككىنچى قېتىملىق زور غەلىبە ئە-دى . ئەمدى سۇلالىنىڭ شەرقىي ئاستانىسى لوياڭغا بارىدىغان يول ئې-چىلغانىدى . ئەن چىڭشۇيىنىڭ يەنە قارشىلىق كۆرسەتكۈدەك ھالى قا-مىدى . مەسلىھەتچى يەن جۇاڭنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇ (ئەر چىڭشۇي) قالدۇق قوشۇنى بىلەن سارىغ ئۆگۈز [1] دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، خېنەننىڭ ئەنياڭ ئايمىقىغا قېچىپ كەتتى . گوزىيى قوشۇنى بىلەن قۇت-لۇغ يابغۇ قوشۇنى بىرلىكتە بوش قالغان لوياڭ شەھىرىگە قاراپ يول ئالدى .

× × ×

ماسمادار شىندىيەن جېڭدە پىتراپ كەتكەن ئون نەچچە ئەسكەر بىلەن توپلىشىپ قېچىپ ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن ئاران قۇتۇلدى . كەچ كىرگەندە ئۇلار بىر چاتقاللىققا كىرىپ قونالغۇغا توختىدى ۋە خالتىلىرىدىكى تېرىق ، تالقانلىرىنى چىقىرىپ ، قورساقلە-

---

[1] سارىغ ئۆگۈز (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) — خۇاڭخې دەرياسى .

رىنى چالا ـ بۇلا توقلىغان بولدى . ئاسماندا سانسىزلىغان يورۇق يۇلـ
تۇزلار غەمسىز جىمىرلاپ ، خۇددى ماسمادارنى مازاق قىلىۋاتقاندەك تۇـ
يۇلاتتى . ماسمادار يۇلتۇزلارغا قارىماسلىققا تىرىشىپ يانچە ئۆرۈلۈپ
ياتتى ، لېكىن ئۇ زادى ئۇخلىيالمىدى . باشقىلار زىيادە چارچاپ كەتكەنـ
لىكتىن ئاللىقاچان خورەك تارتىشنى باشلىۋەتكەنىدى . پەقەت شۇ
ماسمادارلا ھەسرەت بىلەن چوڭقۇر ـ چوڭقۇر تىنىق ئېلىپ
ئازابلىناتتى .

« ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلەپتىمەن ، ـــ دەپ ئويلايتتى ئۇ ، ـــ
ئەن لۇشەنگە ئەگىشىپ نەپ ئالىمەن دەپ ئىشەنگەنىدىم ، ئەمەلىيەت بۇـ
نىڭ تەتۇرىچە بولۇپ چىقتى . (ئىشەنگەن تاغلىرىمدا كېيىك ياتماپتۇ)
دېگەن گەپ راست ئىكەن ـ دە ! ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ ئىشقـ
لىپ ، ئەن چىڭشۇيىنىڭ يېنىغا بارمايمەن . شۇنچىلىك ئەخمەق بولغـ
نىمۇ يېتەر . بىرنەچچە ئەزىمەتنى باشلاپ بۇ يەردىن كېتەيمۇ ؟ يەنە
بۇرۇنقىدەك كارۋان يوللىرىنى توسۇپ قاراقچىلىق قىلايمۇ ؟ »

ماسمادار ھېچقانداق قىلىپ ئۇخلىيالمىدى ھەم ياتالمىدى . ئۇ ياتـ
قان يېرىدىن قوپتى ۋە ئۇخلاۋاتقان ھەقەمسايىلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئاستا
ئۆتۈپ ، تەنھا ئۆزى يىراققا بېرىپ توختىدى ـ دە ، ئىككى قولى بىلەن
بېلىنى تۇتۇپ يۇلتۇزلارغا كۆز تىكتى . ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئادارقىزنىڭ
گۈزەل سىيماسى گەۋدىلەندى . « ئۇمۇ يوق بولدى ، ـــ دەپ يەنە خـ
يالغاكەتتى ماسمادار ، ـــ دېمەك ، فەنياڭغا بېرىشمىنىڭمۇ ھاجىتى يوق .
ئەمىسە نەگە باراي ؟ »

ئۇ قاچانلاردا قانداق ئۇخلاپ قالغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى .
تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغاندا ئۇ يەنە ھەممىدىن بۇرۇن تۇرۇپ
كەتتى .

ـــ قوپۇڭلار ، قوپۇڭلار ، ـــ دەپ ئالدىراتتى ئۇ ھەقەمسايىلىرىنى
پۇت ـ يەلكىلىرىدىن تۇرتۇپ ، ـــ قوپۇڭلار ، تېزرەك بېرىپ ئۇيغۇر
قوشۇنىغا قوشۇلايلى .

× × ×

قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى لوياڭ شەھرى تەرەپكە تېز ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتاتتى. ھالبۇكى، قۇتادمىشنىڭ كۆڭلى كەينىدە قالدى. ئۇ چاڭ مەننى ئويلايتتى، ئاشۇ چاڭئەن شەھرىدە قالغان قوردانلىق گۈزەل قىزنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى.

قوشۇن غىزالىنىپ دەم ئېلىشقا توختىدى. قۇتادمىش قوماندان قۇتلۇغ يابغۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر پۇتى بىلەن تىزلاندى.

— ئۇلۇغ يابغۇمغا ئىلتىماسىم بار، — دېدى ئۇ بېشىنى ئېگىپ.

— سۆزلە، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ.

— ئۇلۇغ يابغۇم، رەقىبلەر ئۈزۈل ـ كېسىل تارمار كەلتۈرۈلدى، ئۇرۇش ئاياغلاشتى. ماڭا ئىجازەت بېرىشىڭىزنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن.

— نېمە قىلماقچىسەن؟

— چاڭئەنگە بارىمەن. ئۇ يەردە قوردانلىق بىر يېتىم قىز مېنى ساقلاپ تۇرىدۇ.

— ھە، مۇنداق دېگىن! — قۇتلۇغ يابغۇ قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، — ھەي، كۆڭلۈڭ شۇنىڭغا تارتىپ يىگىتلىك قىلغۇڭ بولسا، لوياڭغا بارغاندا چىرايلىق تابغاچ قىزلىرىدىن بىرەر ـ ئىككىسىنى تاللاپ تۇتۇۋالمامسەن.

— ئۇلۇغ يابغۇم، چاڭئەندىكىسى مەن ئۈچۈن ئالاھىدە بىر قىز. مەن ئۇنىڭغا ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن قايتىپ كېلىمەن دەپ ۋەدە قىلغانىدىم.

— ھەي، سېنىڭمۇ ئىچىڭدە شەيتىنىڭ تولا نېمە ئىكەنسەن، — قۇتلۇغ يابغۇ يەنە كۈلۈپ كەتتى، — مەيلى، كەتسەڭ كەت. باتۇر ئەزىمەت ئىكەنسەن. ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن قوشۇنغا كەلگەنىدىڭ، يەنە ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن كەتمەكچى بوپسەن. ئوغۇل بالىدەك جەڭ قىل

دىك . ئەمدى ساڭا ئىجازەت بېرەي . كۆڭلۈڭنى چۈشەندىم . قوردانلىق قىزلار گۈزەل كېلىدۇ . ها ـ ها ـ ها ! توختاپ تۇر ، ساڭا مۇكاپات بەرگۈم بار . ئولجىغا چۈشكەن ئاتلاردىن ئىككىنى ئۆزۈڭ تاللىۋال .

ـــ كۆك تەگرى ئۆمرىڭىزنى ئۇزۇن قىلغاي ، يەر ـ سۇ ئىلاھـ لىرى سىزگە مەدەت بەرگەي ، ئۇلۇغ يابغۇم .

قۇتادمىش نەسىللىك ئارغىماقتىن ئىككىنى تاللىۋالدى ۋە ئۇلارنى نوختىلاپ ، چۈلۈۋۈرلىرىنى ئۆزى مىنگەن چىلان تورۇق ئېتىغا چېتىپ قايتا چاڭئەن يولىغا راۋان بولدى .

قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭ كەينىدىن قاراپ بىر پىيالە مەيىنى ئىـ چىۋەتتى ـ دە ، يەنە ئۇنلۇك كۈلۈپ كەتتى :

ـــ ھەي ئەخمەق ! بىر قىزنى دەپ شۇنچە يىراق يەرگە يالغۇز كېتىۋاتقىنىنى قاراڭلار . لوياڭغىمۇ ئاز قالدۇق مانا . تابغاچ قىزلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ قايماقتەك تاتلىقلىرى بار ئەمەسمۇ . ھەي ، ئەخمەق !

× × ×

قۇتادمىش كېتىپ ئىككىنچى كۈنى ئورخۇن قوشۇنىغا ئەللىكتەك چەۋەنداز كېلىپ قوشۇلدى . قۇتلۇغ يابغۇ يورغىلاپ كېتىۋاتقان ئاق ئېـ تىنى توختىتىپ ، ئۇلاردىن سوردى :

ـــ نېمە ئادەم سىلەر ؟ قىلىچ ، ئوقيالىرىڭلار تەل تۇرىدۇ . ئەن چىڭشۇيىنىڭ ئەسكەرلىرى ئوخشىمامسىلەر ؟

ـــ مېنىڭ ئىسمىم ماسمادار ، ـــ دېدى يېڭى كەلگەنلەرنىڭ يولـ باشچىسى ، ـــ بىز ھەممىمىز ئۇيغۇر ، توڭرا قەبىلىسىدىن بولىمىز . بۇـ رۇن ئاتامانلىرىمىزنىڭ قۇترىتىشى بىلەن قايمۇقۇپ ئەن چىڭشۇي تەرەپتە تۇرغانىكەنمىز . ئەمدى ئەقلىمىزنى تاپتۇق . ئۆز كىشىلىرىمىز بىلەن ئۇـ رۇشمايمىز دەپ سىزلەرگە ئەسكەر بولۇشقا كەلدۇق . ئاداشقان قېـ رىنداشلىرىڭلارنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ ، ئاراڭلاردىن ئورۇن بەر- گەيسىلەر .

— هه ، سىلەر ئازغۇن توگرالار ئىكەنسىلەر - دە ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئۇلارغا بىر - بىرلەپ كۆز يۈگۈرتۈپ ، — سىلەر ئۆز ۋاقىتىدا ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارشى چىقىپ ، خانلىقىمىز بىلەن دۇشمەنلىشىپ ، ئاخىر بىزگە تەڭ كېلەلمەي تابغاچلارنىڭ يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنىدىگىلار . كېيىن يەنە ئەن لۇشەن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ياغلاقار ئۇرۇقىنى يوقىتىش خام خىيالىدا بولدۇگلار .

ماسمادار بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى .

— راست ، بىز ئازغان ، — دېدى ئۇ سۆزمەنلىك قىلىپ ، — لېكىن شامانلىرىمىز توۋا قىلغان گۇناھكارلارنى كەچۈرۈش كېرەك دەپ تەلىم بېرىدىغۇ . قان - قېرىنداشلار قايتا جەم بولساق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى خۇرسەن بولىدۇ .

— راسا گەپچى نېمە ئىكەنسەن ، — دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ، — توگرالارنىڭ كۆپ قىسمى چاگىئەننى ئېلىش جېڭىدىن كېيىن بىز تەرەپكە ئۆتكەنىدى . ئەمدى سىلەر كەپسىلەر . ماقۇل ، توۋا قىلغان بولساڭلار ، سىلەرنىمۇ قوبۇل قىلاي .

ئون ئۇچىنچى باب

ئىككى ئاستاندىكى ئىشلار

گوزىيى قوشۇنى بىلەن قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇنى يېڭىش تەنتەنىسى بىلەن مەغرۇرانە قىياپەتتە لوياڭ شەھىرىگە كىردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ-يۇك تاك دۆلىتىنىڭ ھەر ئىككى ئاستانىسى ئازاد قىلىندى.

قۇتلۇغ يابغۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن شەھەردىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەردىن بىرىگە ئورۇنلاشتى.

— تابغاچ ئاقسۆڭەكلىرى جەننەتتە ياشايدىكەن، — دېدى بۇ ئورخۇنلۇق خانزادە ئىمارەت ئىچىدىكى ھەر قايسى خانىلارنى ئارىلاپ چىقىپ، — نېمىدېگەن ئېسىل ئۆيلەر بۇ! نېمىدېگەن تۇگىمەس بايلىق!

ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان تۇپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ھېچ قانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. مەسلىھەتچىنىڭ كەم سۆزلۈكىگە كۆنۈپ كەتكەن قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭدىن جاۋاب كۈتمەي ئۆزىنىڭ گېپىنى قىلىۋەردى:

— بىزمۇ بۇ يەردە تابغاچلاردەك ھۇزۇرلىنىپ باقايلى. نەغمىچىلەرنى تېپىپ كېلىڭلار، كاتتا زىياپەت ھازىرلاڭلار، بەزمە قىلايلى.

ئۇلارغا ئەگىشىپ كېلىۋاتقان باش مۇلازىم:

— خوپ، ئۇلۇغ يابغۇم، — دېدى - دە، بۇيرۇقنى ئورۇندىشى ئۈچۈن ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

تۇپەك ئالپ شۇل يەنە گەپ قىلمىدى، لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدىن خۇشال بولمىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

زىياپەت ھازىرلاندى . تابغاچ نەغمىچىلەر تىپىپ كېلىندى . ئىشك ـ پەنجىرىلىرى قارا رەڭدە ، ئوتتۇرىدىكى يۇمىلاق تۇۋرۇكلىرى قىزىل رەڭدە سىرلانغان ئازادە بۆلمىدە بەزمە باشلاندى . قۇتلۇغ يابغۇ ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى تام ياقىلىتىپ سېلىنغان رەڭدار گىلەملەرگە يايلاق پەردىسىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . داستىخان تارتىلدى . سازەندىلەر بارىبىت ۋە نەيلىرىنى چېلىشتى . نازۇك تابغاچ قىزلىرى لەرزان ھەرىكەتلەر بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشتى . قۇتلۇغ يابغۇ باشلىق غالىبلار ھۇزۇرلىنىپ مەي ئىچىشتى .

بۇ چاغدا شەھەرنىڭ ھەر جايلىرىدىمۇ ئوخشاشمىغان شەكىللەردىكى كۆكۈل ئېچىش ۋە ئۆز بېشىمچىلىقلار باشلىنىپ كەتكەنىدى . بىر قىسىم ئەسكەرلەر كوچىلارغا چىقىپ ، ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە تاماشا قىلىشتى .

ماسمادار يىگىرمىدەك ھەقەمسايىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ بىر مەيخانىغا كىردى . ھەممەيلەن ئاغىل ـ تاغىل ۋارقىرىشىپ مەي ئىچىشتى . مەيخانىغا كىرگەن باشقا خېرىدارلار ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قورقۇپ ئاستا چىقىپ كېتىشتى . مەي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن ماسمادار :

ــ يۇرۇڭلار ، ئەمدى باشقا يەرلەرگە بېرىپ تاماشا قىلايلى ، ــ دېدى ـ دە ، ئورۇندۇقنى تېپىپ ئۆرۈۋېتىپ ئىشىك تەرەپكە ماڭدى .

مەيخانا خوجايىنى چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ كېلىپ :

ــ مەي پالۋانلىرىم ، مەينىڭ پۇلنى بېرىۋەتكەيسىلەر ، ــ دېدى .

ــ پۇل دېگەن نېمە ئۇ ؟ ــ دەپ ھۆركىرىدى ماسمادار ۋە قولىدىكى قامچا بىلەن خوجايىننى بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇۋەتتى .

خوجايىننىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى ۋارقىراپ يىغلاپ كەتتى . مۇشتۇمزورلار كوچىغا چىقتى ۋە ئالدىغا ئۇچرىغان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ، دۇكانلاردىكى كۆزىگە ياخشى كۆرۈنگەنلىكى نەرسىلەرنى بۇلاپ ، قىز ـ چوكانلارنى قوغلاپ تۇتقىلى تۇردى .

بىر دەمدىلا شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە ۋەھىمە كۆتۈرۈلدى . كىشىلەر ئۆزئارا خەۋەر يەتكۈزۈشتى :

— تېز قېچىڭلار ! ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى چىڭ ئېتىپ تالاغا چىقماڭلار !

— يۈز ـ كۆزىنى ساقال باسقان ، مەيدىسىنى تۈك قاپلىغان مايمۇن ئادەملەر مالىمانچىلىق قىلىۋاتىدۇ .

— بۇ مايمۇنلار بەك يامان ئىكەن . ئامبال ، دورغىلارمۇ ئۇلاردىن قورقۇپ گەپ قىلالمايۋاتىدۇ .

ئادەملەر خۇددى قارا بوراندا قالغان غازاڭدەك ھەر تەرەپكە ئۇچۇپ ، رەستە ۋە كوچىلار قۇرۇقدىلىپ قالدى .

قۇتلۇغ يابغۇنىڭ چاپارمەنلىرى ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ ، ھەشەمەتلىك بەزمە بولۇۋاتقان سورۇنغا يۈگۈرۈپ كىرىشتى .

— ئۇلۇغ يابغۇمغا مەلۇم بولغايكى ، بىرقىسىم ئەسكەرلەر ۋەقرالارنى قوغلاپ ، بۇلاڭچىلىق قىلىۋاتىدۇ .

قۇتلۇغ يابغۇ كەيپتىن خۇمارلاشقان كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قولىنى شىلتىدى :

— چىقىپ كېتىڭلار ، ئەسكەرلەر جېنىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ قويۇپ جەڭ قىلدى . ئەمدى ئازراق نەپ ئالسا نېمە بوپتۇ !

چاپارمەنلەر چىقىپ كەتتى . مەسلىھەتچى تۈپەك ئالىپ شۇل يابغۇغا يېقىنراق سىلجىپ ئولتۇردى .

— ئەسكەرلەر باشباشتاقلىق قىلىپ ئىنتىزامنى بۇزسا قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىق سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ ، — دېدى ئۇ ، — مالىمانچىلىق قىلغانلارنى چەكلەش ، جازالاش كېرەك . مەن نۆكەرلەرنى باشلاپ چىقىپ ، ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلاي .

ئۇسسۇل ئوينىۋاتقان قىزلارغا شەھۋانىي ھەۋەسكە تولغان كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان قۇتلۇق يابغۇ ئۇشتۇمتۇت غەزەپكە كەلدى .

— قوماندان كىم ؟ سەنمۇ ، مەنمۇ ؟ گەپ قىلماي قويۇپ بەرسەم

هەممە ئىشقا چېپىلىۋېلىپ ، بەك ھەددىگىدىن ئېشىپ كەتتىك . قوشۇندا تەرتىپ ئورنىتىش سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس ، مېنىڭ ئىشىم !

ئۇسسۇلچى قىزلار قۇتلۇغ يابغۇنىڭ خىتابىدىن چۆچۈپ توختاپ قېلىشتى . يابغۇ ئۇلارغا قاراپ تېخىمۇ ئاچچىقى بىلەن ۋارقىرىدى :

— ئۇسسۇلۇڭنى ئويناش !

قىزلار خۇددى ئۇركۈپ كەتكەن كېيىكلەردەك تىپىرلاپ كەتتى — دە ، دەرھال ئۇسسۇلنى داۋاملاشتۇردى . تۈپەك ئالپ شۇل ھېچنېمە دېيەلمەي بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرۇپ كەتتى . يابغۇ ھېچقاچان ئۇنىڭغا بۇنداق قوپاللىق قىلىپ باقمىغانىدى .

ماسمادار قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇن دۇنياغا ئىگە بولغانلىقى ۋە قومانداننىڭ ئۇلارنى چەكلىمىگەنلىكىنى ئاڭلاپ باشقا بىرقىسىم ئەسكەرلەرمۇ كوچىلارغا چىقىپ ، ئۇدۇل كەلگەن يەرگە تېگىش قىلغىلى تۇردى .

شەھەر مەمۇرلىرى ۋە ئىناۋەتلىك مۆتىۋەرلەر باش قوشۇپ ئورخۇنلۇقلارغا ئون مىڭ توپ يىپەك ھەدىيە قىلىپ بەردى .

ئىككى كۈنگىچە كەيپ — ساپا سۈرگەن قۇتلۇغ يابغۇ مەستلىتىن تەستە يېشىلىپ سىرتقا چىقتى ۋە يىپەك ماللار بېسىلغان ھارۋىلارنى كۆرۈپ چۈشەنمىگەن ھالدا :

— بۇ نېمە ؟ — دەپ سوردى .

مۆتىۋەرلەردىن بىرى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەدەپ بىلەن كېلىپ چۈشەندۈردى :

— سىلەر بىزنىڭ نىجاتكارلىرىمىز . سىلەر توپىلاڭنى تىنجىتىپ ، شەھىرىمىزنىڭ ئەمىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈردۈڭلار . شۇڭا ، بىز شەھەر ئاھالىسى نامىدىن سىلەرگە رەھمەت ئېيتىپ كەلدۇق . كۆڭلىمىزنى قوبۇل قىلغايسىلەر .

قۇتلۇغ يابغۇ ھۇجرىسىغا كىرىپ ، تابغاچلارنىڭ ماموق يوتقان ، يىپەك تەكىيىلىرى سېلىنغان كات ئۈستىگە ياتتى . ئۇنىڭ تېخىچە بېشى ئاغرىپ تۇراتتى . بىر ئەسىنادىن كېيىن تۈپەك ئالپ شۇل كىرىپ ، قارا

سىرلانغان يۇمىلاق ئورۇندۇققا ئولتۇردى . يابغۇمۇ كات ئۈستىدە پۈتلىرىنى ئۈزۈن سۈنۈپ ئولتۇردى .

— ئەسكەرلەر مالىمانچىلىق قىلدى دېگەنمىدىك ؟ — دەپ سوردى ئۇ ئېسىنى يىغىشقا تىرىشىپ .

— شۇنداق ، — دېدى مەسلىھەتچى ، — شۇنداق ئىش بولدى .

يابغۇ كاتتىن چۈشتى ۋە قوشۇمىسىنى تۇرۇپ بۇيرۇق بەردى :

— ئەسكەرلەر شەھەر سىرتىدىكى بارگاھلاردا تۇرسۇن . قوروقچى ، نۆكەرلەردىن باشقىلىرى شەھەر ئىچىگە كىرمىسۇن !

تۈپەك ئالپ شۇل رازى بولغان ھالدا ئورنىدىن تۇردى ۋە :

— خوپ ، بۇيرۇقنى ئورۇندايمەن ، — دەپ چىقىپ كەتتى .

كەچكە يېقىن مەسلىھەتچى قايتىپ كىرىپ ، بۇيرۇقنىڭ ئورۇندالغانلىقىنى مەلۇم قىلدى .

— ھىم ، ياخشى ، — دەپ قويدى قۇتلۇغ يابغۇ ، — قايتىپ كەتسەڭ بولىدۇ . مەن بىرئاز ئارام ئالاي .

تۈپەك ئالپ شۇل ئارىسالدى بولۇۋاتقاندەك بىرخىل قىياپەتتە ئورنىدىن قوزغالماي تۇرۇپ قالدى .

— ھە ، يەنە قانداق گەپنىڭ بار ؟ — سوردى يابغۇ .

— ئۇرۇش ئايىغلاشتى ، — دېدى تۈپەك ئالپ شۇل ، — بىز ۋەزىپىمىزنى ئورۇنداپ بولدۇق . ئەمدى قايتىپ كېتەيلى .

— نەگە ؟ — چۈشەنمەستىن سوردى يابغۇ .

— ئۆزىمىزنىڭ يايلاقلىرىمىزغا .

— نېمىگە شۇنچە ئالدىرايسەن ؟ مېنىڭ بۇ يەردىن كەتكۈم يوق . مەن بۇ يەرنى ياقتۇرۇپ قالدىم . بۇ يەردىكى خەلق بىزگە نېمە كېرەك بولسا شۇنى تەييار قىلىپ بېرىۋاتىدۇ . بۇنداق بايىاشاتچىلىقنى تاشلاپ نەگە باراتتىم ؟ ياق ، مەن كەتمەيمەن . كەتكۈڭ بولسا ئۆزۈڭ كېتىۋەر .

— ياق ، ھەممىمىز كېتىمىز ، — دېدى تۈپەك ئالپ شۇل كەسكىن تەلەپپۇزدا ، — بىز بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس ، ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق . ياردەم تۈگىگەندىن كېيىن قايتىپ كې-

تىشىمىز كېرەك .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇر قوشۇنى ئۆز يايلاقلىرىغا قايتىپ كەتتى .

× × ×

دەل ـ دەرەخلەر كۆكىرىپ ، گۈيخۇا گۈللىرى بۇككىدە ئېچىلىپ كەتكەن قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە قۇتادمىش چاڭئەن تۇپرىقىغا يەنە قەدەم باستى . كوچىلاردا ئادەملەر شالاڭ ئىدى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ شەرقىي ئاستانىسى ئەن لۇشەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى ھەر ياقلارغا پىتراپ قېچىپ كەتكەن بولۇپ ، تا ھازىرغىچە تېخى تولۇق قايتىپ كېلىشمىگەنىدى . ناگان ـ ناگاندا ئۇچراپ قالىدىغان يولۇچىلار قۇتادمىشقا قورقۇنچ بىلەن گۇماناسىراپ قارىشاتتى ھەمدە قىلىچ ، ئوقيا بىلەن قوراللىنىپ ، ئۆزى مىنگەن ئېتىغا يەنە ئىككى ئارغىماقنى چېتىپ كېتىۋاتقان بۇ ياش جەڭچىدىن ئىلاجى بار تېزرەك ئۆزلىرىنى قاچۇرۇشقا تىرىشاتتى .

قۇتادمىش ھېچ يەردە توختىماستىن ئۇدۇل ھېلىقى مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئاشۇ تونۇش دەرۋازىغا قاراپ ئىككىلەنگەن ھالدا توختاپ قالدى . « ئايتولۇن مېنى قانداق قارشى ئالار ؟ ـــ دەپ ئويلايتتى ئۇ ، ـــ مەن بىلەن ئورخۇن بويىغا كەتكىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالامدۇ ؟ ياكى ... »

قۇتادمىش ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ ، غەمكىن ھالدا بېشىنى تۆۋەن سالدى ۋە بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن ئېتىدىن چۈشۈپ دەرۋازىنى قاقتى . ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن تاقىر باش راھىب دەرۋازىنى ئېچىپ ، قۇتادمىشقا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى .

ـــ قوردانلىق قىز ئايتولۇننى ئىزدەپ كەلدىم ، ـــ دېدى ئورخۇنلۇق يىگىت باش ئېگىپ سالام بەرگەندىن كېيىن ، ـــ مېنى تونۇدىڭىزمۇ ؟ مەن ئىككى ئاينىڭ ئالدىدا بىر قېتىم ئايتولۇن بىلەن كۆ-

رۇشكەنىدىم .

— تونۇدۇم ، مەرھەمەت قىلىڭ ، — دېدى راھىب .

قۇتادمىش ئىبادەتخانا قورۇسىغا كىردى . قورۇ ئىچىدە كۆپچىلىك ئەمگەك قىلىپ ئالدىراش ئىدى . راھىبلار ۋە ئىشلەمچى ئۇستىلار ئىبادەتخانا بىناسىغا يانداشتۇرۇپ يېڭى بىنا سالماقتا ئىدى . راھىبلارنىڭ بەزىلىرى غالتەك ھارۋىلاردا توپا ، سوغىلاردا سۇ توشۇيتتى ، بەزىلىرى سۇ بىلەن توپىنى ئارىلاشتۇرۇپ لاي ئېتەتتى ؛ يەنە بەزىلىرى كېسەك ياكى لاي توشتۇرۇلغان تېرە قاپلارنى ئەپكەشلەر بىلەن كۆتۈرۈپ ئۇستىلارغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى . ئۇستىلار تانا تارتىپ ، كېسەكلەرنى رەتلىك تىزىپ تام قوپۇراتتى .

قۇتادمىش ئېتىنى چەتتىكى بىر تۈپ دەرەخكە باغلاپ قويدى ۋە ئەمگەك قىلىۋاتقانلارغا قاراپ بىر ھازاغىچە تۇرۇپ قالدى . شۇ تاپتا ئۇ مەختىيارسىز تۇردە ئۆزىنىڭ مەرھۇم ئاتىسى بوتاسۇن بۇقىنى ئەسلەپ قالدى . ئۇ ئوغلى قۇتادمىشقا چاڭئەن ، لوياڭ ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەشبالىق ، قوچۇ ، ئېۋىرغول[1] قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەر ۋە قەلئە ـ سېپىللار توغرىسىدا ھەۋەسلىنىپ سۆزلەپ بېرەتتى . « ئوغلۇم قۇتادمىش ، — دېگەنىدى ئۇ ، — مەن ھارۋىكەشلىك ، كارۋانچىلىق قىلىپ ، يۇرت ئارىلاپ ، كۆپ شەھەرلەرنى كۆرگەن . شەھەر ۋە يېزا تۇرمۇشىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ھەقىقىي تونۇپ يەتتىم . بىزنىڭ يايلاقلىرىمىزدىمۇ قەلئە ـ شەھەرلەرنى بىنا قىلىش توغرىسىدا كۆك تۈرك قاغانىغىمۇ ، بىزنىڭ ھازىرقى قاغانىمىزغىمۇ تەكلىپ بېرىپ باقتىم ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ھەقتە باش قاتۇرۇشنى خالىمىدى . پۇقرالارنىڭمۇ كۆپ قىسمى ئەنئەنىۋى يايلاق تۇرمۇشىدىن مېھرىنى ئۈزەلمەيدۇ . لېكىن ، كىشىلەر ھامان بىر كۈنى شەھەر قۇرۇشنىڭ ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ . مەن بۇنىڭغا ئىشىنىمەن » .

قۇتادمىشنىڭ كۆز ئالدىدا گويا مەرھۇم ئاتىسىنىڭ سۆزلەۋاتقان

---

① ئېۋىرغول — قۇمۇل شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى .

سیاقی گەۋدىلىنىپ چىقتى ، گويا كى مەرھۇمنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ قۇلاق-
لىرى تۇۋىدە ئاڭلانغاندەك بىلىنىپ كەتتى . « ئوغلۇم قۇتادمىش ، سەن
چوقۇم بىناكارلىق ھۇنىرىنى ئۆگەنگىن . كېيىنچە كىشىلەر ھامان كىگىز
ئۆي ۋە چېدىرلارنى تاشلاپ كېسەك ئۆيلەردە تۇرىدىغان بولىدۇ . شۇ
چاغدا بۇ ھۇنەر ساڭا راسا ئەسقاتىدۇ » .

خىيالغا بېرىلىپ كەتكەن قۇتادمىش ئۆزىنىڭ يېنىدىن ئۇزۇن ئاق
لىباس كىيىشكەن ۋە خۇددى شۇنداقلا ئۇزۇن ئاق رومال ئارتىش-
قان بەش ـ ئالتە راھىبەنىڭ ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ۋە ئۇلاردىن بىرى
كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىغانلىقىنى تۇيماي قالدى .

ـــ قۇتادمىش ! ـــ ھەيرانلىق ۋە سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن
ئېيتىلغان بۇ خىتابنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ ئېسىگە كەلدى ۋە ئىتتىك
بۇرۇلۇپ ، ئۆزىنىڭ ئالدىغا كېلىۋاتقان ئاق لباسلىق ئايتولۇننى كۆردى .

يىگىت بىلەن قىز يۈگۈرۈپ كېلىشتىيۇ ، ئارىلىق قالدۇرۇپ توخ-
تاپ قېلىشتى . قۇتادمىش ئايتولۇننىڭ ئىككى قولىنى ئالىقانلىرىغا ئېلىپ
مەھكەم قىستى .

ـــ ئايتولۇن ، مەن قايتىپ كەلدىم .

راھىبە قىز بىر دەقىقە قۇتادمىشقا ئوتلۇق مېھرى بىلەن تە-
كىلىپ ـ قادىلىپ تۇرۇۋالدى ـ دە ، يەنە دەرھال قوللىرىنى تارتىۋالدى .

ـــ ئاھ قۇتادمىش ، بولمايدۇ ... ئۇلۇغ مانى تەلىماتلىرىدا قىز ـ
يىگىتلەر نىكاھلانماي تۇرۇپ قول تۇتۇشسا گۇناھ بولىدۇ دېيىلگەن .

قۇتادمىش مەيۇسلىنىپ بېشىنى تۆۋەن سالدى .

ـــ قۇتادمىش ، ـــ دېدى ئايتولۇن ، ـــ مۇشۇ يەردە قالامسىز ؟
ياكى ... يەنە كېتەمسىز ؟

ـــ ئەسلىدە سىزنى ئورخۇن بويىغا ئېلىپ كېتەي دەپ كەلگەنـ-
دىم ، ـــ دېدى قۇتادمىش ، ـــ بىراق ، ئەمدى قارارىمنى ئۆزگەرتتىم .
مۇشۇ يەردە قالاي .

ـــ ئەمدى كەتمەمسىز ؟ ـــ قىز خۇشال بولۇپ ئۇنلۇك خىتاب
قىلدى .

— مەن بۇ يەردە قېلىپ ، مۇنۇ ئۇستىلاردىن بىناكارلىق ھۇنەرىنى ئۆگىنەي دەيمەن ، — دېدى يىگىت ئۆي سېلىۋاتقان راھىب ۋە ئىشلەمچىلەرنى ئىشارەت بىلەن كۆرسىتىپ .

— ياخشى ئويلاپسىز ، قۇتادمىش . ئاقساقاللار « ئوغۇل بالا ھۇنەر ئۆگىنىشى كېرەك » دەيدۇ ئەمەسمۇ .

— بىراق ، ئايتولۇن ، راھىبلار مېنى بۇ يەردە قالدۇرۇشقا ئۇنامدۇ ؟

— ئۇنايدۇ . مانىخەيلەر مۇساپىرلارنى يەكلىمەيدۇ . سىز بىردەم ساقلاپ تۇرۇڭ . مەن باش روھانىي بىلەن سۆزلىشىپ باقاي .

ئايتولۇن يۇگۇرگىنىچە ئىبادەتخانا ئىچىگە كىرىپ كەتتى ۋە ھايال ئۆتمەي ئاق ساقاللىق باش روھانىينى باشلاپ چىقتى . ئېيتقاندەك باش روھانىي قۇتادمىشنى ئېلىپ قېلىشقا ماقۇل بولدى ، لېكىن يەنە مۇنداق دەپ قوشۇپ قويدى :

— ھۇنەر ئۆگىنىش ، ئەمگەك قىلىش دىنىمىزدا چوڭ ساۋاپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ يەردە بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگىنىڭ . مانىخەيلەردىن ئۆگەنسىڭىزمۇ ، تابغاچ ئۇستىلاردىن ئۆگەنسىڭىزمۇ ، ھەممىسى ساۋاپلىق . ئەمما ، ئىبادەتخانىمىزدا تۇرىدىغان كىشىلەرگە بىز مانى تەلىماتلىرىنى ئۆگىتىشىمىز كېرەك . بۇ بىزنىڭ بۇرچىمىز .

قۇتادمىش ئۇمىدسىزلەندى .

— بىراق ... بىز شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز ، — دېدى ئۇ .

باش روھانىي مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .

— بىلىمەن ، — دېدى ئۇ ، — بىز ھېچكىمنى ئۆز دىنىمىزغا كىرىشكە مەجبۇرلىمايمىز ، پەقەت ئەقىدىمىزنى سۆزلەيمىز . ئىشىنىش - ئىشەنمەسلىك ھەر كىمنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا .

— ئۇنداق بولسا ، ماقۇل ، — دېدى قۇتادمىش بېشىنى ئىرغىتىپ .

باش روھانىي قۇتادمىشنى بىناكار ئۇستىغا تونۇشتۇردى .

— ئەمىسە سىز ئالدى بىلەن لايچىلىقنى ئۆگىنىڭ ، — دېدى

ئۇستا قۇتادمىشقا ، — توپا بىلەن ساماننى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇستىگە سۇ قۇيۇپ لاي چىقىرىڭ .

شۇنداق قىلىپ ، قۇتادمىش ياتاققا ئورۇنلىشىپ ، ھاردۇقىنى چىقىرىۋالغاندىن كېيىن ئىشقا چۈشۈپ كەتتى .

شۇ قۇرۇلۇش ئىشى بىلەن ياز ئۆتۈپ كەتتى . كۈز كەلدى . بىر كۈنى قۇتادمىش ئىشلەمچىلەر بىلەن بىرلىكتە يېڭىدىن سېلىنغان ئىما-رەتنىڭ ئۆگزىسىگە كاھىش ياتقۇزۇۋاتاتتى . كۈتۈلمىگەندە ئايتولۇن پەيدا بولۇپ قالدى .

— قۇتادمىش ، — دەپ چاقىردى ئۇ پەستە تۇرۇپ .

ئەسلىدە ئايتولۇن ھەر كۈنى ئۇنىڭ چۈشلۈك تامىقىنى ئەكېلىپ بېرەتتى . شۇڭا ، قۇتادمىش ئۇنى كۆرۈپلا ئىختىيارسىز تۇردە قۇياشقا قاراپ قويدى .

— نېمە بولدى ، ئايتولۇن ؟ تېخى چۈش بولمىدىغۇ ، — دېدى ئۇ ئۆگزىدىن پەسكە قاراپ .

— ئورخۇن تەرەپتىن ئۇيغۇرلار كەپتۇ ، — دەپ توۋلىدى ئاي-تولۇن .

قۇتادمىش ئۆگزىدىن چۈشتى .

— نېمە دەيسىز ؟ — يىگىت چۈشىنەلمەستىن قايتا سوردى ، — ئۇيغۇر قوشۇنى لوياڭدىن ئورخۇنغا قايتىپ كەتكەن ئەمەسمۇ .

— ياق ، بۇ قېتىم كەلگەنلەر قوشۇن ئەمەس ئىكەن . ئەلچىلەر كەپتۇ . راھىبەلەر بىلەن بىللە بېرىپ كۆردۇم . كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە ، سىلەرنىڭ قاغانىڭلار تابغاچ پادىشاھى بىلەن قۇدىلاشماقچىكەن . ئەلچىلەر نۇرغۇن ئاتلارنى ھەم يەنە نۇرغۇن ھارۋىلاردا سوۋغا ـ سالاملارنى ئې-لىپ كەپتۇ .

ئون تۆتىنچى باب

قۇدىلاشماق

تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ يىراقتىكى ئورخۇن دەريەسى بويىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلەرنى ئىنتايىن داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋالدى . ئوردا قوبۇلخانىسىغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كاتتا ئەرباب ۋە مۆ-تىۋەرلىرى يىغىلدى .

باش ئەلچى تەڭرى ئوغلىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ چوڭقۇر تەزىم ىلدى ۋە خۇشخۇي تەبەسسۇم بىلەن سۆز ئاچتى :

ــ تەڭرىدە قۇت بولمىش بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قارا قاغان بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ پادىشاھى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئەڭ يېقىن قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئارزۇسى بە-لەن ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى .

تاڭ سۇزۇڭمۇ خۇشخۇي كۈلۈمسىرەپ دوستانە رەۋىشتە بېشىنى ئىرغىتتى .

ــ بايانچۇر قارا قاغان سالامەت بولغاي ، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي .

باش ئەلچى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

ــ بۇيۇك قاغانىمىز تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇڭ ئالىيلىرىغا ئاتاپ شەخسەن ئۆز نامىدىن سوۋغات ئەۋەتتى . بۇلار : بەش يۈز ئارغىماق ، بۇلغۇن تېرىسى ، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار ھەم ئاق كىگىز . يايلاق خەلقى ئاق كىگىزنى ئۇلۇغ كۆرىدۇ . تەخت ۋارىسى قاغان بولغاندا ئۇنى ئاق كە-گىزدە كۆتۈرۈپ تەختكە ئولتۇرغۇزىمىز . شۇڭا ، بىز ئەڭ ھۆرمەتلىك ۋە ئەڭ ئۇلۇغ كىشىلىرىمىزگىلا ئاق كىگىز تەقدىم قىلىمىز . بايانچۇر قاغان

تاڭ سۇزۇڭ ئالىيلىرىغا كۈيئوغۇل بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ .

تاڭ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى قارا قاغاننىڭ سوۋغىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى . ئەلچىلەر شەرىپىگە شاھانە زىياپەت بېرىلدى .

ئىككىنچى كۈنى تاڭ سۇزۇڭ يېقىنلىرىنى يىغىپ مەسلىھەتلەشتى .

— كېنىزەكلەردىن بىرىنى قۇنچۇي[1] دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئۇزىتىپ قويايلى ، — دېدى ۋەزىرلەردىن بىرى .

— توغرا ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قوللىدى يەنە بىر مويسىپىت ئەمەلدار ، — پادىشاھنىڭ ئۆز قىزىنى باشقا يۇرتقا ياتلىق قىلىشى ئۆتمۈشتە كۆپ كۆرۈلمىگەن . پادىشاھلار ، ئومۇمەن ، خان جەمەتىدىكى قىزلارنى ياكى كېنىزەكلەرنى ئۆز قىزى ھېسابىدا ياتلىق قىلاتتى . بىزمۇ شۇنداق قىلايلى .

تەڭرى ئوغلى يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن تەخت ئۈستىدە ئۇزاققىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

— ئەن لۇشەن توپىلىڭى بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنى گۇمران بولۇش گىردابىغا ئەكېلىپ قويدى ، — دېدى ئۇ بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ ، — ئۇيغۇر قوشۇنى توپىلاڭنى باستۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى . توپىلاڭچىلار ھېلىمۇ تېخى ئۈزۈل ـ كېسىل تۈگەپ كەتمىدى . يوشۇرۇن خەۋپ يەنە مەۋجۇت . بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش ھەممىدىن مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى .

تاڭ سۇزۇڭ سۆزىنى توختىتىپ ، كۆپچىلىككە سىناق نەزىرىدە بىر قۇر قاراپ چىقتى . ھەممەيلەن سۈكۈت ئىچىدە ئۇنىڭ سۆزىنىڭ داۋامىنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى . پادىشاھ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— مېنىڭ ياتلىق قىلىنمىغان بىرلا قىزىم قالدى . شۇ قىزىمنى قارا قاغانغا ياتلىق قىلاي .

— كەنجى قىزىڭىز نىڭگونىمۇ ؟

---

[1] قۇنچۇي — خان قىزى ، مەلىكە (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) .

— هەئە ، شۇنى ... نىگگو قىزىمنى .

— بىراق ... بايانچۇر قاغان قېرىپ كەتكەن ئادەم تۇرسا ...

— بولدى ، مەن قارار قىلىپ بولدۇم . قۇنچۇينى ئۇزىتىشقا دەر-
هال تەييارلىق قىلىڭلار . بىر نەۋرە ئىنىم خەنجۇڭ بېگى لى يۇي مېنىڭ
ئالاھىدە مۇشاۋىرىم ، مۇۋەققەت تەپتىش ۋەزىرلىك ئۇنۋانى بىلەن بايان-
چۇر قاغانغا « دانىشمەن ، باتۇر كۆل قاغان » دېگەن پەخرىي ئاتاقنى
بېرىپ رەسمىيلەشتۇرگۇچى ئەلچى بولسۇن . بىر نەۋرە ئىنىم سول
يانداش ئامبال لى سۇن ھەربىي ئىشلار ۋەزىرىنىڭ يانداش ئامبىلى ، مۇ-
ۋەققەت نايىپ تەپتىش ۋەزىرى ۋە شاقاۋۇللۇق ئۇنۋانى بىلەن نايىپ
ئەلچى ھەمدە قۇنچۇي نىگگونىڭ توي مەرىكىسىنى باشقۇرغۇچى بول-
سۇن ، ئاتاقلىق سەرۋەزىرلەرگە قىلىنىدىغان مۇئامىلىلەردىن بەھرىمەن
بولغۇچى مۇۋەققەت ئوڭ قول ۋەزىر ، جىگو بېگى فېي مېيەن چېگراغىچە
ئۇزىتىپ قويۇشقا مەسئۇل بولسۇن .

پۇتۇن چاڭئەن ئاھالىسى تەۋرەپ كەتتى . « نىگگو قۇنچۇي
ئۇيغۇر قاغانغا خانىش بولۇش ئۈچۈن يولغا چىقىدىكەن » دېگەن خە-
ۋەرنى ئاڭلاپ ، قېرى ـ ياش ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك
قۇنچۇينى ۋە ئۇنى ئۇزىتىپ ماڭغۇچى ئوردا ئەھلىنى كۆرۈش ئۈچۈن
كوچىغا چىقىشتى . قۇنچۇي بايانچۇر قاغان سوۋغا قىلغان ئۇيغۇرچە ئېـ
سىل كىيىملەرنى كىيىپ باشقىچە گۈزەل بولۇپ كەتكەنىدى . خەنجۇڭ
بېگى لى يۇي قۇنچۇينى بەش يۈز ياساۋۇل بىلەن قوغداپ ماڭدى . تاڭ
سۇزۇڭ ئارزۇلۇق قىزىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ، ئەجدىھا سۈرىتى
چۈشۈرۈلگەن شاھانە سېرىق يىپەك توننىنى كىيىپ ، نىگگو بىلەن بىر
مەپىدە ئولتۇرۇپ ماڭدى .

شىيەنياڭغا كەلگەندە تاڭ سۇزۇڭ كاتتا زىياپەت بېرىپ ، قىزىنى
يۈز مىڭ توپ يىپەك رەخت بىلەن ئۇزىتىپ قويدى . خوشلىشىش ئالدىدا
تەڭرى ئوغلى قىزىغا ئىلھام بېرىپ مۇنداق دېدى :

— قىزىم ، سىز يىراققا كېتىۋاتىسىز . ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن
خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇشقا تىرىشىڭ .

قۇنچۇي ئېغىر بىر تىنىق ئېلىپ ئاتىسىغا قارىدى . ئۇ ئوردا ئىچىدىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلاردىن تەلىم ئېلىپ ، خان جەمەتى ئىچىدىكى قويۇق سىياسىي تۈس ئالغان تۈرمۇش شارائىتىدا پىشىپ يېتىلگەن بىلىملىك ۋە ئەقىللىق قىز ئىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، ئورخۇندىن ئەلچىلەر كەلگەندىن بۇيان ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇستازلىرى بۇنداق تويلىشىشنىڭ ئەھمىيىتى ، دۆلەتكە كەلتۈرىدىغان پايدىسى ھەققىدە كۆپ سۆزلەپ ئۇنى قايىل قىلغان ھەمدە يىراقتىكى ئۆزىگە تونۇشلۇق بولمىغان ئۆزگىچە يايلاق ھاياتىغا ئۆزىنى بېغىشلاشقا ماقۇل كەلتۈرگەنىدى .

كەلگۈسىدىكى نامەلۇملۇقتىن كۆڭلى پاراكەندە بولۇپ تۇرغان قۇنچۇي نىڭگو كۆز يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ ، غەمكىن كۆزلىرى بىلەن ئاتىسىغا ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى .

ـــ ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن ، خان ئاتا ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ بۇ نىڭدىن سەككىز يۈز يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ قۇنچۇيلىرىدىن شى جۇن ۋە جې يۈلار دۆلەت ئىشىنى ئەلا بىلىپ ، غەربىي يۇرتتىكى ئۇسۇن خانىغا ياتلىق بولۇپ خىزمەت كۆرسەتكەنىكەن . قۇنچۇي ۋاڭ جاۋجۇنمۇ ھون تەڭرىقۇتىغا ياتلىق بولۇپ دۆلەتكە نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانىكەن . بۇگۈنكى كۈندە مەن سىزنىڭ ئۈمىدىڭىزنى ئاقلاپ ، دۆلەتكە خىزمەت قىلىش يولىدا ئۆلۈپ كەتسەممۇ رازىمەن . مەن چوقۇم خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئىتتىپاقلىقنى داۋاملىق كۈچەيتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىمەن .

تەڭرى ئوغلى كۆزلىرىگە ياش ئالدى ، لېكىن دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ قىزى بىلەن خوشلاشتى .

ھەشەمەتلىك قەسىرلەرنىڭ پاراغەتلىك تۈرمۇشىدىن ئايرىلىپ باقمىغان قۇنچۇي نىڭگو ئىككى ئاي جاپالىق يول يۈرۈپ ئورخۇن بويىغا يېتىپ كەلدى . قۇنچۇينى قوغداپ كەلگەن خەنجۇڭ بېگى لى يۈي شامانىڭ رىياسەتچىلىكىدە پېرە ئويناپ ، گۈلخاننى توققۇز قېتىم ئايلىنىش ۋە بۇرە بايرىقىغا تەزىم قىلىش قاتارلىق قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئادا قىلغاندىن كېيىن يىپەك چېدىرغا كىرىپ ، ئالتۇن تەختتە چازا قۇرۇپ ئول-

تۇرغان ئاق ساقاللىق بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا سالام بەردى .

— دانىشمەن ۋە باتۇر قارا قاغانغا مەلۇم بولغايكى ، — دېدى ئۇ ، — بىز تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇك ئالىيلىرىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ قۇنچۇيى نىڭگونى ھۇزۇرلىرىغا ئېلىپ كەلدۇق . پادىشاھىمىز سۇزۇك ئالىيلىرى قاغان ئالىيلىرىنىڭ تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۆزىنىڭ ئارزۇلۇق قىزىنى سىلىگە ياتلىق قىلىش ئارقىلىق دوستلۇقىمىزنى يەنىمۇ كۈچەيتمەكچى بولدى . ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈز-لەڭدىكى ھۆكۈمدارلار باشقا قوۋملار بىلەن قۇدىلاشقاندا ياتلىق قىلىنـ غانلارنىڭ ھەممىسى ئاسراندى قۇنچۇيلار ئىدى . نىڭگو بولسا ، پادىشا-ھىمىزنىڭ ئۆز قىزى . ئۇ ھەم ئەخلاقلىق ، ھەم ساھىبجامال قىز . ئۇ ئا-رىلىقنى يىراق كۆرمەي سىلىگە ياتلىق بولغىلى كەلدى . قاغان ئالىيلـ رى ، ئەمدى سىلى پادىشاھىمىزنىڭ كۈيئوغلى بولۇپ قالدىلا . بۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشىپ ، ئىناق ئۇرۇق — تۇغقان بولۇپ ئۆتسەك .

— تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇك ئالىيلىرى تۇمەن مىڭ يىللار يا-شىسۇن ، — دېدى بايانچۇر قاغان ، — ئايالىم بىلگە قاتۇن يېقىندا كې-سەلدىن ساقىيالماي قازا تاپتى . قۇنچۇي نىڭگو بۇنىڭدىن كېيىن قاتۇن-لۇق ئۇنۋانى بىلەن ئۇلۇغلىنىپ ، « نىڭگو قاتۇن » دەپ ئاتىلىدۇ . خان-لىقىمىزدا قاتۇنلار قاغاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ھوقۇق ۋە ئىم-تىيازدىن بەھرىمەن بولىدۇ . لى يۈي ھەزرەتلىرى ، بىز ئۇيغۇرلار تاڭ خاندانلىقى بىلەن قېرىنداشتەك ئۆتۈۋاتىمىز . كالپۇك بولمىسا چىش تۇڭلايدۇ . چوڭ ئوغلۇم قۇتلۇغ يابغۇ قوشۇن تارتىپ ئەن لۇشەن — ئەن چىڭشۇي توپىلىڭنى باستۇرۇپ قايتىپ كەلدى . لېكىن ، توپىلاڭ-چىلار تېخى تولۇق تىنجىتىلغىنى يوق . مەن يەنە قوشۇن چىقىرىپ تاڭ سۇزۇك ئالىيلىرىغا يارىدەم قىلىمەن .

قاغان بىلەن لى يۈي سۆھبەتلىشىپ بولغاندىن كېيىن كاتتا توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلدى . ئاتلار ۋە قويلار سويۇلدى . داش قازانلار ئې-سىلدى ، شامان ۋە باخشىلار گۈلخان يېقىپ ، پېرە ئوينىپ ، قوڭغۇراقلـ

رىنى جىرىڭلىتىپ كېلىننى پاكلىدى . نەغمە ـ ناۋا ، ناخشا ـ ئۈسسۈل قىزىپ كەتتى .

كەچ كىرگەندە قۇنچۇي نىڭگو ھون تەڭرىقۇتىغا تەقدىم قىلىنغان ۋاڭ خاۋجۇن ۋە ئۈسۈن خانىغا ياتلىق بولغان شى جۇنلەرنىڭ ھەشەمەتلىك قەسىرلەردىن ئايرىلىپ ، كىگىز ئۆيلەردە گۆش يەپ ، سۈت ئىچىپ قانداق ھەسرەتلەنگەنلىكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن ھالدا ، ياش جەھەتتە ئۆز ئاتىسىدىنمۇ چوڭراق بولغان ئاق ساقاللىق بايانچۇر قاغانىنىڭ چېدىرىغا كىرىپ كەتتى .

چاڭئەن ئوردىسىدىن قۇنچۇينى ئېلىپ كەلگەنلەر بىر ئايچە مېھمان بولغاندىن كېيىن قايتىشقا تەرەددۇت قىلدى . بايانچۇر قاغان ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى قۇتلۇغ چۇر تېگىن قوماندانلىقىدىكى ئۈچ مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئۇلارغا قوشۇپ تاڭ ئوردىسىنى قوغداش ئۈچۈن يولغا سالدى .

× × ×

قۇتلۇغ يابغۇ لوياڭدىن قايتىپ كېلىپ كەيپ ـ ساپالىق تۇرمۇشنى يەنە باشلىۋەتكەنىدى . بۇ مەيپەرەس خانزادە كىگىز ئۆيدە بىرنەچچە يېقىنلىرى بىلەن گۆش يەپ ، مەي ئىچىشمەكتە ئىدى . ھەممەيلەننىڭ كەيپى ئۆرلەپ خېلى قىزىپ قالغان پەيتتە سورۇنغا يېڭى مېھمان كىرىپ كەلدى . سۆسەر تۇماق ، بۇلغۇن جۇۋا كىيگىنىدىن قارىغاندا ئۇمۇ ئېسىلزادىلەردىن بىرى ئىدى .

ـــ كېچىكىپ قالدىڭغۇ ؟ ئەمدى كەلدىڭغۇ ؟ ـــ دېدى قۇتلۇغ يابغۇ ئۇنىڭغا تاپا ـ تەنە قىلىپ .

يېڭى مېھمان ئۇلپەتداشلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ بەھۇزۇر ئولتۇردى .

ـــ بۇيۇك قاغانىمىز مۇھىم ئىش بىلەن چاقىرتىپتىكەن . شۇڭا ، كېچىكىپ قالدىم ، ـــ دېدى ئۇ .

— قانداق مۇھىم ئىش ئىكەن ئۇ ؟ — سوربدى قۇتلۇغ يابغۇ .

يېڭى مېھمان چۈشەندۈردى :

— نىڭگو قاتۇن چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەرگە كۆنەلمەپتۇ . « بۇ يەر بەك سوغۇق ئىكەن ، كېچىچە ئۇخلىيالمايۋاتىمەن » دەپتۇ . ئۇ يەنە « چاڭئەندىن ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئۆي ـ ئىمارەت سالدۇرايلى » دەپتۇ . قاغان بىر نەچچىمىزنى چاقىرتىپ مەسلىھەتلەشتى . بىز « كۆپ رەك ئېيىق تېرىسى تېپىپ نىڭگو قاتۇنغا سېلىپ بېرەيلى ، كىگىز ئۆينىڭ تۆپىسىگە يەنە قوشلاپ كىگىز ياپايلى ، ئۆينىڭ ئاستىغا ياغاچ ياتقۇزايلى » دېيىشتۇق .

— تابغاچ قاتۇن يەنە نېمە دەپتۇ ؟ — يابغۇ ئەمدى تەنە ئارىلاش سوربدى .

— ئەجەبا ، قاغان ئوغلى بۇ گەپلەردىن خەۋەرسىزمۇ ؟

— ئۆزۈڭ بىلىسەنغۇ ، ئۇ نايناق تابغاچ كەلگەندىن كېيىنلا مەن تۇغلا يايلىقىغا كەتكەن ، تېخى يېقىندىلا قايتىپ كەلدىم .

— شۇنداقتىمۇ ... — يېڭى مېھمان گەپ قىلالماي توختاپ قالدى .

سورۇن ئىشتىراكچىلىرى قاغان ئوغلىنىڭ قاتۇنغا بۇنداق ھۆرمەتسىزلىك قىلىشىدىن ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قورقۇپ كېتىشتى .

— شەۋكەتلىك يابغۇم ، — دېدى ئۇلاردىن بىرى ، — قاغان بىلەن قاتۇننى ھۆرمەتلەش يايلاقتا ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇم .

— شۇنداق ، — دەپ ئۇنى قوللىدى يەنە بىرەيلەن ، — قاغان ئۇلۇغدۇر ، قاتۇن ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن ھەمراھى . شۇڭا ، ئۇمۇ ئۇلۇغلىنىشى كېرەك .

قۇتلۇغ يابغۇ توختىماي ئىچىلىۋاتقان مەينىڭ تەسىرى بىلەن خېلى ئوبدانلا تەڭشىلىپ قالغانىدى . بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ تەرسالىقى تۇتسا كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي قالاتتى . ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا قورساق كۆپۈكىنى تۆككىلى تۇردى :

— قاغان قىرىغاندا ئالجىدى ! بىر پۇتى گۆرگە ساڭگىلاپ قالـ
غاندا يىگىتلىك قىلىشنى كىم قويدى ئۇنىڭغا ! مەن لوياڭدا ئۇزاقراق
تۇرايلى دېسەم ئۇنىماي ، كەينى - كەينىدىن چاپارمەنلەرنى ئەۋەتىپ
قوشۇننى قايتۇرۇۋېپ كەلدى . « پۇقرالارنى بوزەك قىپسىلەر ، قىز - چو-
كانلارنى بۇلاپسىلەر » دەپ ماڭا بىرمۇنچە كايىدى . ئەمدى ئۆزىچۇ ؟ ئۇ
جىرتاق كۆز تابغاچ جىننىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقالمايدىغان بولۇپ
قالدى . ئەتىدىن كەچكىچە يوتقاندىن چىقماي ، خانلىقنىڭ ئىشلىرىنىمۇ
ئۇنتۇدى ... ئەمدى ئۇنىڭدىن قورقمايمەن ، ئۇنىڭغا بويسۇنمايمەن ، قو-
شۇنۇمنى ئېلىپ كېتىمەن ، يىراقلارغا كېتىپ ئۆزۈم ئايرىم تۇرىمەن ...

× × ×

بايانچۇر ئەل ئەتىمش بىلگە قاغان قىشلىققا مەخسۇس تىكىلگەن
ئاق كىگىز ئۆيدىكى ئالتۇن تەخت ئۇستىگە سېلىنغان ئىككى قات ئېيىق
تېرىسىدە سۆسەر تۇمىقىنى باستۇرۇپ كىيىپ ، سۆسۇن تاۋار بىلەن
تاشلانغان قۇندۇز جۇۋىسىغا يۆگىنىپ ئولتۇراتتى . ئۇنىڭ گەۋدىسى
بىرئاز مۇكچەيگەن ، ساقال - بۇرۇتى ئاقارغان بولسىمۇ ، ئۆتكۈر كۆز-
لىرى تەخت ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان مەسلىھەتچى تۇپەك ئالپ شۇلغ
مىختەك قادالغانىدى . قاغان مەلۇمات يەتكۈزگىلى كىرگەن بۇ مەسلـ
ھەتچىنىڭ بىر سۆزىنىمۇ ئۆتكۈزۈۋەتمەي ، پۇتۇن زېھنىنى يىغىپ تىڭـ
شىماقتا ئىدى .

— ھىم ، قۇتلۇغ يابغۇ شۇنداق دېدىمۇ ؟ — دېدى ئۇ بېشىنى
بىلىنەر - بىلىنمەس لىڭشىتىپ ، — ئۇ راستىنلا كەتمەكچى بوپتۇمۇ ؟

— شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم ، — دېدى تۇپەك ئالپ شۇل ، — ئۇ
ھازىر قول ئاستىدىكى قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ كېتىشكە تەييارلىق قىلىۋا-
تىدۇ . مەن ئۇنى توسۇپ قالالمىدىم .

— ھىم ، ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى بايانچۇر قاغان ئاۋازىنى سو-
زۇپ ، — چىقىپ كەتسەڭ بولىدۇ .

تۈپەك ئالپ شۇل ئورنىدىن قوپۇپ ئېگىلگىنىچە كەينىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى.

قاغان ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى.

— ئىسيان! — دېدى ئۇ ئۇلۇغ — كىچىك تىنىپ.

× × ×

تاغ — دالالار يېشىللىققا پۈركىنىپ، ياز پەسلى كېلىپ قالغاندى. قاغاننىڭ قارارگاھى جايلاشقان كەڭرى ئوتلاقتا قاتار — قاتار كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەنىدى. ئۇ يەر — بۇ يەردە ئوتلاپ يۈرگەن ئاتلار ۋە كالا — موزايلار كۆزگە چېلىقاتتى.

ھەممىدىن چوڭ ۋە كۆركەم ئاق كىگىز ئۆينىڭ يېنىدا بىر توپ ياش نۆكەرلەر ئۆزئارا چاقچاق قىلىشىپ، چېلىشىپ ئويناشماقتا ئىدى. كىگىز ئۆيدىن شاپ بۇرۇتلۇق بىر سانغۇن چىقىپ ئۇلارغا توۋلىدى:

— سەپكە تىزىلىڭلار! تابغاچ ئەلچىلىرى ئۇلۇغ بۇيرۇقنىڭ زىياىتىگە چىقىدۇ.

نۆكەرلەر يانلىرىغا ئېسىقلىق قىلىچلىرىنى ۋە ئۇزۇن چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ سەپكە تىزىلدى.

كىگىز ئۆيدىن يالتىراق تاۋار تونلار كىيىشكەن شالاڭ ساقاللىق ۋە قىسىق كۆزلۈك ئۇچ نەپەر تابغاچ كۈلۈمسىرىگەن ھالدا چىقىپ كەلدى. سانغۇن ئۇلارنى سەل ئېگىزرەك كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان جايدىكى باشقا بىر ئاق كىگىز ئۆيگە باشلاپ كىردى. توققۇز بۇيرۇقلار باشلىقى قارا ساقاللىق ئىنانچۇ تون باغا تارقان رەڭدار گېلەم ئۈستىگە سېلىنغان ئالا — بالداق يولۇاس تېرىسىدە سۈرلۈك قىياپەت بىلەن چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى. تابغاچ ئەلچىلىرى كىرگەندە ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قائىدە — يوسۇنلۇق سالاملاشتى ۋە ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. تابغاچلارمۇ يولۇاس تېرىلىرىدىن ئورۇن ئېلىشتى.

— بۇيۇك قاغانىمىزنىڭ بىرئاز تاۋى يوق بولۇپ قالدى، —

دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ، — شۇڭا ، ئۇ ھەر قايسىلىرى بىلەن زىـ
ياپەتتە بىللە بولۇشنى پېقىرغا ھاۋالە قىلدى .
— بايانچۇر قاغاننىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ! تۇمەن مىڭ يىللار
سەلتەنەت سۈرۈپ ياشىسۇن ! — دېيىشتى ئەلچىلەر .
داستىخان تارتىلىپ ، زىياپەت باشلاندى . سۆز ئارىسىدا ئەلچىـ
لەردىن بىرى سوردى :
— خانزادە قۇتلۇغ يابغۇ سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ ؟
— ئۇ يېقىندا قازا تاپتى ، — دەپ جاۋاب بەردى باغا تارقان .
تابغاچلار قايغۇسىنى ئىپادىلىدى :
— بىز بۇ مۇسىبەتتىن خەۋەر تاپماپتۇق .
— ئۇ كېسەلمىدى ؟
— رەھمەتلىك توپىلاڭنى باستۇرۇشتا چوڭ خىزمەت كۆرسەتـ
كەنىدى .
— شۇنداق ، ئۇ باتۇر ئىدى ، — دېدى باغا تارقان ، — لېكىن
ئۇ ئۇرۇشتا داڭق چىقارغاندىن كېيىن كۆرەڭلەپ كەتتى ، خاتالاشتى
قاغانغا ئۆكتە قويتى . شۇڭا ، ئېلىمىزنىڭ ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋا
قان ئادىتى بويىچە جازالاندى . ئۇ ئەمدى يورۇق دۇنيادىن كەتتى .
تابغاچلار « چۈشەندۇق » دېگەننى بىلدۈرۈپ ، باشلىرىنى ئىر-
غىتتى .

× × ×

بايانچۇر قاغان يىپەك چېدىردىكى ئېيىق ۋە تۈلكە تېرىلىرى سې-
لىنغان كات ئۈستىدە گۈللۈك تاۋار بىلەن قاپلانغان توزغاق ياستۇققا
يېشىنى قويۇپ ، ئۇچىسىغا قۇندۇز جۇۋىسىنى يېپىنغان ھالدا سوزۇلۇپ
ياتاتتى . ئۇ چوڭ ئوغلى قۇتلۇغ يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇدا بىر نەچچە
كۈنگىچە گېلىدىن غىزا ئۆتمەي ئاھ ئۇرۇپ ، ئاخىر تاۋى يوق بولۇپ يې-
تىپ قالغانىدى .

— هەي قوتلوغ ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ ، ماڭىمۇ قىلدىڭ ! — دېدى ئۇ ئاچچىق يىغىدىن ئاۋازى بوغۇلۇپ ، — ئەجەبمۇ كۆيۈمسىز ، قارا كۆڭۈل ، قارام بولۇپ تۆرىلىپتىكەنسەن ...

نىگگو قاتۇن قاغاننىڭ يېنىدا غەمكىن ئولتۇراتتى . ئۇ ئۇيغۇر تىلىنى تېخى تۈزۈكرەك ئۆگىنەلمىگەچكە كىشىلەر بىلەن راۋان سۆزلىشەلمەيتتى ، پەقەت ئايرىم سۆزلەرنىلا دېيەلەيتتى .

— ئىچىڭ ، — دېدى ئۇ بىر چىنە ئىسسىق شورپىنى قوش قوللاپ بىمار ئېرىگە سۇنۇپ .

قاغان بىلەن قاتۇننىڭ يېنىدا خىزمەت كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئىككى دېدەك قىز قاغاننى ئىككى يانىدىن يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇشتى . بىمار شورپىنى ئوتلىدى .

شۇ ئەسنادا بىر چاپارمەن كىرىپ مەلۇمات بەردى :

— بۈيۈك قاغانىمغا مەلۇم بولغايكى ، تابغاچ ئەلچىلىرى سالامغا كەلدى .

نىگگو قاتۇن ئۇيغۇرچىنى تولۇق بىلمىسىمۇ ، چاپارمەننىڭ مەلۇماتىنى چۈشەندى ۋە ئۆز يۈرتداشلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن شادلىنىپ ، يۈرىكى تېپچەكلەپ كەتتى . ئۇنىڭ بايىقى پەرىشانلىق ھالىنى شامال ئۇچۇرتۇپ كەتكەندەك بولدى . ئۇ بىراقلا جانلىنىپ ، شوخ چاقناپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن قاغانغا تىكىلدى .

— ئۇلار بىلەن تېزرەك كۆرۈشەيلى ، — دېدى ئۇ ئۆزىنى بېسۋالالماي .

— مېھمانلارنى باشلاڭلار ، — دېدى قاغان ۋە كاتتىن چۈشتى .

نىگگو قاتۇن ئۇنى قولتۇقىدىن يۆلىدى . ئۇلار ھۇجرا قىلىنغان چېدىردىن چىقىپ ، تەخت قويۇلغان ئەڭ چوڭ چېدىرغا كىردى . قاغان ئالتۇن تەختكە چىقىپ ، چاڑا قۇرۇپ ئولتۇردى . قاتۇن خۇددى يۇمشاق ئاسلاندەك سىلىققىنا كېلىپ ئۇنىڭ يېنىغا جايلاشتى .

تابغاچ ئەلچىلىرى ئۇلۇغ بۈيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقاننىڭ يول باشلىشى بىلەن قاغان چېدىرىغا كىرىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈشتى ، ئىككى

تەرەپ ئۆزئارا ھال ـ ئەھۋال سوراشتى . باش ئەلچى سۆزىنى باشلىدى :
ـــ ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭگە بېرىپ ، بىز بىلەن ماسلىشىپ جەڭ قىلغانلىقتىن زور غەلىبە قولغا كەلگەندى ، ئەن لۇشەن ـ ئەن چىڭشۇي توپىلىڭى ئاساسىي جەھەتتىن تىنجىتىلغاندى . لېكىن ، ئۇيغۇر قوشۇنى قايتىپ كېتىشى بىلەنلا يەنە شى سىمىن توپىلاڭ كۆتۈردى .
ـــ شى سىمىن تەڭرى ئوغلىغا تەسلىم بولغان ئەمەسمىدى ، ـــ دېدى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان .
ـــ شۇنداق ، ـــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى باش ئەلچى ، ـــ شى سىمىن دەسلەپتە ئەن لۇشەنگە قوشۇلۇپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن . ئەن لۇشەن ئۆلگەندىن كېيىن ئەن چىڭشۇيىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى بىلەن چىقىشالماي بۇيۇك تاڭ دۆلىتىگە سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، بىز تەرەپكە ئۆتكەندى . تەڭرى ئوغلى تاڭ سۇزۇك ئۇنى فەنياڭ ئايمىقىغا ئىراۋۇل قىلىپ تەيىنلىگەندى . بۇ يىل ئەتىيازدا قوماندان گوزىيى ئەن چىڭشۇيىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن خېنەنگە يۈرۈش قىلغاندى . جەڭ باشلانغاندا شى سىمىن بىزدىن يۈز ئۆرۈپ ، ئارقا سېپىمىزگە تېگىش قىلىپ ، يېمەك ـ ئىچمەك ، ئات ـ ئۇلاغلىرىمىزنى بۇلاپ كەتتى . ئارقىدىنلا سەكسەن مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بىزگە ھۇجۇم قىلدى .
ـــ جەڭ نەتىجىسى قانداق بولدى ؟ ـــ بايانچۇر قاغان بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەن ھالدا سوردى .
ـــ جەڭ راسا قىزىپ كەتكەن مەزگىلدە تۈيۈقسىزدىن قارا بوران چىقىپ كەتتى ، ھەر ئىككى تەرەپ جەڭنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدى . بوران دەرەخلەرنى يىلتىزىدىن قومۇرۇپ ، ئادەملەرنى ئۈچۈرتۈپ يىقىتاتتى . سەپلەر بۇزۇلۇپ ، بىزنىڭ پىيادە جەڭچىلىرىمىز چېچىلىپ كەتتى . لېكىن ، شى سىمىننىڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى ياتقۇزۇپ ، ئۆزلىرى شۇ ئاتلارنىڭ دالدىسىدا يېتىۋېلىپ ، بوراندىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈۋالدى ـ دە ، قايتىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ ، بىزنىڭ دالادا چېچىلىپ

كەتكەن ئەسكەرلىرىمىزنى قوغلاپ قىرغىلى تۇردى . ئاخىر گوزىيى لو-
ياگدىن چىكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى .
— كىيىن قانداق بولدى ؟ — قاغان يەنە سوردى .
— كىيىن شى سىمىن ئەن چىگشۇينى ئۆلتۈرۈپ ، يېقىندا ئۆزىنى
« پادىشاھ » دەپ ئېلان قىلدى .
نىگگو قاتۇن سۆھبەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىپ ، تاك
قوشۇنلىرىنىك ھەربىر ئوگۇشسىزلىقى توغرىسىدا گەپ بولغاندا ئاھ ئۇ-
رۇپ ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئولتۇراتتى .
— خان ئاتام ساق - سالامەتمۇ ؟ چاگىئەندە ئۇرۇش بول-
دىمۇ ؟ — دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي سوردى ئۇ .
— تەگرى ئوغلى ساق - سالامەت ، — دەپ ئۇنىگغا تەسەللى
بەردى باش ئەلچى ، — ئۇرۇش ھەربىكەتلىرى ئاساسەن خېنەن ، خې-
بېيلاردا بولۇۋاتىدۇ . گوزىيى ، لى گۇاگبى ، بارغۇت خۇيۇن قوشۇنلىرى
توپىلاگچىلارنى شەنشى تەۋەسىگە ئۆتكۈزمەي تىركىشىش جېگى ئېلىپ
بېرىۋاتىدۇ .
— شى سىمىننى پات ئارىدا تىنجىتىشتىن ئۈمىد بارمۇ ؟ — يەنە
سوردى قاغان .
— ئەلۋەتتە ، — دېدى ئەلچى ، — لېكىن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشلار
جەريانىدا قوشۇنىمىزدا مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يېتەرسىزلىك بايقالدى .
بۇنىڭ بىرى ، بىزدە ئاتلىق قوشۇن كەم . يەنە بىرى ، بىزنىڭ مىس
قونداقلىق ئوقيالىرىمىزنىڭ سۈپىتى تۆۋەن ئىكەن . ئۇيغۇر قوشۇنى ئىش-
لىتىۋاتقان ئوقيالار ئەۋرىشىم بولۇپ ، ئوقنىڭ ئۇچۇش مۇساپىسى يىراق ،
دەللىك نىسبىتى يۇقىرى ئىكەن . شۇگا ، قوشۇنلىرىمىزنى ئۇيغۇر ئوقيا-
لىرى بىلەن قوراللاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇق . تەگرى
ئوغلى باتۇر ۋە دانىشمەن بايانچۇر قاغاندىن چاگئەنگە بىر تۈركۈم ئوقيا
ياساش ئۇستىلىرىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىدۇ .
— بۇيۇك قاغانىم ، — دەپ تاقەتسىزلىك بىلەن ئىلتىجا قىلدى
نىگگو قاتۇن ، — ئوقيا ئۇستىلىرىنى تېزرەك ئەۋەتىپ بېرەيلى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئەمدى سۆز قىستۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتى :

— بۇيۇك قاغانىمىز بىلەن نىگگو بىلگە قاتۇنغا چوڭ شەھەرلەر- دىكىدەك كېسەك ئۆي سالدۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلغانىدۇق . شۇڭا ، چاڭئەندىن بىناكارلىق ئۇستىلىرىنى ئەۋەتىپ بەرسەڭلار تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولاتتى .

— شۇنداق ، شۇنداق ، ئۆي بولمىسا بولمايدۇ ، — دېدى نىگگو قاتۇن بېشىنى تېز - تېز ئىرغىتىپ ، — ئۇستىلارنى تېزرەك ئەۋەتىپ بېرىڭلار ، خان ئاتامغا ئېيتىڭلار .

— ئەلۋەتتە ، بۇ تەلىپىڭلارنى تەڭرى ئوغلىغا يەتكۈزىمىز ، ئۇستىلار كېچىكمەي بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ .

شۇنداق قىلىپ ، ئون كۈندىن كېيىن تابغاچ ئەلچىلىرى ئوقيا ياسايدىغان ئۇيغۇر ئۇستىلارنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

× × ×

بايانچۇر قاغاننىڭ كېسىلى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كەتتى . قۇياش قىزدۇرۇپ تۇرغان تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئاداققى ۋەسىيىتىنى ئېيتماقچى بولدى .

— ئىدىگەننى چاقىرىڭلار ، — دېدى ئۇ زەئىپلەشكەن ئاۋازدا .

دېدەكلەرنىڭ بىرى ئۆيدىن چىقىپ ، ئىشىك ئالدىدا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان ئىككى قورۇقچىغا :

— ئىككىنچى خانزادىنى چاقىرىڭلار ، — دەپ قويۇپ قايتىپ كىردى .

ھايال ئۆتمەي ئىككىنچى خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان خان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تېز چۆكتى .

— قاغان ئاتا ، مەن كەلدىم .

بایانچۇر قاغان كۆزلىرىنى ئاستا ئېچىپ ئوغلىغا قارىدى.

ــ تالاغا چىقىمەن، ــ دېدى ئۇ، ــ ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن مەڭگۈ تاشلارنى كۆرگۈم كېلىپ قالدى. سەنمۇ بىللە بارغىن، ئوغلۇم.

خانزادە ئاتىسىنى يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى ۋە ئاق كىرگەن ئۇزۇن چاچلىرى ئۈستىدىن قىزىل تاۋار ياغلىقىنى چىگىپ قويدى. قو-رۇقچىلار قاغاننى ئېگەر ــ جابدۇقلىرى ئالتۇن ــ كۈمۈش بىلەن بېزە-تىلگەن ئاق ئاتقا مىنگۈزۈشتى. خانزادە ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان، ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان، مەسلىھەتچى ۋە بىتىكچى تۇپەك ئالپ شۇل ياغلاقار ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى. تۆت يۈز قورۇقچى ئۇلارنى قوغداپ ماڭدى.

تىنىق كۆك ئاسماندا قۇياش ئۆزىنىڭ يارقىن نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈپ تۇراتتى. ئورخۇن ۋادىسىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى كەڭ ۋۇجاق ئېچىپ دىللارنى سۆيۈندۈرەتتى. سۈزۈك دەريا سۈيى شوخ مەۋج ئۇرۇپ ئاقاتتى. ساھىلدىن باشلانغان كەڭرى يايلاق بولۇق ئۆسكەن ئوت ــ چۆپلەر ۋە رەڭمۇ رەڭ ياۋا گۈللەرگە تولۇپ كەتكەنىدى. يىراق-تىكى ئېدىرلار ئارىسىدا يېشىل چاتقاللار غۇژمەكلىشىپ كۆرۈنەتتى.

قاغان بىر نەچچە كۈندىن بېرى يوتقان تۇتۇپ يېتىپ بەكلا ماغدۇرسىزلىنىپ كەتكەنىدى. ھالبۇكى، بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىشى بىلەنلا ئات ئۈستىدە چوڭ بولىدىغان يايلاق خەلقى ھەرقانداق ئەھۋالدىمۇ ئېگەردە راھەتلىنىپ ئولتۇرالايدۇ. بايانچۇر قاغانمۇ ئېتىنى مىنىپ يىراق ــ يىراقلارغا كۆز تىككىنىدە دىلى يورۇپ، يېنىكلەپ قالغاندەك بولدى.

ئېگىزلىكتە چوقچىيىپ تۇرغان مەڭگۈ تاشلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەترا-پىغا ئورنىتىلغان ئادەم سىياقىدىكى بالبالار كۆرۈندى. ئالىي مەرتىۋىلىك چەۋەندازلار ھەربىر مەڭگۈ تاشنىڭ ئالدىدا بىر ئەسناغىچە توختاپ ئېھ-تىرام بىلەن كۆز تىكەتتى. كۆل تېگىن، تونيوقۇق، بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرى ... بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تاشلارغا رەتلىك ئويۇلغان يېزىقلارغا قاراپ ئۇزاققىچە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇپ قالاتتى. ئۇ يايلاق خەلقىنىڭ ئۇزاق، مۇرەككەپ، ئەگرى ــ توقاي تارىخىنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە

زامانلارغا گۇۋاهلىق بېرىپ تۇرغان بۇ تاش پۇتۇكلەرگە قاراپ خىيال سۈرۈۋاتامدۇ ياكى ئۇلاردىكى بايانلارنى ئىچىدە ئوقۇۋاتامدۇ ؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى ، لېكىن ھەممەيلەن خۇددى قاغانغا ئوخشاشلا بۇ يېزىق ئويۇلغان تاشلاردىن يايلاق خەلقىنىڭ شەرەپلىك ئىش ئىزلىرىنى كۆرۈپ ، مەغرۇر قىياپەتتە تەنتەنە قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى .

— بۇ مۇقەددەس تاشلارنى كۆز قارىچۇقۇڭلاردەك بىلىپ ئاسراڭلار ، بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىشنى ئۇنتۇماڭلار ، — دېدى قاغان قولى بىلەن مەڭگۈ تاشلارنى كۆرسىتىپ ، — بۇ تاشلارغا زامانلار ھەقىقىتى ، ئەجدادلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ياشاش ئىرادىسى پۇتۇلگەن . بۇ پۇتۇكلەردىن سىلەر نۇرغۇن ئىبرەتلىك ساۋاق ۋە ھايات يولىرىنىڭ تۇرلۇك ئۆرنەكلىرىنى تاپالايسىلەر . بۇ بىزنىڭ مىراسلىرىمىز . بۇ مىڭ يىللىق ، تۈمەن يىللىق مەڭگۈ تاشلارنى مەڭگۈ ئەستىن چىقارماڭلار . بۇ بىزنىڭ دۇنيادىكى مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ نىشانىسى بولۇپ قالغۇسى .

چەۋەندازلار خۇددى سېھىرلەنگەندەك ، خۇددى كۆك تەڭرى ۋە ئىلاھىي قۇياشقا بەيئەت قىلىۋاتقاندەك ، خۇددى قەدىمكى ئەجدادلار كۆك بۆرىگە ئەگىشىپ ھاياتلىق ۋە بەخت يوللىرىنى ئىزلىگەن ئاشۇ ئۇزاق ئۆتمۈش زامانلار قوينىدىكى يورۇق نۇقتىلارنى كۆرۈۋاتقاندەك جىمجىت ، جىمجىت بولۇشۇپ قاغاننىڭ بىر سۆزىنىمۇ ئۆتكۈزۈۋەتمەي تىڭشىماقتا ئىدى .

قاغان ئېتىنى دېۋىتتى . باشقىلارمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى . ئۇلار شۇ مېڭىشدا تېرخىن دەريا سىغا يېقىن جايدىكى تۆپىلىككە چىقىپ ، ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى . قاغان شەخسەن ئۆزىنىڭ شەرىپىگە بېغىشلاپ ئورنىتىلغان بۇ تاشقا قاراپ تېخىمۇ ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى ، لېكىن ھېچنېمە دېمىدى ۋە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويۇپ ، يولىنى داۋاملاشتۇردى .

ئۇلار ئوردىغا ، يەنى قاغاننىڭ تۇرالغۇسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بايانچۇر قاغان ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپ ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقاتىنى قول ئىشارىتى بىلەن يېنىغا چاقىردى .

— مەندىن كېيىن خانلىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىگە ئىككىنچى ئوغلۇم ئىدىگەن قۇتلۇغ بىلگە تارقان ۋارىسلىق قىلسۇن ، — دېدى ئۇ ، — سىلەر ، مېنىڭ سادىق توققۇز بۇيرۇقلىرىم ئۈيۈلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ ۋارىسىمنىڭ پۇتىغا پۇت ، قولىغا قول بولۇڭلار . شۇنداق قىلساڭلار مېنىڭ روھىم ۋە خانلىقىمىزنى تىكلىگەن ئاتام كۆل بىلگە قاغانىنىڭ مۇقەددەس روھى ئەمىن تاپىدۇ ، سىلەردىن رازى بولىدۇ .

باغا تارقان ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويدى .

— بىز ھەممىمىز جېنىمىز ، تېنىمىز بىلەن خانلىقىمىزنى ھەم قاغانىمىزنى قوغدايمىز ، ھەر ئىشتا ئۇنى قوللايمىز ، — دېدى ئۇ .

قاغان قورۇقچىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئاتىتىن چۈشتى . نىڭگو قاتۇن ئۇنى يۆلەپ يىپەك چېدىرغا ئەكىرىپ كەتتى .

بۇ بايانچۇر قاغاننىڭ يورۇق دۇنيادىكى ئەڭ ئاخىرقى پائالىيىتى بولۇپ قالدى . ئەتىسى ، قارىغاي بويىدىن ئېگىزرەك ئۆرلىگەن ياز قۇياشىنىڭ ئىللىق نۇرى چېدىرنىڭ شەرقە قارىتىلغان ئىشىكىدىن ئىچكىرىگە پارلاپ كىرىشكە باشلىغان مەزگىلدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى قاغانى بايانچۇر ئەل ئەتىمىش بىلگە قاغان قوڭۇر يەردىكى ئادەملەر ئارىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ ، كۆك ئاسماندىكى روھلار قاتارىغا قوشۇلدى .

خان جەمەتى ۋە ئوردا ئەھلى بوغۇزلانغان ئات ۋە قويلارنى قاغاننىڭ جەستى قويۇلۇپ ، ئىشىك ئالدىغا قوتاز قۇيرۇقى ئېسىلغان ئاق كىگىز ئۆيىنىڭ ئەتراپىغا تىزىپ ياتقۇزۇشتى ھەمدە يەتتە كۈن ھازا تۇتۇپ ، كۆڭلەك ـ چاپانلىرىنىڭ ياقىلىرىنى يىرتىپ ، كۆك بۆرىلەردەك ھۇۋلاپ يىغلىشىپ ، ئېگىز دۆڭگە دەپنە قىلىشتى .

مەرھۇم قاغاننىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسى ئىدىگەن قۇتلۇغ تارقان ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈلۈپ « تەڭرىدە قۇت بولمىش بۆگۈ قاغان » دېگەن قۇتلۇق نام بىلەن ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزۇلدى .

شۇنداق قىلىپ ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى قاغانى مىلادىيە 759 ـ يىلى يازدا تەختكە چىقتى .

ئون بەشىنچى باب

بۆگۈ قاغان ۋە مانى روھانىيلىرى

مىلادىيە 761 ـ يىلى كۈز .

سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن ئورخۇن بويىغا يەنە ئەلچىلەر كەلدى . ئەمما ، بۇ قېتىم كەلگەنلەر تابغاچ ئەمەس ، بەلكى قاڭشارلىق ۋە قويۇق قارا ساقاللىق غۇز قەبىلىسىنىڭ كىشىلىرى ئىدى .

بۆگۈ قاغان ئۇلارنى مەرھۇم ئاتىسى بايانچۇر قاغاندىن مىراس قالغان يىپەك چېدىرىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ كۈتۈۋالدى .

باش ئەلچى سۆزىنى باشلىدى :

ــ باتۇر ۋە دانىشمەن بۆگۈ قاغان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى ، بىز شەۋكەتلىك ئەن لۇشەن سانغۇن تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان يەن سۇلالىسىدىن ھۇزۇرلىرىغا سالام بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق .

ــ دېمەك ، سىلەر شى سىمىننىڭ ئەلچىلىرى ئىكەنسىلەر ـ دە ؟ ــ دەپ سوردى بۆگۈ قاغان .

ــ شۇنداق ، ئالىيلىرى ، ــ دېدى ئەلچى ، ــ لېكىن شى سىمىن سانغۇن ۋاپات بولدى . ئەمدى ئۇنىڭ ئوغلى شى چاۋيى يەن سۇلالىسىنىڭ قاغانلىق ئورنىغا چىقتى . بىز ئەنە شۇ شى چاۋيى خانىنىڭ سالىمىنى ئېلىپ كەلدۇق .

بۆگۈ قاغان ئۇنچىقماستىن ، ئەلچىگە سىناق نەزىرىدە تىكىلىپ قارىدى . باش ئەلچى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

ــ شى چاۋيى خان بۆگۈ قاغان بىلەن ئىناق دوست بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان كونا ئاداۋەتنى تاشلاپ ئىت

تىپاقلىشايلى . بىز بىرلەشسەك تاڭ سۈلالىسىنى ئاسانلا يىمىرىپ تاشلايـ
مىز . ئۇ چاغدا شى چاۋيى خان تەخت ۋە ئوردا خەزىنىسىگە ئىگە بولسا ،
باتۇر بۆگۈ قاغانغا تاڭ سۈلالىسىنىڭ بىرقىسىم زىمىن ۋە ئاھالىسىنى بۆـ
لۈپ بېرىدۇ .

بۆگۈ قاغاننىڭ بۇنداق تەكلىپكە نېمىددەپ جاۋاب قايتۇرغانلىقى
تارىختا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن ، ئەمما ئۇنىڭ قانداق ھەرىكەت قوللانغانـ
لىقىنى كېيىنكى سەھىپىلەردىن كۆرىمىز .

× × ×

چاڭئەن كوچىلىرىغا بىر توپ ئاتلىق ئادەملەر يۈك ئارتىلغان
بىرنەچچە تۆگىنى ھەيدەپ كىرىپ كەلدى . بۇ ئادەملەرنىڭ ئۈستۈبشىنى
چاڭ باسقان ، كىيىملىرى يىرتىلغان ، چىرايلىرى ھارغىن بولۇپ ، ئۈزۈن
سەپەردىن كەلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . شەھەر ئاھالىسى ئۇلارنى
كۆرگەندە « بۇ ساقاللىق غەيرىي ئادەملەر تەسلىم بولۇپ كەلگەن تو-
پىلاڭچى غۇزلارمۇ ياكى ئوردىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇي-
غۇرلارمۇ ؟ » دېيىشىپ ، گۇمانسىراپ قارىشاتتى ھەمدە قانداقلا بولمـ
سۇن ، ئۇلارغا يېقىن يولىماسقا تىرىشاتتى .

ھالبۇكى ، يول بويىدا قۇرۇلۇش قىلىپ ئۆي سېلىۋاتقان بىر توپ
تامچىلار ئىچىدىن ياش بىر ئىشلەمچى ئايرىلىپ چىقىپ ئاشۇ ساقاللىق
كىشىلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى .

— قۇت بولسۇن ، يولۇچىلار ، سىلەر سوغدىلارمۇ ياكى تۈركىي
بولامسىلەر ؟ — دەپ سوردى ئۇ .

— بىز قورداندىن كېلىۋاتىمىز ، قاسار تائىپىسىدىن بولىمىز ، —
دەپ جاۋاب بەردى ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان يېشى چوڭراق بىر
چەۋەندىز ، — سەن ئۆزۈڭ كىم بولىسەن ؟

— مېنىڭ ئىسمىم قۇتادمىش ، ئۇيغۇر تائىپىسىدىن بولىمەن ، بىر
قوۋۇم ئىكەنمىز . كېلىڭلار ، بىر ئاز ئارام ئېلىپ ماڭغايسىلەر .

یولۇچىلار قۇتادمىشقا خۇشاللىق بىلەن قاراپ غۇلغۇلا قىلىشتى :
— بىزنىڭ تىلىمىزدا سۆزلەۋاتىدۇ !
— مۇساپىرچىلىقتا شۇنچە ئۇزاق يۈرۈپ ، ئاخىر ئۆز ئادەملىرىمىزدىن بىرىنى كۆردۈق !
ھەممەيلەن ئاتتىن چۈشتى ۋە قۇتادمىش بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى .
— مېنىڭ ئايالىممۇ قوردانلىق . يۈرۈڭلار ، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى ، — دەپ تەكلىپ قىلدى قۇتادمىش ، — مەنمۇ ئۆز ئادەملىرىمىز بىلەن كۆرۈشمىگىلى ئۇزاق بولدى . بۇ يەردە تابغاچلار ۋە سوغدىلار بىلەن ئىشلەپ ، ھۇنەر ئۆگەنگەچ تىرىكچىلىك قىلىۋاتىمەن .
مۇساپىرلار ماقۇل بولدى .
— بىز بۇ يەردە ھېچكىمنى تونۇمايمىز ، — دېيىشتى ئۇلار ، — ئازراق سودا قىلىپ ، ھۇنەر ـ كەسىپلىرىمىزنى ئىشقا سېلىپ پۇل تاپايلى دەپ كەلگەنىدۇق . يولدا بۇلاڭچىلارغا ئۇچراپ مال ـ مۇلكىمىزدىن ئايرىلدۇق ، ئاران مۇشۇ بىرنەچچە تۆگىمىز قالدى .
قۇتادمىش ئىشلەمچى بۇرادەرلىرىگە ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ قويۇپ ، قوردانلىقلار بىلەن قايتتى . ئايتولۇن ئۆز يۇرتداشلىرىنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن كۆز يېشى قىلدى ۋە داستىخان سېلىپ غىزا تەييارلىدى .
قۇتادمىش ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ سۆزلىدى :
— ئايتولۇن ئاخىر مېنى مانى راھىبلىرىنىڭ گېپىگە كىرىشكە ماقۇل كەلتۈردى . مەن ئۆزۈممۇ ئىبادەتخانىدا تۇرغان كۈنلىرىمدە راھىبلارنىڭ پەتىۋالىرىنى تولا ئاڭلاپ بۇ دىننىغا قىزىقىپ قالدىم .
— ئاخىر مانى دىننىغا كىردىڭىزمۇ ؟ — سوردى قوردانلىقلاردىن بىرى .
— ياق ، — دېدى قۇتادمىش ، — لېكىن باش روھانىيغا يالغاندىن كۆڭۈل ئېيتىپ « مانىخەي بولاي » دەپ قويدۇم .
— نېمىشقا يالغان سۆزلەيسىز ؟
— چۈنكى ، شۇنداق دەپ قويمىسام باش روھانىي مېنىڭ ئايتو-

لۇن بىلەن توي قىلىشىمغا قوشۇلمايتتى . مانا ئەمدى ئىككىمىز توي قى-
لىپ ، ئىبادەتخانىدىن ئايرىلىپ چىقتۇق ، مانا مۇشۇ ئۆينى ئىجارىگە ئې-
لىپ ئولتۇردۇق . مەن ھازىر تابغاچ ئۇستاملار بىلەن بىناكارلىق قىلىۋا-
تىمەن .

قوردانلىقلارنىڭ چوڭى ئايتولۇنغا ئەيىبلەش نەزىرى بىلەن قا-
رىدى .

— بىز قوردانلىقلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز . سىز نېمە ئۈ-
چۈن ئاتا ـ بوۋىلىرىڭىزنىڭ يولىنى تۇتماي مانىخەيلەرگە ئەگىشىپ
كەتتىڭىز ؟

ئايتولۇن باشتا خىجىل بولۇپ يەرگە قارىدى ، ئاندىن بېشىنى
كەسكىن كۆتۈرۈپ ، ئىشەنچىكە تولغان ئاۋازدا سۆزلىدى :

— مانى دىنى پاك دىن . بۇ دىن كىشىلەرنى ئىناقلىققا ، مېھرىبان-
لىققا باشلايدۇ ، ئۆچمەنلىك ھەم دۇشمەنلىكنى يوقىتىدۇ . سىلەرمۇ باش
روھانىينىڭ ۋەز ـ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاپ باقساڭلار قايىل بولىسىلەر .

— ئۇ ماڭا دائىم مۇشۇنداق تەلىم بېرىدۇ ، — دېدى قۇتاد-
مىش ، — قىزىق ئىشلار بولۇۋاتىدۇ ـ دە ! بىز ھەممىمىز بىر تائىپىنىڭ
ئادەملىرى ، تىلىمىز بىر ، لېكىن دىنىمىز باشقا بولۇپ كېتىۋاتىدۇ .
ئورخۇندىكىلەر شامان ئەقىدىلىرىنى ئۇلۇغلايدۇ ، سىلەر قوردان ، بەشبا-
لىق تەرەپتىكىلەر بۇددا نوملىرىنى ئوقۇيسىلەر ، مانا ئەمدى مانى دىنىغا
ئېتىقاد قىلىدىغانلارمۇ چىققىلى تۇردى .

قوردانلىقلار ئەدەپ يۈزىسىدىن سۈكۈت قىلدى . ئۇلارنىڭ چوڭى
گەپنى باشقا ياققا بۇرىدى :

— بىزنىڭ ھازىر تىجارەت قىلغۇدەك ھېچقانچە مال ـ مۈلكىمىز
قالمىدى . قۇرۇق قول بىلەن يۇرتىمىزغىمۇ قايتىپ كېتەلمەيمىز . ئۇنىڭ
ئۈستىگە ، يوللار بەك خەتەرلىك ئىكەن . ھەممە يەردە بۇلاڭچى ، قاراق-
چىلار قاتراپ يۈرىدىكەن .

— شۇنداق ، — دېدى قۇتادمىش ، — ئەن لۇشەن توپىلاڭ
كۆتۈرگەندىن بۇيان مانا بەش ـ ئالتە يىل بولۇپ قالدى ، جاھان تىنچى-

مایۋاتىدۇ ، ھازىرمۇ ئۇرۇش داۋاملىشۋاتىدۇ . ۋەيران بولۇپ ، ئۆي ـ ما-
كانسىز قالغان بىر قىسىم سەرگەردانلار ئوغرى ، بۇلاڭچى بولۇپ كەتتى .
بۇ كۈنلەردە سەپەرگە چىقىش ھەقىقەتەن خەتەرلىك . شۇڭا ، بىزمۇ
ئورخۇن تەرەپكە كېتەلمەيۋاتىمىز .
ـــ بىزنى تابغاچ ئۇستىلارغا تونۇشتۇرۇپ قويىسىڭىز ، ـــ دەپ
ئۆتۈندى قوردانلىقلارنىڭ چوڭى ، ـــ ئەمگەك قىلىپ ، قايتىپ كەتكۈدەك
دەسمايە تېپىۋالساق دەيمىز .
ـــ سىلەر قۇرۇلۇشتا ئىشلەپ باققانمۇ ؟ ـــ سوردى قۇتادمىش .
قوردانلىقلار مىيىقىدا كۈلدى .
ـــ قوردان دېگەن چوڭ شەھەر . ئۇ يەردە ھەممە ئادەم ئۆي ـ
ئىمارەتلەردە ياشايدۇ . پۇقرالار ئۆيلىرىنى ئۆزلىرى سالىدۇ . قوردانىدا ئۆي
سېلىشنى بىلمەيدىغان ئادەم يوق .
ـــ ئۇنداق بولسا ياخشى ، ـــ دېدى قۇتادمىش ، ـــ چاڭئەندە
بولغان ئۇرۇشلاردا نۇرغۇن ئۆيلەر ۋەيران قىلىنغان . شۇڭا ، ھازىر تام
چىلارغا ئىش كۆپ . مەن سىلەرگە ئىش تېپىپ بېرەي .

× × ×

مىلادىيە 762 ـ يىلى ياز .
بۆگۈ قاغان شاھانە يىپەك چېدىرىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇ-
رۇپ ، چاڭئەندىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلدى .
ـــ باتۇر ۋە دانىشمەن بۆگۈ قاغانغا مەلۇم بولغايكى ، ـــ دېدى
باش ئەلچى ، ـــ شەۋكەتلىك تاڭ سۇزۇڭ ئالىيلىرى تۇيۇقسىزدىن يۈرەك
كېسىلى قوزغىلىپ قازا تاپتى . خانزادە لى يۈي تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ
تاڭ دەيزۇڭ دېگەن نام بىلەن ئۇلۇغلاندى . تەڭرى ئوغلى تاڭ دەيزۇڭ
شى چاۋىينى يوقىتىپ توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ چوڭ
ئوغلى لى كونى باش قوماندان ، بۆگۈ قاغان ئالىيلىرىنىڭ قېيناتىسى
بارغۇت خۇيۇننى مۇئاۋىن قوماندان قىلىپ تەينىلىدى . تەڭرى ئوغلى

تاڭ دەيزۇڭ بىلەن مۇئاۋىن قوماندان بارغۇت خۇيۇن سانغۇن بۆگۈ قا-
غاننىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ ، توپىلاڭنى باستۇرۇشقا يارداەم بېرىشنى ئۈمىد
قىلىدۇ .

تابغاچ ئەلچىلىرى بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپلا قايتىپ كەتتى .
يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بۆگۈ قاغان شەخسەن ئۆزى تۆت
مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ سەددىچىن سېپىلى تەرەپكە يول
ئالدى .

تاڭ سۇلالىسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ
قالدى . ئۇيغۇر قوشۇنى بۇ قېتىممۇ ئالدىنقى قېتىمقىسىغا ئوخشاش تاڭ
ئوردىسىغا يارداەم بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتامدۇ ياكى شى چاۋىننىڭ تەك-
لىپىنى قوبۇل قىلىپ توپىلاڭغا قوشۇلماقچىمۇ ؟ ھالبۇكى ، بۆگۈ قاغان
سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭگە كەلگەندىن كېيىن مەلۇم
بولدىكى ، ئۇ شى چاۋىينغا قارشى قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان ئۆزىنىڭ
قېيناتىسى بارغۇت خۇيۇنغا يارداەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنىدى .

شۇنىڭ بىلەن خانزادە لى كو ، بارغۇت خۇيۇن ۋە بۆگۈ قاغان-
نىڭ قوشۇنلىرى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىپ ، توپىلاڭچىلارنى كەينى ـ
كەينىدىن مەغلۇپ قىلدى . ئاخىر شۇ يىلى كۈزدە ئۇيغۇر ـ تابغاچ قو-
شۇنلىرى شى چاۋيى قوشۇنىغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ ، ھەل قىلغۇچ
غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى . تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ، تو-
پىلاڭچىلاردىن ئاتمىش مىڭ ئادەم ئۆلۈپ ، يىگىرمە مىڭ ئادەم ئەسىرگە
چۈشكەن . شۇ يىلى مىلادىيە ھېسابىدا 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى بۆگۈ قا-
غان قوشۇنى زەپەر قۇچۇپ ، شىددەتلىك ھۇجۇم بىلەن تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ شەرقىي ئاستانىسى لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى . شى چاۋيى
لوياڭدىن قېچىپ چىقىپ ، بىر ئورمانلىققا كەلگەندە ئۈمىدسىزلەنگەن
ھالدا دەرەخكە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى .

شۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 755 ـ يىلى 1 ـ ئايدا باشلانغان تارىختا
مەشھۇر ئەن لۇشەن ـ شى سىمىن قوزغىلىڭى 762 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا
ئۈزۈل ـ كېسىل باستۇرۇلدى .

× × ×

بۆگۈ قاغان لوياڭدىكى ھەشەمەتلىك قەسىردە قىشلاپ تۇرۇپ قالدى . ھاۋا ئىللىپ ، قارلار ئېرىگەندىن كېيىنمۇ كېتىشكە ئالدىرىمىدى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى ھۆكۈمدارى تاڭ دەيزۇڭ ئويلىمىغان يەردىن يەنە توپىلاڭ ياكى پاراكەندىچىلىكلەر چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ھازىرچە قايتىپ كەتمەي تۇرۇشىنى ئۆتۈنگەنىدى .

دەل ـ دەرەخلەر بىخ چىقىرىشقا باشلىغان قۇياشلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۆگۈ قاغان بىر توپ قورۇقچى چەۋەندازلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قەسىردىن چىقتى . كىچىكىدىن تارتىپ كەڭ يايلاقلاردا ئەركىن يايراپ ، ئات ئوينىتىپ ئۆسكەن بۇ قاغان ھازىر تابغاچلارنىڭ ئىسسىق ئۆيلىرىدە يۇمشاق يوتقان ـ كۆرپىلەرگە يۆگىنىپ بىكار ياتىۋېرىشتىن زېرىكتى ، مەيخورلۇق قىلىپ ، گۈزەل دېدەكلەرگە بەدىنىنى ئۇۋۇلىتىپ ئېزىلىپ كۈن ئۆتكۈزۈشتىن رايى قايتتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەر كۈنى ئات مىنىپ كوچا ـ كويلارنى ئايلىنىدىغان ، شەھەر سىرتىغا چىقىپ چەۋگەن ئوينايدىغان ، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلىدىغان ئادىتىنى قايتا باشلىغانىدى .

بۈگۈنمۇ شۇنداق بولدى . ئورخۇنلۇق قاغان چىرايلىق ئاق ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ ، مانى ئىبادەتخانىسى جايلاشقان بىر كوچىغا كېلىپ قالدى . ئىبادەتخانا ئالدىغا نۇرغۇن ئادەم توپلاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئات بىلەن ئۆتۈش مۇمكىن بولماي قالدى . ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملەر تىقما ـ تىقماق بولۇپ ، كوچىنى بىر ئالغانىدى .

ـــ نېمە قىلىشقا يىغىلىپ تۇرغان ئادەملەر بۇ ؟ ـــ دەپ سورىدى بۆگۈ قاغان .

ـــ مانىخەيلەر ئىبادەت قىلىشقا كەلگەن ئوخشايدۇ ، ـــ دېدى قاغاننىڭ يېنىدا تۇرغان قورۇقچىلاردىن بىرى .

بۆگۈ قاغان ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ ، كىشىلەرنىڭ باشلىرى ئۈس-

تىدىن قاردى . ئۇدۇلدىكى ئىبادەتخانىنىڭ كەڭ ئېچىۋېتىلگەن دەرۋازىسىدىن ئاق لباسلىق راھىبلار چىقىپ ، توپلىشىپ تۇرغان خالايىقنى ئارىلاپ نېمىلەرنىدۇر سۆزلەيتتى . ئۇلارنىڭ بىرى نەسىللىك ئاتلارغا مىنىپ تۇرغان قاغان ۋە ئۇنىڭ قوروقچىلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى .

— تەخىر قىلغايسىلەر ، پاك دىندارلار ، ئىبادەتخانا ئىچى بوشىغاندا باش روھانىي سىزلەنمۇ قوبۇل قىلىدۇ ، — دەيتتى راھىب ئەتراپتىكىلەرگە قايتا - قايتا تۆۋەنچىلىك بىلەن ئېگىلىپ .

— ئەي راھىب ، — دەپ چاقىردى ئۇنى بۆگۈ قاغان ، — نېمىدېگەن تولا ئادەم بۇ ؟ باش روھانىي ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ نېمە قىلىدۇ ؟

راھىب ئەدەپ بىلەن تەزىم قىلغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى :

— بۇگۈن ئىبادەتخانىدا توۋا ئىستىغپار ئوقۇلىدىغان كۈن . بۇ كىشىلەر ھاياتلىقتا بىلىپ - بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىنى باش روھانىيغا ئېيتىپ ، توۋا قىلىش ئۈچۈن كەلگەن .

« بۇ نېمە كارامەت ، — دەپ ئويلىدى بۆگۈ قاغان ، — ئادەملەر پادىشاھ ، قاغانلارغىمۇ بۇنچىلىك ئىخلاس قىلمايدۇ . گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەر ھۆكۈمرانلارنىڭ جازاسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قېچىپ كېتىدۇ ، ھېچكىممۇ بۇنداق ئۆزلۈكىدىن كېلىپ ھۆكۈمدارلارغا ئۆزلىرىنىڭ گۇناھلىرىنى سۆزلەپ بەرمەيدۇ . قاغانلار ئۆز پەرمانلىرىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن بۇنچىلىك كۆپ خەلقنى بىر يەرگە يىغالمايدۇ » .

قاغان ئەجەبلەنگەن ۋە چوڭقۇر ئويغا پاتقان ھالدا ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ ، ئۆز قەسىرىگە قايتىپ كەتتى . شۇ كۈنى كېچىچە ئۇ مانىخەيلەرنىڭ توۋا قىلىش ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنىڭ شۇ قەدەر مۇستەھكەملىكىنى ئويلاپ تۇزۇكرەك ئۇخلىيالمىدى . « بۇنىڭ سەۋەبى نېمە ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — مانى دىندارلىرىنىڭ كىشىلەر قەلبىنى شۇقەدەر بويسۇندۇرۇپ ، ئۆزىگە رام قىلىشىدا قانداق سىر بار ؟ »

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىنلا ئۇ « مانى ئىبادەتخانىسىغا بارىمەن » دەپ جاۋاب بەردى .قاغانغا ھەمراھ بولۇپ بۇ يەردە تۇرۇۋاتقان پاخمۇاش ، چاڭگا ساقاللىق شامان بۇنىڭغا قارىتا نارازىلىق بىلدۈردى .

— شامان مۇخلىسلىرى مانى جىنلىرى بىلەن ئالاقىلەشسە بولـ
مايدۇ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى غەزەپلىنىدۇ ، — دېدى
ئۇ بۆگۈ قاغاننىڭ يولىنى توسۇپ .
— توسقۇنلۇق قىلما ، ھۆرمەتلىك شامان ، مانىخەيلەرنىڭ ئىچ
سىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ باقاي دەيمەن ، — دېدى قاغان ۋە
شامانىنى بىر قولى بىلەن چەتكەرەك ئىتتىرىپ قەسىردىن چىقتى .
— ئەمىسە مەن پال سېلىپ باقاي ، — دېدى شامان ئۇنىڭ كەيـ
نىدىن چىقىپ ، — مانىخەيلەر بىلەن كۆرۈشۈش پايدىلىقمۇ ، زىيانلىق
مۇ ؟ مەن پېرە ئويناپ ، روھلاردىن سوراپ باقاي .
— بۇنىڭغا پېرە ئويناش ، پال سېلىش كەتمەيدۇ ، — دېدى
بۆگۈ قاغان ۋە ئۇزۇن پۇتلۇق غاز بويۇن ئاق ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە
دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى . يىگىرمىدەك قورۇقچىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن
ئات سالدى .
ئىبادەتخانىدىكى راھىبلار يېنىغا قىلىچ ئاسقان قارا ساقاللىق ،
سۇرلۇك قاغاننى ۋە ئۇنىڭ قورۇقچىلىرىنى كۆرۈپ ھودۇقۇپ قالدى ۋە
يۈگۈرگىنىچە باش روھانىيغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن كىرىپ كەتتى .
— مەن سىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئۇستازىڭلار بىلەن كۆرۈ-
شىمەن ، — دېدى قاغان ئىبادەتخانا قورۇسىدا نېمە قىلىشنى بىلمەي
تۇرۇپ قېلىشقان ئىككى راھىبقا قاراپ .
دەل شۇ چاغدا ئىبادەتخانىنىڭ قىزىل سىرلانغان قوش قاناتلىق
ئىشىكى ئېچىلىپ ، ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن تاقىر باش روھانىي قورۇغا
چىقىپ كەلدى .
— مەرھابا ، ئەي تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، — دېدى ئۇ بۆگۈ
قاغانغا سىپايىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ .
قاغان ئاتتىن چۈشتى .
— ئۇلۇغ تەڭرى مانى بۇرخان شەرىپىگە سېلىنغان ئىبادەتخانىغا
ئادەم ئۆلتۈرىدىغان قورال بىلەن كىرىشكە بولمايدۇ ، — دېدى يەنە ھې-
لىقى روھانىي .

بۆگۆ قاغان كەڭ تاسما كەمەرنى يېشىپ ، قىلىچنى قورۇق چىلاردىن بىرىگە بەردى .

— مەرھابا ، ئەزىز مېھمان !

روھانىي بۆگۆ قاغاننى ئىبادەتخانىغا باشلاپ كىردى . ئۇلار ئازادە خانىغا سېلىنغان گىلەم ئۈستىگە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى .

— كەمىنگىز مۇشۇ ئىبادەتخانىنىڭ باش روھانىيسى بولىمەن . كېلىشتىكى مۇددىئايىڭىزنى بايان قىلغايسىز ، ئەي تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، — دېدى روھانىي .

بۆگۆ قاغان سوريدى :

— نېمە ئۈچۈن مانىخەيلەر شۇنچە رايىش ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلار روھانىيلارنىڭ تەلەپلىرىنى شەرتسىز ئادا قىلىدۇ ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن گۇناھلىرىغا توۋا قىلىدۇ ؟

— بۇنىڭ ھەممىسى دىنىنىڭ كۈچى ، — دېدى باش روھانىي ، — سىلەر دىنسىزلار بۇنى چۈشەنمەيسىلەر .

— بىزنىڭمۇ دىنىمىز بار ، — دېدى بۆگۆ قاغان ، — بىز شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز .

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، — دېدى باش روھانىي يەنىلا سىپايىلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ ، — شامانلارنىڭ دەيدىغانلىرى دىن ئەمەس . شامانلار روھلارنى چاقىرىمىز دېيىشىدۇ ، لېكىن شۇ روھلارنى باشقۇرىدىغان تەڭرىلەرنى بىلمەيدۇ ، تەڭرىلەرگە تېۋىنماستىن پال سېلىپ جادۇگەرلىك قىلىدۇ . بۇنداق قىلمىشلار تەڭرىلەرنى غەزەپلەندۈرىدۇ .

— دىنىڭىزنى ماڭا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ ، — دېدى بۆگۆ قاغان ، — سىلەرنىڭ بۇ دىنىڭلاردا زادى نېمە خىسلەت بار ؟ شۇنى بىلگۈم كېلىدۇ .

— ياخشى گەپ ، — دېدى باش روھانىي ، — تەڭرى مانى تەلىماتىنى ئاڭلاپ دىندارلاردىن بولۇپ قېلىشىڭىزنى تىلەيمەن . مانى يولىنى تۇتۇپ ، بىزنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىمىز بويىچە ئىش قىلسىڭىز ئېلىڭىز تېخىمۇ قۇدرەت تاپىدۇ ، قائىدە - قانۇنلارنى بىلمەي يۈرىۋەرسىڭىز

ئېلىگىز بۇزۇلىدۇ .

— ياق ، بىزنىڭمۇ ئۆزىمىزنىڭ قانۇنلىرىمىز بار . شۇ قانۇنلىرىمىز بويىچە ئىش بېجىرىمىز ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى بۆگۈ قاغان .

— قانداق قانۇن ؟ — سوريدى باش روهانىي .

بۆگۈ قاغان جاۋاب بەردى :

— غەلىيانچىلار ، خائىنلار ۋە قاتىللارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ . ئېرى بار ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلغانلارمۇ ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئەگەر كىمكى ياتلىق بولمىغان قىزنىڭ نومۇسىغا تەگسە شۇ قىزغا ئۆيلىنىشى شەرت . ئوغرىلار ئۆزلىرى ئوغرىلىغان مالنىڭ باھاسىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق جەرىمانە تۆلەشكە مەجبۇر قىلىنىدۇ . سوقۇشۇپ باشقىلارنى يارىلاندۇ- رۇپ قويغانلار تۆلەم تۆلەيدۇ . ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا بارلىق ساغلام ئەركەكلەر ئاتلىنىپ قوشۇنغا كېلىدۇ .

باش روهانىي قاغاننىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى يەنە سىلىقلىقچە رەت قىلدى :

— يوقسۇ ، تەڭرىنىڭ ئەركە بەندىسى ، بۇ قانۇن ئەمەس ، بەلكى ئۆزۈڭلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىڭلار . ئەمما ، ئۆرپ ـ ئادەت دېگەن مۇس- تەھكەم بولمايدۇ ، كىشىلەر يەنىلا بىلىپ ـ بىلمەي داۋاملىق گۇناھلىق ئىشلارنى قىلىۋېرىدۇ . پەقەت ئىخلاسمەن دىندارلار ئۆزىنى گۇناھتىن ساقلايدۇ .

— نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ ؟

— چۈنكى ، ئۇلار تەڭرىلەردىن قورقىدۇ . مانا بۇ دىننىڭ كۈچى !

— دېمەك ، دىندارلار ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى چەكلەيدىكەن ـ دە .

باش روهانىي « شۇنداق » دېگەننى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى . بۆگۈ قاغان كۆزلىرىنى تۆۋەن قارىتىپ ، ئۇزاققىچە ئويلىنىپ ئولتۇردى .

— ئەگەر ھەممە خەلق شۇنداق بولسا نېمىدېگەن ياخشى ! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ .

— بۇنداق بولۇش ئۈچۈن ھەممە خەلق مانى دىنىغا كىرىشى

كېرەك ، ــ دېدى يەنە باش روهانىي ، ــ بۇيۇك قاغان ، ئالدى بىلەن سىز دىننغا كىرىك ، ئاندىن بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى تەڭرى مانى بۇرخانىنىڭ نۇرلۇق يولىغا باشلاڭ . شۇنداق قىلسىڭىز ئېلىڭىزدە سىزنىڭ خاسىيىتىڭىز بىلەن ئۇلۇغ ئىشلار ، ياخشى خۇلقلار بارلىققا كېلىدۇ . ئەگەر ئۇنداق قىلمىسىڭىز ئېلىڭىز بۇزۇلىدۇ، يامان خۇيلۇق گۇناھكارلار كۆپەيىپ كېتىدۇ . شۇنداق بولغان چاغدا سىز ئۆزىڭىزنىڭ ئارغىماق ئېتىڭىز ، ئەقىل ـ پاراستىڭىز ، قەيسەر قوشۇنىڭىز ، ھېسابسىز باتۇرلىرىڭىز بىلەنمۇ خەلقىڭىزنى باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قالىسىز .

ــ دىنىڭىزنى ماڭا چۈشەندۈرۈپ بېقىڭ ، ــ دېدى بۆگۈ قاغان ، ــ بۇنىڭغا ئىشىنىش ـ ئىشەنمەسلىكنى ئاندىن ئويلىشىپ باقاي .

ــ خوپ ، تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، ــ دېدى باش روھانىي ، ــ لېكىن بۇنى ئىككى جۈملە سۆز بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ . قورۇقچىلىرىڭىز قايتىپ كەتسۇن . سىز مۇشۇ يەردە قېلىڭ . مەقسەتكە لايىق سۆھبەتلىشەيلى .

بۆگۈ قاغان بۇ تەكلىپكە ماقۇل بولدى ۋە بارلىق قورۇقچىلىرىنى قايتۇرۇۋېتىپ ، ئىبادەتخانىدا يالغۇز قالدى . باش روھانىي يۇقىرى دەرىجىلىك راھىبلاردىن تۆت كىشىنى باشلاپ كىردى . ئۇلار ھەممىسى بۆگۈ قاغانغا نۆۋەت بىلەن سۆزلەپ مانى دىننى چۈشەندۈرۈشكە كىرىشتى :

ــ دىنىمىزدا ئەڭ ئالىي ئىلاھ ئەزرۇئا تەڭرىدۇر .

ــ ئالەمنى شەكىللەندۈرگۈچى بەش تەڭرى بار ، بۇلار : ھاۋا ، شامال ، يورۇقلۇق ، سۇ ، ئوت تەڭرىلىرىدۇر .

ــ بىز ئىككى تەرەپ ، ئۈچ زامان ئەقىدىسىگە ئىشىنىمىز . ئىككى تەرەپ دېگىنىمىز يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى كۆرسىتىدۇ . بارلىق ياخشى نەرسىلەر يورۇقلۇقتىن ، بارلىق يامان شەيئىلەر قاراڭغۇلۇقتىن مەيدانغا كەلگەن . ئۈچ زامان دېگىنىمىز دەسلەپكى زامان ، ئارىلىقتىكى زامان ۋە ئاخىرقى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ پەيتنى كۆرسىتىدۇ . دۇنيا بىنا بولمىغان دەسلەپكى پەيتتە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ بولغان . ئۇلار بىر ـ بىرىگە

ئارىلىشالمىغان . ئارىلىقتىكى پەيتكە كەلگەندە قاراڭغۇلۇق يورۇقلۇقنى بېسىپ كەتكەن . يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ئارىلىشىپ كەتكەن . ئا-خىرقى زامان كەلگەندە زور بالايىئاپەت يۈز بېرىپ ، پۈتۈن دۇنيا گۇمران بولىدۇ . يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ چەك - چېگرىسى قاي-تىدىن ئايرىلىدۇ . ئۇ چاغدا ئىبادەتنى تاشلىماي ، ياخشى ئىش قىلغان ئادەملەر جەننەتكە ، يامان ئىش قىلىش نىيىتىدىن يانمىغان گۇناھكارلار دوزاخقا كىرىدۇ .

روھانىيلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇزۇلدۇرمەي سۆزلەپ ، مانى دىنىنىڭ ئەمرىمەرۇپلىرىنى بايان قىلىشتى . بۆگۈ قاغان بارغانسېرى قى-زىقىپ تىڭشىماقتا ئىدى . شۇ تەرىقىدە ئۇ ئۇدا ئىككى كۈنگىچە ئىبادەت-خانىدىن چىقمىدى ، روھانىيلار بىلەن بىللە غىزالىنىپ ، بىللە يېتىپ - قوپتى . روھانىيلار بۆگۈ قاغانغا مانى بۇرخانىنىڭ تەرجىمىھالىنى سۆز-لەيتتى ، مانى نوملىرىدىن ئۇزۇندىلەرنى ئوقۇپ شەرھلەيتتى . بۆگۈ قا-غانمۇ بەزىدە ئۇلار بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ، شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىدىن سۆز ئاچاتتى ، يايلاق خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ماختاپ ناتىقلىق قىلاتتى . روھانىيلار تەرغىباتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى .

— بىز پاكىز ، بىز دىندارمىز ، — دەيتتى ئۇلار ، — تەڭرىنىڭ ئېيتقىنىنى تولۇق بېجىرىمىز ، تېنىمىزنى قالدۇرۇپ تەڭرىنىڭ ئالدىغا با-رىمىز . تەڭرى بەرگەن ئەقلىڭىز بىلەن ئويلاپ بېقىڭ . بىلىمسىز ، نادان پېرىخۇنلارنىڭ كەينىگە كىرىپ خاتالاشتىڭىز . سىزگە ئەگىشىپ پۈتۈن تۈرك خەلقىمۇ خاتا يولغا كېتىۋاتىدۇ . مۇشۇنداق بولۇۋەرسە خەلقىڭىز بۇلغىنىدۇ ، ئۇلارنى ھېچقانداق قىلىپمۇ قۇتقۇزۇپ قالالمايسىز . شۇڭا ، تېزرەك دىنغا كىرىپ ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاڭ ، ئۇلارنى مەڭگۈلۈك ئازابتىن ساقلاڭ .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇچىنچى كۈنىگە كەلگەندە بۆگۈ قاغانىنىڭ پىكرى بىر ئاز بوشىدى . ئۇ ئۆز ئىچىدە شامانلارنىڭ سۆز - ھەرىكەت-لىرى بىلەن بۇ دىندارلارنىڭ ۋەز - نەسىھەتلىرىنى ، پېرە ئويناش بىلەن ئىبادەت قىلىشنى سېلىشتۇردى . « يايلاق خەلقى ئىچىدە جېدەل - ما-

جىرا ، پاراكەندىچىلىكلەر ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ، — ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، قاتىللىق قىلمىشلىرى ئەزەلدىن يوقىلىپ باقمىدى ، ئىسيانچىلار باش كۆتۈرۈپ تەختكە تەھدىت سالىدىغان ئىشلارمۇ ، قەبىلىۋازلىق ، يۇرتۋازلىق قىلىشىپ ئەلنى پارچىلايدىغان جىنايى ئىشلارمۇ بۇرۇندىن تارتىپ يۈز بېرىپ تۇرغان . قاغانلار قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇپمۇ ، شامانلار جىن - شەيتانلارنى قوغلاپ ، روھلارنى يارەمگە چاقىرىپمۇ بۇنداق پاراكەندىچىلىكلەرگە خاتىمە بېرەلمىدى . ئادەملەرنىڭ پەيلى بۇزۇلسا ھايۋاندىن بەتەر بولۇپ كېتىدىكەن . قارىغاندا ، خەلق مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولسا ئاندىن بۇنداق پاراكەندىچىلىك ۋە ھەر خىل ئەسكىلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدىكەن - دە ! ھەممە ئادەم مانا مۇشۇ دىندارلاردەك مۆمىن ، ئەدەپ - قائىدىلىك بولسا ئاندىن ئەل ئىچىدە خاتىرجەملىك ۋە ئاسايىشلىق بولىدىغان ئوخشايدۇ » .

— ئېيتقىنىڭلار توغرا ، مەن سىلەرگە ئىشەندىم ، — دېدى بۇگۇ قاغان روھانىيلارغا قاراپ ۋە رازىمەنلىكنى ئىپادىلەپ بېشىنى ئىرغىتتى ، — مەن ئۆزۈمنى ۋە خەلقىمنى مەڭگۈلۈك ئازابتىن ساقلاپ ، توغرا يولغا مېڭىش ئۈچۈن مانى دىنىغا كىرىشنى قارار قىلدىم ! ماڭا مانى تەلىماتلىرىنى ئۆگىتىڭلار .

باش روھانىي ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، كۆزلىرىنى يۇقىرىغا قاراتتى .

— ئەي ئەزرۇئا تەڭرى ، قۇدرىتىڭگە قايىلمەن ! — دەپ ئۈنلۈك خىتاب قىلدى ئۇ ، — سېنىڭ كارامىتىڭ بىلەن بۇگۇ قاغاندەك تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ھۆكۈمدار بۇگۈن ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەڭرى مانى بۇرخانىنىڭ نۇرلۇق يولىغا قەدەم قويدى . ئۇ ئالەمنى ياراتقان تەڭرىلەرنى تونۇدى ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ پەرقىنى كۆردى .

باشقا راھىبلارمۇ سالاپىتىنى بۇزماي خىتاب قىلىشتى :

— ئەزرۇئا قۇدرەتلىكتۇر !

باش روهانيي بۆگۆ قاغانغا قاراپ سۆزلىدى :

ـــ ئەي تەڭداشسىز باتۇر ۋە دانىشمەن بۆگۆ قاغان ، شۇنى بىلىڭكى ، دىنىمىزدا ئۇچ تەقىپ ، ئون پەرھىز يولغا قويۇلغان . ئۇچ تەقىپ دېگىنىمىز مۇنداق بولۇر : بىرىنچى ، ئېغىز تەقىپى . بۇ ھاراق ئىچمەسلىك ، گۆش يېمەسلىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ . ئىككىنچى ، قول تەقىپى . بۇ خۇپىيانە ھالدا يامان ئىش قىلماسلىق دېگەنلىكتۇر . ئۈچىنچى ، كۆڭۈل تەقىپى . بۇ شەھۋانىيلىق ئىستىكىدە بولماسلىق دېگەن مەنىدە . ئون پەرھىز دېگىنىمىز مۇنۇلاردىن ئىبارەت : بۇتقا چوقۇنماسلىق ، يالغان سۆزلىمەسلىك ، تاج كۆزلۈك قىلماسلىق ، جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەسلىك ، شەھۋانىيلىق قىلماسلىق ، ئوغرىلىق قىلماسلىق ، ئالدامچىلىق قىلماسلىق ، ناتوغرا يولدا ماڭماسلىق ، جادۇگەرلىك قىلماسلىق ، ھۇرۇن بولماسلىق .

ـــ بۇ تەلىمنى ئېسىمدە ساقلايمەن ، ـــ دېدى بۆگۆ قاغان .

باش روهانيي بۆگۆ قاغانغا ئۆگىتىشنى داۋاملاشتۇردى :

ـــ ئەي تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ، نەگە بارسىڭىز ، نەدە تۇرسىڭىز ، نەگە كىرسىڭىز ، نەدىن چىقسىڭىز « تەڭرى ، يارۇق[1] كۆچلۈك ، بىلگە » دېگەن تۆت سۆزنى ئاغزىڭىزدىن چۈشۈرمەي دائىم يادلاپ تۇرۇڭ . شۇنداق قىلسىڭىز ئەزرۇئا تەڭرى سىزگە مەدەت بېرىپ ، ئىشلىرىڭىز ئاسان بولىدۇ . بۇنىڭدىكى « تەڭرى » دېگىنىمىز ئالىي ئىلاھ ئەزرۇئا تەڭرىنى بىلدۈرىدۇ . « يارۇق » دېگىنىمىز يورۇقلۇق ئىلاھلىرى بولمىش كۈن ، ئاي تەڭرىلەرنى بىلدۈرىدۇ . « كۆچلۈك » دېگىنىمىز تەڭرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى بولمىش يورۇقلۇق ئەلچىلىرىدۇر . « بىلگە » دېگىنىمىز ئەزرۇئا تەڭرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى دېمەكتۇر . بۇ تۆت سۆزنى ھازىرلا يادلىۋېلىڭ .

بۆگۆ قاغان يادلىدى :

ـــ تەڭرى ، يارۇق ، كۆچلۈك ، بىلگە .

باش روهانيي شادلانغان ھالدا خىتاب قىلدى :

---

① يارۇق ـــ قەدىمكى تۈركىي تىلدا « يورۇقلۇق ، نۇر » .

— قۇتلۇق بولغايسىز ، ئەي تەڭرىنىڭ ئەزىز بەندىسى ! مانى روھى قەلبىڭىزنى يورۇتتى . ھازىرغا قەدەر مانىخەيلەر ئىچىدىن ھۆكۈمدارلار چىقىپ باقمىغانىدى . سىز مانىخەيلەرنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى بولۇپ قالدىڭىز . شۇڭا ، بىز سىزنى شۇ بۇگۇنكى كۈندىن ئېتىبارەن « تەڭرىخان » دەپ ئاتايمىز .

— خوپ ، ھۆرمەتلىك باش روھانىي ، — دېدى بۆگۈ قاغان ، — ئەمدى سىزگە بىر ئىلتماسىم بار .

— ئىلتماسىڭىزنى بايان قىلغايسىز ، بۇيۇك تەڭرىخان .

— پۇقرالىرىمغا مانى دىنىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ماڭا بىر نەچچە راھىبنى قوشۇپ بەرگەيسىز .

— بارىكاللا ! — باش روھانىي يەنە خۇشاللىق بىلەن خىتاب قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان تۆت راھىبنى قولى بىلەن ئىشارە قىلىپ كۆرسەتتى ، — مانا بۇ راھىبلار سىزگە يارداملىچى ۋە مەسلىھەتچى بولسۇن .

— بۇيۇك تەڭرىخاننىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا تەييارمىز ، — دېيىشتى تۆت راھىب سىپايىلىك بىلەن باش ئېگىپ .

شۇنداق قىلىپ ، بۆگۈ قاغان « تەڭرىخان » دېگەن پەخرىي نام بىلەن ئۇلۇغلىنىپ ، مانى دىنىغا كىرگەن ھېسابتا بولدى . سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ قاغان ئەن لۇشەن — شى سىمىن توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى . مانا ئەمدى ئۇ غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ، شى چاۋىي قولىدىن تارتىۋالغان شەرقىي ئاستانە لوياڭ شەھىرىدە سوغدى روھانىيلىرىنىڭ دەۋىتى بىلەن مانى دىنىنى پۈتۈن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئورتاق دىنى قىلىشقا بەل باغلاپ ، تۆت راھىبنى ئېلىپ قەسىرگە قايتتى .

× × ×

چاگئەن . شۇ يىلنىڭ تومۇز كۈنلىرى .

قۇتادمىش قوردانلىق مۇساپىرلار بىلەن بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا ئىشلىمەكتە ئىدى . ئۇ ھازىر خېلى ئوبدانلا ئۇستا بولۇپ يېتىشىپ قالغا- نىدى . شۇ تاپتا ئۇ يوغان ـ يوغان خام كېسەكلەرنى رەتلىك تىزىپ تام قوپۇرۇش بىلەن بەند ئىدى .

ـــ ئەي بۇرادەر ، ـــ دەپ چاقچاق قىلاتتى ئۇنىڭغا قوردانلىقلار ، ـــ قوردانلىق قىزغا ئۆيلىنىپ ، مانا ئاخىر ئۆزۈڭمۇ ھەق- قىي قوردانلىق ئۇستا بولۇپ يېتىشتىڭ . تامچىلىق ھۇنىرىنى بىلمىگەن ئادەمنى قوردانلىق دېگىلى بولمايدۇ .

ـــ بۇ ھۇنەرنى ئەمدى ئورخۇنلۇق يۇرتداشلىرىمغىمۇ ئۆگىتى- مەن ، ـــ دەيتتى قۇتادمىشمۇ قوردانلىقلارغا خۇشخۇي بېقىپ .

شۇ ئەسنادا قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر تابغاچ ئۇلارغا قىزىقىپ توختاپ قالدى ۋە ئىككى قولىنى جۇپلەپ سالام بەرگەندىن كېيىن كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ سوردى :

ـــ قارىسام تابغاچ ئەمەس ئىكەنسىلەر ، ئۇيغۇرچە سۆزلەۋاتىسى- لەر ، نەدىن كەلگەن سىلەر ؟

ـــ بۇلار قوردانىدىن ، مەن ئورخۇندىن كەلگەن ، ـــ دېدى قۇ- تادمىشمۇ ئۇنىڭغا سالام بېرىپ .

ـــ مەنمۇ ئۆتكەن ھەپتىدە ئورخۇندىن كەلگەن ، ـــ دېدى تاب- غاچ ، ـــ شۇڭا سىلەرنى كۆرۈپ سالام بەرگىلى كەلدىم .

ـــ ئورخۇن بويىغا نېمە ئىش بىلەن بارغانىدىڭىز ؟ ـــ سوردى قۇتادمىش .

ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانىغا ياتلىق بولغان نىڭگو قۇنچۇي ئۇچۇن ئۆي ـ ئىمارەت سالدۇق ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى تابغاچ .

ـــ دېمەك ، سىزمۇ بىناكار ئىكەنسىز ـ دە .

— شۇنداق . ئۇ يەرگە بىز ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلەمچىلەر بىللە بارغانىدۇق . نۇرغۇن ئىمارەتلەرنى سالدۇق ، ئەتراپىغا سىپىل سوقتۇق . شۇنداق قىلىپ ، ئورخۇن دەريا سىغا يېقىن جايدا پۇتۇن بىر شەھەر بىنا بولدى . ئۇيغۇرلار ئۇ شەھەرنى « قاتۇنبالىق »[1] دەپ ئاتىۋالدى .

— تابغاچ ئۇستىلار يايلاققا ئىشلەشكە كەتتى دەپ ئاڭلىغانىدۇق ، لېكىن پۇتۇن بىر شەھەر قۇرۇلۇپ پۇتكەنلىكىنى ئويلىماپتىكەنمەن ، — دېدى قۇتادمىش .

— ھازىر ئۇ يەرلەردە ئۆي سېلىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ كەتتى ، — دېدى تابغاچ ، — يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى كىگىز ئۆيلەرنى تاشلاپ كېسەك ئۆيلەرگە كىرىشكە باشلىدى . ھازىر يەنە سوغدى روھانىيلىرى بىرنەچچە ئورۇندا مانى ئىبادەتخانىلىرىنى سېلىۋاتىدۇ .

— ئۇ تەرەپلەردە كىشىلەر مانى دىنىغا كىرىۋاتىدۇ دەپ ئاڭلىدۇق . راستمۇ ؟ — دەپ سورىدى قوردانلىقلاردىن بىرى .

— راست ، — دېدى تابغاچ ، — تېخى يېقىندا بۆگۈ قاغان لو-ياڭدىن مانى راھىبلىرىنى ئېلىپ ئورخۇن بويىغا قايتىپ كەلدى . ئۇ مانى دىنىنى پۇتۇن خانلىقنىڭ رەسمىي دىنى ، بارلىق پۇقرالار بۇنىڭدىن كېيىن مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى كېرەك دەپ جاكارلاپتۇ .

تابغاچ يەنە بىردەم پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆز يولىغا كەتتى . قۇتادمىشنىڭ دىل ئارامى بۇزۇلغانىدى . ئۇنىڭ قولى ئىشقا بار-مىدى .

— بۇرادەرلەر ، ئەمدى يۇرتۇمغا قايتمىسام بولمايدۇ ، — دېدى قۇتادمىش قوردانلىق شېرىكلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ ، — مەن بۇ يەردە بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن تۇرۇپ قالغانىدىم . تابغاچ ۋە سوغدى ئۇستىلاردىن ئۆگەندىم . ئەمدى يايلاقلاردا شەھەر بىنا قىلىش قۇرۇلۇشلىرىغا قاتنىشىمەن . سىلەرچۇ ؟ مەن بىلەن كېتەمسىلەر ؟

قوردانلىقلار ئۆزئارا غۇلغۇلا قىلىشتى .

---

[1] قاتۇنبالىق — « خانىش شەھىرى » دېگەن مەنىدە (قەدىمكى تۈركچە تىلدا) .

— ماقۇل ، بۇرادەر قۇتادمىش ، — دېيىشتى ئاخىر ئۇلار ، — ئورخۇن يايلاقلىرىنىمۇ كۆرۈپ باقايلى .

ئۇلار ئىش ئورنىنى تاباغاچ ئىشلەمچىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆيلىرىگە قايتتى .

— ئەمدىغۇ مانى دىنىغا كىرەرسىز ؟ — دېدى ئايتولۇن قۇتادمىش قايتىپ كېلىپ ، بۇگۈ قاغانىڭ مانى دىنىغا كىرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن .

— بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى ، — دېدى قۇتادمىش ، — ئالدى بىلەن يايلاققا بېرىۋالايلىچۇ .

— ماقۇل ، — دەپ رازىلىق بىلدۈردى ئايتولۇن .

ئون ئالتىنچى باب

مانى ۋە شامان

تىنىق كۆك ئاسماندىكى ئالتۇن قۇياش يېشىل يايلاق ئۈستىگە ئۆزىنىڭ يارقىن نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن چېچىپ تۇراتتى . ئورخۇن دەريا سىنىڭ شاۋقۇنلۇق دولقۇنلىرى مەۋج ئۇرۇپ ئاقماقتا ئىدى . قۇتادمىش ، ئايتولۇن ۋە قوردانلىق ئىشلەمچىلەر ئىككى ھارۋىغا يۈك ـ تاقلىرىنى بېسىپ بۇ پايانسىز كەڭرى يايلاققا يېتىپ كەلدى .

ــ مانا بۇ مېنىڭ يۇرتۇم ! ــ دەپ خىتاب قىلدى قۇتادمىش ئات ئۈستىدە زوقمەنلىك بىلەن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ ، ــ نېمىدېگەن گۈزەل يايلاق ! كۆردۈڭلارمۇ ؟

ــ راست گۈزەل يەر ئىكەن ، ــ دېيىشتى قوردانلىقلار تەستىقلىغان تەرىزدە باشلىرىنى لىڭشىتىپ . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق ، بەزىلىرى ھارۋىلاردا ئولتۇرۇشقانىدى .

ــ قاراڭلار ، سېپىل ! ــ دېدى ئايتولۇن ئولتۇرغان ھارۋىنى ھەيدەۋاتقان قوردانلىق يىگىت قولى بىلەن يىراقنى كۆرسىتىپ .

ــ بۇ قانداق گەپ ؟ ــ دەپ ھەيران بولدى قۇتادمىش يىراقتىكى سېپىللارغا قاراپ ، ــ بۇ يەردە ھېچقانداق سېپىل يوق ئىدىغۇ ! يۈرۈڭلار ، بېرىپ كۆرەيلى .

ئۇلار ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى بۇراپ سېپىلغا يېقىنلاشتى . يوغان ـ يوغان چاسا تاشلار بىلەن قوپۇرۇلغان ھەيۋەتلىك سېپىلنىڭ دەرۋازىسىدىن ئىككى چەۋەندىز ئۇچىسىدىكى تۆمۈر ساۋۇت ۋە يانلىرىغا ئېسىلغان قىلىچ ـ خەنجەرلىرىنى شاراقلىتىپ چىقىپ كەلدى .

— توختاڭلار ! سلەر نىمە ئادەم ؟ نەدىن كەلدىڭلار ؟ — دەپ سوربدى ئۇلاردىن بىرى قۇتادمىشنىڭ ئالدىنى توسۇپ .

— بىز سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن ، چاڭئەن شەھىرىدىن كەلدۇق .

— نىمە ئىش بىلەن كەلدىڭلار ؟

— بۇ مىنىڭ يۇرتۇم ، — دېدى قۇتادمىش ، — مەن مۇشۇ يەردىن كەتكەن ، ئەمدى يەنە قايتىپ كەلدىم . ئەمدى سىلەردىن سوراپ باقاي ، بۇ سىپىل قاچان سېلىنغان ؟ يەتتە يىلنىڭ ئالدىدا مەن بۇ يەردىن كەتكەندە بۇنداق سىپىل يوق ئىدى .

— بۇ ئادەتتىكى سىپىل ئەمەس . بۇ مەرھۇم بايانچۇر قاغاننىڭ كىچىك قاتۇنى نىڭگو قۇنچۇي ئۈچۈن سالدۇرۇلغان مەخسۇس قەلئە ، — دېدى چەۋەندازلارنىڭ بىرى .

— شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قەلئە « قاتۇنبالىق » دەپ ئاتالغان ، — دەپ چۈشەندۈردى ئىككىنچى چەۋەنداز .

— شەھەرگە كىرسەك بولامدۇ ؟ — سوربدى قۇتادمىش .

— بولىدۇ ، — دەپ جاۋاب بەردى چەۋەندازلاردىن بىرى ، — ھازىر بۇ يەردە نۇرغۇن ئىشلەمچى ، ھۇنەرۋەن ھەم سودىگەرلەر ماكانلىشىۋاتىدۇ .

— شەھەرگە كىرىپ كۆرۈپ باقايلى ، — دېدى قۇتادمىش .

ئۇلار سىپىلنىڭ تۆمۈر بىلەن قاپلىنىپ قارا سىرلانغان يوغان قوش قاناتلىق دەرۋازىسىدىن كىردى .

— بۇ قانداق شەھەر ؟ — دېدى قوردانلىقلاردىن بىرى تەئەججۈپلەنگەن ھالدا ئەتراپىغا قاراپ .

يېڭىدىن بىنا قىلىنغان بۇ قەلئە قوردانغا ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى شەھەرلەرگە ئوخشىمايتتى . ئۇ يەر - بۇ يەردە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان چوڭ - كىچىك سودا دۇكانلىرى ۋە چاققانغىنا سېلىنغان بىر نەچچە ئۆينى ھېسابقا ئالمىغاندا ئالاھىدە قۇرۇلۇشمۇ يوق ئىدى . ئەكسىچە ، ھەممە يەردە خۇددى يايلاقتىكىگە ئوخشاش چېدىر ۋە كىگىز

ئۆيلەر تىكىلگەنىدى . چۈلۈۋۇرىدىن دەرەخ ياكى تۈۋرۈكلەرگە باغلاپ قويۇلغان ئات ۋە تۆگىلەر ئۇچراپ تۇراتتى . ئوگۈل ـ دوگۈل تار كوچىلاردىن ئۆتۈپ بىر يەرگە كەلگەندە قۇتادمىش ئېتىنى توختىتىپ خىتاب قىلدى :

ـــ قاراڭلار ، يەنە سىپىل بار ئىكەن .

دەرۋەقە ، بۇ ئۆزگىچە شەھەر ئىچىدە يەنە بىر كىچىك شەھەرچە بار ئىدى . بۇ شەھەرچىمۇ تۆت تەرەپتىن چاسا شەكىلدە سىپىل بىلەن قورشالغانىدى .

ـــ بۇ يەرگە كىرىشكە بولمايدۇ ! ـــ شەھەرچىنىڭ قىزىل سىرلانغان دەرۋازىسى ئالدىدا ئۇزۇن نەيزە تۇتۇپ تۇرغان جىسەكچى قۇتادمىشنىڭ ئالدىنى توسىدى .

ـــ بۇ يەرگە نېمىشقا كىرىشكە بولمايدۇ ؟ ـــ قۇتادمىش قىزىقىپ سورىدى .

ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا كىيگەن نەيزىلىك جىسەكچى چۈشەندۈردى :

ـــ بۇ قەلئەدە نىڭگو قاتۇن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى ھەم چۆرە ـ چاكارلىرى بىلەن تۇرىدۇ . قارىغاندا ، سىلەر ياقا يۇرتتىن كەلگەندەك تۇرىسىلەر . قونالغۇ كېرەك بولسا تاشقى شەھەردىن ئىزدەڭلار .

ـــ بۇ شەھەرنىڭ قاتۇنبالىق دەپ ئاتالغىنى بىكار ئەمەس ئىكەن ـ دە ، ـــ دېدى قۇتادمىش ۋە ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىدى .

تاشقى شەھەردە مۇساپىرلار قونالغۇ قىلىدىغان دەڭلەر تەسىس قىلىنغانىدى . ئۇزۇن سەپەردە چارچىغان قۇتادمىش قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق دەڭلەرنىڭ بىرىگە كېلىپ توختىدى . ئۇلار ئاتلىرىنى ئېغىل قىلىنغان لاپاس ئاستىغا توختىتىپ ، ئۆزلىرى خام كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددىيغىنا بىر كۆرۈمسىز ئۆيگە كىرىشتى . دەڭ خوجايىنى سۇ ـ پىغا داستىخان سېلىپ ، ھىجىر ـ چىنىلەرگە چاي قۇيدى .

ـــ بۇ شەھەر شۇنچە ئاسان پۈتۈپ چىقىپتۇ ـ ھە ؟ ـــ قۇتادمىش ئەجەبلىنىپ سورىدى .

ـــ شۇنداق ، ـــ دېدى دەڭ خوجايىنى ، ـــ شەھەر قۇرۇلۇشىغا

ئوتتۇرا تۇزلەڭدىن ، شۇنداقلا ، قوچۇ[1] ، بەشبالىق ، كۇسەن[2] قاتارلىق جايلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلەمچى ئۇستىلار ئېلىپ كېلىندى . ئۇلار تەرەپ ـ تەرەپتىن جىددىي تۇتۇش قىلىپ ، ئىككى يىل بولغاندا مانا مۇشۇنچىلىك بىر شەھەرنى قۇرۇپ چىقىشتى .

ـــ بۇ شەھەر تېخى بەك كىچىك ، بەك ئاددىي ئىكەن ، ـــ دېدى قوردانلىقلاردىن بىرى .

ـــ شۇنداق ، ـــ دېدى يەنە دەڭ خوجايىنى ، ـــ لېكىن ھازىرمۇ يەنە قۇرۇلۇش توختاپ قالمىدى . ئىمكانىيىتى بولغان ھاللىق كىشىلەر داۋاملىق بۇ يەرگە كېلىپ ، ئۆزلىرىگە ئۆي سېلىۋاتىدۇ .

ـــ باشقا جايلاردىمۇ شەھەر قۇرۇلۇشى بولۇۋاتامدۇ ؟ ـــ قۇتاد-مىش قىزىقىپ سوردى .

ـــ ھازىر بۆگۈ قاغان ئاستانە قىلىش ئۈچۈن ئايرىم شەھەر سالدۇرماقچى بولۇپ ، ئىشلەمچىلەرنى يىغىۋاتىدۇ ، ـــ دېدى دەڭ خوجايىنى .

ـــ بۆگۈ قاغان ھازىر قەيەردە ؟

ـــ ئورخۇن دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ ماڭغاندا بۇ شەھەردىن ئۇچ كۈنلۈك يەردىكى يايلاقتا دەپ ئاڭلىدىم . ئۇ شەھەر قۇ-رۇلىدىغان يەرنى ئۆزى تاللاپ ، ئۆزى نازارەت قىلىۋېتىپتۇ .

قۇتادمىش ئۆز ھەمراھلىرىغا قارىدى .

ـــ ئەتە ئەتىگەندىلا يولغا چىقايلى ، قاغاننى تاپايلى .

× × ×

گوياكى ئىلاھىي داستىخان كەبى كەڭ يېيىلغان يېشىل يايلاقتا رەڭمۇ رەڭ ياۋا گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ ، ھەر خىل چوڭ ـ كىچىك كېپىنەكلەر ئۇچۇپ ـ قونۇپ ، بۇ يەرنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىگە

---

① قوچۇ ـــ ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

② كۇسەن ـــ ھازىرقى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ئورنىدا بولغان شەھەر .

یەنە یېڭىچە گۈزەللىك قوشاتتى . شۇ يايلاقنىڭ ئېگىزرەك كۆتۈرۈلگەن تەكشى تۆپىلىكىگە بۆگۈ قاغانىنىڭ قارارگاھى قۇرۇلغانىدى . قىزىل رەڭ-لىك ئۇچ يىپەك چېدىر يىراقتىنلا كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . ئوتتۇرى-دىكى چېدىرنىڭ كۈنچىقىشقا قارىتىلغان ئىشىكى ئالدىدا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق ئىزغىرىن شامالدا يې-نىك يەلپۈنۈپ تۇراتتى .

چېدىرلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرگە گېلەم سېلىنغان بو-لۇپ ، ئۈستىگە ئاق شايى داستىخان تارتىلغانىدى . ئۈچىسىغا قىزىل يې-پەك تون كىيىپ ، ئۈزۈن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن يېشىل تاۋار ياغ-لىق چىگىۋالغان بۆگۈ قاغان توزغاق تولدۇرۇپ تىكىلگەن يوغان تەكـ-يىگە جەينىكى بىلەن تايىنىپ ئولتۇرغان ھالدا قىمىز ئىچكەچ كاۋاپقا ئې-غىز تەگمەكتە ئىدى . قوي تېرىسىدىن جىلىتكە كىيگەن ياش چاكار قىمىز تولدۇرۇلغان تورسۇقنى چالغىتىپ ئولتۇراتتى .

شۇ ئەسنادا يىراقتىن ئات تۇياقلىرىنىڭ تىۋىشى ئاڭلاندى . چاكار شۇ تەرەپكە نەزەر تاشلاپ ، قاغانغا مەلۇم قىلدى :

— ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان كەلدى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق يېقىن كېلىپ ئاتتىن چۈشتى . شۇ يەردە كاۋاپدانغا ئوتۇن كەسلەۋاتقان چاكار يۈگۈرۈپ كېلىپ ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ چۈلۋۈرىنى يەرگە قېقىلغان تۆمۈر قوزۇققا باغلاپ قويدى .

— تەڭرىدە بولمىش بۆگۈ قاغانىڭ قۇت بولسۇن [1] ، — دەپ سالام بەردى باغا تارقان .

— سىزگىمۇ قۇت بولسۇن . ئولتۇرۇڭ ، — دېدى قاغان .

ئۇلۇغ بۇيرۇق دادىل قەدەم تاشلاپ كېلىپ گېلەمگە ئولتۇردى . چاكار كۈمۈش كاسىغا تورسۇقتىن قىمىز قۇيۇپ ئۇنىڭغا سۇندى . بۆگۈ قاغان ئۇلۇغ بۇيرۇققا قاراپ قويۇپ ، ئۇنچىقماستىن قىمىزنى ئوتلىدى . ئۇ مەزكۇر پېشقەدەم بۇيرۇققا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايتتى ، چوڭ ـ كـ-

---

① تەڭرىدىن يارالغان بۆگۈ قاغانغا بەخت يار بولسۇن (قەدىمكى تۈركىي تىلدا) .

چىك ئىشلاردا ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشەتتى ، ئۇنى خانلىقتىكى ئەڭ چوڭ دانىشمەن دەپ ھېسابلايتتى . ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئىلگىرى كۆل بىلگە قاغان ۋە بايانچۇر ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانغا ئۇلۇغ بۇيرۇق بولۇپ خىزمەت قىلغان . مانا ئەمدى ئۇچىنچى ئەۋلاد ھۆكۈمدار بۆگۈ قاغانغىمۇ يەنە شۇ ئەمەل بىلەن خىزمەت قىلماقتا . ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك تۆھپە قوشقان ، دانالىقى ۋە قەھرىمانلىقى بىلەن داڭق چىقارغان مەشھۇر زات ئىدى . شۇڭا ، ئۇ ئۇچ ئەۋلاد قاغانىنىڭ ئالدىدا ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ، خالىغان ۋاقىتتا ئۇلار بىلەن ئىختىيارىي كۆرۈشۈپ ، ئەركىن پاراڭلىشالايتتى . ھالبۇكى ، بۆگۈ قاغان ئۇنىڭ بەزى چاغلاردىكى تەكەللۇپسىز ئەركىنلىكىنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيتتى . شۇنداقتىمۇ ، قاغان ئۆزىنىڭ بۇنداق نارازىلىقىنى ئۆز ئىچىدىلا بىلىپ ، سىرتىدا چاندۇرمايتتى .

— بۇيۇك قاغانىمغا ئېيتىدىغان سۆزۈم بار ، — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان بىر كاسا قىمىزنى ئىچىۋەتكەندىن كېيىن .

— سۆزلەڭ ، ئۇلۇغ بۇيرۇق .

— بۇيۇك قاغانىم ، پۈتۈن يايلاق خەلقى ، جۇملىدىن بىزمۇ ئەزەلدىن شامان يولىنى تۇتۇپ كەلگەن . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى شامانلار ئارقىلىق بىزگە مەدەت بېرىپ تۇرىدۇ . بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىز ھەم ئېتىقادىمىز شامانلارغا باغلانغان . مانى ، بۇرخان دېگەنلەر بىزگە يات ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرى ئۇلارنى قوللىمايدۇ . ھازىر ئەل ئىچىدە مانى دىنىغا قارشى تۇرىدىغانلار ناھايىتى كۆپ .

قاغانىنىڭ چىرايىدا نارازىلىق ئالامەتلىرى روشەن ئىپادىلەندى .

— سىز بىلەن بۇ ھەقتە بىرنەچچە قېتىم سۆزلەشتۇق ، — دېدى ئۇ ، — مانى دىنىنىڭ ئەۋزەللىكلىرى كۆپ . بۇ دىن ئادەملەرنى ئىنساپقا باشلايدۇ . ئېلىمىزدىكى بارلىق قەبىلە ، تائىپىلەر بۇنىڭدىن كېيىن مانى بۇرخان ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىشى شەرت . مانى روھى بىزنىڭ كۈچىمىزگە كۈچ قوشىدۇ ، بىزنى تېخىمۇ يۈكسەلدۈرىدۇ .

ئۇلۇغ بۇيرۇق يەنە ئېتىراز بىلدۈردى :

— كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى ، شامانلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىلەن بىزمۇ ھەم بارلىق تۇركىي قەبىلىلەرمۇ ئەزەلدىن تارتىپ ھازىرغىچە تەڭداشسىز قۇدرەتلىك بولۇپ كېلىۋاتىمىز . ئەمدى بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى ئېتىقادىمىزدىن يۈز ئۆرۈپ ، باشقا دىننىغا كىرىشەك كۆك تەڭرى ، كۆك بۆرە ئېلىمىزگە بالايى - قازا ياغدۇرىدۇ .

— بەس ! — دەپ خىتاب قىلدى بۆگۈ قاغان جۇدۇنى ئۆرلەپ ، — بىز يەنىلا كۆك تەڭرى ، كۆك بۆرىنى ئۇلۇغلايمىز ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرىغا سېغىنىمىز ، لېكىن ئەلنى سوراشتا شامانلارنىڭ پال سېلىپ ، پېرە ئويناشلىرى بىلەن ئەمەس ، مانى بۇرخان تەلىماتى بىلەن ئىش كۆرىمىز !

— بەللى ! — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان كىنايىلىك تەلەپپۇزدا ، — بۇ ئىككى خىل ئېتىقادنىڭ ئارىلاشمىسى بولۇپ قالدىغۇ .

ئەمدى بۆگۈ قاغان ئۆزىنى بېسۋالالماي قالدى .

— بەس ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى ئۇ ئۇلۇغ بۇيرۇققا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ ، — ئىككى ئېتىقاد بولسا نېمە بوپتۇ !

ئارىدا بىر ھازاغىچە ئېغىر جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى . ئاندىن بۆگۈ قاغان يەنە سۆزلىدى :

— سىز ئالدى بىلەن روھانىيلارنىڭ بايانلىرىنى ئۆز قۇلىقىڭىز بىلەن ئاڭلاپ بېقىڭ . ئۇلار سىزگە مانى نوملىرىنى ئوقۇپ بەرسۇن . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ دىننىڭ ئەۋزەللىكىگە قايىل بولىسىز .

— خوپ ، — دېدى ئىنانچۇ تون باغا تارقان ۋە پەرىشان ھالدا چوڭقۇر بىر تىنىۋېلىپ ئورنىدىن تۇردى ، — مەن قايتاي ، ئىجازەت بەرگەيسىز .

بۆگۈ قاغان ماقۇل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى ئىرغىتتى . ئۇلۇغ بۇيرۇق ئېتىغا مىنىپ يۈرۈپ كەتتى . يايلاق ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ ، مانى يولىغا ماڭغان قاغان ئالدىدىكى كۈمۈش كاسىغا قۇيۇلغان قىمىزنى ئىچىشىمۇ ئۇنتۇپ ، ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى .

قاغاننىڭ ئۇچ چېدىرى تىكىلگەن جايدىن ئانچە يىراق بولمىغان

يەردە يەنە بىر يېڭى يىپەك چېدىر كۆرۈنۈپ تۇراتتى . شۇ چېدىردىن ئۇزۇن ئاق لباس كىيگەن تاقىر باش سوغدى روھانىي قېلىن بىر كىتابنى قولتۇقىغا قىسقان ھالدا چىقتى ۋە ئۇدۇل بۆگۈ قاغاننىڭ يېنىغا كېلىپ ، گېلەمگە يۈكۈندى . ئۇنىڭ بۇنداق ئەركىنلىكىدىن قاغان بىلەن دائىم كۆرۈشۈپ ، ئۆزلىشىپ كەتكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولاتتى .

— نوم ئوقۇشنى باشلايمىزمۇ ، بۇيۇك قاغانىم ؟ — دەپ سوردى ئۇ سىپايىلىك بىلەن ئاۋازىنى سىلىق چىقىرىپ .

— ئوقۇيلى ، — دېدى بۆگۈ قاغانمۇ بوش ئاۋازدا ، — ئاۋۋال قىمىز ئىچىڭ .

روھانىي چاكار سۈنۈپ بەرگەن كۈمۈش كاسىنى ئىككى ئالىقىنى بىلەن توسۇپ ، ئەدەپ بىلەن رەت قىلدى .

— بىز مانى مۇرىتلىرى گۆش يېمەيمىز ، قىمىز ئىچمەيمىز .

— ھە راست ، دائىم ئۇنىتۇپ قالىمەن ، — دېدى بۆگۈ قاغان ، — لېكىن مەن گۆش يەپ ، قىمىز ئىچىدىغان ئادەتتىمنى زادى ئۆزگەرتەلمىدىم .

— ئەزرۇئا تەڭرى بۇيۇك قاغانىمنى كەچۈرىدۇ ، — دېدى روھانىي ، — چۈنكى بۆگۈ قاغان پۈتۈن بىر خانلىقنىڭ ئاھالىسىنى دىنىمىزغا باشلىدى .

ئەمدى قاغان بۇ روھانىيدىن ھېيىققاندەك بولۇپ ، كاۋاپ بىلەن قىمىزغا ئېغىز تەگمەي شۇك بولۇپ قالدى .

— ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشىنى قاچان باشلايمىز ، بۇيۇك قاغانىم ؟ — دەپ يەنە سوردى روھانىي .

— پات ئارىدا باشلايمىز ، — دېدى قاغان ، — قاتۇنبالىق شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئىشلىگەن ئۇستىلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى . تېخى تۇنۇگۈنلا قوچۇ ۋە بەشبالىق دىيارىدىن بىرقىسىم ئۇستىلار كەلدى . ئۇلارغا يەنە بىر تۈركۈم ئىشلەمچىلەرنى سەپلەپ بەرسەك ئىش باشلىنىدۇ .

روھانىي رازى بولغان قىياپەتتە بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى ـ دە ،

قولىدىكى نوم كىتابنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى . قاغان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ، ئىخلاس بىلەن تىڭشاپ ئولتۇردى . بىراق ، نومنى داۋاملىق ئو-قۇشقا نېسىپ بولمىدى . يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئات تۇياقلىرىنىڭ شەپىسى ئاڭلاندى .

— قاغان بىلەن كۆرۈشمەن ، ئىلتىماسىم بار ، — دېدى يې-قىنلاپ كەلگەن چەۋەندىز ئۆزىنىڭ يولىنى توسىغان قوروقچىغا .

— بولمايدۇ ، بۇگۈن قاغانىنىڭ چولىسى تەگمەيدۇ ، باشقا كۈنى كەل ، — دېدى قوروقچى ئۇنىڭغا يول بەرمەي .

بۆگۈ قاغان بۇرۇلۇپ ئۇلار تەرەپكە قارىدى ۋە ئۇنلۇك توۋلىدى :

— نېمە ئادەم سەن ؟ بۇ ياققا كەلگىن .

بۇ يېڭى كەلگەن چەۋەندىز قۇتادمىش ئىدى . ئۇ قاغان ئالدىدا بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ بېشىنى ئەگدى ۋە گېپىنى ئۇدۇللا باشلىدى :

— بۇيۇك قاغانىم يېڭىدىن بىر شەھەر سالدۇرماقچى دەپ ئاڭلىدىم .

— شۇنداق . ئوردا تۇرىدىغان شەھەر سالدۇرماقچى بولۇۋا-تىمىز ، — دېدى بۆگۈ قاغان بۇ ناتونۇش يىگىتكە قىزىقسىنىپ قاراپ ، — دادىل سۆزلەيدىغان ئەزىمەت ئىكەنسەن . ئەمدى سەنمۇ « شەھەر قۇرۇش ياخشى ئەمەس ، ئاتا - بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى تۇر-مۇش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ » دېمەكچىمۇ ؟

— يوقسۇ ، يوقسۇ ، بۇيۇك قاغانىم ، — دېدى قۇتادمىش ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ بېشىنى ئەگدى ، — دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ، يې-قىرىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى شەھەر تۇرمۇشىغا ھېرىسمەنلىكى بار . يېقىرىنىڭ مەرھۇم ئاتىسى يايلاقلىرىمىزدا شەھەر بىنا قىلىش توغرىسىدا كۆڭ تۇركلەرنىڭ ئوزمىش قاغانىغا ۋە بىزنىڭ مەرھۇم بايانچۇر قاغانىمىزغا بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ بەرگەنىكەن . رەھمەتلىك ئاتام يېقىرغا « بىنا-كارلىق ھۈنىرىنى ئۆگەن ، بىزنىڭ كىشىلىرىمىزمۇ كېيىن ھامان بىر كۈنى شەھەر تۇرمۇشىنىڭ ئەۋزەللىكىنى چۈشىنىدۇ . ئەنە شۇ چاغدا ھۈنەر ساڭا ئەسقاتىدۇ » دەپ ۋەسىيەت قىلغان .

— هىم ، مۇنداق دېگىن ، — دېدى قاغان بۇ سۆھبەتكە قىزىققان هالدا ، — سېنىڭ ئاتاڭ كىم بولىدۇ ؟ ئۇنىڭ نام ـ شەرىپى نېمە ؟

— ئاتامنىڭ ئىسمى بوتاسۇن بۇقا . ئۇ كۆك تۈرك دەۋرىدىن تارتىپ ھارۋىكەشلىك قىلىپ ئۆتكەن .

— ھە ، ئېسىمدە بار ، ئېسىمدە بار ، — دېدى قاغان بېشىنى ئىرغىتىپ ، — ئىلگىرى ئۇ سودا كارۋانلىرىغا باش بولۇپ دائىم ئوتتۇرا تۈزلەڭگە ، ئالتاي ، قوچۇ ، بەشبالىق ، ئىلى قاتارلىق جايلارغا قاتناپ تۇراتتى . راست ، راست ، ئۇنىڭ شەھەر بىنا قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپلىرىنى مەنمۇ ئاڭلىغان . ھە ، دېمەك سەن شۇ كىشىنىڭ ئوغلى ئىكەنسەن ـ دە ؟

— شۇنداق ، بوتاسۇن بۇقىنىڭ ئوغلى بولىمەن .

— ئەمىسە ، ئاتاڭنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ، بىناكارلىق ھۈنىرىنى ئۆگەندىڭمۇ ؟

— ئەلۋەتتە ، بۇيۇك قاغانىم . پېقىر چاڭئەن شەھىرىدە يەتتە يىل تۇرۇپ ، تابغاچ ۋە سوغدى ئۇستىلاردىن ئۆگەندىم .

— بۇ يەرگە شۇنى دېيىش ئۈچۈن كەلدىڭمۇ ؟

— شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم . شەھەر قۇرۇلۇشىدا ئىشلىگۈم بار .

— ھىم ، سەن ئۆزۈڭ يالغۇزمۇ ؟

— يوقسۇ ، بۇيۇك قاغانىم . پېقىرنىڭ قوردان شەھىرىدىن كەلگەن شېرىكلىرى بار . ئۇلار ئۇستا تامچى .

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە قاغاننىڭ يېنىدا كىتاب تۇتۇپ ئولتۇرغان سوغدى روھانى سۆزگە ئارىلاشتى :

— قوردانلىقلار بۇتقا چوقۇنىدۇ . لېكىن ، بۆگۈ قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى يەرلەردە مانى دىنى رەسمىي دىن قىلىپ بېكىتىلدى . ئۇ قوردانلىق شېرىكلىرىڭ ئەمدى قانداق قىلماقچى ؟

قۇتادمىش بۇ سوئالغىمۇ دادىللىق بىلەن جاۋاب بەردى :

— مېنىڭ ئايالىممۇ قوردانلىق . ئۇ چاڭئەندە مانى دىنىغا كىرگەن . ئەمدى مەنمۇ بۇيۇك قاغانىمىزنىڭ ئىرادىسىگە ئىتائەت قىلىپ ،

مانى تەلىماتىنى قوبۇل قىلىمەن . قوردانلىق بۇرادەرلىرىمۇ شۇنداق قىلـ ماقچى .

ـــ هىم ، ياخشى ، ـــ دېدى روهانىي رازىمەنلىك بىلەن كۈلۈمـ سىرەپ .

ـــ ماقۇل ئەمىسە ، ـــ دېدى بۆگۈ قاغان قۇتادمىشقا دوستانە رەـ ۋىشتە كۆز تىكىپ ، ـــ ئەتە ئەتىگەندە ئاشۇ قوردانلىق بۇرادەرلىرىگىنى باشلاپ كەل . مېنىڭ ئادەملىرىم سىلەرنى شەھەر قۇرۇلۇشى بولىدىغان يەرگە باشلاپ بارىدۇ .

× × ×

ئارىدىن بىر يىل ئۆتتى . ئەنئەنىۋى شامان دىنىنىڭ ھەمايىچـ لىرى بىلەن يايلاق تۇرمۇشىغا يېگىدىن سىڭىپ كىرىۋاتقان مانى دىنـ نىڭ تەرغىباتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلار تېخىچە بېسىقـ مايۋاتاتتى .

ئۆتۈكەن تاغلىرى ئىچىدىكى بىر قىشلاقتا چارۋىچىلار غۇلغۇلا قىلىشماقتا ئىدى . قارا بۇرۇتىنى تەكشى قىرقىپ ياسىۋالغان قامەتلىك ۋە سۇرلۇك بىر يىگىت ئوتتۇرىدىكى كۆتەك ھارۋىنىڭ تۆپىسىگە چىقىۋېلىپ سۆزمەنلىك قىلماقتا ئىدى . ئۇ بېشىغا بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن قالـ پاق ، ئۇچىسىغا خۇددى تابغاچلارنىڭ ئېسىلزادىلىرىدەك سېرىق ئەجدەـ ھانىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن تاۋار تون كىيگەن بولۇپ ، قارـ ماققا كاتتا بايدەك كۆرۈنەتتى .

ـــ ئەي خالايىق ! ـــ دەپ ئۇنلۇك چاقىرىق قىلدى ئۇ ئەتراپتا توپلىشىپ تۇرغان ئاتلىق ۋە پىيادە كىشىلەرگە ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن سەپسېلىپ ، ـــ بىز ئەزەل ـ ئەزەلدىن ئېگىز تاغلاردا بۇركۈتتەك ، كەڭ دالا ـ چۆللەردە قاپلاندەك ئەركىن ياشاپ كەلگەن كۆچمەن خەلق . بىز شەھەر سېپىللىرىنىڭ ئىچىدە قاپسىلىپ ياشىيالمايمىز ! سوغدىلارنىڭ ئۆز ئىبادەتخانىلىرىنى قۇرۇپ ، روھىمىزنى بۇلغىشىغا يول قويمايمىز !

توپلىشىپ تۇرغانلار تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاۋاز قوشتى :

ـــ توغرا گەپ قىلدىڭ ، ماسمادار ! بىزگە شەھەر كېرەك ئەمەس ! بىزگە سوغدىلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرى كېرەك ئەمەس !

ـــ ئۆزىمىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزنى تاشلاپ ، يات تائىپىلەرنى دوراش خائىنلارنىڭ ئىشى ! سەن بىزنىڭ كۆڭلىمىزدىكى گەپنى قىلدىڭ ، ماسمادار .

بۇ دەل ھېلىقى كونا قاراقچى ، قۇتادمىشنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنى بولۇپ قالغان ماسمادار ئىدى . تىنچ ۋە خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئەسلا كۆنەلمەيدىغان بۇ كاللا كېسەر ھەر جايلاردا قاتراپ يۈرۈپ ، بۇلاڭچىلىق ۋە قاتىللىق قىلىپ ھارام بايلىققا ئىگە بولغاندىن كېيىن ئۆتۈكەن باغرىغا كېلىپ ماكانلاشقانىدى . كېيىن يەنە جىنايەتلىك قارا كۆڭلىگە شەيتان كىرىپ ، گۈزەل ئادارقىزنى ئالداپ ئېلىپ قاچقانىدى . چاڭئەندە ئۇ ئىسىيانكار سوغدىلار بىلەن بىرلىشىپ ، توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ئىستىكىدە قەنياڭ ئايىمقىدىكى ئەن لۇشەن قوشۇنىغا پىدائىي بولۇپ قاتناشقانىدى . ئاخىر ئۆزىنىڭ ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلىگەنلىكىنى چۈشىنىپ ، كەينى ـ كەيندىن زەپەر قۇچۇپ ئىلگىرىلەۋاتقان ئۇيغۇر قوشۇنىغا سۇ قۇنۇپ كىرىۋالغانىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەن لۇشەن ـ شى سىمىن تەرەپدارلىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىدىن قۇتۇلۇپ ، يەنە ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈكەن تاغلىرى ئىچىگە قايتىپ كەلگەنىدى . مانا ئەمدى ئۇنىڭ تىنىم تاپماي قۇتراپ تۇرىدىغان ياۋۇز تەبىئىتى يەنە ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى . « جىم ياتقاندىن پايدا يوق . مالىمانچىلىق ئىچىدىن نەپكە ئېرىشكىلى بولىدۇ ، ـــ دەپ ئويلايتتى ئۇ ، ـــ مانا ھازىر تازا ئوبدان پۇرسەت كەلدى » .

ماسمادارنىڭ « پۇرسەت » دېگىنى شۇكى ، بۇگۇ قاغان مانى دىنىنى پۇتۇن خانلىقنىڭ رەسمىي دىنى دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن قارا بودۇن ئىچىدە غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى ، نارازىلىق كەيپىياتى ئەۋج ئالدى . قاغاننىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنمايدىغان ، مانىخەيلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ئۇرىدىغان ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى .

— قېرنداشلار ! — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى كۆپچىلىكنىڭ غەزەپلىك كەيپىياتىدىن تېخىمۇ رىغبەتلەنگەن ماسمادار ، — ئازغۇنلار سېلىۋاتقان ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى بۇزۇپ تاشلايلى ! بىزنىڭ تاغ ـ دالالاردا ياشايدىغان ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزنى ئۆزگەرتىشكە يول قويمايلى !

تەرەپ ـ تەرەپتىن چۇقان كۆتۈرۈلدى :

— يۇرۇڭلار ، يۇرۇڭلار !

— ئازغۇن مۇناپىقلارنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى !

ئەنئەنىۋى ئېتىقادنىڭ تەسىر كۈچى بىلەن ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان كىشىلەر ئات ـ ئۇلاغلىرىنى مىنىشىپ ، قىلىچ ياكى خەنجەر ـ پىچاقلىرىنى يانلىرىغا ئېسىشىپ ، تاغدىن سەلدەك يامراپ چۈشكىلى تۇردى .

× × ×

ئورخۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى دائىرىسىدىكى قارا بالغاسۇن دېگەن جايدا يەنە بىر شەھەر قەد كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى . بۇ شەھەر تېخى قۇرۇلۇپ بولماي تۇرۇپلا « ئوردۇبالىق » ① دېگەن نام بىلەن ئاتالدى . پات ئارىدا قۇرۇلۇش ئىشلىرى تاماملانغاندىن كېيىن بۇ شەھەرگە بۆگۈ قاغان ۋە ئۇنىڭ توققۇز بۇيرۇقى ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بىلەن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشماقچىدى .

قۇتادمىش ئۆزىنىڭ قوردانلىق بۇرادەرلىرى بىلەن بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشىدا جىددىي ئىشلەۋاتقىنىغا بىر يىل بولاي دەپ قالغانىدى . بۇ يەردە ئۇلاردىن باشقا قوچۇ ، بەشبالىق ، كۈسەن قاتارلىق جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن ئىشلەمچىلەر ۋە يەرلىك پۇقرالاردىن سەپەرۋەر قىلىنىپ كەلگەنلەرمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى . ئىش ـ ئەمگەك راسا قىزىپ كەتكەنىدى . بەزىلەر ئۆي سالماقتا ، بەزىلەر ياغاچچىلىق ، تۆمۈرچىلىك قىلىشماقتا ، يەنە بەزىلەر شەھەر ئەتراپىغا سېپىل قوپۇرماقتا ئىدى . سېپ

① ئوردۇبالىق — ئوردا تۇرىدىغان شەھەر ، ئاستانە .

پىلدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا چوڭ خۇمدان بولۇپ ، ئۇ يەردىمۇ بىر تۈركۈم ئىشلەمچىلەر خىش ۋە كاھىشلارنى پىشۇرۇپ تاۋلىماقتا ئىدى . قۇتادمىش قاتارلىق بىر نەچچەيلەن ئېگىز كۆتۈرۈپ سېلىنغان بىر ئىمارەتنىڭ ئۆگزىسىگە كاھىش ياتقۇزماقتا ئىدى .

ئەنە شۇنداق قىزغىن ئەمگەك قاينىمىدا ئۆتۈۋاتقان قۇياشلىق باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇشتۇمتۇت كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى . يىراقتا گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغ تىزمىلىرى تەرەپتىن بىر توپ چەۋەندازلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قالدى . ئۇلار ئاز دېگەندىمۇ بەش ـ ئالتە يۈزچە ئادەم بولۇپ ، ھەممىسى قىلىچ ، نەيزىلەر بىلەن قوراللانغانىدى . ئىشلەمچىلەر جىددىيلىشىپ قالدى . بۇ نېمە ئادەملەر ؟ قارىغاندا ، ئەلپازى يامانەك كۆرۈنىدۇ .

ھەممىدىن ئاۋۋال قۇتادمىش ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى پەملىدى .

ـــ بۇرادەرلەر ، دەرھال قوراللىنايلى ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ئۆگزە ئۈستىدە تۇرۇپ .

بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بىرقىسىم كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ ئىشلەمچىلەرنى ھاقارەتلەيدىغان ، بەزىدە ئۇرۇشۇپ ، مۇشتلىشىپ قالىدىغان ياكى تاش ، توقماقلارنى كۆتۈرۈپ ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشلار بىر نەچچە قېتىم كۆرۈلگەنىدى . توغرا ، بۇنداق چاغلاردا قاغاننىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىپ ، ئەتراپتا چارلاپ يۈرىدىغان چېرىكلىرى چاتاقچىلارنى قامچىلار بىلەن ساۋاپ قوغلىۋېتەتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئىشلەمچىلەر ئېھتىيات يۈزىسىدىن يېنىغا قورال ئېلىپ يۈرىدىغان بولغانىدى . شۇنداق قىلغىنىمۇ دۇرۇس بوپتىكەن . قۇتادمىشنىڭ چاقىرىقى بىلەن ھەممەيلەن قوللىرىغا قىلىچ ، پالتا ، تۆمۈر گۈرزىلەرنى ئېلىپ تەييار تۇرۇشتى .

سىرتتىن كەلگەن چەۋەندازلار تېخى قۇرۇلۇپ پۈتمىگەن سېپىلنىڭ ئالدىدا توختاپ قالايمىقان ۋارقىراشتى . شۇ ئەسنادا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرى سەپنىڭ ئالدىغا چىقىپ ، قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى .

— يۇرتداشلار ! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ئۆز ئادەملىرىگە قاراپ ، — بۇ ئازغۇن مۇناپىقلارنىڭ ئۆيلىرىنى چېقىپ ، مال ـ مۈلكىنى ، خوتۇن ـ قىزلىرىنى ئولجا قىلىپ ئالايلى ! قورقماڭلار ، شامان ئەۋلىيالىرىمىز بىزنى قوللايدۇ !

قۇتادمىش ئۆگزىدىن ئۇنىڭغا قاراپ ، غەزەپتىن تىترەپ كەتتى .

— ئەي مەلئۇن ماسمادار ! بۇ سەنمىدىڭ ؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ ، — سېنى ئىزلەپ تاپالماي يۈرەتتىم ، ئاخىر ئۆزۈڭ ئالدىمغا كەپسەن . ئەمدى ئەجىلىڭ توشتى ، پەسكەش قاراقچى !

— ئۆز قولۇم بىلەن جېنىڭنى ئالىمەن ! — دەپ جاۋابەن ۋارقىرىدى ماسمادار قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ .

شۇنىڭ بىلەن بۇ قۇترىغان توپىلاڭچىلار ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە شەھەر سېپىلىنىڭ تېخى دەرۋازا ئورنىتىلمىغان كىرىش ئېغىزىدىن ئىچىگە كىرىپ كېتىشتى . ئىشلەمچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئائىلىلىرىنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىپ ، سېلىنىپ بولغان كېسەك ئۆيلەردە ياكى ئۆزلىرى تىكىۋالغان كىگىز ئۆيلەردە ۋاقىتلىق جايلاشقانىدى . شۇڭا ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن جېنىنى تىكىپ قويۇپ ، رەقىبلەرگە قاپلاندەك قەيسەرلىك بىلەن ئېتىلدى . ئىككى تەرەپ گىرەلىشىپ ، دەھشەتلىك ئۇر ـ يىقىت باشلىنىپ كەتتى . لېكىن ، توپىلاڭچىلار ئاتلىق بولغاچقا پىيادە ئىشلەمچىلەرنى روشەن ئۈستۈنلۈك بىلەن قىستاپ سۈرۈشكە باشلىدى . ئاخىر ، ئىشلەمچىلەر ئۆگزىلەرگە چىقىۋېلىپ ، ئاتلىقلارغا تاش ۋە كېسەكلەرنى ئاتتى ، ئوقياسى بارلار ئوق ئۇزدى .

قۇتادمىش ئەكسىچە ، ئۆگزىدىن چۈشتى ۋە بىر بۆلۈك ئەزىمەتلەرنى باشلاپ ، ئاتلىقلارنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ باردى . قىلىچىنى شىددەتلىك ئوينىتىپ بىرىنىڭ ئېتىنى يىقىتتى ، ئىككىنچىسىنىڭ بىقىنىدىن تۆشۈك ئاچتى ، ئۈچىنچىسىنى ئېگەردىن تارتىپ چۈشۈرۈپ كاللىسىنى ئالدى . ئۇ هامان ئىشلەمچىلەرنى سۈرۈپ كېلىۋاتقان ماسمادارغا يېقىنلا-

ششقا تىرىشاتتى .

شۇ ئەسنادا شەھەر ئەتراپىدا چارلاپ يۇرگەن قاغان چېرىكلىرى كېلىپ قالدى . توپىلاڭچىلار ئۇلارنى كۆرۈپ ، ھېچنېمىگە قارىماي قاچ-قىلى تۇردى . لېكىن ، ماسمادار قېچىشقا ئالدىرىمىدى . ئۇ ئېتىنى چاپ-تۇرغىنىچە قۇتادمىشنىڭ ئالدىغا باستۇرۇپ كەلدى .

— سېنىڭ جېنىڭنى ئالماي تۇرۇپ كەتمەيمەن ! — دەپ ۋارقى-رىدى ئۇ بوغۇلۇپ كەتكەن ئاۋازدا .

ئىككىيلەن ، بىرى ئاتلىق ، بىرى پىيادە قىلىچۋازلىققا چۇشۇپ كەتتى . ھەر ئىككىسى بىر - بىرىگە بوش كېلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى . ئىشلەمچىلەرنىڭ تولىسى قاغان چېرىكلىرىگە ئەگىشىپ ، قاچقان تو-پىلاڭچىلارنى قوغلاپ كېتىشكەن بولۇپ ، شەھەر ئىچىدە ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا قالغانىدى . ئۇلار يالغۇز قېلىپ جاھىللىق بىلەن ئېلىشۋاتقان ماسمادارغا ئېتىلىپ كەلدى . بۇ جاھىل قاراقچى قۇتادمىشنى ئاسانلىقچە جايلىۋەتكىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ دەرمانسىز زەردى بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى - دە ، ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ بەدەر قاچتى . قۇتادمىش ئىگىسىز قالغان بىر ئاتنى چەبدەسلىك بىلەن تۇتۇ-ۋېلىپ مىندى - دە ، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىدى . ماسمادار باشقا تو-پىلاڭچىلار كەتكەن تەرەپكە ماڭماستىن ، ئەكسىچە ، ئۆزى بىخەتەر دەپ ئويلىغان ئادەمزاتسىز ئوچۇق دالاغا يول ئالدى ، قۇتادمىش ئېتىنىڭ بە-قىنلىرىغا ئۆتۈكلىرىنىڭ ئۆكچىلىرى بىلەن قاتتىق نىقتاپ ، ئۇنىڭ ئار-قىسىدىن بوراندەك ئۇچۇپ كېلىۋاتاتتى . ھايال ئۆتمەي ئۇ يېتىشىۋالدى . ئىنسۇجىن كۆرۈنمەيدىغان كەڭ دالادا ئىككى رەقىب قايتىدىن تۇتۇشۇپ كەتتى . پولات قىلىچلار بىر - بىرىگە قاتتىق سوقۇلۇپ ئوت چاقنىتاتتى ، ئاتلار تېپچەكلەپ ئەنسىز كىشنەيتتى . مەردنى مەيدانىدا سىنايدىغان بۇ يەكمۇ يەك ئېلىشىش ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمىدى . قۇتادمىش مىنگەن ئات-نىڭ بېشىغا قىلىچ تەگدى . ئات « گۇپ » قىلىپ يىقىلدى . قۇتادمىش ئېگەردىن قاڭقىپ چىقىپ ، قويۇق ئوت - چۆپ بىلەن قاپلانغان قارا تۇپراققا دومىلاپ كەتتى .

ـــ ئەمدى تۇگەشتىڭ ! ـــ ماسمادار تەنتەنىلىك ۋارقىرىدى ۋە ئېتىنى دېۋىتىپ كېلىپ قىلىچىنى كۇچ بىلەن چاپتى .

قۇتادمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى ـ دە ، قولىدىن چىقىپ كېتىپ يەردە ياتقان قىلىچىنى ئالدى ۋە شۇ ھامان ماسمادارغا ياندىن ئېتىلىپ كېلىپ قىلىچ ئۇردى . ماسمادار بىر يانغا قىيسىيىپ بىقىنىنى تۇتقىنىچە ئېگەردىن چۈشۈپ كەتتى . ئەمما ، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۇزەڭگىگە ئىلىنىپ قېلىپ ، بېشى يەرگە تەگكەن ھالەتتە ساڭگىلاپ قالدى . ئۇركۈپ كەتكەن ئات بار كۈچى بىلەن دالانى بويلاپ چېپىپ كەتتى . قۇتادمىش ئاتنىڭ كەينىدىن خېلى بىر يەرلەرگىچە يۈگۈرۈپ بېقىپ توختاپ قالدى .

ئۇنىڭغىچە ، شەھەردە قالغان ئىشلەمچىلەرنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق ، بەزىلىرى پىيادە ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتى . قۇتادمىش ئاتلىقلاردىن بىرىنىڭ كەينىگە مىنگەشتى . كۆپچىلىك ماسمادارنى سۆرەپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ كەينىدىن يەنە قوغلاپ باردى . ياش چەۋەندازلاردىن بىرى ئۇچقاندەك بېرىپ ئۇ ئاتنى توتۇۋالدى . قۇتادمىش يېقىن كەلگەندە ئاتتىن چۈشۈپ قارىدى . ماسمادارنىڭ ئاللىقاچان جېنى چىقىپ كەتكەن بولۇپ ، كۆزلىرى قورقۇنچلىق تۇستە يوغان ئېچىلىپ قالغانىدى .

ئىشلەمچىلەرنىڭ شەھەر ئىچىدىكى ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى پارا-كەندىچىلىكتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۆي ـ ئۆيلەردىن تېرىلىپ چىقىشقانىدى . قۇتادمىش ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شەھەرگە قايتىپ كەلگەندە ياشانغان ئاتا ـ ئانىلار ، ئايالار ، ئۇششاق بالىلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈشتى .

گۈزەل ئايتولۇن ئۇن سېلىپ يىغلىغان پېتى قۇتادمىشنىڭ بوينىغا ئېسىلدى .

ـــ قۇتادمىش ... تەڭرىگە شۈكرى ، ساق ئىكەنسىزغۇ ...

× × ×

ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرىغا جايلاشقان قارابالغاسۇن يايلىقى سۈلىرى ئەلۋەك ، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق ئۆسكەن بولۇپ ، تەبىئىي مەنزىرىسىنىڭ گۈزەللىكى ۋە مال ـ چارۋىسىنىڭ خىللىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى . ئەڭ ياخشى نەسىللىك ئاتلار مۇشۇ يايلاقتا يېتىلەتتى ، قوي ـ كالىلار ئەركىن يايراپ تېز كۆپىيەتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ يەر خانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، ھەر تەرەپتىكى تۈرلۈك قەبىلە ـ تائىپىلەرنىڭ خىرىس ۋە ھۇجۇملىرىغا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان كۆچمەنلىك تۇرمۇشىدا ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن تازا كۆڭۈلدىكىدەك تۇرالغۇ بولالايتتى . ئۆتمۈشتىكى كۆك تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قارابالغاسۇننى ئوردا قىلغان . بارلىق كۆك تۈرك خانلىرى ۋە ئۇيغۇر خانلىرىدىن كۆل بىلگە قاغان بىلەن ئۇنىڭ مىراسخور ئوغلى بايانچۇر قاغان بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ شاھانە يىپەك چېدىرلىرىنى تىكىشكەنىدى . ئەمدى بايانچۇر قاغاننىڭ ۋارىس ئوغلى بۆگۈ قاغان بۇ گۈزەل يايلاققا چوڭ ۋە ھەشەمەتلىك شەھەر سالدۇردى . بۇ شەھەر تارىختا « قارابالغاسۇن » ۋە « ئوردۇبالىق » دېگەن ئىككى خىل نام بىلەن مەشھۇر بولدى .

بۆگۈ قاغان ئاستانە قىلغان بۇ شەھەرنىڭ ئېگىز قوپۇرۇلغان كۈنگۈرىلىك سېپىللىرى يايلاقنىڭ يېشىل ئارقا كۆرۈنۈشىدە ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى . يىراقتىن كېلىۋاتقان يىگىرمىچە چەۋەندىز ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ، ئەنە شۇ ھەيۋەتلىك سېپىللارغا يېقىنلاشماقتا ئىدى . سېپىلنىڭ قارا سىرلانغان يوغان تۆمۈر دەرۋازىسى ئېچىلدى . قىممەت باھالىق تاۋار تون كىيگەن سالاپەتلىك بىر كىشى تۈلپاردەك ئۇيناقلاپ تۇرغان قۇلا ئېتىنى دېۋىتىپ دەرۋازىدىن چىقتى ـ دە ، ئۇدۇل ھېلىقى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان چەۋەندازلارنىڭ ئالدىغا باردى

ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى :

— قۇت بولسۇن ، ھۆرمەتلىك تۆرىلىرىم . ئوردىغا مەرھەمەت قىلغايسىلەر . پېقىر ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى باش غوجىدار بولىمەن . بۈيۈك قاغانىم پېقىرنى ھەر قايسىلىرىنىڭ ئالدىغا چىقاردى .

يىراقتىن كەلگەن چەۋەندازلارمۇ باشلىرنى ئېگىشىپ ، ئەدەپ بىلەن سالاملاشتى .

— شەھەر ناھايىتى چوڭ كۆرۈنىدۇ ، — دېدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاق ساقاللىق بىر مويسىپىت سېپىل تۈۋىدە ئېتىنى توختىتىپ ، — دەرۋازىلارمۇ مۇستەھكەم ئىكەن .

— شۇنداق ، — دېدى باش غوجىدار ، — بۇ شەھەرنىڭ ئون ئىككى دەرۋازىسى بار ، ھەممىسى مۇشۇنداق تۆمۈر بىلەن قاپلانغان .

ئۇلار شەھەرگە كىردى . ئەتراپتىكى كۆركەم ئۆي - ئىمارەتلەرگە قاراپ ، بايىقى مويسىپىت يەنە ئېغىز ئاچتى :

— بۇ يەردە ناھايىتى كۆپ ئۇستىلار ئىشلىگەن بولسا كېرەك ؟

— شۇنداق ، — دېدى باش غوجىدار ، — شەھەر قۇرۇلۇشىغا دەسلەپتە تابغاچ ۋە سوغدى ئۇستىلار كەلگەن ، كېيىنچە ئۆزىمىزنىڭ ئىشلەمچىلىرىمىزمۇ يېتىشىپ چىقتى .

— سېلېنگا دەرياسى بويىدىمۇ بىر چوڭ شەھەر بار ئىكەن ، — دېدى يەنە مويسىپىت .

— شۇنداق ، سېلېنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق شەھىرى بار . ئۇ شەھەردە ئاساسەن باي سودىگەرلەر ئولتۇراقلاشقان . ئۇ ئاۋات سودا شەھىرى . سوغدى ۋە تابغاچ سودىگەرلىرى دائىم شۇ شەھەرگە قاتناپ تۇرىدۇ . قارلۇق ، تاتار ، قىرغىز چارۋىچىلىرىمۇ كېلىپ ، ئات - ئۇلاغلىرىغا تۈرلۈك ماللارنى تېگىشىپ كېتىدۇ .

چەۋەندازلار يول بويىدىكى مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقاندا دەرۋازىدىن كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشكەن ئاق لىباسلىق تاقىر باش روھانىيلارنى كۆرۈپ ، روشەن سېزىلىپ تۇرغان ئۆچمەنلىك بىلەن قاپاقلىرىنى تۈرۈپ تەتۈر قاراشتى .

— هەممە يەرگە مانى جىنلىرى توشۇپ كېتىپتۇ ، — دەپ غو-
دۇگشىپ قويدى مويسىپىت .

شەھەر مەركىزىدىكى كەگرى تۆپلىكتە يەنە ئېگىز سېپىللار بە-
لەن قورشالغان قەلئە بار ئىدى . قەلئەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئېگىزلىكتە
قاغاننىڭ ئۇچ چېدىرى تىكىلگەنىدى . ھېلىقى مويسىپىت باش غوجىدارغا
ئەجەبلىنىپ قارىدى .

— قاغان تېخىچە چېدىردا تۇرامدۇ ؟

— شۇنداق . ئۇ قەسىر - سارايلارنى سالدۇرغان بولسىمۇ ، يەنىلا
ياز كۈنلىرى مۇشۇ چېدىرلاردا تۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ .

— ھىم ... — دېدى مويسىپىت بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ ، —
قانداقلا بولمىسۇن ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئادەتلىرىنى ئۇنتۇماپتۇ .

ئۇلار ئىزغىرىن شامالدا يېنىك لەپىلدەپ تۇرغان بۆرە بايرىقىغا
توققۇز قېتىم تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئوتتۇرىدىكى چوڭ چېدىرغا
كىردى . قىزىل تاۋار تون كىيىپ ، ئاقىرىشقا باشلىغان ئۇزۇن چاچلە-
رىنى قىزىل ياغلىق بىلەن چىگىپ ، تۆردىكى ئالتۇن تەختتە چاڭا قۇرۇپ
ئولتۇرغان بۆگۈ قاغان مېھمانلارنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ ، ئولتۇرۇشقا
تەكلىپ قىلدى .

باش غوجىدا ئوردىدىكى رەسمىيەت بويىچە قاغانغا مەلۇمات
بەردى :

— تۆلىس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ بېگى ئۆزىنىڭ ئالتە ئۇرۇقىنىڭ
ئاقساقاللىرىنى باشلاپ بۇيۇك قاغانىمىزغا سالام بېرىش ئۈچۈن كەلدى .

— ناھايىتى ياخشى ، — دېدى بۆگۈ قاغان تۆلىس قەبىلىسىنىڭ
ئۇلۇغ بېگى بولمىش ھېلىقى مويسىپىتقا دوستانە رەۋىشتە كۈلۈمسى-
رەپ ، — تۆلىس بېگى مېنىڭ يېقىن سەپدىشىم . قەبىلە - ئۇرۇقلار ئا-
رىسىدا يۈز بەرگەن بىرنەچچە قېتىملىق تالاش - تارتىش ھەم پاراكەن-
دىچىلىكلەردە ئۇ باشتىن - ئاخىر تەۋرەنمەي مەن تەرەپتە تۇرغان . تۆ-
لىس قەبىلىسى مېنىڭ توققۇز ئوغۇز قەبىلەم بىلەن ئەزەلدىن بىرلىكنى
بۇزماي كەلگەن . شۇڭا ، تۆلىسلەر مەن ئۈچۈن مېھمان ئەمەس ، ئۆز با-

لىلىرىم .

قاغاننىڭ بۇنداق مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ سۆزلىشى تۆلىسلەرگە ئانچە تەسىر قىلمىغاندەك كۆرۈنەتتى . بىرنەچچە ئېغىز تەكەللۇپ سۆزلىرىدىن كېيىن تۆلىس بېگى كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى بايان قىلدى :

— بۇيۇك قاغانىم ئېيتقاندەك ، بىز تۆلىسلەر باشتىن - ئاخىر خانلىقىمىزغا ھەم قاغانىمىزغا سادىق بولۇپ كەلدۇق . لېكىن ، ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇياق ئەقلىمىزگە سىغمايدىغان ئىشلار بولۇۋاتىدۇ . ئەزەل - ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇپ - ئادەتلىرىمىز بۇزۇلۇپ كېتىۋاتىدۇ . مانى روھانىيلىرى ھەممە قىشلاق ، ئايماقلىرىمىزدا ئۆزلىرىنىڭ يات ئەقىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ، شامان - باخشىلىرىمىزنى ھاقارەتلەۋاتىدۇ . بالىلىرىمىز ئاتىلار يولىنى تۇتماي ئۆزگىرىپ كېتىۋاتىدۇ . ئۇلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەڭگۇ تاشلىرىدىكى مۇقەددەس يېزىقلىرىنى تاشلاپ ، سوغدىلارنىڭ موي قەلەم بىلەن يازىدىغان غەيرىي يېزىقىنى ئۆگىنىپ ، كۇن بويى « نوم » دەپ ئاتىلىدىغان گۇناھلىق كىتابلارنى ئوقۇيدىغان بولۇپ كەتتى . مۇشۇنداق بولىۋەرسە خەلقىمىز تاپتىن چىقىدۇ ، ئېلىمىز تۈگىشىدۇ ! بىز بۇيۇك قاغانىمىزنىڭ مانىخەيلەرگە ئەگەشمەستىن ، پۇقرالارنى پارلاق يولغا باشلىشىنى ئۆتۈنۈپ سورايمىز .

مويىسىپىت بەگ بىلەن كەلگەن تۆلىس ئاقساقاللىرىمۇ ئاۋاز قوشتى :

— بۇيۇك قاغانىم ، ئەجدادلىرىمىزنى ئۇنتۇپ قالمايلى !

— بۇيۇك قاغانىم ، ئۇرۇپ - ئادەتلىرىمىزنى قوغدايلى !

بۇگۇ قاغاننىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى . ئۇ زۇۋان سۈرمەستىن ئۇزاققىچە مېھمانلارغا بىر - بىرلەپ قاراپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

— مانى دىنى بىز ئۈچۈن پايدىلىق ، — دېدى ئۇ ، — بۇ دىن بىزنىڭ ئەلنى سوراش ئىشلىرىمىزنى ئاسانلاشتۇرىدۇ . مانىخەيلەر تەڭرىدىن قورقىدۇ . ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىدۇ ، گۇناھىدىن ئۆزىنى تارتىدۇ ، يامانلىق ، ۋەھشىيلىك قىلمىشلىرىغا بېرىلمەستىن ، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى چەكلەيدۇ . بىزنىڭ ھەممە پۇقرالىرىمىز

شۇنداق بولسا ياخشى ئەمەسمۇ .

مېھمانلار يەنە بىردەم ئۇنداق ـ مۇنداق دەپ باقتىيۇ ، بەربىر قا-
غاننى قايىل كەلتۈرەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ جىم بولۇشتى .

× × ×

تۆلسلەر ئوردۇبالىقتا ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن قايتىپ
ماڭدى . شەھەر سىپىللىرى كۆزدىن غايىب بولۇپ ، بىر ئېدىرلىققا كەل-
گەندە ئۇلار بىر توپ ئېسىل سۈپەت چەۋەندازلارغا ئۇچراشتى .

ـــ قۇت بولسۇن ، قەدىرلىك مېھمانلار ، ـــ بۇ چەۋەندازلارنىڭ
ئىچىدىكى چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بولسىمۇ ، بوي ـ بەستى كې-
لىشكەن مۆتىۋەر سۈپەت بىر كىشى كۆتۈرەڭگۈ ئاۋازدا سالام بەردى .

تۆلىس بېگى ئەجەبلەنگەن ھالدا ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى .

ـــ قۇت بولسۇن ، ئۇلۇغ بۇيرۇق ، ـــ دەپ جاۋابەن سالام
بەردى ئۇ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ .

بۇ ھەقىقەتەن ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئىدى .

ـــ مېنىڭ ئۆيۈمدىمۇ مېھمان بولۇپ ئۆتكەيسىلەر ، ـــ دېدى ئۇ
تۆلىسلەرگە خۇشخۇي كۈلۈمسىرەپ .

ـــ يەنە شەھەرگە قايتىپ بارامدۇق ؟ ـــ سوراپدى تۆلىس بېگى .

ـــ يوقسۇ ، يوقسۇ ، ـــ دېدى ئۇلۇغ بۇيرۇق ، ـــ مەن ياز پەس-
لىدە يايلاقتا تۇرىمەن .

ئۇلار بىرلىكتە ئېدىرلىقتىن چىقىپ ، كەڭ دالاغا تىكىلگەن يىپەك
چېدىر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر نەچچە كىگىز ئۆيلەرنى كۆردى . چې-
دىر ئالدىغا گېلەم سېلىنغان بولۇپ ، شامان ۋە باخشىلار مۇكچىيىپ
ئولتۇراتتى . باغا تارقاننىڭ ئىجازەت قىلىشى بىلەن چاكارلار ئالدىن تەي-
يارلاپ قويۇلغان گۈلخانىغا ئوت ياقتى . چاچ ـ ساقاللىرى ئۆسۈپ پاخپە-
يىپ كەتكەن شامان بەل ۋە مەيدىسىگە ئېسىۋېتىلگەن تۇچ قوڭغۇراق ،
كۈمۈش قاداقلىرىنى جىرىڭلىتىپ ، پېرە ئۇيناشقا باشلىدى . ساھىبخانا

بىلەن مېھمانلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ گۈلخان ئەتراپىدىن ئوققۇز قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن جىن - ئالۋاستىلاردىن پاكلانغان ھېسابلىنىپ چېدىرغا كىردى.

مېھمانلارنىڭ ئالدىغا داستىخان تارتىلىپ، مىس تاۋاقلاردا قوي ۋە كېيىك گۆشلىرى كەلتۈرۈلدى، كۈمۈش كاسىلارغا قىمىز قۇيۇلدى.

غىزادىن كېيىن ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان سۆز باشلىدى:

— ھەر قايسىڭلار بۇ يەرگە ياخشى تىلەك ۋە زور ئارزۇ - ئۈمىد- لەر بىلەن كەلدىڭلار. لېكىن، قاغانىمىز سىلەرنىڭ كۈتكەن يېرىڭلاردىن چىقمىدى.

تۆلىسلەر بۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمەي ئۇلۇغ بۇيرۇققا سوئال نەزىرى بىلەن قاراپ سۈكۈت قىلىشتى.

— مەن سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارنى چۈشەندىم، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى باغا تارقان، — بىزنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىمىز بىر يەردىن چىقىۋاتىدۇ. بىز بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ شامانلارنى قوغدىشىمىز كېرەك. مانى جىنلىرىنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرىنى خۇش قىلايلى!

تۆلىسلەر جانلىنىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۈمىد ۋە تەنتەنە ئوتى بىلەن چاقناپ كەتتى.

× × ×

ئوردۇبالىق شەھىرىدىكى كاتتا ئىبادەتخانا ئىچىدە ئۇزۇن ئاق لىباس كىيگەن تاقىر باش روھانىي ئۆزىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇشقان يېڭى مۇخلىسلىرىغا قولىدىكى قېلىن نومنى ئوقۇپ چۈشەندۈرمەكتە ۋە ناتىقلىق قىلىپ ۋەز ئېيتماقتا ئىدى:

— ئەي مۇمىن دىندارلار، ئەزرۇئا تەڭرى قۇدرەتلىكتۇر! ئالەمنى يارىتقۇچى بەش تەڭرى قۇدرەتلىكتۇر! تەڭرى مانى بۇرخان

كۆرسەتكەن يول بارلىق تىرىك جانلارنى مەڭگۈلۈك راھەت ـ پاراغەتكە باشلايدىغان يورۇق يولدۇر ! مانى بۇرخاننىڭ قۇدرىتى بىلەن ئازغۇن گۇناھكارلار گۇناھىنى تونۇدى ، ياخشى ـ ياماننى ئايرىۋالدى . يامان خۇلققا ئادەتلىنىپ ، ھەممە يەردە تىرىك جانلارغا زامىن بولۇپ قان تۆكۈپ يۈرگەن ئادەملەر ئەمدى ئېتىزلارغا ئاشلىق تېرىپ ، كۆكتات يەيدىغان بولدى ؛ تىغ كۆتۈرۈپ بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرىدىغان ئادەملەر ئەمدى ياۋاش ، مۆمىن بولۇپ ، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىدىغان بولدى ...

بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئېتىزلىقتا كەتمەن چېپىپ ئىشلەۋاتقان تېرىقچىلار بېلىگە باغلىغان پوتىسى بىلەن يۈزىدىكى تەرىنى سۈرتۈپ غودۇڭشىيتتى :

ـــ مانى دىنىغا كىردۇق دەپ نېمە جاپا بۇ ! گۆش يېمەي كۆكتات يەيدىغان بولدۇق . ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا قويلىرىمىزنى ئوتلاشقا قويۇپ بېرىپ ، ئۆزىمىز يانپاشلاپ ياتاتتۇق . مانا ئەمدى ئەتىدىن كەچكىچە ئېتىزدا ئاپتاپقا قاقلىنىپ ئىشلەيدىغان بولدۇق . تېخى روھانىيلار يىلدا بىر ئاي روزا تۇتمىساڭ بولمايدۇ دەپ سۈتنىمۇ ئىچكىلى قويمايدۇ . بۇنداق ئاچ قورساق ئورۇقلاپ يۈرۈپ ، دۈشمەن كېلىپ قالسا قىلىچنى قانداق تۇتىمىز ؟ قىلىۋاتقان بۇ ئىشلىرىمىز ياخشىلىققا تارتامدۇ ، يامانلىققىمۇ ؟

گوياكى ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك بولدى . مىڭلىغان ئاتلارنىڭ تۆمۈر تاقىلىق تۇياقلىرى ھەيۋەتلىك دۈپۈرلەپ قوڭغۇر يەرنىڭ باغرىنى لەرزگە كەلتۈردى . تۇچ دۇبۇلغا ، پولات ساۋۇت كىيىپ ، قىلىچ بىلەن قوراللانغان چەۋەندازلار ئاتلىرىنى تېز چاپتۇرغان پېتى مانى ئىبادەتخانىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى ئېتىزلىقنى يانداپ ئۆتتۈپ ، شەھەر مەركىزىگە ھۇجۇم قىلدى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئۆزىنىڭ نۆكەرلىرىنى ۋە يارەمگە كەلگەن تۆلىس لەشكەرلىرىنى باشلاپ بۆگۈ قاغانىنىڭ ئوردىسىغا بېسىپ كىردى . ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى شەخسەن بۆگۈ قاغانىنىڭ قوماندانلىقىدا ئاتلىنىپ چىقتى . بولۇپ ئۆتكەن قىسقا ، ئەمما رەھىم ـ

شەپقەتسىز جەڭدە باغا تارقان غەلبە قىلدى . ئوردا ئىچى قانغا بويالدى . بۆگۈ قاغان ، ئۇنىڭ يېقىنلىرى ۋە سوغدى روھانىيلىرىدىن بولۇپ ، جەمئىي ئىككى مىڭدەك ئادەم قىرىپ تاشلاندى .

بۇ پاجىئەلىك ۋەقە مىلادىيە 780 ـ يىلى يازدا يۈز بەردى . شۇ يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ بۇيرۇقى بولغان ئىنانچۇ تون باغا تارقان ئاق كىگىزدە كۆتۈرۈلۈپ ، خانلىقنىڭ ئالتۇن تەختىگە ئولتۇردى ۋە قات قۇتلۇغ بىلگە قاغان دېگەن نام بىلەن ئۇلۇغلاندى . شۇنىڭ بىلەن ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ سەلتەنىتى ئاياغلىشىپ ، يېڭى قاغانلىقنىڭ ئەدىز ئۇرۇقى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى .

ئۇچىنچى قىسىم

بۇ يوللار ئۇزۇن يوللار
ئېتىم ئۆلسىمۇ قىلىچىم سۇنمىدى

بىرىنچى باب

تاپار بوۋاينىڭ ھېكايىسى

قارا بالغاسۇن يايلىقى ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى ۋە ئارغىماق ئاتلىرى بىلەن داڭق چىقارغان بولسا ، بۇگۈنكى كۈندە بۇ يەردىكى ئوردۇبالىق دەپ ئاتالغان كاتتا شەھەر ئۇنىڭ شۆھرىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتتى . ئاستانە قىلىنغان بۇ شەھەرنىڭ دائىرىسى يىلدىن ـ يىلغا كېڭىيىپ ، ئۆي ـ ئىمارەتلەر كۆپەيىپ ، كوچا ـ رەستىلەر بەرپا قىلىنىپ ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك تۇس ئالغانىدى . مىلادىيە 839 ـ يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بۇ ئاستانىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى قەدىمىي شەھەرلەردىن قېلىشمايدىغان دەبدەبىسى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . بۇ يەرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭدىن ، تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى جايلاردىن ۋە ھەتتا ئىران ۋە ئەرەب ئەللىرىدىنمۇ سودا كارۋانلىرى كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى . بىرقىسىم سەييياھلار ئوردۇبالىقنىڭ ھەيۋەتلىك سېپىللىرى ۋە ھەشەمەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرىگە قاراپ ھەيران بولغان قىياپەتتە سورىشاتتى :

ـــ ئىلگىرى بۇ يەرلەردە شەھەر يوق دەپ ئاڭلىغانىدۇق . ئەسلى ئۇنداق ئەمەس ئىكەن ـ دە ؟

يەرلىك ئاھالىلەر ئۇلارغا ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بىلەن جاۋاب بېرىشەتتى :

ـــ ئىلگىرى بۇ يەرلەردە ھەقىقەتەن شەھەر يوق ئىدى . بۇگۈ قاغان دەۋرىدىن باشلاپ ئوردۇبالىق ، قاتۇنبالىق ، بايبالىق دېگەن چوڭ شەھەرلەر بارلىققا كەلدى . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە جاي ـ جايلاردا كىچىك

قەلئە شەھەرچىلەرمۇ بار . ئۇلارمۇ كېيىن چوڭ شەھەرلەرگە ئايلىنىدۇ .

دەرۋەقە ، ئومۇمىي ئەھۋال شۇنداق ئىدى . جۇملىدىن ، ئوردۇبا-لىق شەھىرىدىمۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرى تېخىچە توختاپ قالغىنى يوق .

باھار پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بولۇپ ، ئالتۇن قۇياش يەر - جاھاننى قىزدۇرۇشقا باشلىغانىدى . ئوردۇبالىق كوچىلىرىدىن بىرىدە يېڭىدىن بىر ئۆي سېلىنماقتا ئىدى . ئۇزۇن قارا بۇرۇتلۇق ئۇستا قۇرۇ-لۇۋاتقان ئىمارەتنىڭ تاش ياتقۇزۇلغان ئۇلى ئۇستىگە كېسەكلەرنى رەت-لىك تىزىپ تام قوپۇرۇشقا تۇتۇش قىلغانىدى . دولقۇنسىمان قوڭۇر چاچلىرىنى يېشىل شايى ياغلىق بىلەن چىڭ تارتىپ چىگىۋالغان ياش يىگىت يۇمشاق سېرىق توپىغا سامان ئارىلاشتۇرۇپ ، سۇ قۇيۇپ ، لاي ئەتمەكتە ئىدى . ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى ئېرىق بويىدا چاچ - ساقاللىرى خۇددى يېڭى ياغقان قاردەك ئاقارغان بوۋاي تاش ئوچاققا ئوت قالاپ ، چويۇن قازاندا گۆش پىشۇرۇۋاتاتتى .

— ھەي ئۆتەمىش ، — دەپ ۋارقىرىدى بوۋاي ھېلىقى لاي ئېـ-ۋاتقان يىگىتكە قولىنى پۇلاڭلىتىپ ، — ئاتاڭنى چاقىر ، گۆش پىشـ-تى ، بۇياققا كېلىڭلار .

ئۆتەمىش ئىسىملىك يىگىت قولىدىكى كەتمەننى يەرگە قويۇپ ، تام قوپۇرۇۋاتقان ئۇستىنى چاقىردى :

— ئاتا ، بوۋام چاقىرىۋاتىدۇ ، گۆش پىشتى دەيدۇ .

ئۆتەمىش بىلەن ئاتىسى ئېرىقتا يۇز - قوللىرىنى يۇيۇپ ، ئوچاق-نىڭ يېنىدىكى كەسلەپ قويۇلغان كۆتەكلەرگە ئولتۇردى . بوۋاي ھېچىر قاچىلارغا شورپا ، گۆش ئۇسۇپ ئۇلارغا بەردى . غىزادىن كېيىن بوۋاي ھارغىن كۆزلىرىنى ئوغلى بىلەن نەۋرىسىگە قارىتىپ ئالدىرىماي سۆز-لىدى :

— قېرىدىم ، سالامەتلىكىم ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ . چۈشلىرىمگە ئايان بولدى ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ روھلىرى مېنى چاقىرىۋاتىدۇ . تۇ-نۇگۈن ئىبادەتخانىغا بېرىپ ، باش روھانىي ئالدىدا ئۆمرۇمدە بىلىپ - بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمغا توۋا قىلدىم . ھەر كۈنى ئەتىگەندە ،

كەچتە ئەزرۇئا تەگرىنى ياد ئېتىپ ، مانى بۇرخان ھەققىدە ئىبادەت قىلىۋاتىمەن . شۇنداقتىمۇ ، ئەھۋالىم ياخشىلانمىدى . كۈندىن - كۈنگە ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتىمەن . ئەتە بىركۈن ئىشنى توختىتايلى . شامان ، باخشىلارنى چاقىرىپ كېلىڭلار . ئۇلار پېرە ئۈيناپ باقسۇن ، پال سېلىپ باقسۇن .

— بوۋا ، — دېدى ئۆتەمىش ، — روھانىيلار دائىم مانى مۇخلىسلىرى شامانغا ئىشەنمەسلىكى كېرەك ، پېرە ئۈيناش گۇناھ بولىدۇ دەيدىغۇ .

— ھەي بالام ، — دېدى بوۋاي نەسىھەت قىلغان تەلەپپۇزدا ، — بۇ دېگەن ئاتا - بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان ئۇدۇم ، بىزنىڭ ئۆرپ - ئادىتىمىز . بىز مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز . بۇنىڭدا شەك يوق ، لېكىن شامانلىرىمىزدىن يۈز ئۆرۈسەك بولمايدۇ ، بۇمۇ ئېغىر گۇناھ .

ئۆتەمىش يەنە سوردى :

— مانى نوملىرىدا تىرىك جانغا ئۇۋال قىلىشقا بولمايدۇ ، گۆش يېيىشكە بولمايدۇ دەپ يېزىلغان . بىز قوي - كالىلارنى سويۇپ ، كېيىك - بۆكەنلەرنى ئوۋلاپ ، گۆش يەيمىزغۇ ؟

— ھەمىشە مۇشۇنداق گەپلەرنى سورايسەن ، — دېدى بوۋاي ، — سورىغىنىڭغۇ ياخشى . كۆپ سورىغان كىشى كۆپنى بىلىدىغان بولىدۇ . بىراق ، بۇ گەپلەرنى مەنمۇ تازا چۈشىنىپ كەتمەيمەن ، بالام . ئىبادەتخانىلاردىكى روھانىيلار ئۆيلەنمەيدۇ ، گۆش يېمەيدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى . بىز ئەمگەك قىلىپ جان باقىدىغان ئادەملەر گۆش يېمىسەك قانداق بولىدۇ ؟ ھەممە ئادەم ئۆيلەنمىسە نەسلىمىز قۇرۇپ كەتمەمدۇ .

سۆزگەك غاجىلاپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق تاقىر باش ئۇستا ، يەنە ئۆتەمىشنىڭ ئاتىسى سۆزگە ئارىلاشتى :

— بۇنداق گەپلەرنى تولا ئويلاپ كەتمە ، ئۆتەمىش . تىرىكچىلىك قىلىش مۇھىم . ھۇنەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەن .

— ئاتاڭ توغرا دەيدۇ ، — دېدى بوۋاي ، — سەنمۇ ئاتاڭغا

ئوخشاش ئۇستا بىناكار بولۇپ چىقىشىڭ كېرەك . بۇ مېنىڭ ئاتامدىن قالغان ھۈنەر . ئائىلىمىزنىڭ شەجەرىسىنى ئۇنتۇپ قالمىغىن ، ئۆتەمىش بالام . ئاتامنىڭ ئاتىسى بوتاسۇن بۇقا ئىسىملىك كىشى بولۇپ ، ئۇ ئۆزى كارۋانچى ، ھارۋىكەش بولسىمۇ ، بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگىنىپ ، يايلاق لىرىمىزدا شەھەر بىنا قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتىكەن . لېكىن ئۇ ئۆمۈر بويى ئۆزىنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي ئۆتۈپ كېتىپتۇ . ئاخىر ، ئاتام قۇتادمىش ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى ئادا قىلىپ ، بۇ ھۈنەرنى ئۆگىنىپتۇ . ئۇ يايلاقلىرىمىزدىكى بىرىنچى تۈركۈم ئۇستىلاردىن بولۇپ قالغانىكەن .

— رەھمەتلىك قۇتادمىش بوۋام ناھايىتى مەشھۇر كىشى ئىدى ، — دەپ سۆز قاتتى ئۆتەمىشنىڭ ئاتىسى ، — « قۇتادمىش ئۇستام » دېسە ، ئۇنى تونۇمايدىغان ئادەم يوق ئىدى .

ئۆتەمىش يەنە بوۋىسىدىن سوريدى :

— سىزمۇ بىناكارلىق ھۈنىرىنى شۇ ئاتىڭىزدىن ئۆگەنگەنمۇ ؟

— شۇنداق ، بالام . ئۇ شەخسەن ئۆزى ماڭا بۇ ھۈنەرنى ئۆگەتكەن . بۇرۇن مېنىمۇ كىشىلەر « تاپار ئۇستام » دەپ ھۆرمەت قىلىشاتتى . ئەمدى قېرىدىم . ئەمدى كىشىلەر مېنى ئاددىيلا قىلىپ « تاپار بوۋاي » دەپ ئاتىشىدىغان بولۇپ قالدى .

تاپار بوۋاي تۇيۇقسىزدىن قاتتىق يۆتىلىپ كېتىپ ، سۆزى ئۈزۈلۈپ قالدى . ئۆتەمىش بوۋىسىغا يېقىن سۈرۈلۈپ كېلىپ ، ئۇنىڭ دۈمبىسىگە يېنىك ـ يېنىك مۇشتلاپ قويدى . ئۆتەمىشنىڭ ئاتىسى ھېچىرغا ئازراق شورپا قۇيدى .

— بۇنى ئىچىۋېلىڭ ، ئاتا .

تاپار بوۋاي شورپىنى بىر ـ ئىككى ئوتلاپ تىنچلاندى ۋە نەۋرىسىگە كۈلۈمسىرەپ قارىدى .

— مەن ئۆز ئاتامدىن ئۆگەنگەن بۇ ھۈنەرنى كېيىن سېنىڭ ئاتاڭغا ئۆگەتتىم . ئۇمۇ ئاتاقلىق ئۇستا بولۇپ چىقتى . مانا ئەمدى ئۇنىمۇ « باسان قارا » دېسە ھەممە ئادەم تونۇيدۇ .

ئۆتەمىشمۇ بوۋىسى بىلەن ئاتىسىغا كۈلۈپ قارىدى .

— بۇ ھۇنەرنى ئاتام ئەمدى ماڭا ئۆگىتىۋاتىدۇ .

باسان قارا ئوغلىنىڭ ئۈزۈن چاچلىق بېشىنى ئالىقىنى بىلەن سىلاشتۇرۇپ ، ئەركىلىتىپ قويدى .

— سەنمۇ ئاتاقلىق ئۇستا بولۇپ چىقسەن ، — دېدى ئۇ .

تاپار بوۋاي چوڭقۇر بىر تىنىق ئېلىپ « ئۇھ » تارتتى ۋە يەنە سۆزلىدى :

— ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ قوردان شەھىرىگە بىر بارسام بولاتتى . رەھمەتلىك ئانامنىڭ يۈرتىنى بەك كۆرگۈم كېلىدۇ . ئالەمنى ياراتقۇچى بەش تەڭرى خالىسا ، ئۆتەمشىنىڭ تويىدىن كېيىن ھەممىز بىرلىكتە قوردانغا بىر بېرىپ كېلەيلى .

— ئەلۋەتتە ، شۇنداق قىلىمىز ، — دېدى باسان قارا ، — بۇ ئۆيىنى كۈزگىچە پۈتتۈرۈپ ، ئۆتەمشىنىڭ تويىنى قىلىۋەتكەندىن كېيىن چوقۇم سىزنى قوردانغا ئاپىرىمەن .

تاپار بوۋاي نەۋرىسى ئۆتەمشىنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ قاراپ قالغانلىقىنى بايقاپ چۈشەندۈردى :

— مېنىڭ ئانام ئايتولۇن ئەسلى قوردانىدىن چىققان ئىكەن . قوردانىنى بەك چوڭ ، ئاۋات شەھەر دېيىشىدۇ . لېكىن مەن شۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ ، ئۇ يەرگە تېخى بارالمىدىم .

— ئەمدى بارايلى ، بوۋا ، — دېدى ئۆتەمىش .

— تەڭرى مانى خالىسا ، شۇنداق قىلىمىز ، بالام .

— خاتىرجەم بولۇڭ ، ئاتا ، قوردانغا چوقۇم بارىمىز ، — دېدى باسان قارا .

ئىككىنچى باب

بۇ يۇرتلارغا كۆز تەگدىمۇ ؟

بىناكار ئۇستا باسان قارا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەمىش سېلىۋاتقان ئۆي پۇتەي دەپ قالغاندى . تومۇز كۈنلىرى يېتىپ كېلىپ ، ھاۋا چىدىغۇسىز ئىسسىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئەتىدىن كەچكىچە ئارام ئالماي جىددىي ئىشلىمەكتە ئىدى . يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر ئۇلارغا قاراپ توختاپ قالاتتى ۋە قايىل بولغان تەرىزدە باشلىرىنى ئىرغىتىپ خىتاب قىلىشاتتى :

ـــ پاھ ، نېمىدېگەن چوڭ ئۆي بۇ ! خۇددى بەگلەرنىڭ قەسىرلىرىدەك قىلىۋېتىپسىلەر .

باسان قارا ئۇلارغا خۇشخۇي بېقىپ جاۋاب قايتۇراتتى :

ـــ ئوغلۇمنىڭ توينى قىلماقچىمەن . شۇڭا ، چوڭراق قورۇ ـ جاي قىلىشىمىزغا توغرا كەلدى .

باسان قارا ئۆينىڭ ئۆگزىسىدە زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ كاھىش ياتقۇزماقتا ئىدى . ئۆتەمىش يەردىكى دۆۋىلەپ قويۇلغان كاھىشلارنى ئۇنىڭغا بىردىن ـ بىردىن ئېتىپ بېرەتتى . شۇ ئەسنادا كوچىنىڭ نېرىقى بېشىدىن پاخىۋاش شامانغا ئەگىشىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئادەم بىر ـ مۇنچە ئات ، كالا ، قويلارنى ھەيدىگەن ھالدا چىقىپ كەلدى . توپ ئىچىدىكىلەر قۇرۇلۇشچىلارغا قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ ۋارقىراشتى :

ـــ ئەي باسان قارا ، تېخىچە ئۆيۈڭنىڭ غېمىدىلا يۈرەمسەن ؟ ئەلنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان بۇ ئېغىر كۈنلەرنى كۆرمەيۋاتامسەن ؟ ئۆگزىدىن چۈش ، بىز بىلەن ماڭ .

باسان قارا هاپىلا ـ شاپىلا ئۆگزىدىن چۈشتى.

ـــ روھلاردىن مەدەت تىلەشكە بارامدۇق ؟ ـــ دەپ سوردى ئۇ خالايىقتىن.

ـــ شۇنداق ، باسان قارا ، ئۇدا نەچچە يىل بولدى ، بىزنى پالاكەت باسقىلى تۇردىغۇ.

ـــ راست دەيسەن ، بۇرادەر ، ـــ دېدى باسان قارا ۋە ئوغلى ئۆتەمشنى باشلاپ توپقا قېتىلدى.

ياش ـ قېرى ، چوڭ ـ كىچىك بولۇپ ، ئالاھازەل ئىككى مىڭدەك ئادەم پاخىمۇاش شامانغا ئەگىشىپ شەھەرنىڭ سىرتىغا چىقتى. يول بويى كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن غۇلغۇلا قىلىشتى:

ـــ قاراڭلار ، پۇتۇن يايلاقتا ئوت ـ چۆپنىڭ قۇرۇپ كەتكىنىنى ! ئۇچ يىلدىن بېرى بىر تامچە يامغۇر يېغىپ قويمىدى ـ ھە !

ـــ بۇ بىر چوڭ بەختسىزلىكنىڭ بېشارىتى ، يۇرتداشلار. ئۇچ يىلدىن بېرى يازدا يامغۇر ياغمىسا ، قىشتا قار چۈشمىسە ... دەريا ـ ئېقىنلارنىڭمۇ سۈيى تارتىلىپ كەتتى.

ـــ ھەي ، بىزنىڭ بۇ يۇرتلىرىمىزغا كۆز تەگدىمۇ نېمە ، قېرىنداشلار ! چارۋا ماللىرىمىز قىرىلىپ كېتىۋاتىدۇ ، ئاچارچىلىقتا ئادەملەرمۇ ئۆلگىنى ئۆلۈپ ، قالغىنى ھەر تەرەپلەرگە چېچىلىپ ، توزۇپ كېتىۋاتىدۇ.

بىر تەكشى تۆپىلىككە چىققاندا ، ئالدىدا كېتىۋاتقان شامان قولىدىكى ھاسا تايىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، خالايىقنى توختاشقا بۇيرۇدى. كۆپچىلىك ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ھاسىل قىلىپ ئولتۇرۇشتى. غۇلغۇلا بېسىقتى. ھەممە ئادەم شامانىنى قۇتقۇزغۇچى ئەۋلىيادەك كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا چەكسىز ئۈمىد ۋە ئىلتىجا بىلەن كۆز تىكىشتى.

چاچ ـ ساقاللىرى بىر قۇچاق بولۇپ پاخپىيىپ كەتكەن شامان قورقۇنچلۇق چەكچىيىپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن كىشىلەرگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن ئىككى قولىنى يۇقىرىغا سوزۇپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى:

— سىلەر كۆك تەڭرىدىن يۈز ئۆردۈڭلار ! مېھرىبان ئوماي ئانىمىزدىن يۈز ئۆردۈڭلار ! سىلەر يات تائىپىلەرنىڭ يالغان گەپلىرىگە ئىشىنىپ ، ئۇلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرىغا كىرىپ ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرىنى ئۇنتۇپ كەتتىڭلار !

خالايىق ئىچىدىن « راست دەيدۇ » ، « راست شۇنداق » دېگەن ئۆكۈنۈش سادالىرى ئاڭلاندى . شامان يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— سىلەر توغرا يولدىن ئازدىڭلار . شۇڭا ، جىن ـ ئالۋاستىلار بىزگە پالاكەت ياغدۇرۇۋاتىدۇ ، ھەممە يەردە يامان كېسەل تارقىلىپ كەتتى . ئادەملەر ئاچلىقتىنمۇ ، كېسەلدىنمۇ ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ .

خالايىق يەنە ئۇنىڭغا دوست تارتىشتى :

— راست شۇنداق ، شامان راست دەيدۇ .

شامان كۆزلىرىنى تېخىمۇ قورقۇنچلۇقراق چەكچەيتىپ ، تېخىمۇ قاتتىقراق ۋارقىرىدى :

— قۇربانلىققا ئاتىغان ماللىرىڭلارنى بوغۇزلاڭلار ! قان ئاققۇزۇپ كۆك تەڭرىدىن مەدەت تىلەيلى ! گۈلخان تەييارلاپ ئوت يېقىڭلار !

كۆپچىلىك دەرھال ھەرىكەتكە كەلدى . گۈلخانغا ئوت يېقىلدى ؛ ئات ، كالا ، قويلار بوغۇزلىنىپ ، گۈلخان ئەتراپىغا تىزىپ ياتقۇزۇلدى . شامان بېلىگە ئېسىلغان قوڭغۇراقلارنى جىرىڭلىتىپ ، « ھۇم ! ھۇم ! » دەپ زىكىر سوقۇپ پېرە ئويناشنى باشلىدى . ئۇ پىرقىراپ ، سەكرەپ ، ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراش بىلەن جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلاپ ، ئاخىر ئەس ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا بوغۇزلانغان ئات ، كالىلارنىڭ ئارىسىدا تىپىرلاپ يېتىپ قالدى . كۆپچىلىك يەنە غۇلغۇلا قىلىشتى :

— ئەمدى ياخشى بولدى . ئۇ روھلار بىلەن كۆرۈشۈۋاتىدۇ .

شامان ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن خالايىق قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلارنى شۇ گۈلخان ئەتراپىدا قالدۇرۇپ ، شەھەرگە قايتىپ كەتتى .

قەھەتچىلىك ئىچىدىكى قاتتىق كۈنلەر بىر ـ بىرلەپ ئۆتىۋەردى . شاماننىڭ تىرىشچانلىقلىرى بىكارغا كەتتى ، كۆك تەڭرى ھەققىدە قۇربانلىق قىلىشنىڭمۇ پايدىسى بولمىدى . پۈتۈن يايلاق خەلقىدە يەيدىغانغا

یا ئاشلىق ، یا گۆشنىڭ تاینى قالمىدى . ئاچارچىلىقتا ئورۇقلاپ ھالى قالمىغان كىشىلەر ئارىسىدا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ كەتتى . ئادەملەر ئائىلە ـ ئائىلە بوىىچە قىرىلىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىدى . ئەلنى ۋەھىمە باستى . جان قايغۇسىدا قالغان ئادەملەر ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ ، ھەركىم ئۆزى بىلگەن ياقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتكىلى تۇردى . كوچىلاردا ئادەم كۆرۈنمەس بولۇپ كەتتى . ئىگىسىز قالغان ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى ھاڭغىرقاي ئېچىلىپ تۇراتتى . ھۇنەرۋەن ، كاسىپلار دۇكانلىرىنى تاقاشتى . سودىگەرلەرمۇ بۇ يەرلەرگە ئاياغ باسمايدىغان بولۇپ كەتتى .

باسان قارا تېخىچە بوشاشماي ئۆي سېلىشنى داۋاملاشتۇردى . بۇ ئۆينىڭ ئۆگزىسى يېپىلىپ ، ئىشىك ـ دېرىزىلىرى ئورنىتىلىپ بولدى . ئەمدى تاملىرىغا سامانلىق لاي بىلەن سۇۋاق بېرىۋەتسىلا ئىش پۈتىدۇ . تاپار بوۋاي ئوغلى بىلەن نەۋرىسىنى چاقىردى .

ـــ بىر ئاز دەم ئالغاچ قورساقنى توقلۇۋېلىڭلار . گۆش يوق بولسىمۇ ، ئازراق تېرىق يەيلى .

شۇ ئەسنادا يىراقتىكى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېتىزلىق تەرەپتىن ياش بىر قىز يۈگۈرۈپ كەلدى .

ـــ ئۆتەمىش ، ـــ دەپ توۋلىدى ئۇ تېخى يېقىن كەلمەي تۇرۇپلا .

قورۇلغان تېرىقنى خالتىدىن ئۇچۇملاپ ئېلىپ ئاغزىغا سېلىۋاتقان ئۆتەمىش ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ ، يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان قىزغا قارىدى .

ـــ ئايتۇزۇن ! ـــ دېدى ئۇ ۋە دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردى .

قىز يېقىن كېلىپ توختىدى . ئۇ تېز يۈگۈرگەنلىكتىن ئىككى مەڭزى تاڭ شەپىقىدەك قىزىرىپ ، ھاسىراپ تۇراتتى . ئۆتەمىش ئۇنىڭ گۈللۈك چىتتىن كۆڭلەك كىيىلگەن زىلۋا بويىغا ، ئۇششاق ئۆرۈلگەن قوڭۇر چاچلىرى ئۈستىدىن ھال رەڭ يىپەك ياغلىق چىگىپ تېخىمۇ گۈ-

زەللىشىپ كەتكەن ئايدەك جامالىغا ئىنتىزارلىق بىلەن كۆزلىرىنى تىكتى. قىز قانداقتۇر چۈشىنىكسىز ھاياجاندىن ئۆزىنى بېسۋالالماي نازۇك قول-لىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا يىگىتكە يېنىش - يېنىشلاپ قارايتتى، بىر نېمە دېمەكچى بولاتتىيۇ، سۆزىنى قانداق باشلىشنى بىلەلمەي چوڭقۇر - چوڭقۇر تىنىق ئالاتتى.

— ئايتۇزۇن، نېمە بولدى؟ — سورىدى ئۆتەمش، — بوۋام بىلەن ئاتامدىن دائىم قېچىپ يۈرەتتىڭ. بۇگۈن ئەجەب ئالدىراپ كېلىپ قاپسەنغۇ؟

— ئۆتەمش، — دېدى قىز تېخىچىلا ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ، — ئاتام بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىمىز دەيدۇ.

— ھە؟ قاچان؟ نەگە؟ — دېدى يىگىت ھاڭ - تاڭ بولۇپ.

— بىلمەيمەن. ئىشقىلىپ، بۇ يەردىن كەتمىسەك بولمايدۇ دەيدۇ.

باسان قارا بىلەن تاپار بوۋايمۇ ئۇلارنىڭ ئەپتىگە قاراپ ئەنسىرە-گەن ھالدا يېقىن كەلدى.

— نېمە بولدى، قىزىم؟ ئۆي ئىچى تىنچلىقمۇ؟ — دەپ سو-رىدى تاپار بوۋاي.

ئايتۇزۇن ئۆزىنى بېسۋالالماي يىغلاپ تاشلىدى - دە، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، ھېلىقى ئېتىزلىق تەرەپكە يۈگۈرۈپ كەتتى. بۇ قىز ئەسلى ئۆتەمشىنىڭ لايىقى بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىسى يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاشۇ ئېتىزلىقتا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئايتۇزۇننىڭ ئاتىسى تۈكەل بۇغا تېخى بىر ئاينىڭ ئالدىدىلا باسان قارىنىڭ ئەلچىلىرىگە داس-تىخان سېلىپ، بۇ ئارزۇلۇق يالغۇز قىزىنى ئۇنىڭغا كېلىن قىلىپ بې-رىشكە رازىلىق بىلدۈرگەنىدى. ئەمدى ئۇنىڭ تۇيۇقسىزدىن كۆچۈپ كەتمەكچى بولغىنى قانداق گەپ؟

تاپار بوۋاي، باسان قارا ۋە ئۆتەمش قىزنىڭ كەينىدىن ئالدىراپ مېڭىشتى.

— بۇ يەردىن كەتمىسەك بولمايدىغان يېرىگە كېلىپ قالدى،

تۇغقانلار ، ـــ دېدى تۈكەل بۇغا بولغۇسى قۇدىلىرىغا ئۇدۇل قارىيالماس-
تىن ، تىت ـ تىت بولغان قىياپەتتە ۋە قاپىرىپ يىرىكلىشىپ كەتكەن ئا-
لىقىنى بىلەن تاقىر بېشىنى سىلاشتۇردى .
ـــ ھەر ئىش بولسىمۇ مەسلىھەت بىلەن بىر نېمە دېيىش-
مەمدۇق ، ـــ دېدى باسان قارا .
ـــ ھەممىمىز بىللە كېتەيلى ، تۇغقانلار ، ـــ دېدى تۈكەل بۇغا
ئۇمىدسىزلەنگەن ، ھەسرەتلەنگەن ئاھاڭدا ، ـــ ئېتىزغا تېرىغان ئاشلىق ،
كۆكتاتلىرىمىنىڭ ھەممىسى قۇرۇپ كەتتى . سۇ يوق ... كالا ، قويلىرىم-
نىڭمۇ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ كەتتى . بۇ ئەتراپتىن تۇزۇكرەك ئوت ـ
چۆپمۇ تاپقىلى بولمىسا ... بۇ يەردە تۇرىۋەرسەك ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىـ
مىز . ئايتۇزۇننىڭ ئانىسى بۇلتۇر ئەتىيازدا قازا قىلغانىدى .... مۇشۇنداق
ئاچلىقتىن ، كېسەلدىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلار ئازمۇ ؟ تۇنۇگۈن كەچتە نې-
رىقى ھويلىدىكى قوشنىمىزنىڭ ساپساقلا بىر ئوغلى ئۆلۈپ قاپتۇ ... تېخ
ئۆيلەنمىگەن يىگىت ئىدى .
تاپار بوۋاي كۆزلىرىگە ياش ئالدى .
ـــ بۇ جاھاننىڭ ئىچى نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ ! ـــ دېدى ئۇ
ئەلەم بىلەن بېشىنى چايقاپ ، ـــ بىزنىڭ بۇ ئاۋات يۇرتلىرىمىزغا راست-
تىنلا كۆز تەگدىمۇ ؟
بىر چەتتە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇرغان ئايتۇزۇن ياغلىقىنىڭ
ئۇچى بىلەن ئاغزىنى ئېتىۋېلىپ ، ئېسەدەپ يىغلاپ كەتتى .
ـــ بىزمۇ كېتەيلى ، ئاتا ، ـــ دېدى ئۆتەمىش ئاتىسىغا يېقىنراق
كېلىپ .
باسان قارا كونىراپ رەڭگى ئۆچۈپ كەتكەن ياغلىقىنى
تاقىر بېشىدىن يۇلۇپ ئېلىپ ، ئىككى قولى بىلەن مىجىقلىغىلى
تۇردى .
ـــ كەتمەي تۇرايلى ، تۈكەل بۇغا ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ ئەل نېمە
بولسا بىزمۇ شۇ . ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ مۇشۇ يەرلەردە ياشاپ
كەلدۇق . ئەمدى نەگە بارىمىز ؟ بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر . سېلىۋات-

قان ئۆيىمىز پۈتەي دەپ قالدى . بالىلارنىڭ توينى قىلىۋېتەيلى . ئۆ-
تەمىشنىڭ ئانىسى تۈگەپ كەتكەنگىمۇ ئىككى يىل بولۇپ قالدىغۇ .
قانداق قىلىمىز ؟ تەقدىر شۇنداق ئىكەن . ئىككى ئائىلە بىرلىشىپ
جان بېقىشنىڭ ئامالىنى قىلايلى . تىرىك جاندا ئۈمىد بار . غەيرەت
قىلايلى .

تاپار بوۋاي قولى بىلەن ئاغزىنى توسۇپ يۆتىلىپ
كەتتى .

— مەنمۇ كېسەلچان بولۇپ كەتتىم ، — دېدى ئۇ ، — بىلىپ
تۇرۇۋاتىمەن ، ئۆمرۇم ئاز قالدى . كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا بالىلارنىڭ تو-
يىنى قىلىۋېتەيلى . تۈكەل بۇغا ، سەنمۇ ئۆز بالامدەك . كىچىكىدىن
تارتىپ كۆز ئالدىمدا چوڭ بولغان . ئوبدان ئويلاپ باققىن ، قالغان
گەپلەر بولسا ، كېيىن يەنە سۆزلىشەيلى .

— ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى تۈكەل بۇغا ۋە ئۇلۇغ - كىچىك
تىنىپ بېشىنى تۆۋەن سالدى .

دەل شۇ چاغدا ئېتىزنىڭ نېرىقى بېشىدىن يانداپ كېلىۋاتقان بىر
ھارۋا كۆرۈندى . ئەسكى - تۈسكى لاقا - لۇقىلىرى بېسىلغان ئېگىز
چاقلىق ھارۋىغا خوتۇن - بالىلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ ، ئورۇقلاپ قوۋۇرغە-
لىرى چىقىپ قالغان قوتۇر ئاتنى چۇلۇۋۇرىدىن يېتىلەپ كېتىۋاتقان كې-
سەل چىراي ئادەم تاپار بوۋاي قاتارلىقلارغا سەل ئېگىلىپ سالام ئىپادە-
سىنى بىلدۈردى .

— ھەي بۇرادەر ، يول قاياققا ؟ — دەپ توۋلىدى باسان قارا .

ھارۋىلىق ئادەم چوڭقۇر ئولتۇرۇشۇپ ، ياشاڭغىراپ تۇرغان چې-
قىر كۆزلىرى بىلەن باسان قارىغا قاراپ ، مېڭىشنى توختاتماستىن
جاۋاب بەردى :

— كۆچۈپ ماڭدۇق ، بۇرادەر . ئۆي - جاينىمۇ ، ھەممىنى
تاشلاپ ماڭدۇق . بىزنىڭ قەبىلىنىڭ ئادەملىرى سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ .
بىزمۇ ئۇلاردىن قالمايلى دېدۇق . بۇ يەردە ئۆلۈپ تۈگەيدىغان ئوخشاي-
مىز . جان بېقىش ئەۋزەل .

کېلەڭسىز كۆتەك ھارۋا تاراقلاپ ، غىچىرلاپ ئۆتۈپ كەتتى .
تۈكەل بۇغا ھارۋىنىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى .
ـــ كىشىلەر ئۇرۇق ـ ئۇرۇقلىرى بويىچە كۆچۈۋاتىدۇ ، ھەتتا پۈتۈن ـ پۈتۈن قەبىلىلەرمۇ كېتىۋاتىدۇ ، ـــ دېدى ئۇ .

ئۈچىنچى باب

تاغ ـ دالالار ئىگىرىماقتا

ئوردۇبالىق شەھىرىنىڭ مەركىزىي قىسمى تۆپىلىك بولۇپ ، شۇ تۆپىلىكتە مەزمۇت ۋە قېلىن تاش سېپىللار بىلەن قورشالغان ھەيۋەتلىك قەلئە قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . بۇ قەلئە « ئالتۇنلۇق » ياكى « ئالتۇن ئوردا » دەپ ئاتىلاتتى . ئورخۇن خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ئۆزىنىڭ قاتۇنى ، توققۇز بۇيرۇقى ۋە خاس قورۇقچىلىرى بىلەن ئەنە شۇ قەلئە شەكلىدىكى ئالتۇن ئوردىدا تۇراتتى .

قاغاننىڭ كۆڭلى پەرىشان ئىدى . بىرىدىن بىرى كۆڭۈلسىز خەۋەرلەر ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئەزمەكتە ئىدى . ئاچارچىلىق ھەم كېسەللىكتىن ئۆلۈۋاتقانلار كۈندىن ـ كۈنگە كۆپەيمەكتە . قوشۇنلاردا ئات يېتىشمەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈشكە باشلىدى . بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى توسۇۋالغىلى بولمايۋاتىدۇ . ئەڭ ئالدى بىلەن قىرغىزلار بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتتى . ئاندىن تاتابىلار ئايرىلىپ چىقتى . شەرقتە قىتانلار ، غەربتە قارلۇقلار ئۆكتە قوپقىلى تۇردى . ھازىر پەقەت توققۇز ئوغۇزلار بىلەن تۆلىسلەرلا تەۋرەنمەي تۇرۇۋاتىدۇ . بىراق ، بۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئاقساقال ، ئەمەلدارلارنىڭ جەڭگى ـ جېدەللىرى كۆپىيىپ كەتتى . ھەممە ئادەم ئۆزىنىڭ گېپىنى يورغىلىتىپ ، ھېچكىمنىڭ گېپىگە ھېچكىم كىرمەيدىغان قاتمال ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى .

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغاننىڭ راسا بېشى قاتتى . ئۇنىڭ كېچىسى ئۇيقۇسى كەلمەيدىغان ، كۈندۈزى گېلىدىن غىزا ئۆتمەي

دىغان بولۇپ كەتتى . دەردەن قاغان ئوردا ئىچىدىكى ئارامگاھتا ھەسـ
رەتلىك خىياللار بىلەن ئېغىرلاشقان بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تەنھا ئول
تۇراتتى . كۆك بۆزدىن ئازادە يەكتەك كىيگەن كوسا مەھرەم ئىشىكنى
ئاۋايلاپ ئېچىپ كىردى ـ دە ، قول قوشتۇرۇپ مەلۇمات بەردى :

ـــ بۇيۇك قاغانىمغا مەلۇم بولسۇنكى ، پان تېگىن تۆرەم قەدەم
تەشرىپ قىلدى .

ـــ كىرسۇن ، ـــ دېدى ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان
بوش ۋە مىسكىن ئاۋازدا .

بوي ـ بەستى كېلىشكەن ، تۇرقىدىن جەسۇرلۇقى كۆرۈنۈپ تۇ-
رىدىغان پان تېگىن قاسراقسمان پولات ساۋۇتىنى شاراقلىتىپ كىردى ـ
دە ، قاغان ئالدىدا بىر تىزىغا چۆكۈپ ، ئوك قولىنى كۆكسىگە ئالدى .

ـــ كۈن تەگرىدە بولمىش ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغانىم
قۇت بولسۇن ، ـــ دەپ سالام بەردى ئۇ .

ـــ قۇت بولسۇن ، پان تېگىن ، ـــ دېدى قاغان ئۇنىڭغا ئىلاجى
بار خۇشخۇي كۆرۈنۈشكە تىرىشىپ ، ـــ قېنى ، ئولتۇرغىن ، قانداق يېـ
ڭىلىقلار بار ؟ ئەل ئىچىدە نېمە ئىشلار بولۇۋاتىدۇ ؟ سۆزلەپ بەرگىن .

قاغان بىلەن تېگىن سۇپا ئۈستىگە سېلىنغان ئېيىق تېرىلىرىگە
چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . قاغاننىڭ شۇ چاغدىكى ئەپتىدىن ئۇنىڭ ئەل
ئىچىدىكى ئىشلارنى ئۆز ۋاقتىدا بىلىپ تۇرۇشقا نەقەدەر تەقەززا بولۇۋاتـ
قانلىقىنى پەملەشكە بولاتتى . پان تېگىننىڭ تۇرقى ـ سىياقىدىن ۋە
سۆزلىگەندىكى تەلەپپۇزىدىن يوشۇرغىلى بولمايدىغان غەزىپى قايناپ ـ
تېشىپ تۇراتتى .

ـــ ئەل بۇزۇلدى ، قارا بودۇن تاپتىن چىقتى ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ
ھەممە يەردە باشباشتاقلىق ، تەرتىپسىزلىك ئەۋج ئېلىپ كەتتى .
تاردۇش① بەگلىرى باشقا ئۇرۇقلارغا تېگىش قىلىپ ، چارۋا ماللارنى
بۇلاپ ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرگە تىغ كۆتۈرۈپ ، بەك ھەددىدىن ئېـ
شىپ كېتىۋاتىدۇ . بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال

---

① تاردۇش ـــ بىر قەبىلىنىڭ نامى .

قوشۇن تارتىپ ، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىغا يۇرۇش قىلدىم . تاردۇشلار نەسىھەتلىرىمگە قۇلاق سالماي ئۆكتە قوپتى . جەڭ بولدى . ئۇلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ قاچتى . مەن ئۇلارنىڭ بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، پۇقرالىرىنى قايتۇرۇپ كەلدىم .

ــ ياخشى ، ياخشى قىپسەن ، پان تېگىن ! شۇنداق قىلىش كېرەك ... شۇنداق قىلىش كېرەك ... ــ قاغان ئالدىراپ ـ تېنەپ سۆزلەپ كەتتى . قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ ، ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلىپ تۇرغان ئادەم كىچىككىنە ئۈمىد بولغۇدەك بىر گەپنى ئاڭلاپ قالسا ئەنە شۇنداق ئالدىراپ كېتىدۇ .

پان تېگىن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان دېگەن شۇنچە دەبدەبىلىك سەلتەنەت نامى بىلەن ئاتالغان ھۆكۈمدارنىڭ شۇ تاپتىكى بىچارىلەرچە تۇرقىغا قاراپ قوشۇمىسىنى تۇردى .

ــ بۇيۇك قاغانىم ، ــ دېدى ئۇ ئاشكارا بىلىنىپ تۇرغان ئەيىبلەش تەلەپپۇزى بىلەن ، ــ ئەھۋالىمىز كۇندىن ـ كۇنگە ئوساللىشۋاتىدۇ . سىز ئەلنىڭ ئاتىسى . قانداق قىلىشىمىز كېرەك ؟ بۇنداق ئاھ ئۇرۇپ ئولتۇرىۋەرمەي ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللانغايسىز ، كەسكىن قارار چىقارغايسىز .

بۇنداق تەلەپپۇزدا ئېيتىلغان سۆزلەردىن قاغان تېخىمۇ تەمتىرەپ قالدى . ئۇ ئۆزىنىڭ ھەقىقەتەن چارىسىزلىكىگە تەن بېرەتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ ئۆزىنى غەيرەتلىك ھەم پاراسەتلىك ھۆكۈمران سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى .

ــ ئىلگىرى قاغانلىرىمىزنىڭ ھېچقايسىمۇ ھازىرقىدەك قاتتىقچىلىقنى كۆرۈپ باقمىغان ، ــ دېدى ئۇمۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ، ــ ھازىرقى ۋەزىيەتتە بىرەر كەسكىن قارار چىقىرىشىمۇ تەس . قارار چىقىرىلىغاندىن كېيىن ئۇنى ئىجرا قىلىش تېخىمۇ تەس . ھازىرقى ئەمەلدارلار بىلەن تېگىنلەر بۇرۇنقىلاردەك جاسارەتلىك ئەمەس .

پان تېگىن بۇ گەپلەرنىڭ تەنە قىلىش مەنىسىنى چۈشەندى .

ــ قاغاندىن يارلىق چۈشسە پېقىر پان تېگىن جان پىدالىق بە-

لەن ئىجرا قىلىمەن ، — دېدى ئۇ .

— ئەمسە مەندىن يارلىق ! — دەپ خىتاب قىلدى قاغان ، — بۇگۈندىن باشلاپ قارا بودۇندىن سېلىق يىغىلسۇن ! بۇ ئىشقا سىز مەسـ ئۇل بولغايسىز .

— بۇنداق قىلساق بولماسمىكىن ، بۇيۇك قاغانىم ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى پان تېگىن ، — هازىر يايلاقلىرىمىزدا قەھەتچىلىك بولۇۋاتـ دۇ . قارا بودۇننىڭ سېلىق تۆلىگۈدەك هالى يوق .

— ئەمسە قانداق قىلىمىز ؟ ئوردا خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالدى . قوشۇندا ئات يېتىشمەيدۇ . قىينچىلىقلارنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ ئول تۇرمىسامۇ ئۆزىڭىز بىلىسىزغۇ ، جاسارەتلىك پان تېگىن ! يىراقنى يېقىن قىلىدىغان سودىگەرلەرمۇ بۇ نەس باسقان يايلاقلارغا كەلمەيدىغان بولۇپ كەتتى .

— شۇنداقتىمۇ ، سېلىق يىغىشقا بولمايدۇ ، — دېدى پان تېگىن قەتئىيلىك بىلەن .

— ئەمسە قانداق قىلىمىز ؟ ئوردا ئەھلى ئاچ قېلىۋاتىدۇ ، — قا- غان ئاچچىقىنى باسالماي قاتتىق ۋارقىرىدى .

— چارۋىچىلاردا چارۋا يوق ، دېھقانلاردا ئاشلىق يوق ! ئۇلار قانداق قىلىدۇ ؟ — پان تېگىنمۇ قاغانغا قاتتىق تەگدى ۋە ئورنىدىن دەس تۇرۇپ تەزىم قىلدى - دە ، تېز - تېز قەدەم تاشلاپ چىقىپ كەتتى .

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ئۆزىنى قاتتىق هاقارەتلەنـ گەن هېس قىلىپ ، دەرمانسىز غەزەپتىن تىترەپ كەتتى .

— خەپ توختاپ تۇر ، گەدەنكەش مۇناپىق ! — دەپ بار ئاۋا- زىنى قويۇپ بېرىپ ۋارقىرىدى ئۇ ۋە ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ ، خۇددى قەپەسكە سولانغان قاپلاندەك خانا ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا مېـ ڭىپ كەتتى .

دەل شۇ چاغدا ئاق يىپەك كۆڭلەك كىيگەن ۋە كۆپتۇرۇپ ياسال- غان قاپقارا قويۇق چاچلىرىغا ئالتۇن زىنچىلار قادالغان تەخمىنەن ئوتتۇز

بەش یاشلار چامسىدىكى تابغاچ ئايال ئەنسىرىگەن ھالەتتە ئىشىكتىن ئالدىراپ كىرىپ كەلدى.

— نىمە بولدى، بۇيۇك قاغانىم.

— تەيخې قاتۇن، — دېدى قاغان مېڭىشتىن توختاپ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئامراق ئايالىنى كۆرۈپ ئاچچىقىنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا كۆڭلى پەرىشان ھالەتتە گەپ قىلماي بېشىنى ساڭگىلاتتى ۋە ئاستا كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتا سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى.

ئەسلى كېلىپ چىقىشى تاڭ سۇلالىسى قۇنچۇيلىرىدىن بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن «قاتۇن» دېگەن سۈپەت بىلەن ئۇلۇغلانغان ساھىبجامال تەيخې ھەر دائىمقىدەك ئالاھىدە سىلىق نازاكەت بىلەن ئاستا كېلىپ قاغاننىڭ يېنىغا ئولتۇردى.

— بۇيۇك قاغانىم، بۇ يەردىن كېتەيلى، كۆچۈپ كېتەيلى، — دېدى ئۇ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەپ.

قاغان غەم باسقان كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى. ئۇ ھەر دائىم تابغاچلارچە گۈزەللىكنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن تەيخې قاتۇننىڭ ئاق سۈزۈك يۈزىگە، قاپقارا قىيغاچ كۆزلىرىگە قارىغىنىدا يۈرەك ـ باغرىغا گويا كى يېقىملىق تۇيغۇلار ئىللىق ئېقىم بولۇپ قۇيۇلۇۋاتقاندەك مۇلايىملىشىپ قالاتتى ۋە ئۇنىڭ خۇددى ئەركە مۇشۇكتەك ئۆزىگە يۇمشاقلىنا سۈركىلىپ تۇرۇپ قىلغان گەپلىرىنى قانچە ئاڭلىسىمۇ زېرىكمەيتتى.

— نەگە كېتىمىز، تەيخې؟ نەگە كېتەلەيمىز؟ — دېدى ئۇ چوڭقۇر مۇڭ ـ ھەسرەتكە تولغان ئاۋازدا.

— مېنىڭ يۇرتۇمغا كېتەيلى، بۇيۇك قاغانىم. بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنىڭ ئوردىسى بىزنى قارشى ئالىدۇ.

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان تېخىمۇ چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى.

— مەن قاغان تۇرسام، — دېدى ئۇ چۈشكۈنلەشكەن بوش ئاۋازدا، — بۇ يايلاقلارنى تاشلاپ، ئۆز خەلقىمنى تاشلاپ نەگىمۇ

بارالايمەن ؟

تەيخى قاتۇن ئېرىنىڭ بىلىكىگە يۇمشاق كۆكسىنى يېقىپ چىڭ قۇچاقلىدى .

ــ دائىملىققا ئەمەس ، ۋاقىتىنچە كېتىپ تۇرايلى ، ــ دېدى ئۇ ، ــ چاڭئەنگە ياكى لوياڭغا بېرىپ بىر مەزگىل تۇرايلى . بۇ يەردىكى ئەھۋال ياخشىلانغاندىن كېيىن يەنە قايتىپ كەلسەك بولىدىغۇ .

قاغاننىڭ ئىچكى ھېسسىياتى بىرقەدەر تەڭپۇڭلىشىپ ، ئىرادىسى قەتئىيلەشتى .

ــ بولمايدۇ ! ــ دېدى ئۇ كەسكىن تەلەپپۇزدا .

تەيخي قاتۇن ئۇنسىز يىغلىدى ۋە كۆڭلىكىنىڭ كەشتىلەنگەن كەڭ يېڭى ئىچىدىن ھال رەڭ يىپەك قولياغلىقىنى چىقىرىپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى .

ــ ئەمىسە قانداق قىلىمىز ، بۇيۇك قاغانىم ؟ ــ دەپ سوريدى ئۇ يىغىدىن ئۆزگىرىپ كەتكەن ئاۋازدا ، ــ ئوردا ئىچىدىمۇ يېمەكلىكنىڭ تايىنى قالمايۋاتىدۇ . ھەممە يەردە كېسەل تارقىلىپ كېتىۋاتىدۇ . ئۆزىڭىز بىلىسىز ، تېخى يېقىندىلا مېنىڭ ئىككى دېدىكىم كېسەل يۇقتۇرۇۋېلىپ ئۆلۈپ كەتتى . بىزگىمۇ كېسەل يۇقماي قالارمۇ ؟

قاغان سۈپىدىن چۈشۈپ يەنە قاپاقلىرىنى تۇرگەن ھالدا ئۇيان - بۇيان ماڭغىلى تۇردى .

ــ ئوردىغا ئاتاقلىق ئەمچىلەرنى چاقىرتىمىز ، ــ دېدى ئۇ ، ــ سىرتتىن كېلىدىغان ئادەملەرنى كىرگۈزمەيمىز . شامانلارغا پېرە ئوينىتىپ جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلايمىز . ئات - تۆگىلەرنى بوغۇزلاپ مۇقەددەس روھلاردىن مەدەت تىلەيمىز . ئىبادەتخانىغا بېرىپ توۋا دۇئالىرىنى ئوقۇپ ، تەڭرى مانى بۇرخانغا تېۋىنىپ ، ئەزرۇئا تەڭرىدىن ، ئالەمنى ياراتقۇچى بەش تەڭرىدىن ئاسانلىق تىلەيمىز .

ــ ھەمىشە مۇشۇنداق گەپلەرنى قىلىسىز ، ــ تەيخي قاتۇن قېيىداپ سۆز يانداردى ، ــ مانىخەيلەرگىمۇ ئەگىشىسىز ، شامانلارغىمۇ ئىشىنىسىز . ئۇلارنىڭ زادى قايسىسىنىڭ يولى توغرا ؟

— بەس ! — دەپ قاغان یەنە غەزەپلەندی ، — بۇنداق ئىشلار بىلەن سېنىڭ كارىڭ بولمىسۇن ! بۇ دېگەن بىزنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىمىز . خالىساڭ سەنمۇ كۇڭزى ـ مىڭزىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ ئولتۇرىۋەر .

— ئەمىسە يېمەكلىك مەسىلىسىنى قانداق قىلىمىز ؟ — تەيخې قاتۇن بولدى قىلماستىن يەنە سورىدى .

— بۇمۇ سېنىڭ باش قاتۇرىدىغان ئىشىڭ ئەمەس ، — دېدى قاغان ، — يېمەكلىك تېپىلىدۇ .

تەيخې قاتۇن خۇددى يۇمشاق مۈشۈكتەك سۇپىدىن سىلىققىنا سىيرىلىپ چۈشتى ۋە يەنە قاغاننى يالغۇز قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى .

× × ×

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ئەتىسى ئەتىگەن تۇرۇپ ، ئىبادەتخانىغا باردى ۋە مۆمىن مانىخەيلەرگە خاس ئىخلاسمەنلىك بىلەن دۇئا تىلاۋەت قىلدى .

باش روھانى ۋەز ئېيتىپ بىر تالاي سۆزلىدى :

— ئادەملەردە ئىنساپ قالمىدى . ئادەملەر تەڭرى مانى بۇرخانىنىڭ مەڭگۈ يورۇق تەلىماتلىرىغا ئەمەل قىلمايۋاتىدۇ . ئۇلار ۋەھشىيلىك قىلىپ ئۆزئارا ئۇرۇشىۋاتىدۇ ، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرىۋاتىدۇ ، جانلىقلارنىڭ تەڭرى بەرگەن جانلىرىغا زامىن بولۇپ ، قان تۆكۈپ گۆش يەۋاتىدۇ . شەھەر ۋە يايلاقلىرىمىز گۇناھغا تولۇپ كەتتى . شۇڭا ، يورۇق تەڭرىلەرنىڭ غەزىپى كەلدى . تەڭرىلەر گۇناھكارلارنى جازالاش ئۈچۈن بېشىمىزغا بالايى ـ ئاپەت ياغدۇرۇۋاتىدۇ . ئەي ، كۈن تەڭرىدە بولمىش ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ! سىز ئادەملەرنىڭ ئۇلۇغى ، سىز بۇ ئەلنىڭ ئاتىسى ! سىز گۇناھكارلارنى جازالاڭ ، پۈتۈن بودۇننى ئەدەپ ـ ئەردەم ۋە ئىنساپقا باشلاڭ . شۇ چاغدىلا تەڭرىلەر بىزنى قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدۇ . ئەزرۇئا تەڭرى سىزگە زىيادە

کۈچ بەرسۇن !

باش روھانىيىنىڭ ۋەز ئېيتىشى تېخى ئاياغلاشماي تۇرۇپلا ئىبا-دەتخانا سىرتىدىن ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئاڭلاندى .

تۆتىنچى باب

ئاپەت ئۈستىگە پاراكەندىچىلىك

ئىبادەتخانا ئىچىگە يالتىراق تاۋار تون كىيگەن خام سېمىز بىر ئادەم ئىمكانقەدەر تېزرەك مېڭىشقا تىرىشىپ ، خىرىلداپ ۋە پۈشۈلداپ كىرىپ كەلدى . ئاخىرقى كۈنلەردىن بېرى كېچە ـ كۈندۈز دەككە ـ دۈككە ئىچىدە يۈرۈشكە كۆنۈپ كەتكەن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان « يەنە نېمە بولغاندۇ ؟ » دېگەن سوئال مەنىسى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان ئايانچلىق كۆزلىرى بىلەن بۇ يېڭى كىرگەن كىشىنىڭ ھاياجانلىنىشتىن قىزىرىپ كەتكەن ئەتلىك يۈزىگە تىكىلىپ قاراپ قالدى .

تاقىر باش ، ئاق لىباسلىق باش روھانىي سالاپىتىنى بۇزماستىن ئۇزۇن ئاق ساقىلىنى ئاستا سىلاپ قويدى ھەمدە يېڭى كىرگەن كىشىگە مۇراجىئەت قىلدى :

ـــ مەرھابا ، ئۇلۇغ بۇيرۇق كۈلۈگ باغا تارقان . ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەن بولسىڭىز يۈكۈنۈپ ئولتۇرغايسىز .

كۈلۈگ باغا تارقان ئىسىملىك بۇ كىشى ھەقىقەتەن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغاننىڭ باش ۋەزىرى ، يەنى ئۇلۇغ بۇيرۇق ئىدى .

ـــ يوقسۇ ، ھۆرمەتلىك باش روھانىي ، ـــ دېدى ئۇ ئالدىراش تەزىم قىلىپ ، ـــ بۇگۈن ئىبادەت قىلىشقا چولام تەگمەيدۇ ، مۇھىم ئىش چىقىپ قالدى .

ـــ نېمە ئىش ؟ ـــ قاغان ئالدىراپ سوردى .

ـــ بۇيۇك قاغانىم ، سىرتقا چىقايلى ، ـــ دېدى ئۇلۇغ بۇيرۇق كۈلۈگ باغا تارقان .

ئایدىنلىق بىلگە قاغان باش روھانىي بىلەن خوشلىشىنىمۇ ئۇنۇتۇپ ، ئولتۇرغان يېرىدىن ئىرغىپ تۇردى ـ دە ، سىرتقا چىقتى .

ـــ يايلاقتىكى بىرمۇنچە ئۇرۇق قەبىلىلەر ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ كېتىپتۇ ! ـــ دېدى ئۇلۇغ بۇيرۇق تەشۋىشلەنگەن ۋە ھاياجانلانغان ھالدا ئاق كىرگەن شالاڭ ساقىلىنى تىترىتىپ .

قاغاننىڭ كۆزلىرى يوغان ئېچىلىپ كەتتى .

ـــ قايسى ئۇرۇقلار ؟ قايسى قەبىلىلەر ؟ ـــ سوردى ئۇ .

ـــ مەنمۇ تېخى ئۇجۇر ـ بۇجۇرنى بىلىپ كەتكۈدەك بولمىدىم ، ـــ دېدى كۈلۈگ باغا تارقان . ـــ بۇ خەۋەرنى تېخى بايىلا چاپارمەندىن ئاڭلىدىم . ئىشقىلىپ ، قارابالغاسۇن بېگى قوشۇن تارتىپ باشباشتاقلىق قىلىۋاتقانلىقى ئېنىق .

ـــ قارابالغاسۇن بېگى ؟

ـــ شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم ، ھېلىقى مەن بىلەن ئىسىمداش بولسىمۇ ، ھەمىشە پېقىر بىلەن پۇت تېپىشىپ يۈرىدىغان قاپىقى يامان ، پەيلى بۇزۇق بەگچۇ .

ـــ كۈلۈگ بەگمۇ ؟

ـــ شۇنداق ، بۇيۇك قاغانىم ، دەل شۇ ، كۈلۈگ بەگ .

قاغاننىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى .

ـــ چاتاق بوپتۇ ، چاتاق بوپتۇ ، ـــ دېدى ئۇ بېشىنى چايقاپ ، ـــ يۇرۇڭ ، ئوردىغا قايتايلى .

ئۇلار دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ ، مەھرەم ۋە قورۇقچىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا شەھەر مەركىزىدىكى تاش قەلئەگە قايتىپ كېلىشتى .

ـــ كۈلۈگ بەگ بۇ ئەتراپتىكى بەگلەرنىڭ كاتتىسى ، ـــ دېدى قاغان سارايغا كىرىپ ، ئېيىق ۋە يولۋاس تېرىلىرى سېلىنغان كەڭرى سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ـــ كۈلۈگ بەگ چاتاق چىقارسا ئىش چوڭىيىپ كېتىدۇ . سىز دەرھال قول ئاستىڭىزدىكى قوشۇننى باشلاپ ، پاراكەندىچىلىكنى توختىتىڭ . كۈلۈگ بەگ بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئۇنىڭغا مېنىڭ يارلىقىمنى يەتكۈزۈڭ .

— باش ئۇستىگە ، بۇيۇك قاغانىم .

× × ×

ئۇلۇغ بۇيرۇق كۇلۇگ باغا تارقان ئۆزىگە ئىسىمداش بولغان كۇ-
لۇگ بەگنى بەك ئۆچ كۆرەتتى . ئۇ « ئۇلۇغ بۇيرۇق » مەنسىپىگە ئې-
رىشكەندىن كېيىن يىراق ـ يېقىندىكى بارلىق بەگ ۋە مۆتىۋەرلەر ئۇنىڭغا
تۆۋەنچىلىك بىلەن باش ئېگىپ تەزىم قىلىشىدىغان بولدى . پەقەت مۇشۇ
كۇلۇگ بەگلا ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ ، كۇلۇگ باغا تارقانغا يېلىنماي ،
خۇددى بۇيرۇقلار بىلەن ، ھەتتا ئوردا بىلەنمۇ كارى يوقتەك يۈرەتتى .
كۇلۇگ باغا تارقان باشقىلارنىڭ ئۆزىگە ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن تۈر-
لۈك قىلىقلارنى چىقىرىپ ، پەرۋانىدەك چۆرگىلەپ يۈرگىنىنى كۆرگەندە
ئۆزىنى ھەقىقىي قۇدرەتلىك ھوقۇقدارەك ھېس قىلىپ ، دىلى يورۇپ
كېتەتتى . ئۇ باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن قورقۇپ ، چۆچۈپ تۇرۇشنى
خالايىتىكى ، قاغان ۋە بۇيرۇقلاردىن باشقا ھەرقانداق بەندىنىڭ ئۆزى
بىلەن باراۋەرلىك ئاساسىدىكى مۇئامىلىدە بولۇشنى ھەرگىز ياقتۇرمايىد-
تى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ، كۇلۇگ بەگنىڭ ئارتۇقچە تەكەللۇپسىز مۇئامە-
لىسى ئۇنىڭ دىلىغا قاتتىق تېگەتتى .

« خەپ توختاپ تۇر ! سېنىمۇ ئوڭدا قويىدىغان كۈنلەر كېلىپ
قالار » دەپ ئويلايتتى ئۇلۇغ بۇيرۇق . ئۇ ھامان بۇ قاپىقى يامان بەگكە
ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن پۇرسەت ۋە باھانە ئىزدەيىد-
تى . مانا ، ئاخىر پۇرسەت كەلدى ، باھانە تېپىلدى . كۇلۇگ بەگ ئۆز
ئەتراپىدىكى باشقا بەگلەر بىلەن چىقىشالماي ئۇرۇش قوزغىدى . ئايدىن-
لىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان بۇ ماجىرانى تىنجىتىش ۋەزىپىسىنى كۇ-
لۇگ باغا تارقانغا تاپشۇردى . « ئەمدى ئاشۇ ھاكاۋۇر كۇلۇگ بەگنىڭ
نوخلىسىنى ئالىدىغان پەيت كەلدى ، — دەپ ئويلىدى باغا تارقان ، —
ھەر قانچە باي بولساڭمۇ ، ھەرقانچە يامان بولساڭمۇ قاغانغا تەڭ كېلەل-
مەيسەن ، ئەخمەق بەگ ! »

ئەنە شۇنداق ئىلهامبەخش خىياللار بىلەن روهلىنىپ ، مەنىۋى كۈچ توپلىغان ئۇلۇغ بۇيرۇق كۈلۈگ باغا تارقان ئون مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ يۇرۇشكە ئاتلاندى .

ئۇرۇش بولۇۋاتقان جايغا يېقىنلاشقانسېرى قاچقۇنلار كۆپلەپ ئۇچراشقا باشلىدى . ئېچىرقاپ ئورۇقلاپ كەتكەن ، ئۇستۈبشى جۇل - جۇل بولۇپ ، ئەپتىدىن نامراتلىق ۋە بىچارىلىك يېغىپ تۇرغان ياش - قېرى ، ئەر - ئايال ۋە ئۇششاق بالىلار ھارۋىلىق ، ئاتلىق ۋە پىيادە بو- لۇشۇپ توپ - توپى بىلەن كۆچمەكتە ئىدى . كۈلۈگ باغا تارقان ئۇلاردىن سورايتتى :

— نېمە ئادەم سىلەر ؟ نەگە كېتىۋاتىسىلەر ؟

ھارغىن كۆچمەنلەر ئۇنىڭغا نۇرسىز كۆزلىرىنى تىكىپ :

— ھەممە يەردە ئۇرۇش بولۇۋاتىدۇ . جان بېقىشقا ئامالسىز قال- دۇق . تىرىكچىلىك قىلغىلى بولغۇدەك يەرنى ئىزلەپ ماڭدۇق ، — دې- يىشەتتى - دە ، يولىنى داۋاملاشتۇراتتى .

كۈلۈگ باغا تارقان شۇ ئۇرۇش بولۇۋاتقان يەرلەرنى كۆزلەپ ، قوشۇننى تېز سۈرئەت بىلەن باشلاپ توختماي ئىلگىرىلىدى .

قوشۇننىڭ ئالدى تەرىپىدە سۈرەتلىنىپ ياتقان قات - قات ئى- دىرلار ئارىسىدىن يېگىرمە - ئوتتۇزدەك چارلىغۇچى ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى - دە ، ئاشۇ ئېدىرلىقنىڭ ئۇ تەرىپىدە جەڭ بولۇۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى . كۈلۈگ باغا تارقان ئېتىغا قامچا ئۇردى .

دەرۋەقە ، ئۇپۇققا تاقاشقان كەڭ دالادا گويياكى دوزاخ ئوتى قاي- نىماقتا ئىدى . مىڭلىغان چەۋەندازلار ئىككى سەپتىن بىر - بىرىگە ئېتى- لىپ ، دەھشەتلىك قىلىچۋازلىققا چۈشۈپ كەتكەنىدى . كۈلۈگ باغا تار- قان ئېگىز تۆپىلىكتە ئېتىنى توختىتىپ ، بىر ئەسناغىچە جەڭ مەنزىرە- سىنى كۆزىتىپ تۇردى . ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان سانغۇن بىر قولى بىلەن جەڭ مەيدانىنى كۆرسىتىپ دېدى :

— كۈنچىقىش تەرەپتىن كېلىۋاتقانلار كۈلۈگ بەگنىڭ ئادەملىرى ئىكەن .

— شۇنداق ، — دېدى كۈلۈگ باغا تارقان .

— دەرھال قوشۇن تارتىپ ئۇرۇشنى توختىتايلى ، — دېدى يەنە سانغۇن .

ئۇلۇغ بۇيرۇق بىردەم سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن بېشىنى ئاستا چايقىدى .

— ياق ، ئۇلار يەنە ئۇرۇشۇپ باقسۇن .

سانغۇن سەل ئەجەبلەنگەن ۋە رازى بولمىغان قىياپەتتە ئۇنىڭغا قاراپ قويدى .

— نېمىشقا ؟ — دەپ سوردى ئۇ ، — بىز بۇ يەرگە ئۇرۇشنى توختىتىش ئۈچۈن كەلدۇققۇ .

كۈلۈگ باغا تارقان قاپىقىنى تۇرۇپ ئۇنچىقمىدى . ئۇ كۈلۈگ بەگ قوشۇننىڭ كۆپرەك تالاپەت تارتىشىنى ، مۇمكىن بولسا پۈتۈنلەي تارمار بولۇشىنى كۈتەتتى . لېكىن ، ئۇزاق ئۆتمەي ئەھۋال ئۇنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى . كۈلۈگ بەگنىڭ قوشۇنى تەدرىجىي ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى . قارشى تەرەپنىڭ سەپلىرى يىمىرىلىپ ، ئات ۋە ئادەملىرى كەينى - كەينىدىن قىرىلىپ يىقىلغىلى تۇردى . ئەمدى تۆپىلىكتە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ چىرايى جىددىيلەشتى .

— قوشۇننى ئاتلاندۇرۇڭ ! ئۇرۇشنى توختىتايلى ، — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ يېنىدىكى سانغۇنغا .

شۇنىڭ بىلەن ئوردۇبالىقتىن كەلگەن قوشۇن تۆپىلىكتىن تېز-لىكتە يامراپ چۈشۈپ ، جەڭ مەيدانىغا بۆسۈپ كىردى . ساۋۇت ۋە دۇ-بۇلغا كىيىپ ، قاۋۇل قارا ئارغىماققا مىنگەن سانغۇن قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ياڭراق ئاۋازدا ۋارقىرىدى :

— قاغاندىن بۇيرۇق ! جەڭ توختىسۇن !

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭدە كۆزلىرى قىزىرىپ ، چىرايلىرى دەھشەتلىك تۈس ئالغان چەۋەندازلىرى ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تار-تىشتى . ھايال ئۆتمەي جەڭ توختىدى . ئوردۇبالىقتىن كەلگەن سانغۇن

یەنە ۋارقىرىدى :

ــ قاغاندىن بۇيرۇق ! ئۆز بارگاھلىرىڭلارغا قايتىڭلار ! كىم بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىسا شۇ قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ !

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سانغۇن ۋە چاۋۇشلىرى قاغاننىڭ بۇيرۇقنى ئېلىپ كەلگەن بۇ سۇرلۇك سانغۇنغا كۆز تىكىپ ، ئارىسالدىچىلىقتا تۇرۇپ قېلىشتى . ئۇلار « بۇ سانغۇن راست قاغاننىڭ يېنىدىن كەلگەنمۇ ؟ » دېگەن گۇمان بىلەن كۆڭۈللىرىنى توختىتالمايۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى . ۋەھالەنكى ، ھەر ئىككى سەپتىكىلەر ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر بۇ سۇرلۇك سانغۇننىڭ يېنىدا يالتىراق تاۋار تونىغا پۈركەنگەن ھالدا ئاق ئارغىماقتا گىدىيىپ ئولتۇرغان كۇلۇگ باغا تارقاننى تونۇدى .

ــ راست ، بۇلار قاغاننىڭ يېنىدىن كەپتۇ ، ــ دېيىشتى ئۇلار .

شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپتىكىلەرنىڭ ھورى بېسىلىپ ، ئۆز بارگاھلىرىغا قايتىشتى .

ــ كۇلۇگ بەگنىڭ تۇرالغۇسىغا بارايلى ، ــ دېدى كۇلۇگ باغا تارقان .

كۇلۇگ بەگنىڭ ئادەملىرى ئۇلارنى باشلاپ ماڭدى . بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى قېيىنزارلىق ياقىسىدا بىرنەچچە چېدىر ۋە كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەن بولۇپ ، ئەتراپتا ئېگەرلەنگەن ئاتلار دەرەخ شاخلىرىغا باغلانغانىدى ، نەيزىلىك قاراۋۇللار ئۇياق ـ بۇياققا مېڭىپ تۇرۇشاتتى . ئوتتۇرىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە كۆركەم يىپەك چېدىردىن ھالىقسىمان پولات ساۋۇت كىيگەن بەستلىك بىر كىشى چىقىپ كەلدى .

ــ قۇت بولسۇن ، مېھمانلار ، ــ دېدى ئۇ كۇلۇگ باغا تارقان بىلەن ھېلىقى سانغۇنغا تىك بېقىپ ، لېكىن تەزىم قىلمىدى ، ئېگىلىپمۇ قويمىدى .

ــ قۇت بولسۇن ، كۇلۇگ بەگ ، ــ دېدى سانغۇن ۋە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ، بېشىنى ئەگدى .

ئۇلۇغ بۇيرۇق كۇلۇگ باغا تارقان ئۇنچىقماستىن كۇلۇگ بەگكە مىختەك قادىلىپ قارىدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىدا « مەن كاتتا ھوقۇقدار »

دېگەندەك تەكەببۇرلۇق ئىپادىسى ۋە شەخسىي ئۆچمەنلىك ئالامەتلىرى خېلى ئېنىق سېزىلىپ تۇراتتى . ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا مەيدىسىنى كېرىپ تۇرغان كۈلۈگ بەگنىڭ دولقۇنسىمان بۇدۇرلىشىپ كەڭ يەلكىلىرىگە چېچىلىپ چۈشكەن ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرىغا ، قىسقا قىرقىلغان قويۇق ساقال ـ بۇرۇتىغا ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاشۇ قورقۇمسىز قارا كۆزلىرىگە قارىغانسېرى جۇدۇنى ئۆرلىدى . « بۇنىڭ يوغانچىلىقىنى قارا ! ـــ دەپ ئويلىدى ئۇ ، ـــ ئوردىدىن كەلگەن مەندەك بىر ئۇلۇغ بۇيرۇقنىڭ ئالدىدا قىلچە ھېيقماستىن گىدىيىپ تۇرۇشنى ! خەپ توختاپ تۇر ... »

ـــ مەرھەمەت ، ـــ دېدى كۈلۈگ بەگ خوجايىنلارچە تەكەللۇپسىز قول ھەرىكىتى بىلەن چېدىر ئىشىكىنى كۆرسىتىپ .

ھەممەيلەن چېدىر ئىچىگە كىرىپ ، گېلەم ئۈستىگە سېلىنغان ناپلان ۋە تۈلكە تېرىلىرىگە ئولتۇرۇشتى . كۈلۈگ باغا تارقان ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى كۆرسىتىپ ، بۇ مەنمەنچى بەگنىڭ ھەيۋىسىنى سۈندۇرۇش مەقسىتىدە گەپنى ئۇدۇل قاغاننىڭ سەلتەنەتلىك نامىدىن باشلىدى :

ـــ كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان سىزگە يارلىق چۈشۈردى .

ـــ ياخشى گەپ ، قاغاننىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈش ھوقۇقى بار ، ـــ دېدى كۈلۈگ بەگ يەنىلا سالاپەتنى بۇزماستىن .

ـــ مانا يارلىق ، ـــ كۈلۈگ باغا تارقان تاۋار تونىنىڭ قوينىدىن يارلىق يېزىلغان قېلىن سېرىق قەغەزنى چىقىرىپ ساھىبخانا بەگكە ئۇزاتتى .

بەگ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ سوغدى يېزىقىدا پۈتۈلگەن يارلىقنى ئېلىپ مۇنداقلا بىر قاراپ قويدى ـ دە ، ئالدىغا قويۇپ قويدى .

ـــ مەن ئۆزىمىزنىڭ تۈرك يېزىقىنى بىلىمەن ، مانىخەيلەرنىڭ سوغدى يېزىقىنى تېخى ئۆگەنمىدىم ، ـــ دېدى ئۇ .

كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ ئوغىسى قاينىدى .

ـــ قاغاننىڭ يارلىقىغا بۇنداق مەنسىتمەسلىك بىلەن جاۋاب قىلمىش ئېغىر گۇناھ ، كۈلۈگ بەگ ! ـــ دېدى ئۇ ، ـــ قاغان سىزنىڭ يەنە

ئۇرۇش قوزغاپ ، مۇنداق پاراكەندچىلىك سىلىشىڭىزنى چەكلىدى . دەرھال قاغاننىڭ ھۇزۇرىغا داخىل بولۇپ ، گۇناھىڭىزغا توۋا قىلغايسىز .

كۇلۇگ بەگ مىيىقىدا كۇلۇپ قويدى .

— كۇلۇگ باغا تارقان ، — دېدى ئۇ ئېرەن قىلمىغان قىياپەتتە ، — سىز ئايدىنلىق قاغانغا يەتكۈزۈپ قويۇڭ ، ھازىر مەن بەك ئالدىراش ، ئوردۇبالىققا سەپەر قىلىشقا ۋاقتىم يەتمەيدۇ . ئىشلىرىم پۈتۈكەندە چوقۇم ئوردىغا كىرىپ قاغان بىلەن يۈزمۇيۈز تۇرۇپ سۆزلىشىمەن ، ھازىرچە ئالدىرىماي تۇرسۇن .

كۇلۇگ باغا تارقاننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سانغۇن سۇرلۇك قىياپىتى بىلەن كەسكىن تەلەپپۇزدا خىتاب قىلدى :

— قاغانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىۋاتىسىز ، كۇلۇگ بەگ ! ئەردەم قائىدىمىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ !

كۇلۇگ باغا تارقاننىڭ چېقىر كۆزلىرى چەكچىيىپ ، شالاڭ سالى قىلى تىترەپ كەتتى .

— قاغانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىش ئىسىياندىن دېرەك بېرىدۇ ! — دېدى ئۇ ، — سىز ھەتتا بۇيۇك قاغانىمىزنىڭ مۇبارەك نامىنى ئاتىغاندا ئۇنىڭ « ئۇلۇغ » ، « بىلگە » دېگەن سۈپەتلىرىنىمۇ تىلغا ئالمىدىڭىز . بۇ گۇناھ ... ئەڭ ئېغىر گۇناھ !

ئىشىك ئالدىدا تۇرغان ئىككى قاراۋۇل بۇ غەزەپلىك قاتتىق ئاۋازلارنى ئاڭلاپ ، قىلىچلىرىنىڭ دەستىلىرىنى چىڭ تۇتۇشقان ھالدا چېدىر ئىچىگە ئېتىلىپ كىردى . كۇلۇگ بەگ تەمكىنلىك بىلەن ئۇلارغا قول ئىشارىتى قىلدى .

— ھېچ ئىش يوق ، چىقىپ كېتىڭلار .

قاراۋۇللار يەنە چىقىپ ئىشىك ئالدىدا تۇرۇشتى . كۇلۇگ بەگ خۇددى ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن ئۆزىنىڭ گەپىنى قىلىۋەردى :

— مەندە گۇناھ يوق ، مەن ئۇرۇش قوزغىمىدىم . باشقىلار تىغ كۆتۈرۈپ كېلىپ مېنىڭ يايلاقلىرىمنى بېسىۋالسا ، يىلقىلىرىمنى بۇلاپ

كەتسە مەن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرىمەنمۇ ؟ ھەممە يەردە كىشىلەر ئەدەپ ـ ئەردەم دېگەننى ئۇنتۇپ كەتتى ، تەرتىپ ـ ئىنتىزام بۇزۇلدى . كېسەل تارقىلىپ ئادەملەر ئۆلۈۋاتىدۇ . قەھەتچىلىكتە جان قايغۇسىدا قالغان ئادەملەر بەئەينى قۇترىغان ھايۋانغا ئوخشاپ قالدى . لېكىن ، بىز- نىڭ قاغانىمىز نېمە قىلىۋاتىدۇ ؟ ئەلنى قوغداپ ، تەرتىپ ئورنىتىپ ، خانلىقنىڭ ئىشلىرىنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن ئۇ نېمە قىلدى ؟

كۈلۈگ باغا تارقان بىلەن سانغۇن قاغاننى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق ئەيىبلەۋاتقان بۇ ئۆز سۆزلۈك بەگكە دەھشەت ۋە ھەيرەت ئىچىدە قاراپ گويا قېتىپ قېلىشتى . كۈلۈگ بەگ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

ــ قاغان ئەلنى تۇزەش ئۈچۈن ھېچقانداق ئىش قىلمىدى ، ھېچ قانداق ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنالمىدى . قاغان قابىل بولمىسا ئەلنىڭ كۈنى تەس بولىدىكەن .

كۈلۈگ باغا تارقان بۇ گەپلەردىن قورقۇپ چىرايى تاتىرىپ كەتتى . سانغۇن ئورنىدىن دەس تۇردى .

ــ سىز قاغانغا بويسۇنمايمەن دېمەكچىمۇ ؟ ــ دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى ئۇ .

كۈلۈگ بەگمۇ ئورنىدىن قوپتى .

ــ مەن پەقەت قاغان ئەلنىڭ غېمىنى يېيىشى كېرەك دېمەكچىمەن ، ــ دېدى ئۇمۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ .

سانغۇن بىلەن بەگ بەجايىكى قانلىق جەڭ مەيدانىدا دوقۇرۇشۇپ قالغان رەقىبلەردەك بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىش نەزىرى بىلەن قارىشىپ قېلىشتى . كۈلۈگ باغا تارقان ئاخىر بەرداشلىق بېرەلمىدى . ئۇ ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى پەملىدى .

ــ بولدى ، سانغۇن ، بىز قايتايلى ، ــ دېدى ئۇ ۋە چېدىردىن ئىتتىك چىقىپ كەتتى . سانغۇنمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن چىقتى . ئىككىيلەن دەرھال ئاتلىرىغا مىنىشتى ـ دە ، كۈلۈگ بەگكە « خوش » مۇ دېمەستىن ئۆز قوشۇنى ئارام ئېلىۋاتقان جايىغا چېپىپ كېتىشتى .

ــ قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى ، ــ دېدى

سانغۇن .

— ياق ، هازىر بولمايدۇ ، — دېدى باغا تارقان ، — ئەمدى تېزرەك قايتىپ ئەھۋالنى قاغانغا مەلۇم قىلايلى .

شۇنىڭ بىلەن ئوردىنىڭ ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانماستىن ئوردۇبالىقىغا قايتىپ ماڭدى . ئۇلۇغ بۇيرۇق كۆلۈگ باغا تارقان زەردىگۆش بولۇپ ئېگەر ئۈستىدە تولغىناتتى .

« خەپ توختاپ تۇر ، كۆلۈگ بەگ ! خەپ توختاپ تۇر ... »

بەشىنچى باب

بۇيۇك قاغان بۇيۇك ئەمەس

تاپار بوۋاي بىلەن ئوغلى باسان قارا هارۋىغا ئولتۇرۇپ ، بول-غۇسى قۇدىسى تۇكەل بۇغىنىڭ ئۆيىگە كەلدى . ئۇلار كىگىز سىلىنغان سۇپىغا چىقىپ ئولتۇرۇپ تىنچلىق ، ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن تاپار بوۋاي سۆز ئاچتى :

— گېپىمگە قۇلاق سالغىن ، تۇكەل بۇغا ، يېڭى ئۆيمۇ پۇتتى ، ئۆچۈپ كىرىۋالدۇق . ئەمدى ئايتۇزۇن قىزىمنى ئۆرپ ـ ئادىتىمىز بو-يىچە رازى ـ رىزالىق بىلەن توي قىلىپ ئەكىرىۋالساقلا بولىدۇ . رازىلىق بەرگىن ، تۇكەل بۇغا ، بۇ ئىشنى يەنە كەينىگە سوزمايلى .

تۇكەل بۇغا تاقىر بېشىنى ساڭگىتىلىپ ، بىر ئەسناغىچە ئۇنچىق-ماستىن پۇشۇلداپ ئولتۇرۇپ كەتتى . ئاندىن رەڭگى ئۆڭۈپ كەتكەن كۆك بۆز كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يەنىمۇ كەڭرەك ئېچىۋېتىپ ، تۇكلۇك مەيدىسىنى قاشلاپ قويدى .

— مەنمۇ بۇ ئىشقا رازى بولۇپ تۇرۇۋاتىمەنغۇ ، تاپار بوۋاي ، — دېدى ئۇ ، — مېنىڭ دەيدىغىنىم ، بۇ يەردىن كېتەيلى . سۈيى ئەلۋەك ، ئورمانغا يېقىن بىرەر جايغا بېرىپ ، هېچبولمىغاندا بېلىق تۇتۇپ ، ئوۋ-چىلىق قىلىپ بولسىمۇ بىر مەزگىل جان بېقىپ تۇرايلى . جاهان ئوڭ-شالغاندا يەنە قايتىپ كەلمەيمىزمۇ . بۇ يەردە يا ئېتىزدىن هوسۇل چىق-مىسا ، يا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن خاتىرجەم بولالمىساق ... بۇ شە-هەردە ئاچلىقتىن ، كېسەلدىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلار ئازمۇ ؟

بىر ئەسناغىچە ئېغىر جىمجىتلىق هۆكۈم سۈردى . تاپار بوۋاي

ئۇھ تارتىپ ، بېشىنى لىگىشتىپ قويدى . باسان قارا قانداقتۇر بىر بەل-
گىسىز نۇقتىغا تىكىلگىنىچە مىدىرلىماي ئولتۇرۇپ كەتتى .
— مېنىڭ كۆڭلۈمنى چۈشىنىڭلار ، قېرىنداشلار ، — دېدى يەنە
تۈكەل بۇغا ، — سىلەرغۇ ھۈنەرۋەن خەق ، قول - ئىلكىڭلاردا بار . لې-
كىن ، ماڭا ئوخشاش تېرىقچىلارنىڭ كۈنى تەس بولدى . دەريا - ئېقىنلار
قۇرۇپ كەتتى ، يا ئاسماندىن بىر تامچە يامغۇر چۈشمىسە ...
— قۇدا بولغاندىن كېيىن بارنى تەڭ كۆرمەمدۇق ، تۈكەل
بۇغا ، — دېدى تاپار بوۋاي .
تۈكەل بۇغا بېشىنى چايقاپ ، ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلمايدىغانلى-
قىنى ئىپادىلىدى .
— ماقۇل ئەمىسە ، — دېدى ھېلىغىچە جىم ئولتۇرغان باسان
قارا ، — باشتا توينى قىلايلى . ئاندىن سىلەر ئۆتەمىش بىلەن بىللە تاغقا
چىقىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ كېلەرسىلەر . مەن بۇ يەردە شاگىرتلىرىم
بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ تۇراي .
تۈكەل بۇغا ئەمدى رازى بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ تاقىر بېشىنى
ئىرغىتىپ قويدى .
دەل شۇ چاغدا تاشقىرىدىن ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى ۋە
بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ قالايمىقان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى . ئۇچ سۆھبەتداش
بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى - دە ، دەرھال ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ تاش-
قىرىغا چىقىشتى . يانلىرىغا قىلىچ ، خەنجەر ئاسقان بەش - ئالتە چە-
ۋەندىز ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتتى ۋە كو-
چىنىڭ ئۇ بېشىدىكى كەڭرى مەيداندا توختىدى . ئۆي - ئۆيلەردىن
چىققان بىر توپ ياش - قېرى كىشىلەر ، ھەتتا بىر قىسىم ئايالار ۋە
ئۇششاق بالىلار ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشىپ چەۋەندازلارنىڭ كەينىدىن
ئەگەشتى . تاپار بوۋاي باشلىق ئۈچەيلەنمۇ توپقا قوشۇلۇپ ، ھېلىقى
چەۋەندازلار توختىغان يەرگە كەلدى .
— نېمە ئىش بولغاندۇ ؟ بۇ ئوردىنىڭ ئادەملىرىغۇ ، — دېدى
تۈكەل بۇغا .

ئەتراپتىكى كىشىلەرمۇ ھەر خىل تەخمىنلەر بىلەن غۇلغۇلا قىلىشماقتا ئىدى .

— قاغاننىڭ ئۇقتۇرۇشى بار ئوخشىمامدۇ ؟

— ھاشارغا بارىدىغان ئىشمۇ يا ؟

— ياكى سېلىق يىغىدىغان ئىشمۇ ؟

چەۋەندازلار ئىچىدىكى ئويناقلاپ تۇرغان قارا ئارغىماققا مىنگەن بىرەيلەن ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىغا ئۆتتى ۋە ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋارقىرىدى :

— ئەي خالايىق ، ئاڭلاڭلار ، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار ! قاغاننىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزىمەن .

باسان قارا بۇ جاكارچى چەۋەندازنى تونۇۋالدى ۋە كىشىلەر ئاڭ-رىسىدىن قىستىلىپ ئۆتۈپ خىتاب قىلدى :

— ئەي بارمان يۈز بېشى ، سالامەتمۇ سەن ؟ قاغاننىڭ قانداق بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلدىڭ ؟ قۇلاققا ياققۇدەك گەپ بارمۇ ؟

بارمان يۈز بېشى كېلىشكەن قىران كىشى ئىدى . ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى سەلكىن شامالدا ئۇچۇپ ئويناپ تۇراتتى . قىسقا قىرقىلغان بۇرۇتى ۋە چىڭ ھىمىرىلگەن قارا قاشلىرى ئۇنىڭ ئاپتاپتا كۆيگەن يۈزىگە ئالاھىدە بىر خىل باھادىرلىق تۇسىنى بېرىپ تۇراتتى . ئۇ ئوڭ يانىدىن ئىزمىلەنگەن ئاق بۆز كۆڭلەكنىڭ بېلىدىن كەڭ تاسما كەمەر باغلاپ ، قىلىچ ئاسقانىدى . ئۇنىڭ غاز بويۇن قارا ئارغىمىقىمۇ كوكۇلىسى ۋە يالى تەكشى قىرقىلغان چىرايلىق بېشىنى سىلكىپ ، پۇرقۇپ ، يەرنى تېپىپ ، ئىگىسىنىڭ سۆلىتىگە سۆلەت قوشۇپ تۇراتتى .

— ھە بۇرادەر ، سەنمۇ چىقىپسەن - دە ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا تۇرغان باسان قارىغا كۆز تىكىپ ، — قاغاننىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزىمەن . سېنىڭ قۇلىقىڭغا ياقامدۇ ، ياقمامدۇ ، بۇنى بىلمەيمەن . لېكىن ، قاغاننىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلماقلىق ھەربىر پۇقرانىڭ مەجبۇرىيىتى .

يىراق - يېقىندىن يەنە كىشىلەر كېلىپ ، توپ ئۇلىغايدى ،

ۋاراڭ ـ چۈرۈڭ كۆپەيدى .

ـــ ئەي ئەزىمەت ، قېنى گېپىڭنى قىل . قاغاننىڭ قانداق بۇيرۇقى بار ؟ ـــ كىشىلەر ھەر تەرەپتىن خىتاب قىلىشتى .

ـــ قاغاننىڭ بۇيرۇقى ! ـــ دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى بارمان يۈز بېشى . ـــ ئات مىنىپ ، قىلىچ تۇتالايدىغانلىكى ئەركەكلەر ئەتە ئەتىگەندە جەڭگىۋار ھالەتتە ئوردا ئالدىدىكى مەيدانغا يىغىلىپ تەخ بولۇڭلار ! ئۇرۇش بولدى ، ھەممە ئادەم شەھەر مۇداپىئەسىگە ئاتلىنىشى كېرەك .

يۈز بېشىنىڭ جاكارىنى تىڭشاپ جىم بولۇشقان ئادەملەر يەنە چۇقان كۆتۈرۈشتى :

ـــ ئۇرۇش !

ـــ كىم بىلەن ئۇرۇشىمىز ؟

ـــ قايسى دۈشمەن كەلدى ؟

بارمان يۈز بېشى ئېتىنى دېۋىتىپ ، يۇرۇشكە تەمشەلدى .

ـــ قايسى دۈشمەن كەلگەنلىكىنى مەنمۇ ئۇقمىدىم ، ـــ دېدى ئۇ خالايىققا بىر قۇر سەپسېلىپ ، ـــ ئىشقىلىپ ، دۈشمەن كەلگەنلىكى ئېنىق . يولنى بوشتىڭلار ، يۇرتداشلار ، باشقا مەھەللىلەرگە بېرىپ ئۇقتۇرۇش قىلىشىم كېرەك .

كىشىلەر ئىككى ياققا ئايرىلىپ ، چەۋەندازلارغا يول بەردى . يۈز بېشى ئۆتۈپ كېتىۋاتقاچ باسان قارىغا خىتاب قىلدى :

ـــ ئوغلۇڭ ئۆتەمىش كۆرۈنمەيدىغۇ ، ئۇستام ؟ ئۇ چوقۇم قوشۇنغا قاتناشسۇن .

× × ×

بۇ چاغدا ئۆتەمىش بىلەن ئايتۇزۇن شەھەر سىرتىدىكى دالادا ئاستا قەدەملەر بىلەن يانمۇ يان كېتىپ باراتتى . ئۇلار ئىككىسى يالغۇز قالغاندا قانچە سۆزلەشسىمۇ گېپى تۈگىمەيتتى . چوڭلار تالاش ـ تارتىش

قىلىشۋاتقان « بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىش ياكى كەتمەسلىك » مەسـ
لىسى ئۇلار ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى . مۇھىمى ، ئۇلار ئىككىسى
ئىلاجى بار تېزرەك توي قىلىۋالسا ، نەدە تۇرسىمۇ ئوخشاش ئەمەسمۇ !

— ئاتام بىلەن بوۋام كۆچمەيمىز دەپ ئەجەبمۇ كاجلىق قىلىۋا-
تىدۇ ، — دەيتتى ئۆتەمىش ، — ياز كۈنلىرى تاغقا چىقىپ ئوۋ قىلىساق
ياخشى ئەمەسمۇ .

— مېنىڭ ئاتام كۆچىمىز دېسە كۆچىمىز دەپ ئەجەبمۇ تەرسالىق
قىلىۋاتىدۇ ، — دەيتتى ئايتۇزۇن ، — باشقىلارمۇ كۆچۈپ كەتمەي يا-
شاۋاتىدىغۇ .

— بىراق ، راستىنى ئېيتقاندا ، بۇ ئەتراپتا جان بېقىشمۇ تەس
بولۇپ قالدى ، — دېدى ئۆتەمىش ، — قارىغىنا ، ھەممە يەر قاقاسلىشىپ
كەتتى ، ئوت ـ چۆپلەر تۇزۇك ئۆسمىدى ، ئۆسكەنلىرىمۇ قۇرۇپ
كەتتى .

— ھەئە ، راست ، — دېدى ئايتۇزۇن ئۇيان ـ بۇيانغا كۆز يۈ-
گۈرتۈپ .

دېمىسىمۇ ، ئادەم نەگە قارىسا ھەممە يەردە قۇرۇپ كەتكەن ئوت ـ
چۆپلەر پاخاللىشىپ كۆڭۈلسىز مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى .

— بۇ دالادا ئوۋ قىلغۇدەك توشقان ، كەكلىك دېگەنلەرمۇ قال-
مىدى ، — دېدى ئۆتەمىش .

ئايتۇزۇن ئۇنچىقماستىن ئۆتەمىشكە يېپىشتى . يىگىت خۇددى
كىچىك بالىنى ئەركىلەتكەندەك سىلىققىنا ھەرىكەت بىلەن ئۇنى باغرىغا
باستى . ئۇلار گويا كى بىر جان ، بىر تەن بولۇپ بۇ قاقاس دالادا ئۇزاق
قىچە ئۇن ـ تىنسىز تۇرۇپ كەتتى .

ئۇشتۇمتۇت قانداقتۇر بىر تۇتۇق سادا ئاسماننى قاپلاپ يېقىنلا-
شىپ كېلىۋاتقاندەك ، قانداقتۇر بىر غايىبانە كۈچ يەرنى تىلغاپ تىترە-
تىۋاتقاندەك بىلىنىپ كەتتى . يىگىت بىلەن قىز چۆچۈپ باشلىرىنى كۆ-
تۇرۇشتى ، « بۇ نېمە ؟ » دېگەندەك قىلىپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى ، ئان-
دىن باشلىرىنى شەھەر تەرەپكە بۇراشتى . شەھەر سېپىلىنىڭ ئىككى

دەرۋازىسىدىن بىراقلا زور قوشۇن ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە سەلدەك ئېقىپ كېلىۋاتاتتى. ئاسماننى قاپلىغاندەك، يەرنى تىترىتىۋاتقاندەك بىلىنگەن سادا ئەسلىدە ئەنە شۇ ئون مىڭلىغان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرى ئىدى. يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرىنى قويۇۋېتىپ، قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن قوراللىنىپ، ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىشىپ، جەڭگىۋار ھالەتتە دالاغا ئىچكىرىلەپ كېتىۋاتقان ئاتلىق قوشۇنغا ھەيرانلىق ئىچىدە قاراپ قېلىشتى.

— ئۇلار نەگە بارىدىغاندۇ؟ — دېدى ئۆتەمىش ۋە بىردەم سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن قىزنىڭ قولىنى تارتتى، — يۇر، ئايتۇزۇن، شەھەرگە قايتايلى، نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئۇقايلى.

ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بۇيان قەھەتچىلىك ئەۋج ئالغانسېرى ئۇ ئۇرۇق بىلەن بۇ ئۇرۇق، ئۇ قەبىلە بىلەن بۇ قەبىلە يايلاق، سۇ تالىشىپ ئۇرۇشۇپ قالىدىغان ئىشلار پات - پات سادىر بولۇپ تۇراتتى. ئەمما، ئوردىنىڭ زور قوشۇنى ھەرىكەت قوللىنىدىغان ئەھۋاللار ئادەتتە كۆپ كۆرۈلمەيتتى.

ئۆتەمىش بىلەن ئايتۇزۇن شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىشى بىلەنلا ئۇ يەر - بۇ يەردە توپلىشىپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ ھاجايانلىنىپ غۇلغۇلا قىلىشىۋاتقانلىقىنى كۆردى ۋە « قاغان ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئوردا قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپتۇ » دېگەن گەپنى ئاڭلىدى.

× × ×

شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئىچىدە ئۆتەمىش بىلەن ئايتۇزۇننىڭ توي ئىشى ئەمەلگە ئاشمىدى. تۇكەل بۇغىمۇ تاغ ۋە يايلاق تەرەپلەرگە كۆچۈپ كېتىش ئويىدىن يالتايدى، چۈنكى بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شەھەردىن چىقىپ دالادا يۇرۇش خەتەرلىك بولاتتى، ئەلۋەتتە. ئۆتەمىش ئاتىسى باسان قارا بىلەن شەھەرنى مۇداپىئە قىلغۇچى پىدائىيلار قوشۇنىغا قاتناشتى.

ئالاھازەل ئون مىڭ پىدائىي ، بەزىلىرى ئاتلىق ، بەزىلىرى پىيادە ، ھەر كىم ئۆزى ئېلىپ كەلگەن قىلىچ ، نەيزە ياكى ئوقيا بىلەن قوراللانغان ھالدا ئوردا قەلئەسى ئالدىدىكى كەڭرى مەيداندا يىغىلىپ ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇراتتى . قەلئەنىڭ تۆمۈر بىلەن قاپلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى ھەيۋەتلىك غىچىرلاپ كەڭ ئېچىلدى . ئۇلۇغ بۇيرۇق كۈلۈگ باغا تارقان تۆت يۈز قورۇقچى چەۋەندازلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرۋازىدىن چىقىپ ، پىدائىيلار قوشۇنى ئالدىغا كەلدى . شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل سانغۇن ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىپ ، ئۇلۇغ بۇيرۇقنىڭ ئالدىدا توختىدى .

— بۇ پىدائىيلارنى سېپىل دەرۋازىلىرىنى ساقلاشقا قويماقچىمەن ، — دەپ مەلۇمات بەردى ئۇ .

— ياخشى ، — دېدى باغا تارقان ، — ئۇلارنى سېپىلنىڭ ئون ئىككى دەرۋازىسىغا تەڭ تەقسىم قىلىڭ .

— خوپ ، — دېدى سانغۇن ۋە پىدائىيلار قوشۇنىنى باشلاپ ماڭدى .

كۈلۈگ باغا تارقان شەھەر سېپىلىنىڭ ئون ئىككى دەرۋازىسىنى بىرمۇبىر كۆزدىن كەچۈرۈپ ، مۇداپىئە ئىشلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ئوردىغا قايتتى . ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان سارايدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ ئۇنى قارشى ئالدى .

— خوش ، ئىشلار قانداق بولۇۋاتىدۇ ؟ — دەپ سوردى ئۇ .

كۈلۈگ باغا تارقان جاۋاب بەردى :

— ئىشلار جايىدا ، بۇيۇك قاغانىم . ئوردا قوشۇنى بۇگۈن — ئەتىنىڭ ئىچىدە ئىسيانچىلارنى باستۇرىدۇ . مەن قوشۇن قوماندانىغا باش ئىسيانكار كۈلۈگ بەگنىڭ ئۆلۈكى بولسا ئۆلۈكنى ، تىرىكى بولسا تىرىكنى ئوردىغا يەتكۈزۈشنى ئالاھىدە تاپىلىدىم . مۇبادا ئويلىمىغان يەردىن شەھەرگە تېگىش قىلىدىغان تەۋەككۈلچىلەر چىقىپ قالغان تەقدىردىمۇ سېپىللىرىمىز مۇستەھكەم ، قورۇقچىلىرىمىز خىل ، پىدائىيلارمۇ كۆپ .

هېچقانداق دۇشمەن شەھەرگە بېسىپ كىرەلمەيدۇ.

ئايدىنلىق قاغان « چۇشەندىم » دېگەننى ئېپادىلەپ بېشىنى ئىر-غىتىپ قويدى، لېكىن ئۇنىڭ چىرايىدىن يەنىلا خاتىرجەم بولالمايۋاتقان-لىقى چىقىپ تۇراتتى.

— كۈلۈگ بەگ يامان نېمە، — دېدى ئۇ، — ئۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. پان تېگىن كەتمەي تۇرسا بولاتتى. ئۇ تەدبىرلىك، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ نۆكەرلىرىمۇ جەڭلەردە داڭق چىقارغان. ئۇلار ھازىر تازا ئەسقېتىپ قالاتتى.

قاغاننىڭ بۇ سۆزلىرى كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ كۆڭلىگە تەگدى. « ئۇ مېنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ھەمىشە پان تېگىننى ماختايدۇ » دەپ ئويلىدى ئۇ. شۇنداقتىمۇ، چاندۇرماستىن گەپ قىلدى:

— بۇيۇك قاغانىم پان تېگىننى كەتكۈزمىسە بولماسمىدى؟

قاغان ھەسرەتلىك قىياپەتتە قولىنى بوشقىنا سىلكىپ قويدى.

— ئۇنى تۇتۇپ قالالمىدىمغۇ. شەھەردە ئىچىم سىقىلىپ كەتتى، يازنى تاغدا ئۆتكۈزىمەن دەپلا تۇرۇۋالدى. تۇيۇقسىزدىن بۇنداق چوڭ ئىسيان كۆتۈرۈلۈشنى مەنمۇ بىلمىدىم، ئۇمۇ ئويلىمىغان - دە.

كۈلۈگ باغا تارقان بىر دەملىك سۈكۈتتىن كېيىن بوش ئاۋازدا:

— ئۇ ھازىر قاغاننى قوللامدۇ ياكى كۈلۈگ بەگنىمۇ؟ بۇ ھەقتە بىر نېمە دېيىش تەس، — دەپ قويدى.

قاغان ئۇنىڭغا « لىپ » قىلىپ بىر قارىدىيۇ، زۇۋان سۈرمەستىن بېشىنى ساڭگىلاتتى. ئۇ پان تېگىننىڭ باغا تارقاننى ياراتمايدىغانلىقىنى، تارقاننىڭمۇ پان تېگىننى ئۆچ كۆرىدىغانلىقىنى بىلەتتى. « نېمىدېگەن چىقىشالمايدىغان خەق بۇ، — دەپ خاپا بولۇپ ئويلىدى قاغان، — ئەمەلدار، بۇيرۇقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق. سىرتىدا چاندۇرمىغىنى بىلەن ئىچىدە بىر - بىرىگە غۇم ساقلايدۇ، بىر - بىرىگە ئاستىرتىن ئورا كولىشىدۇ. تېخى ھەددىدىن ئېشىپ مانا ئەمدى ئوردىغىمۇ، قاغانغىمۇ ئۆكتە قويىدىغانلار چىقىۋاتىدۇ. كىم بىلىدۇ، بۇلارنىڭ قايسىلىرى يەنە قانداق ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ تېخى؟ »

— بولىدۇ ، سىزگە ئىجازەت ، — دېدى قاغان .

كۈلۈگ باغا تارقان تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ چىقىپ كەتتى . ئايـ
دىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ئالتۇن تەختتە ئۇزاققىچە خىيال
سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى . ئەتىگەندىن بېرى ئۇنىڭ كۆڭلى ئارامسىز
بولماي ، گېپىدىن غىزا ئۆتمىدى . ئۇ قوشۇنلارنى ئاتلاندۇرۇپ ، شەھەر
مۇداپىئەسىنى ئورۇنلاشتۇرغان بولسىمۇ ، يەنىلا خاتىرجەم بولالمىدى .

« كۈلۈگ بەگ خەتەرلىك رەقىب ، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، —
قاغان جەمەتى ئىچىدىكى بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنى قوللايدۇ . باشقا بەگلەر
ئىچىدىمۇ ئۇنىڭ ئابرۇيى يۇقىرى . بۇ ئالتۇن تەختكە كۆزىنى قىزارتىۋاتـ
قانلار ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتىدۇ . ئەمدى مەن كىمدىن پايدىلـ
نـاي ؟ كىمگە ئىشىنەي ؟ جەمەتىمىز ئىچىدىكىلەردىن بىر پان تېگىن بۇ
ئەھەردە مەن بىلەن بىللە تۇرۇۋاتقاندى . لېكىن ئۇمۇ ھە دېسىلا مەنـ
ىن نارازى بولۇپ ، خانلىقنى ياخشى باشقۇرالمىدى دەپ كەينىمدىن
ـاجاپ ، غودۇڭشىپ يۈرىدۇ ، پەرمانلىرىمغا قۇلاق سالمايدۇ ، ئۆزى
بىلگەنچە ئىش قىلىدۇ . مانا ئەمدى ئۇمۇ مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەردە يېـ
نىمدا بولماي يىراقتىكى تاغلارغا كېتىپ قالدى » .

قاغان قولاشمىغان ھەرىكەتلەر بىلەن ئالتۇن تەختتىن چۈشۈپ ،
ئېغىرلاشقان قەدەملىرى بىلەن سارايدىن چىقتى . بۇنداق چاغلاردا قاغانـ
نىڭ ھالىغا يېتىپ ، ئۇنىڭغا ھەقىقىي غەمگۇزار بولالايدىغان بىردىنبىر
كىشى يەنىلا ئاشۇ ئوتى يامان تابغاچ قاتۇن ، ئاشۇ ئاسلاندەك يۈمشاق ،
جىڭجۇي تىياتىرلىرىدىكى پەرىزاتلاردەك نازاكەتلىك تەيخې قاتۇن !

قاغان ھۇجرىغا كىرگەندە تەيخې قاتۇن تابغاچ ئۇسلۇبىدا ئېگىز
كۆتۈرۈلۈپ قوپۇرۇلغان كاڭ ئۇستىدىكى قات ـ قات سېلىنغان شايى
كۆرپىلەردە تىزلىرىنى قۇچاقلىغان ھالەتتە مۇكچىيىپ ئولتۇراتتى . ئا-
خىرقى كۈنلەردىن بېرى ئۇ تولا ئاھ ئۇرۇپ ، ئۇھ تارتىپ ، ھەسرەت ـ
نادامەت ئىچىدە يۈرسىمۇ ، يەنىلا ئۆزىنى تاشلىۋەتمەي ، پەرداز قىلىشنى
ئۇنتۇماي ، ياسىنىپ ـ تارىنىپ يۈرەتتى . قاپقارا قويۇق چاچلىرىغا ئالتۇن
زىنچىلار سانجىلىپ ، مەرۋايىتلار ئېسىلغان ، قىيغاچ كۆزلىرى ئۇستىلىق

بىلەن سۈرىلىنىپ ، مەگزىلىرى ئەگىلىك بىلەن قىزارتىلغان ، نازۇك بەـ
لەكلىرىگە سۈزۈك قاشتېشىدىن بىلەزۈكلەر سېلىنغانىدى . ئۇ ئېرىنى
كۆرۈپ ، كاگىدىن ئىتتىك چۈشتى . ئۇنىڭ ئۇچىسىدىكى خۇددى يېڭى
ياغقان قاردەك ئاپئاق يىپەك كۆگلىكى شۇ قەدەر سىپتا ۋە شۇقەدەر نېپىز
ئىدىكى ، بەدىنىنىڭ ھەممە ئوي ـ دۆڭ يەرلىرى خېلىلا ئېنىق نامايان
بولۇپ تۇراتتى .

ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان ھەر دائىم تەيخې قاتۇن
بىلەن يالغۇز قالغاندا ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭغا يېقىن تۇرغاندا ، ئۇنىڭ بەدىنـ
دىن كېلىۋاتقان ئاشۇ سېھىرلىگۈچى ئاجايىپ يېقىملىق پۇرىقىنى پۇراپ
قالغاندا گويا كى قان تومۇرلىرىغا ئىللىق ئېقىم تارقىلىۋاتقاندەك بولۇپ ،
بارلىق خاپىلىقلىرىنى ئۇنتۇپ كېتەتتى . بۇ خۇيى تاتلىق تابغاچ قاتۇن
ھەر كۈنى ئۆزىنىڭ قوينىدا ياتسىمۇ ئۇنىڭغا ھېچ تويىدىغاندەك ئەمەس
ئىدى .

تەيخې سىلىققىنا كېلىپ ئېرىگە يېپىشتى . قاغان قاتۇننى باغرى
بېسىپ ، يىرىك ساقىلىنى ئۇنىڭ يۈمران مەگزىگە ياقتى . تەيخېنىڭ
مۇگىلۇق كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . قاغان ئۇنىڭ مۇرىلىرىدىن
تۇتۇپ ، ئاشۇ ياشلىق كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىدى .

ـــ يەنە يىغلاۋاتسەنغۇ ، بولدى ، يىغلىما ، ـــ دېدى ئۇ .

تەيخېمۇ ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى .

ـــ كۆگلۈم بىر شۇملۇقنى تۇيۇۋاتقاندەك بولۇۋاتىدۇ ، ـــ دېدى
ئۇ ، ـــ بۇ يەردىن كېتەيلىچۇ ، چاگىئەنگە بارايلى ... ئۇرۇق ـ تۇغقانلـ
رىمنى سېغىنىپ كەتتىم .

قاغان ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى :

ـــ ماقۇل ، تەيخې . ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن سېنى چاگـ
ئەنگە ئاپىرىپ كېلەي ، بولامدۇ ؟ ئەمدى يىغلىما .

تەيخې ئاق يىپەك قولياغلىقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ
كۈلۈمسىرىدى .

ـــ بىراق ، ئىسيان قاچان باستۇرۇلىدۇ ؟

ـــ بۇ مالىمانچىلىقنى ئىمكانقەدەر تېزرەك تۈگىتىشكە تىرىشىمەن . ئۇلارنى باستۇرۇشقا بىر قوشۇن ئەۋەتتىم . ئەتە ـ ئۈگۈن شەخسەن ئۆزۈم زور قوشۇننى باشلاپ ، ھەل قىلغۇچ زەربە بېرىشكە ئاتلىناي دەۋاتىمەن .

ـــ ياق ، ئۇنداق قىلماڭ ، بۇيۇك قاغانىم ! سىز قاغان تۇرۇپ جەڭگە چىقسىڭىز قانداق بولىدۇ ؟ ئۇنداق قىلماڭ ... مەن تۇل بولۇپ قېلىشنى خالىمايمەن ... تابغاچ پادىشاھلىرى ئۆزلىرى جەڭگە چىقمايدۇ ...

ـــ قورقما ، تەيخې ، مەن ھېچنېمە بولمايمەن . ھازىرقى ئەھۋالدا مەن ئۆزۈم جەڭگە چىقمىسام بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ .

× × ×

ئىسيانچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن قوشۇن كۈلۈگ بەگنىڭ وشۇنى بىلەن بولغان چوڭ جەڭدە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى . ىوردا قوشۇننىڭ بىر قىسمى قىرىپ تاشلاندى ، بىر قىسمى كۈلۈگ بەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ، قالغانلىرى ئاتلىرىنى ئايماي چاپتۇرۇپ ئوردۇ- بالىقا قېچىپ كېلىۋالدى . ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغان مەغلۇ- بىيەتتىن روھى چۈشكەن ، تۇغ ـ ئەلەملىرىنى يوقاتقان ، بەزىلىرى ئات- لىرىدىن ئايرىلغان ، بەزىلىرى يارىدار بولۇپ ، باش ـ كۆزلىرىدە قان داغلىرى ئۈيۈپ قالغان ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ ئىچىگە زەھەر قۇيۇلغاندەك بولۇپ كەتتى . غەزەپ ۋە قورقۇنچ ئالامەتلىرى گىرەلىشىپ ، ئۇنىڭ يۈ- رىكىنى قامالىدى . ئۇ خۇددى روھىنى يوقاتقاندەك تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى . ئاخىر ، ھەممە ھېس ـ تۇيغۇلارنى غەزەپ ئوتى بېسىپ چۈشتى . قاغان يىپەك تونىنى سېلىپ تاشلاپ ، پولات قاسراقلىق ساۋۇت كىيدى ، ئالتۇن كەمىرىگە بېزەكلىك قىلىچىنى ئاستى . شەھەر مۇداپىئەسىگە ئۇ- لۇغ بۇيرۇقنى مەسئۇل قىلىپ قالدۇرۇپ ، ئۆزى ئاساسلىق قوشۇن بىلەن باش ئىسيانكار كۈلۈگ بەگنىڭ ئالدىغا يۈرۈش قىلدى .

ئوردۇبالىق شەھىرىدىن ئىككى كۈنلۈك يەردىكى كەڭ دالادا

ئىككى تەرەپنىڭ سەپلىرى توقۇنۇشتى . ھەر ئىككى تەرەپتە ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كۆك بايراق لەپىلدەيتتى ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى « كۆك تەڭرى ! » ، « كۆك بۆرە ! » دەپ ئۇران توۋلايتتى . بەجايىكى ئەپسانىۋى يىرتقۇچلاردەك قۇترىغان ئادەملەر ئۆز قانداش ـ قېرىنداشلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلاتتى . جېنىدىن ئايرىلغان ئات ۋە ئادەملەرنىڭ ھەربىكەتسىز تەنلىرى پۈتۈن ئەتراپقا چېچىلىپ كەتتى . تۆمۈر تىغلارنىڭ بىر ـ بىرىگە جاراڭ لىق سوقۇلۇشلىرى ، جان ـ جەھلى بىلەن ئېلىشىۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ قىيقاس ـ چۇقانلىرى ، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ، يارىدارلارنىڭ داد ـ پەريادلىرى گويا پەلەكنى قاپلىدى .

بارا ـ بارا كۈلۈگ بەگ تەرەپ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . ئايدىن لىق ئۇلۇغ مۇنمش بىلگە قاغان تەشەببۇسكارلىقنى قولدىن بېرىپ قويدى . ئۇنىڭ سەپلىرى يىمىرىلىپ ، چېكىنىشكە يۈزلەندى . قاغان جاز ئاچچىقىدا قىلىچ ئۇرۇپ ، ئالغا ئىنتىلىپ ، ئەسكەرلىرىگە مەدەت بېرىشكا ئۇرۇنۇپ باقتى ، لېكىن ئامال بولمىدى . قاغاندىن تەلەي قاچقاندى . ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈمىدى يوققا چىقتى . قاغانىنىڭ بۇيۇكلۈكى يەرگە ئۇرۇلدى .

ئۇ ئامان قالغان بىرقىسىم نۆكەرلىرى بىلەن جەڭ مەيدانىدىن تەستە قېچىپ چىقىپ ، ئۇچقۇر ئېتىنىڭ خاسىيىتى بىلەن قۇتۇلۇپ قالدى . ھالبۇكى ، قاغان ئەمدى ئوردۇبالىقا قايتالمايتتى . شەھەرگە باـ رىدىغان بارلىق يوللارنى ئىسيانكارلار ئىگىلەپ بولغانىدى . قاغان يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا ئېتىنى ئەسەبىيلەرچە چاپتۇرۇپ ، ئادەمزاتسىز دالاغا ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى . كۈلۈگ بەگنىڭ زەربىدار قىسمى ئۇدا بىر نەچچە كۈنگىچە ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ قوغلىدى . قاغانىنىڭ نۆكەرـ لىرى كۈندىن ـ كۈنگە ئازايدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قوغلاپ يېتىشىپ كەلگەن رەقىبلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشلاردا قازا تاپتى ، بەزىلىرى قاـ غاندىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كەتتى .

ئاسماندا تولۇن ئاي ۋە سانسىز يۇلتۇزلار خۇددى ھېچ ئىش بولـ

مىغاندەك نازۇك جىمىرلاپ ، قاراڭغۇلۇققا چۆمگەن جىمجىت دالاغا ئۆز-
لىرىنىڭ سۈتتەك ئاق نۇرىنى تۆكۈپ تۇراتتى . ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش
بىلگە قاغان بەجايىكى باشپاناھسىز قاچقۇن سەرگەردانەك بېشىنى ئې-
گەرگە قويۇپ ، قۇرۇپ كەتكەن يۇمشاق توپا ئۈستىدە سوزۇلۇپ ياتتى .
ئۇنىڭ يۈرىكى قىسىلىپ ، ئۇيقۇ قاچقان كۆزلىرىدىن ياش ئەگىدى . ئۇ
ئىچ ـ ئىچىدىن ئېغىر خورسىنىپ ئاھ ئۇراتتى . ئۇ بىر بۇيۇك قاغان
ئىدى ، ئەمدى نېمە بولدى ؟ ئىككى مىڭغا يەتمەيدىغان نۆكەر بىلەن
خۇددى ئوۋچىدىن ئۇركۈپ كەتكەن قۇلاندەك قېچىپ يۈرىدۇ . قېنى
ئۇنىڭ ئاستانىسى ؟ قېنى ئۇنىڭ ئالتۇن تەختى ؟ قېنى ئۇنىڭ قاتۇن ۋە
چۆرىلىرى ؟

سەرگەردان قاغان تاڭغا يېقىن ئۇخلاپ قالدى . چۈشىدە ئوردە-
دىكى ئۆز ھۈجرىسىنى كۆردى . ئۇ يۇمشاق مامۇق كۆرپىلەردە تەيخې
قاتۇننىڭ ئاپئاق تەنلىرىنى سىلاپ ، مىسلىسىز راھەت ـ پاراغەت ئىچىدە
ياتاتتى . تەيخې قاتۇن ئۇنىڭغا ئەركىلەپ يېپىشاتتى ۋە « كېتەيلىچۇ ...
چاڭئەنگە كېتەيلىچۇ ... » دەپ تەكرار ـ تەكرار پىچىرلايتتى ، لېكىن
ئۇنىڭ ئاۋازى بارغانسېرى قاغاننىڭ قۇلاقلىرىدىن يىراقلاپ ، ئۇچۇپ كې-
تىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى ...

نۆكەرلەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى قاغاننى ئويغىتىۋەتتى .

ـــ نېمە ئىش بولدى ؟ نېمە دېيىشىۋاتىسىلەر ؟ ـــ دەپ سوريدى
قاغان ئۇيقۇچىلىقتا ئالاق ـ جالاق بولۇپ كەتكەن كۆزلىرى بىلەن ھېلى
ئۇنىڭغا ، ھېلى بۇنىڭغا قاراپ .

ـــ چارلىغۇچىلار قايتىپ كەلدى . ئوردۇبالىق قولدىن كېتىپتۇ .

بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ قاغاننىڭ بېشى ئايلاندى . ئۇزاققىچە خاموش
ھالەتتە زۇۋان سۈرمەستىن ئولتۇرۇپ كەتتى . ئۇ ئورۇقلاپ ، كۆزلىرى
ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ، چاچ ـ ساقاللىرىنى توپا بېسىپ چىگىشلىشىپ
كەتكەن بولۇپ ، بۇيۇك قاغانغا زادىلا ئوخشىماي تۇراتتى . ئۇ خۇددى
كۈچىدىن قالغان رەزگى بوۋايدەك ئورنىدىن تەستە قوپتى ۋە پۇتلىرىنى
سۆرەپ ، يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېدىرلار ئارىسىغا كىرىپ كەتتى .

دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن نۆكەرلەر قانداق قىلىشنى بىلمەي ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قېلىشتى.

قاغان ئېدىرلىق ئارىسىدا توختاپ، كەمىرىگە ئېسىلغان خەنجىرىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ ئېقىپ چۈشتى. بۇيۇك قاغان ئەمدى بۇيۇك ئەمەس، قۇدرەتلىك ئەمەس ئىدى.

— ئەزرۇئا تەگرى، مانى بۇرخان! روھىمنى قۇتلۇق قىلغايسىلەر! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ كۆزلىرىنى يۇقىرىغا قارىتىپ.

ئۇنىڭ چىرايى تاتىرىپ، خەنجەر تۇتقان قولى تىترەپ كەتتى. ئۇ توساتتىن شامانلارنىڭ روھلارغا مۇراجىئەت قىلىشلىرىنى ئويلاپ قالدى، ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇمنى، قۇياش ئېتىقادىنى ئېسىگە ئالدى ۋە ئېدىر ئارىسىدىن يۇگۇرۇپ چىقتى - دە، قىپقىزىل نۇر چېچىپ، ئۇپۇقتىن ئۆرلەپ چىقىۋاتقان قۇياشقا كۆز تىكتى. قۇياش ئۇ-لۇغدۇر! قۇياشقا يۈز تۇتقان ئادەمنىڭ دىلى يورۇق بولىدۇ!

قاغان خەنجەرنى مەھكەم سىقىملاپ، بار كۈچى بىلەن گېلىغا سۈركىدى. ئۇ يىقىلدى ۋە ئۇلۇغ قۇياشقا ئىنتىلىۋاتقان قىياپەتتە ئىككى قولىنى ئالدىغا سوزۇپ دۇم يېتىپ قالدى. ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قاغاننىڭ بوينىدىن ئاققان قىپقىزىل قان قاغجىراپ كەتكەن قۇرۇق تۇپراقتا ئۇيۇپ قالدى.

ئالتىنچى باب

ئالتۇن تەختتە ئۆسمۇر قاغان

ئوردۇبالىق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇپ قالغان كۆلۈگ باغا تار-
قان چاپارمەنلەردىن قاغان باشلاپ كەتكەن زور قوشۇننىڭ مەغلۇبىيە-
تىنى ئۇققاندىن كېيىن مىسلىسىز ۋەھىمە ئىچىدە تىترەپ كەتتى ، كۆز-
لىرى قاراڭغۇلىشىپ ، كېكىردىكىگە ئاچچىق بىر نەرسە كەپلىشىپ قال-
غاندەك بولدى . ئىش چاتاق ! ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك ؟ چىڭ
ئورۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش كېرەكمۇ ؟ ياكى شەھەردىن چېكىنىپ
چىقىپ ، قاغاننى ئىزدەش كېرەكمۇ ؟ كۆپ ئويلاشقا ۋاقىت يوق ئىدى .
كۆلۈگ بەگنىڭ قوشۇنى ھايال بولماي شەھەر سىپىللىرى تۆۋىدە پەيدا
بولۇشى مۇمكىن ئىدى .

كۆلۈگ باغا تارقان ئالدىراپ ـ تېنەپ ئېتىغا مىندى ـ دە ، قو-
رۇقچى نۆكەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قەلئەدىن چىقتى .

ـــ بارمان يۈز بېشىنى چاقىرىڭلار ! ـــ دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى
ئۇ قەلئە سىرتىدىكى جىسەكچىلەرگە .

ھەش ـ پەش دېگۈچە بارمان يۈز بېشى ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپ-
تۇرۇپ يېتىپ كەلدى .

ـــ دەرھال جەڭچىلىرىڭ بىلەن ئاتلىنىپ ، بايبالىق شەھىرىدىن
يارەمچى قوشۇن باشلاپ كەل ! ـــ تارقان يەنە قاتتىق ۋارقىراپ بۇيرۇق
بەردى .

بارمان يۈز بېشى ئۆزىنىڭ يۈز نەپەر جەڭچىسىنى باشلاپ ، ئات-
لىرىنى قۇيۇندەك چاپتۇرغىنىچە شەھەردىن چىقىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ

ئىچىدە ئۆتەمشىمۇ بار ئىدى . ئۇشتۇمتۇت ئاتلىنىش بۇيرۇقى چۈشكەن دىن كېيىن ئۇ شەھەردىكى قىسمىدا قالغان ئاتنىسى باسان قارا بىلەن چالا ـ پۇچۇق خوشلىشۇپلىشقا ئاران ئۈلگۈردى . « بوۋام بىلەن خوشلىشالمىدىم ، ئايتۇزۇننى كۆرەلمىدىم » دەپ ئەلەم بىلەن ئويلىدى ئۇ سەپداشلىرىنىڭ قاتارىدا ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ . ئۆتەمشىنىڭ ئىچى پۇشۇپ ، كۆڭلى يېرىم بولدى . « ئۇلار بىلەن كۆرۈشەلمەي قالارمەنمۇ ؟ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە كىمنىڭ قانداق بولۇشىنى ھېچ كىم پەرەز قىلالمايدۇ . جان بار يەردە قازا بار ... لېكىن ئۇرۇش دېگەن ئۇرۇش . جەڭچىنىڭ ۋەزىپىسى ئۇرۇش قىلىش » .

ئۇلار شەھەردىن چىقىپ ئىككىنچى كۈنى كۈلۈگ بەگنىڭ مىڭ كىشىلىك چارلىغۇچىلار قوشۇنىغا دوقۇرۇشۇپ قالدى . بارمان يۈز بېشىنىڭ جەڭچىلىرى ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىدى . مىڭ دېگەن مىڭ ، يۈز دېگەن يۈز . قىسقىغىنا تەڭسىز چېپىشىشتىن كېيىن بارمان يۈز بېشىنىڭ سەكسەندەك ئادىمى ئامان قالدى . ئۇلار بايبالىق تەرەپكە ئۆتەلمەي ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە قېچىپ قۇتۇلدى .

× × ×

ئوردۇبالىق سېپىللىرىنىڭ ئىچىدە تىت ـ تىت بولۇپ تۇرغان كۈلۈگ باغا تارقان سىرتتىن يارەمگە ئېرىشەلمىدى . ئۇ كۈندە نەچچە قېتىم سېپىل ئۈستىگە چىقىپ كۆزلىرى تالغۇچە تۆت ئەتراپقا زارىقىپ قارايتتى .

ـــ نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ بۇ دۇنيا ! ـــ دەپ ئەسەبىيلىشىپ خىتاب قىلاتتى ئۇ ، ـــ يا بارمان يۈز بېشىدىن دېرەك يوق ، يا باشقا بەگ ـ تارقانلارنىڭ قاغانغا سادىق بولغانلىق ئالامىتى يوق . خۇددى بۇ ئاستانىنى ھەممە ئادەم ئۇنتۇپ كەتكەندەك ھېچكىمنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيدىغۇ ؟

ۋەھالەنكى ، ئاستانە ئۇنتۇلمىغانىدى . يار بىلەن كۈز تۇتاشقان

كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۈلۈگ بەگنىڭ قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن ئوردۇ-
بالىقنى مۇھاسىرىگە ئالدى . كۈلۈگ باغا تارقان سىپىل ئۈستىدە سىرتقا
قاراپ ، ئەرۋاھى ئۈچۈپ كەتتى . ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ ، كۆز-
لىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى . ئۇ ئۆزىنىڭ سانغۇنلىرىغا
بۇيرۇق بېرىشكە تەمشەلدىيۇ ، نەپىسى بوغۇلۇپ ، ئاۋازى چىقماي قالدى .
سىرتتىكىلەر ھۇجۇمنى باشلىدى . شەھەرنى قوغدىغۇچىلار
ئۇلارغا قارىتىپ ئوقيالاردىن ئوق ئۇزدى ، سىپىللارغا قويۇلغان شو-
تىلارنى ئىتتىرىپ غۇلاتتى ، يېقىن كەلگەنلەرگە تاش ـ كېسەكلەرنى
ئاتتى . جەڭ ئوتى قىزىپ كەتتى .
كۈلۈگ باغا تارقان سىپىلدىن ئالمان ـ تالمان يېنىپ چۈشتى . ئۇ
كەچ كىرگۈچە ئوردا قەلئەسىدىن چىقمىدى . تۈن نىسپى كەلگەندە
خوتۇن ـ بالىلىرىنى ۋە يۈك ـ تاقلىرىنى ھارۋىلارغا بېسىپ ، ئوردا قو-
ۋۇقچىلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى . شەھەرنىڭ ئىچى-
دىكىلەرمۇ ، سىرتىدىكىلەرمۇ بۇ خۇپىيانە قېچىشنى تۈيماي قالدى . تۈن
قاراڭغۇسى قاچقۇنلارنى يۇتۇپ كەتتى .
كۈلۈگ باغا تارقان چۆل ـ دالالاردا ئون بەش ـ يىگىرمە كۈن-
لەرگىچە تىنەپ يۈرگەندىن كېيىن ئايدىنلىق ئۇلۇغ مۇنمىش بىلگە قا-
غانىنىڭ پىتراپ كەتكەن ئادەملىرىنى ئۇچراتتى . « قاغان ئۆلدى » دېگەن
خەۋەرنى ئاڭلىغاندا بۇ قاچقۇن تارقانىنىڭ يۈرىكىگە نەشتەر سانجىلغان-
دەك بولدى . ئوردۇبالىق ھۇجۇم باشلىنىپ ئىككىنچى كۈنى قولدىن
كەتكەندى . ئەمدى قاغانمۇ يوق بوپتۇ . تۈگىدى ، ھەممىسى تۈگىدى !
جاننى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئامالىنى قىلىش كېرەك .
كۈلۈگ باغا تارقان قېچىپ يۈرۈپ بارغانلا يېرىدە قارشى ئېلىنـ
مايدىغان مېھمان بولدى . ئۇنى قوللايدىغان ئادەم چىقمىدى . قارىغاندا ،
ھەممە يەردە كۈلۈگ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى قوبۇل قىلىنماقتا ئىدى .
قاچقۇن تارقان يايلاقتىن يايلاققا قېچىپ يۈرۈپ ، جېنىنى سىغدۇرغۇدەك
جاي تاپالماي قالدى . كۈلۈگ بەگنىڭ ئىزچىلىرى ئۇنى ئۇزۇلدۇرمەي
قوغلاشنى داۋاملاشتۇردى . شۇ كۈنلەردە تارقان خۇددى ئوۋچىلاردىن

قېچىپ هالى قالمىغان تەنها جەرەنگە ئوخشاپ قالدى . « ئەمدى نەگە باراي ؟ — دەپ ئاچچىق ئازاب ئىچىدە ئۆرتىنىپ ئۆيلايتتى ئۇ ، — ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشسەملا كاللام ئېلىنىدۇ . بۇنداق قېچىپ يۈرۈپ جېنىمنى ساقلاپ قالالمىغۇدەكمەن . بۇ كۈلۈگ بەگ دېگەن مۇتتەھەمنىڭ دەككىسىنى بېرەلىگۈدەك بىر يۆلەنچۈك تېپىلماسمۇ ؟ »

كۈلۈگ باغا تارقان ئويلىغانسېرى بىرلا خىيال ئۇنىڭ قىزىپ كەتكەن مېڭىسىدىن چىقمايدىغان بولۇپ قالدى . « قىرغىزلار ! — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — بۇ مۇتتەھەم كۈلۈگ بەگكە قىرغىزلاردىن باشقىسى تېتىيالمايدۇ » . تارقان يەنىلا بىر قارارغا كېلەلمەستىن ئىككىلىنەتتى . « باشقا ئامال بارمۇ ؟ » دەپ ۋەزىيەتنى قايتا ـ قايتا تەھلىل قىلاتتى . ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا تولا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خانلىققا ئارام بەرمىگەن چوڭ ـ چوڭ قەبىلىلەر ئەمدى جىمىپ كەتكەنىدى . قىتان ، باسىمىل ، تاتابى ، توققۇز تاتار ، ئۈچ قارلۇق ، سىر ـ تاردۇش قەبىلىلىرى ئاللىقاچان ئۆزلىرىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قانۇنلۇق پۇقرالىرى ھېسابلاپ تىنچ ياشايدىغان بولۇپ كەتكەنىدى . ئۇلارنىڭ خانلىققا قارشى تۇرغان ئىشلىرى ئاللىقاچان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بولۇپ ، پەقەت مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەردىلا ساقلىنىپ قالغان . ئاخىرقى ۋاقىتلاردىن بېرى كۆچمەنلەرنىڭ يايلاق ۋە سۇ تالىشىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇرۇش ـ ماجىرالىرى ھەرقانچە كۆپەيگەن بولسىمۇ ، بەربىر ھېچكىمنىڭ خانلىققا قارشى تۇرۇش ، ھوقۇق تالىشىش مۇددىئاسى كۆرۈلمىدى . « ئالتۇن تەختتە كىم ئولتۇرسىمۇ ئۇلارنىڭ كارى يوق » دەپ ئويلىدى كۈلۈگ باغا تارقان . ئۇ قايسى تەرەپتىن ئويلىسىمۇ ھامان ئاشۇ « قىرغىزلار ! قىرغىزلار ! » دېگەن سادا ئۇنىڭغا ئارام بەرمەيدىغان بولۇپ قالدى .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى كۈنلەردە سابىق كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ تەركىبىدە بولغان ھەرقايسى تائىپىلەر ھوقۇق تالىشىپ ، كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش قوزغاشتى . قىتان ، تاتابى ، توققۇز تاتار ، ئۈچ قارلۇق ۋە قىرغىز قەبىلىلىرى ئۆزئارا ماسلىشىپ ، ياغلاقار ئۇ-

رۇقىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ ، توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇندى . ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى كۆل بىلگە قاغان بۇ توپىلاڭلارنىڭ ھەممىسىنى باستۇرۇپ ، يايلاقنى تىنجىتتى . بۇلاردىن پەقەت قىتانلارلا ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇلماي ، ئامۇر دەريەسى بويلىرىغا كېتىپ ئايرىم بولۇۋالدى . لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار ئەن لۇشەننىڭ زەربىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا قوشۇلدى . شۇنىڭ بىلەن ئاخىرقى ماجىرا بېسىققاندەك بولدى . ئەپسۇسكى ، مىلادىيە 758 ـ يىلى ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى ئەن لۇشەنگە قارشى ئۇرۇشقا باغلىنىپ قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ قىرغىزلار يەنە ئىسيان كۆتۈردى . نەتىجىدە ، ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى ئۇرۇش تېخى تولۇق ئاياغلاشماي تۇرۇپلا قايتىپ كېلىپ ، قىرغىزلارغا جازا يۇرۇشى قىلدى ۋە ئۇلارنى باستۇرۇپ ، يېنىسەي دەريا ۋادىسى بىلەن بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى جايلارنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى . ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پەلەك چاقى ئايلىنىپ ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سەلتەنىتى كەينى ـ كەينىدىن ئېغىر بۇھران ئۆتكەللىرىگە دۇچ كەلدى . خان جەمەتى ئىچىدىكى ئىناقسىزلىق ئۇلغايدى ، ھەرقايسى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگى ـ جېدەللەر كۆپەيىپ ، مۇقىمسىزلىق ھالىتى ئۇزاق داۋاملاشتى . قىرغىزلار ، ئەكسىچە ، تەدرىجىي كۈچ توپلاپ زورايدى . شۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 818 ـ يىلى ئۇلار ئۇيغۇر خانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، يېنىسەي ۋادىسىدا ئۆزلىرىنىڭ خانلىقىنى تىكلىدى . ئىچكى ماجىرالارغا پېتىپ قالغان ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرى بۇنىڭغا قارشى ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانمىدى . قىرغىزلار شۇنىڭ بىلەن بولدى قىلماي ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگە داۋاملىق باستۇرۇپ كىرىپ ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ كەلمەكتە ئىدى . بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان قىرغىز خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى ئاجو ئىسىملىك قاغان « سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق يايلاقلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىمنى تىكلەيمەن » دەپ داۋراڭ سالماقتا ئىدى .

ئوردۇبالىقتىن قېچىپ چىقىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن كۈلۈگ باغا تارقان يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىرغىزلارنى پاناھ تارتـ ماقچى بولدى . ئۇ ئۆزىگە سادىق بولغان ئىككى مىڭدەك چەۋەندازنى باشلاپ ، بۇنداق سوغۇق كۈز كۈنلىرى ئادەم ئاياغ باسمايدىغان چۆلگە ئىچكىرىلەپ يوشۇرۇنۇپ ياتقانىدى .

ئاسماننى ئېغىر قارا بۇلۇتلار قاپلىغان بولۇپ ، سوغۇق شامال گۈركىرەپ سوقۇپ تۇراتتى . تىتىلىپ ، كىرلىشىپ كەتكەن كىگىز ئۆيدىن كۈلۈگ باغا تارقان چىقىپ ، سەل نېرىدا قۇرۇپ كەتكەن ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىدە غەمكىن خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان بىر چاۋۇشنى ئىشا- رەت بىلەن چاقىردى .

ـــ ئەسكەرلەرنى يىغ ، يولغا چىقايلى ، ـــ دېدى تارقان .

ـــ نەگە بارىمىز ؟ ـــ سوراپدى چاۋۇش .

كۈلۈگ باغا تارقان ھېرىپ ھالى قالمىغان ئادەمدەك بېشىنى ساڭگىلىتىپ شۇك بولۇپ كەتتى . ئۇ جۇدەپ ، كۆزلىرى خۇنۇكلىشىپ ، ئون يىللىق قېرىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى .

ـــ يېنىسەي ۋادىسىغا ... قىرغىزلار تەرەپكە بارىمىز ، ـــ دېدى ئۇ بوغۇق ئاۋازدا .

چاۋۇشمۇ ھەسرەتلىك قىياپەتتە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى .

كۈلۈگ بەگدىن ئۆچ ئېلىپ ، ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ئورنىنى ئەسـ لىگە كەلتۈرۈش ئىستىكى كۈلۈگ باغا تارقانغا ئۈزلۈكسىز غەيرەت بېرىپ تۇراتتى . ئۇ ھەرقېتىم كۈلۈگ بەگنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەندە ئىختىـ يارسىز تۇردە « خەپ توختاپ تۇر ! » دەپ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتاتتى .

شۇنداق قىلىپ ، كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ئاچ قالغان ، ئۈمىدسىزلەنگەن ئىككى مىڭ چەۋەندىز ئورۇقلاپ ، قوتۇرلاشقان ئاتلىرىنى مىنىپ ، ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى ھارۋىلارغا جايلاشتۇرۇپ ، شىمال تەرەپتىكى يېنىسەي ۋادىسىغا يول ئالدى .

× × ×

شۇنچە ئاسانلا ئوردا ئىشلىرىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەن كۈلۈگ بەگ زەپەر قۇچقان ھالدا ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ، ئوردۇبالىقنى ئىشغال قىلدى . ئوردا ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ ئىتائەت بىلدۈرۈشتى . كۈلۈگ بەگ ئۇلارنى كەچۈردى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سىلاپ ئاتىدارچىلىق قىلدى .

— سىلەر قاچقۇن باغا تارقانغا ئەگەشمەڭلار ، — دېدى ئۇ ، — باغا تارقان بىرقىسىم شەخسىيەتچى تۆرىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئايدىنلىقنى تەختكە چىقارغاندى . بىز بارلىق خان جەمەتىگە ھەم كۆپچىلىك بەگ - تۆرىلەرگە ۋاكالىتەن ھەقىقىي قانۇنلۇق قاغاننى تەختكە ئولتۇرغۇزىمىز .

شۇنداق قىلىپ ، خان جەمەتىنىڭ ۋەكىللىرى ، نۇرغۇن بەگ - تۆرىلەر ئوردۇبالىققا يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى . قىممەت باھالىق كىمخاب تون كىيىپ ، قويۇق ئۆسكەن قوڭۇر ساقال - بۇرۇتنى تەكشى قىرقىپ ۋە تاراپ ياسانغان كۈلۈگ بەگ ئالاھىدە تەنتەنىلىك قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقتى . كۆپچىلىك ئۇن - تىن چىقارماي ئۇنىڭغا تىكىلدى .

— ئايا ئاقىل تۆرىلەر ، ئايا باتۇر تېگىنلەر ، — دەپ سۆز باشلىدى كۈلۈگ بەگ ، — بىز بۇگۈن كۈن تەڭرى ھەم ئاي تەڭرىنىڭ خالىشى بىلەن ، ئەجدادلىرىمىز روھلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ھەقىقىي قاغان بولۇشقا مۇناسىپ نامزاتنى تاللىدۇق ھەم ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمدارىمىز قىلىپ سايلىدۇق . ئۇنى خاندانلىقىمىزنىڭ ئالتۇن تەختىگە چىقىرايلى !

ئاق ساقاللىق ئىككى تۆرە شاھانە قىزىل تون كىيىپ ، بېشىغا قىزىل ياغلىق تاڭغان ئاقپىشماق بىر ئۆسمۈر بالىنى ئىككى يانىدىن يېتىلەپ كېلىپ ، ئالدىنىئالا تەيىارلاپ قويۇلغان ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزدى .

— مانا ئۇ بىز سايلىغان نامزات قوزا تېگىن ، — دەپ جاكارلىدى ئاق ساقاللىق تۆرىلەرنىڭ بىرى .

— قوزا تېگننى تەختكە ئولتۇرغۇزايلى ! بۇگۈندىن ئېتىبارەن ئۇ بىزنىڭ قاغانىمىز بولىدۇ ! — دەپ چاقىرىق قىلدى ئىككىنچى تۆرە .

كۆپچىلىك قولمۇ قول تۇتۇش قىلىپ ، قوزا تېگىن ئولتۇرغان ئاق كىگىزنى كۆتۈرۈپ ، تۆردىكى ئالتۇن تەختىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى . بايىقى ئىككى ئاقساقال يەنە قوزا تېگىننى ئىككى ياندىن يۆلەپ ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغۇزدى . كۆپچىلىك تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى .

— بۇيۇك قاغانىمىز قۇتلۇق بولسۇن !

« بۇيۇك قاغان » دېگەننىڭ مەنىسىنى تازا چۈشىنىپ كەتمەيدىغان ئون ئىككى - ئون ئۈچ ياشلاردىكى قوزا تېگىن يوغان - يوغان مۇنچاقتەك قارا كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ ، ھېلى ئۇنىڭغا ، ھېلى بۇنىڭغا قاراپ ئولتۇراتتى .

يېڭى قاغاننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش مۇراسىمى ئاياغلىشىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ باش قەھرىمانى كۈلۈگ بەگ يەنە بىر قېتىم مۆتىۋەرلەرنى يىغدى .

— ئايا مۆھتەرەم يارانلار ، — دېدى كۈلۈگ بەگ ، — ھەممىمىز بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ ئۆزىمىزنىڭ قاغانىمىزنى تىكلىدۇق . قاغان جەمەتىنىڭ رازىلىقى بىلەن پېقىر ئۇلۇغ بۇيرۇق بولۇپ سايلاندىم . ئەمدى مەسلىھەتلىشىدىغان يەنە بىر ئىش قالدى . ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇمىمىز بويىچە قاغان ئۆلگەندىن كېيىن قاتۇن يېڭى قاغانغا ياتلىق بولۇشى كېرەك . ھازىر تەيخې قاتۇن تۇل بولۇپ قالدى . يېڭى قاغانىمىز تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن بالا . شۇڭا ، ھەر قايسىلىرى مۇۋاپىق تاپسا ، تەيخېگە مەن ئىگىدارچىلىق قىلسام دېگەن ئويۇم بار .

مۆتىۋەرلەرنىڭ كۆزلىرىدە نارازىلىق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى .

— بولماسمىكىن ، مۆھتەرەم ئۇلۇغ بۇيرۇق ، — دېيىشتى ئۇلار ، — تەيخې قاتۇن تابغاچ خاننىڭ قىزى . ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ، ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن ئىككىسىگە قاتۇن بولدى . بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يەنىلا قاغانغا ياتلىق بولۇشى كېرەك . ھازىرقى قاغانىمىز بالاغەتكە

یەتکەندىن كېيىن تەيخې قاتۇننى ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ .
كۇلۇك بەگ ئارتۇق گەپ قىلالمىدى . تۆرىلەر قايتىپ كېتىشتى .
بۇ قېتىمقى يىغىنغا پان تېگىنمۇ قاتناشقانىدى . يىغىن باشلىنىپ ئايىاغلاشقۇچە ئۇ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىدى . ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلگەن ، كۆزلىرى خىيالچان ، چىرايى مىسكىن كۆرۈنەتتى . سارايدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىنمۇ ئۇ ھېچكىمگە قارىماستىن ئېتىغا مىندى ـ دە ، ئۆز ئۆيىگە يول ئالدى . ئۇنىڭ ئۆيىمۇ مۇشۇ قەلئە ئىچىدە ئىدى . ئۇشتۇمتۇت كىمدۇر بىرى ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭغا يانداشتى . پان تېگىن ئۆزىنىڭ خىيال دۇنياسىدىن قايتىپ ، يانداشقان كىشىگە قارىدى .
ـــ ھە ، بۇ سەنمىدىڭ ، ئۆگە تېگىن ؟
يانداشىپ كەلگەن ئۆگە تېگىن ئىسىملىك بۇ كىشى قارىماققا پان تېگىندىن چوڭراق بولۇپ ، چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق سانجىشقا باشلىغانىدى . لېكىن ئۇ ئېغىر ـ بېسىق پان تېگىنگە قارىغاندا تېتىك ، ھەركەتچان ۋە سۆزمەن كۆرۈنەتتى .
ـــ ئەجەب خىيالچان كۆرۈنىسەنغۇ ؟ نېمىنى ئويلاۋاتىسەن ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ .
پان تېگىن بىر دەقىقە سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن خۇشياقمىغان تەلەپپۇزدا :
ـــ ھېچنېمە ... ھېچنېمىنى ئويلىمىدىم ، ـــ دەپ قويدى .
ئۆگە تېگىننىڭ ئىچىدە دەيدىغان گەپلىرى بارەڭ كۆرۈنەتتى . ئۇ سۆھبەتدىشىنىڭ كەم سۆزلۈكىگە پەرۋا قىلماستىن يەنە سۆزلىدى :
ـــ ھېچنېمىنى ئويلىمىدىم دېگىنىڭ نېمىسى ؟ ئويلايدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ تۇرمامدۇ . مەسىلەن ئالايلى ، بالا قاغان چوڭ بولغۇچە يېشى ئوتتۇزدىن ئېشىپ قالغان تەيخې قېرىپ كەتمەمدۇ ؟
پان تېگىن تېرىككەندەك قىلدى .
ـــ بۇنىڭ بىلەن سېنىڭ نېمە كارىڭ ؟ ـــ دېدى ئۇ تېخىچە قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ، ـــ بالا قاغان يەنە بىر نەچچە يىلدىن كېيىن تەيىار بولۇپ قالىدۇ . ئۇنىڭغىچە قاتۇنمۇ قېرىپ كەتمەس .

— ئۇغۇ شۇنداق ، — دېدى ئۆگە تېگىن ، — بىراق تەيخېنى يەنە نەچچە يىلغىچە ساقلىتىپ ، ئۇنىڭ نەپسىنى تاقىلدىتىشنىڭ نېمە ھاجىتى ؟ راستىنى ئېيتسام ، تەيخېنى مەن ئالايمىكىن دەپ ئويلىغانىدىم . بىزمۇ خان جەمەتىنىڭ ئەزاسىغۇ . بىزنىڭ قايسى شەرتىمىز توشمىغۇدەك ؟

— تەختتە كىم ئولتۇرغان بولسا قاتۇن شۇنىڭ ، — پان تېگىن قىسقىلا جاۋاب قايتۇردى .

— ھە بەللى ! مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىمۇ شۇ ، — دېدى ئۆگە تېگىن چىرايىنى جىددىيلەشتۈرۈپ ، — بىزنىڭمۇ قاغان بولۇشقا شەرتىمىز توشىدىغۇ ! بۇ كۈلۈگ بەگ دېگەن ھىيلىگەر تۈلكە ھەممىمىزنى ئويىنىتىۋاتىدۇ . ئۇ قوزا تېگىننى قورچاق قاغان قىلىپ تىكلەپ قويۇپ ، ئەمەلىي ھوقۇقنى ئۆز چاڭگىلىدا تۇتۇش ئۈچۈن مۇشۇنداق قىلدى .

— بولدى ، ئاغزىڭنى يۇم ! — دەپ خىتاب قىلدى پان تېگىن ، — مۇشۇنداق يېنىكلىكىڭنى قاچان تاشلايسەن ؟ ھازىر ھەممە يەردە كۈلۈگ بەگنىڭ ئايىغاقچىلىرى بار . مۇشۇ گەپلىرىڭ ئاشكارىلىنىپ قالىدىغان بولسا ...

ئۆگە تېگىن تېرىكتى .

— ئاشكارىلىنىپ قالسا قانداق بولىدىكەن ؟ — دېدى ئۇ ئېتىنى توختىتىپ ، — توختا ، سەن بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن .

پان تېگىنمۇ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى .

— بېشىڭنى ئىچىڭگە تىقىپلا يۈرىسەنغۇ . ئاشۇ كۈلۈگ بەگدىن قورقامسەن ؟ — دېدى ئۆگە تېگىن ئاچچىقىنى باسالماي .

پان تېگىن يەنىلا ھېچقانچە جىددىيلەشمىدى .

— كۈلۈگ بەگ ئوردۇبالىقنى ئىشغال قىلغاندا مەن يايلاقتا ئىدىم ، — دېدى ئۇ ، — ئەگەر ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدىن بۇرۇنراق خەۋەر تاپقان بولسام ، بەلكىم ئۇنى توسۇشقا ھەرىكەت قىلغان بولار ئىدىم . ئايدىنلىق قاغان ئەلنى سوراشتا ئىقتىدارسىز بولغانلىقى راست . لېكىن ، ئۇنى زورلۇق بىلەن ئەمەس ، بەلكى ئاقساقاللارنىڭ كېڭىشىش يولى بى-

لەن ئالماشتۇرۇش كېرەك ئىدى ...

ئۆگە تېگىن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— لېكىن ، كۈلۈگ بەگ قوشۇن تارتىپ قىرغىنچىلىق يۈر-گۈزدى ...

پان تېگىنمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى :

— ئەمدى بىزمۇ كۈلۈگ بەگنى ئاغدۇرىمىز دەپ يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىق يۈرگۈزەمدۇق ؟ ئۇنىڭسىزمۇ يېتىپ ئاشقۇدەك دەردىمىز بار . خەلقىمىز ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ ، تارقىلىپ ، توزۇپ كېتىۋاتىدۇ . بىز ھازىر تەخت ماجىراسىدىن ساقلىنىپ ، بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ ، ئەھۋالىمىزنى ياخشىلىشىمىز كېرەك ، بولمىسا ھەممىمىز تۈگىشىمىز .

ئۆگە تېگىن بىزار بولغان قىياپەتتە قولىنى سىلكىپ قويدى .

— بولدىلا ! ساڭا گەپ تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ .

× × ×

بارمان يۈز بېشى ھەر خىل توقۇنۇشلاردىن ئامان قالغان ئەللىك-تەك ئادىمىنى باشلاپ يايلاقتىن يايلاققا ، قىشلاقتىن قىشلاققا كۆچۈپ يۈشۈرۈنۈپ يۈرەتتى . ئۇ ئالدىنقى قاغاننىڭ ئوردا قورۇقچىلىرىدىن بول-ماچقا ، يېڭى قاغاننىڭ قولىغا چۈشۈپ جازاغا تارتىلىشتىن قورقاتتى . لېكىن ، باشقىلارنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلىرى چىققىلى تۇردى . بەزىلەر يېڭى قاغانغا ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن بەگلەرگە قوشۇلۇپ ، قاي-تىدىن ئوردۇبالىقتا تېگىش قىلىش تەكلىپىنى ئېيتىشتى . بەزىلەر يېڭى قاغانغا تەسلىم بولايلى دېيىشتى . يەنە بەزىلەر قىرغىزلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش كېرەك دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرۇشتى . بارمان بۇ پىكىرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا قوشۇلمايتتى .

— بۇ يەردىن يىراقراق بىر يۈرتقا بېرىپ ئۇۋچىلىق ، بېلىقچىلىق قىلىپ جان بېقىپ تۇرايلى . كېيىنكى ئەھۋالنى كېيىن كۆرەرمىز ، — دەيتتى ئۇ .

بۇ تەكلىپكە باشقىلار كۆنمىدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ يۇز بېشىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەر ھەر ياقلارغا تارقىلىپ كېتىشتى . بەزىلەر يېڭى قاغاننىڭ كەڭچىلىك قىلىشىدىن ئۈمىد كۈتۈپ ئوردۇبالىققا قايتىپ كەتتى . بەزىلەر كەڭچىلىككە ئېرىشىشتىن ئۈمىد كۈتمەستىن يېنىسەي ۋادىسىغا يول ئالدى . بىر مۇنچىلىرى ئۆز يۇرتلىرىغا كېتىشتى .

بارمان يۇز بېشىنىڭ يېنىدا يالغۇز ئۆتەمشىلا قالدى . ئۇلار ئىككىسى دالالاردا جەرەن ، توشقان ئوۋلاپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكۈزدى . ئۆتەمشىنىڭ ئىچى قايناپ ، بۇرۇقتۇرما بولاتتى . ئاتىسىنى ، بوۋىسىنى ئويلاپ خاتىرجەمسىزلىنەتتى ، سۆيگىنى ئايتۇزۇننى ھەر ئەسلىگەندە يۈرىكى ئاچچىق ئۆرتىنىپ ئېچىشقاندەك بولاتتى . « ئۇلار نېمە بولۇپ كەتكەندۇ ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ئامان تۇرغانمىدۇ ؟ ياكى ... » ئۆتەمىش بۇ « ياكى » دىن كېيىنكى ئېھتىماللىقنى ئويلاشقا جۈرئەت قىلالمايتتى .

— بارمان يۇز بېشى ، ئوردۇبالىققا قايتىپ كېتەيلى ، — دېدى ئۇ ، — شەھەرگە مەخپىي كىرىپ ، قاياشلىرىمنى ئېلىپ چىقايلى . ئاندىن باشقا بىر يۇرتقا بېرىپ تىرىكچىلىك قىلارمىز .

— ماقۇل ، — دېدى بارمان ئىلاجسىزلىقتا ، — سوغۇق چۈشۈپ قالدى ، دالادا بۇنداق تېنەپ يۈرىۋېرىشكىمۇ بولمايدۇ . مەنغۇ بىر قارا يېتىم . بىرمۇ تۇغقىنىم يوق . يېشىم سەندىن خېلى چوڭ بولسىمۇ ، تېخى ئۆيلەنمىدىم . بارىدىغان يېرىممۇ يوق . سەن بىلەن بىللە باراي .

شۇنداق قىلىپ ، كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شامىلى گۈركىرەپ تۇرغان بۇلۇتلۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار ئوردۇبالىققا يېتىپ كەلدى . ئىلاجى بار تونۇش ـ بىلىشلەرگە كۆرۈنمەسلىككە تىرىشىپ ، جىسەكچى ۋە قاراۋۇللاردىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ، ئۆتەمىشنىڭ ئۆيىگە كېلىشتى . ھويلا ئىچى ۋە پۇتۇن ئىمارەت گۈرىستان جىمجىتلىقىغا چۆمگەن بولۇپ ، بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى . ئات ـ ئۇلاغ ۋە ھارۋىلارمۇ يوق ، ئىشىك ـ دېرىزىلەر تاختايلار بىلەن مىخلۇۋېتىلگەنىدى . ئۆتەمىش ئۇياق ـ بۇياقنى ئايلىنىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن يەنە ئېتىغا مە-

نىپ ، ئايتۇزۇنلەرنىڭ ئۆيىگە باردى . ئۇ يەردىمۇ ھېچكىم يوق ئىدى . بارمان يۈز بېشى ئۆتەمشكە تەسەللى بەردى :

— كۆڭلۈڭنى بۇزما ، ئۇكام ، يەنە ئىزلەپ باقايلى ، دېرىكى بولۇپ قالار .

ئىككىيلەن ئەتراپتىكى دېھقانلاردىن سۈرۈشتۈرۈپ تاپار بوۋاي ، باسان قارا ، تۈكەل بۇغا ۋە ئۇنىڭ قىزى ئايتۇزۇننىڭ بىرلىكتە شەھەردىن خۇپىيانە چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقتى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ زادى نەگە كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى .

— ئۇلار قېچىپ كەتمىسە بولمايتتى ، — دەپ چۈشەندۈردى بىر كېسەلچان قېرى بوۋاي ئۇزۇن تاياققا تايىنىپ تۇرۇپ ، — يېڭى قاغانىڭ چېرىكلىرى شەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن شەھەر مۇداپىئە سىگە قاتناشقانلارنى قوغلاپ ، ئۆيىمۇ ئۆي ئىزدەپ يۈرۈپ قىرغىن قىلدى ، شەھەرنى ئۇچ كۈنگىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ، خوتۇن ـ قىزلارنى قۇللۇققا تۇتۇپ كېتىشتى ...

ئۆتەمش بىلەن بارمان يۈز بېشى شەھەرگە قانداق خۇپىيانە كىرگەن بولسا ، خۇددى شۇنداقلا ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن قايتا دالاغا چىقىپ كەتتى .

— مەن ئۇلارنى يەنە ئىزلەيمەن ، ئۇلارنى تاپمىسام بولمايدۇ ، — دېدى ئۆتەمش .

— ئەلۋەتتە ، — دەپ ئۇنىڭغا قوشۇلدى بارمان يۈز بېشى ، — مەنمۇ ساڭا ھەمدەمدە بولىمەن . ئىككىمىزنىڭ تەقدىرىمىز باغلىنىپ قالغان ئوخشايدۇ . باشقا شەھەر ۋە قىشلاقلارنى ئارىلاپ كۆرەيلى .

ئىككىيلەن ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ، دالاغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى .

يەتتىنچى باب

قىرغىز ئاتلىرى كىشىنىمەكتە

بۇ يەرلەردە قىش بالدۇر كېلىپ ، ئۇزاق داۋاملىشىدۇ . يېنىسەي دەريىاسى قىرغاقلىرىغا تولۇپ ، جۇش ئۇرۇپ ئاقماقتا . دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چەكسىز ئوتلاقلاردا ئوت ـ چۆپلەر سارغىيىپ غازاڭلاشقا باشلىغانىدى . شىمالدىن توختىماي سوقۇپ تۇرغان سوغۇق شامال قىش كۈنلىرىنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى ئەسلىتىپ ، كۆك ئاسمان يۈزىنى ئېغىر قارا بۇلۇتلار بىلەن يېپىپ تۇراتتى . سەھەردە ياغقان تۇنجى قار تەبىئەتكە يېڭىچە تۇس بېرىپ ، پۈتۈن ئەتراپنى ئاق دۇنياغا ئايلاندۇردى . پەقەت ئاشۇ ھەيۋەتلىك يېنىسەي دەرياسىلا ئۆز رەڭگىنى ئۆزگەرتمەي ، ئۇششاق بۇزغۇنلۇق دولقۇنچىلارنى ھاسىل قىلىپ توختىماي ئېقىپ تۇراتتى . ئۇشتۇمتۇت تەبىئەتنىڭ بۇ كۆركەم ۋە سەلتەنەتلىك جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ ، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلىگەن ساداسى ئاڭلاندى . تەخمىنەن بىرەر مىڭدەك قىرغىز چەۋەندازلار ئاتلىرىنى تېز چاپتۇرۇپ كېلىپ ، بىر ئېگىز تۆپىلىكتە توختىدى ۋە پەس تەرەپتىكى تۇزلەڭگە كۆز تىكتى . قارلىق تۇزلەڭدە ئىككى مىڭچە ئاتلىق ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالغانىدى . ئۇلارنىڭ يىراق يەرلەردىن كېلىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى . ئورۇقلاپ ، قورۇق ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئاتلار باشلىرىنى ساڭگىلىتىپ ، پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ كەلمەكتە ئىدى . ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ ، چىرايلىرى قاردىاپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ تۇرقى ـ سىياقىدىن ھارغىنلىق چىقىپ تۇراتتى . تولىسىنىڭ ئۇستۇپشى يېلىك ۋە يىرتىق بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرگە سودا ياكى زىيارەت ئۈچۈن كەلمىگەنلىكى

ئېنىق ئىدى.

قىرغىزلار ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ پەسكە چۈشتى.

— توختاڭلار! نېمە ئادەملەر سىلەر؟ — دەپ ۋارقىرىدى ئۇلارنىڭ ئاتامانى.

— بىز ئۇيغۇرلار، قىرغىز قېرىنداشلارنى پاناھ تارتىپ كەلدۇق، — دەپ جاۋاب بەردى تۈزلەڭدە كېلىۋاتقان ئاتلىقلاردىن بىرى.

قېلىن جۇۋىلار ھەم ئاق كىگىز قالپاقلارنى كىيىشكەن قىرغىزلار قارلىق دالادا ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولغان بۇ سەرگەردان سۈپەت كىشىلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئالاھىدە جانلىق ۋە جەسۇرانە قىياپەتتە كۆرۈنەتتى.

بۇ سەرگەردان ئۇيغۇرلار توپى ئىچىدىن چاچ ـ ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن خام سېمىز بىرى ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى.

— مەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ بۇيرۇقى كۈلۈگ باغا تارقان بولىمەن، — دەپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى ئۇ، — مېنى ئوردىغا باشلاپ ئاپىرىڭلار، سىلەرنىڭ قاغانىڭلار بىلەن سۆزلىشىدىغان ئىشىم بار.

يانلىرىغا قىلىچ، خەنجەر ئاسقان بۇ قىرغىزلار بېجىرىم ۋە قاۋۇل ئاتلىرىنى ئويناقلىتىپ، ئۇلارنى قورشاپ ماڭدى.

قىرغىزلارنىڭ ئوردىسى يېنىسەي دەرياسىغا يېقىن يەردىكى تۈز-لەڭگە جايلاشقان بولۇپ، قاغاننىڭ تۇرالغۇسى ئەنئەنىۋى تۈرك ئادىتى بويىچە ئۇچ چېدىردىن تەشكىل تاپقانىدى. ئەتراپتا يەنە بىرمۇنچە كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەنىدى. بۇلغۇن تېرىسىدىن ئۇچلۇق قىلىپ تىكىلگەن قال-پىقىغا بۇركۈت پېيىنى قادىۋالغان قىرغىز چاۋۇش كۈلۈگ باغا تارقاننى ئۇچ چېدىرنىڭ ئوتتۇرىدىكىسىگە باشلاپ كىردى. تۆردىكى ئورۇنغا ئېـ يىق ۋە قاپلان تېرىلىرى، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قات ـ قات تاۋار كۆرپە سېلىنغان بولۇپ، قىرغىزلارنىڭ قاغانى چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ساقىلىغا ئاق كىرگەن، ياشىنىپ قالغان ئادەم بولسىمۇ، بەستلىك، پالۋان سۈپەت ھۆكۈمدار ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق كىگىز قالپىقى ۋە ئۇچىسىدىكى قاپقارا يۈگلىرى يالتىراپ تۇرغان قۇندۇز جۇۋىسى ئۇنى

تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك قىلىپ كۆرسىتىپ تۇراتتى.

كۈلۈگ باغا تارقان ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— تەڭرىدە قۇت بولمىش ئاجو قاغانىڭ قۇت بولسۇن، — دەپ سالام بەردى ئۇ.

قىرغىزلار ھۆكۈمدارىنىڭ ئىسمى ئاجو ئىدى. قىرغىزلار بۇرۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاقساقال-تۆرىلىرى، جۈملىدىن ئاجومۇ ئوردۇبالىقتىكى قاغان ۋە بۇيرۇقلارنى ئوبدان تونۇيتتى.

— تىنچ تۇردۇڭمۇ، باغا تارقان؟ قېنى، ئولتۇرغىن، — دېدى ئاجو قاغان ئۆزىنى ئۈستۈن تۇتقان تەلەپپۇزدا.

كۈلۈگ باغا تارقان ئېيىق تېرىسىگە يۈكۈنۈپ ئولتۇردى.

گۈللۈك تاۋار توننىڭ كۆكرەك قىسمىغا ھەر خىل مۇنچاقلارنى ئېسىپ، پەي قادالغان ئۇچلۇق قالپاقلىرى ئاستىدىن چۈشۈپ تۇرغان ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىرىغا كۈمۈش بېزەكلەر ئاسقان ئىككى دىدەك ئوتتۇرىغا داستىخان سېلىپ، مىس تاۋاقتا پىشۇرۇلغان قوي گۆشى، ئوتتۇرا تۈزلەڭنىڭ جانان چىنىلىرىدە بوزا كەلتۈردى. مېھمان بىلەن ساھىبخانا غىزاغا ئېغىز تەگكۈزگەچ پاراڭلاشتى.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ساھىبخانا مېھمانىڭ نىمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى سورىمايدۇ. شۇڭا، ئاجو قاغانمۇ ئارتۇق گەپ قىلماستىن، مېھماننى گۆش يېيىشكە ۋە بوزا ئىچىشكە زورلاپ ئولتۇردى. نەق گەپنى كۈلۈگ باغا تارقان ئۆزى باشلىدى.

— بېشىمىزغا كۈن چۈشتى، بۈيۈك ئاجو قاغان، — دېدى ئۇ، — قارا نىيەتچى كۈلۈگ بەگ ئاستانىمىزنى ئىشغال قىلىۋالدى. قانۇنلۇق قاغانىمىز قازا تاپتى. توپىلاڭنى تىنجىتىشقا ئامالسىز قالدۇق. بۇ ئىسيانكارلارغا يول قويساق مالىمانچىلىق كېڭىيىپ، قىرغىز يۇرتلىرىدىمۇ پاراكەندىچىلىك تۇغۇلۇشى مۇمكىن. كۈلۈگ بەگ بۇ يەرلەرگىمۇ جەزمەن يۇرۇش قىلىدۇ.

ئاجو «چۈشەندىم» دېگەننى ئېپادىلەپ بېشىنى ئاستا ئىرغىتىپ

قـويدىيۇ ، ئۈنچىقمىدى . كۈلۈگ باغا تارقان باتۇرلۇقتا داڭقى چىققان بۇ هۆكۈمدارنى قايىل كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى :

— باش ئىسيانكار كۈلۈگ بەگ ئۇيغۇر ، قىرغىز خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى دەپسەندە قىلىپ ، شامانلىرىمىزنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋالدى ، ئۆزىمىزنىڭ تۈرك يېزىقىمىزنى ئەمەلدىن قالدۇ-رۇپ ، سوغدىلارنىڭ قاملاشمىغان يېزىقىنى ئىشلىتىۋاتىدۇ ... تۇخۇمى قۇرۇغۇر مانىخەيلەرگە ئەگىشىپ ...

— بولدى ، بولدى ، — ئاجو ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى ، — بۇ گۇناهلارنى يالغۇز كۈلۈگ بەگكىلا دۆڭگەپ قويغىلى بولمايدۇ . كۈلۈگ بەگ تېخى ئەمدىلا هوقۇق تارتىۋاپتۇ . بىراق ، سەن دەۋاتقان گۇناهلىق ئىشلار سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ . سىلەر هەممىڭلار ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روهلىرىغا هۆرمەت لماستىن ، مانى دىنىغا كىرىپ كەتتىڭلار ، شامانلىرىمىزنى خارلـ-ىڭلار ! بىزگە ئوخشاش قېرىنداشلىرىڭلارنى چەتكە قايرىپ قويۇپ ، قېنىمىز قوشۇلمايدىغان سوغدىلار بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كەتـ-تىڭلار !

باغا تارقان ئاجو قاغاننىڭ ئىلتىپاتسىز تەلەپپۇزدا ئېيتقان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى هەمدە كۈلۈگ بەگنى يامان كۆرسـ-تىمەن دەپ هېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىپ قاملاشمىغان گەپ قىلىپ قويـ-غانلىقىنى چۈشەندى .

— بۈيۈك قاغانىم ، — دېدى ئۇ ئولتۇرغان يېرىدە يەنە قايتا ـ قايتا بېشىنى ئېگىپ ، — بۈيۈك قاغانىم ، دانا گەپ قىلدىڭىز ! بىز گۇ-ناهكار ! بىز ئازدۇق ! ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئېتىقادىنى تاشلاپ ، سوغـ-دىلارنىڭ مانى جىنلىرىغا ئەگىشىپ كەتتۇق . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روهلىرى بىزنى قوللىمايدىغان بولۇپ كەتتى ... شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىزنى پالاكەت باستى ...

— هىم ، بولـدى ، بولـدى ، — دېـدى يەنە ئاجو قولىـنى سىلكىپ ، — بۇ گەپلەرنى دەۋېرىشنىڭ پايدىسى يوق . پاناھ ئىزدەپ

كەلگەن بولساڭلار پاناهلىق بېرىمىز . بۇ يەردە قانچىلىك تۇرۇشنى خا-
لىساڭلار شۇنچىلىك تۇرىۋېرىڭلار . سىلەر بىزنىڭ مېھمىنىمىز ھەم دوس-
تىمىز .

كۇلۇڭ يەنە تەكرار باش ئەگدى .

— تەشەككۇر ، بۇيۇك قاغانىم ، تەشەككۇر ! سىزگە بىر تەكلى-
پىم بار ، ماقۇل كۆرەمسىزكىن ؟

ئاجونىڭ چىراي ئىپادىسىدە كۇلۇڭنىڭ قانداق تەكلىپ بېرىدى-
غانلىقىنى ئاللىقاچان پەملەپ بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى .

— قانداق تەكلىپ ؟ — دېدى ئۇ .

كۇلۇڭ قىسقا يۆتىلىپ ، جىددىيلەشكەن ھالەتتە ئورنىدىن قوز-
غىلىپ قويدى .

— كۇلۇڭ بەگ پۈتۈن خانلىقنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى ، —
دېدى ئۇ ، — نۇرغۇن بەگ ـ تارقانلار ئۇنى قوللاپ چىقتى . ھازىر قىر-
غىزلاردىن باشقا ھېچقانداق قوشۇن ئۇنى يېڭەلمەيدۇ .

ئاجو سۆھبەتدىشىغا تىكىلىپ قارىدى . ئۇنىڭ بۇ قارىشىدىن
« گېپىڭنى داۋاملاشتۇر » دېگەن مەنە چىقىپ تۇراتتى . كۇلۇڭ باغا
تارقان گېپىنى داۋاملاشتۇردى :

— كۇلۇڭ بەگ دائىم ئالدىنقى قاغاننى « قىرغىزلارنىڭ ئايرىم
خانلىق بولۇۋېلىشىغا يول قويدى » دەپ ئەيىبلەيتتى . ئۇ ئۆزىنى مۇس-
تەھكەملەپ ، ئالدى ـ كەينىنى ئوڭشۇالغاندىن كېيىن چوقۇم سىزلەرگە
قارشى جازا يۈرۈشى قىلىدۇ . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇېلىشىغا
پۇرسەت بەرمەي ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن قوشۇن تارتىپ ، ئۇنى ئاغ-
دۇرۇپ تاشلاش كېرەك !

ئاجو شالاڭ ئۆچكە ساقىلىنى سىلاشتۇرغاچ ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا
يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ مەدەت تىلەۋاتقان قاچقۇن تارقانغا سىناق نەزىرى
بىلەن بىر ئەسناغىچە تىكىلىپ قارىدى .

— سېنىڭچە ، كۇلۇڭ بەگنى ئاغدۇرغىلى بولامدۇ ؟ — دەپ
سوردى ئۇ .

كۆلۈگ باغا تارقان ئاجونى ئىشەندۈرۈشكە تىرىشىپ ، ئالدىراپ ـ تېنەپ سۆزلەپ كەتتى :

ـــ بۈيۈك قاغانىم ، قىرغىز قوشۇنى باتۇرلۇقتا تەڭداشسىزدۇر . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇيغۇر ئېلىدە ئۇدا بىر نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولغاچقا چارۋا ـ ماللار قىرىلىپ ، ئاچارچىلىق بولۇۋاتىدۇ . يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ ، ئۆلۈم ـ يېتىم كۆپىيىپ كەتتى . پۇقرالار ھەر تەرەپ لەرگە كۆچۈپ ، پىتىراپ كەتتى . ئاقساقال ـ تۆرىلەر ئىچىدە بىرلىك يوق . بەگ ، بۈيرۈقلار ئۆزئارا زىتلىشىپ ، بىر ـ بىرىنى قەستلەپ تۇرۇشىدۇ . ھەر قايسى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر پۈت تېپىشىپ ، ئۇرۇشۇپ تۇرۇۋاتىدۇ . شۇڭا ، قوشۇن ئىچىدىمۇ ئىتتىپاقلىق يوق ، تەرتىپ ـ ئىنتىزام بۇزۇلغان . بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ غەلىبىلىك جەڭ قىلالىشى نەس .

ئاجو قاغان ئۇنچىقماستىن ئۇزاققىچە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى .

ـــ قىش پەسلى ئۆتۈپ كەتسۇن ، ـــ دېدى ئۇ ئاخىر .

شۇ تاپتا ئۇنىڭ قۇلاقلىرى تۈۋىدە گويا كى مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان قىرغىز ئاتلىرىنىڭ ئۇلۇغ يۈرۈش تەقەززالىقى بىلەن ھەيۋەتلىك كىشىنىگەن سادالىرى ئاڭلانغاندەك بولدى ؛ مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان قىرغىز باتۇرلىرىنىڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئۇران توۋلىغان ئاۋازلىرى ئاجو قاغانىنىڭ قۇلاق تۈۋىدە ياڭرىغاندەك بولدى . قىرغىز قاغانىنىڭ قېنى قىزىدى ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىدى . « ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلۈمگە پۈكۈپ كېلىۋاتقان ئارزۇلۇق پەيت يېتىپ كەلدى ! » دەپ ئويلىدى ئۇ .

قىرغىز ئاقساقاللىرى ئۆتمۈشتىكى كۆك تۈرك خانلىقىنىمۇ ھەم ھازىرقى ئۇيغۇر خانلىقىنىمۇ قوشۇلۇشقا ئۇنىماي ، بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلگەنىدى . كۆك تۈرك خانلىرىمۇ ، ئۇيغۇر قاغانلىرىمۇ ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى كۆپ قېتىم باستۇرغانىدى . لېكىن ، قىرغىزلار باشتىن ـ ئاخىر تىنچىمىدى . ئۇلار نوقۇل قوراللىق كۈرەش قىلىش بىلەنلا مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن تەد-

ربجي هالدا سياسي كۆرەش تاكتىكىسىنى قانات يايدۇردى . ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇستۇنلۇك تالىشىپ تۇرۇۋاتقان تۇركەش ۋە تۇبۇت (تىبەت) خانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇردى ، تابغاچلارغا ئىتائەت بىلدۈرۈپ ، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ۋە زور مادىي بايلىقنى قولغا كەلتۈردى .

ئاجو ئاقساقال پۈتۈن قىرغىز خەلقىنى قوزغاپ ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم خانلىق تىكلىگەنلىكىنى ئېلان قىلغاندا ئىچكى ـ تاشقى قىينىچىلىقلارغا بوغۇلۇپ ھېچ ھالى قالمىغان ئۇيغۇرلار قارشىلىق كۆرسەتمىدى ، ئاجونى قىرغىزلارنىڭ قاغانى دەپ ئېتىراپ قىلدى . لېكىن ، ئاجو شۇنىڭ بىلەن بولدى قىلمىدى . ئۇ ئەمدى قىرغىزلارنىڭ قاغانى بولۇش بىلەنلا قانائەت قىلمايتتى ، بەلكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشنى كۆزلەيتتى . شۇنىڭ بىلەن ئاجو قاغان ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئەپلىك پەيتىنى كۈتۈپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىشكە باشلىغانىدى . مانا ئەمدى شۇ كۈتكەن ئەپلىك پەيت يېتىپ كەلدى . دەرھال ئاتلىنىش كېرەك ! ئالتۇندەك پۇرسەت كەلدى ! بۇ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشىغا يول قويۇلسا ، كېيىن پۇشايمان قىلغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ .

كۈلۈگ باغا تارقان كەلگەندىن كېيىن ئاجو قاغانىنىڭ دىل ئارامى بۇزۇلدى . ئۇ كېچە ـ كۈندۈز ئۇيغۇر ئېلىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئويلاپ ، جىددىي تەييارلىققا تۇتۇش قىلدى . ھالبۇكى ، تاغ ـ دالالارنى قاپلىغان ئاپئاق قارغا قاراپ ئەپسۇسلانغان ھالدا بېشىنى چايقايتتى . قەھرىتان قىش كۈنلىرىدە زور قوشۇن بىلەن ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىشقا بولمايدۇ ـ دە . ئاجو قىرغىز ئاقساقاللىرىنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى . كېڭەشتە كۈن ئىسسىپ ، قارلار ئېرىگەندە يۇرۇشكە ئاتلىنىش قارار قىلىندى .

قىرغىز ئاقساقاللىرى ھاياجانغا كەلدى . ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بىلەن چاقناپ كەتتى .

ـــ بۇ قېتىم بىز چوقۇم يېڭىمىز ! ـــ دەپ مۇلاھىزە قىلىشتى

ئۇلار ، ـــ ئاجو قاغاننىڭ ئانىسى تۇركەش ، قاتۇنى تۇبۇت سانغۇننىڭ قىزى . شۇڭا ، تۇركەشلەر بىلەن تۇبۇتلەر بىزنى قوللايدۇ . تابغاچلارمۇ بىزگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . ئۇلار بىزگە ماددىي يارداەم بېرىۋا-تىدۇ . ئۇلارمۇ بىزنىڭ گۈمران بولۇشىمىزنى خالىمايدۇ ، ئۇيغۇرلار ھازىر پۈتۈنلەي يېتىم قالدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بىزنىڭ بۇ يەرلەردە تەبىئىي ئاپەتلەر بولۇپ باقمىدى . ھەر تەرەپتىن قارىغاندىمۇ بەخت قۇشى بىز تەرەپكە ئۇچۇپ كەلمەكتە .

شۇنداق قىلىپ ، قىرغىزلار تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن باھار پەسلى يېتىپ كەلدى . لاي ـ پاتقاقلار قۇرۇپ ، يايلاقلاردا دەسلەپكى ئوت ـ چۆپلەر ئۈنۈشكە باشلىغان ئىللىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۈز مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنى سەپكە تۇرغۇزۇلدى . ئاجو قاغان شەخسەن ئۆزى ئاق بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ سەپ ئالدىدا تۇراتتى . يوغان گۈلخانىغا ئوت يېقىلدى . ئۇزۇن چاپان كىيىپ ، بەل ۋە كۆكرەكلىرىگە قوڭغۇراق ۋە قاداقلارنى ئاسقان چار ساقاللىق شامان پېرە ئوياشقا باشلىدى . قىلىچ ۋە ئوقيالار بىلەن قوراللانغان ئون مىڭلىغان ئاق قالپاقلىق قىرغىزلار شامانىنىڭ ئەسەبىي ھەرىكەتلىرىگە چوڭقۇر ئېتىقادى بىلەن ئۈنچىقماستىن قاراپ تۇرۇشاتتى . شامان ياقىلىرىنى يىرتىپ ، كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ :

ـــ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرى بىزنى قوللاۋا-تىدۇ ! جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلايلى ! ـــ دەپ قاتتىق ۋارقىرىغاندا كىشىلەر ھەر تەرەپكە قارىتىپ ئوقيالىرىدىن ئوق ئۇزۇشتى .

ئاجو باھادىرلارچە ئۇلۇغۋار قىياپەتتە شامانغا ۋە لاۋۇلداپ كۆ-يۈۋاتقان گۈلخانىغا كۆز تىكىپ تۇراتتى . چاچلىرى پاخپىيىپ ، ساقال-لىرى چىگىشلىشىپ كەتكەن شامان ئۈنىڭ ئالدىغا كېلىپ خىتاب قىلدى :

ـــ مەن ئاخشام كېچىچە ئۇخلىماي پال سالدىم ، يۇلتۇزلارغا قا-رىدىم ، سېنىڭ يولۇڭ ئوچۇقتۇر . زور غەلىبە ، زور شەرەپ سېنى كۈ-تۈپ تۇرماقتا . بۇگۈن سەھەر تۇرۇپ ئىشىك ئالدىغا چىقسام بىر ئاق

بۇغرا بېشىنى جەنۇب تەرەپكە سوزۇپ يېتىپتۇ . بۇ جەنۇبتىكى ئورخۇن ، ئۆتۈكەن تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلساڭ سەپىرىڭ قۇتلۇق بولىدۇ دېگەنگە بېشارەتتۇر . ئىككى يىلدىن بېرى ئورخۇن ، ئۆتۈكەن تەرەپلەردىن بۇغا - ماراللار كۆپلەپ بىز تەرەپكە كۆچۈپ كېلىۋاتىدۇ . بۇ ئۇيغۇرلاردىن ئامەت قاچتى دېگەنگە بېشارەتتۇر .

ئاجو قاغان ئاق قالپاقلىق بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، كەڭ يەلكىلىرىنى كېرىپ ، چوڭقۇر تىنىق ئالدى . ئۇنىڭ تۇرقى تېخىمۇ سەلتەنەتلىك ، تېخىمۇ مەغرۇر تۇس ئالدى . ئۇ خۇددى ياش يىگىتلەردەك ئىرغىپ ئېتىغا مىندى - دە ، ئاشۇ جەنۇب تەرەپكە سۆز بىلەن تەرىپلىگىلى بولمايدىغان ئاجايىپ بىر مۇرەككەپ ھېسسىيات بىلەن كۆز تىكتى . ئۇنىڭ بويلۇق ئاق بوز ئېتى خۇددى ئىگىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەندەك تۆمۈر تاقىلىق تۇياقلىرى بىلەن قوڭۇر يەرنى تىلغاپ ، تېپچەكلەپ ، ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، قاتتىق كىشىندى . قوشۇندىكى باشقا ئاتلارمۇ خۇددى ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشقاندەك تەرەپ - تەرەپتىن پۇرقۇپ كىشىنگىلى تۇردى .

ئاجو قاغان تىزگىننى قويۇۋەتتى . تاقەتسىزلىنىپ ، تىپىرلاپ تۇرغان ئاق بوز ئارغىماق جەنۇب تەرەپكە قۇيۇندەك ئۇچۇپ كەتتى . يۈز مىڭ كىشىلىك ئاق قالپاقلىق قوشۇن ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى .

سەككىزىنچى باب

ئاخىرقى جەڭلەر

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى بۇ ئەڭ چوڭ ۋەقە ۋە ئەڭ چوڭ پاجىئە مىلادىيە 840 ـ يىلى ئەتىيازدا باشلانغانىدى.

قىرغىز قوشۇنى ئۇيغۇر يايلاقلىرىغا كىرگەندە ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. بۇ جايلاردىكى ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇياق ـ بۇياققا كۆچۈپ كەتكەن بولۇپ، يايلاق ۋە قىشلاقلار ئىگىسىز قالغان يەرلەرگە ئوخشايتتى. كۆچمەي قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى قىرغىزلارنى كۆرۈشى بىلەنلا ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ يوشۇرۇندى، يەنە بىر قىسمى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاجونىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە كېلىۋاتقان كۈلۈگ باغا تارقان يول بويى ئۇچرىغان ئاھالىلەرگە تەشۋىق قىلاتتى:

ــ قارا نىيەتچى كۈلۈگ بەگ زورلۇق بىلەن ھوقۇق تارتىۋالدى. بىز ئۇنى جازالاپ، ئىلگىرىكى ئايدىنلىق بىلگە قاغاننىڭ قانۇنلۇق ۋارىسىنى تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمىز. بىزگە قوشۇلۇڭلار! ئاجو قاغان ئادالەتنى ياقلاپ، بىزگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدى.

ھالبۇكى، بۇ تەشۋىقاتنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى كۆرۈلمىدى. قىرغىز قوشۇنى ئوردۇبالىقا يېقىنلاشقانسېرى ۋەزىيەت جىددىيلەشكىلى تۇردى. يول بويىدىكى ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى ئۆز ئادەملىرىنى جەڭگە چاقىرىپ ئاتلىنىپ چىقتى. بىر نەچچە قېتىملىق چوڭ ـ كىچىك جەڭلەردە بۇ ئاقساقاللارنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم بۆلۈنمە ھالىتىدىكى تارقاق قوشۇنلىرى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولدى. ئاخىر قىرغىزلار ئوردۇبا-

لىققا قىستاپ كەلدى .

ئاجو ئاق بوز ئارغىمىقنى دېۋىتىپ ، شەھەر سىپىلغا يېقىن كەلدى ۋە پۇتۇن ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ۋارقىرىدى :

ــ ئەي گۇناھكار مانىخەيلەر ! ئاڭلاپ قويۇڭ ، مەن قۇدرەتلىك قارا قىرغىز خاندانلىقىنىڭ بۇيۇك قاغانى بولىمەن ! قورقۇنچاق چاشقان-دەك سىپىل ئىچىگە بېكىنىۋېلىپ قاغان بولۇۋالغان قايسىڭ ؟ سەن ئەمدى تۇگەشتىڭ . سېنىڭ تەقدىرىڭ مېنىڭ قولۇمدا . سېنىڭ ئالتۇن ئورداڭنى ۋەيران قىلىمەن ، ئالتۇن تەختىڭگە ئېتىمنى باغلاپ ، ئۆزۇمنىڭ تۇغۇمنى قادايمەن ! مەن بىلەن ئېلىشالىغۇدەك قۇربىڭ بولسا مەيدانغا چىق . ئەگەر ئۇنچىلىك مادارىڭ بولمىسا بۇ يەردىن كەت !

شۇ ھامان سىپىلنىڭ تۆمۇر بىلەن قاپلانغان قوش قاناتلىق يوغان دەرۋازىسى كەڭ ئېچىۋېتىلدى . سىپىل ئىچىدىن ئۇيغۇر قوشۇنى ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە چىقىپ كەلدى . بۇ قوشۇنغا كۈلۈگ بەگ شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلغانىدى . ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى غەزەپلىك چىرايى بەئەينى رىۋايەتلەردىكى جەڭ ئىلاھىنى ئەسلىتەتتى . ئۇنىڭ قوشۇمىسى چىڭ تۇرۇلگەن بولۇپ ، چوڭ ـ چوڭ قوي كۆزلىرىدىن گويياكى ئوت چاقناپ تۇراتتى . چېكىلەپ تېڭىلغان شەلپەر ياغلىقىنىڭ تېگىدىن چىقىپ تۇرغان ئۇزۇن قوڭۇر چاچلىرى ئىزغىرىن شامالدا ئۇچۇپ ، پولات ساۋۇت كىيىلگەن كەڭ يەلكىلىرىگە چېچىلىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ غاز بويۇن ئاق ئارغىمىقى بەئەينى قاناتلىق تۇلپارىدەك ئۇچۇپ كەلمەكتە ئىدى . قولىدىكى ئەگرى قىلىچى كۈن نۇرىدا خۇددى ئەينەكتەك ۋالىلدايتتى . ئۇنىڭ شۇ قەدەر باھادىر سۈپەت كۆرۈنۈشى ئۆز جەڭچىلىرىگە غەيرەت ئاتا قىلسا ، دۈشمەنلىرىنىڭ تەنلىرىنى شۇركەندۈرەتتى .

ئاجو قاغان ئۇنىڭغا زوقلىنىپ قاراپ قالدى .

ــ بۇ كۈلۈگ بەگ دېگەن ھەقىقەتەن باتۇر ئەزىمەت ئوخشايدۇ ، ــ دېدى ئۇ .

ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان كۈلۈگ باغا تارقان دەرھال ئىپادە بىلدۈردى :

— ئۇ بەك يامان نەرسە ، بۇيۇك قاغانىم . ئۇنى يوقاتمىغۇچە شەھەرنى ئالغىلى بولمايدۇ .

— ئۇنىڭ شۇنداق يامان نەرسە بولۇشىنى خالايمەن ، — دېدى ئاجو ، — باتۇرنى يەڭگەن ئادەملا باتۇر ھېسابلىنىدۇ .

كۈلۈگ بەگ ئۇيغۇر قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا خۇددى ئاق تۇلپاردا ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك يېقىنلاشماقتا ئىدى . ئاجومۇ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ ، بېشىنىڭ ئۈستىدىن ئېگىز كۆتۈردى . ھەرئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى ھېسابسىز قورقماس ئارسلانلاردەك ئۇران توۋلاپ ، چۇقان سېلىپ بىر ـ بىرىگە ئېتىلدى . كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە سەپلەر ئارىلىشىپ ، دەھشەتلىك ئۇر ـ يىقىت باشلىنىپ كەتتى .

ئوردۇبالىق ئەتراپلىرىدىكى قارا بالغاسۇن يايلاقلىرىدا بۇنداق دەھشەتلىك جەڭ مەنزىرىسى تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى . كۈچىنىپ قىلىچ ئۇرۇۋاتقان ئادەملەرنىڭ غەزەپلىك نىدالىرى ، ئادەملەردىن بەتەر جىددىيلىشىپ ئۇركۈپ كەتكەن ئاتلارنىڭ ئەنسىز كىشنەشلىرى ، پولات تىغلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغاندىكى جاڭ ـ جۇڭ قىلغان سادالىرى ، يارىدارلارنىڭ جان ئاچچىقىدا ئۇن سېلىپ ئىڭراشلىرى گويا كى يەر ۋە ئاسماننى قاپلاپ ، كەڭ دالانى مىسلىسىز دوزاخقا ئايلاندۇردى . ئۇچ يىلدىن بېرى قىشتا قار ، يازدا يامغۇر ياغماي قاغجىراپ كەتكەن تۇپراقتا ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىسىق قانلىرى تۆكۈلمەكتە ئىدى .

ئاجو قاغان جەڭ ئەھۋالىنى ئوبدان كۆزىتىپ ، ئۇنۇملۇك قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن بىر ئېگىز تۆپىلىككە چىقىپ تۇردى . قارىسا ، ئۇيغۇر قوشۇنى تەدرىجىي ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، قىرغىزلارنىڭ سەپلىرىنى يىمىرىپ بۆسۈپ ئۆتمەكتە ئىدى . بولۇپمۇ ، كۈلۈگ بەگنىڭ شەخسىي قەھرىمانلىقى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى . ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا جىسمانىي كۈچمۇ ، قىلىچۋازلىق ماھارىتىمۇ ، قورقماس يۈرەكمۇ تولۇق مۇجەسسەملەشكەنىدى . ئۇ ھامان سەپنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى ، ۋالىلداپ تۇرغان قىلىچىنى چەبدەسلىك بىلەن ئوينىتىپ ، ھەربىر چاپقاندا

رەقىبلەردىن بىرىنى يىقىتماي قويمايتتى.

ئاخىر قىرغىزلار ئۆز بارگاھلىرىغا چېكىندى. كۈلۈگ بەگمۇ ئۆز قوشۇنىنى شەھەرگە قايتۇرۇپ كەتتى.

قىرغىزلار بارگاھ قىلغان ئېگىز تۆپىلىكتىكى ئاق كىگىز ئۆيدە ئاجو قاغان بىلەن كۈلۈگ باغا تارقان بوزا ئىچىشكەچ ئارام ئېلىپ ئولتۇراتتى. ئاجونىڭ چىرايىدا بۇرۇنقى مەغرۇرلۇق ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ئەجەبلەنگەن ھالدا خىيال سۈرۈپ قالدى ۋە مۇنداق دېدى:

— مانىخەيلەرنى گۆش يېمەيدۇ، سۈت ئىچمەيدۇ، ئۇلار ھەتتا قۇرت — قوڭغۇزنىمۇ ئۆلتۈرمەيدىغان ياۋاش مۆمىن خەلق دەپ ئاڭلىغانىدىم. ئەجەبا، بۇ ئۇيغۇر مانىخەيلەر خۇددى قۇتىرىغان قاۋانلاردەك بىزنىڭ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىمىزنى قىرىپ تاشلىدىغۇ؟

باغا تارقان چۈشەندۈرگىلى تۇردى:

— مانى تەلىماتلىرىغا پەقەت دىندارلار بىلەن بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرلا ئەمەل قىلىدۇ. كۆپچىلىك پۇقرالار ئاتاقتىلا مانىخەي. ئۇلار بىر تەرەپتىن مانى ئىبادەتخانىلىرىدا ئىبادەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن شامانلارغا سىغىنىدۇ، گۆشنىمۇ يەۋېرىدۇ، سۈت تۇرماق مەي — شاراب نىمۇ ئىچىۋېرىدۇ.

— ھىم، — دەپ ئاۋازىنى سوزدى ئاجو، — مەن تېخى ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا كىرىپ، دائىم روزا تۇتىمىز، پەرھىز قىلىمىز دەپ تۇرۇك بىر نېمە يېمەي ئورۇقلاپ، ئاجىزلاپ يۈرىدىغان، جەڭگىۋارلىقى سۇسلىشىپ كەتكەن خەق دەپ يۈرۈپتىمەن.

— ئۇنداق دېگىلى بولمايدۇ، — دېدى تارقان بېشىنى چايقاپ، — ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇس ئەمەس، لېكىن ئۇلار ئىنتىپاقلىشالمايدۇ، ئۆزئارا چىقىشالمايدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتۇازلىق، قەبىلىۋازلىق خاھىشى ناھايىتى كۈچلۈك.

— ھىم، — ئاجو يەنە ئاۋازىنى سوزۇپ بېشىنى ئىرغىتتى، — ئۇنداق بولسا ئۇلارنى ھامان يېڭىدىكەنمىز.

× × ×

كۇلۇك بەگ ئوردۇبالىق قەلئەسىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دەرھال يېقىنلىرىنى كېڭەشكە چاقىردى.

— ئەھۋالىمىز ئېغىر، — دېدى ئۇ، — قىرغىزلار ناھايىتى كۆپ ئىكەن. بۇ قېتىمقى جەڭگە ئۇلارنىڭ پەقەت ئوتتۇرا قىسمىلا قاتناشتى. ئوڭ ۋە سول قانات قىسمىلىرى تېخى بۇ يەرگە يېتىپ كەلمىدى. ئەگەر ئۇلار بىرلەشمە ھۇجۇم قوزغىسا شەھەرنى ئۇزاققىچە ساقلاپ تۇرالىشىمىز تەس.

— كېڭەش ئىشتىراكچىلىرى غۇلغۇلا قىلىشتى:

— بۇ شەھەردىكى ئون - يىگىرمە مىڭ قوروقچى نۆكەرلەر بىلەنلا چوڭ ئۇرۇش قىلغىلى بولمايدۇ. باشقا جايلاردىكى قوشۇنلارنىمۇ سەپەرۋەر قىلىش كېرەك.

— بارلىق تېگىن، تارقانلارنىڭ كۆچىنى بىرلەشتۇرۇش كېرەك.

— بىراق، بەگ - تۆرىلىرىمىز بىر - بىرىگە ئاداۋەت ساقلاپ، تېخىچە ئۆزئارا تىركىشىپ، توقۇنۇشۇپ تۇرۇۋاتسا ئۇلارنى قانداقمۇ بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولسۇن.

— تېخى بىر قىسىم ئاقساقاللىرىمىز قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ بىزگە قارشى تۇرۇۋاتامدۇ.

كۇلۇك بەگنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى.

— ئۆگە تېگىن بىلەن پان تېگىنگە دەرھال چاپارمەن ئەۋەتەيلى، — دېدى ئۇ.

باشقىلار يەنە غۇلغۇلا قىلىشتى:

— مۇشۇ ئىككى تېگىن كەلگەن بولسىمۇ چوڭ ئىش بولاتتى. بىراق، ئۇلار كېلەرمۇ؟ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىزگە بويۇن تولغاپ، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ يۈرمەمدۇ.

— شۇ گەپ ئەمەسمۇ! ئۆگە تېگىن ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۆكتىچىلىك قىلىپ، بىزگە تەھدىت سېلىپ يۈرۇۋاتامدۇ.

— توغرا، پان تېگىنمۇ ئىچىدىكى گېپىنى دېمەي جىم يۈرگىنى

بىلەن بەربىر بىزنى قوللىمايدۇ .

ـــ راست ، ئۇلار بىزگە ئۆچمەنلىك ساقلاپ ، شەھەردە تۇرمايمىز دەپ چىقىپ كېتىشتىغۇ .

كۈلۈگ بەگ قول ئىشارىسى قىلىپ ، باشقىلارنى سۆزلەشتىن توختاتتى .

ـــ ئېيىتقىنىڭلار دۇرۇس ، ـــ دېدى ئۇ ، ـــ لېكىن ھازىرقىدەك جىددىي پەيتتە ئۇلار بىزگە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن كېلىدۇ . مەن ئۇلارنى چۈشىنىمەن . ئۇلار قىرغىزلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەيدۇ .

كېڭەش ئاياغلاشتى . شۇ كۈنىلا ئەڭ ئېسىل ئارغىماقلارغا مىنگەن چاپارمەنلەر ئۆگە تېگىن بىلەن پان تېگىننىڭ تۇرار جايلىرىغا يۈرۈپ كەتتى . ۋەھالەنكى ، چاپارمەنلەر بىر كۈنلۈك يەرگە ئۇزاپ بارغاندا قىرغىزلارغا دوقۇرۇشۇپ قېلىپ ھەممىسى ھالاك بولدى .

ئاجو ئۆزىنىڭ ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملىرىنى كۈلۈگ بەگنىڭ مۆلچەرىدىكىدىن خېلى بالدۇر يىغىپ ، ئوردۇبالىقا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى . ئوردۇبالىق گەرچە ئورخۇن ، سېلىنگا ۋادىلىرىدىكى قەلئە ، شەھەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى بولسىمۇ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى تاباغاچلارنىڭ شەھەرلىرىدەك ئۇنداق چوڭ ئەمەس ، سېپىللىرىمۇ ئۇنداق ئېگىز ئەمەس ، دەرۋازىلىرىمۇ ئۇنداق مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى . يۈزمىڭ قىرغىز شەھەرنى تولۇق چەمبەر شەكلىدە قامال قىلىپ ، ئون ئىككى دەرۋازىنىڭ ھەممىسىگە تەڭلا تېگىش قىلدى . شەھەر مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇلارغا ئوقيادىن ئوق ياغدۇردى ، تاش ـ كېسەكلەرنى ئاتتى ، سېپىلغا شوتا قويۇپ چىقىپ كەلگەنلەرگە نەيزە سانجىدى ، شوتىلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتى .

قىرغىزلار بىر كۈن كەچكىچە ئۈزۈلدۈرمەي ھۇجۇم قىلدى . سېپىل تۈۋىلىرىگە ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى دۆۋىلىنىپ كەتتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇلار بولدى قىلمىدى ، كەينى ـ كەينىدىن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋەردى . ئىككىنچى كۈنىگە كەلگەندە ئۇلار تۆمۈر باشلىق يوغان لىم ياغاچلار بىلەن ئۇرۇپ ـ سوقۇپ يۈرۈپ بىر دەرۋازىنى بۇزدى . قىلىچۋاز ـ

لىق ، نەيزىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى . بىردەمدىلا دەرۋازىنىڭ ئىچى ـ تىشىدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر تالاي ئادەملىرى جان ئۇزۇپ يېتىپ قالدى . ئۇنىڭغىچە ئىككىنچى دەرۋازىمۇ پاچاقلاندى . قىرغىزلار خۇددى تۇغاننى بۆسۈپ ئۆتكەن زور كەلكۈندەك شەھەر ئىچىگە يامراپ كىرىشكە باشلىدى . شەھەر ئاھالىسى قىلىچ ، نەيزە ، پالتا ، گۈرزىلەرنى كۆتۈرۈۋ-شۈپ ، كوچا ـ كوچىلاردا قانلىق جەڭگە چۈشۈپ كەتتى . پۈتۈن شە-ھەر گويا ھالاكەت قاينىمىغا ئايلاندى .

كۈلۈگ بەگ باشتىن ـ ئاياغ بىرىنچى سەپتە تۇرۇپ ، شەھەر مۇداپىئەسىگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلدى . ئۇنىڭ بىلەن بىللە جان تىكىپ جەڭ قىلىۋاتقان نۆكەرلەر سان جەھەتتە ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئىستىلاچىلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى كەينى ـ كەينىدىن قاي-تۇرغان بولسىمۇ ، بارغانسېرى قىرىلىپ ئاز قالماقتا ئىدى .

ـــ كۈلۈگ بېگىم ، ئەمدى شەھەردىن بۆسۈپ چىقىپ كېتەيلى ، ـــ دېدى سانغۇنلاردىن بىرى .

كۈلۈگ بەگ تولا قىلىچ چېپىپ چارچىغان ، ھاسىرىغان ، كۆز-لىرى قىزىرىپ كەتكەن ھالدا جەڭ مەيدانىغا بىرقۇر نەزەر تاشلىدى .

ـــ قاغاننى قۇتۇلدۇرۇۋېتىش كېتەيلى ، ـــ دېدى ئۇ .

ئۇلار خان جەمەتى ماكانلاشقان ئىچكى قەلئەگە كىردى . كۈلۈگ بەگ سارايدىن ئۆسمۈر قاغان قوزا تېگىننى يېتىلەپ چىقتى .

ـــ قاغاننى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ، شەھەردىن چىقىپ كېتىڭلار ، مەن سىلەرنى قوغداپ تۇرىمەن ، ـــ دېدى ئۇ سانغۇنلاردىن بىرىگە .

ھالبۇكى ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە ئۇلگۈرەلمىدى . قىرغىزلار مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ ، پۈتۈن شە-ھەرنى قاپلاپ كەتكەنىدى . ھايال ئۆتمەي ئۇلار ئىچكى قەلئەگىمۇ بېسىپ كىردى .

ـــ قاغاننى قۇتقۇزۇڭلار ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى كۈلۈگ بەگ ۋە قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ياۋنىڭ ئالدىغا ئېتىلدى .

لېكىن ئۇ ئېتىغا مىنىشكىمۇ ئۇلگۈرمىدى . قىرغىزلار ھەر تەرەپتىن

ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇنى قورشۋالدى . كۈلۈگ بەگ خۇددى تۇزاققا چۈشكەن ئارسلاندەك غەزەپ بىلەن ھۆركىرەپ ، چاقماق تېزلىكىدە ئۇياق ـ بۇياققا قىلىچ ئۇردى . بىر قىرغىزنىڭ ئېتى قاتتىق كىشنەپ يەرگە « گۇپ » قىلىپ يىقىلدى . شۇ دەقىقە ئىچىدە تەرەپتىن ئۇرۇلغان قىلىچلارنىڭ زەربىسىدە باش ـ كۆزلىرى قىپقىزىل قانغا بويالغان كۈلۈگ بەگمۇ مەڭگۈ ئورنىدىن تۇرماس بولۇپ يىقىلدى .

ئۆسمۇر قاغان قورقۇپ يىغلاپ كەتتى . نۆكەرلەر ئۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ قوغداپ ، ھۇجۇمچىلار بىلەن قاتتىق تىركىشىپ ئېلىشتى . لېكىن ، بۇنداق تەڭسىز ئېلىشىشمۇ ئاسانلا ئاياغلاشتى . ئۆسمۇر قاغان ۋە بارلىق نۆكەرلەرنىڭ بىرى قالماي ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى .

قىرغىزلار تەنتەنىلىك چۈقان سېلىپ ، ئوردا ئىچىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كىرىشتى . بۇ يەردە ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تاۋار ـ دۇردۇن ۋە ھەرخىل قىممەتلىك بۇيۇملار ناھايىتى كۆپ ئىدى . قىرغىزلار بۇ نەرسىلەرنى قويۇنلىرىغا ، تاغار ـ خالتىلىرىغا تىقىپ ، ئاتلىرىغا غانجۇغلاپ بۇلاڭچىلىقتا بەسلەشمەكتە ئىدى . ئۇشتۇمتۇت كىمدۇر بىرىنىڭ :

ـــ ۋاھ ، بۇنىڭغا قاراڭلار ! ـــ دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلغىنى ئاڭلاندى .

بۇ خىتابنى ئاڭلىغان يېقىن ئەتراپتىكى قىرغىزلار تېخىمۇ چوڭ بايلىق تېپىلغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ ، نەقىشلىك ئىشىكى كەڭ ئېچىۋېتىلگەن ئۆيگە يۈگۈرۈپ كىرىشتى . بۇ تەيخې قاتۇننىڭ ھۇجرىسى ئىدى . يوتقان ـ كۆرپىلەر قالايمىقان چېچىلىپ ياتقان كاڭ ئۈستىدە سۈس قىزىل رەڭلىك تاۋار كۆڭلەك كىيگەن تەيخې قاتۇن تەنھا ئۆزى دۇگدىيىپ ئولتۇراتتى . ھۇجرىسىغا زورلۇق بىلەن بېسىپ كىرگەن قوراللىق كىشىلەرگە ياشقا تولغان ۋەھىمىلىك كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قالغان بۇ ئېسىلزادە تابغاچ ئايال شۇ تاپتا خۇددى ئەپسانىۋى رىۋايەتلەردىكى سىرلىق قەسىرلەردە تۇيۇقسىز ئۇچراپ قالىدىغان خاسىيەتلىك ساھىبجامالغا ئوخشاش كۆرۈنۈپ كەتتى .

قىرغىزلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىرى ھېسسىياتىنى بېسىۋالالماي :

— بۇ مېنىڭ ئولجام ! — دەپ خىتاب قىلدى ـ دە ، ئىتتىك كېـ
لىپ ، تەيخېنىڭ قولىدىن تارتىپ ئۆرە تۇرغۇزدى .
— بولمايدۇ ! — دېدى قىرغىزلارنىڭ يەنە بىر چوڭى ، — ئۇ
قاتۇن . ئۇنى ئاجوغا تاپشۇرۇشىمىز كېرەك .

× × ×

قىرغىزلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ئوردۇبالىقنى
ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئاجو ئۆزىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان كۆڭلىگە پۈكۈپ
كەلگەن ئارزۇسى بويىچە ئوردىغا كىرىپ ئاق بوز ئېتىنى ئالتۇن تەختكە
باغلىدى ، ئوردىنىڭ ئىشىك ئالدىغا ئۆزىنىڭ تۇغىنى تىكلىدى . ئاندىن
ئۇ غالىبانە قىياپەتتە ساراي ئىچىنى ئايلىنىپ چىقتى ـ دە ، يەنە ئۆزىنىڭ
دالادىكى بارگاھىغا قايتىپ كەتتى . بۇ قىر ھۆكۈمدارى شەھەردە تۇـ
رۇشنى خالىمايتتى . ئۇ شەھەر ئاھالىسىنى راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ ،
ھۇرۇنلىشىپ كەتكەن يارىماس خەلق دەپ ياراتمايتتى .
— بۇيۇك ئاجونى تابغاچ قاتۇننىڭ ھۇجرىسىغا باشلايلى ، —
دېدى قىرغىز جەڭچىلەردىن بىرى .
ئاجو ئىنكار قىلىش مەنىسىدە بىر قولىنى كۆتۈرۈپ قويدى .
— خاتالاشتىڭ ، باتۇر جەڭچى ، — دېدى ئۇ ، — مەن ئۇنىڭ
ئالدىغا كىرمەيمەن ، ئۇنى مېنىڭ ئالدىمغا ئېلىپ كىرىڭلار .
قىرغىزلار قورقۇپ چىرايى تاتىرىپ كەتكەن تەيخې قاتۇننى ئا-
جونىڭ ئاق كىگىز ئۆيىگە ئېلىپ كىرىشتى . تەيخېنى باشلاپ كىرگەن
ئاقساقال مۇراجىئەت قىلدى :
— ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە مەغلۇپ بول-
غان خاننىڭ خوتۇنى غالىب خانغا تەئەللۇق بولىدۇ . تەيخې ئەمدى بۇـ
يۇك ئاجوغا خوتۇن بولۇشى كېرەك .
ئاجو مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى .
— ئۇنى ئايىرىم كىگىز ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار ، — دېدى ئۇ .

ئاقساقال یەنە تەیخېنى باشلاپ چىقىپ كەتتى . ئاجو ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرغان ئىككى سانغۇنغا قاراپ مۇنداق دېدى :

— بۇ تابغاچ خوتۇننى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرەيلى . ئۇنى بۇ يەردە تۇتۇپ قالساق بولمايدۇ .

— ئۇنى خوتۇن قىلمامسىز ؟ — دەپ سوريدى سانغۇنلاردىن بىرى .

— ياق ، — دېدى ئاجو ، — بۇ خوتۇننى تۇتۇپ قالساق تابغاچ خانىنىڭ ئاچچىقى كېلىشى مۇمكىن . تابغاچلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويمايلى .

— دانا پىكىر ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى سانغۇنلارنىڭ بىرى .

— توغرا ، — دەپ سۆزگە قوشۇلدى ئىككىنچى سانغۇن ، — تەيخېنى تۇتۇپ قالساق تابغاچ پادىشاھ قىزىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرەپ بىزگە قارشى تەدبىر قوللىنىشى مۇمكىن .

ئاجو سانغۇنلاردىن بىرىگە ۋەزىپە تاپشۇردى :

— سەن قول ئاستىدىكى قوشۇنۇڭ بىلەن تەيخېنى ھىمايە قىلىپ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىققىن ، چاڭئەنگە بېرىپ ئۇنى تابغاچ پادىشاھنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇرۇپ بەرگىن ، بىزنىڭ تابغاچلارغا داۋاملىق سادىق بولىدىغانلىقىمىزنى ئېيتقىن .

— خوپ ، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن ، بۇيۇك ئاجو .

× × ×

كۈلۈگ بەگ بىلەن چىقىشالماي ، شەھەردە تۇرۇشتىن يالتىيىپ ، قارا بالغاسۇن يايلاقلىرىدا بارگاھ قۇرۇپ تۇرۇۋاتقان ئۆگە تېگىن قىرغىزلارنىڭ ئوردۇبالىقا ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپلا قول ئاستىدىكى قوشۇننى باشلاپ يۇرۇشكە ئاتلاندى . ئوردۇبالىقا بىر كۈنلۈك يول قالغان يەرگە كەلگەندە چارلىغۇچىلار يىراقتىن كېلىۋاتقان قىرغىز قو-

شۇنىنى بايقىدى .

قىينى قىزىق ئۆگە تېگىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ كەتتى .

— بىكارچىلىقتا ئىچىم سىقىلىپ ، بۇرۇقتۇرما بولۇپ كەتكەندىم . مانا ئەمدى مەن قىلىدىغان ئىش چىقىپتۇ . قىينى ، قىرغىزلارنىڭ كارامىتى قانچىلىك ئىكەن ، مەن بىر كۆرۈپ باقايچۇ ! — دېدى ئۇ ۋە قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ، ئېتىنى بوراندەك چاپتۇردى .

ئۆگە تېگىنگە دالادا ئۇچرىغان بۇ قوشۇن ئۇرۇشقا كېتىۋاتقانغا ئوخشىمايتتى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇستى يىپىق مەپىلەر ۋە يۈك بېسىلغان كۆتەك ھارۋىلار بولۇپ ، قىرغىز چەۋەندازلار شۇلارنى قوغداپ كېتىۋاتاتتى . ئۆگە تېگىننىڭ جەڭچىلىرى ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كەلدى . قىرغىزلار ئۆزلىرىگە خاس قەيسەرلىك بىلەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى . ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ قەيسەرلىكىمۇ ، ئەلۋەتتە ، ئۇلاردىن قېلىشمايتتى . بىر مەيدان دەھشەتلىك چېپىشىشتىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ بىرى قالماي ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى . ئۆگە تېگىننىڭ جەڭچىلىرى ھارۋا ، مەپىلەرنى ئاختۇرغىلى تۇردى .

قىممەتلىك رەختلەر بىلەن يېپىلىپ ، ھەممىدىن كۆركەم بېزەلگەن بىر مەپىدە تەيخې قاتۇن ئولتۇراتتى . يەنە بىر مەپىنىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق بىر قىرغىز مۆتىۋەرنىڭ قانغا مىلەنگەن جەستى تۇگۇلۇپ ياتاتتى . تەيخې ئۆگە تېگىننى تونۇيتتى . شۇڭا ، ئۇ دەرھال قورقۇنچىنى بېسىۋالدى .

— ئۇلار مېنى چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويماقچى بولغان ، — دېدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشكەن ئۆگە تېگىنگە .

ئۆگە تېگىن تەيخېگە بىردەم قارىۋالغاندىن كېيىن ئۇنچىقماستىن باشقا ھارۋىلارنى ئارىلاپ چىقتى . ھارۋىلارغا توپ ـ توپ يىپەك رەختلەر ، ئالتۇن ـ كۈمۈش بۇيۇملار ، سۆسەر ۋە بۇلغۇن تېرىلىرى ، زىننەتلىك ئېگەر ـ توقۇملار دۆۋىلەپ بېسىلغانىدى .

— ئوردۇبالىقتا قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلارنى تابغاچ پادىشاھىغا تەقدىم قىلماقچى بوپتۇ - دە ، — دېدى ئۆگە تېگىن .

تەيخې قاتۇن مەپىدىن بېشىنى چىقىرىپ قارىدى ۋە ئەتراپتا قالايمىقان چېچىلىپ ياتقان جەسەتلەرنى كۆرۈپ ھوشىدىن كەتكىلى تاس قالدى . ئۆگە تېگىن ھارۋىلارنى كۆرۈپ بولۇپ ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى . ئۇزاقتىن بېرى بۇ تابغاچ خوتۇنغا كۆزى چۈشۈپ يۈرەتتى ، ئۇنىڭ يايلاق ئايالىرىغا ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە گۈزەللىكىگە ھەۋەس قىلاتتى ، ئۇنىڭ تەمىنى بىر تېتىپ باقسام دەپ ئىچى قىزىيتتى . مانا ئەمدى تەقدىر بۇ تابغاچ خېنىمنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى .

ئۆگە تېگىن تەيخېگە كۈلۈمسىرەپ قاراپ ، تامىقىنى قىرىپ قويدى .

— قورقماڭ ، ئەمدى سىزگە ھېچكىم چېقىلالمايدۇ ، — دېدى ئۇ .

تەيخې گەپ قىلمىدى . سادىر بولۇۋاتقان بۇ قورقۇنچلۇق ۋەقەلەردىن ئۇ تېخىچە ئېسىگە كېلەلمىگەنىدى . ئۆگە تېگىن يەنە گەپ قىلدى :

— قىرغىزلار كۈلۈگ بەگنىمۇ ، قاغاننىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ . ئەمدى مەن قاغان بولىمەن . شۇڭا ، سىز ئەمدى مېنىڭ ئەمرىمگە ئۆتتىڭىز ، مېنىڭ قاتۇنۇم بولىسىز .

تەيخې نېمە دېيىشنى ، نېمە ئويلىشنى بىلمەي ، داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى . ئۆگە تېگىن يوغان دىقماق قوللىرى بىلەن تەيخېنىڭ يۇمشاق بەدىنىنى ئۆزىگە تارتىپ ، ئۇنى مەپىدىن چۈشۈردى ۋە مەھكەم قۇچاقلىدى ، يىرىك ساقال - بۇرۇتىنى ئۇنىڭ سۈزۈك مەڭزى ۋە بوينىغا ياقتى .

× × ×

پان تېگىن ئوردۇبالىق پاجىئەسىنى بىر نەچچە كۈندىن كېيىن

ئۇقتى ۋە ئۇمۇ دەرھال قوشۇن تارتىپ چىقتى . بۇ چاغدا پۇتۇن قارا بالـ
غاسۇن دىيارى قىرغىزلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانىدى . پان تېگىننىڭ
قوشۇنى نەگىلا بارسا ، ھەممە يەردە قىرغىزلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالاتـ
تى . ھەر كۈنى بىر نەچچە قېتىمدىن چوڭ ـ كىچىك جەڭلەرنى قىلىپ ،
بەزىدە ئىلگىرىلەپ ۋە بەزىدە چېكىنىپ دالادا ئايلىنىپ يۈرۈشكە توغرا
كەلدى .

ـــ بۇنداق تەۋەككۈلچىلىك بىلەن ئۇدۇل كەلگەن يەرگە قارـ
غۇلارچە ئۇسۇپ يۈرىۋەرسەك بولمايدۇ ، ـــ دېدى پان تېگىن سانـ
غۇنلارغا ، ـــ ئالدى بىلەن ئەھۋالنى ئېنىقلاپ ، ۋەزىيەتنى چۈشىنەيلى .
دەرھال قىرغىزلار تەرەپلەرگە چارلىغۇچىلار ھەم تەجرىبىلىك ئايغاقچىلار
ئەۋەتىلىشۇن .

ئەۋەتىلگەن چارلىغۇچى ۋە ئايغاقچىلار ئۇزاق ئۆتمەي قايتىپ
كېلىپ مەلۇمات بېرىشتى .

ـــ ھىم ، ئەمدى ياخشى بولدى ، ـــ دېدى پان تېگىن قانائەتـ
لەنگەن ھالدا ، ـــ ئۇلارنىڭ ئاجو دېگەن باشلىقىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلـ
قىنى ئەمدى بىلدىم .

شۇنىڭ بىلەن پان تېگىن قوشۇنى ئايغاقچىلارنىڭ يول باشلىشىدا
تېز ئىلگىرىلەپ ، ئىككى كۈندىن كېيىن ئاجونىڭ بارگاھىغا يېتىپ
كەلدى ۋە تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى .
قىرغىزلار بۇنداق كۈتۈلمىگەن زەربىدىن ئالاقزادە بولۇپ ، ئۆزلىرىنى
ئوڭشۇالالماي قالدى . ئاجو ئۆزىنىڭ ئەڭ خىللانغان باتۇرلاردىن تەشـ
كىللەنگەن قورۇقچىلىرىنى باشلاپ كېلىپ جەڭگە چۈشتى . شۇ ئەسنادا
ئۇيقۇچىلىقتا پىتىراپ كەتكەن باشقا قىرغىزلارمۇ ئېسىنى يىغىۋېلىپ قايـ
تۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى .

بۇ قىرغىزلار ئۇيغۇر يېرىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن بۇيانقى ئەڭ
قاتتىق جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى بىر ـ بىرىدىن
قېلىشمايدىغان باتۇرلار ئىدى . ئۇلار ئارسلانلاردەك ھۆركىرەپ ، قاپلان
دەك شىددەت بىلەن بىر ـ بىرىگە ئېتىلاتتى . ھەربىر جەڭچى بىر قە-

دەممۇ كەينىگە چېكىنمەي مىسلىسز جاسارەت بىلەن جان تىكىپ ئېلىش-
ماقتا ئىدى . ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەجەل تاپقان يىگىتلەر ئات ئۈستىدىن
قوڭغۇر يەرگە دومىلاپ چۈشكىلى تۇردى .

شۇ ئەسنادا يېقىن ئەتراپتىكى باشقا قىرغىز قوشۇنلىرى بۇ جەڭ-
دىن خەۋەر تېپىپ تېزلىكتە يېتىپ كەلدى . پان تېگىن سان جەھەتتە
نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان قىرغىزلارغا يەنە قاراملىق بىلەن ھۇجۇم
قىلىۋېرىشتىن باش تارتىپ ، ئۆز قوشۇنىنى چېكىندۈردى .

تاڭ يورۇپ قالغان مەزگىل ئىدى . قىرغىزلار ئۇلارنى توختىماي
قوغلىدى ، لېكىن ھەر قانچە كۈچەپمۇ يېتىشەلمىدى . ئاجو ئۇلارنىڭ
كەينىدىن قاراپ زوقمەنلىك بىلەن خىتاب قىلدى :

— ھەي ! نېمىدېگەن ئېسىل ئاتلار ! نېمىدېگەن باتۇر ئەزىمەتلەر
بۇلار ! بولدى ، قوغلاشنى توختىتىڭلار !

سانغۇنلاردىن بىرى ئېتىراز بىلدۈردى :

— بۇيۇك ئاجو ، ئۇلارنى بىراقلا يوقاتمىغۇچە توختىمايلى .

ئاجو تەمكىنلىك بىلەن بېشىنى چايقاپ قويدى .

— ياق . بۆكتۈرمىگە چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇمكىن .

قىرغىزلار قوغلاشنى توختاتتى . ئۇيغۇرلارمۇ كەينىگە قاراپ
توختىدى . ئۇلارنىڭ قاتارىدىن چىرايلىق قارا گىر ئاتقا مىنگەن بىرى
ئايرىلىپ چىقىپ قىرغىزلارغا يېقىنراق كەلدى ۋە قاتتىق ۋارقىراپ مۇنداق
دېدى :

— ئەي ئاجو ، ئادەملىرىڭنىڭ كۆپلۈكى بىلەن كۆرەڭلەپ
كەتمە ! مېنى تونۇپ قوي ، مەن پان تېگىن بولىمەن . بىز يەنە كۆرۈ-
شىمىز . ئەدىپىڭنى ئۆزۈم بېرىمەن !

پان تېگىن شۇ گەپنى دەپلا كەينىگە بۇرۇلدى ـ دە ، ئېتىنى قۇ-
يۇندەك چاپتۇرۇپ يىراقلاشتى . بىر نەچچە دەقىقە ئىچىدىلا ئۇيغۇر قو-
شۇنى كۆزدىن غايىب بولدى . ئاجو ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ
تۇرۇپ قالدى . خۇددى ئۆزىگە ئوخشاشلا ئاق بوز ئات مىنگەن بىر يى-
گىت كېلىپ ئۇنىڭ يېنىدا توختىدى .

— ئاجو ئاتا ، نېمىنى ئويلاۋاتىسىز ؟ — دەپ سوريدى ئۇ .
— ئوغلۇم ، بۇ پان تېگىن مەن هازىرغا قەدەر كۆرگەن رەقىبلەر ئىچىدىكى ئەڭ يامىنى ئىكەن ، — دېدى ئاجو ، — ئۇنى يوقاتمىساق بىزگە خاتىرجەملىك بولمايدۇ .
يىگىتنىڭ كۆزلىرىدە نارازىلىق ئالامەتلىرى ئىپادىلەندى .
— ئەسلىدە بۇگۈن جەڭنى توختاتماي ، مۇشۇ بىر قېتىمدىلا ئۇنى يوقىتىش كېرەك ئىدى ، — دېدى ئۇ .
ئاجو بېشىنى چايقىدى .
— ئۇلار بەك تۈيۈقسىز هۇجۇم قىلغان بولغاچقا سەپلىرىمىز چېچىلىپ كېتىپ ، نۇرغۇن چىقىم تارتتۇق . بۇنداق ئەهۋالدا داۋاملىق ئۇرۇش قىلىش خەۋپلىك بولىدۇ . تەۋەككۈلچىلىك قىلمايلى . بىز ئالدى بىلەن قوشۇننى قايتىدىن رەتكە سېلىپ ، پۇختا تەييارلىق قىلايلى . ئاندىن پۇتۇن كۈچىمىزنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇنى يوقىتىمىز .
— بولىدۇ ، ئاجو ئاتا ، — دېدى يىگىت بۇ گەپلەرگە قايىل بولغان قىياپەتتە ، — لېكىن بىر ئىلتىماسىم بار ، بۇ پان تېگىن دېگەن ئەبلەخنى يوقىتىشقا مېنى ئەۋەتىڭ .
ئاجو تەڭدىن تولىسى ئاقىرىپ كەتكەن شالاڭ ساقىلىنى سىلاشتۇرغاچ ئوغلىغا مەمنۇنلۇق بىلەن قاراپ قويدى .
— پان تېگىننى يوقىتىش جېڭىگە پۇتۇن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ هەممىمىز بارىمىز . زەربىدار قىسمىغا سەن قوماندان بولىسەن .
— خوپ ، ئاجو ئاتا .
شۇنداق قىلىپ ، ئاجونىڭ بىۋاسىتە رەهبەرلىكىدە قىرغىز قوشۇنى قايتىدىن رەتكە سېلىنىپ ، پان تېگىننى يوقىتىش جېڭىگە ئاتلاندى .
تىنىق ئاسماندىكى باهار قۇياشى خۇددى يەر يۈزىدىكى تىنچ ياشاشنى خالىمايدىغان بۇ ئىنسانلارغا شادلىق ۋە دوستلۇق هېسسىياتىنى ئاتا قىلماقچى بولۇۋاتقاندەك ئۆزىنىڭ يارقىن ۋە ئىللىق نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن چېچىپ تۇراتتى . يىراق - يېقىندىكى ئورمان ۋە چاتقاللار قىشچە يالىڭاچ تۇرغان گەۋدىلىرىگە يېشىل تونلار كىيىشكە باشلىغانىدى .

دالالاردا توپ ـ توپ يۇرگەن جەرەنلەر ئۇچراپ قالاتتى . ئاسماندا گاهى رەتلىك سەپ تارتىپ ئۇچۇۋاتقان تۇرنىلار ، گاهى « غاق ـ غاق » دەپ قىچقىرىشىپ ئۆتۈۋاتقان غاز ـ ئۆردەكلەر كۆزگە چېلىقاتتى .

ئەنە شۇنداق كۆگۈللەرنى سۆيۈندۈرىدىغان گۈزەل كۈنلەرنىڭ بىرىدە پان تېگىننىڭ ئىزىغا چۈشۈپ ماڭغان قىرغىز قوشۇنى ئورخۇن دەريەسى بويىدىكى كەڭ يايلاققا يېتىپ كەلدى . ئاسمان رەڭگىنى ئېلىپ ۋە يېقىملىق شاۋقۇن سېلىپ ، ئويناقلاپ ئېقىۋاتقان ئەزىم دەريا ، مەخـ مەلدەك يېشىللىققا پۈركەنگەن يايلاق دىللارنى مەھلىيا ئەيلىگۈچى ئاجا- يىپ ھەيۋەتلىك مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى .

پان تېگىن مۇشۇ يايلاقتا بارگاھ قۇرغاندى . بىر قىسىم ئاقسا- قاللار نارازى بولۇپ ، « بۇنداق يىراق يەرلەرگە چېكىنىپ نېمە قىلىمىز ؟ قىرغىزلارغا ئۇزۇلدۇرمەي زەربە بېرىش كېرەك » دېيىشكەنىدى . پان تېگىن ئۇلارغا سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەنىدى :

ـــ ھازىر قىرغىز قوشۇنى سان جەھەتتىمۇ ، تەشكىللىنىش جە- ھەتتىمۇ بىزدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ . بىز ئېھتىياتچان ۋە ھەرىكەتچان بو- لۇشىمىز كېرەك . بىز ھۇجۇم قىلىش ، چېكىنىش ، يەنە ھۇجۇم قىلىش ۋە يەنە چېكىنىش ئۈسۈلى بىلەن ئۇلارنى يايلاقلىرىمىزغا ئىچكىرىلەپ كىرگۈزۈپ ، ئۇلارنىڭ سەپلىرىنى ئۈزارتىشىمىز كېرەك . شۇنداق بول- غاندا ، ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرى بىر - بىرىدىن ئۈزۈن مۇساپە ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھالەت شەكىللىنىدۇ . ئەنە شۇ چاغدا ئۇلارنى بىردىن - بىردىن يوقىتىشقا ئىمكانىيەت ھازىرلىنىدۇ .

پان تېگىننىڭ بۇ تەدبىرى مەنتىقىي جەھەتتىن ئەقىلغا مۇۋاپىق ئىدى . ۋەھالەنكى ، ئاجو ئۆز قوشۇنىنى بۆلمىدى ، ئۇرۇش سېپىنى كې- ڭەيتمىدى ، بەلكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ توپلىشىپ ياشاش ئادىتى بو- يىچە بىرلىكنى بۇزماي ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، پان تېگىنگە نۇقتە- لىق زەربە بېرىشكە ئاتلاندى . قىرغىزلار تاغ ـ دالا خەلقلىرىگە خاس چىدام بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرىدا كېچە ـ كۈندۈز توختىماي ئىلگىرىلەپ ، پان تېگىننىڭ تاكتىكىسىنى بۇزۇۋەتتى . ئون مىڭلىغان

قىرغىز چەۋەندازلار گويياكى يانار تاغدىن ئېتىلىپ چىققان ئوتلۇق لاۋا-
دەك پۇتۇن دالانى قاپلاپ يوپۇرۇلۇپ كەلمەكتە ئىدى .
ـــ ئۇلارنى بۇنداق تېزلىكتە تەشكىللىنىپ يېتىپ كېلەلەيدۇ دەپ
ئويلىماپتىمەن ، ـــ دېدى پان تېگىن ھەيران بولۇپ ۋە ئۆزىمۇ چاقماق
تېزلىكىدە قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ جەڭگە تەييار بولدى .
جەڭ باشلاندى . تەڭداشسىز قۇدرەتلىك ئىككى قوشۇن توقۇ-
نۇشتى . ئۇيغۇر ۋە قىرغىز ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى تەڭگەنلىكى يەردە
ئۇلارغا تەڭ تۇرالىغۇدەك رەقىب تېخى تېپىلمىغانىدى . مانا ئەمدى داڭقى
چىققان شۇ ئىككى باتۇر قوشۇن بىر ـ بىرىگە ئېتىلدى . ئورخۇن قۇ-
ياشى بۇنداق دەھشەتلىك جەڭنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى . ئۆلۈمگە
پىسەنت قىلماي بۇنداق قاراملىق بىلەن ئېلىشىۋاتقان ئەزىمەتلەرنى كۆ-
رۈپ كۆك ئاسمانمۇ ھەيرەت ئىچىدە قېتىپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى .
ئېگىز تۆپىلىكتە تۇرۇپ جەڭ مەيدانىنى كۆزىتىۋاتقان ئاجو ھەم-
مىدىن بەكرەك ھاياجانلانماقتا ۋە جىددىيلەشمەكتە ئىدى . ئۇنىڭ ئوغلى
ھازىر زەربىدار قىسىمغا قوماندانلىق قىلىپ ، پان تېگىن بىلەن يۈزمۇيۈز
جەڭ قىلماقتا ئىدى . ئۇ بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بىر نەچچە قېتىملىق جەڭ-
لەرگە قوماندانلىق قىلغان ۋە ئانچە كۆچىمەيلا غەلىبە قازىنىپ قايتقانـ
دى . بىراق ، ھازىر ئەھۋال باشقىچە كۆرۈنەتتى . پان تېگىننىڭ ئەسـ
كەرلىرى قىرىلىپ ـ قىرىلىپ كېتىۋاتىسىمۇ ھېچ قورقۇپ قالمىغاندەك
ئەمەس ئىدى . قىرغىزلارمۇ قىرىلىپ ، تۆكۈلۈپ كېتىۋاتاتتى . شۇنداق-
تىمۇ ، ھەر ئىككى تەرەپ چارچايدىغاندەك ، بولدى قىلىدىغاندەك ئە-
مەس !
ئۇشتۇمتۇت قىرغىزلارنىڭ سەپلىرى يىمىرىلدى . جەڭ ئىلاھى
ئۇيغۇرلارغا ئوڭ كۆزىدە قارىغاندەك بولدى . قىرغىزلار مالىمانچىلىق ئە-
چىدە چېكىنگىلى تۇردى . ئاجو تۆپىلىكتە تۇرۇپ ، نېمە ئىشلار بولۇپ
كېتىۋاتقىنىنى پەملىيەلمەي قالدى . ئۇ ئالاق ـ جالاق بولۇپ كەتكەن
كۆزلىرى بىلەن بىر تۇرۇپ دالاغا چېچىلىپ كەتكەن قىرغىز قالپاقلىرى-
غا ، بىر تۇرۇپ ئاتلىرىنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ قېچىپ كېلىۋاتقان بىر

توپ چەۋەندازغا قاراپ قالدى . ئاشۇ قېچىپ كېلىۋاتقان چەۋەندازلار تۆ-
پىلىككە چىقىپ ئاجونىڭ ئالدىدا توختىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى
ئۇستۇپشى قانغا بويالغان بىر كىشىنى ئېگىرىنىڭ ئالدىغا توغرىسىغا ياتـ
قۇزۇپ ئېلىپ كەلگەندى . ئۇچ ـ تۆت چەۋەندىز دەرھال ئاتلىرىدىن
سەكرەپ چۈشۈپ ئۇستۇپشى قانغا بويالغان شۇ كىشىنى ئاۋايلاپ كۆتۈ-
رۈپ ئېلىپ يەرگە ياتقۇزدى . ئۇنىڭغا قاراپ ئاجونىڭ يۈرىكى قاتتىق
سوقۇپ ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى . يەردە ياتقان بۇ كىشى ئۇنىڭ ئوغلى
ئىدى . ئاجو ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى تاشلاپ :
ـــ ئوغلۇم ... يۈرىكىم ... باغرىم ... ـــ دەپ ئۇن سېلىپ يىغلاپ
كەتتى .
ئۇ ياش قۇيۇلۇپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئوغلىنىڭ يوغان ئې-
چىلىپ قېتىپ قالغان كۆزلىرىگە قاراپ ، ئۇنىڭ بېشىنى يۆلىدى . ئاجو-
نىڭ ئوغلى ئاللىقاچان مەڭگۈلۈك دۇنياغا كەتكەندى .
بۇ چاغدا پان تېگىنمۇ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ
قوشۇننى قايتۇرۇپ كەتتى .

× × ×

ئۇرۇش ئوتى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتكەندى . گەرچە ئاستانە
ئوردۇبالىق قولدىن كەتكەن ، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى قاغانلار ئۆلۈپ تۈ-
گىگەن بولسىمۇ ، پۈتۈن ئەل ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلا-
نىدى . بەزىلەر جەڭ قىلىۋاتقان بەگ ، تارقانلارنىڭ چوڭ ـ كىچىك
قوشۇنلىرىغا پىدائىي بولۇپ قاتناشتى ، بەزىلەر ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ
چىقىشتى .
يايلاق ۋە قىشلاقلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن بارمان يۈز
بېشى بىلەن ئۆتەمىشمۇ ئەنە شۇنداق ئۆزلۈكىدىن تەشكىللەنگەن بىر
توپ كىشىگە قوشۇلدى . بۇ كىشىلەر بارمان يۈز بېشىنى ئۆزلىرىگە ئاتا-
مان قىلىۋېلىشتى . شۇنداق قىلىپ ، بۇرۇنقى يۈز بېشى ئەمدى مىڭغا يې-

قىمىن ئادەمگە باشلىق بولۇپ قالدى . ئۇ ئاشۇ پىدائىيلارنى باشلاپ ، قىر-غىزلارنىڭ كىچىك ئەترەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ، دالا ۋە يايلاقلاردا ئاي-لىنىپ يۈردى .

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار قىرغىزلار ۋە ئۇلارغا ئەل بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا دوقۇرۇشۇپ قالدى . جەڭ بولدى . بارمان يۈزبېشىنىڭ باتۇرلۇقى ۋە قىلىچۋازلىق ماھارىتى ئۆزىنىمۇ ، ئۆزگىنىمۇ تاڭ قالدۇردى . ئۇ خۇددى كۆكتىن شۇڭغۇپ چۈشۈۋاتقان قىران بۇركۈتتەك قىرغىزلار ۋە ئاسىي ئۇيغۇرلارنىڭ سەپ-لىرىگە بۆسۈپ كىرىپ كېتەتتى ـ دە ، چاقماق تېزلىكىدە قىلىچ ئۇرۇپ يول ئاچاتتى . ئۇنىڭ قىلىچىنىڭ زەربىسىدىن ئادەملەر ۋە ئاتلار كەينى-كەينىدىن موللاقلاپ چۈشكىلى تۇردى .

جەڭ داۋامىدا ئۆتەمىشمۇ ئۆزىنى كۆرسەتتى . ئۇمۇ باتۇرلۇقتا بارماندىن قېلىشمايتتى . ئۇنىڭمۇ قېنى قىزىپ ، خەتەرنىڭ نېمە ئىكەنلى-كىنى ئۇنتۇپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ ساقالسىز يۈمران مەڭزىلىرى قىزى-رىپ ، كۆزلىرى چاقناپ تۇراتتى . ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن غۇلاچلاپ قىلىچ ئۇرۇپ ، ئالدىغا كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇچۇرتۇپ يىقىتاتتى .

بۇ قېتىمقى جەڭمۇ خۇددى قارا بالغاسۇن يايلاقلىرىنىڭ ھەممە جايلىرىدا بولۇۋاتقان چوڭ ـ كىچىك جەڭلەرگە ئوخشاشلا قەھرىمانلىق داستانىنىڭ ئۈلگىسى بولۇپ قالدى . ھەر ئىككى تەرەپ قىلچە بوشاش-ماستىن ، جان ـ جەھلى بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى . بارمان پىدائىيلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى . قىرغىزلارنىڭ تالاپىتى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك بولدى .

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن ، ئىشقىلىپ ، ئاخىر جەڭنىڭ ئاياغلى-شىدىغان پەيتىمۇ كەلدى . قىرغىزلار جەڭنىڭ بەك ئۇزاق سوزۇلۇپ كې-تىشىنى خالىمايتتى . ئۇلار باشقا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ چېكىنىدى . ئەمما ، بارمان ئۆز جەڭچىلىرىنى توختاتمىدى . ئۇلار قىرغىزلارنىڭ كەينىدىن خۇددى كۆلەڭگىدەك قېلىشماي كېلى-ۋەردى . ئۆتەمىش ئېتىنى چۆل بورىنىدەك ئۇچۇرتۇپ ، قېچىپ كېتىۋات-

قان قىرغىزلار ئارىسىدىكى يالتىراق تاۋار تون كىيگەن بىر كاتتىۋاشقا يېتىشىۋالدى ۋە ئېگەردىن سەكرەپ چىقىپ ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئاتتى. ئىككى گەۋدە ئات ئۈستىدىن يىقىلىپ، داق يەردە دومىلاپ كەتتى. ئۇلار ئىككىسى راسا چېلىشىپ، مۇشتلاشقاندىن كېيىن ئۆتەمىش يەڭدى. ئۇ ئۇزۇن چاچ - ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بۇ خام سېمىز ئادەمنى بېسىۋېلىپ، مۇشتى بىلەن نەچچىنى ئۇرۇۋەتتى - دە، ياقىسىدىن تارتىپ تۇرغۇزدى. ئۆتەمىش «دۈشمەننىڭ چوڭلىرىنى ئىلاجى بار تىرىك تۇتۇش كېرەك» دېگەن تەلىمنى ئۇنتۇمىغانىدى.

بۇ چاغدا جەڭمۇ ئاخىرلاشقانىدى. قىرغىزلار ئۇچقۇر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، يىراقتىكى ئېدىرلار ئارىسىدا غايىب بولدى. بارمان يۈزبېشى ئۆتەمىشنىڭ يېنىغا كېلىپ ئېتىدىن چۈشتى ۋە توپىغا مىلىنىپ، ئاق كىرگەن ئۇزۇن چاچ - ساقاللىرى چۈۋۈلۈپ كەتكەن مۆتىۋەر سۈپەت تۇتقۇنغا تىكىلىپ قارىدى.

— بۇ سەنمىدىڭ، ئاسىي مۇناپىق! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ.

بۇ تۇتقۇن كۈلۈگ باغا تارقان ئىدى. بارمان يۈزبېشى قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئالدى. كۈلۈگنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتتى.

— توختاپ تۇر، بارمان، مەن ساڭا چۈشەندۈرەي، — دېدى ئۇ هودۇققان هالدا تىلى كالۋالىشىپ، — مەن سېنىڭ باشلىقىڭ... سەن بىلەن ئىككىمىز كۈلۈگ بەگكە قارشى كۈرەش قىلغانغۇ... مەن كۈلۈگ بەگنى جازالاپ، قانۇنلۇق قاغاننى تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن ئاجودىن يارەم سورىدىم...

بارمان قىلىچىنى غەزەپ بىلەن چاپتى. كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ بېشى بىر ياقتا، تېنى بىر ياقتا يېتىپ قالدى.

توققۇزىنچى باب

ئۇپۇقتا تەڭرىتاغ بوستانلىرى

ئاجىوغا ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى بەكمۇ ئېغىر كەلدى . بىر نەچچە كۈنىنىڭ ئىچىدىلا ئۇ ئورۇقلاپ ، يۈزىدىكى قورۇقلىرى كۆپەيىپ ، گەۋدىسى مۈكچەيىپ قالغاندى . قارىماققا ئۇ بىراقلا ئون يىللىق قېرىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ئىنتايىن ئەسەبىيلىشىپ ، ئوغلى ئۈچۈن قىساس ئېلىش ئىستىكى ئۇنىڭ باغرىنى ئۆرتەپ كاۋاپ قىلدى . ئۇ پۈتۈن قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ پان تېگىن قوشۇنىغا ئۇزۇلدۇرمەي زەربە بەردى .

پان تېگىن سان جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان قىرغىز قوشۇنىغا قارشى قان كېچىپ كۈرەش قىلىپ چېكىنمەكتە ئىدى .

— چېكىنىپ نەگە بارىمىز ؟ — دەپ سوردى سانغۇنلاردىن بىرى .

— باشتا ئۆگە تېگىننى تېپىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشەيلى . ئاندىن باشقا بەگ ، تۆرىلەرنىڭ قوشۇنلىرىنىمۇ بىرلەشتۈرەيلى ، — دېدى پان تېگىن .

شۇنداق قىلىپ ، ئۇلار ئۆگە تېگىننى ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ ئىچىگىرىسىدىكى بىر يەردىن تاپتى . پان تېگىن ئۇنىڭ چېدىرىغا كىرىپلا گەپنى ئۇدۇل باشلاپ دوق قىلدى :

— ئەي ئۆگە تېگىن ، دۇنيا نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ ؟ سەن نېمە قىلىپ يۈرۈۋاتىسەن ؟ بۇرۇن كۈلۈگ بەگنى ئاغدۇرايلى دەپ ھەممىدىن

بەكرەك قايناپ يۈرەتتىك ، ئەمدى بېشىڭنى ئىچىگگە تىقىپ يېتىۋاپسەن-
غۇ ؟ بۇرۇن مېنى كۈلۈگ بەگگە قارشى چىقمىدىڭ ، قورقۇنچاق دەپ
ئەيىبلەيتتىڭ . ئەمدى سېنى نېمە دېسەم بولىدۇ ؟

ئۆگە تېگىن ئۇنىڭ تاپا ـ تەنىلىرىگە پەرۋا قىلمىدى .

ــ نېمانچە تېرىكسەن ، پان تېگىن ؟ قىرغىزلار بىلەن مەنمۇ
ئۇرۇشتۇم . لېكىن ، ئۇلار بەك كۆپ ئىكەن . ئويلىشىپ ئىش قىلمىساق
بولمايدۇ .

ــ مۇشۇنداق چاغدا يەنە ئويلاشقۇدەك نېمە ئىش بار ؟ ــ دېدى
پان تېگىن ئۆزىنى بېسىۋېلىپ .

ئۆگە تېگىن بىر ئاز سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن تامىقىنى قىرىپ
قويۇپ چۈشەندۈردى :

ــ قاغانلىرىمىز ئۆلۈپ تۈگىدى . هازىر بىز ئالدى بىلەن بىر قا-
غاننى تىكلىشىمىز كېرەك . شۇنداق قىلساق ، قاغاننىڭ نامى بىلەن ئەلنى
ئىتتىپاقلاشتۇرالايمىز .

پان تېگىن چىرايىنى ئاچماي ئېتىراز بىلدۈردى :

ــ قاغاننى ئاقساقاللار كېڭىشى سايلاپ چىقىشى كېرەك . هازىر
هەممە يەردە ئۇرۇش بولۇۋاتسا ، ئاقساقاللارنى كىم يىغىدۇ ؟ كىمنى قاغان
قىلىمىز ؟

ئۆگە تېگىن گەپنى تومتاق قىلىدىغان ، ئۇدۇل سۆزلەيدىغان ئا-
دىتى بويىچە كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى ئېيىتتى :

ــ هازىر خان جەمەتى ئىچىدە ئورۇن ـ مەرتىۋىسى ئەڭ چوڭى
مەن ، تېگىنلەر ئىچىدىكى يېشى ئەڭ چوڭىمۇ مەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە ،
تەيخې قاتۇن ماڭا ياتلىق بولدى . مېنى قاغان دەپ ئېلان قىلىڭلار . مەن
پۇتۇن ئەلنى سەپەرۋەر قىلاي .

پان تېگىن ئاچچىقىنى بېسىۋالالماي ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ
كەتتى ، لېكىن يەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا تىرىشىپ سۆزلىدى :

ــ ماقۇل ، مەنغۇ سېنى قاغان دەپ ئېتىراپ قىلاي . لېكىن ،
بۇنى كىمگە ئېلان قىلىمىز ؟ پۇتۇن خەلق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بە-

لەن چىچىلىپ كەتتى . ھازىرقى ئۇرۇشتا كىمنىڭ تۆھپىسى ئەڭ كۆپ بولسا ، شۇ قاغان بولىدۇ . بىز قوشۇنلىرىمىزنى بىرلەشتۈرۈپ جەڭگە چىقايلى ! ھازىرقى بىرىنچى ئىشىمىز جەڭ قىلىش !

ئۆگە تېگىن ئۇنچىقماي ئولتۇرۇپ كەتتى . پان تېگىن ئادەتتە كەم سۆز ، ئېغىر - بېسىق ئادەم ئىدى . ئۇنىڭ بۇنداق كەسكىن تەلەپ پۇزدا سۆزلەپ تەشەببۇسكارلىق قىلىشىنى ئۆگە تېگىن كۆرۈپ باقمىغا- ئىدى . شۇ تاپتا پان تېگىننىڭ سۆز - ھەرىكىتى ، چىراي ئىپادىسى يۇكسەك پىداكارلىق ۋە قەھرىمانلىق تۇيسىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى .

بىرقىسىم كىشىلەر ئادەتتىكى تۇرمۇشتا ناھايىتى جانلىق ۋە باتۇر كۆرۈنىدۇ ، لېكىن تازا ھالقىلىق سىناق پەيتىگە كەلگەندە ئۇنداق باتۇر بولالماي قالىدۇ . ئەكسىچە ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر قارىماققا ياۋاش ، ئېغىر - بېسىق كۆرۈنىدۇ ، ئەمما لازىم بولغاندا يانار تاغدەك پارتلاپ چىقالايدۇ . ئۆگە تېگىن بىرىنچى خىلدىكى ، پان تېگىن ئىككىنچى خىلدىكى ئادەم بولۇپ چىقتى .

ئىككى تېگىننىڭ سۆھبىتى ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى . پان تېگىن ئۇمىدسىزلەنگەن ۋە نەپرەتلەنگەن ھالدا ئۆگە تېگىننىڭ بارگا- ھىدىن قايتىپ چىقتى .

قىرغىزلار بارغانسېرى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ ، ھەممە يەرنى بېسىپ كەلمەكتە ئىدى . ئۇيغۇر بەگلىرى بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ بىرلىشەلمىدى . ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز يۇرتىنى ، ئۆز ئۆيىنى قوغدايمىز دەپ يەككە - يېگانە ھالدا ئېلىشىپ ، نەتىجىدە ھېچ نەرسىنى قوغدىيالماي ، كەينى - كەينىدىن تىرىپىرەن بولۇپ ، ھەر ياقلارغا چېچە- لىپ قاچماقتا ئىدى .

پۇقرالارنى ۋەھىمە باستى . قارا بالغاسۇن يايلاقلىرىدا « قارا بو- دۇن » دەپ ئاتالغان ئاۋام پۇقرالار ئات ۋە تۆگىلەرگە يۈك - تاقلىرىنى ئارتىپ ، ھارۋىلارغا بالا - چاقىلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ ، نەگە بېرىشىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەي تېنەپ يۇرۇشەتتى .

بارمان يۈز بېشى كۆچ - كۆچ ئېقىمى ئىچىدىكى كىشىلەرنى ئا-

رىلاپ ، باتۇرلارنى جەڭگە چاقىرىپ ، ئەركەكلەرنى تەشكىللەپ ئەسـ
كەرلىككە ئېلىپ ، تىنىم تاپماي ، كېچە ـ كۈندۈز ئېگەردىن چۈشمەي
دالالارنى كەزمەكتە ئىدى . ئۆتەمىش سەرسان بولۇپ تېنەپ يۈرگەن
كىشىلەر توپلىرى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ بوۋىسىنى ، ئاتىسىنى ، ئايتۇزۇننى
ئىزلەيتتى ، ئۇلارنىڭ خەۋىرىنى ئالالماي تىت ـ تىت بولاتتى .

قىرغىزلارنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى ئويلىمىغان يەردىن ئۇش
تۇمتۇت پەيدا بولۇپ قالاتتى ـ دە ، قېچىپ كېتىۋاتقان پۇقرالارنى
ئۇرۇپ ـ چېپىپ ، ئات ـ ئۇلاغ ۋە مال ـ مۇلكىنى بۇلاپ كېتەتتى . بار-
مان يۈز بېشى مۇشۇنداق ئەھۋالنى ئۇقۇپلا قالسا دەرھال جەڭچىلىرىنى
ئاتلاندۇرۇپ باراتتى ـ دە ، جان پىدالىق بىلەن جەڭگە چۈشۈپ كې-
تەتتى .

بۇ قېتىممۇ شۇنداق بولدى . بارمان جەڭچىلىرى بىلەن دالادا
كېتىپ باراتتى . ئۇشتۇمتۇت يىراقتىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن ئاتلىق ، تۆ-
گىلىك ، ھارۋىلىق ۋە پىيادە ئادەملەر چىقىپ كەلدى . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا
ياش ـ قېرى ، ئەر ـ ئايال ۋە كىچىك بالىلارمۇ بار ئىدى . بارمان ئېتىـ
نىڭ بېشىنى بۇراپ شۇلارنىڭ ئالدىغا باردى . ئايالار ۋە بالىلار ھۆكۈمەت
يىغىلماقتا ئىدى .

ـــ قىرغىزلار ... قىرغىزلار ... ـــ دەيتتى ئۇلار قوللىرى بىلەن
يىراق بىر ياقلارنى كۆرسىتىپ .

تۆگىگە مىنىۋالغان تاقىرباش بوۋاي كۆز يېشىنى ئالىقىنى بىلەن
سۈرتۈپ ئەھۋالنى چۈشەندۈردى :

ـــ ئۆي ـ ماكانلىرىمىزنى تاشلاپ قېچىپ كېلىۋاتقانىدۇق .
ئۇشتۇمتۇت قىرغىزلار كېلىپ قالدى . ئۇلار « بىزگە قۇل بولىسىلار ئۇل-
تۇرمەيمىز » دەپ بىرمۇنچە ئادەملەرنى تۇتۇپ كېتىشتى . بىز ئاران قې-
چىپ قۇتۇلدۇق .

بارمان قىلىچىنى يالىڭاچلاپ جەڭچىلىرىگە قارىدى .

ـــ يىگىتلەر ، ئالغا !

ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىشتى ۋە ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا

يىراقتا كېتىۋاتقان قىرغىزلارنى كۆردى . قىرغىزلار قۇللۇققا تۇتۇلغان ئوتتۇز ـ قىرىقتەك ئادەمنى ئالدىغا سېلىپ ئاستا كېتىۋاتاتتى . قارىغاندا ، قىرغىزلار خېلى كۆپ بولۇپ ، بارماننىڭ جەڭچىلىرىدىن بەش ـ ئالتە ھەسسە ئارتۇق ئىدى . ھالبۇكى ، بارمان ، ئۆتەمىش قاتارلىق پىدائىيلار شۇ تاپتا تۇتقۇنلارنى قۇتۇلدۇرۇشتىن باشقا ھېچنېمىنى ئويلىمايتتى . ئۇلار خۇددى تۈلكە ، توشقانلارغا ئۆزىنى ئاتقان بۈركۈتلەردەك ئېتىلىپ كەلدى . ھايات ـ ماماتلىق تەڭسىز جەڭ بولدى . ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭچىلىرى قۇترىغان قاپلانلاردەك ھەيۋەت بىلەن بىر ـ بىرىگە تاشلاندى . تۇتقۇنلار قىيا ـ چىيا ۋارقىرىشىپ ھەر تەرەپلەرگە قېچىشتى .

ئادەملەر رەھىم ـ شەپقەت دېگەننى ئۇنتۇشقانىدى . ئارسلانلار ، قاپلانلار تالاشسا ئۇزاق ئۆتمەي بولدى قىلىشىدۇ . لېكىن ، ئادەملەر ـۇنداق شارائىتتا بولدى قىلمايدۇ ، قارشى تەرەپنى ئۇجۇقتۇرۇپ تۈگـ ـىۋەتمىگۈچە توختىمايدۇ . قانغا مىلەنگەن جەسەتلەر ھەر ياندا چېچـ ـلىپ ، تېز كۆپەيگىلى تۇردى . ئىگىسىز قالغان ئاتلار ئۈركۈپ كەتكەنـ ـلىكتىن قاتتىق كىشنەپ جەڭ مەيدانىدىن قاچماقتا ئىدى .

بارماننىڭ پىدائىيلىرى خۇددى مۆلدۈر تەگكەن باشاقلاردەك قىـ ـرىلىپ تۆكۈلمەكتە ئىدى . نېمە دېگەنبىلەنمۇ بىر ئادەمنىڭ بەش ـ ئالتە ئادەمگە تەڭ كېلىشى تەس بولىدۇ ـ دە . ئۆتەمىش ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈپ ـ كۆتۈرۈلۈپ پۈتۈن كۈچى بىلەن غۇلاچلاپ قىلىچ ئۇرۇپ چارچىدى ، بىلەكلىرى تالدى ، تىنىقلىرى ئېغىرلاشتى . شۇنداقتىمۇ ، ئۇ قىلچە بوشاشماي ، چېكىنمەي قىرغىنچىلىقتا بەسلەشمەكتە ئىدى . ئۇ ئا ـ دەم ۋە ئاتلارنى ئۆتكۈر قىلىچى بىلەن چېپىپ كەينى ـ كەينىدىن يىقىتـ ـماقتا ئىدى .

ئاخىر قىرغىزلار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى . بارماننىڭ جەڭنى داۋاملاشتۇرغۇدەك جەڭچىلىرىمۇ قالمىدى . جەڭ مەيدانى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . بەزىلەر ئۇرۇشۇۋاتقان ، بەزىلەر قېچىۋاتقان ، بەزىلەر قوغلاۋاتـ ـقان ... ئۆتەمىش ئۆپچۆرىسىگە غىل ـ پال قاراپ بارماننى كۆرەلمىدى .

باشقا جەڭچىلەرمۇ كۆرۈنمەيتتى . ئۇ ئۈستى ـ ئۈستىلەپ كېلىۋاتقان قىرغىزلارغا قىلىچ ئۇرۇپ قوغدىنىپ ، ئاستا ـ ئاستا چېكىنىشكە باشلىدى . ئۇ بەلكىم قېچىپ قۇتۇلار ئىدى . ئۇ قىرغىزلارنى خېلى ئارقىدا قالدۇرۇپ ، جەڭ بولغان يەردىن يىراقلاپ كەتكەنىدى .

دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزى ھېلىقى تۇتقۇنلارغا چۈشۈپ قالدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىگىسىز قالغان ئاتلارنى تۇتۇپ قاچماقتا ، بەزىلىرى بېشى قايغان تەرەپلەرگە يۈگۈرۈپ ئوي ـ چوڭقۇرلارغا مۆكۈنمەكتە ئىدى . قىرغىزلار ئۇلارنى قوغلاپ بەزىلىرىنى قامچا بىلەن ساۋاپ ، بەزىلىرىنى قىلىچ بىلەن چاناپ ، بەزىلىرىنى قىل ئارقانلار بىلەن باغلاپ ئاتقا سۆرىتىپ ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى .

كىيىملىرى يىرتىلىپ ، چاچلىرى چۈۋۈلۈپ كەتكەن بىر ياش قىز چىر ـ چىر چىرقىراپ ، خۇددى ئوۋچىدىن قاچقان كېيىك بالىسىدەك يۈگۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى . ئۆتەمش ئۇنىڭغا بىر قارىدى ـ دە ، يۈرىكى « قارت » قىلىپ ، قاتتىق چۆچۈپ كەتتى . بۇ قىز ئۇنىڭغا تونۇشتەك ، ناھايىتى يېقىن تونۇشتەك بىلىنىپ كەتتى . ئۇ دەرھال ئېتىنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە بۇرىدى ۋە كۆزلىرىنىڭ خاتا كۆرمىگەنلىكىگە ئىشەندى . بۇ قېچىپ كېلىۋاتقان قىز دەل ئايتۇزۇن ئىدى ، ئۆتەمش شۇنچە ئۇزاقتىن بېرى ھەر جايلاردا ئىزلەپ تاپالمايۋاتقان ئۆزىنىڭ سۆيگىنى ئايتۇزۇن ئىدى .

ئۆتەمشنىڭ كۆچىگە كۆچ ، جېنىغا جان قوشۇلغاندەك بولدى . ئۇ ئايتۇزۇن تەرەپكە ئېتىنى چاپتۇردى ئەمەس ، بەلكى قاناتلىنىپ ئۇچتى . شۇ ئەسنادا بىرنەچچە قىرغىز ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ قىزنى ئارىغا ئېلىۋالدى . ئۇلار بۇ ئولجىنى تالىشىپ ھەرياقتىن قول سېلىشتى . ئايتۇزۇن ھەددىدىن ئارتۇق قورقۇپ كەتكەنلىكتىن يىقىلىپ چۈشۈپ يېتىپ قالدى . قىرغىزلاردىن بىرى ئات ئۈستىدىن چاققانلىق بىلەن ئېگىلىپ ، ئۇنى قامالاپ كۆتۈردى ـ دە ، ئېگەرنىڭ ئالدىغا ياتقۇزۇۋالدى . ئەمما ئۇ ئولجىنى ئېلىپ قېچىشقا ئۇلگۈرمىدى . ئۆتەمش مىسالى قارا بوراندەك ئۇچۇپ كېلىپ قىلىچ ئۇردى . قىز بۇلاڭچىسى مولالاقلاپ چۈ-

شۇپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئايتۇزۇنمۇ يەرگە يىقىلىپ چۈشۈپ كەتتى ـ دە ، دەرھال قوپۇپ قېچىشقا تەمشەلدى .

ـــ ئايتۇزۇن ! ـــ دەپ توۋلىدى ئۆتەمش ۋە ئۇنى كۈچلۈك قولى بىلەن كۆتۈرۈپ ، ئېگەرنىڭ ئالدىغا ئولتۇرغۇزۇۋالدى .

ئايتۇزۇن بۇ جىددىي پەيتتە ھەرقانچە قورقۇپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۆزىنىڭ سۆيگىنىنى تونۇدى ۋە ئۇنىڭ بوينىغا ئىككى قولى بىلەن گىرە سېلىپ قۇچاقلىۋالدى . ھاياجان ۋە خەۋپ ـ خەتەر تۈيغۇسىدىن يالپراق تەك تىترەپ تۇرغان ئىككى ئوتلۇق تەن بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ ، يېپىشىپ كەتتى . ئۇلاردىن بەتەر قېنى قىزىپ ، تىپىرلاپ تۇرغان ئارغىماق يۇلقۇنۇپ چاپقىنىچە ئۇلارنى ياۋ ئارىسىدىن ئېلىپ قاچتى . بىر توپ قىرغىزلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى . ئۆتەمش ئۆتۈكلىرىنىڭ قاتتىق ئۆكچىلىرى بىلەن ئېتىنىڭ بېقىنلىرىغا نىقتاپ ، ئۇنى يەنىمۇ تېز چېپىشقا زورلايتتى . لېكىن ، قارا تەرگە چۆمگەن ئارغىماق ھەرقانچە كۈچىگەن بىلەنمۇ مۆجىزە كۆرسىتەلمەيتتى . قىرغىزلار چۇقان سېلىپ بارغانسېرى يېقىنلاشماقتا ئىدى .

ئالدى تەرەپتە ئۇ باشتىن بۇ باشقا كەڭ سوزۇلغان چوڭقۇر بىر يار كۆرۈندى . ئۆتەمش ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىدى . ئۇچقاندەك چېپىپ كېلىۋاتقان ئات بار كۈچىنى يىغىپ ئېتىلىپ سەكرىدى . ئاشىق ـ مەشۇقلارنى ئېلىپ ئۇچقان ئات خۇددى كۆلدىن قانات قېقىپ كۆتۈرۈلگەن غازدەك مۇئەللەقتە بىر تىپىرلىدى ـ دە ، يارنىڭ قارشى قېشىغا يېتەلمەي پەسكە چۈشۈپ كەتتى . يار لېۋىدىكى ئات تۇياقلىرىدىن يىمىرىلىپ چۈشكەن تاش ـ توپىلار ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن تۆكۈلۈپ كەتتى .

ئۆتەمش يارنىڭ ئۇ چېتىگە سەكرەپ ئۆتۈپ كېتەلەيمىز دەپ ئويلىدىمۇ ياكى قوغلىغۇچىلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈشنى خالىمىدىمۇ ، ئىشقىلىپ ، مۇشۇ يولنى تاللىۋالدى . بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇق ئېتى بىلەن قوشۇلۇپ كۆز يەتكۈسىز چوڭقۇر يارنىڭ تېگىدىكى چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان قورام تاشلارغا ئۇرۇلۇپ بۇ دۇنيادىن ۋىدالاشتى .

× × ×

بارمان يۇزبېشى ئويمان يەردە هوشسدىن كېتىپ ياتاتتى . قانچە-
لىك ۋاقىت ياتتىكىن ، ئىشقىلىپ ، هوشىغا كېلىپ كۆزلىرىنى ئاچقاندا
پۇتۇن ئەتراپتا جىمجىتلىق هۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى . ئۇنىڭ بېشى غۇ-
ڭۇلداپ ئاغرىپ تۇراتتى . ئۇ تەستە زېهىنىنى يىغىپ جەڭ قىلغان ۋاقىت-
ىى ، مىنگەن ئېتىنىڭ قىلىچ زەربىسىدىن يىقىلغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئې-
گىردىن قاڭقىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىنكى
ئىشلارنى بىلمەيتتى . قارىغاندا ، ئۇ مۇشۇ ئويمانغا يىقىلىپ چۈشۈپ بېشى
قاتتىق يەرگە ئۇرۇلۇشتىن زەخىملەنگەنىدى . پۇتۇن بەدىنى ماغدۇرسىز-
لىنىپ كەتكەنىدى . ئۇ مىڭبىر مۇشەققەتتە ئۆمىلەپ ئويماندىن چىقتى .
قارىسا ، كۆز يەتكۈدەك ئارىلىقتىكى هەممە يەردە ئادەملەرنىڭ جەسەت-
لىرى ، ئاتلارنىڭ ئۆلۈكلىرى ، قىلىچ ، نەيزە ، قالقانلار قالايمىقان چېچە-
لىپ ياتاتتى .

بارمان قاتتىق ئاغرىۋاتقان بېشىنى ئىككى قولى بىلەن چاڭگاللاپ
ئۇزاق ئولتۇردى . ئۇشتۇمتۇت ، بىر چەتتە شېغىلنىڭ شىرىقلىغان تا-
ۋۇشى ئاڭلاندى . بارمان بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ شۇ ياققا قارىدى .
يىراقتىن بىر ئادەم كېلىۋاتاتتى . بۇ ئادەم ئۆزمۇ ، دۇشمەنمۇ ؟ بارمان
قىمىر قىلماي ئۇنىڭغا قاراپ ئولتۇرىۋەردى . ئۆز بولسىمۇ ، دۇشمەن بول-
سىمۇ ، نىمجان هالەتتە ئولتۇرغان بارمان چارىسىز ئىدى .

يوچۇن ئادەم يېقىن كەلدى .

— بارمان يۇزبېشى ! بۇ سەنمۇ ؟ — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ .

— هە ... سەنمىدىڭ ، باسان قارا ؟ — بارمان زەئىپلەشكەن
ئاۋازدا شۇ گەپنى ئاران ئېيتالىدى .

بۇ هەقىقەتەن ، تېخى بايىقى جەڭدە سۆيگەن يارى بىلەن بىللە
قۇربان بولغان ئۆتەمىشىنىڭ ئاتىسى باسان قارا ئىدى . ئۇنىڭ ئۇچىسى-
دىكى ئوڭ يانىدىن ئىزمىلەنگەن ئاق بۆز كۆڭلىكى كىرلىشىپ يىرتىلىپ
كەتكەن ، كۆك بۆز شىمىنىڭمۇ بىر تىزى تېشىلىپ قالغان ، چاچ - سا-
قاللىرى ئۆسۈپ پاخپىيىپ كەتكەنىدى . ئۇ ئاستا كېلىپ بارماننىڭ يې-

ىندا ئولتۇردى .

— ئوغلۇم ئۆتەمش قېنى ، بارمان ؟ ئۇ سەن بىلەن كەتكەنـ
دىغۇ ؟ — دەپ سوريدى ئۇ .

بارمان بىر ئەسناغىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇردى . ئاندىن
باسان قارىنىڭ ئۈمىد ۋە ئىلتىجا بىلەن تەلمۈرۈپ تۇرغان كۆزلىرىگە
تىكىلدى .

— ئۇ باشـتىن ـ ئاياغ مەن بىـلەن بىللـە بولدى ، — دېدى
ئۇ ، — بۇگۈنكى جەڭگىمۇ بىز بىللە كەلگەنىدۇق ...

— ھە ، ئاندىن كېيىنچۇ ؟ ئۇ قېنى ؟

— كۆرمەيۋاتامسەن ، باسان قارا ، مەنمۇ تېخى ھېلىلا ھوشۇمغا
ـەلدىم ... مەنمۇ سەندىن « ئۆتەمشنى كۆردۈڭمۇ » دەپ سوراي دەپ
ۇراتتىم .

باسان قارا ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى . ئۇ ئەمدى بارمانغا
گەپ قىلماستىن يۈگۈرۈپ بېرىپ ، ئۆلۈكلەرنى ئارىلاپ ، ھېلى ئۇنىڭغا ،
ھېلى بۇنىڭغا ئېڭىشىپ قاراپ ئىزلىگىلى تۇردى . بارمانمۇ تەستە قوپۇپ
ئۇنىڭغا ئەگەشتى . باسان قارا ھەربىر جەسەتنى كۆرگەندىن كېيىن يۈ-
رىكى ئېچىشقاندا ھالدا :

— ئەمەس ... ئەمەس ... — دەپ پىچىرلايتتى .

شـۇ تەرىقىدە ئۇ پۈتۈن جەڭ مەيدانىنى ئالا قويماي ئارىلاپ
چىقتى .

— يـوق ، — دېـدى ئۇ ئاخىر ئىزلەشـنى تاماملاپ ۋە يەنىلا
يىراق ـ يېقىنغا نەزەر تاشلاپ .

— بەلكىم قېچىپ قۇتۇلغاندۇ ، — دېدى بارمان .

— ئايتۇرۇنمۇ تېپىلمىدى ، — دېدى يەنە باسان قارا .

— ئاتاڭ تاپار بوۋاي نەدە ؟ — دەپ سوريدى بارمان .

بـاسان قارا ئۈمىدسىزلىك ۋە ھەسرەتتىن روھى چۈشكەن ھالدا
ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ يەرگە ئولتۇردى .

— ئاتام قىرغىزلار ئوردۇبالىققا ھۇجۇم قىلىشتىن ئىككى كۈن

ئىلگىرى كېسەلدىن ساقىيالماي تۇگەپ كەتكەندى ، — دېدى ئۇ .
— ئەجدادلىرىمىزنىڭ پاك روھلىرى ئۇنى خۇشال قىلسۇن ، — دېدى بارمان ، — ئايتۇزۇننىڭ ئاتىسى تۇكەل بۇغىچۇ ؟
باسان قارا يەنە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى .
— ئۇنى تېخى بايا ئەنە ئاۋۇ يەرگە كۆمۈپ قويدۇم ، — دېدى ئۇ قولى بىلەن بىر چەتنى كۆرسىتىپ ، — بىز ھەممىمىز يۇرتداشلار بىلەن بىللە كۆچۈپ كېتىۋاتقاندۇق . ئايتۇزۇن قىزمۇ ئاتىسى بىلەن بىللە ئىدى . كېيىن قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدۇق ... ئاندىن سىلەر كەلدىڭلار ... يالغۇز مەنلا قېچىپ قۇتۇلۇپتىمەن . قىرغىزلار كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ تۇكەل بۇغىنىڭ جەسىتىنى تاپتىم ، لېكىن ئۇنىڭ قىزى نەگە كەتكەندۇ ؟
شۇ تاپتا ئۇلار ھەر ئىككىسى كۆڭلىدە « ئۇ قىزنى قىرغىزلار تۇتۇپ كەتكەن بولسا كېرەك » دەپ ئويلاشتى ، ئەمما بۇنداق كۆڭۈلسىز گەپنى ئېغىزلىرىدىن چىقىرالمىدى .
باسان قارا ئورنىدىن تۇردى .
— ئەمدى نېمە قىلىمىز ؟ نەگە بارىمىز ؟ — دەپ سوردى ئۇ .
— ئەمدى قانداق قىلاتتۇق ؟ ئۆزىمىزنىڭكىلەرنى ئىزلەپ تېپىشىمىز كېرەك ، — دېدى بارمان .
ئۇلار ئىككىسى جەڭ مەيدانىدىن ياخشىراق قىلىچ ، خەنجەرلەرنى تاللىۋېلىپ كەمەرلىرىگە ئاستى ، ئوقيا ۋە ئوق قاچىلانغان ساداقلارنى يەلكىلىرىگە ئارتتى . باسان قارا تېخىچە بېشى چىگىلىپ ئاغرىپ تۇرغان بارمان يۇزبېشىنى يۆلەشتۈرۈپ ماڭدى .
— بۇنداق كېتىۋەرسەك قىرغىزلار يىراقتىن بىزنى كۆرۈپ قېلىشى مۇمكىن ، — دېدى بارمان ، — ياخشىسى ، ئاۋۇ يارنىڭ تېگى بىلەن ماڭايلى .
— راست دەيسەن ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى باسان قارا .
ئىككىيلەن يارنىڭ ئاسان چۈشكىلى بولىدىغان يانتۇراق يېرىنى

تاللاپ ئاستا تۆۋەنگە چۈشتى . ئۇلار يارنىڭ تېگىدە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئۆتەمىش بىلەن ئايتۇزۇننىڭ قانغا بويىلىپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن جەسەتلىرىنى ئۇچراتتى . باسان قارا :

— ۋاي بالام !!! — دەپ ئۆزىنى يەرگە تاشلىغىنىچە ھۆكرەپ يىغلاپ كەتتى .

× × ×

پان تېگىن ئۇزۇلدۇرمەي جەڭ قىلىپ ، يايلاق ۋە قىشلاقلارنى كېزىپ ، ئاچارچىلىق ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە ھەر ياقلارغا چېچىلىپ كەتكەن ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى بىر - بىرلەپ يىغىپ ، تەشكىللەپ كۈنپېتىش تەرەپكە باشلاپ ماڭدى . ئۇنىڭ تۇغى ئاستىدا ئۇيۇشقانلار كۈندىن - كۈنگە كۆپەيمەكتە ئىدى . سەرسان - سەرگەردان بولۇپ تېنەپ يۈرگەن ئادەملەر ئۇرۇق - ئۇرۇقلار بويىچە ۋە پۇتۇن - پۇتۇن قەبىلىلىرى بىلەن كېلىپ ئۇنىڭ توپىغا قوشۇلماقتا ئىدى . دالادا ئۇزۇن سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان ئاتلىق ، تۆگىلىك ، ھارۋىلىق ئادەملەر سېپىنىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا كۆز يەتكۈزگىلى بولمايتتى . مىسلىسىز بەختسىزلىك ۋە بالايىئاپەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ياشاش ۋە مەۋجۇت بولۇش ئۈچۈن ھايات - ماماتلىق سىناقلاردا قان كېچىپ كۈرەش قىلىپ ، تەقدىرنىڭ رەھىمسىز بوران - چاپقۇنلىرىغا بوي بەرمەي ئاجايىپ غەيرەت - شىجائەت بىلەن يېڭى يوللارنى ئېچىپ كېلىۋاتقان بۇ ئادەملەر پان تېگىنگە ئىشىنىپ ، ھالقىلىق پەيتلەردە ئۆزىنى كۆرسەتكەن بۇ قەھرىمانغا ئەگەشكەنىدى .

پان تېگىن كىشىلەرگە يولىيورۇق ۋە مەدەت بېرەتتى .

— قېرىنداشلار ، — دەپ خىتاب قىلاتتى ئۇ ، — بىز ئەمدى تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بارىمىز . ئۇ يەرلەردە بىزنىڭ ئۆز ئادەملىرىمىز ياشايدۇ . تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشاۋاتقان ئاشۇ قانداش ، نەسىلداش تۇغقانلىرىمىز بىزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئۇلار يول بويى قوغلاپ كەلگەن قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىپ ، قەدەممۇ قەدەم ئورخۇن ، سېلېنگا ، تۇغلا ۋادىلىرىدىن يىراقلاپ كەتـ مەكتە ئىدى . ئۆتۈكەن تاغلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۇپۇققا ئولتۇرۇشۇپ كېـ تىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . پان تېگىن ئاشۇ ئارقىدا قېلىۋاتقان تاغ ـ دالالارغا ، ئاشۇ ئانا تۇپراققا ھەسرەتلىك كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئېغىر خورسىناتتى . ئۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى توققۇز ئوغۇز قەـ بىلىسىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ ، تەشكىللەپ ماڭغان بولسىمۇ ، يەنە بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر ئۇنىڭغا قوشۇلماي ھەر تەرەپلەرگە چېچىـ لىپ كەتتى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا تـوغرا كېلىدىغان يەرلەردە ماكانلاشقان تاتابى قەبىلىسىنىڭ ئارىسىغا بېـ رىپ پاناھلىق تاپتى ؛ بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ يىراققا ئۆتۈپ ، ئامۇر دەر ـ ياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان تاتار قەبىلىلىرىگە قو ـ شۇلۇپ كەتتى .

پەقەت ئۆگە تېگىنلا ھېچ ياققا كەتمەي ، ئورخۇن يايلاقلىرىدا يـۆتكىلىپ يۈرۈپ قىرغىزلارغا تېگىش قىلماقتا ئىدى . ئۇ ئۆزىنى ئۇيغۇر خـانلىقىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغان بولغاچقا بۇ يەرلەرنى ئاسانلىقچە تاشلاپ كېتىشكە كۆڭلى ئۇنىمايتتى . پان تېگىن تېخى يېقىندىلا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ، غەربكە بىرلىكتە كۆچۈش تەكلىپىنى بەرگەنىدى . ئۆگە تېگىن ئۇنىمىدى .

« ياق ، ـــ دېگەنىدى ئۇ ، ـــ سەن مېنىڭ قاغان بولۇشۇمنى قوللىمىدىڭ . ئىككىمىزنىڭ يولىمىز باشقا . مەن جەنۇبقا بارىمەن . تاب ـ غاچلارنىڭ يېرىگە بېرىپ ، ئۇلاردىن يارىدىم ئالىمەن . تەيخې قاتۇن مې ـ نىڭ ئىلكىمدە ، شۇڭا تابغاچلار ماڭا يارىدىم بېرىدۇ » .

پان تېگىن شۇ ئىشلارنى ئويلىسا كۆڭلى بۇزۇلاتتى . « ئۆگە تېگىن بىز بىلەن بىللە كۆچكەن بولسا ياخشى بولاتتى . كېيىن ئۇنى رەسمىي قاغان قىلساقمۇ بولاتتىغۇ ، ـــ دەپ ئويلايتتى ئۇ ، ـــ بىز خەق بەك بۆلۈنۈپ كەتتۇق ، زادى بىرلىشەلمىدۇق . ۋەزىيەت ھەر جەھەتتىن بىزگە پايدىسىز بولۇۋاتقان بۇنداق شارائىتتا ئادەملىرىمىزنى يىغىپ ،

كۇچىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، خەلقىمىزنىڭ ھاياتلىقىنى ساقلاپ قېلىشىمىز كېرەك » .

ئېغىر خىياللار ، ئازابلىق كەچۈرمىشلەر پان تېگىننىڭ يۈرىكىنى قىساتتى . لېكىن ئۇ ئاشۇ ئېغىر خىياللارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن زادى قۇتۇلالمايتتى . « بىزنىڭ پەزىلىتىمىز يوقالغانمۇ ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ، — ھېچكىمنىڭ گېپىنى ھېچكىم ئاڭلىمايدۇ . ھەممىسى ئۆزىنى بىرىنچى دەپ چاغلايدۇ ، خۇددى بىرىنچى بولغانلار باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىماسلىقى ، باشقىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنماسلىقى كېرەكتەك يوغانچىلىق قىلىشىدۇ . بىر ئادەم باشلىق بولۇپ تىكلەنسە باشقىلار ئۇنى قوللاش ۋە يار ـ يۆلەكتە بولۇش ئەمەس ، ئەكسىچە ، ئۇنى غاجايدۇ . ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىغا كۆز يۇمۇپ ، ھامان قۇسۇر تاپىدۇ ، ئۇنىڭ ئەيبىنى ئېچىپ ، كەمچىلىكلىرىنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ ، ئۇنىڭ يۈزىنى تۆكۈشكە ۋە ئاخىر ئۇنى قاتاردىن يوقىتىۋېتىشكە تىرىشىدۇ . ھەممىسى « مەن بولسام » دەپلا تۇرۇشىدۇ ، رىقابەتلەشمەستىن دۇشمەنلىشىدۇ ، خۇددى باشقىلاردا ، جۇملىدىن ئۆزىدە ھېچقانداق كەمچىلىك بولمايدىغاندەك چالۋاقاپ سەكرىشىدۇ . ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بىز ئىناق ، ئىتتىپاق بولغانلىقىمىز ئۈچۈن ھېچكىم بىزگە تەڭ كېلەلمىگەنىدى . قۇدرەتلىك تاڭ سۈلالىسىنى ھالاك بولۇش گىردابىغا ئاپىرىپ قويغان ئەن لۇشەن ـ شى سىمىن قوشۇنلىرى بىزدىن دەككىسىنى يېگەنىدى ؛ قىرغىز ، قارلۇق ، باسمىل ، تاتابى ، قىتان ، تاتار ، ئاشىنا قاتارلىق قەبىلىلەر بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپمۇ بىزنىڭ بىر تال تۈكىمىزنى تەۋرىتەلمىگەنىدى . ئەمدى يالغۇز قىرغىزلار ئۆزلىرىلا ... »

پان تېگىننىڭ يۈرىكى ئېچىشتى ، ئازابلىق خىياللار ئۇنىڭ بېشىنى ئەگدى . شۇ ئەسنادا كىمدۇر بىرىنىڭ :

— قاراڭلار ، ئىككى ئادەم كېلىۋاتىدۇ ، — دەپ ۋارقىرىشى ئۇنىڭ خىياللىرىنى بۆلدى .

چەكسىز ئۇپۇق سىزىقىدا پىيادە كېلىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ قارىسى ئىلغا قىلىندى . بىر نەچچە يىگىت ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ شۇ تەرەپ

رەپكە كەتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ھېلىقى ئىككى ئادەمنى ئاتلىرىغا مىنگەشتۈرۈپ قايتىپ كەلدى . ئورۇقلاپ ، ماغدۇرسىزلىنىپ ، ئاران جېنى قالغان بۇ ئىككى ئادەم باسان قارا بىلەن بارمان يۈزبېشى ئىدى . پان تېگىننىڭ ئادەملىرى ئۇلارغا سۇ ، تالقان بېرىپ قورساقلىرىنى توقلىدى ۋە ئۆزلىرى ھەيدەپ كېتىۋاتقان يىلقا ئىچىدىن ئىككى ئاتنى ئۇلارغا ھەدىيە قىلدى . بارمان ئۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈردى :

ــ تەشەككۇر ، قېرىنداشلار . بىز چۆلدە ئۇلۇپ تۈگىشىدىغان بولدۇق دەپ ئويلىغانىدۇق ، بىزنى قۇتقۇزۇپ قالدىڭلار .

باسان قارا گەپ قىلمىدى . ئۇ بارلىق يېقىن كىشىلىرىدىن ئايرىلىپ يېگانە ئۆزى قالغان بولغاچقا ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز قايغۇ ـ ھەسرەت ئۇنى گاراڭ قىلىپ قويغانىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ قۇتۇلۇپ قالغىنىغا خۇشال بولغاندەكمۇ كۆرۈنمەيتتى .

غەربكە كۆچۈش دولقۇنى شۇ تەرىقىدە يېڭى ـ يېڭى ئادەملەر بىلەن تولۇقلىنىپ ، كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغىيىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . ۋەھالەنكى ، قىرغىزلارمۇ بولدى قىلمىدى . ئۇلارنىڭ يىراققا يۈرەر قىسىملىرى ئۇشتۇمتۇت ئۇچۇپ كېلىپ زەربە بېرىپ تۇراتتى . بارمان بىلەن باسان قارا توپقا قوشۇلۇپ ئىككى كۈندىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ خېلى زور قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ كەلدى .

پان تېگىننىڭ جەڭگىۋار قىسىملىرى ئائىلە ـ تاۋابىئات ۋە مال ـ مۇلۇكلەرنى قوغداش ئۈچۈن قىرغىزلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ توسۇپ زەربە بەردى . خۇددى ھەر قېتىمقىدەك ئىنتايىن شىددەتلىك رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىش جېڭى باشلىنىپ كەتتى . سالامەتلىكى ئەسلىگە كېلىپ قالغان بارمان بۇ قېتىمقى جەڭدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كۆرسەتتى . ئۇ ئېتىنى بورانىدەك ئۇچۇرتۇپ كېلىپ جەڭنىڭ قايناملىرىغا بۆسۈپ كىرىپ كېتەتتى . ئەينەكتەك چاقناپ تۇرغان ئۆتكۈر قىلىچنى شۇ قەدەر كامالەتكە يەتكەن ماھارەت بىلەن چاپاتتىكى ، ھەر چاپقاندا بىرىنى يىقىتماي قويمايتتى . ئۇ « ئۆلۈم ، خەۋپ ـ خەتەر » دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇنتۇغانىدى . ئۇ قىلىچنى شۇنچە چاققانلىق بىلەن ئويانغىمۇ ، بۇ-

يانغىمۇ ئۇرۇپ ، كەينى ـ كەينىدىن زەپەر قۇچۇپ ، توختىماي ئىلگىرىلەپ كېتىۋەردىكى ، ئۇنىڭ شۇنچە پۇتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ـ قۇۋۋەتنى نەدىن تاپقانلىقىنى چۈشىنىش قىيىن ئىدى . ئۇ گويا كى بىر ئوت ، گويا كى بىر قىساس خەنجىرى ئىدى .

هالبۇكى ، ئوتنىڭمۇ ئۆچىدىغان ۋاقتى ، خەنجەرنىڭمۇ سۈنىدىغان مىساللىرى بولىدۇ . گويا كى مەزمۇت قارىغاي ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك بولدى . بارماننىڭ ئېتى بېشىغا قىلىچ يەپ ، خۇددى ئاسماندىن ئۇچۇپ چۈشكەن يارىدار بۇركۇتتەك يەرگە « گۈپ ! » قىلىپ يىقىلىپ چۈشتى . بارمان باتۇرنىڭ ئوڭ پۇتى ئاتنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالدى . باتۇر پۇتىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن كۈچىنىپ تىرىشىپ باقتى ، ئامال بولمىدى . شۇ هامان قىرغىز ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىپ ، ئۇنى هەر تەرەپتىن قىلىچلاپ ، قىيما ـ چىيما قىلىۋەتتى .

× × ×

پان تېگىن ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى . هالاكەت دېگىزىغا ئوخشاپ قالغان جەڭ مەيدانى ئاستا ـ ئاستا ئارقىدا قالماقتا ئىدى . قىرغىزلار ئېغىر تالاپەت تارتىپ چېكىنىپ كەتتى . پان تېگىننىڭ قوشۇنىدىنمۇ كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر جەڭچىلەر سەپتىن ئايرىلدى .

باسان قارا غىچىرلاپ كېتىۋاتقان كۆتەك هارۋىدا ئولتۇرۇپ ، هەسرەتلىك كۆزلىرى بىلەن يىراق ـ يىراقلارغا قارايتتى . ئۇنىڭ قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن يىغا ئەمەس ، يىغلىغانغا ئوخشايدىغان بىر خىل ئېچىنىشلىق سادا ئۇرغۇپ چىقتى :

ــ ئاھ كۆك تەڭرى ! ئەي ئالەمنى ياراتقان بەش تەڭرى ! بىز خەققە نېمە كۆرگۈلۈك بۇ ؟ تەڭرىلەرگە يارىمايدىغان شۇنچە ئېغىر گۇناھلارنى ئۆتكۈزدۇقمۇ ؟

باسان قارا ئاقىرىشقا باشلىغان چاچلىرى ئۆسۈپ كەتكەن بېشىنى

ئەلەم بىلەن چايقاپ ئۆزئىچىدە مۇلاھىزە قىلاتتى : « بىز خەق ياخشى كۈنلەرنىڭ قەدرىنى بىلمىدۇق . كۆڭلىمىزنى پاك تۇتالمىدۇق . ئالەمنى ياراتقان بەش تەڭرى بىزنى نىيىتىمىزگە يارىشا مۇشۇنداق كۈنگە قويدى » .

باسان قارا ئىچ ـ ئىچىدىن خورسىنىپ ئېغىر « ئۇھ » تارتتى ۋە يىغلىۋەتمەسلىك ئۈچۈن بېشىنى كۆتۈرۈپ يۇقىرىغا قارىدى . بۇلۇتلۇق كۈل رەڭ ئاسماندا تەنها بۈركۈت قۇدرەتلىك قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ لەرزان پەرۋاز قىلماقتا ئىدى .

« ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش بارلىق يېقىن قاياشلىرىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغانمۇ ؟ » باسان قارا ئىختىيارسىز تۈردە شۇ گەپلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى .

ئۇ ھارغىنلىق ، ئاچلىق ۋە قايغۇ ـ ھەسرەتتىن نۇرسىزلانغان كۆزلىرىنى تەنها بۈركۈتتىن ياندۇرۇپ ، پان تېگىنگە ئەگىشىپ كېتىۋاتقان بۇ تەقدىرداش ئادەملەر سېپىگە قارىدى . پۈتۈن قاقاس دالانى بىر ئېلىپ كېتىۋاتقان ئاتلىق ، تۆگىلىك ، ھارۋىلىق ئادەملەر ... ئەرلەر ، ئاياللار ، ياشلار ۋە قېرىلار ، خۇددى چوڭ ئادەملەردەك قاپاقلىرىنى تۈرۈپ جىددىي قىياپەتتە كېتىۋاتقان ئۆسمۈر بالىلار ، بۇ قارا قىسمەتنىڭ خەۋپلىك ئۆتكەللىرىنى تېخى بىلمەي ئانىلىرىنىڭ ئەمچەكلىرىنى ئېمىپ كېتىۋاتقان بوۋاقلار ...

« ئاقىۋىتىمىز قانداق بولار ؟ ـــ دەپ يەنە ئويلىدى باسان قارا ، ـــ مۇشۇنىڭ بىلەن تۈگىشىپ كېتەرمىزمۇ ؟ ياكى تەڭرىلەر بىزگە ھاياتلىق يولى بېرەرمۇ ؟ ئەي كۆك بۆرە ! بىزگە نىجاتلىق ئاتا قىلغىن ! بىزنى يورۇق يولغا باشلىغىن ! »

باسان قارا شۇ خىيال بىلەن ئۈمىدكە تولغان ھالدا بېشىنى كەسكىن كۆتۈرۈپ ، ئۇياق ـ بۇياققا نەزەر تاشلىدى . ئۇ مۇشۇ ئەتراپتا بىرەر بۆرىنى چېلىقتۇرۇشقا تەقەززا ئىدى . بىرەر بۆرە ئۇچراپ قالسا ياخشى بولاتتى ! ئالدى تەرەپتە ۋە ئىككى ياندا بۆرە كۆرۈنمىدى . باسان قارا ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىدى ـ دە ، بىر دەقىقە خۇددى قېتىپ قالغان

دەك تۇرۇپ قالدى .

باسان قارىنىڭ ھارۋىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە ئاتقا مىنۋالغان بىر ئۆسمۈر بالا كېلىۋاتاتتى . ئۇ مىنگەن قاۋۇل چىلان تورۇق ئات بىلەن تورۇق ھەم تاقىر باش ئوغۇل بالىنىڭ كىچىككىنە گەۋدىسى ئاجايىپ تەسىرلىك سېلىشتۇرما ھاسىل قىلاتتى . كىچىك بالىنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ ئۇخلاپ قالاي دەپ قالغاندى . ئۇ تۇرۇپ ـ تۇرۇپلا مۇگدەپ كېتەتتى ۋە دەرھال كىچىككىنە قوللىرى بىلەن ئاتنىڭ ئۇزۇن يالىنى چىڭ سىقىملاپ تۇتۇۋالاتتى ـ دە ، يۇمۇلغان كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ، خۇددى ئۇركۈپ كەتكەن تىيىندەك ئۆپچۆرىسىگە ئىتتىك قاراپ قوياتتى .

باسان قارا ھەممىنى ئۇنتۇپ شۇ بالىغا قاراپ قالدى . ئۇنىڭغا قارىغانسېرى ئىچىدە بىر يەرلىرى ئىللىپ قالغاندەك بولدى ، ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا بېشىنى قويۇپ تاتلىق ئۇخلايدىغان يېشىدا ئۇيقۇغا بوي بەرمەي ئاتنىڭ يالىغا يېپىشىپ كېتىۋاتقان بۇ كىچىككىنە باتۇر ئەزىمەتكە ئامراقلىقى كەلدى . « ئۇيغۇر بالىلىرى ئات ئۈستىدە تۇغۇلۇپ ، ئات ئۈستىدە ئۆلىدۇ » دېگەن ماقال ئۇنىڭ مېڭىسىدە گويا ئەكس سادا پەيدا قىلدى .

ـــ ئەي ئوغلۇم ، ـــ باسان قارا ئۇ بالىنى ئۇخلاپ قېلىپ يىقىلىپ چۈشمىسۇن دەپ ئىختىيارسىز تۇردە ئۇنى چاقىردى ۋە ھارۋىدىن سەكرەپ چۈشۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردى .

بالا چۆچۈپ كەتتى ۋە قاپقارا مۇنچاقتەك كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ باسان قارىغا قارىدى .

ـــ ئۇيقۇڭ كەلدىمۇ ، بالام ؟ ـــ دېدى باسان قارا مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ .

ـــ ھەئە ، ئۇيقۇم كەلدى ، ـــ دېدى بالا گۆدەكلەرچە زىل ئاۋازدا .

ئۇنىڭ بۇنداق جاۋابىدىن ۋە چىراي ئىپادىسىدىن ئۇيقۇ ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەيۋاتقانلىقى ھەم چوڭلارنىڭ غەمخورلۇقىغا بەكمۇ ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى .

— كەلگىن بالام ، مېنىڭ ھارۋامدا يېتىپ ئۇخلىۋالغىن ، — دېدى باسان قارا ۋە ئۇنى ئات ئۈستىدىن كۆتۈرۈپ ئېلىپ ، ھارۋىغا ئولتۇرغۇزدى .

— بۇ سىزنىڭ ھارۋىڭىزمۇ ؟ — دەپ سوردى بالا ، — سىزنىڭ بالىڭىز يوقمۇ ؟ ئۆزىڭىز يالغۇز كېتىۋاتامسىز ؟

— شۇنداق بالام ، ئۆزۈم يالغۇز ، — دېدى باسان قارا ، — بۇ ھارۋا ئەسلى باشقا خەقنىڭ ئىدى . ئۆتكەنكى جەڭدە ئۇلار ئۆلۈپ كەتتى . بۇ ھارۋا ئەمدى ماڭا قالدى ... ھە ، مانا بۇ يەردە ياتقىن .

باسان قارا ئۆزىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يېيىپ سېلىپ ، بالىغا ئورۇن راسلاپ بەردى ۋە ئۇ بالىنىڭ ئېتىنى چۈلۈۋۈردىن ھارۋىنىڭ كەينىگە باغلاپ قويدى . بالا يات كىشىدىن يېتىرقاپ ياتقىلى ئۇنىمىدى . ئۇنىڭ ئۇيقۇسىمۇ ئېچىلىپ كەتكەندەك ئىدى .

باسان قارا ئاتىلارچە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭ تاقىر بېشىنى سىلىدى .

— ئاتا ـ ئانىلىرىڭ قېنى ، بالام ؟

بالىنىڭ دۈپدۈگىلەك مۇنچاقتەك قارا كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . باسان قارىنىڭ قەلبى لەرزىگە كەلدى . ئۇ ھەممىنى چۈشەندى . « ئاپلا ، سورىمىسام بوپتىكەن » دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ ، لېكىن سورىمىسىمۇ بولمايتتى ، ئەلۋەتتە .

بالىنىڭ ئورۇق ، ئاجىز مۈرىلىرى تىترەپ ، سىلكىنىپ كەتتى . ئۇ ئۆزىنى باسالماي ئۇن سېلىپ يىغلىۋەتتى .

— يىغلىما ، بالام ، يىغلىما ، — دېدى باسان قارا ئۇ بالىنى باغرىغا بېسىپ ، — يىغلىما ، سەن يېتىم ئەمەس ... مەن ساڭا دادا بولىمەن ... يىغلىما ... يىغلىما ...

باسان قارا يېتىم بالىغا تەسەللى بولىدىغان باشقا سۆز تاپالماي ھامان « يىغلىما ، يىغلىما » دەپ تەكرارلايتتى . لېكىن ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن سەلدەك ياش قۇيۇلۇپ كەتتى . ئۇ يىرىك ساقال بېسىپ كەتكەن يۈزىنى بالىنىڭ يۈمران مەڭزىگە يېقىپ ، ئۇنى مەھكەم قۇچاقلاپ ،

ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى .

ـــ يىغلىما ، سەن مېنىڭ بالام ... مەن سېنىڭ داداڭ ...

ئۇلار ئىككىسىنىڭ ئىسسىق ياشلىرى قوشۇلۇپ كەتتى . ئىككىيلەن بىر ـ بىرىگە يېپىشىپ ، ئىچىدىكى توشۇپ كەتكەن دەرد ـ ھەسرەتلىرىنى بىراقلا چىقىرىپ تۈگىتىۋەتمەكچى بولغاندەك يىغلاۋەردى ، يىغلاۋەردى ...

× × ×

پان تېگىن ئۆزىنىڭ يۈلتۈز قاشقىلىق قارا ئېتىدا باھادىرلارچە سالاپەت بىلەن ئولتۇرۇپ ، ئۆتكۈر كۆزلىرىنى ئۇپۇقتىن ئۈزمەي سەپ ئالدىدا كېتىۋاتاتتى . ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ۋە ئومۇمەن پۈتۈن تۇرقىدىن پولاتتەك ئىرادە ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ـ غەيرەت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى . مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان ئادەملەر خۇددى تەڭرىگە تېۋىنغاندەك ئۇنىڭغا ئىشىنىپ ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلمەكتە ئىدى .

پايانسىز دالانىڭ چېكى كۆرۈنمەيتتى . تۇرۇپ ـ تۇرۇپ يىراقتىكى ئۇيۇقتا قۇلانلار ياكى جەرەن ، بۆكەنلەر توپ ـ توپى بىلەن كۆرۈنۈپ قالاتتى . بۇنداق چاغلاردا پان تېگىننىڭ ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن ياش نۆكەرلىرى ئوقيالىرىنى تەييارلاپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېتەتتى . باشقىلار يەنە تەرتىپنى بۇزماي يۈرۈشنى داۋاملاشتۇراتتى . كىشىلەر شۇ تاپتا ئۆزلىرىگە ئوزۇق بولىدىغان ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاشتىنمۇ بەكرەك بۆرىلەرنى ئۇچرىتىشقا ئالدىرايتتى . ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشتى . ئەر ۋە ئاياللار بىردەك خۇشال چۇقان كۆتۈرۈشتى :

ـــ بۆرە ! بۆرە !

ـــ ئەنە ، قاراڭلار ، بىر توپ بۆرىلەر كەلدى !

ھەممە ئادەمنىڭ روھى كۆتۈرۈلۈپ ، كۆزلىرى شادىيانە چاقناپ كەتتى . بۆرىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقاد كۈچى ئېزىلگەن قەلبلەرگە

ئىشەنچ ئاتا قىلاتتى . ئادەملەرنىڭ جېنىغا جان ، كۈچىگە كۈچ قوشۇل-
غاندەك بولدى .
باسان قارا مۇشۇ ئېغىر كۈنلەردە تەقدىرى قوشۇلغان يېڭى ئوغ-
لىنى بىر قولى بىلەن قۇچاقلاپ ، ئىككىنچى قولى بىلەن يىراقنى كۆر-
سەتتى .
ــ كۆردۈڭمۇ ، بالام ؟ ئاۋۇ بۆرىلەرنى كۆردۈڭمۇ ؟
ھەممە ئادەم بۆرىلەرگە قاراپ غۇلغۇلا قىلىشماقتا ئىدى . باسان-
نىڭ بۇ ئاسراندى ئوغلىمۇ ھارۋىدا ئۆرە تۇرۇپ شۇ ياققا قارىدى .
ــ دادا ، مەن ھارۋىدا ئولتۇرمايمەن ، ــ دېدى ئۇ ، ــ ئېتىمنى
مىنەيچۇ ، بۆرىلەرگە يېقىنراق بېرىپ كۆرۈپ باقاي .
ــ ماقۇل ئوغلۇم . يىگىتتەك گەپ قىلدىڭ .
ئۆسمۇر بالا ھارۋىدىن ئەپچىللىك بىلەن سەكرەپ چۈشتى ۋە
ئېگىز ئاتنىڭ يالىغا ئېسىلىپ تەستە ئېگەرگە چىقتى .
بۆرىلەر بۇ كۆچمەنلەرگە بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن كەي-
نىگە بۇرۇلدى ـ دە ، يىراقلاردا كۆزدىن غايىب بولدى .
شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۇنلۇك خىتاب قىلدى :
ــ قاراڭلار ، ئالدىمىزدا دەرەخلەر كۆرۈندى !
ــ بۇ ئېۋىرغول بوستانلىقى ، ــ دېدى باسان قارا ھايىجانلانغان
ھالەتتە شۇ ياققا كۆز تىكىپ .
پان تېگىن خۇددى ئاۋۋالقىدەكلا باھادىرلارچە قىياپەت ۋە ئۇ-
لۇغۋار سالاپەت بىلەن ئادەملەرنى تەگرىتاغقا تۇتاشقان ئاشۇ ئېۋىرغول
بوستانلىقىغا باشلاپ كېتىۋەردى . ئۇنىڭغا يانداشىپ كېلىۋاتقان
بايراقدارنىڭ قولىدىكى ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ شەكلى چۈشۈ-
رۈلگەن كۆك بايراق ئېۋىرغول تەرەپتىن سوقۇۋاتقان مەيىن شامالدا ئې-
چىلىپ ، يېپىلىپ شوخ لەپىلدىمەكتە ئىدى .

ئورخۇن هەققىدە سۆھبەت

(خاتىمە ئورنىدا)

ـــ مۇئەللىم ، مەن يېقىندا « ئورخۇن شەجەرىسى » ناملىق رومانىنى ئوقۇپ چىقتىم . ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پان تېگىننىڭ رەھبەرلىكىدە قۇمۇل بوستانلىقىغا يېتىپ كەلگەندە رومان ئاياغلاشتى . كېيىن قانداق بولغان ؟

ـــ ھە ، قارىغاندا ، سەن بۇ رومانغا قىزىقىپ قاپسەن ـ دە . تىرىشچان ئوقۇغۇچىلىقىڭ بۇ گەپلىرىڭدىنمۇ چىقىپ تۇرىدۇ . ئەمىسە ئاڭلاپ قوي . ئورخۇندىكى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرى بىرلىكنى بۇزماي پان تېگىننىڭ رەھبەرلىكىدە غەربكە كۆچۈپ ھازىرقى قۇمۇل ، تۇرپان ، جىمسار ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشتى . كېيىن ئۇلار تۇرپان ۋە جىمسارنى قوش ئاستانە قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بەرپا قىلدى . ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ خانلىقنىڭ چېگرىلىرى جەنۇبتا ھازىرقى كۇچا ، شىمال ۋە غەربتە ئېمىل ۋە ئىلى دەريا ۋادىلىرىغىچە كېڭەيدى .

ـــ مۇئەللىم ، ئورخۇن يايلاقلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى ئىدىقۇت خانلىقىدا ماكانلاشتىمۇ ؟

ـــ ياق . بىرقىسىم ئۇيغۇرلار ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىگە تەۋە جايلارغا بېرىپ ، ئۇ يەردە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى . يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىغا كۆچۈپ كەتتى . يەنە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسى ، ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى

ئوتتۇرىسىدىكى جايلار ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىغا① تارقاقلىشىپ ، شۇ جايلاردىكى تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قەشقەر ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرىنى قوش ئاستانە قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىقتى .

— مۇئەللىم ، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى نېمە ئۈچۈن باشقا يەرلەرگە بارماي مۇشۇ يەرلەرگە كەلگەن ؟

— چۈنكى ، بۇ يەرلەردە ئەزەلدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياكى ئۇلارغا تۇغقان قەبىلىلەر ياشاپ كەلگەن . شۇڭا ، ئورخۇنلۇقلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئاسانلا ئۆزلىشىپ كەتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ يېڭى خانلىقلىرىنى قۇرۇپ چىقالىدى .

— مۇئەللىم ، قىرغىزلارنىڭ شۇ قېتىمقى ھۇجۇمى ۋە زور غەلىبىسىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى ؟ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئورخۇن يايلاقلىرىدا قايسى خەلقلەر قالدى ؟

— ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن قىرغىزلار ئورخۇن ، سېلىنگا ۋادىلىرىدىكى گۈللىنىشكە باشلىغان شەھەرلەر ۋە ئېكىنزارلىقلارنى ۋەيران قىلىپ ، بۇلايدىغاننى بۇلاپ ، ئالىدىغاننى ئېلىپ ، يەنە ئۆزلىرىنىڭ يايلاقلىرىغا قايتىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ جايلاردا ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا شەھەر مەدەنىيىتى قايتىدىن باش كۆتۈرەلمىدى .

كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ جايلاردا ھازىرقى موڭغۇل خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە يەنە بىر قىسىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ بەگلىك ۋە خانلىقلىرىنى قۇردى . چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇ يەرلەر موڭغۇللارنىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەتىنى بولۇپ قالدى ۋە ھازىرغىچە شۇنداق بولماقتا .

— مۇئەللىم ، ئورخۇن خانلىقى نېمە ئۈچۈن يىمىرىلدى ؟ ئۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار بەك ئاجىزمىدى ؟ ياكى مەدەنىيىتى ئارقىدا

---

① يەتتە سۇ رايونى — ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىي قىسمىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئالما ـ ئاتا ۋە تالدىقورغان ئوبلاستلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

قالغانمىدى ؟

ـــ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىنتايىن قۇدرەتلىك خانلىق ئىدى . ئۇنىڭ زېمىنلىرى جەنۇبتىكى سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالدىكى يېنىسەي دەرياسى ۋە بايقال كۆلى رايونلىرىغىچە ، شەرقتىكى ئامۇر (خېيلۇڭجىياڭ) دەرياسىدىن غەربتىكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە شۇ جايلاردىكى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەنىدى . ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭ رايونىغا بىرنەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ ، دۇنيا تارىخىدا كۇچ ـ قۇدرىتى ۋە بۇيۇك مەدەنىيىتى بىلەن مەشھۇر بولغان تاڭ سۇلالىسىنى ئەن لۇشەن ـ شى سىمىن توپىلىڭىدىكى ھالاكەتتىن ساقلاپ قالدى . مۇشۇ پاكىتلاردىن قارىغاندا ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىنتايىن كۇچلۈك بىر ئىجتىمائىي گەۋدە بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ .

بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىرىنچى بولۇپ شەھەر مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرگەن ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشلىغان . دېمەك ، ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلار يايلاق خەلقلىرى ئىچىدە مەدەنىيەتتە باشلامچىلىق رولىنى ئوينىغان .

بۇ خانلىقنىڭ يىمىرىلىشىدە مۇرەككەپ ئىچكى ـ تاشقى سەۋەبلەر بولغان ، بۇ سەۋەبلەرنى مەخسۇس تېما سۈپىتىدە ئايرىم تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا ، مۇنداق دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ : خانلىق تەۋەسىدە ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتى بولۇپ ، چارۋا ـ ماللار قىرىلىپ كەتتى ، ئەل ئىچىدە يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالدى ، ئاچارچىلىق بولدى ، ئاھالە باشقا جايلارغا كۆچۈپ تارقىلىپ كەتتى . ئوردىدا سىياسىي مۇقىمسىزلىق ئەۋج ئالدى . قاغان ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى يۇرگۈزەلمەيدىغان ھالەت شەكىللەندى . بىرمۇنچە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر خانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، ئايرىم بولۇۋالدى . خانلىق پارچىلىنىپ كەتتى . بۆلۈنمەي قالغان توققۇز ئوغۇز ، تۆلىس ، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەر ئىچىدىمۇ بىرلىك ، ئىتتىپاقلىق ئاجىزلاشتى . خانلىقنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى . بۇنداق ئەھۋالدا يۈز مىڭ كىـ

شىلىك قىرغىز قوشۇنى ھۇجۇم قىلمىغان بولسىمۇ ، ئورخۇن خانلىقى ئۆز ئىچىدىن يىمىرىلىپ كېتىشى ئېنىق بولۇپ قالغانىدى .

دۇنيا تارىخىدا مەشھۇر بولغان قەدىمكى مىسىر ، يونان ، رىم ئىمپېرىيىسىدەك ئۆز زامانىسىنىڭ تەڭداشسىز قۇدرەتلىك دۆلەتلىرىمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەدرىجىي زەئىپلىشىپ ، ئاخىر يىمىرىلىپ تۈگىگەنىدى . بۇنداق مىساللار تارىختا خېلى كۆپ . ئورخۇن خانلىقىنىڭ يىمىلىشىمۇ شۇنداق مىساللارنىڭ بىرى . ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، بىرقىسىم قەدىمكى خانلىقلار يىمىرىلگەندىن كېيىن ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى . مەسىلەن : ھۇن ، قىتان ، ئېفتالىت ، جۇرجان ، سىيانپى ، پەچەنەك قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قەدىمكى تائىپىلەرنىڭ ھازىر پەقەت تارىخىدىكى نامىلا قالدى . ئۇيغۇرلار بولسا ، بىر خانلىقى يىمىرىلسە ئۇنىڭدىنمۇ قۇدرەتلىكرەك ، ئۇنىڭدىنمۇ مەدەنىيەتلىكرەك باشقا خانلىقلارنى قۇرۇپ ، تارىخنىڭ نى - نى دەھشەتلىك بوران - چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ ، ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە . بۇ نۇقتىنىمۇ يەنە ئالاھىدە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك . جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلارنى بۇگۈنكى دۇنيادا ئاسىيا ، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىدىكى بىر قاتار ئالىملار ھەر تەرەپلەردىن تۇتۇپ تەتقىق قىلماقتا .

مەسئۇل مۇھەررىرى : مەمتىمىن ئەلا
مەسئۇل كورىكتورى : ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ئورخۇن شەجەرىسى
(تارىخىي رومان)
ئاپتورى : پەرھات جىلان
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى № 348)
شىنجاڭ « ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى » باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 15.375 قىستۇرما ۋاراقى : 2
2000 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 3,000 —1
ISBN7—228—06142—X/I. 2266
باھاسى : 24.00 يۈەن

015

责任校对：伊力亚斯·热依祢
封面设计：艾克拜尔·萨里
责任编辑：买买提明·艾拉